

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૫૭૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રીટર્ન ઓફ રાઈટ્સ ઓફ ગ્રાન્ટેડ રાઈટ્સ

વિષય ૪૪૪.૮૧

પ્રોફેસર એ. મેકડોનલ ફ્રેન્ક

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

ઇંગ્રેજી ઉપરથી ભાષાન્તર

(ટિપ્પણી સહિત.)

કર્તા—મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે,

એમ. એ, એલ. એલ. બી.

સંસ્કૃતના પ્રોફેસર, મગનલાલ ઠાકોરદાસ બાળમુકુન્દદાસ કોલેજ,
સુરત, ' લેન્ડોરના કાલ્પનિક સવારો,' ' મહાભારતની સમાલોચના'
વગેરેના કર્તા

છપાની પ્રસિદ્ધ કરનાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળ કમિટી.

મુંબઈ.

મોલ એજન્ટ

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

પીરમશ્તા રોડ, અમદાવાદ.

બ સ. ૧૯૨૧.]

પ્રત ૧૦૦૦

[સપ્ત ૧૯૭૭.

પ્રિંટર શ્રી ૪-૬-૭.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ

અમદાવાદ,

ટકસાળ મધ્યે ધી અન્ડ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડ
શા. મોહનલાલ ચીમનલાલે છાપ્યો.

પ્રસ્તાવના.

સંસ્કૃત એ આપણી ગુર્જર ગિરાની વૃદ્ધ માતા છે સંસ્કૃતનું સાહિત્ય એ આપણુ પોતાનું પુરાણું સાહિત્ય છે જે વિચારો, જે લાગણીઓ, અને જે ભાવનાઓ આપણા પૂર્વજોથી આપણા સુધી ઊતરી આવેલા છે તેનું પ્રતિબિમ્બ એ સાહિત્યમાં પડેલું આપણા ભાવના આવે છે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અખડ આત્મા એ સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલો આપણે જોઈએ છિયે. આપણી ધર્મક્રિયાઓનું અને આપણા રીતરિવાજોનું મૂળ સ્વરૂપ એ સાહિત્યમાં આપણે સ્પષ્ટ નિહાળીએ છિયે આપણા જીવનવ્યવહારનું નિયમન કરનારા અને વિશુદ્ધિ અર્પનારા શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ આદિ બધા અન્યોનો એ સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. તત્ત્વચિન્તનના ઉડામાં ઉડા પ્રશ્નોનો કંકલ કરવામાં આવેલો પ્રથમ એ સાહિત્યમાંજ આપણે જોઈએ છિયે માનવજીવનની મસ્કૃતિનો મૂળ પ્રાચીન ઇતિહાસ એ સાહિત્યમાં આપણને પૂરો પાડે જે આપણી આધુનિક સમાજઘટનાને પણ સજીવ રાખનારા પુરાણા આત્મતત્ત્વનો એ સાહિત્યમાંજ આપણને માહિત્કાર થાય જે એ સાહિત્યનો વિગતવારનો વૃતાન્ત જાણવો એ આપણા પોતાના પ્રાચીન ગારબો પીગળવા બગબગ છે.

એ સાહિત્ય આપણો કીમતી ખજાનો છે, આપણો અપૂર્વ ભંડાર છે. કેટલાક પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પણ એ સાહિત્યના અન્યોએ ઘેલા કરી મૂક્યા છે. એ સાહિત્ય જેટલું વિશાળ છે તેટલું સુંદર છે. એ સાહિત્યને માટે આપણે જેટલું અભિમાન રાખીએ તેટલું થોડું છે.

એ સાહિત્યના સમગ્ર પ્રદેશ ઉપર ફરી વળીને તેનો સંક્ષિપ્ત પણ સચોટ હેવાલ આપનારો, પાશ્ચાત્ય શોધકોની કૃતિઓમાં છેલ્લામાં છેલ્લો અને આગલા સર્વથી વધારે માનનીય, એકજ અન્ય જાણીતો છે, અને તે પ્રો મેક્ડોનલ્ડનો છે એ અન્ય જાણે ત્યાર પહેલાં ઘણા વર્ષ ઉપર પ્રો મેક્સ મ્યુલર પોતાનો 'પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' બહાર પાડ્યો હતો, પણ તે અન્યમાં નિર્મૂલ સાહિત્યના અમુક સાકડા પ્રદેશોના હકીકતો નોંધવામાં આવી હતી. બીજો અન્ય વેબરનો હતો, તે એનાથી વધારે વિશાળ પ્રદેશને પોતાની દૃષ્ટિમયાદમાં રાખતો હતો.

પણ એ ગ્રન્થની પહેલી આદતિ છપાયાને ઘણા વર્ષો વહી ગયાં છે, અને બીજી આદતિઓમા પાછળથી થયેલી શોધખોળોના પરિણામોને પૃથ્વી નીચેના ટિપ્પણોમાજ નોંધવામા આવ્યા છે, એટલે તેને ગોણુ મ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. એ ટિપ્પણો પણ ત્યાર પછીથી થયેલી શોધખોળોને યોગ્યતાએ હજી વધારે સુધારાવધારાની અપેક્ષા ગમે છે. પ્રો. મેન્કોનલનો ગ્રન્થ આવા સઘળા ફલણોથી મુક્ત છે, અને તે ઉપરાંત એ ગ્રન્થની વિશેષતા એ છે કે એ ગ્રન્થ કેવળ વિદ્વાનોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથીજ નવી રખાયો, પણ સામાન્ય વાચકોને પણ રસ પડે એ આખત તરફ લેખકે પોતાનું આસ લક્ષ રાખ્યું છે એવો ગ્રન્થ ગુજરાતના વાચકો સમક્ષ મૂકવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે એ વિચારથી મ્હને ઘણો આનન્દ થાય છે

આ ભાષાન્તર મ્હં ઘણી કાળજીથી તૈયાર કર્યું છે. તે છતાં શરતચક્રને લીધે કે અન્ય કારણથી કોઈ મથળે કંઈ દોષ રહી ગયા હોય તો તેને માટે વાચકો મ્હને ક્ષમા આપશે એવો ભરોસો છે. મૂળ ગ્રન્થ તપાસીને સ્થળે સ્થળે જે ઉત્તારાઓ આપવામા આવ્યા છે તે સરકૃત સાહિત્યના રસિક વાચકોને વિશેષ આનન્દ આપશે એવી મ્હારી ધારણા છે

આ ગ્રન્થમા ટિપ્પણો પણ યક્ષી છટવી આપવામા આવેલા છે એ ટિપ્પણોમા મ્હાઃ સ્વતંત્ર લખાણ વાળું થોડું છે, તોપણ એ ટિપ્પણો માટેની અપૂર્ણ જવાબદારી મ્હારી છે કેટલાક ટિપ્પણો પૃથ્વી નીચે મૂકવામા આવ્યા છે, અને કેટલાક વિશેષ લાખાં ટિપ્પણો પ્રકરણને છેડ મ્હોટા કોસમા મૂકવામા આવ્યા છે બહુધા અન્ય પુસ્તકોમાની કેટલીક ઉપયોગી માહિતીનો એ ટિપ્પણોમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે જિજ્ઞાસુ વાચકોને કેટલુંક રસ પડે એવું જ્ઞાન ઘણું થોડું શ્રમે એ ટિપ્પણોમાથી મળી શકશે.

આ પુસ્તક છાપવાની પરવાનગી આપીને પ્રો. મેન્કોનલે જે ઉપકાર કર્યો છે તેમા એક બીજી કીમતી મદદ તેમના તરફથી મળવાથી આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામા ઘણો મગીન ઉમેરો થયો છે પોતાના પુસ્તકની નવી આદતિને માટે સુધારાવધારાના જે નોંધનશ્રદ્ધ એમણે તૈયાર કરેલા તેની એક નકલ આ ભાષાન્તરકર્તાના ઉપયોગને માટે એમણે મોકલી આપી છે. આ પુસ્તકના નામકોને એવી રીતે મૂળ ગ્રન્થકારના જીજ્ઞાસુ નિચારો મળવાના લાભ મળી શકે. એ લાભ કંઈ જેવો તેવો નથી, કારણ કે

સરકૃત સાહિત્યના કીર્તિદાસનો વિષમજ શાસ્ત્રીય અન્વેષણનો હોનાથી પ્રથમની આવૃત્તિ છપાયા પછી તેમા જણાવેલા નિર્ણયોમા મ્યજે સ્થળે ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત કિપત્ર થાય છે, અને તે ફેરફારો જાણવાનો લાભ અંગ્રેજી વાચકોને તો એ પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિ જ્યારે બહાર પડશે ત્યાંજ મળી ગરશે પણ ગુજરાતી વાચકોને એ ફેરફારોનો આ ભાષાન્તરઅન્યમાજ સમાવેન કરવામા આવ્યા હોવાને લીધે અત્યારથીજ એ લાભ મળી ગરશે ખીજ રીતે કહીએ તો, મૂળ ગ્રન્થકારની જે નવી આવૃત્તિ હજી હવે અંગ્રેજીમા બહાર પડવાની છે તેનુજ આ ભાષાન્તર છે, અને તેથી તે અંગ્રેજી જૂની આવૃત્તિના કરતા ઘણુ વિશેષ ઉપયોગી છે એમ કહીએ તો તે ખોટુ કહેવાશે નહીં.

એ નોધમગ્રહ મેળવવાને માટે જરૂરનો પત્રવ્યવહાર વગેરેનો ગ્રમ હાંડોળ કમિટિના મત્રી પ્રો. જાળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરે ઉઠાવી લીધો હતો તેમનો પણ હુ આ મ્યજે આભાર માનુ છુ

એ નોધમગ્રહ આવતા કેટલોક વિવળ થયો હતો, તેથી આ પુસ્તકના પડેલા ના સવામો પાતામા એ નોધમગ્રહનો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી છતાં નહીં ગયલા સુધાગવધાનુ પત્રક પુસ્તકના પાઠલા બાગમા ગ્રાપીને એ ખોટ પૂરી પાડવામા આની કે

પુસ્તકના આરભમા જે અનુક્રમણિકા આપી છે તેમા પ્રકરણોના નામમાત્ર ન આપતા દરેક પ્રકરણમા ચચાંચલા મુખ્ય મુખ્ય વિષયોની પણ સક્ષિપ્ત નોધ આપવામા આવી છે, અને પાછળ જે સચિપત્ર છાપ્યુ છે તે પણ ઘણી કાળજીથી તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે

ટૂકામા, આ ગ્રન્થની પાછળ ભાષાન્તરકારે પોતાનાથી અને તેટલો ગ્રમ લીધો છે, અને તેથી એ ગ્રન્થની ઉપયોગિતામા ઘણો વધારો થશે એવી ભાષાન્તરકારની ઉમેદ છે

ખપાટિયા ચકલા,
મુરત
તા. ૧૫-૫-૧૯૨૧

મોહનલાલ પાર્વતીશ કરે હવે.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧-પ્રારંભિક.

૫૪
૧-૩૮

સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધ, ૫ ૧-૨-સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં અને તેમણે
પેલું કાર્ય, ૫ ૩-૬-સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા, ૫ ૬-સંસ્કૃત
સાહિત્યનું ગોચર, ૫ ૭-૮-હિન્દુમાનનો પ્રાચીન સુધારો, ૫ ૮-પ્રાચીન
માહિત્યના ઇતિહાસના બે વિભાગ અને તેના મુખ્ય લક્ષણો, ૫ ૯-૧૦-
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ, ૫ ૧૦-૧૨-વૈદિક સમય, ૫ ૧૨-૧૩-
સંસ્કૃત સમય અને પરંપરા સુસાક્ષરના પ્રમાણ, ૫ ૧૪-૧૫-દાન-
નિર્ણયના અન્ય સાધનો, ૫ ૧૫-૧૬-લેખનકળાનો પ્રારંભ, ૫ ૧૭-
૧૮-બ્રાહ્મી અને ખરોટી લિપિ, ૫ ૧૯-૨૦-હસ્તલિખિત ગ્રંથો,
૫ ૨૦-૨૧-લેખનસામગ્રી, ૫ ૨૧-૨૨-વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષા,
૫ ૨૩-૨૭-પ્રાકૃત ભાષાઓ, ૫ ૨૭-૨૮-પાલી ભાષા, ૫ ૨૯-
શિલાલેખો, ૫ ૨૯-૩૧-આધુનિક ભાષાઓ, ૫ ૩૨-ટિપ્પણો [આર્યોનું
મૂળ નિવાસસ્થાન કયું હતું ? ૫ ૩૨-૩૩, વેદના મૂલ્યો કયારે ગ્યાયા ?
૫ ૩૩-૩૪]

પ્રકરણ ૨-વેદના સમયનું સાહિત્ય.

૫૪
૫-૫૦

એ નાહિત્યના ત્રણ તબક્કા, ૩૫-વેદની સંહિતાઓ, ૫ ૩૫-૩૭
-બ્રાહ્મણો, ૫ ૩૭-૪૦-સૂત્રો, ૫ ૪૧-૪૫-ટિપ્પણો । વેદના સમયમાં
આતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા હતી કે કેમ ? ૫ ૪૫-૪૮, મન બ્રાહ્મણ, અને
સૂત્રનો સમય, ૫ ૪૮-૫૦]

પ્રકરણ ૩-ઋગ્વેદ.

૫૪
૫૧-૭૧

ઋગ્વેદસંહિતા, ૫ ૫૧-૫૨-મંડલોની ગોઠવણી, ૫ ૫૨-૫૭-
રચનાકાળનો ભેદ, ૫ ૫૭-૫૮-સંહિતાપાઠ, ૫ ૫૮-૬૩-પદપાઠ,
૫ ૬૩-ક્રમપાઠ, જટાપાઠ, ધનપાઠ, ૫ ૬૪-પ્રાતિશાખ્ય, ૫ ૬૪-
અનુક્રમણી, ૫ ૬૪-ઋગ્વેદની શાખાઓ, ૫ ૬૪-૬૫-વેદના સ્વરો,
૫ ૬૫-૬૭-વેદના છંદો, ૫ ૬૮-૭૧

પ્રકરણ ૪-ઋગ્વેદની કવિતા.

૧૭૨-૧૪૭

અર્થનિર્ણયની પદ્ધતિ, પૃ ૭૨-૭૭-ઋગ્વેદનું સ્વરૂપ, પૃ ૭૮-૮૦-
 ઋગ્વેદની દત્તકથાઓ, પૃ ૮૦-૮૧-ઋગ્વેદના દેવતાઓ, પૃ ૮૨-૮૫-
 ત્રિશ્વદેવતાવાદ, પૃ ૮૫-દેવોની આકૃતિ, પૃ. ૮૬-૮૭-દેવ અને માનવીનો
 નમન-ધ્વજ, પૃ ૮૮-૮૯-ઘોસુ, પૃ ૯૦-૯૧-વરુણ, પૃ ૯૧-૯૫-મિત્ર,
 સૂર્ય, સવિતા, પૂષા, વિષ્ણુ, પૃ ૯૬-૧૦૦-ઉષા, પૃ ૧૦૦-૧૦૪-
 અશ્વિન, પૃ ૧૦૫-૧૦૬-દ્યૌમ, પૃ ૧૦૬-૧૧૨-રોદ્ર, પૃ ૧૧૩-૧૧૪-
 મરુત, પૃ ૧૧૫-૧૧૬-વાયુ, પૃ ૧૧૬-૧૧૭-પૂર્ણ્ય, પૃ ૧૧૭-૧૧૯-
 આપો દેવી, પૃ ૧૧૯-પૃથ્વી, પૃ ૧૨૦-૧૨૧-અગ્નિ, પૃ ૧૨૧-૧૨૫-
 સોમ, પૃ ૧૨૫-૧૨૯-બૃહસ્પતિ, પૃ ૧૩૧-અર્ષિતિ, પૃ ૧૩૨-દેવીઓ,
 પૃ ૧૩૩-૧૩૪-દેવતાઓના જોડકા, પૃ. ૧૩૫-મરુતો, વસુઓ, ઋણુઓ,
 પૃ ૧૩૫-૧૩૮-અપ્સરા, પૃ ૧૩૮-૧૩૯-ગર્ધર્વ, પૃ ૧૩૯-૪૦-ઋષિઓ,
 પૃ ૧૪૦-ગૌમાતા, પૃ ૧૪૧-હિંસક પ્રાણીઓ, પૃ ૧૪૧-ઓષધિઓ,
 પૃ ૧૪૨-અરણ્યાની, પૃ. ૧૪૩-અમુરો, પૃ ૧૪૪-૧૪૬-શૂતપિશાઓ,
 પૃ ૧૪૬-૧૪૭

૫૫

પ્રકરણ ૫-ઋગ્વેદની કિલિમુદ્રી.

૧૮૮-૧૮૮

મૃત્યુ અને તે પછીની સ્થિતિ, પૃ ૧૪૮-૧૪૯-ચમ અને તેના
 કૃતરાઓ, પૃ ૧૪૯-૧૫૨-નવાદો, પૃ. ૧૫૩-૧૫૪-જાતરમતર, પૃ ૧૫૪-
 ૧૫૬-દેડકાઓની મુદ્રિતિ, પૃ ૧૫ -૧૫૬-વિવાહસૂક્ત, પૃ ૧૫૮-૧૬૨-
 મરણુશ્રિયાના સૂક્તો, પૃ ૧૬૨-૧૬૭-દાનસ્મૃતિ, પૃ ૧૬૭-શુભાગ, પૃ ૧૬૮
 -૧૬૯-ઉપદેશ વચનો, પૃ. ૧૭૦-૧૭૨-સ્ત્રીસ્વભાવ, પૃ. ૧૭૩-૧૭૪-પ્રહેલિકા-
 ઓ, પૃ ૧૭૪-૧૭૬-સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તો, પૃ ૧૭૬-પુરુષસૂક્ત, પૃ. ૧૭૭-
 ૧૮૧-વિશ્વકર્મા, પૃ ૧૮૧-૧૮૨-વિશ્વનુ આદિ કારણ, પૃ ૧૮૨-૧૮૩
 -સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પૃ ૧૮૩-૧૮૮

૫૬

પ્રકરણ ૬-ઋગ્વેદના સમયની પારસ્થિતિ.

૧૮૧-૨૨૩

ઋગ્વેદનું મહત્ત્વ, પૃ. ૧૮૬-વૈદિક પ્રજાઓનું મૂળ સ્થાન

પૃ. ૧૮૯-૧૯૦- ઋગ્વેદની નદીઓ, પૃ. ૧૯૦-૧૯૩-વેદના સમયમા મનુષ્યોને સમુદ્રનો પરિચય હતો કે નહીં, પૃ ૧૯૩-૧૯૪- પર્વતો, પૃ ૧૯૪-૧૯૫-વનસ્પતિઓ, પૃ ૧૯૬-૧૯૮-જનવર્ણ, પૃ. ૧૯૮-૨૦૦-પક્ષીઓ, પૃ ૨૦૧-ખનીજ પદાર્થો, પૃ ૨૦૧-૨૦૨-મૂળ વતનીઓ, પૃ. ૨૦૩-૨૦૪-આર્યપ્રજાઓ, પૃ. ૨૦૫-૨૦૯-રાજ્યત્વ-વસ્થા, પૃ. ૨૧૦-૨૧૧-પુરોહિત વર્ગનો ઉદય, પૃ ૨૧૧-૨૧૨-વર્ણ-વિભાગ, પૃ. ૨૧૨-૨૧૪-સમાજસ્થિતિ, પૃ. ૨૧૪-૨૧૬-પહેરવેશ, પૃ ૨૧૬-૨૧૭-ભોજન, પૃ. ૨૧૭-૨૧૮-ધર્માઓ, પૃ. ૨૧૮-૨૨૧-રમતગમતો, પૃ. ૨૨૧-૨૨૨-નૃત્ય અને સંગીત, પૃ. ૨૨૨-૨૨૩.

પૃષ્ઠ

પ્રકરણ ૭—ઉત્તર કાળના વેદો.

૨૨૪-૨૬૨

સામવેદ, પૃ. ૨૨૪-૨૨૭-યજુર્વેદ, પૃ. ૨૨૭-૨૩૬-અથર્વવેદ, પૃ. ૨૩૬-૨૬૨

પૃષ્ઠ

પ્રકરણ ૮—આહ્વાણો.

૨૬૩-૩૧૫

આહ્વાણોનું સામાન્ય સ્વરૂપ, પૃ. ૨૬૩-૨૬૫-આરણ્યકો અને ઉપનિષદો પૃ ૨૬૬-૨૬૮ -ઋગ્વેદના આહ્વાણો (ઐતરેય, કૌષીતકિ), પૃ ૨૬૭-૨૭૦ ઋગ્વેદના આરણ્યકો પૃ ૨૭૨-સામવેદના આહ્વાણો (તલવકાર, પચ્ચિશ, છાન્દોગ્ય વગેરે) પૃ ૨૭૨ ૨૭૪-યજુર્વેદના આહ્વાણો (તૈત્તિરીય, શાતપથ), પૃ ૨૭૪-૨૮૧-અથર્વવેદનું આહ્વાણ (ગોપથ), પૃ ૨૮૧-૨૮૨-ઉપનિષદો, પૃ ૨૮૧-ઉપનિષદોનું સ્વરૂપ, પૃ ૨૮૩ ૨૮૪ ઐતરેય, કૌષીતકિ, છાન્દોગ્ય, તલવકાર, મૈત્રાયણ કાંક, શ્વેતાશ્વતર, બ્રહ્મદારણ્યક, ઇશા, મુણ્ડક, પ્રશ્ન, આપ્સ્ય, પૃ. ૨૮૪ ૩૧૨-ગૌડપાદકારિકા, પૃ. ૩૧૩-૩૧૫

પૃષ્ઠ

પ્રકરણ ૯—સૂત્રો.

૩૧૬-૩૫૩

શ્રૌતસૂત્રો, પૃ. ૩૧૬-૩૨૦-ગૃહ્યસૂત્રો, પૃ. ૩૨૧-૩૨૩-સંસ્કાર, પૃ. ૩૨૪-૩૨૭-પચ મહાયજ્ઞ, પૃ. ૩૨૭-૩૨૮-આહ્વાણ વગેરે, પૃ. ૩૨૯-ધર્મસૂત્રો, પૃ ૩૩૦-૩.૭-વેદાંગ, પૃ ૩૩૭-૩૪૪-પરિશિષ્ટ, પૃ. ૩૪૪-૩૫૦-સાયણાચાર્ય, પૃ. ૩૫૦-ટિપ્પણ [સાસ્ક અને પાણ્ડિનો સમય, પૃ. ૩૫૦-૩૫૩]

૫૪.

પ્રકરણ ૧૦—વીરચરિત કાવ્યો.

૩૬૬-૪૧૬

સામાન્ય સ્વરૂપ, પૃ. ૩૫૪-૩૫૯-મહાભારત, પૃ. ૩૫૯-૩૭૯-પુરાણ, પૃ. ૩૭૯-૩૮૨-રામાયણ, પૃ. ૩૮૩-૪૦૧-ટિપ્પણો [મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું, પૃ. ૪૦૧-૪૦૨-મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું, પૃ. ૪૦૨-મહાભારતનું વૈષ્ણવ સપ્રદાય તરફ કેવી રીતનું વલણ છે, પૃ. ૪૦૩-૪૦૪-ભગવદ્ ગીતા ક્યારે રચાઈ, પૃ. ૪૦૪-૪૧૫-રામાયણનું કાવ્ય, પૃ. ૪૧૫-૪૧૬.

૫૪.

પ્રકરણ ૧૧—મહાકાવ્યો.

૪૧૭-૪૪૪

મહાકાવ્યોનો સમય, પૃ. ૪૧૭-૪૨૧-સાહિત્યના પુનરુજ્જવનનો સિદ્ધાન્ત, પૃ. ૪૨૧-૪૨૩-કાલિદાસનો સમય, પૃ. ૪૨૩-૪૨૫-રઘુવંશ, પૃ. ૪૨૬-૨૭-કુમારસ ભવ, પૃ. ૪૨૭-૪૨૮-ભટ્ટિકાવ્ય વગેરે, પૃ. ૪૨૮-૪૩૨-દશકુમારચરિત વગેરે, પૃ. ૪૩૨-૪૩૬-ટિપ્પણો [કાલિદાસનો સમય, પૃ. ૪૩૬-૪૪૨-આધ, ગુજરાતનો પહેલો સંસ્કૃત કવિ, પૃ. ૪૪૨-૪૪૪]

૫૪.

પ્રકરણ ૧૨—ભાવપ્રધાન કાવ્યો.

૪૪૫-૪૫૯

મેઘદૂત, પૃ. ૪૪૫-૪૪૭-ઝક્રુસ હાર, પૃ. ૪૪૭-૪૫૦-ધટખર્પર, પૃ. ૪૫૦-ચૈતરપ ચાસિકા, પૃ. ૪૫૦-શૃંગારશતક, પૃ. ૪૫૨-૪૫૪-શૃંગાર-તિલક, પૃ. ૪૫૪-અમરશતક, પૃ. ૪૫૪-અશોક, પૃ. ૪૫૫-કમળ, પૃ. ૪૫૬-ચાતક, ચક્રાર, ચક્રવાક, પૃ. ૪૫૭-સમશતક, પૃ. ૪૫૭-ગીત-ગોવિન્દ, પૃ. ૪૫૮-૪૫૯.

૫૪.

પ્રકરણ ૧૩—નાટકો.

૪૬૦-૪૮૭

નાટકોનું પ્રાચીનમા પ્રાચીન સ્વરૂપ, પૃ. ૪૬૦-નાટકનો વિકાસ, પૃ. ૪૬૧-નાટકના ખાસ લક્ષણો, પૃ. ૪૬૨-૪૬૩-હિન્દુસ્તાનના અને ઓસના નાટકો, પૃ. ૪૬૪-સંસ્કૃત નાટકની રચના, પૃ. ૪૬૫-રંગ-ભૂમિ, પૃ. ૪૬૬-કાલિદાસના નાટકો, પૃ. ૪૬૭-૪૭૮-મૃચ્છકટિક, પૃ. ૪૭૮-૪૭૯-રતનાવલી, પૃ. ૪૭૯-૪૮૦-ન્યાયાનંદ, પૃ. ૪૮૧-ભવભૂતિના નાટકો, પૃ. ૪૮૧-૪૮૪-મુદ્રારાક્ષસ, પૃ. ૪૮૪-વૈષ્ણસ હાર વગેરે, પૃ. ૪૮૫-પ્રબોધચંદ્રોદય, પૃ. ૪૮૬-દારસો, પૃ. ૪૮૭.

પ્રકરણ ૧૪—વાર્તાઓ અને કહાણીઓ.

૫૪.

૪૮૮-૫૦૮

ખાસ લક્ષણ, ૫ ૪૮૮-૫ ચત્ર, ૫ ૪૮૯-૪૯૪-હિતોપદેશ,
૫. ૪૯૪-૪૯૫-નીતિસાર, ૫. ૪૯૬-વેતાલપચવિશતિ વગેરે,
૫. ૪૯૬-૪૯૯-નીતિચતક, વૈરાગ્યચતક વગેરે, ૫. ૫૦૦-ધમ્મપદ,
૫. ૫૦૧-કાવ્યોમા ઉપદેશ, ૫ ૫૦૧-૫૦૮

પ્રકરણ ૧૫—દ્વિલસુરી.

૫૪.

૫૦૯-૫૩૨

પ્રારભદશા, ૫ ૫૦૯-સામાન્ય સિક્કાન્તો, ૫ ૫૧૦-૫૧૪-સાંખ્ય
દર્શન, ૫. ૫૧૪-૫૧૮-ઐશ્વર્ય અને જૈન દ્વિલસુરી, ૫ ૫૧૯-૫૨૧-
ચોગ, ૫ ૫૨૧-૫૨૪-મીમાંસા, ૫ ૫૨૫-વેદાન્ત, ૫. ૫૨૫-૫૨૮-
વૈશેષિક અને ન્યાય, ૫. ૫૨૮-૫૩૦-ચાર્વાક દર્શન, ૫. ૫૩૦-૫૩૨
પ્રકરણ ૧૬—સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ.

૫૪

૫૩૩-૫૫૫

પશ્ચિમની જીતનારી પ્રજાઓ સાથે સંબંધ, ૫. ૫૩૩-૫૩૯-
વીરચરિત કાવ્યો, ૫ ૫૩૯-૫૪૦-નાટકો, ૫ ૫૪૦-૫૪૨-વાર્તાઓ
અને કહાણીઓ, ૫ ૫૪૩-૫૪૭-શૈતરજ, ૫. ૫૪૭-૫૪૮-દ્વિલસુરી,
૫ ૫૪૮-૫૫૦-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ૫. ૫૫૧-ભૂમિતિ, ૫ ૫૫૧-૫૫૨-
ખગોળશાસ્ત્ર, ૫ ૫૫૨-૫૫૩-વૈદકશાસ્ત્ર, ૫ ૫૫૪-૫૫૫

૫૪

વિજ્ઞાન, કળા વગેરેના સાહિત્યનું પરિશિષ્ટ

૫૫૬-૫૬૭

ધર્મશાસ્ત્ર, ૫ ૫૫૬-૫૫૮-ઇતિહાસ, ૫ ૫૫૮-૫૫૯-આકરણ,
૫. ૫૫૯-૫૬૧-કોશના પ્રત્યે, ૫. ૫૬૧-૫૬૨-કાવ્યશાસ્ત્ર, ૫.
૫૬૨-૫૬૩-મણિતશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર, ૫ ૫૬૩-૫૬૪-વૈદક-
શાસ્ત્ર, ૫. ૫૬૫-કળાઓ, ૫ ૫૬૫-૫૬૭.

૫૪.

પુસ્તકલઘ્વનનાં દિગ્વિષયો.

૫૬૯-૫૮૬

સુધાસવધારાનું પત્રક.

૫૮૭-૫૮૮

સુધિપત્ર.

૫૮૯ થી ૬૫૧

શુદ્ધિપત્રક.

શુદ્ધિ પત્રક.

— ❦ —

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨૮	૧૮૭૨	૧૮૦૨
૭	૨૬	સીધિયાનો	સીધિયનો
૮	૨૩	સધ્યા વખતે	હજી પછી સધ્યા વખતે
૯	૨૫	આસના	ગ્રીસના
૧૪	છેલ્લી	બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત	બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત
૧૧	૮	India	Indica
૨૦	૧૦	જેવાજ	જેવાજ
૨૨	૧૫	કિંવદંસ	કિંવદંસ
૩૫	૨૭	ચારેમાથી	ચારેમા
૮૭	૨૩	વેદના	વેદના
૩૮	૧૬	ઉત્પત્તિ	પ્રત્પત્તિ
૪૦	૨૬	વધારે	વધારે
૪૧	૨૫	રેખાગણિતના	અરક્ષગણિતના
૮૭	૧૫	ઝેન્દ	ઝેન્દ
૬૧	૧૯	ઋગ્વેદનો	ઋગ્વેદનો
૬૧	૨૮	ઋગ્વેદના	ઋગ્વેદના
૬૫	૨૧	શાકલ	શાકલ
૭૦	૨૪	વપરાયલા	વપરાયશે
૯૮	૨૦	દેવતાઓનું	દેવતાનું
૧૨૩	૩	" જૂનો "	" ધરડો "
૧૨૬	૧૫	પાણી	દૂધ
૧૨૮	૯	ચન્દ્રના પ્રાસાદોનું	નક્ષત્રોનું
૧૪૦	૨૭	ધણું	ધણા
૧૪૨	૨૬	પણ ગણતરી	ગણતરી
૧૫૮	૨	મિનન્ત્યુતે	મિનન્ત્યુતે
૧૬૫	૬	મત્થું	પત્થું
૧૬૬	૧૭	મૃતૈ	મૃતૈ
૧૭૩	૧૮	હવન્ધા	હવન્ધા

૧૯૬	૧૩	ઋગ્વેદનાં	ઋગ્વેદના
૨૨૮	૧૮	કુરુક્ષેત્રમા	મહાભારતમા
૨૩૧	૨૫	નવા	નવ
૨૩૪	૨૫	મજુર્વેદમા	યજુર્વેદમા
૨૩૮	૧૦	મત્રે	મત્રે
૨૪૨	૧૪	મત્રે	સૂકતે
૨૪૨	૨૮	અધ્યાયના	કાણના
૨૭૧	૮	પૃથિવ્ય્યાં	પૃથિવ્યાં
૫૪	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૮	૧૦	માધવ	માઠવ
૩૧૮	૧૭	મત્રાયણીય	મૈત્રાયણીય
૩૫૬	૧૪	પાછલા	આગલા
૩૬૧	હેલ્લી	મગધ્વીતા	મગધ્વીતા
૩૬૩	૧૦	કાઠકોપનિષદમા	કાઠકસંહિતામા
૩૮૨	૧૫	સવિસ્તર આપ	સવિસ્તર
૩૮૫	૯	રામાણયના	રામાયણના
૪૦૩	૧૮	ઉમરાઓ	ઉમેરાઓ
૪૨૨	૨૫	સકા	સેકા
૪૩૮	૨૫	કાલિદાસના	કેમેન્ના
૪૪૧	૨૯	સિકામા	મકામા
૪૬૩	૮	બન્દે	વતો
૪૯૪ ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૨૪		પચ્ચત્તર	પચ્ચત્તર
૪૯૫	૫	દસીમા	ઉદસીમા
૫૦૬	૧	છે	સધ્યાની પેઠે સ્ત્રીઓના
			૨૩ કષ્ટે કષ્ટે બદલાય છે
૫૧૧	૧૫	દુ બદાવની	દુ બવાદની
૫૧૭	૧૧	સાંખ્ય દર્શનની	સાંખ્ય દર્શનની
૫૧૮	૬	બ્યથ	બ્યથ
૫૨૦	૬	ધર્મનો	ધર્મનો
૫૩૨	૨૬	વદાન્ના	વેદાન્તના
૫૩૩	૧૨	પશ્ચિમના	પશ્ચિમના
૫૪૨	૨૫	હડી	હડી

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧

પ્રાસ્તાવિક.

પદ્મમા શતકમા સાહિત્ય તથા કળાઓનુ પુનરુજ્જીવન થયુ ત્યાર પછી, અરાડમા શતકના પાછલા ભાગમા સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધ થઈ એના જેવો મહત્ત્વનો બનાવ સુધારાના ઇતિહાસમા ખીજો કોઈ પણ બન્યો નથી સિકદર બાદશાહની ચઢાઈ પછી, થવન લોકો કંઈક અરો હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની વિધાયી વાકેફ થયા હતા માધ્યમિક યુગમા આરબ લોકોએ હિન્દુસ્તાનના વિજ્ઞાન વિષે પશ્ચિમની પ્રબળને કેટલીક હકીગત સમજની હતી સોળમા શતકથી માડીને યુરોપના યોદ્ધક પાદરીઓ હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના અસ્તિત્વ વિષે જાણીતા થયા હતા, એટલુજ નહીં પણ એ ભાષાનુ ડહંડ જ્ઞાન પણ તેઓએ મેળવ્યુ હતુ, અને એએહામ દોઝરે છેક ૧૬૫૧મા સંસ્કૃત કવિ ભર્તૃહરિના શતકનો ડચ ભાષામા તરજુમો પણ કર્યો હતો તે છતા, આશરે સવાસો વર્ષ પહેલા સંસ્કૃત સાહિત્યના અસ્તિત્વ વિષે યુરોપમા કોઈ પણ સપ્રમાણ હકીગત બહાર આની નહોતી, પણ એ વિષે કેવળ કદપનાજ કરવામા આવતી, અને એ કદપનાને પરિણામે હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના ડહાપણ વિષે જુદી જુદી વાર્તાઓ કહેવામા આવતી અરાડમા શતકના મધ્યમા “ ઇઝુર વેદમ ” નામનુ પુસ્તક હિન્દુસ્તાનમાથી લાવવામા આવ્યુ હતુ અને તે વોલ્ટરને બતાવવામા આવ્યુ હતુ ત્યારે વોલ્ટરે તે પુસ્તકમા રહેલા જ્ઞાન.

† પદ્મમા શતકમા ગ્રીસ અને રોમના, ખાસ કરીને ગ્રીસના પ્રાચીન નમૂનાઓના સૂક્ષ્મ અભ્યાસને પરિણામે યુરોપમા સાહિત્ય અને કળા એ હલચલમા જે મહાપરિવર્તન થવા પામ્યુ હતુ તે ‘ The Renaissance ’ ના નામથી ઓળખાય છે.

ભડારના ઉત્સાહપૂર્વક વખાણ કર્યા હતા, પણ તે વખાણ અપ્રામાણિક હતા, કારણ કે સત્તરમા શતકમા જેમ્વિટ પથના એક પાદરીએ એ પુસ્તક ખોદુ બનાવી કાઢ્યુ હતું એમ પાછળથી સાબીત થયુ હતું આની ખોટી બનાવટને પગિણામે જે અશ્રદ્ધા સ્વાભાવિક રીતે આવી ગયલી અને ખરેખરા સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધ જાહેર કરવામા આવી ત્યારે જે અશ્રદ્ધાને વળગી રહેવામા આવેલુ તે છેલ્લા શતકમા પણ લાખા વખત સુધી કાયમ રહી ઉદ્ઘાટરણુ તરીકે, ડયુગન્ડ સ્ટુવર્ટ નામના ફિલસુફે એક નિબધ લખ્યો હતો તેમા એણે એવુ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે સિક્કર બાદશાહની ચઢાઈ પછી ચાવની ભાપાનો નમનો લઇને કપડી બાહણોએ સંસ્કૃત સાહિત્યજ નહીં પણ સંસ્કૃત ભાષા પણ ખોટી બનાવી કાઢી હતી રે' છેક ૧૮૩૮મા પણ ડબ્લિનના એક પ્રોફેસરે આ અભિપ્રાયનુ સમર્થન કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો ।

સંસ્કૃતના અભ્યાસની પ્રથમ પ્રેરણા હિન્દુસ્તાનના મુલકા ઉપરના આપણા રાજ્યવહીવટની ડેટલીક વ્યવહાર જરૂરિયાતોને લીધે થઈ હતી વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર-જેનરલ હતો તે વખતે હિન્દુઓના ઉપર રાજ્ય ચલાવવામા હિન્દુઓના કાયદાઓ તથા રીતિઓને વળગી રહેતુ એમાજ લાભ છે એનુ એણે ન્પટ જ્ઞેયુ, અને હિન્દુસ્તાનના ધર્મશાસ્ત્રના ઉત્તમ પ્રાચીન ગ્રન્થોને આધાર એક કાયદામંત્ર તથા ડગ્લાનુ કામ એણે ડેટલાક બાહણોને માર્યુ આ સંસ્કૃત ગ્રન્થોના ફાર્સી ભાષામા તરજુમો થયો, અને એ ફારસી તરજુમા ઉપરથી એક અગ્રેજી ભાષાન્તરનો ગ્રન્થ ૧૭૭૨મા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો એ ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામા સંસ્કૃત ક્ષેપના કેટલાક નમૂનાઓ આપવા ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષા તથા સાહિત્ય વિષે કેટલીક ભરોમાદાર હકીગતો પહેલીજ વાર જણાવવામા આવી હતી પણ યુરોપના કોઝોને સંસ્કૃત ગ્રન્થોનોજ પરિચય કરાવવાનુ સૌથી પ્રથમ પગલુ તો આર્લ્સ ચિકિન્સે લયુ વૉરન હેસ્ટિંગ્સના ઉત્તેજનથી કાશીમા રહીને એણે સંસ્કૃતનુ દીક જ્ઞાન મેળવ્યુ, અને ૧૭૮૫મા એણે મગવદ્ગીતાનુ એક ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કર્યુ, અને ત્યાં પછી એ વર્ષે રહીને હિતોપદેશ નામના સુપ્રસિદ્ધ વાર્તામંત્રકનુ ભાષાન્તર એણે બહાર પાડ્યુ

પણ પશ્ચિમમાં સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસની રાગ્યાત ક્યાંનુ અને

એવી રીતે ખીજાંએને એ અભ્યાસ કરવા તરફ દોરવાનું માન તો સર વિલિયમ જેન્સ (૧૭૪૬-૯૪) ને ધટે છે આ તેજસ્વી અને વિવિધ-વસ્તુઆહી બુદ્ધિવાળા પૂર્વની વિદ્યાના અભ્યાસીનું જીવન થોડા વર્ષજ પહેલ્યુ એ હિન્દુસ્તાનમાં અગિયારજ વર્ષ ગાળી શક્યો, પણ એટલામાં પોતાની અવિરત સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી અને ૧૭૮૪ માં અગાળાની એશિયાટિક સોસાયટી ંથાપીને એણે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના અભ્યાસ વિષે પશ્ચિમના લોકોમાં ભારે કુતૂહલ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યું સસ્કૃત ભાષાનું ચોક્કસ જ્ઞાન એણે ઝડપથી મેળવ્યું ત્યાર પછી ૧૭૮૯માં શકુન્તલા નામના કિતમ સસ્કૃત નાટકનું ભાષાન્તર એણે પ્રમિદ્ધ કર્યું, તેને હર્ડર અને ગેયે જેવા પ્રોઢ વિચારકોએ ઉત્સાહથી વધારી લીધું ત્યાં પછી સસ્કૃત ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં સૌથી વધારે અગત્યની મનુસ્મૃતિ તેનું પણ એણે ભાષાન્તર કર્યું એક સસ્કૃત ગ્રન્થની જાપેલી આવૃત્તિ પ્રમિદ્ધ કર્યાનું પહેલું માન પણ સર વિલિયમ જેન્સને ધટે છે એ ગ્રન્થ તે ઋતુસહાર નામની એક ટૂંકી ભાવપ્રધાન કવિનાનો હતો, અને તે ૧૭૯૦ માં પ્રમિદ્ધ થયો હતો

ત્યાં પછી આપણે હેનરી થોમસ કોલબ્રુક (૧૭૮૫-૧૮૩૭) ના યરાગ્રી નામ આગળ આવી પડોચીએ છિયે એ માણસ ઉદ્યોગ કરવાની અમાધારણ શક્તિ ધરાવતો હતો, તેની સાથે એની મુદ્ધિ અત્યન્ત નિર્મળ અને એની વિચારશક્તિ મામાન્ય કરતા વિશેષ પ્રોઢ હતી સંસ્કૃત ભાષા તથા સાહિત્ય તરફ ગાઢીય દૃષ્ટિથી તો એણેજ પ્રથમ જોયું હતું, સંસ્કૃત સાહિત્યની લગભગ દરેક શાખા તરફ લક્ષ આપીને એણે વણા ગ્રન્થો, ભાષાન્તરો, તથા નિમ્નો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા, અને એ પ્રમાણે એણે જે મજબૂત પાયા નાખ્યા તેના ઉપર પાછળના વિદ્વાનોએ સુદર ઇમારત તૈયાર કરી

ઓગણીસમાં શતકના પ્રારંભના વર્ષોમાં કોલબ્રુક હિન્દુસ્તાનમાં પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરતો હતો તેવામાં યુદ્ધના અમલકારને લીધે સંસ્કૃતનું વ્યવહાર જ્ઞાન યુરોપ ખંડમાં દાખલ થયું એલેક્ઝાન્ડર હેમિલ્ટન (૧૭૬૫-૧૮૨૪) નામના અંગ્રેજે હિન્દુસ્તાનમાં રહીને સસ્કૃતનું સારું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તે ૧૮૩૦ માં ફ્રાન્સમાં થઇને ઇંગ્લાન્ડ તરફ જતો હતો એજ અરમાંમાં ઇંગ્લાન્ડ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે પાછી તકરાર શરૂ થઈ હતી, એટલે ફ્રાન્સમાં આવેલા સઘળા અંગ્રેજોની

વિરુદ્ધ નેપોલિયને એક હુકમ બહાર પાડ્યો હતો તે હુકમ પ્રમાણે હૈમિલ્ટનને પકડીને ખેરિસમા કેદી તરીકે રાખવામા આવ્યો એ શહેરમા અનિચ્છાએ પણ હૈમિલ્ટનને લાખા વખત સુધી રહેવુ પડ્યુ તે દરમ્યાન ફ્રાન્સના કેટલાક વિદ્વાનોને, અને ખાસ કરીને ફ્રેડરિક શ્લીંગલ નામના જર્મન કવિને એણે સસ્કૃત શીખવ્યુ એ અભ્યાસનું એક પરિણામ એ આવ્યુ કે ૧૮૦૮મા શ્લીંગલે હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની ભાષા, તથા ફિલમૂકી વિષે એક ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો એ પુસ્તકમા તુલનાત્મક તથા ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પહેલીજ વાર પ્રીકાર કરવામા આવેલો હોવાથી એ પુસ્તકથી ભાષાશાસ્ત્રમા એક વણેજ અગત્યનો મુધાગે દાખલ થયો એને પરિણામે, ફ્રાન્સ ખોપ નામના વિદ્વાને યાત્રી ભાષા, લૅટિન ભાષા, ફ્રાન્સી ભાષા, અને જર્મન ભાષાની સાથે સસ્કૃત ભાષાના ઉપાખ્યાનની પદ્ધતિની તુલના કરનારો એક ગ્રન્થ (૧૮૧૬) લખીને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર(Comparative Philology)નો પાયો નાખ્યો વળી, શ્લીંગલના ગ્રન્થથી જર્મનીમા સસ્કૃતના અભ્યાસ વિષે એટલો ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો કે એના વખતથી તે આત્યાર સુધીમા એ વિદ્યામા જે મ્હોટો વધાગે થયો છે તે સુખ્યત્વે કરીને જર્મન લોકોના ગ્રમનુજ પરિણામ છે

સમ્પૂર્ણ અભ્યાસના આરબકાળમા, પડિતોને જાણીતુ એવુ હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાનુ જે છેવ્રામા છેલ્લુ સ્વરૂપ તેજ યુરોપીયનોના જાણવામા આવ્યુ આને પરિણામે ઓગણીસમા શતકના મધ્ય સુધી એ સસ્કૃત ભાષામા રચાયલા સાહિત્ય તરફજ મ્હોટો ભાગે વિદ્વાનોનુ લક્ષ રહ્યુ એ ખડ છે કે છેક ૧૮૦૫ મા કેલબ્રુકે વેદો વિષેના પોતાના નિબંધમા વિશેષ પ્રાચીન સમયના સાહિત્ય વિષે ઘણ કીમતી જ્ઞાન આપ્યુ હતુ ત્યાગ પછી લગભગ પચીસ વર્ષ રહીને એક રોઝન નામના જર્મન વિદ્વાને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા ક્લેસિકમા હસ્તલિખિત ગ્રન્થોનો જે કીમતી મગ્ગ હતો તે ઉપરથી આ વિશેષ પ્રાચીન સાહિત્યની યુરોપના લોકોને પિજાન કરાવવાની યોજના ધરી ઝાઝી હતી, અને એ યોજના અનુસાર, એના આકાળ મરણ પછી થોડાજ વખતમા, ૧૮૩૮મા, ઝુગવેદના પ્રથમા-ટકની એની આવૃત્તિ બહાર પાડવામા આવી હતી પણ વૈદિક ભાષા-શાસ્ત્રના સ્થાપક સ્કોલર રૉથ, (૧૮૨૧-૬૫), એમણે ૧૮૪૬ મા વેદના સાહિત્ય તથા ઇતિહાસ વિષેનું પોતાનુ મહત્વનુ પુસ્તક બહાર પાડ્યુ

ત્યારેજ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓનું વેદના વધારે પ્રાચીન અને વધારે અગત્યના સાહિત્ય તરફ દીર્ઘ કાળને માટે લક્ષ દોરાયું એ વખતથી એ પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ એટલી ખતથી કરવામા આવ્યો છે કે વેદના સમયના તેમજ ત્યાર પછીના સમયના લગભગ સધળા અતિ અગત્યના ગ્રંથોની ભરોસો રાખી શકાય એવી આગ્રતિઓ છેલ્લા પચાસ વર્ષમા બહાર પડી ચૂકી છે

આ પ્રમાણે જે કાર્ય થયું છે તેના મહત્ત્વનો વિચાર કરતી વખતે એટલું સ્મરણમા રાખવું જરૂરનું છે કે એવા બીજા ક્ષેત્રોના કરતા આ ક્ષેત્રમા કામ કરનારાઓની મખ્યા ધણી ન્હાની છે, અને વેદના સાહિત્યનો વિગ્તાર પ્રાચીન ગ્રીસના જે ગ્રંથો હાન અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેના જેટલોજ, ખરકે તેથી પણ વધારે છે આખા સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રમાણ ગ્રીસ અને રોમ એ બેઉના સાહિત્યને એકઠું કરીએ તેના કરતા પણ વધારે થાય એકજ સૈકાની અદર એવા મ્હોટા સાહિત્યના સધળા પ્રદેશની શોધખોળ કરવામા આવી છે એ સાહિત્યનો મ્હોટો ભાગ છપાઈ ચૂક્યો છે અને એના ઘણાખરા કીમતી ગ્રંથોના વિદ્વાન્ માણુમોને હાલે ભાષાન્તર પણ થઈ ચૂક્યા છે વિદ્વાનોના ઉપયોગને માટે સંસ્કૃત ભાષાનો એક ગ્રંથ પણ લાભા વખત થયા નીકળી ચૂક્યો છે તે ગ્રંથ અથવા લૅટિન ભાષાના જે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયલા છે તેના કરતા વધારે મ્હોટા અને વધારે શાસ્ત્રીય છે સંસ્કૃત સાહિત્યની દરેક ગાખામા જે વિગતવારની શોધો થઈ છે તેની મખ્યા હવે એટલી મ્હોટી થઈ છે કે એ શોધોના પરિણામને એકઠા કરીને વાચક સમક્ષ રજુ કરે એવા વિસ્તૃત ગ્રંથની ધણી જરૂર જણાઈ છે આ કારણથી પ્રાચીન ઇંડો-આર્યન* સમયના આખા ક્ષેત્ર ઉપર ફરી વળે એવા મ્હોટા જ્ઞાનભંડાર(encyclopaedia)ની યોજના તૈયાર થઈ છે એ યોજના એવા પ્રકારની બીજી કોઈ પણ યોજના કરતા વધારે વિશાળ છે, અને એ યોજના અનુસાર એ જ્ઞાનભંડારના ગ્રંથો સ્ક્રૂસર્ગમા હાલ કકડે કકડે પ્રસિદ્ધ થયા જાય છે જુદા જુદા દેશના મળીને આલારે ત્રીસ

* હાલ હિન્દુસ્તાન, ઈરાન, ગ્રીસ, રોમ વગેરે દેશોમા વસતી પ્રબળા પૂર્વજો અસવ એટલે દેશમા વસતા હતા અને એકજ પ્રજા તરીકે હેતા હતા એ અસવની આર્ય પ્રજાનો જે વિભાગ પાળખને મ ગે ઈને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને હરાવતો હતાવતો આગળ ને. તે ' ઇંડો-આર્યન ' ના નામથી ઓળખાય છે, અને તેમના સમય તે ' ઇંડો-આર્યન ' સમય કહેવાય છે

વિદ્વાનો એ ગ્રન્થભાળામાં લખાણ કરે છે ૧૮૯૮ના એપ્રિલ માસમાં એ ગ્રન્થભાળાના નામીયા એડિટર, વિયેનાના ટ્રાંસેસર બુલરનું ઠરણ-જનક મૃત્યુ થયું તેનાથી સંસ્કૃત વિદ્યાને ભારે ખોટ ગઈ છે એણે જે કામ હાથમાં લીધું હતું તે એક ખીજ પ્રખ્યાત વિદ્વાન, ટ્રાંસેસર કિલ-હાર્નને હાથે પૂર કરવામાં આવે છે

આટલું સંસ્કૃત સાહિત્ય અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તોપણ સંસ્કૃત ભાષાના અનેક હસ્તલિખિત ગ્રન્થો યુરોપ તથા હિન્દુસ્તાનના પુસ્તકાલયોમાં સચરાઈ રહ્યા છે તેના પત્રકો તપાસવાથી જણાશે કે પ્રસિદ્ધ થવાને લાયકના ઘણા ન્હાના ગ્રન્થો હજી પ્રસિદ્ધ થયા વગરના રહ્યા છે, અને એ ગ્રન્થોને પ્રસિદ્ધ કરવા પાછળ જો શ્રમ લેવામાં આવશે તો તે વ્યર્થ જશે નહીં

સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ તરફ અત્યાર સુધી આ દેશમાં જેટલું લક્ષ્ય અપાયું છે તેના કરતા ઘણું વધારે લાભ અપાવવાની જરૂર છે, કારણ કે આપણા હિન્દુસ્તાનના રાજ્યમાં વસનારી પ્રજાનો ઘણો મોટો ભાગ હિન્દુઓનો છે, અને તેઓની ભાષાઓ, તેઓના ધાર્મિક વ્યવહારો, તેઓની માનસિક પ્રતિભા, તેઓના સત્રજ્ઞા રાષ્ટ્ર સપ્રદાયોનું મૂળ આ પ્રાચીન ભારતમાં ગ્રંથેલું છે વળી, પ્રાચીન સમયના સઘળા સાહિત્યમાં હિન્દુસ્તાનનું સાહિત્ય ઓસ મિરાય ખીજ મર કળા નિ સગય વધારે ખુબીદાર અને રમભર્યું છે માનવજાતિની ઉત્કાન્તિનો અભ્યાસ કરવાના સાધન તરીકે તો એ ઓસના સાહિત્ય કરતા પણ વધારે ચઢિયાતું છે છેક એના પ્રારંભનો સમય તે ઓક સાહિત્યના કોઈ પણ ગ્રન્થના કળા વધારે પ્રાચીન છે, એટલે માનવજાતિની ધર્મભાવનાનું વિશેષ પ્રાથમિક સ્વરૂપ એ સાહિત્યમાંથી જ મળી આવે છે, અને તેથી જગતના ખીજ કોઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થ કરતા એ સાહિત્યમાં ધાર્મિક વિચારોના વિકાસનું વધારે ખુલ્લું ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. આ મિથિનું ફળ એ આવ્યું છે કે સંસ્કૃત ભાષાની શોધને પરિણામે જેમ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર (Comparative Philology) નો પાયો નખાયો તેમ વેદગ્રન્થોની પછાનને પરિણામે એડેલમર્ટ કૂન અને મેક્સ મ્યુલરને હાથે તુલનાત્મક કથાશાસ્ત્ર (Comparative Mythology) નો પાયો નખાયો

સાહિત્યની ઘણીખરી શાખાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાએ ઉત્કૃષ્ટતાનો

આછો વતો પણ અનુભવ કરાવેલો છે, છતાં સસ્કૃત સાહિત્યનાં સૌથી વધારે મહત્ત્વના પરાક્રમે મુખ્યત્વે ડીને ધર્મ અને ફિલસુફીના વિષયોમાં થયેલા છે. અસલની ઇડો-યુરોપીયન * પ્રજાના જે જુદા જુદા વિભાગ પડી ગયા તેમાથી હિન્દુસ્તાનના લોકોએજ એક મોટો પ્રભુકીય ધર્મ-બ્રાહ્મણોનો ધર્મ-અને એક મોટો જગદ્ધર્મ-ગૌતમ યુદ્ધનો ધર્મ-એ બે ઉત્પન્ન કર્યા છે, બીજા સઘળાઓએ એ ક્ષેત્રમાં કંઈ પણ સર્જશક્તિ બતાવી નથી, એટલુંજ નહીં પણ લાખા વખત થયા તેઓએ પર ધર્મનો અગીકાર કર્યો છે ખરેખર, બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કરતાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની માનસિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ધર્મવિચારની અસર હમેશાજ વધારે થતી રહી છે વળી, હિન્દુસ્તાનના વતનીઓએ તત્ત્વચિન્તન કરીને સ્વતંત્ર રીતે કેટલાક દર્શનો (Systems of Philosophy) કર્યા છે તેમાં તેઓની ઉંચી વિચારશક્તિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે છતાં એ બે વિષયોમાં આપણને જે રસ પડે છે તે એ લોકોની પ્રવૃત્તિનું ફળ શુ આવ્યું તે વિષેની જિજ્ઞાસાને લીધેજ નહીં, પણ ધર્મ અને ફિલસુફીની પ્રગતિનું દરેક પગથિયું સસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તેને લીધે છે

હિન્દુસ્તાનના આખા પ્રાચીન સાહિત્યનું જે મહત્ત્વ છે તેનું મહાદામાં મોટું કારણ તેના અપ્રમાણ નિતરમાં અનલા મહામી પરંપરાની આડને લીધે એ દેશ કુદરતી રીતેજ બાળ દેશોથી મોટો પડી ગયો છે, અને છેક આર્ય લોકોની ચઢાઈના વખતથી એની જાણે જુદીજ દુનિયા થઈ રહી છે એ દેશ ઉપર આર્ય લોકોનો સર્વથી બિન્ન સ્વરૂપવાળો સુધારો ઝડપથી ફેલાઈ ગયો, અને એ સુધારો તે વખતથી તે આજ દિન સુધી ત્યાં આગળ ટકી રહ્યો છે ઇ સ પૂર્વે ચોથા શતકના અંતમાં જ્યારે ચવન લોકોએ વાયવ્ય દિશા તરફ ચઢાઈ કીધી ત્યારે હિન્દુસ્તાનના લોકો પરદેશીઓની અસરથી તદ્દન મુક્ત રહીને પોતાનો પ્રભુકીય સુધારો સર્વજનપણે કરી ચૂક્યા હતા, અને ઇરાનીઓ, ચવનો, સીધિયનો, મુસલમાનો એ સર્વે અલગ પછી અલગ એ દેશ ઉપર ધસી આવ્યા અને તેઓએ જય મેળવ્યો, છતાં ઇડો-આર્યન લોકોના

* અસલની આર્ય પ્રજામાંથી ઉતરી આવેલો અને હિન્દુસ્તાન તેમજ યુરોપના મોટા ભાગ ઉપર ફેલાઈ ગયેલો માનવજાતિનો એક ચોક્કસ મોટો વિભાગ તે 'ઈડો-યુરોપીયન' એ નામથી ઓળખાય છે

પ્રબંધીય જીવનના વિકાસમા તેમજ તેઓના સાહિત્યની ખીલવણીમાં છેક અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યની શરૂઆત સુધી કોઈ પણ મહત્ત્વની અડચણ નહીં, અને કોઈ પણ સગીન ફેરફાર થયો નહોતો. ઇંગ્લેન્ડ-યુરોપીયન પ્રબંધની બીજી કોઈ પણ શાખાએ આવી સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ થતો અનુભવ્યો નથી હિન્દુસ્તાનની પેઠે ત્રણ હજાર કરતા વધારે વર્ષ સુધી પોતાની ભાષા તથા સાહિત્યને, પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્તો તથા મરણપરણાદિ પ્રસંગોની વિધિઓને, પોતાના ધરના તથા સમાજના રીત-રિવાજોને વગર અડચણે ખીલતા જતા ચીન સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રબંધે દોહા નથી.

હિન્દુસ્તાનના સુધારાની આ નિર્વિઘ્ન અભિવૃદ્ધિના ઉદાહરણ તરીકે યોગ્ય દાખલાઓ ખસ થશે જરૂરીસન પૂર્વે સરકૃત ભાષા જેમ બોલાતી તેમ આજ પણ હજારો વાહણો વિદ્યન્મડળમાં એજ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે તેમ સાહિત્યના કામમાં પણ એ ભાષા હવે ખીલકુલ નથી વપરાતી એવું કંઈ નવી, જરૂર છે સરકૃત ભાષામાં લખાયેલા ધણા ગ્રંથો અને પત્રો હજી પણ પ્રસિદ્ધ થયા જાય છે હાલના સદામાં છાપ ખાના નીકળ્યા છે, હતા પણ હિન્દુસ્તાનના સંકટા પુસ્તકાલયોમાં સરકૃત ભાષાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નડલ કંવાનું કામ હજી ચાલ્યા રહે છે સિદ્ધર બાદશાહની ચદાઈ 'હેલા લાખા લખન ઉપર વેદના મત્રો જેમ મોઢે કંવામાં આવતા તેમ આજ પણ તે મોઢે કરવામાં આવે છે, અને દરેક હસ્તલિખિત અને મુદ્રાકિત ગ્રંથ કદાચ વિનાશ પામે તો આજે પણ ધર્મગુરુઓના પાઠ વડે ડરીને આખો વેદગ્રંથ પાછો સુલભ કરી શકાય સવિતા દેવતાની જેમાં મુલિ કરવામાં આવી છે એવી વેદની એક ઝડવાનો હિન્દુઓ સધ્યા વખતે રોજ પાઠ કરે છે વિષ્ણુ ભગવાન, જેની ૩૦૦૦ કરતા વધારે વર્ષ ઉપર પૂજા થતી, તેના ભક્તો આજે પણ હિન્દુસ્તાનમાં અસખ્ય છે પ્રાચીન સમયમાં જેવી રીતે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતો તેવી રીતે હાલ પણ યજ્ઞને માટે જે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે એ કાઢના વર્ષણ વડેજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. નમાજની અનેક વિધિઓમાંથી એકજ આપણે ઉદાહરણ તરીકે લઈએ તો હાલના સમયની હિન્દુઓની વિવાહવિધિ તે પ્રધાનપણે ઇ.સ. પૂર્વે લાખા વખત ઉપર જેની હતી તેવી ને તેવીજ છે.

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ કુદરતી રીતે બે મુખ્ય વિભાગમાં બહેંચાઈ જાય છે. પહેલો વિભાગ તે વેદના ગ્રંથોનો છે એ સાહિત્ય ધર્મ કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયથી શરૂ થાય છે, અને એના છેલ્લામાં છેલ્લા સ્વરૂપમાં એ સાહિત્ય આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ સુધી પહોંચે છે. વૈદિક યુગના પ્રથમાર્ધનું સાહિત્ય સર્ગ-શક્તિ અને કવિત્વથી અકિત થયેલું હતું, અને સિંધુ વગેરે નદીઓ જ્યાં વહે છે અને હાલના સમયમાં જે પંજાબના નામથી ઓળખાય છે તે મુલકમાં, એ સમયના સુધારાનું મુખ્ય ગ્રામ્ય હતું, એજ યુગના દ્વિતીયાર્ધનું સાહિત્ય અતર્ગત વસ્તુ તરફ જોતા ધર્મવિષયક ચર્ચા ચલાવનાર અને બાહ્ય સ્વરૂપ તરફ જોતા ગદ્યમાં લખાયેલું હતું અને પંજાબને બદલે ગંગા નદીની પામના પ્રદેશમાં એ સમયના આધ્યાત્મિક ચિન્તન માટેનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એ પ્રમાણે વૈદિક યુગ પ્રવત્તો હતો એટલામાજ આર્ય શોકોના સુધારો આખા હિન્દુસ્તાનમાં, એટલે સિંધુ નદીના મુખ આગળથી તે ગંગા નદીના મુખ સુધીના, જેની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત આવી રહ્યો છે અને જેની દક્ષિણે વિંધ્યાચળ પર્વત આવી રહ્યો છે તે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં ફેલાઈ વળ્યો હતો. દ્વિતીય યુગના પ્રારંભમાં વૈદિક સાહિત્યના ઈલાકા ગ્રંથો હજી લખાતા હતા, અને ઇ.સ. ૧૦૦૦ પછી મુસલમાનોની જીત થઈ ત્યારથી એ યુગ પૂરો થયો. એ યુગ તે ખરેખરે સંસ્કૃત યુગ કહી શકાય. સાહિત્યમાં, મુખ્યત્વે કરીને ટીકાના ગ્રંથોમાં, સંસ્કૃતનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો. એટલે અમુક અર્થમાં આ દ્વિતીય યુગ આજ દિન સુધી ટકી ગયો છે. એમ કહી શકાય આ દ્વિતીય યુગમાં બ્રાહ્મણોનો સુધારો ‘દ્વિપણ’ના નામથી ઓળખાતા દક્ષિણ પ્રદેશમાં પ્રવેશ પામ્યો અને ત્યાં ફેલાયો. આ બન્ને યુગને એકઠા લઈએ તો એટલા સમયમાં હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના જગભગ દરેક વિભાગમાં સગીન અને મહત્વના ગ્રંથો લખાયા. આસના પ્રાથમિક યુગમાં અને હિન્દુસ્તાનના વૈદિક યુગમાં એટલો ફર હતો કે હિન્દુસ્તાનના વૈદિક યુગમાં ધમનાજ ગ્રંથો લખાયા એ યુગમાં ભાવપ્રધાન કવિતાનું ધોરણ વધારે ઉંચું થયું, અને આગળ જતા ગદ્યની શૈલીના બધારણમાં પણ ઝઘક પ્રગતિ થઈ.

સંસ્કૃત યુગમાં મોટે ભાગે ધાર્મિક નહીં, પણ વ્યાવહારિક વિષયનાજ ગ્રંથો લખાયા. સાહિત્યની જુદી જુદી શાખાઓમાં-વીરચરિત કાવ્યો તેમજ મહાકાવ્યોમાં, ભાવપ્રધાન અને ખાસ કરીને ઉપદેશપ્રધાન

કવિતામાં, નાટકમાં, કલ્પિત વાર્તાઓ, ચમત્કારી કથાઓ વગેરેમાં— મસ્કૃત ગ્રંથોની સારી પ્રતિષ્ઠા સ્થપાઈ એ યુગમાં સર્વત્ર ધણી સારી કવિતા આપણા જોવામાં આવે છે, છતાં શૈલીની દુર્બોધતા અને નિરન્તર વધતા જતા કૃત્રિમતાના દોષને ક્ષીધે એ કવિતાના સૌન્દર્યને ક્ષતિ લાગ્યા વિના રહેતી નથી વળી એ યુગમાં, આખી રચના તરફ દૃષ્ટિ કરતા, વ્યવસ્થા અને પ્રમાણ જળવવાની કાળજી રખાઈ છે એવું આપણને માલમ પડે એવા ગ્રંથો ધણા થોડાજ નીકળી આવશે હિન્દુ મ્તાનના સૌન્દર્યશાસ્ત્રમાં વ્યવસ્થા અને પ્રમાણ અને એવા એવા વિચારોની કઈ પણ અસર થઈ હોય એમ જણાતું નથી ઉલટું, સમ્પૂર્ણ દિશામાં અતિશયોક્તિ તરફ જરા વધારે વલણ આપણને જણાય છે કર્મકાંડમાં, માની પણ ન શકાય એટલી બધી સૂક્ષ્મ વિગતોનું કથન, યોગીઓના દેહદમનના અતિ અદ્ભુત દૃત્યો, સ્તકથા ઉપરથી ચીતરાતા વિચિત્ર દેખાવો, વર્ણનોમાં વણીજ મ્હોટી મખ્યાનો વારવાર થતો ઉપયોગ, ચીર-ચરિત કાવ્યોનો અસાધારણ વિસ્તાર, ગદ્યના એક પ્રકારની અતુલ મક્ષિપ્તતા, પાછળની રચનાઓમાં વારવાર વપગતા મ્હોટા મ્હોટા સમાસો,—એ સર્વ, હિન્દુસ્તાનના માણુઓની બુદ્ધિમાં જે દોષ છે તેના અતિ ઉત્કટ ઉદાહરણો છે

નિગૂળના સાહિત્યની જુદી જુદી નાખાઓમાં, નવનસાહ, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, વેદશાસ્ત્ર, અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ મહત્ત્વના ઝર્યે કયા આમાના કેટલાક વિષયોમાં તો એ લોકો ચવનોના કરતા ધણા વધારે આગળ વધ્યા હતા.

ઇતિહાસ એ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યનું નખળું ન્થાનક છે * ૩ ।
હિન્દુમ્તાનના સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું અસ્તિત્વજન નથી એમ આપણાવી

* આ વિચાર બ્રુક્સરેલો છે એવું દર્શાવનાના પ્રયત્ન મિ ચિન્તામણુ વિનાયક વૈદ્યે પોતાના “The Mahabharata & Criticism” એ નામના ગ્રંથમાં કયા છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૬-૭૭) એ વિદ્વાન જણાવે છે કે “હિન્દુ વેદના સમયમાં પણ ‘ઇતિહાસ’ એ નામથી જાણીતા થયલા ગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા મહાભારત એજ પ્રથમ ઇતિહાસનો ગ્રંથ હતો અંતિહાસિન્ડ ખીનાઓ, ખામ જરીને નશાવતીઓ, પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં હમેશા ધણીજ સલાજપૂર્વક નોંધવામાં આવતી હતી હિન્દુસ્તાનના ફરેન્ડ રાજ્યમાં ઇતિહાસની નોંધ ધણી સલાજપૂર્વક રાખવામાં આવતી હતી એ વાત હિન્દુસ્તાન પણ પોતાના ગ્રંથમાં

કહી શકારી એ સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો કેવળ અભાવ એ દોષ એવો સ્વાભાવિક છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના આખા પ્રવાહ ઉપર એ દોષની કાળી છાયા પથરાઈ રહી છે, અને ચોક્કસ તવારીખના મપૂર્ણ અભાવને લીધે આખું સાહિત્ય દૂષિત થયું છે આ વાત એટલી તો સાચી છે કે હિન્દુસ્તાનનો મ્હોટામાં મ્હોટો કવિ, કાલિદાસ, તે આરે થઈ ગયો તે વિષે લાખા વખત સુધી તકરાર ચાલ્યા કરતી હતી, અને એને માટે કેટલાક તરકથી જે સૌથી પ્રાચીન સમય બતાવવામાં આવતો હતો અને ખીજા કેટલાક તરકથી જે નૌથી અગાચીન સમય બતાવવામાં આવતો હતો તેની વચ્ચે એક દળર વર્ષનું અન્તર હતું એ દળર વર્ષમાંથી જુદો જુદો સમય જુદા જુદા વિચારરો તરકથી કાલિદાસના સમય તરીકે ઓળખાવવામાં આવતો એ વિષયમાં હરે એટલો બધો મતભેદ રહ્યો નથી, તોપણ કાલિદાસને માટે એકબે શતક જેટલો સમય હજી મશમ-અસ્ત રહ્યો છે ખરો, અને એ મશય દૂર થાય એવા ચોક્કસ નિર્ણયના સાધનો હજી ઉપનમ્થ થયા નથી આ પ્રમાણે પરસ્પર સમ્મન્ધ, અવ-તરણ અથવા સૂચન, ભાષા અથવા શૈલીનો વિકાસ ગરે પરાક્ષ પુરાવાઓ વપરથી મ્હોટે ભાગે સંસ્કૃત ગ્રન્થકારોના સમય આશરે આશરેજ જણાયા છે એ ગ્રન્થકારોના જીવનની હકીમત વિષે તો માધારણ રીતે આપણને નહીં ખમગ નથી હોતી, અને ચોડાકજ કવિઓ વિષે એકબે સામાન્ય દક્ષિગતો આપણા જાણનામાં આવી હોય જે આવી વિનયણ સ્થિતિ હોવાના કારણે એ જણાય જે એક તો એ > પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં ઈતિહાસ ખીવકન લખાયોજ નથી, કારણ કે ઈતિહાસમાં નોવવા જેવા બનાવો તે વખતે કઈ પણ બનતા નહોતા થન (એટલે ઝીક) લોકોને ઈરાનની માથેના યુદ્ધ પ્રમગે અને રોમન લોકોને કાર્થેજની સાથેના યુદ્ધ પ્રસગે જીવનની હાડમારીનો જેવો અનુભવ થયો હતો તેવો હિન્દુસ્તાનના

જણાવી છે વળી ‘રાજતરંગિણી’ મા કાશ્મીરના પ્રાચીન ઇતિહાસના ગ્રન્થો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે વણા લાખા સમયકેત્ર ઉપર ફરી વળે એવા ચોક્કસ પ્રમાણો હોવા છતાં હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસનું અસ્તિત્વ નહોતું એમ કહેતું એ ન માની શકાય એવું છે હમારા માનવા પ્રમાણે જે વખતે ખ્રીસ્તી નાખુદ થયો અને હાલનો હિન્દુ વર્મ સ્થાપિત થયો તે ૦ સ ૭૬૦ અને ૧૦૦૦ ની વચ્ચેનો વખત એજ એકલો એવો હતો કે જેમાં આખા દેશ ઉપર ઇતિહાસના વિષયનો અધકાર બ્યાપી ગયા હતો અને પ્રાચીન સમયના લણાખરા નોધ-સગ્રહોનો ક્યાતો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો અથવાતો તેની સાથે જમ ફાવે લેમ ફટ લેવામાં આવી હતી ”

પ્રાચીન લોકોને ખીલકુલ થયો નહોતો, અને જુદા જુદા વર્ગોનું એકીકરણ થઇને એક પ્રજા ઘડાવાનો અને રાજકીય ગૌરવ વધવાનો પ્રસંગ હિન્દુસ્તાનમાં ખીલકુલ આવ્યો નહોતો ખીનું એ કે મહત્વના કમોની નોંધ સ્વાભાવિક રીતે બ્રાહ્મણો તરફથી રાખવામાં આવે એવો સભવ ગણાય, પણ એ બ્રાહ્મણોએ તો પ્રથમથીજ એવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો કે હરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ અને જીવન પણ અનર્થક છે, એટલે ઐતિહાસિક બનાવો નોંધવાની ઇચ્છા તેઓને ઝાઝી ન હોય એ ધણ સ્વાભાવિક છે.

અનુશ્ચિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આશરે ૬ સ ૫૦૦ પહેલાં ચોક્કસ તારીખોના દર્શન થતા નથી વૈદિક યુગનો કાલનિર્ણય આન્તઃ પ્રમાણો ઉપરથીજ થયેલો હોવાથી તે કેવળ આનુમાનિક છે એ યુગમાં ભાષા અને શૈલીના તેમજ ધાર્મિક અને મામાનિક વિચારોના ભેદ ઉપરથી સાહિત્યના ત્રણ મુખ્ય થરો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ દરેક થર બાજના અમુક વખત ગયેલો તેને માટે જગરની છૂટ મુકવી જોઈએ પણ આ સ્થળે તો સૈકાઓની ગણતરી કરીને મત્યનો આશરો પડતો નિર્ણયજ આપણાથી થઈ નકે એમ છે જતા વૈદિક યુગના ખીજ થગની એક બાજુની મર્યાદા ઇસ પૂર્વ ૫૦૦ વર્ષ કરતા વધારે મોડી હોઈ શકે નહીં, ઘરણુ કે એના જેવામાં છેલ્લા સિદ્ધાન્તો ઐશ્વર્ય પહેલાના હોવા જોઈએ, અને ઐશ્વર્યની જુદી જુદી મભાઓની તારીખો નોંધાયેલી છે તે ઉપરથી જુદાના મત્યનું વર્ષ ઇસ પૂર્વે ૪૮૦નું હોયું જોઈએ એવું માનવાને મજબૂત આધાર મળ્યો છે વૈદિક સાહિત્યના પ્રારંભનો મય અતિ પ્રાચીન હતો એવું માનવા તરફ સસ્કેન વિદ્વાનોનું ચોક્કસ વલણ જણાય છે સાધારણ રીતે, ઇસ પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષથી એ સાહિત્યની શરૂઆત ગણવામાં આવે છે આ ગણનાને જો આપણે ખર્ગી માનીએ તો ઐશ્વર્ય સમયના સાહિત્યમાં વિચાર તથા વાણીનો નેટલો વિકાસ થયેલો માલમ પડે છે તેટલા વિકાસને માટ ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલો અતિશય લાગ્યો વખત ગયેલો એનું આપણને માનવું પડશે ઝીસમાં હોમરના સમયનું સાહિત્ય અને મોડોક્લિસના સમયનું સાહિત્ય એ એની વચ્ચે જેટલો ફેર છે તેના કરતા હિન્દુસ્તાનમાં વૈદિક યુગના પ્રારંભનું સાહિત્ય અને ઐશ્વર્ય ધર્મના સમયનું સાહિત્ય એ એની વચ્ચે વધારે ફેર છે એમ ભાગ્યેજ ગણાશે, અને વિચાર તથા વાણીનો

એટલો વિકાસ થવાને માટે આખા ૧૫૦૦ વર્ષ જરૂરના થઈ પડે એ માનવું જરા મુશ્કેલ થઈ પડશે એ ગણનાની અગાઉ, આજથી ૪૫ વર્ષ ઉપર, પ્રોફેસર મેક્સ મ્યૂલરે વૈદિક યુગના પ્રારંભનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦નો નક્કી કરી દીધો હતો. વેદના જૂનામાં જૂના અને નવામાં નવા મત્રોની વચ્ચે જે તફાવત છે તે સમજવાને માટે, એ બેની વચ્ચે ત્રણ સૈકાઓ-કહો કે ૪૫૦૦ થી ૧૩૦૦ થી તે ૧૦૦૦ સુધીના-અતીત થયેલા હોવા જોઈએ એમ ગણીશું તો તે પૂરતા મહેવાશે આપણે વિચાર કરીશું કે એ અવસ્થાની ભાષાનું માંથી પ્રાચીન મન્ડપ વેદની ભાષાને એટલું મળતું આવે છે કે સ્વગ્લાત્વના નિયમો લાગુ પાડવાથીજ અવસ્થાના મત્રોના શબ્દો શબ્દ વેદની ભાષામાં એવા કિતારી નકાય કે તેનું બાલ્ય મન્ડપ પ્રવેશ જળવાઈ રહે, એટલુંજ નહીં પણ તેના કવિત્વની ખુખીનો પણ વિનાશ થાય નહીં, વળી આપણે વિચાર કરીશું કે વેદની ભાષાની પ્રાથમિક સ્થિતિ વિષે આપણને જેવી પિછાન છે તેવીજ અવસ્થાની ભાષાની પ્રાથમિક સ્થિતિ વિષે પણ જે આપણને પિછાન હોત તો એ બેઉ લગભગ એક જેવીજ આપણને લાગ્યા વિના રહેત નહીં, -તો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા વગર આપણને ચાલશે નહીં કે વૈદિક સાહિત્યની શરૂઆતના મહેલા થોડા વખત ઉપરજ હિન્દુસ્તાનમાં જઈ વસેલા લોકો ઈરાનમાં જઈ વસેલા લોકોથી છટા પડેલા હોવા જોઈએ, અને તેથી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયમાં હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય નિશાના પ્રદેશમાં પણ તેઓ ભાગ્યેજ પ્રવેશ પામ્યા હોય વૈદિક સમયની પ્રાચીનતા વિષેની સર્વળી આગવી ગણનાઓ કરતા બોનના પ્રોફેસર જૅકોબીની કલ્પના ચઢી જાય એવી છે એ પ્રોફેસર માને છે કે એ સમયનો પ્રારંભ ઓછામાં ઓછો ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષથી થાય છે ઋગ્વેદના સમય પછી ઋતુઓની શરૂઆતના સમ્બન્ધમાં કેટલોક ફેરફાર થયો છે એમ પ્રોફેસર જૅકોબી માને છે, અને એ ફેરફારને લગતી ખગોળશાસ્ત્રની ફેટલીડ ગણતરીઓ ઉપરથી એ આના નિદાન્ત ઉપર આવ્યા છે પણ એ નિદાન્તમાં દોષ એ છે કે એ વૈદિક શબ્દના અર્થ ઉપરજ એનો મહોટામાં મહોટો આધાર છે, અને એ શબ્દનો પ્રોફેસર જૅકોબીએ જે અર્થ કરેલો છે તેના ખરાપણા વિષે સશય રહે છે, એટલુંજ નહીં પણ તે અસંભવિત લાગે છે આવી સ્થિતિમાં, ગમે તેમ હોય તોપણ વેદનું સાહિત્ય ઓસના સાહિત્ય કરતા ઘણું વધારે જૂનું છે એટલા નિશ્ચયથીજ આપણને સન્તોષ માનવો પડશે.

વેદ પછીના સમય વિષે આન્તર પ્રમાણ ઉપરાત સામાન્ય કાળ-નિર્ણય માટે ઉપયોગના થોડાક સીમાચિહ્નો પરદેશીઓની મુલાકાતમાંથી આપણને મળી આવે છે આ પ્રકારનો સૌથી પ્રાચીન સમય ઇ સ પૂર્વે ૩૨૬માં સિકંદર બાદશાહની હિન્દુસ્તાન ઉપરની ચઢાઇનો છે ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનમાં જુદા જુદા યવનોનું આગમન થયું હતું, તેમાં મિગેસ્થનીમ એ સૌથી વધારે નામાંકિત યવન હતો એ માણસ પાટલીપુત્ર (જે હાલ 'પટના' ના નામથી ઓળખાય છે) ત્યાંની દરબારમાં આશરે ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર કેટલાક વખત મુઘીરત્સો હતો, અને હિન્દુસ્તાનના માણસોની તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ વિશે બાબોપુત્રે તોપણ કીમતી અહેવાલ એ મંદી ગયો છે ત્યાં પછી ધણ સૈકાઓ વહી ગયા બાદ બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા ચીનના ત્રણ યાત્રાળુઓ— ફા હિાન (ઇ સ ૩૯૯), હ્યૂન સંગ (૬૩૦-૬૪૫), અને આઇ-સિંગ (૬૭૨-૬૮૫)—હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા તેઓના પ્રવાસના અહેવાલો સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે અને હવે તેમાં અગ્રેજી ભાષામાં તરજુમાઓ પણ થયા છે તેના ઉપરથી તેઓના વખતની હિન્દુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ, ધાર્મિક વિચારો, અને હિન્દુસ્તાનમાંથી નીકળી આવેલી બૌદ્ધ ધર્મની પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર ધણો પ્રકાશ પડ્યો છે હિન્દુસ્તાનના માહિત્ય વિષે કેટલીક સામાન્ય તથા વિશેષ હકીકતો પણ એ અહેવાલો ઉપરથી મળી આવે છે ખાસ કરીને હ્યૂન સંગના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી એના સમકાલીન સંસ્કૃત કવિઓ વિષે કેટલીક અગત્યની હકીકતો આપણા જાણવામાં આવે છે હિન્દુસ્તાનના ત્રણ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ† પાચમાં અને છઠ્ઠા મૈકામાં પોતે મ્યારે થઈ ગયા તેની ચોક્કસ તારીખ પોતે જાતે પોતાના ગ્રંથમાં નોંધી ગઈ છે, તે મિત્રાય હ્યૂન સંગના ખેલાના કોઈ પણ સંસ્કૃત લેખકને માટે 'આ લેખક કલાણા

† આયબટ, બ્રહ્મગુપ્ત, અને બાસ્કરાચાર્ય તેના છટા છટા લખેા પણ મળી આવ્યા છે એવો હિન્દુસ્તાનનો જ્ઞાતામાં જ્ઞાતો ખગોળશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટ છે એના "દ્વગીતિસૂત્ર" અને "આર્યોષ્ટક" એ નામના ગ્રંથો "આર્યમંડીય" એ નામથી પ્રો ફેન પ્રસિદ્ધ થયા છે અને તેમાં પરમાત્મશ્વરનું સ્વરૂપ બાધ્ય પણ આપ્યું છે એ ગ્રંથમાં આપેલા આયબટના પોતાના રચન ઉપરથી જણાય છે કે પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના કુમુમપુર (ખાનીમોગ્રા) માં ઇ સ ૪૭૬માં એના જન્મ થયો હતો અને ૨૩ વર્ષની નહાની ઉંમરે એણે પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો હતો બ્રહ્મગુપ્તે "બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત" નામના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે એ ગ્રંથ પોતે

વર્ષમા જીવતો હતો ' એવું ચોક્કસ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી. આગલા એ ચીનાઓએ પોતાના લખાણ વડે જે માહિતી પૂરી પાડી હતી તેને આધારેજ હિન્દુસ્તાનમા પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રની હાલના સમયની મ્હોટામા મ્હોટી શોધ-ખુદની જન્મભૂમિ, કપિલવસ્તુ, તે જ્યાં આવી તેની શોધ-૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બરમા થઈ શકી સમ્પ્રત યુગના અન્તમા, મુસલમાનોની જીત વખતે દેશની ક્વી સ્થિતિ હતી તેનો ઘણો કીમતી અહેવાલ આલેખરૂની નામના આર્ય અન્થકાર તરફથી આપણને પૂરો પાડવામા આવ્યો છે એણે પોતાનો "India" (હિન્દુસ્તાન) એ નામનો ગ્રન્થ ૪ મ ૧૦૩૦મા લખ્યો હતો

ઉપર જે કહેવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી ખુદ્દજ છે કે ઇ સ ૫૦૦ ખ્રેલા સરકૃત યુગમા પણ સાહિત્ય વિષયની તવારીખ લગભગ તદ્દન સાપેક્ષ છે, અને વિચાર કે વાણીનો વિકાસ, આગળ થઈ ગયલા અન્થકારોનું નામકથન, થવનો અથવા કોઈ સુપ્રસિદ્ધ રાજવંશ વિષેના છટકે છટકે સૂચનો, અને અમુક સમય ખ્રેલા જે વાતો જણાયલી હોવાનો મભવ નથી તે ખગોળશાસ્ત્રની વાતોના નિર્દેશો, એરી એરી સધળી ટસાટીઓ ઉપરથી એ સમયના અન્થકારોની પૂર્ણતા કે ઉત્તરતાનો નિર્ણય કરવામા આવ્યો છે અમુક એકજ વિષયમા મપર્ણ નિપુણતા મેળવવાની વધતી જતો રોતિન પગિણામે આધુનિક શોધખોળ કન્નારાઓએ તારીખ ના બાબતમા વધારે ને વધારે ચાકસાઈ આણવાના સમગ્ર પ્રયત્નો

ત્રાસ વર્ષની ઉમ્મર અને શઙ્ નૃપાલના ૫૫૦ વર્ષ વાંત્યા બાદ લખ્યા હતો એ નિખળુનો પુત્ર હતો, અને શ્રી આપવશના શ્રી વ્યાધમુખ રાજના વખતમા એ થઈ ગયો હતો 'પૃથૂર્ક સ્વામીએ એના અન્થ ઉપર લાખ્ય લખ્યું છે તેમા એને માટે "ભિલ્લમાલવકાચાર્ય" એવું નામ વાપર્યું છે એમ પ્રો લેબર કહે છે બાસ્કરાચાર્ય સાથી વધારે વિખ્યાત છે તે શક સવત ૧૦૩૬ (ઇ સ ૧૧૧૪)મા જન્મ્યો હતો અને શક સવત ૧૦૭૨ (ઇ સ ૧૧૦૫)મા એણે "સિદ્ધાન્ત-ક્ષિતોમણિ" અને શક સવત ૧૧૫૦ (ઇ સ ૧૧૮૩)મા એણે "કારણ-કુતુહલ" ના અન્થ રચ્યા હતા એના અન્થમાના "લીલાવતી" અને "વીજ-ગણિત" ના અધ્યાય હજી પણ પ્રમાણ તરીકે ગણાય છે અને કેટલાક વિદ્વાનો એને "ભારતના ન્યૂટન" એવું નામ આપે છે એણે પોતાના અન્થમા એક સ્થાને કહ્યું છે કે— "અત્ર ગણિતસ્કથે, ઉપપત્તિમાનેવાગમ પ્રમાણમ્" (આ ગણિતના વિષયમા, જો શાસ્ત્રવચન ઉપપન્ન હોય તેનેજ પ્રમાણ ગણવાનું છે)

આદર્શ છે, અને તેમા તેઓએ મ્હોટા ભાગે સફળતા પણ મેળવી છે જુદા જુદા નામાકિત વિદ્વાનોએ સિક્કાઓ, તામ્રપટ્ટા, અને શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોને આધારે મ્હોટા ઉદ્યોગ તથા હોશિયારી સાથે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના રાજકીય ઇતિહાસનું ખોખું તૈયાર કરવા માડ્યું છે તેમાથી નિમ્નશય સાહિત્યની તવારીખ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડ્યા વિના રહેશે નહીં એ સિક્કાઓ, તામ્રપટ્ટા, અને શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોમાના કટલાક “ Corpus Inscriptionum Indicarum ” “ Epigraphia India, ’ અને હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રની ચર્ચા કરનારા જુદા જુદા પત્રોમા છપાયા છે અને ખીજા પણ છપાયા નય છે છેલ્લા પચીસ વર્ષમા મુદ્રાલેખ વાચવાની વિદ્યા વધારે ખીલેવી છે તેને પરિણામે કટલાક પાછલા કવિઓનો સમય નક્કી થઈ રાક્યો છે તેમજ જુદા જુદા ધર્મપંથો અને સાહિત્યના મમત્ર વિભાગો ઉપર નવો પ્રકાશ પડી શક્યો છે, અને એવી રીતે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય તથા ધર્મના ઇતિહાસ સમ્બન્ધી પણ કેટલીક અગત્યની હકીકતો માલમ પડી આવી છે કંદાહરણ નરીકે, કેટલાક વિગ્નૂત ટાવ્યોવાળા મુદ્રાલેખ હન ઉકેલાયા છે તે ઉપરથી એનું જણાઈ આવ્યું છે કે ધરતી સનના ખૂંલા સૈકાથી માંડીને સન્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમા મદાકાવ્યોની શેલીને અનુસરીને લખામા આવતું હતું આ રાનના ટાઈપાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો અત્યાર ખેલા ઉપલબ્ધ થયા ન્હોતા

સરકૃત સાહિત્યના સમ્બન્ધમા જૂના લેખોનું વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એના ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની લેખનકળાના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે તેમજ એ સમયના સાહિત્યની સ્થિતિ વિષે આપણને કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે એમાના જૂનામા જૂના લેખો શિલા તથા સ્તંભ ઉપર કાનરા-યલા છે એ લેખો ઇ સ પૂર્વે ત્રીજા શતકના મધ્યમા લખાયલા છે જૈન ધર્મ માનનારા મહારાજ અશોકના સમયના એ લેખો છે એ મહારાજાએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર ઇ સ પૂર્વે ૨૫૯થી ૨૨૨ સુધી રાજ્ય કીધું હતું, અને એના રાજ્ય દરમ્યાન જૈન ધર્મની ત્રીજી સભા ભગઈ હતી તેમા ઘણું કંઈને જૈન ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો નક્કી કરામા આવ્યા હતા એ પ્રકારના લેખો ઉપરથી તે સમયની રાજકીય, ધાર્મિક, અને ભાષાસમ્બન્ધી સ્થિતિનું જ્ઞાન આપણને મળે છે તેને લીધે એ લેખો અત્યંત અગત્યના છે. એવા લેખો આખા હિન્દુસ્તાનમાની જુદી

જુદી જગ્યાએથી મળી આવ્યા છે કાઠિયાવાડના ગિરનાર (ગિરિ-નગર)થી તે ઓરિસ્સાના ધોલી સુધી, કાપુલ નદીની ઉત્તરે આવેલા કુપુર-દિ-ગિરિથી તે ખાલસી સુધી જુદા જુદા સ્થાન આગળથી મળી આવેલા લેખોની નકલ કરવામાં આવે છે, તેને ઉકેલવામાં આવે છે, અને તેનું ભાષાન્તર કરવામાં આવે છે એવો એક શિલાલેખ ૧૮૯૬ની આખરમાં જ નડી આવ્યો હતો એ લેખ યુદ્ધની જન્મભૂમિનું સ્મારક રાખવાને માટે અશોક રાજ તરફથી ઉભા કરવામાં આવેલા એક સ્તંભ ઉપર કોતરાયેલો હતો.

આ અશોકના શિલાલેખો એ હિન્દુસ્તાનના લખાણના સૌથી પ્રાચીન નમૂનાઓ છે હિન્દુસ્તાનમાં લેખનકળાનો પ્રારંભ ક્યારે થયો અને કેવી રીતે થયો એ પ્રશ્ન લાખા વખત સુધી વિવાદાસ્પદ રહ્યો હતો, તે ગ્રાફિસર યુલરની આધુનિક શોધખોળોને પરિણામે હવે મ્હોટો ભાગે સમાધાની ઉપર આવી પહોંચ્યો છે એ સમર્થ વિદ્વાને એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં જે બે પ્રકારની લિપિ વપરાતી હતી તેમાંની ગંધાર (એટલે પૂર્વ અફઘાનિસ્તાન અને ઉત્તર પાંજાબ)ના દેશમાં ઇ સ પૂર્વે ચોથા શતકથી તે ઇ સ ૨૦૦ સુધી વપરાયેલી સ્ક્રોલ્ડી નામની લિપિ ઇ સ પૂર્વે પાંચમા શતકમાં વપરાતી સેમિટિક પ્રજાની લેખનપદ્ધતિના એરેમેઇક નમૂનાનું ઉપરથી લેવાયેલી છે મૂળની લિપિ પ્રમાણે એ લિપિમાં પણ હમેશા જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખવામાં આવતું હિન્દુસ્તાનની બીજી પ્રાચીન લિપિ, જે બ્રાહ્મીના નામથી ઓળખાતી, તે યુધરે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની ખરેખરી પ્રજાકીય લિપિ છે, કારણ કે ત્યાર પછીના હિન્દુસ્તાનના મૂળાક્ષરો આધુનિક સમયમાં જોકે ધણા જુદા જણાય છે તોપણ તે એ લિપિમાંથી જ ઉતરી આવેલા છે એ લિપિમાં નિયમસર ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખવામાં આવતું, પણ અગાઉ એ લિપિ એવી રીતે નહોતી લખાતી એમ ઇ સ પૂર્વે ચોથા શતકના એક સિક્કા ઉપરનું લખાણ

ફુ બ્યુ, એસીરિયન, ચેલિડયન, સ્કીરિયન, ફિનીશિયન, આરબ એ સઘળી પ્રજાઓ " સેમિટિક પ્રજાઓ " કહેવાય છે એ સર્વની ભાષા, સાહિત્ય, વિચારપદ્ધતિ, સામાજિક વ્યવસ્થા, ધર્મસિદ્ધાન્તો વગેરેમાં કેટલાક સામાન્ય લક્ષણો જણાય છે ઇસુ ખ્રિસ્તના વખતમાં પેલેસ્ટાઇનની સેમિટિક પ્રજામાં જે ભાષા બોલાતી તે " એરેમેઇક " એ નામથી ઓળખાય છે.

જમણી બાબુથી ડાખી બાબુ તરફનું છે તે ઉપરથી જણાઈ આવ્યું છે ઉત્તર તરફની જૂનામા જૂની સેમિટિક અથવા ફિનીશિયન લિપિ, જે એસીરિયાના કાઠના ઉપરના તથા મોબાઇટ પત્થર ઉપરના લખાણમાં વપરાયેલી છે, અને જેની શરૂઆત આશરે ઇ સ પૂર્વે ૮૯૦થી થઈ હતી તેના નમૂના ઉપરથી એ લિપિ ધડાયેલી છે એવું ડૉ બ્રુક્સે ખતાવી આપ્યું છે એ એવી દલીલ કરે છે કે મેસોપોટેમિયાના માર્ગથી આવનારા વેપારીઓ તરફથી એ લિપિ આશરે ઇ સ પૂર્વે ૮૦૦માં હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થયેલી હોવી જોઈએ એ અનુમાન વ્યાજબી હશે એવું આપણને પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી

એ વાત ખરી છે કે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં લેખનકળા વિષેનો ઇસારો ક્વચિત્ જ નોવામાં આવે છે અને તે પણ પાછલા સમયમાં દીઠામાં આવે છે, ઇ સ પૂર્વે ચોથા શતક પહેલા અથવા અશોકના શિલાલેખની તારીખના ધણા લાખા સમય પહેલા એવી રીતનો ઇસારો ભાગ્યે જ દીઠામાં આવશે પણ કઈ કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય તેટલા ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાન કાઢવું એ આ વિષયમાં વાસ્તવિક નથી, કારણ કે ધણા લાખા વખત થયા જોકે લેખનકળાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તોપણ હાલના હિન્દુ પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન હજી પણ મુખપરપરાયીન પ્રાપ્ત થયું હોય છે પરિત ધર્મગ્રન્થો તથા શાસ્ત્રગ્રન્થોનું શિક્ષણ પુસ્તકોદ્ધાર નહીં, પણ ગુરુમુખીનું લેવાય છે, અને જે વિદ્યા સ્મૃતિમાં રહી હોય તેજ કામની ગણાય છે એટલે લેખન વિષે તેમજ હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિષે ક્વચિત્ જ કથન કરવામાં આવ્યું હોય છે હિન્દુસ્તાનના આધુનિક કવિઓ પણ પોતાના કાવ્યો વચાવ એવું નથી ઇચ્છતા, પણ તેના પાઠ કરવામાં આવે એવો અભિલાષ તેઓને રહે છે ખરેખર, અનાદિ કાળથી ઉતરી આવેલા આ રિવાજ ઉપરથી જણાય છે કે લેખનકળા જે વખતે અસ્ત હતી તે પ્રાચીન સમયમાં

---

† મોબાઇટ પત્થર ઇ સ ૧૮૬૮માં ડૉ કક્લીનની દૃષ્ટિએ પડ્યો હતો એ પત્થર ચાર ફુટ ઉંચો અને બે ફુટ પહોળો છે મોબાઇટ લોકોએ ઈઝ્રેલાઈટ લોકો ઉપર જે વિજય મેળવ્યો તેનું વર્ણન એ પત્થર ઉપર આપવામાં આવ્યું છે આરબ લોકોએ એ પત્થરને ભાગી નાખ્યા હતા, પણ તેના ભાગેલા કકડાઓ પાછા એકઠા કરવામાં આવ્યા છે અને તેને યોગ્ય સ્થાનકે બરાબર ગોઠવવામાં આવ્યા છે

હિન્દુસ્તાનમાં કવિતા તથા વિજ્ઞાનનો પ્રારંભ થયો હતો અને જ્ઞાનવેદમાં સૂચવી છે તેવી મુખપરપરાથી જ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ લેખનકળા દ્વારા થઈ ત્યાર પહેલાથીજ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી આ ઉપરથી સહજ સમજાશે કે લેખનકળાનું કથન કરાવા મહાયુ તેના લાખા સમય પહેલાથીજ એ કળા પ્રચારમાં આવી ગઈ હોય એ બનવા નેમ છે ગમે તેમ હોય, પણ અશોકના શિલાલેખના શાસ્ત્રીય પ્રમાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે કે ઇ.સ પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં લેખનકળાની શોધ કર્મતગ્તનીજ થયતી હતી એમ ન્હોતું, કારણ કે તે વખતે ઘણા અક્ષરોની એક કરતા વધારે, ઘણી વાર તો તદ્દન જુદી જુદી આકૃતિઓ કાઢવામાં આવતી, કોઈ વાર તો એકેક અક્ષરની નવ નવ દશ દશ આકૃતિઓ કાઢવામાં આવતી વળી સૈમિટિક પ્રજાની પાસથી લીધેલા બારીશ ચિહ્નો ઉપરથી હેતાળીશ અક્ષરની બ્રાહ્મી વર્ણમાળાની યોજના ઘડાતા કંઈક લાખો વખત લાગેલો હોવો જોઈએ વર્ણમાળાની આ સંપૂર્ણ યોજના સ્વરશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ ઘડી કાઢેલી છે એ તો ખુદલુજ છે એ વર્ણમાળા ઇ.સ પૂર્વે ૫૦૦માં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવી જોઈએ એવું સિદ્ધ કરી આપવાને માટે પ્રોફેસર બુધરે ઘણી મજબૂત દલીલો આપેલી જે ઇ.સ ૫૦૦ આશરે ચોથા શતકમાં ગ્યાયલા પાણિનિના મ્હોટા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં આ વર્ણમાળાજ રીકારવામાં આવી છે, અને ત્યારથી તે અત્યાર સુધી એ વર્ણમાળામાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નથી સંસ્કૃત ભાષાના એકેએક ઉચ્ચારને માટે એ વર્ણમાળામાં ચિહ્ન મળી આવે છે એટલુંજ નહીં, પણ એ વર્ણમાળાને સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય રીતિએ ગોઠવવામાં આવી છે પ્રથમ સાદા સ્વર (દૂકા અને લાખા) ગોઠવવામાં આવ્યા છે, તેના પછી સહિસ્વર મૂકવામાં આવ્યા છે, અને છેવટે વ્યંજનો આપવામાં આવ્યા છે એ વ્યંજનો પણ કયા કયા સ્થાનથી ઉચ્ચારવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીને તેને જુદા જુદા પણ એકસરખા સમુદાયમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે ઉદાહરણ તરીકે, સધળા દત્તસ્થાની વ્યંજનોને (ત્, થ્, દ્, ઘ્, ન્ એમ) સાથે ગોઠવવામાં આવ્યા છે અને બ્રોહ્સ્થાની વ્યંજનોને પણ એવીજ રીતે (પ્, ફ્, જ્, મ્, સ્ એમ) સાથે ગોઠવવામાં આવ્યા છે આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે આપણા યુરોપના લોકોને એના કરતા ૨૫૦૦ વર્ષ વધારે થયા છે અને આપણે શાસ્ત્રીય જમાનામાં રહેતા હોવાનું અભિમાન ધરાવીએ છિયે, છતાં આપણે જે વર્ણમાળા વાપરીએ છિયે તેમાં આપણી ભાષાઓના

સંધ્યા ઉચ્ચારને માટે યોગ્ય ચિહ્નો મળ્યા આવતા નથી, એટલુંજ નહીં પણ ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપરની સૈમિટિક લોકોની પ્રાથમિક વર્ણવ્યવસ્થાને યવન લોકોએ સ્વીકારેલી તેમા સ્વરો અને વ્યંજનોની જેવી ભેળભેળા ચાલતી આવી હતી તેવી ને તેવી આપણે રહેવા દીધી છે અને વર્ણમાળાનો એવો ને એવો ગરબડિયા ક્રમ આપણે ચાલવાજ દીધો છે.

૪ સ પૂર્વે ત્રીજા શતકના શિલાલેખોમા બ્રાહ્મી લખાણુના ઉત્તરત્વ અને દક્ષિણત્વ એવા બે પ્રકાર માલમ પડી આવે છે એમાના પહેલા પ્રકાર-માથી હિન્દુસ્તાનની આર્ય ભાષાઓમા જે ધીરે ધીરે વ્યાપી ગઈ તે ઉત્તર તરફની લિપિઓનો સમુદાય ઉતરી આવ્યો એમાની સાથી અગત્યની લિપિ તે નાગરી (અથવા દેવનાગરી) એ નામથી ઓળખાય છે સંસ્કૃતના હસ્તલિખિત ગ્રંથો સાધારણ રીતે એ લિપિમાજ લખાયલા હોય છે, અને સંસ્કૃત તેમજ મરાઠી અને હિન્દી પુસ્તકો હમેશા એ લિપિમાજ છપાયલા હોય છે અક્ષરોને મથાળે ખાસ આડી લીટી દોરવામા આવે છે તે ઉપરથી એ લિપિ ઓળખાઈ આવે છે પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી નાગરી લિપિમાજ લખાયો હોય એવો જૂનામા જૂનો શિલાલેખ આઠમા સૈકાનો, અને એવો જૂનામા જૂનો હસ્તલિખિત ગ્રંથ અગિયારમા સૈકાનો છે બ્રાહ્મી લખાણુના બીજા, એટલે દક્ષિણના, પ્રકારમાથી પાંચ જાતની લિપિઓ ઉતરી આવેલી છે એ પાંચે લિપિઓ વિંધ્યાચળની દક્ષિણના પ્રદેશોમા વપરાય છે કાનડી અને તેલુગુ જ્યાં બોલાય છે તે દેશની લિપિઓનો એ પાંચમાજ સમાવેશ થાય છે

અગાઉ ગ્રંથ જેના ઉપર લખવામા આવતા તે પદાર્થ વિનાશ પામે એવો હતો, એટલે ૪ સ ૧૪મા શતકના પહેલાના ગ્રંથો ભાગ્યેજ મળ્યા આવે છે હિન્દુસ્તાનમા લખવાના કામને માટે જૂર્જપત્રો (ભોજ-પત્રો) અને તાલપત્રો એ બેનો અગાઉ ઉપયોગ કરવામા આવતો હિન્દુસ્તાનની વાયવ્ય દિશામા હિમાલય પર્વત ઉપર જૂર્જવૃક્ષોવાળા વિશાળ પ્રદેશો છે, તેથી જૂર્જપત્રોનો ઉપયોગ પ્રથમ એ પ્રદેશોમા થયો, અને પછી ધીરે ધીરે તે મધ્ય હિન્દુસ્તાન, પૂર્વ હિન્દુસ્તાન, અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમા ફેલાયો જૂર્જપત્રો ઉપર લખાયેલો જે જૂનામા જૂનો સંસ્કૃત ગ્રંથ મળ્યા આવ્યો છે તે ૪ સ પાંચમા શતકનો છે, અને ચરોત્રીમા લખાયેલો એક પૂર્ણ ગ્રંથ ૧૮૯૭મા મળ્યા આવ્યો તે એના

કરતા પણ વધારે જૂનો છે, પણ એ પદાર્થનો ઉપયોગ એના કરતા ઘણા વધારે પ્રાચીન સમયમાં પણ થતો હતો એ નક્કી છે ઉદાહરણ તરીકે, ફિવટસ કાર્ટિયસે આપણને જણાવ્યું છે કે સિકદર બાદશાહના વખતમાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ લખવાને માટે જૂર્નપત્રોનો ઉપયોગ કરતા સંસ્કૃત ગ્રન્થકારો તેમજ આલ્ખરનીના વચનો ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે પ્રાચીન માધ્યમિક યુગના હિન્દુસ્તાનમાં પત્રલેખનને માટે હમેશા જૂર્નપત્રો વાપરવામાં આવતા

તાલપત્રના હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રન્થનો ખેલો નમૂનો ઇ સ. છઠ્ઠા શતકનો છે એ ગ્રન્થ જાપાનમાં સાચી રાખવામાં આવ્યો છે, પણ એની એક આમેદુલ્ય નકલ બોડલિયન લાઇબ્રરીમાં છે ચીનના યાત્રાળુ હ્યૂન સગના કહેવાથી જણાય છે કે માત્ર શતકમાં તાલપત્રોનો ઉપયોગ આખા હિન્દુસ્તાનમાં સઘળે સાધારણ હતો, પણ એથી ઘણા સૈકાઓ પહેલાથી એનો ઉપયોગ થતો હતો એ વાત એક કોતરેલા તામ્ર-પત્ર ઉપરથી માલમ પડી આવે છે એ તામ્રપત્ર મોડામાં મોડું ઇ સ ના પહેલા સૈકાનું હોવું જોઈએ એની આકૃતિ બરાબર તાલપત્રના જેવી છે

સુસલમાનોની જીત થઈ તે વખતથી કાગળ હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થયા, અને ત્યાર પછી ગ્રન્થ લખવામાં તેના ઘણી છૂટથી ઉપયોગ થતો રહ્યો કાગળ પર લખાયેલા સંસ્કૃત ગ્રન્થનો જે જૂનામાં જૂનો નમૂનો હિન્દુસ્તાનમાંથી મળી આવ્યો છે તે શુન્નરાતનો છે, અને તે ગ્રન્થ તેરમા શતકની શરૂઆતમાં લખાયેલો હોય એમ જણાય છે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લેખનને માટે સાહીનો ઉપયોગ થતો હતો ત્યાં કાગળ દાખલ થયા પછી તાલપત્રોનો પ્રચાર બધ પડી ગયો પણ હક્ષિણમાં અક્ષર કાઢવાને માટે હમેશા કોઈ તીક્ષ્ણ પદાર્થનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેથી ત્યાં આગળ ગ્રન્થલેખન તેમજ પત્રલેખન બેઉને માટે તાલપત્રોનો

* ઍક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીનું પુસ્તકાલય “ બોડલિયન લાઇબ્રરી ” એ નામથી જાણખાય છે સર થોમસ બોડલીએ એ પુસ્તકાલયને સારા પાયા ઉપર મૂક્યું એણે પોતાના સઘળા પુસ્તકો તથા પોતાની સઘળી મિલકત એ પુસ્તકાલયમાં આપી દીધી તે ઉપરથી એનું નામ “ બોડલિયન લાઇબ્રરી ” એ પ્રમાણે પડ્યું છે એ પુસ્તકાલયમાં વખતો વખત પૈસાદાર માણસો તરફથી મદદ મળતી રહી છે એમાં છાપેલા પુસ્તકોની સંખ્યા ૪૦૦,૦૦૦ની અને હસ્ત-લિખિત ગ્રન્થોની સંખ્યા ૩૦,૦૦૦ની છે

પ્રચાર હજી પણ ચાલે છે પત્રોની મધ્યમા એકજ છિદ્ર રાખીને અથવા થોડેક અંતરે બે છિદ્રો રાખીને તેમથી દોરો ખેંચી લેવામા આવે છે, અને એવી રીતે ભૂર્જપત્ર તથા તાલપત્રના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના પાનાઓને એકઠા રાખવામા આવે છે આ ઉપરથી સસ્કૃતમા “ ગાઠ ” ને માટે જે શબ્દ છે, ગ્રન્થ, તે “ પુસ્તક ” ના અર્થમા કેવી રીતે વપરાવા લાગ્યો તે સમજી શકાશે

ગનવરોનુ ચામડુ અપવિત્ર ગણાતુ હોવાને લીધે હિન્દુસ્તાનમા ચર્મપત્રોનો ઉપયોગ કદી પણ થયો નથી અક્ષરો કાતરવાને માટે તામ્રપત્રોનો અસલથી વારવાર ઉપયોગ કરવામા આવતો એ તામ્રપત્રોને હમેશા તાલપત્રો અથવા ભૂર્જપત્રોના જેવાજ આકાર આપવામા આવ્યો હોય છે

સાકીનું જૂનામા જૂનું નામ મણી છે એનો ઉપયોગ ઇ સ પૂર્વે ખીજી શતકમા તો થતોજ હતો એવુ ઐશ્વ ધર્મના એક જૂના કુગર ઉપરના લખાણ ઉપરથી માખીત થયુ છે, અને ઇ સ પૂર્વે ચોથા શતકમા પણ એનો ઉપયોગ થતો હોય એવુ નિયાકોર્મિ અને કિચટમ કર્ટિયસના વચનો ઉપરથી ધણુ મબવિત જણાય છે

તાલપત્ર ભૂર્જપત્ર, તથા કાગળ ઉપર લખાયલા પ્રાચીન સમયના સઘળા સસ્કૃત ગ્રંથો સાહી અને ઝરની પેન વડે લખાયલા છે એ પેનને માટે સાધારણુ રીતે કલમ એ શબ્દ વપરાય છે એ શબ્દ ચાવની ભાષાના ‘ kalamos ’ ઉપરથી થયેલો છે એથી ઉત્તર, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા હમેશા એક તીક્ષ્ણ પદાર્થ વડે તાલપત્રો ઉપર અક્ષરો કાતરવામા આવે છે અને પછી તેના ઉપર મેશ અથવા કાયલો ધસીને તેને કાળા બનાવવામા આવે છે

દરેક જાતના હસ્તલિખિત સસ્કૃત ગ્રંથો સાધારણુ રીતે લાકડાના બે પાટિયાઓની વચમા રાખવામા આવે છે અને તેના ઉપર દોરી વીંટાળવામા આવે છે, અને તેને રગીન, કેટલીક વાર તો બરેલા કકડામા લપેટવામા આવે છે એવા ગ્રંથોને દેવાલયો, મઠો, કોલેજો, રાજ-મહેલો, અને ખાનગી મકાનોમા સાચવો રાખવામા આવે છે અગિયારમા શતકમા ધારા નગરીના રાજ ભોજની માલીકીમા એક પ્રખ્યાત

પુસ્તકાલય હતું. સંસ્કૃત કવિ બાણ (જે સુમારે ઇ. સ ૬૨૦મા થઈ ગયો) તેણે પોતાના હાથ નીચે એક હસ્તલિખિત અન્થ વાચનારો માણસ રાખ્યો હતો તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયમા પણ ખાનગી માલીકીના મ્હોટા મ્હોટા પુસ્તકાલયો હતા હાલના સમયમા પણ આખા હિન્દુસ્તાનમા સંસ્કૃત હસ્તલિખિત અન્થોના ઘણા ઉત્તમ સમ્રહો બ્રાહ્મણોના કબજામા છે

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યની પેઠે હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના પણ વૈદિક (અથવા મહાસંસ્કૃત) અને સંસ્કૃત એવા બે વિભાગ પડી શકે છે એકદરે હોમરના વખતની અને ત્યાર પછીની યાવની ભાષામા અથવા સૈલિક કવિતાની અને વૈરોના વખતની લૅટિન ભાષામા જેટલો ફર છે તેટલોજ વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષામા ફર છે હિન્દુસ્તાનના ધર્મઅન્થો વૈદિક ભાષામાજ લખાયલા છે એ ભાષાની રચિતિ હમેશા એકસરખી રહી નથી, પણ તેમા જુદા જુદા વખતે ફેરફાર થતા રહ્યા છે એ ભાષા ધીરે ધીરે સંસ્કૃત ભાષાને મળતી થવા લાગી છે અને આખરે એ સંસ્કૃત ભાષામા લીન થઈ ગઈ છે વૈદિક ભાષાના સૌથી પ્રાચીન સ્વરૂપ તરફ જોતા પણ આપણને એમ લાગે છે કે એ ભાષા કોઈ દિનમ સાધારણ જનસમૂહમા બોલાતી નહીં હોય, પણ ઋષિ લોકોમાજ વૃદ્ધપરપરાથી ઉતરી આવેલી એ એક કૃત્રિમ ભાષા છે આ ત્રિચારના ટેકામા કેટલાક પુરાવાઓ વૈદિક ભાષામાથીજ મળી આવે છે એમાનો એક પુરાવો એ છે કે હોમરની ભાષામા જુદા જુદા રૂપોનો એકી વખતે ઉપયોગ થવાના જેટલા દાખલા મળી આવે છે તેટલા તો નહીં, પણ તેવાજ દાખલા વેદના મત્રોમાથી પણ મળી આવે છે વૈદિક ઋષિઓની-જનસમૂહની નહીં, પણ વિદ્વાન ઋષિઓની-સામાન્ય વાતચીતની ભાષા અને વેદના મત્રોની ભાષા એ બેમા ધણું કરીને ફેર એટલોજ હશે કે વેદના મત્રોમા શબ્દો જુદીરીતે-કવિતાના રૂપમા-ગોઠવવામા આવ્યા હશે અને તેમા રૂઢ નહીં એવા પ્રયોગ (archaisms) થયલા હશે પણ તેઓની સાધારણ વાતચીતની ભાષામા એવું કંઈ નહીં હોય. ખરેખર વેદના પ્રાચીન સમયમા પણ શિષ્ટ જનોની ભાષા જનસમૂહની ભાષાથી જુદીજ હતી જ્યાં જ્યાં સાહિત્યનો વિકાસ થયો હોય છે ત્યાં ત્યાં, ઝોછા કે વત્તા પ્રમાણમા, શિષ્ટ જનોની ભાષા જુદીજ હોય છે, પણ બીજા કોઈપણ દેશના કરતા હિન્દુસ્તાનમા શિષ્ટ જનોની અને લોક-સમૂહની ભાષાઓનો ભેદ વધારે સચોટ માલમ પડી આવે છે.

પણ જો વેદની ભાષા તે સામાન્ય લોકસમૂહના ઉપયોગની નહોતી, પણ અમુક વર્ગના વિદ્વાનોના વપરાશને માટેજ કામની હતી એમ આપણે કહી શકતા હોઈએ, તો ત્યાર પછીના સમયની ભાષા વિષે તો એવુંજ આપણાથી વધારે મજબૂતપણાથી કહી શકાય એમ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અને વૈદિક ભાષામાં ફેર છે, પણ વપરાતી ભાષાના કુદરતી વિકાસને પરિણામે જેવી રીતનો ફેર ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતનો એ ફેર નથી. સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો ઉચ્ચારવાની રીત અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વૈદિક ભાષાના શબ્દો ઉચ્ચારવાની રીત એ લગભગ પૂરેપૂરી એક-સરખી જણાય છે. વ્યાકરણના રૂપની બાબતમાં પણ ભાષા તેની તેજ સ્થિતિમાં રહી હોય એવું માલમ પડે છે, કારણ કે કોઈ પણ નવું કે અથવા નવી વિભક્તિ ભાષ્યેજ દીધામાં આવે છે. છતાં વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પણ પાછલી ભાષા આગલી ભાષાના કરતા ઘણી જુદી થઈ છે. આ ફેરફાર કઈક નવું ઉમેરીને નહીં, પણ જૂનામાંથી કેટલુંક કંકડે કંકડે લઈ લઈને કરવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, પાછલી ભાષામાં સંકેતરૂપ (subjunctive mood) જનું રહે છે અને સામાન્યરૂપ (indicatives) ના ડગ્ગન પ્રત્યેને બદલે એકજ પ્રત્યય રહ્યો છે. રૂપાખ્યાનમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો છે કે અગાઉ એકજ અર્થના અનેક રૂપો થતા તેને બદલે હવે એ રૂપોની સખ્યામાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. વૈદિક સમયની વાતચીતની ભાષા મત્રોની ભાષા કરતા વધારે વરગયુ અને વધારે સાદી હશે તેની અસરને લીધે પાછલા સમયની-સંસ્કૃત-ભાષામાં સાદાઈના કેટલાક તત્ત્વો દાખલ થયા હોય એ ઘણું સંભવિત છે. પણ ભાષામાં જે ફેરફારો થયા તે મોટે ભાગે તો વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમો બાધનારા વિદ્વાનોના શ્રમને લીધેજ થયા હિન્દુસ્તાનમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનો આરંભ ઘણા પ્રાચીન સમયથી થયો હતો અને એ શાસ્ત્રને અસાધારણ ઉદ્યોગથી ખીલવવામાં આવ્યું હતું તેને લીધે વ્યાકરણની મહેનત ખીજા કોઈ પણ દેશના કરતા હિન્દુસ્તાનમાં વધારે સફળ નીવડી હતી. સંસ્કૃત વાક્યમાં શબ્દોના અન્ત્યાક્ષર તથા પ્રથમાક્ષરને મેળવવા સમ્યન્ધી જે વિસ્તૃત નિયમો છે (અને જેને સંઘિના નિયમો કહે છે) તેનો ખુલાસો વ્યાકરણના સામર્થ્ય સિવાય ખીજા કોઈ પણ કારણ વડે થઈ શકે એમ નથી.

પણ સાહિત્યની સઘળી વપરાતી ભાષાઓની પેઠે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ સૌથી વધારે ફેરફાર તો શબ્દકોષમાં થયેલો છે, કારણ કે શબ્દકોષમાં

થતા ફેરફારો અટકાવવા એ કામ વૈચારણ્યથી પણ ન બની શકે એવું છે આ કારણથી શબ્દોની ઉત્પત્તિ તરફ લક્ષ આપીને તેમજ વપરાશમાં આવતા શબ્દોને નમૂના તરીકે લઈને તે ઉપરથી નવા નવા શબ્દો બનાવવામાં આવ્યા છે અને એવી રીતે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દકોષમાં ઘણો વધારો થયો છે તેનીજ સાથે, શબ્દો ખરેખરા જૂના હોય છતાં વૈદિક સાહિત્યમાં તેની વપરાશનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય તેટલા ઉપરથી તે આપણને નવા જણાય એવું પણ અનેક શબ્દો વિશે બન્યું છે પણ ખરેખરા નવા એના ઘણા શબ્દો લોકસમૂહના વપરાશની ભાષામાંથી લેવામાં આવ્યા છે, અને જે શબ્દો હાલ વપરાય છે તેના અર્થમાં પણ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે

હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના આ પાછલા પ્રકારને પાણિનિ નામના મહાટા વૈચારણ્યે ઇ સ પૂર્વે એથા શતકની આખરે નિશ્ચલ સ્વરૂપ આપ્યું, અને એ ભાષા સંસ્કૃત, “સુધરેલી,” “સંસ્કારવાળી,” અથવા “શ્રમસિદ્ધ” (સંસ્કૃત, સાથે મૂકાયેલી) એ નામથી ઓળખાવા લાગી “સંસ્કૃત” એ શબ્દ વ્યાકરણના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જણાતો નથી, પણ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્ય (epic), રામાયણ, તેમાં એ જાહેર વપરાયે છે પ્રાકૃત એ નામની લોકસમૂહની ભાષાઓથી જુદી પાડવાને માટે એને સંસ્કૃત કહેવામાં આવે છે, અને કાવ્યાદર્શન (કવિતાની આરસી) એ નામના ઇ સ છઠ્ઠા શતકના ગ્રંથમાં એ બેઉ શબ્દોનો એવી રીતે એકી વખતે પ્રયોગ પણ થયો છે ઇ સ પૂર્વે પાંચમા શતકમાં થઈ ગયેલા ચારક મુનિથી માંડીને સઘળા પ્રાચીન વૈચારણ્યો પોતે આ ભાષાને વૈદિકથી છટી પાડવા માટે એના સમ્મન્ધમાં “માળા” એ શબ્દ જ વાપરે છે* એના વિષે તેઓ જે કંઈ કહે છે તે પરથી માલમ પડે છે કે એ ભાષા તે વખતે બોલાતી હોય જોઈએ ઉદાહરણ તરીકે, એ વૈચારણ્યોમાંનો એક, પતંજલિ, એ ભાષાને “લોકમાં” વપરાતી કહે છે અને એ ભાષામાં વપરાતા શબ્દોને એ “લોકમાં પ્રચાર પામેલા” તરીકે વર્ણવે છે પાણિનિ પોતે કેટલાક નિયમો

+ એ ગ્રંથ હાલના રચેલો છે

* જેમકે, નૃનામિતિ વિાચકિત્સાર્થીયો માળાયામ્। ઉચ્ચમન્વધ્યાય વિચિકિ-
સ્તાર્થીય પદપૂર્ણશ્ચ।(ભાષામાં ‘નૂનમ’ એ શકા દર્શાવવા માટે વપરાય છે, વેદમાં
શકા દર્શાવવાને માટે તેમજ પાદપૂર્ણને માટે એ શબ્દ વપરાય છે)—નિરુક્ત

આપે છે તે એવા છે કે વપરાતી ભાષાના સમ્યન્ધમાં એ સધળા નિયમો આપ્યા છે એવું જો આપણે ન સ્વીકારીએ તો એ નિયમો કઈ પણ અર્થ વગરના બની જાય ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર વિષે અથવા દૂર ઊભેના માણસને બોલાવતી વખતે, નમન કરતી વખતે, કે સવાલ જવાબ થાય તે વખતે જે શ્રુત કચ્ચાર થાય છે તે વિષે એણે જે નિયમો આપ્યા છે તે જુઓ વળી, એકલા સાહિત્યની અથવા વિદ્વાનોની ભાષા તરીકેજ સંસ્કૃતનો ઉપયોગ થતો હતો એમ પણ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી, કાચુ કે જુદા જુદા પ્રાતની બોલીમાં કઈ કઈ ફેરફાર હોતો એવું પ્રાચીન સમયમાં પણ આપણને માલમ પડી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, યાસ્ક અને પાણિનિ બેઉ “પ્રાચ્ય” અને “ઉદીચ્ય” ની બોલીના કેટલાક ખાસ ભેદ ગણાવે છે, કાત્યાયન ઋષિ કેટલાક પ્રાતિક ભેદોનું સૂચન કરે છે, અને પતંજલિ અમુકજ પ્રદેશમાં વપરાતા એવા શબ્દોનું એક ટિપ્પણ આપે છે ખરેખર, સંસ્કૃત લેખકો જેને આર્યાવર્ત અથવા “આર્યોની ભૂમિ” એ નામથી ઓળખે છે તે હિમાલય તથા વિંધ્યાચળની વચ્ચે આવેલા આખા દેશમાં સંસ્કૃત ભાષા ઇ સ પૂર્વે બીજા શતકમાં બોલાતી હતી એ વિષે કઈ પણ શક જેવું નથી પણ ત્યાં આગળ એ ભાષા કોણ બોલતા હતા એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉપસ્થિત થાય છે એ પ્રશ્નના જવાબમાં એટલું તો આપણાથી કહી શકાશે કે નફી બ્રાહ્મણો તો એ ભાષા બોલતાજ હતા, કારણ કે પતંજલિ એ કોનેને માટે “શિષ્ટ” અથવા ગુદ્ધ વાણી બોલનારા એવો શબ્દ વાપરે છે પણ બ્રાહ્મણો મિત્રાય બીજા કોઈ પણ એ ભાષા બોલતા હતા એવું માનવાને કારણ છે, કારણ કે પતંજલિના અન્યમાં એક સ્થળે ‘સૂત’ એ સંસ્કૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે એક પૈનાડરણ અને એક મુખ્ય સારથિ એ બેની વચ્ચે વિવાદ થયાનું વર્ણન આવે છે હિન્દુસ્તાનના નાટકોમાં જુદા જુદા માણસોની બોલીઓના જે વિભાગ દીકામાં આવે છે તેનાથી પણ આ

*સંસ્કૃત નાટકમાં વપરાયેલી જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ લોકના સામાય જીવહારમાં ખરેખર વપરાતી હતી કે માત્ર અમુક પ્રકારની સાહિત્યરચનાને ખાતરજ એ ભાષાઓને કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હતી એ વિષે વિદ્વાનો માં એક વખતે વલ્લભ મતભેદ હતો એમ જણાય છે પ્રો. જી. સન અને મિ. બી. સે પાંડેના મત સ્વીકાર્યા હોવા, પણ પ્રો. હૈસને અનેક દલીલો આપીને એ મતનું ખોટાપણું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે (જુઓ “*Pratya Sankhara Prakas*” નું બીજું પુસ્તક) હાલના વખતમાં એ ચર્ચાનું મહત્ત્વ અગાઉ જેટલું રહ્યું હોય એમ હમને લાગતું નથી તેથી અનિષે લાલુ ટિપ્પણ આપવાની હમે જરૂર ધારી નથી.

વાતને ટેકો મળે છે. એ વિભાગ નિ મશય એ નાટકો લખાયા ત્યાર પહેલાં બધું પ્રાચીન સમયમા પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ એ વિભાગ પ્રમાણે, રાજ અને ખીજ હંચી પદવીના માણસો મસ્કૃતમા બોલે છે અને જીઓ તથા ખીજ સાધારણ માણસો જનસમૂહમા પ્રચલિત થયેલી જુદી જુદી ભાષાઓમાની ગમે તે એક બોલે છે વળી એ નાટકો ઉપરથી એટલું પણ માલમ પડે છે કે જે પાત્રો સંસ્કૃત બોલી શકતા નથી તેઓ પણ સસ્કૃત બોલાય તે સમજી શકે છે ખરા, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષાઓ બોલનારાઓની સાથે વાતચીત કરવામા સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ થતો એ નાટકોમા આપણે જોઈએ છીએ નાટક જોવા જનારા લોકો, અને માહિત્યના ગ્રન્થોમા વારંવાર વીગ્યરિત કાવ્યો (રામાયણ-મહાભારત)ની કથા રિખે લખનામા આવેલું આપણે જોઈએ છીએ તે ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે એ કથા સાબળવાને કેટલીક મડળીઓ પણ એકઠી થતી હશે તે મડળીઓ, સસ્કૃત ભાષા સમજવાને સમર્થ હોવીજ જોઈએ એ પણ ખુલું છે આ સર્વ ઉપરથી માવમ પડે છે કે સસ્કૃત ભાષા જોકે અસંલગ્ન સાહિત્યના ગ્રન્થોમા વિશેષ વપરાતી અને અમુક અર્થમા જેને કૃત્રિમ કહી શકાય તેી હતી તોપણ વાતચીતમા એ ભાષા ખીલ-કુલ વપરાતીજ નહોતી એમ કહેવું એ ભૂલભરેલું છે ખરેખર, ઉપર જણાવનામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે, હિન્દુસ્તાનના વિદાન બ્રાહ્મણો પોતાના નિત્યના વ્યવહારમા હજી પણ એ ભાષાનો લખવા બોવનામા છૂટથી ઉપયોગ કરે છે ટૂકામા, જ્યુ લોકોમા હિંદુ ભાષાની અથવા માધ્યમિક યુગમા લટિન ભાષાની જેરી પદવી હતી તેરીજ પદવી સંસ્કૃત ભાષાની અસલથી હતી, અને હાલ પણ તે તેરીજ છે

જેને જેને સસ્કૃત ભાષા આવડતી તેને તેને સસ્કૃતની સાથે સામાન્ય જનમડળમા વપરાતી ખીજી પણ એક અથવા વધારે ભાષા આવડતી એ સામાન્ય જનમડળની ભાષાઓ કઈ હતી એ પ્રશ્ન ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની હાલની પ્રાકૃત ભાષાઓનો સસ્કૃત સાથે કેવો સમ્બન્ધ છે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે આધુનિક હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓના સમ્બન્ધમા પ્રાચીન સાહિત્યની ભાષાનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે જણાવવાને માટે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે યોડીક એકઠી રહેનારી મૂળ વતની ઓની પહાડી પ્રજાઓ સિવાય, મિંધુ નદીના મુખ આગળથી તે ગંગા નદીના મુખ સુધીના, હિમાલય પર્વતથી તે વિંધ્યાચળ સુધીના વિસ્તીર્ણ

પ્રદેશમાં વસનાર લોકોમાં તેમજ ગોવા એ નામના ફિઝગીઓના દક્ષિણ તરફના સંસ્થાન સુધીના મુખ્ય ઇલાકાના લોકોમાં વપરાતી હાલની સઘળી ભાષાઓ સંસ્કૃતના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપમાંથી જ ઉતરી આવેલી છે વાયવ્ય દિશામાં એ ભાષાઓના પ્રવાહનું અસલનું મૂળ હતું ત્યાંથી નીકળીને એ ભાષાઓ જુદા જુદા ઝરણામાં બહેંચાઈ ગઈ અને જેમ જેમ એ ભાષાઓની ગતિ વધારે ને વધારે દૂરના દેશમાં થતી ગઈ તેમ તેમ એ ઝરણાઓ એકબીજાથી વધારે ને વધારે વિખૂટા પડતા ગયા, અને એવી રીતે એ ભાષાઓ આગ્રેષી દિશાના છેડા સિવાય આખા દ્વીપકલ્પ ઉપર ફેલાઈ ગઈ એ પ્રાકૃત ભાષાઓનો પ્રારંભ થયો પ્રાચીન મમયથી થયેલો હોવો જોઈએ જે વખતે વેદના મત્રો રચાયા તે વખતે પણ સ્વર વગેરે બાબતોમાં સાહિત્યની ભાષાથી ધણી જુદી પડતી એની એક પ્રાકૃત ભાષા અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે, કારણ કે વેદના મત્રોમાં અરવિષયક ભિન્નતા ધરાવનારા કેટલાક શબ્દો આવે છે તેનો ખુલાસો એજ મળી શકે છે કે એ મત્રોના બનાવનાગઓએ લોકમાં વપરાતી ભાષામાંથી એ શબ્દો લીધા હશે

એ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છિયે કે સઘળા લોકો સમજી શકે એટલા માટે ઇ સ પૂર્વે છઠ્ઠી શતકમાં જુદા પોતાનો ઉપદેશ આપ્યો ને વિદ્વાનોની ભાષામાં નહીં, પણ મામાન્ય જનમણની ભાષામાં આપ્યો હતો આ કારણથી ઇ મ પૂર્વના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકાવી ઐહ ધર્મનું જે જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય ગણાય તે પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયું હતું, મગધ દેશ, જે હાલ બિહારના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં ઐહ ધર્મનો જન્મ થયો હતો મગધ દેશની ભાષામાં ઐહ ધર્મનું જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય લખાયું હતું એ નિમ્મશય છે લૅટિન અને ઇટાલિયન એ બે ભાષાઓમાં જેવી રીતનો ભેદ છે તેવીજ રીતનો ભેદ સંસ્કૃત અને મગધ દેશની ભાષામાં છે જેડાક્ષરોનો તિરસ્કાર અને અત્ય સ્વરની પ્રીતિ એ મગધ દેશની ભાષાના ખાસ લક્ષણ છે ઉદાહરણ તરીકે, સંસ્કૃત ભાષાના સુત્ર “દોરો” અને ધર્મ “કરજ” એ શબ્દો સુત્ર અને ધર્મ એમ લખાય છે, અને વિદ્યુત “વીજળી” તે ફેરવાઈને તેનું વિજ્ઞુ થાય છે દક્ષિણના ઐહ મન્યોમાં જે પ્રાકૃત ભાષા વપરતી છે તે પાંચી એ નામથી ઓળખાય છે એ ભાષાનું પ્રથમ સ્થાન કયું હતું તે હજી નક્કી થયું નથી, પણ ઇ સ પૂર્વે ત્રીજી શતકમાં

પણ એ ભાષા અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી એ વિષે કઈ પણ શકાને માટે અવકાશ રહેતો નથી, કારણ કે અશોકના વખતના શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના અનેક લેખોમાથી એ વાતના પુરાવાઓ મળી આવ્યા છે એ ભાષા ઇ સ પૂર્વે ત્રીજી શતકમા લંકામા દાખલ થઈ હતી, અને હાલ એ ટાપુમા જે ભાષા બેલાય છે તે સિંધાલીઝ ભાષા એના ઉપરથીજ ધડાઈ છે. ઐશ્વ ધર્મની અસરને લીધેજ, અશોકના સમયથી માડીને અનેક સૈકાઓ સુધી મરજારી આજ્ઞાપત્રિકાઓ અને દસ્તાવેજો, જે શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોમા મચવાઈ રહ્યા છે, તે મધ્ય હિન્દુસ્તાનની (પ્રાકૃત) ભાષામાજ લખાયા હતા એ પ્રાકૃત લેખોમા સંસ્કૃત શ્લોકો પણ દાખલ કરવામા આવ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે એ સમયમા સંસ્કૃત ભાષા નષ્ટ થઈ નહોતી, પણ સાહિત્યમા એના ઉપયોગ ચાલુ ને ચાલુ રહ્યો હતો, તોપણ એ સૈકાઓમા ન્યાયાસન આગળ સંસ્કૃત ભાષા વાપરવામા નહોતી આવતી ખરેખર ઐશ્વ અને જૈન એ બેઉ ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથોમા સંસ્કૃતની કેવળ ઉપેક્ષાજ કરવામા આવી છે અને સઘળા કામમા એકલી પ્રાકૃત ભાષાઓનાજ ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે.

પણ આગળ જતા ઐશ્વ અને જૈનો બેઉએ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મેળવવાના પ્રયત્ન કરવા માડ્યા આને પરિણામે જે ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે મોટે ભાગે પ્રાકૃતના જેવીજ હતી, પણ સંસ્કૃત પ્રત્યયો લગાડીને અને બીજા કેટલાક ફેરફારો કરીને તેને પ્રાચીન ભાષાના જેવું રૂપ આપવામા આવ્યું હતું એટલે આ કૃત્રિમ ભાષાને સંસ્કૃત અને પાલી એ બેને જોડનારી સાકળ તરીકે ગણવી એ તદ્દન જૂલભરેલું છે ભાષાનો આ વિશિષ્ટ પ્રકાર ઉત્તરમા વસનારા ઐશ્વ લોકોના ધર્મગ્રંથોમા, ખાસ કરીને છલિત્તવિસ્તર એ નામના યુદ્ધના જીવનચરિત્રમા ગાથા એ નામની જે કવિતાઓ આવે છે તેમા વિશેષ ઝુકટ રીતે જણાઈ આવે છે આ કારણથી એ ભાષા તે પ્રથમ ગાથાની ભાષા કહેવાતી પણ ઐશ્વ ધર્મના જે ગદ્યમા લખાયલા ગ્રંથો છે તે પણ આ મિશ્ર ભાષામા લખાયલા છે એટલે એ ભાષાને ગાઝાની ભાષા એવું નામ આપવું એ યોગ્ય નથી.

બ્રાહ્મણ ધર્મની બિન એવા એ બે ધર્મોની પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપર સંસ્કૃત ભાષાએ ધીરે ધીરે કેવું દબાણ કર્યું તે જાણવાને માટે શિલા તથા સ્તંભ ઉપર કોતરેલા લેખો ધણા અગત્યના છે ઉદાહરણ

તરીકે મધુગમા જૈન ધર્મના જે કોતરેલા લેખો છે તેમાં ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકા સુધી લગભગ તદ્દન શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષાજ વપરાયલી દીઠામા આવે છે. એ વખત પછી સંસ્કૃત પ્રયોગો વધારે ને વધારે થતા જાય છે, અને આખરે શુદ્ધ સંસ્કૃતજ લખાવા મડાય છે એવીજ રીતે બૌદ્ધ ધર્મના શિલાલેખોમા કેવળ પ્રાકૃતને બદલે પ્રથમ મિશ્ર ભાષા વપરાય છે અને પછી સંસ્કૃત ભાષા વપરાય છે ઉદાહરણ તરીકે, પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમા નાસિકના જે શિલાલેખો છે તેમા ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકા સુધી મિશ્ર ભાષા વપરાયલી જણાય છે અને સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ પ્રથમ ઇસ્વીસનના બીજા સૈકામા થવા માડ્યો એવું માલમ પડે છે છઠ્ઠા સૈકા પછી, જૈન સિવાય બીજા લોકોના શિલાલેખોમા સંસ્કૃત ભાષાજ વપરાઈ છે, જેકે તેમા પ્રાકૃત પ્રયોગો પણ ઘણી વાર દીઠામા આવે છે બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમા પણ મિશ્ર ભાષાને બદલે ધીરે ધીરે સંસ્કૃતને સ્થાન મળતુ ગયુ આ કારણથી કિત્તર તરફના જે બૌદ્ધ ગ્રન્થો છે તે ઘણાખરા સંસ્કૃતમા લખાયલા છે, પણ એ ગ્રન્થોમા જે પ્રયોગો આવે છે તે બ્રાહ્મણોના ધર્મગ્રન્થોમા તેમજ ત્યાર પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમા થતા પ્રયોગોથી ઘણા જુદા પડે છે, કાગલ કે તેમા પ્રાકૃત શબ્દો ઘણા આવે છે હિંદૂ સંગ નામના ચીના યાત્રાળુએ સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે કે સાતમા સૈકામા ધર્મ વિષે મોઢાની ચર્ચા કરતી વખતે પણ બૌદ્ધધર્મીઓ સંસ્કૃત ભાષા વાપરતા છે. જેનો પણ એવું કગ્તા, જેકે તેઓએ કદી પણ પ્રાકૃત છોડી દીધુ નહોતુ એ પ્રમાણે સુમલમાનોના વિજય સુધીમા એકલી સંસ્કૃત ભાષાજ આખા હિન્દુસ્તાનમા લખાતી થઈ ગઈ હતી પણ એવી રીતે સંસ્કૃતનું પ્રાચીન ગૌરવ જેકે પુનઃસ્થાપિત થયુ હતું, તોપણ એ બાબતોમા એના કિપર પ્રાકૃત ભાષાઓની હમેશની અસર થઈ હતી, એના શબ્દકોષમા ઘણા નવા શબ્દોનો ઉમેરો થયો હતો, અને પાણિનિના દિવસો પછી જે આગેહ અવરોહના ધોરણની સ્વરોની યોજના (mudraṇa accēt) ચાલી આનતી હતી તેને બદલે હવે ઉચ્ચારભારને ધોરણે સ્વરોની યોજના થઈ હતી

પ્રાકૃતના છેક પ્રાચીન સમયમા, એટલે પાલી ભાષામા કોતરાયલા અશોકના શિલાલેખ તથા પ્રાચીન બૌદ્ધ તથા જૈન સાહિત્યના સમયમા, પૂર્વની અને પશ્ચિમની એવી એ મુખ્ય ભાષાઓ જુદી પડી આવે છે ઇસ્વીસનની શરૂઆતથી તે આશરે ૪ સ ૧૦૦૦ સુધીના

માધ્યમિક સમયના પ્રાકૃતના ચાર મુખ્ય વિભાગ પાડી શકાય છે પશ્ચિમમાં, અપભ્રંશ ભાષા એ સિંધુ નદીની ખીણમાં અને શૌરસેની એ ડોઆબમાં વપરાય છે, અને મયુરા એ શૌરસેની ભાષાનું મુખ્ય સ્થાનક છે એના પેટાવિભાગ ગૌર્જરી (ગુજરાતી) અવન્તી (પશ્ચિમની રાજપુત ની), અને મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વની રાજપુતાની) એ પ્રમાણે છે પૂર્વનું પ્રાકૃત હવે માગધી (એટલે મગધદેશ, જે હાલ બિહારના નામથી ઓળખાય છે તેની ભાષા) અને અર્ધમાગધી (જેનું મુખ્ય સ્થાન બનારસ છે તે, એવા બે સ્વરૂપમાં દાદગોચર થાય છે સસ્કૃત નાટકોમાં અભય વર્ગના લોકો માધ્યમિક યુગની આ પ્રાકૃત ભાષાઓ વાપરે છે, તેને લીધે સસ્કૃત સાહિત્યના સમ્બન્ધમાં એ ભાષાઓ ખાસ અગત્યની છે

આધુનિક હિન્દુસ્તાનની સઘળી આર્ય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ એ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી થઈ છે અપભ્રંશમાંથી સિંધી, પશ્ચિમની પજાબી, અને કાશ્મીરી એ ભાષાઓ નીકળી છે, શૌરસેનીમાંથી પૂર્વની પજાબી અને હિંદી (પ્રાચીન અવન્તી), તેમજ ગુજરાતી એ ભાષાઓ નીકળી છે, અને બે પ્રકારની માગધીમાંથી એક પાસ મરાઠી અને બીજી પાસ બંગાળની જુદી જુદી ભાષાઓ નીકળી છે એ આધુનિક ભાષાઓ, આચારે ઇ સ ૧૦૦૦વી વિકાસ પામવા માડી, તેમાં હવે શબ્દોને વિભક્તિ વગેરે લાગરાયી વિકાર થતા નથી, પણ અંગ્રેજીની પેઠે તેમાં ઉપસર્ગના પૃથક્ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ ભાષાઓ હવે મયોગમય (inflectional) રહી નથી, પણ અંગ્રેજીની પેઠે પૃથક્કરણશીલ (analytical) થઈ છે એ રીતે પ્રાચીન સસ્કૃતમાંથી એ ભાષાઓનો જે વિકાસ થયો તે સંદેહમાંથી દક્ષિણ યુરોપની ભાષાઓનો વિકાસ થયો તેને મળતો આવે છે એ ભાષાઓનું જુદુ જુદુ સાહિત્ય પણ ખીલવામાં આવ્યું છે, અને એ સાહિત્ય એકલા સસ્કૃતને આધારેજ ઘડાયું છે દક્ષિણની અનાર્ય ભાષાઓ, તેલુગુ, કાનડી, મલાયલમ, અને તામિલ એ સર્વનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તે દ્રાવિડ ભાષાઓનો સમૂહ આર્ય ભાષાઓને લીધે કઈ બહુબ્રકાર પામ્યો નથી, પણ તે ભાષાઓમાં ઘણા સસ્કૃત શબ્દો દાખલ થઈ ગયા છે, અને તેના સાહિત્ય ઉપર સસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રન્થોની મજબૂત અસર થઈ છે.

[આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કયું હતું?—લૅસન, બેન્ડી, મૅક્સ મ્યુલર વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું માનવું એવું છે કે હિન્દુસ્તાન, ઇરાન,

તેમજ ગ્રીસ, રોમ વગેરે પશ્ચિમની પ્રજાઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન એકજ હતું સંસ્કૃત ભાષા અને ઝેંદ, ગ્રીક, લેટિન વગેરે ભાષાઓ કેટલીક બાબતોમાં ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે તે ઉપરથી એ વિદ્વાનો એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે પાછળથી છટી પડીને દુનિયાના ગુદા ગુદા ભાગમાં જઈ વસેલી એ પ્રજાઓ અમલ એટલે પ્રજા તરીકે સાથે ગહતી હતી અને એકજ ભાષા બોલતી હતી આ સમયને તેઓ ઇંડો-યુરોપીયન સમય તરીકે ઓળખાવે છે સંસ્કૃત અને ઝેંદ ભાષાઓમાં કેટલુંક વધારે સરખાપણું જોવામાં આવે છે અને હિન્દુસ્તાન તથા ઇરાનની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મભાવનાઓ તથા દત્તકથાઓ પણ ઘણું અંશે એક બીજાને મળતી આવે છે તે ઉપરથી વિશેષ અનુમાન એવું જાહેરામાં આવે છે કે સ્થળભેદને લીધે મૂળ આર્ય પ્રજાના ગુદા ગુદા વિભાગ પડવા માડ્યા અને કોઈ ગ્રીસમાં જઈ વસ્યું, કોઈ રોમમાં જઈ વસ્યું, એની રીતની બહેચણી થઈ ગઈ ત્યાર પછી પણ લાંબો વખત સુધી પાછળથી હિન્દુસ્તાન તથા ઇરાનમાં જઈ વસેલા આર્ય લોકોની એકતા જળવાઈ રહી હતી અને તેઓ એકજ દેશમાં ગહતા હતા, એકજ ભાષા બોલતા હતા, અને એકજ ધર્મ પાળતા હતા આ સમયને ઇંડો-ઇરાનિયન સમય એવું નામ આપવામાં આવે છે ને ઇંડો-ઇરાનિયન પ્રજાના બે વિભાગ પડી ગયા અને હિન્દુસ્તાન તરફ ગયેલા આર્ય લોકો પૂંજીમાં થઈને આગળ વધવા લાગ્યા અને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતની ઓને હરાવીને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન લાગ્યા તે સમય ઇંડો-આર્યન એ નામથી ઓળખાય છે અમલની આર્ય પ્રજાનું મૂળ નિવાસસ્થાન એટલે હતું એ વિષે પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં કઈ પણ મતભેદ હવે રહ્યો હોય એમ જણાતું નથી, પણ એ નિવાસસ્થાન કયું તે વિષે તેઓ હજી ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે એ પ્રજાને મૂળ નિવાસ યુરોપમાં હતો, પણ એ અભિપ્રાયને માટે કઈ પણ મગીન આધાર જણાતો નથી મધ્ય એસિયા એજ અમલની આર્ય પ્રજાનું નિવાસસ્થાન હતું એ મત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં વધારે સ્વીકારાયેલા જણાય છે, પણ હિન્દુસ્તાનના ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું એવું છે કે આર્ય પ્રજા કોઈ પારસી મુનકમાંથી આવીને હિન્દુસ્તાનમાં વસી એ વિચાર તદ્દન જૂનબરેલો છે આર્ય પ્રજાનું મૂળ નિવાસસ્થાન હિન્દુસ્તાનમાં જ હતું એમ તેઓ કહે છે. આ વિચારના સમર્થનમાં તેઓની

- ન્હોટામાં ન્હોટી દલીલ એ છે કે આખી ઋગ્વેદમહિતામાં આર્ય લોકો પરદેશી વિજેતાઓ હતા એવી મતલબનો ઉલ્લેખ કોઈપણ સ્થળે નોવામાં આવતો નથી આર્ય લોકોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કયું હતું એ પ્રશ્નની સવિસ્તર ચર્ચા કરનાર સૌથી છેલ્લું પુસ્તક બાગ ગંગાધર તિલકનું છે તેમાં એ વિદ્વાને એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે આર્ય લોકો સૌથી પહેલાં છેક ઉત્તર ધ્રુવ તરફ રહેતા હતા આ મતના સમર્થનમાં એ વિદ્વાને વેદ-માંથી અનેક ઉતારાઓ આપ્યા છે, પણ એ વિદ્વાનનો અભિપ્રાય હજી સર્વામાન્ય થયો નથી અને થાય એવો સમવ પણ જણાતો નથી]

[વેદનાં સૂક્તો ક્યારે રચાયાં?—મિ ફ્રેઝર કહે છે કે “વેદના સૂક્તો ક્યારે રચાયા તેની નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસ કરતા એ સમય ઐતિહાસિક સમયની પાસે આવવાને બદલે વધારે ને વધારે દૂર જતો માલમ પડે છે ” અગાઉ ધણી વખત સુધી એવું માનવામાં આવતું હતું કે વેદના સૂક્તો રચાયોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમય ઇ સ પૂર્વે ૧૨૦૦થી તે ૧૫૦૦ સુધીના ગણી શકાય વેદના સૂક્તો રચાયોના સમય અને વેદના સૂક્તો સહિતાના ૩૫માં ગોઠવાયોના સમય એ બે જુદા હોવા નોંધીએ એ વાત આ મત ધરાવનારાઓના લક્ષમાં રહી હોય એમ જણાતું નથી ઇ સ પૂર્વે ૧૪મા શતકમાં વેદના સૂક્તોની મહિતા ૩૫ે વ્યવસ્થા થઈ એવું ડૉ કોલમુકનું માનવું છે એ મત પ્રમાણે વેદના સાહિત્યનો આરંભકાળ ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦૦થી તે ૧૪૦૦ વર્ષ સુધીમાં હોવો નોંધીએ એવું દર્શિત થાય છે મિ રોમેશ ચંદ્ર દત્તનો અભિપ્રાય પણ એવોજ છે પ્રો એક્સ મ્યુલર પોતાના કેટલાક પાછલા ગ્રંથોમાં વેદના સૂક્તો રચાયોના સમય ઇ સ પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષનો સીકારે છે અને ઇ સ પૂર્વે ૧૫૦૦થી તે ૧૦૦૦ સુધીમાં વેદની રચના તથા મહિતા ૩૫ે વેદના સૂક્તોની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકેલી એવું જણાવે છે. બીજો એક સ્થળે એજ લેખક જણાવે છે કે “ ચાર હજાર વર્ષ ઉપર, અથવા તેથી પણ પહેલાં, પગલબની નદીઓની દક્ષિણ તરફ જનારા આર્ય લોકો એને (સૂર્યને) “ ઘૌણિના ” અથવા સ્વર્ગના પિતા કહીને બોલાવતા હતા ” આર્ય લોકો સિંધુથી ગંડક સુધીના વિશાળ પ્રદેશમાં આવી વસ્યા, એ પ્રદેશને સુધરેલી સ્થિતિમાં આણ્યો, અને તેમાં આઠાણુ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, એ સર્વને માટે આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ ગયા હોવા નોંધીએ એવો પ્રો વેબરનો મત છે. પણ હિન્દુઓ ગંડક ઉપર આવી વસ્યા તેને માટે એ

વિકાસને ઇ સ પૂર્વે ૬૪૫૦ વર્ષ જણાવ્યા છે એ તો દેખીતું ભૂલ-
ભરેલું છે. ગ્રેા વિહુટની ઋગ્વેદના સૂક્તોને માટે ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦૦થી
તે ૧૫૦૦ સુધીનો સમય જણાવે છે, અને ડૉ. માર્ટિન હોગ ઋગ્વેદના
ધણાખરા સૂક્તોને માટે ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦૦ થી તે ૧૪૦૦ સુધીનો
સમય જણાવે છે, પણ જે સૂક્તો સૌથી વિશેષ પ્રાચીન છે તે વધારે
પ્રાચીન સમયમા-ઇ સ પૂર્વે ૨૪૦૦ સુધીમા-રચાયા હોવા જોઈએ એવું
એ માને છે. અડધી ગદ્યમા અને અડધી પદ્યમા રચાયેલી ‘નિવિદ્ ની
રચનાઓ, જેમા આવાહન કરાયેલા દેવતાના મુખ્ય નામો, વિશેષણો,
અને મુખ્ય ઈર્મો ગણાવવામા આવ્યા હોય છે, તે ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦૦થી
તે ૪૦૦૦ સુધીમા રચાઈ હોવી જોઈએ અને ઋગ્વેદના બીજા ધણા
સૂક્તો ઇ સ પૂર્વે ૪૦૦૦ થી તે ૨૫૦૦ સુધીમા લખાયેલા હોવા જોઈએ
એવો બાળ ગંગાધર તિલકનો મત છે. મિ. ફ્રેઝર કહે છે કે “ખગોળ-
શાસ્ત્રના પ્રમાણને આધારે વેદના સુધારાનો સમય છેક ઇ સ પૂર્વે
૪૫૦૦ વર્ષ જેટલો પાછળ લઈ જવામા આવ્યો છે અને સૂક્તોને માટે
ઇ સ પૂર્વે ૨૫૦૦ વર્ષ જણાવવામા આવ્યા છે એ (ગ્રેા જેકોબીનો)
મત ડહાંચ ગ્રાહ્ય ન થાય તોપણ એટલું તો વધારે ને વધારે ૨૫૯
માત્રમ પડતું જાય છે કે વેદના સમય સાહિત્યનો સમય અત્યાગ સુધી
જણાવો હતો તેના કરતા ધણો વિશેષ પ્રાચીન હતો એમ સીકાયા
વગર હવે ચાલે એમ નથી ”]

પ્રકરણ ૨ જું

વેદના સમયનું સાહિત્ય.

આજની ત્રણ હજાર કરતા પણ વધારે વર્ષ પહેલાં, હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની શરૂઆતમાજ, ભાવપ્રધાન કરિતાઓનો એક મ્હોટો સમૂહ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે જોકે ઇંડો-યુરોપીયન પ્રજાની ખીજ કાઢી પણ શાખાના સાહિત્યગ્રન્થો કરતા વધારે જૂનો છે તોપણ તે આત્મારથીજ વિચારની શિષ્ટતા તથા સુસ્વરનાથી અક્ષિત થયેલો છે અને તેમા ભાષા તથા જીવનના પ્રયોગોનું ઘણું ટ્રેશન દીકામા આવે છે આ સમયથી એક હજાર કરતા પણ વધારે વર્ષ સુધીના હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય ઉપર કેવળ ધાર્મિકતાનીજ છાપ પડેલી છે, સૌથી મોડા લખાયેલા એવા જે વૈદિક મમયના ગ્રન્થો છે તે ધર્મની સાથે પ્રત્યક્ષ સમ્બન્ધ ધરાવનારા નથી, છતાં તે પણ ધાર્મિક હેતુઓની સિદ્ધિને અથજ લખાયેલા છે ખરેખર, વૈદિક એ શબ્દમા અર્થજ એની રીતનો ગહેલો છે, કારણ કે વેદ એ શબ્દ ચિદ્ એટલે “ જાણુવું ” ને ઉપરથી નીજ્યો છે, એ શબ્દનો પ્રથમ અર્થ “ જ્ઞાન ” એવો થાય છે, અને “ પવિત્ર વિદ્યા ” એ માહિત્તનો વિભાગ એ શબ્દ વડે સૂચવાય છે આ સાધારણ અર્થ મિલાય “ પવિત્ર ગ્રન્થ ” એ મકુચિત અર્થમા પણ એ શબ્દ વપરાય છે

વૈદિક સમયના સાહિત્યમા સુરેખ મર્યાદાવાળા ત્રણ થરો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે ‘ હેનો થર તે ચાર વેદોનો છે જે સમયમા સર્ગશક્તિ અને કવિત્વશક્તિ વધારે ખીચેલા હતા તે સમયમા એ વેદો રચાયેલા છે મુખ્યત્વે કરીને મોમરસ કાદતી વખતે અથવા દેવતાઓને સોમરસનો અથવા ધી (ઘૂત)નો હવિ આપતી વખતે જે સ્તુતિઓ તથા પ્રાર્થનાઓ કરવાની તે એ વેદોમા અપાયેલી છે એ ચાર વેદો તે જુદા જુદા વિધિઓને માટે રચાયેલી સ્તુતિઓ તથા પ્રાર્થનાઓના “ સમ્રહ ” છે એ “ સમ્રહ ” ને સ્ત્રીહિતા એવું નામ આપવામા આવ્યું છે એ “ સમ્રહ ” જુદા જુદા સમયમા થયેલા છે અને તેનું મહત્તર પણ જુદું જુદું છે એ ચારેમાથી મૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે પ્રાચીન તે ઋગ્વેદ અથવા ‘ ઋચાઓનો વેદ ’ છે જુદા જુદા દેવતાઓની સ્તુતિના ભાવાત્મક કાવ્યોજ એ વેદમા આપવામા આવેલા છે, એ કારણથી એ

ગ્રન્થને સ્તુતિઓ અથવા પ્રાર્થનાઓનો ગ્રન્થ કહી શકાય. સામવેદનું ખરૂં જોતાં કઈ પણ નિરપેક્ષ ગૌરવ છે નહીં, કારણ કે (માત્ર ૭૫ સિવાય) એના સઘળા મંત્રો ઋગ્વેદમાથી લીધેલા છે અને સોમયાગમાં કયા મંત્રનો કયે સ્થાને પ્રયોગ થાય છે એ દૃષ્ટિબિંદુથી જ એ મંત્રોને અમુક ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવેલા છે અમુક નક્કી કરાયેલા રાગ પ્રમાણે ગવાય એ હેતુથી એ ગ્રન્થ રચાયેલો છે તેથી એને ગાયન(સામ)નો ગ્રન્થ કહી શકાય. યજુર્વેદ એક અગત્યની બાબતમાં સામવેદથી જુદો પડી આવે છે ધણીખરી ઋગ્વેદમાની ઋચાઓ એમાં આપવામાં આવી છે, તે સિવાય ગદ્યમાં ગવાયેલા નવા મંત્રો પણ અદ્દ આપવામાં આવ્યા છે પણ એમાં અને સામવેદમાં સરખાપણુ એટલું છે કે જુદા જુદા યજ્ઞમાં મંત્રોનો જે ક્રમ પ્રમાણે ઉપયોગ થતો તે ક્રમ પ્રમાણે એ મંત્રોને ગોઠવવામાં આવ્યા છે આ કારણથી એ ગ્રન્થ તે યજ્ઞની પ્રાર્થનાઓ (યજુસ્)નો ગ્રન્થ કહેવાય છે આ વેદનું વસ્તુ બે સ્વરૂપમાં આપણી પાસે ઉતરી આવેલું છે એકમાં, યજ્ઞના મંત્રોજ આપવામાં આવ્યા છે, બીજામાં, એ મંત્રોની માથે તેની સમજાવતી પણ અમુક અશે ભેળવવામાં આવી છે પ્રથમ આ ત્રણ વેદોજ ધર્મના પવિત્ર ગ્રન્થો ગણાતા હતા, અને વૈદિક સાહિત્યના દ્વિતીય યુગમાં એ ત્રણેના સમુદાયને માટે “ત્રયી વિદ્યા” એવું નામ વાપરવામાં આવ્યું હતું.

ત્રોયો મગ્ધ-અથર્વવેદ-તેનું ગૌરવ સ્થાપિત થતા ધણો વિવચન થયો એની બાબત ઉપરથી અને એના વિષયનો જે વિભાગ ઋગ્વેદને મળતો આવે છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે અથર્વવેદ એ ઋગ્વેદના કરતાં મોડો અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવો જોઈએ એના બાલ સ્વરૂપ તરફ જોતાં એ ઋગ્વેદને મળતો આવતો હોય એમ લાગે છે એમાં મોટો ભાગે છન્દમાં રચાયેલા મંત્રો છે, અને એમાંના ધણા મંત્રો ઋગ્વેદના વધારે પ્રાચીન મગ્ધના છે. મડળમાંથી લેવાયેલા છે પણ એની અવગતિ ખરા તત્ત્વ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે એ વેદ ઋગ્વેદ કરતાં તદ્દન જુદીજ ભાવના છે, એટલુંજ નહીં પણ વિચારની ધણી પ્રાથમિક સ્થિતિનું ચિત્ર એમાં આલેખાયું છે બીજાઓની સરખામણીમાં વધારે આગળ વધેલા અને વધારે ઉંચા મગ્ધાર પામેલા વિપ્રવર્ગની યુક્તિમાં જે ઉચ્ચતર દેવોની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયેલો તેના વિષેજ મોટો ભાગે ઋગ્વેદમાં લખવામાં આવ્યું છે, ત્યારે અથર્વવેદ તે પ્રધાનપણે

ભૂતપિશાચની આમુરી સૃષ્ટિને લગતા મોહનમત્ર આદિથી ભરેલો ગ્રન્થ છે, અને પ્રભના ઉત્તરતા વર્ગમા ફેલાયલા અને અનાદિ કાળથી ચાલતા આવેલા જતરમતરના વિચારો એ ગ્રન્થમા ઉભરાય છે આ એ, **ઋગ્વેદ** અને **મધ્યર્વેદ**, આ પ્રમાણે એકબીજાની ખોટ પૂરનારા ગ્રન્થો છે, તેથી ચારે વેદમા એ એની અગત્યતા સૌથી વધારે હોય એ ખુલ્લું જ છે પ્રાચીન સમયના ખીજ કોઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થો કરતાં વધારે પ્રાથમિક સ્થિતિના ધાર્મિક વિચારોનું સ્વરૂપ એ એ ગ્રન્થોમાંથી મળી આવતું હોવાથી, ધાર્મિક વિચારોનો વિકાસ કેવી રીતે થતો ગયો એ વિષેનો અભ્યાસ કરનારાઓને એ એ ગ્રન્થો ઘણું જ હીમતી લાગ્યા વિના રહે નહીં એ આભાવિક જ છે

જે સમયમા વેદો રચાયા તે સર્ગશક્તિનો કાળ આખરે પૂરો થયો ત્યાર પછી જે સમય આવ્યો તેમા ‘દેવતાઓને માટે નહીં નહીં પ્રાર્થનાઓ રચવાની હવે કઈ જરૂર રહી નથી’ એવું સ્વીકારાયું પણ પરં કાળમા થઈ ગયલા પવિત્ર ઋષિઓની રચેલી પ્રાર્થનાઓ બોલી જતી એ કામ વધારે પુણ્યવતું ગણાવા લાગ્યું અને વિષ્ણુના જુદા જુદા કુટુંબોમા પિતા તરફથી પુત્રને એવી રીતે મુખપરપરાથી વેદોનું જ્ઞાન અપાવા મળાયું આને પરિણામે, ઉપર જણાવવામા આવ્યા છે તે વેદના “મગ્ધો”મા પ્રાચીન મત્રોને ક્રમવાર ગોઠવવામા આવ્યા અને એવી રીતે એની પવિત્રતા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ કવિતા રચવાનું કામ હવે પૂરું થયું હતું એટલે વિષ્ણુ લોકોએ કરિતા રચવાને બદલે યાગવિધિને વધારે વિસ્તૃત કરવામા પોતાની સર્ગશક્તિનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો આને પરિણામે, જગતમા ખીજ કોઈ પણ સ્થળે ન જણાવેલી એવી અટપટી અને સૂક્ષ્મ વિગતોથી ભરેલી કર્મકાંડની યોજના ઘડવામા આવી હવે વેદના પ્રાચીન સૂક્તો અને મત્રોનું ગૌરવ મુખ્યત્વે કરીને એ રહ્યું કે યજ્ઞના અસખ્ય અટપટા વિધિઓમા એનો ઉપયોગ થતો આ પવિત્ર મત્રો અને વિધિઓના સયોગને પરિણામે વિષ્ણુવર્ગમા સિદ્ધાન્તોની એક નવી યોજના નીકળી આવી, અને આખરે **બ્રાહ્મણ**, એટલે **બ્રહ્મ** અથવા પ્રાર્થનાને લગતા ગ્રન્થો, એ નામના જુદાજ ધર્મગ્રન્થોના સ્વરૂપમા એ યોજના ચોક્કસ રીતે પ્રતિષ્ઠિત થઈ એ તો ખુલ્લું જ છે કે એ **બ્રાહ્મણ** ગ્રન્થો જે વખતે લખાયા તે વખતે વેદના મંત્રોની પુરાતનતા અને પવિત્રતા પ્રેરપૂરી સ્વીકારાઈ હતી અને બાપામા જે ફેરફાર થઈ ગયો હતો તેને

લીધે એ વેદને સાચવી રાખનારા ઋષિમુનિઓ હવે વેદનો અર્થ પરેપરે સમજતા નહોતા એ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો એકલા ગદ્યમાં જ લખાયેલા છે, અને વેદની પેઠે એ ગ્રંથોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે સ્વર પણ આપવામાં આવ્યા છે આ પ્રમાણે ઇડો-યુરોપીયન પ્રજાના ગદ્ય લખાણના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂના તરીકે એ ગ્રંથો ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવા છે એ ગ્રંથોની ગૈલી આડઅરવાળી, અવ્યવસ્થિત, અને છિન્નભિન્ન જણાય છે એ ખરૂં, તોપણ સાહિત્યના એ યુગમાં વધારે ને વધારે મગ્નતા તરફ પ્રયાણ થતું જતું સ્પષ્ટ આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતું નથી

વેદના મંત્રો અને યાગનો વિધિ એ એકનો પરંપરનો સમ્પન્ન કેવી રીતનો છે અને એકબીજાની અપેક્ષાએ એ એકનો ગૂઢ અર્થ શો છે તે સમજાવવું એ બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એમાં પ્રમગ્નતા જે દત્તકથાઓ અને ધ્યાન ખેંચે એવા વિચારો આવે છે તે જો બાદ કરીએ તો એ ગ્રંથો સાહિત્યની ગ્યના તરીકે કંઈ પણ રમણીય લાગે એવા છે એમ આપણાથી કહી શકાશે નહીં એ ગ્રંથોમાં વિધિની જે સમ જુલો આપવામાં આવી હોય છે તેની પુષ્ટિને માટે વ્યાખ્યા સમ્પન્ધી, ભાષા સમ્પન્ધી, અને ઉત્પત્તિ સમ્પન્ધી કેટલાક વચનો પણ સાથે માટે માડળી દેવામાં આવ્યા હોય છે, અને જગત્તી નૃષિ રિપેના તથા એ મૃષ્ટિના ગ્યનાર વિપેના પ્રકટ ગાયવા વિચારોના સમર્થનમાં દત્તકથાઓ અને ફિલસુફીની ચચાઓ પણ આપવામાં આવી હોય છે વિગ્રોની અચ્છ કથનાઓથી ભરેલા અને જુદી જુદી વસ્તુઓમાં તુરંગીપણે, રે' એ વક્રી ભરેલી રીતે બીજો કોઈ પણ અથગે નજીકમાં આવે એવું એકતાનું આરોપણ કરનારા ઉત્તરક્રિયા અને આડઅરવાળા વિવેચનોનો મગ્ન એ ગ્રંથોમાં થયેલો છે તોપણ વર્મવિધિને લગતા કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્ય કરતા એ ગ્રંથો વિશેષ પ્રાચીન હોવાથી જુદા જુદા ધર્મોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીને એ ગ્રંથો માધારણ રીતે ઘણો આનન્દ આપે એવા છે, અને ખામ કરીને હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારને તો એ ગ્રંથો ઘણી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પંથી એવું દક્ષિત થાય છે કે વૈદિક સાહિત્યના એ વિશેષ પ્રાચીન ગ્રંથોની વચ્ચે મ્પષ્ટ સમજ શકાય એવા કેટલાક મહત્વના બેદો છે વેદોનું બાહ્ય સ્વરૂપ તેમજ તેની અદરનો

વિષય બેઉ કવિત્વવાળા છે, આહારો ગદ્યમાં લખાયેલા છે અને તેની અદરનો વિષય પણ કવિત્વશૂન્ય છે વેદોના વિચારો એકદરે સ્વાભાવિક અને મૂર્ત છે, આહારોના વિચારો કૃત્રિમ અને અમૂર્ત છે વેદોનું મુખ્ય ગૌરવ તેની દૃઢતામાં રહેલું છે, આહારોનું મુખ્ય ગૌરવ તેના કર્મકાંડમાં રહેલું છે

જુદા જુદા વેદોની સાથે સંકળાયેલા જે જુદા જુદા આહારો છે તેનો વિષય દરેક વેદની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા જુદી જુદી જાતના વિપ્રની જુદી જુદી દરજ્જે પ્રમાણે જુદા જુદા છે ઋગ્વેદના આહારો કર્મકાંડ સમજાવતી વખતે સાધારણ રીતે હોતાના ધર્મ વિષેજ વિવેચન કરે છે, ઋચાઓમાંથી વિધિને બરાબર લાગુ પડે એવા મંત્રો ચૂંટી કાઢીને દરેક વિધિને લગતું શાસ્ત્ર તૈયાર કરવું એ કામ હોતાનું હતું સામવેદના આહારો ઉદ્ઘાતાના ધર્મજ સમજાવે છે, સામના મંત્રો ગાવા એ કામ ઉદ્ઘાતાનું હતું યજુર્વેદ તે અધ્વર્યુના ધર્મ વિષેજ ચર્ચા ચલાવે છે, યજુમાં જાતે હવિ આપે એ અધ્વર્યુનામના વિપ્રનું કામ હતું વળી, ઋગ્વેદના આહારોમાં વેદની અદર મંત્રો કયા ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે તરફ કેવળ દૃઢતા રાખીને થોડે કે ઘણે અંશે પણ વિધિના ક્રમનેજ અનુસરવામાં આવ્યું છે એથી ઉલટું, સામવેદ અને યજુર્વેદના આહારોમાં પોતપોતાના વેદમાં આપેલા ક્રમને વળગી રહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એ વેદોજ વિધિના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાયેલા છે પણ સામવેદના આહારો અને યજુર્વેદના આહારો એ બેમાં ફેર એટલો છે કે સામવેદના આહારોમાં છૂટક મંત્રોના અર્થ કવચિતજ સમજાવવામાં આવ્યા છે, પણ યજુર્વેદના આહારોમાં મૂળ ગ્રંથના સંઘજાળ મંત્રો ઉપર બાધ્ય આપવામાં આવ્યું છે

આહારોનો સમય તે હિન્દુસ્તાનની પ્રગ્નના ઇતિહાસમાં ઘણા અગત્યનો સમય છે, કારણ કે ચાતુર્વર્ણ્યની શ્રેણી વ્યવસ્થા એ સમય માંજ થઈ, જેના ઉપર હાલની ન્યાતોનું અત્યંત ગુચવણબરેલું જાળી-કામ કરવામાં આવ્યું છે તે ખોખું એ સમયમાંજ તૈયાર થયું હતું વેદના પ્રથમ યુગમાં પણ વિપ્રોની પદવી ઘણી ઉચી હતી તે વિપ્રોએ આ ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા થયા પછી પોતાની સર્વોપરી સત્તા સ્થાપિત કીધી, અને તે વખતથી તે આજ દિન સુધી એ વિપ્રોએ એ સત્તા એની ને એની જાળવી રાખી છે. હિન્દુઓના જીવન ઉપર વિપ્રોની જેવી જાળવી અસર

થઈ છે તેવી ખીજ કોઈ પણ લોક ઉપર થઈ નથી. હજી પણ હિન્દુઓમાં વેદ બણવાનો અધિકાર એકલા બ્રાહ્મણોના ભોગવે છે ખીજ પ્રાચીન પ્રજાઓમાં મુખ્ય સત્તા રાજાઓ અને લડવૈયાઓના હાથમાં ગઈ હતી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીન વૈદિક સમયનો વાયવ્ય દિશા તરફનો વિજયનો ઉત્સાહ પૂરો થયો ત્યાર પછી નિવૃત્તિ અને આરામનો સમય આવ્યો તેને લીધે વિપ્રવર્ગની સત્તા નિર્વિદ્ધે વધી શકી એ વિપ્રવર્ગ વધારે સુશિક્ષિત હતો, સૌથી સમર્થ એવા યાગવિધિનું રહસ્ય એ વિપ્રવર્ગનેજ પરિચિત હતું, અને સમય તથા સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો હતો, એટલે એ વર્ગને શરીરખળ કરતા યુદ્ધિખળ ચઢિયાતું છે એમ સાબીત કરી આપવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો અને તેઓ પોતાની સત્તા વગર અડચણે વધારી શક્યા.

વખત જતા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનીજ પવિત્રતા સ્થાપિત થઈ, અને ત્યાર પછીના યુગમાં મંત્રોની સાથે બ્રાહ્મણોની પણ શ્રુતિમાં ગણતરી થવા માડી શ્રુતિ એટલે “ મળનાવાનું કામ, ” પ્રાચીન સમયના પવિત્ર ઋષિઓને જે સત્યોનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ થયું, અથવા જેને આપણે દર્શન થયું એમ કહીએ તે એ શ્રુતિની અદર બ્રાહ્મણના હેવટના ગ્રંથો, આરણ્યક, તેનો પણ સમાવેશ થાય છે એ ગ્રંથો ખાસ ઈશ્વરજ્ઞાનને લગતા છે, અને અગ્નિના એકાન્તમાં અધ્યયન અથવા ઉપદેશને માટે એ ગ્રંથો રચાયલા હોવાથી એને આરણ્યક અથવા “ અરણ્યના ગ્રંથો, ” એ નામ આપવામાં આવ્યું છે વળી એનો જે હેવટનો ભાગ તે ઉપનિષદ્દ એ નામના ફિલસુફીના ગ્રંથો છે બ્રાહ્મણ સાહિત્યના સમયમાં છેલ્લામાં છેલ્લા ગ્રંથો તે ઉપનિષદ્દના છે એ ગ્રંથોમાં જે ત્રિશ્વદેવતાવાદ (Pantheism)નો પાયો છે તેના ઉપરજ આગળ જતા વેદાન્તની ફિલસુફી, જે હાલના હિન્દુ લોકોને હજી પણ ઘણી પ્રિય છે, તેની ધમારત બધાઈ હતી.

જ્યાં મશય પડે એવું હોય ત્યાં આગળ શ્રુતિના ગ્રંથો સ્મૃતિના ગ્રંથો કરતા વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય છે સ્મૃતિના ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ઋષિઓ તરફથી પરપરાએ ઉતરી આવેલું જ્ઞાન મંત્રહવામાં આવ્યું છે એમ ગણાય છે એ ગ્રંથો ધાર્મિક તથા લૌકિક વ્યવહારને લગતા છે એ ગ્રંથો વધારે મોડા લખાયલા છે, તેથી એની પ્રતિષ્ઠા શ્રુતિના ગ્રંથો કરતા ઉતરતી છે.

હવે આપણે વૈદિક સાહિત્યના ત્રીજા અને છેલ્લા સમય આગળ આવી પહોંચ્યા છીએ એ સમય તે સૂત્રોનો સમય છે સૂત્રો એ એક પક્ષે વેદની ક્રિયાઓને લગતા અને દ્વિતીય પક્ષે શ્રદ્ધા સ્થાપિત થયેલા કાયદાઓને લગતા સક્ષિપ્ત ગ્રંથો છે આ પ્રકારના લખાણોનો આરભ એવી રીતે થયો કે આદ્યજ્ઞા ગ્રંથો વડે અને પરપરાથી ચાલતી આવેલી પ્રણાલિકા વડે સચવાઈ રહેલી ક્રિયાઓ અને શ્રદ્ધાઓનો વિસ્તાર એટલો બધો થઈ ગયો હતો કે એ સધળી વિગતોને સુવ્યવસ્થિત ઘાટમાં મૂકવાની અને સ્મરણશક્તિ, જે સધળા પ્રકારના શિક્ષણ તથા ઉપદેશનું સાધન હતું, તેના ઉપર હદ બહારનો બોજો ન આવી જાય તેવી રીતે એ સધળી વિગતોને ટૂંકાણુમાં રજુ કરવાની હવે જરૂર જણાઈ હતી એટલે એ છૂટી છૂટી વીખરાયેલી વસ્તુઓને એકઠી કરીને તેને જેમ બને તેમ સંક્ષેપમાં મૂકવી એ સૂત્રોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો વિધિઓ અથવા શ્રદ્ધાઓના અર્થ સમજાવવા એ સૂત્રોનું કામ નથી, પણ એ વિધિઓ અને શ્રદ્ધાઓનો સાદો અને સુવ્યવસ્થિત અહેવાલ આપવો એજ એ સૂત્રોનો હેતુ છે આ હેતુને સફળ કરવા માટે અત્યંત મહત્ત્વના એ ધણી જરૂરની હતી, અને એ જરૂરિયાત હિન્દુસ્તાનમાં જેવી ચોક્કસ રીતે પૂરી પાડવામાં આવી તેવી રીતનો મુકાબલો ખચીત બીજે કોઈ પણ સ્થળેથી નહીં મળી શકે ‘સૂત્ર’ એટલે ‘દોરો’ એ શબ્દ ‘સિદ્ધ’ એટલે ‘સીવવું’ તે ઉપરથી નોંધાયો છે, અને આ પ્રકારના સાહિત્યનું નામજ આપણને બતાવી આપે છે કે અત્યંત સક્ષિપ્તતા એજ એ સાહિત્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અત્યંત મહત્ત્વના એજ એ સાહિત્યનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે જે ગદ્યમાં આ ગ્રંથો રચાયા છે તેની શૈલી એટલી તો સક્ષિપ્ત છે કે સૌથી ઓછા શબ્દોમાં લખાયેલો તારનો મદેશો હોય તે પણ ધણી વાર એની સરખામણીમાં વધારે લાંબો લાંબો કેટલાક સૂત્રોની પદ્ધતિ લગભગ રેખાગણિતના જેટલીજ સક્ષિપ્ત છે, અને લાખી ટીકાઓ વગર એનો અર્થ જો છે તે બીલકુલ સમજી શકાયજ નહીં એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી સક્ષિપ્તતાની પાછળ કેટલા બારે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે સૂચવનારી એક કહેવત હજી પણ સંસ્કૃતમાં જળવાઈ રહેલી છે એ કહેવત પ્રમાણે, બ્યાકરણશાસ્ત્રના સૂત્ર રચનારાઓ એક ટૂંકા સંસ્કૃતમાં બચાવ કરવામાં પુત્રજન્મના જેટલો આનંદ માને છે * આ કહેવતનો સંપૂર્ણ

* અર્થમાત્રાલાઘવેન પુત્રોત્તમ મન્યન્તે વૈદ્યાકરણા. । અડધી માત્રા બચાવી શકાય તેથી વૈદ્યાકરણોને પુત્રજન્મના જેટલો આનંદ થાય છે.

અર્થ સમજવાને માટે યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે બ્રાહ્મણની મરણક્રિયા કરવાને માટે જો પુત્ર ન હોય તો તેને સ્વર્ગ મળી શકેજ નહીં એનું એ લોકોમાં મનાય છે.

સૂત્રોના જે જુદા જુદા ગ્રંથો લખાયલા છે તે પ્રધાનપણે એકજ જાતના છે, તોપણ એ ગ્રંથો સઘળા એકી વખતે નહીં રચાયા હોય પણ તેને માટે કેટલોક સમય ગયો હશે અને જે ગ્રંથો વધારે મક્ષિમ અને વધારે સચોટ છે તે વધારે મોડા લખાયા હશે એ અનુમાન ધર્ણ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે સૂત્રની શૈલીનો જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો તેને પરિણામે તે વધારે ને વધારે મક્ષિમ થતી ગઈ એ તો ખુલ્લું જ છે એ ખરૂં છે કે એ સૂત્રો જ્યારે રચાયા તે વિષે કઈ ચોક્કસ નિર્ણય હજી સુધી બીલકુલ થઈ શક્યો નથી, તોપણ પાણિનિ નામના વૈયાકરણનો સમય અને સૂત્રોનો સમય એ બેક એકબીજા સાથે નિકટ સમ્બન્ધ ધરાવતા હોવા જોઈએ, અને કેટલાક સૂત્રો તો પાણિનિના પહેલા લખા વખત ઉપર લખાયલા હોવા જોઈએ એવું દર્શાવવા તરફ ભાષાશાસ્ત્રની આધુનિક શોધખોળોનું ચોક્કસ વલણ જણાય છે એટલે સૂત્રના સાહિત્યનો વિકાસ ઇસ પૂર્વે ૫૦૦થી તે ૨૦૦ વર્ષ સુધીમાં થયો હોવો જોઈએ એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવીએ તો તે બહુ ભૂલભરેલું કહેવાશે નહીં.

વૈદિક ક્રિયાઓને લગતા સૂત્રો બે પ્રકારના ઉતરી આવેલા છે એક પ્રકારના સૂત્રો તે “ઐતસૂત્ર” કહેવાય છે શ્રુતિને આધારે—એટલે આ સ્થળે મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણોને આધારે—રચાયલા હોવાથી એ સૂત્રો ઐતસૂત્રના નામથી ઓળખાય છે જેમાં ત્રણ અથવા ત્રણ કરતા પણ વધારે અગ્નિની અને જુદા જુદા વિગ્રોની જરૂર પડે એવા મોટા યજ્ઞોને લગતા એ સૂત્રો છે એમાંના કોઈ પણ ગ્રંથથી યજ્ઞનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી, કારણ કે બ્રાહ્મણની પેઠે સૂત્રનો પણ દરેક ગ્રંથ અફેક વેદનો અફેક એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વિગ્રોમાંથી અમુક એકજ વિગ્રોના કર્તવ્યોનું વર્ણન આપે છે એટલે કોઈપણ ધર્મ-ક્રિયાનું પૂરેપૂરું વર્ણન મેળવવું હોય તો એક “ઐતસૂત્ર”માંથી જે વર્ણન નીકળી આવતું હોય તેમાં બીજા ગ્રંથોમાંના વર્ણનો ઉમેરવામાં આવે ત્યારેજ મપૂર્ણ વિગતો મળી આવે.

વૈદિક ક્રિયાઓને લગતા બીજા પ્રકારના સૂત્રો સ્મૃતિને આધારે

રચાયલા છે એ સૂત્રો ગૃહની ક્રિયાઓને લગતા હોવાથી, ગૃહના નિત્યના જીવનમા જે ક્રિયાઓ કરવાની તેને લગતા હોવાથી એ સૂત્રો “ગૃહ્ય-સૂત્ર”ના નામથી ઓળખાય છે સાધારણ રીતે એ ક્રિયાઓ વિપ્રને કરવાની નથી હોતી, પણ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પોતેજ પોતાની સ્ત્રીને સાથે રાખીને કરવાની હોય છે આ કારણથી ક્રમ તથા શબ્દ વગેરેના ફેરફાર, સહેજસાજ વધારોઘટાડો, એ સિવાય જુદા જુદા શ્રુત્યસૂત્રો વચ્ચે ભેદ માત્ર એટલોજ હોય છે કે જે વેદને લગતા જે સૂત્રો હોય તેમા તે વેદના મત્રોજ આપેલા હોય છે એ સિવાય બીજી રીતે સધળા શ્રુત્ય-સૂત્રો એકસરખાજ હોય છે દરેક શ્રુત્યસૂત્ર, એજ શાખાના ઐત-સૂત્રને લગતું અને તે ઐતસૂત્ર વિષેના ઉલ્લેખવાળું હોય છે, એટલુજ નહીં પણ એ ઐતસૂત્ર જાણ્યા વિના સમજી શકાયજ નહીં એવું હોય છે પણ એની રીતે એ જે સૂત્રો એકબીજા સાથે સમ્યન્ધ ધરાવનારા છે છતાં એ એની એકતા થઈ શકે એમ નથી

બીજા પ્રકારના સૂત્રો, જે સમાજની અને કાયદાની રૂઢિને લગતા છે, તે પણ શ્રુત્યસૂત્રોની પેઠે સ્મૃતિને આધારેજ લખાયલા છે એ સૂત્રો તે ધર્મસૂત્ર કહેવાય છે સામાન્ય રીતે, હિન્દુસ્તાનના કાયદા વિષેના જૂનામા જૂના પુસ્તકો તે એ ધર્મસૂત્રો છે ધર્મ એ શબ્દથીજ સૂચવાય છે તે પ્રમાણે એ સૂત્રો મુખ્યત્વે કરીને ધર્મના દૃષ્ટિમિત્રથીજ લખાયલા છે જે વેદમાથી એ સૂત્રોમા ઉતારા આપવામા આવ્યા હોય છે અને પાછલા સ્મૃતિકારો જે વેદને ધર્મનું સૌથી પહેલું અને સૌથી વધારે અગત્યનું મૂળ ગણે છે તેની સાથે એ સૂત્રોને ઘણો ગાઢો સમ્યન્ધ હોય છે

એ સૂત્રોની કડંબુ અને અસ્પષ્ટ શૈલીને લીધે તેમજ વિષયનું નિરૂપણ કરવામા ખાસ કરીને સ્વીકારવામા આવેલી ખોડી રીતને લીધે દેખાઈ આવે છે કે એ સૂત્રો સાહિત્યના અન્યો તરીકે આજીવન કરતા પણ ઉતરતા છે પણ એની અદરના તત્ત્વ તરફ લક્ષ આપીને આપણે વિચાર કરીએ તો સાહિત્યના આ વિચિત્ર પ્રકારમા ઘણું મગીનપણું અને મહત્ત્વ આપણાથી જાણ્યા વિના રહેતું નથી બીજી સધળી પ્રજાના પ્રાચીન સાહિત્યઅન્યોમા યજુર્વિધિને લગતું જ્ઞાન છૂટા છવાયા વચ્ચેના એકઠા કરીને તે ઉપરથીજ મેળવી શકાય છે પણ આ ક્રિયાને લગતા સૂત્રો એ તો વિપ્રો પોતાની યજુસમ્યન્ધી વિદ્યાના આધાર તરીકે જે

પ્રાચીન ગ્રન્થો વાપરતા તેજ આપણી આગળ રજુ કરે છે. એમાં આપેલી હકીકતો એવી સુવ્યવસ્થિત અને સરિસ્તર છે કે જુદા જુદા યજ્ઞો થતા આપણે જોયા ન હોય છતાં એને આધારે એ યજ્ઞોની રચના ફરીથી કરી અશક્ય ન થઈ પડે આ કારણથી ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ જાણવાને માટે એ ગ્રન્થો ધણા અગત્યના છે પણ સૂત્રોના એથી પણ વધારે મહત્ત્વ છે વૈદિક સમયમાં પણ હિન્દુઓનું જીવન બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કરતા વિશેષ નિત્યનૈમિત્તિક ધર્મવિધિઓના જાળીકામથી ઘેરાઈ ગયું હતું, એટલે ગૃહની વિધિઓ તેમજ કાયદાને લગતા સૂત્રો એ એક પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની સામાજિક ગ્થિતિ વિષેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે આપણી પામે સૌથી વધારે અગત્યના સાધન છે ‘ઊદ્ધિ’ એ શબ્દમાં જે કંઈ આવી શકે તેના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો હિન્દુસ્તાનમાંથી જે મળ્યા આવે છે તે એ સૂત્રગ્રન્થો છે

ધર્મવિધિ તથા કાયદાને લગતા આ સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થો ઉપરાંત સૂત્રોના સમયમાં એજ શૈલીમાં બીજા પણ કેટલાક ગ્રન્થો લખાયા તે જોકે ધર્મના ગ્રન્થો નથી, તોપણ તેનો ઉદ્ભવ ધર્મને લીધેજ થયો હતો બાપામાં થયલા કેરફારને લીધે વેદના મત્રો સમજવાનું અને તે ગુદ્ધ રીતે બજાવાનું કામ દિનપ્રતિદિન વધારે અઘડ થતું જતું હતું તેને લીધે વેદનો અભ્યાસ કરવાની વિશેષ જરૂર પડી, અને તે અભ્યાસને પરિણામે એ ગ્રન્થો લખાયા વેદના મત્રો બરાબર બજાવ અને તેના અર્થ સમજાય એ એ ગ્રન્થોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો આ ઉપકારી સાહિત્યના એક સૌથી વધારે અગત્યના પ્રકારમાં પ્રાતિશાખ્યસૂત્ર નો સમાવેશ થાય છે એ સૂત્રોમાં સ્વર, ઉચ્ચાર, છન્દ વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને વેદના ગાળે વાક્યમાં જોડવામાં આવે ત્યારે તેના સ્વરમાં જે ફેરફાર થાય છે તેના વિષે વિવેચન કરવું એ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે હાલના શુરોપના સ્વરશાસ્ત્રીઓ જેવા સૂક્ષ્મ વિચારો દર્શાવે છે તેવાજ સૂક્ષ્મ વિચારો ધણા એ સૂત્રોમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે આ ગૌણ સાહિત્યની એથી પણ વધારે ઉપયોગની શાખા તે વ્યાકરણની છે એ વિષયમાં બાપાનું વ્યવસ્થાપૂર્વક પૃથક્કરણ કરી હિન્દુસ્તાનના લોકોએ જે કરી બતાવ્યું છે તે બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કરતા ચઢી જાય એવું છે આ દિશામાં જે પ્રથમના પ્રયાસો થયલા તે સચવાઈ રહ્યા નથી, કારણ કે આગળ જે કંઈ કરાયલું તેને હઠાની કાઢીને પાણિનિના મ્હોટા સૂત્રગ્રન્થો

એ વિષયમા પોતાનુ સામાન્ય સ્થાપ્યુ હતું ધર્મ્યખરૂં સૂત્રસાહિત્યના મધ્યયુગમા વાણિનિ થયો હતો તોપણ વાણિનિના વખતથી સંસ્કૃત યુગનો પ્રારંભ થયેલો ગણાયો જોઈએ, કારણ કે સંસ્કૃત ભાષાને એણે જે સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યુ તેની છાપ સંસ્કૃત યુગના સઘળા સાહિત્ય ઉપર સચોટ પડેલી જણાય છે

એ સૂત્રસમયમાજ, વેદના ગ્રન્થો વિનાશ પામે નહીં અને તેમા કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર થાય નહીં માટે એ ગ્રન્થોને જેવા ને તેવા સાચી રાખવાના ખામ હેતુથી એક જુદા પ્રકારના ગ્રન્થો લખાયા એ ગ્રન્થો તે અનુક્રમણીના છે એ અનુક્રમણીમા દરેક સૂત્રનો પ્રથમ શબ્દ, તે સૂત્રના ઋષિ, તેના દેવતા, તેમા કેટલા મત્રો આવે છે તેની સખ્યા, અને તે કયા છન્દમા લખાયેલો છે તે છન્દનુ નામ એ સર્વ આપ્યુ હોય છે એમાના એક ગ્રન્થમા, બધા મળીને ઋગ્વેદમા કેટલા સૂત્રો છે, કેટલા મત્રો છે, કેટલા શબ્દો છે, અને કેટલા અક્ષરો છે તે પણ આપેલુ છે, અને તે સિવાય બીજી પણ કેટલીક હકીકતો જણાવેલી છે

આ પ્રમાણે વેદના સમયનુ સામાન્ય અવલોકન કીધા પછી એ સમયમા જે જુદા જુદા પ્રકારનુ સાહિત્ય રચાયુ તેના વિષે વધારે વિસ્તૃત ચર્ચામા હવે આપણે ઉતરીશુ

[વેદના સમયમાં ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા હતી કે કેમ ?-
વેદના સમયમા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવા ચાર વિભાગ નહોતા એવો ગ્રો રૉથ, ડૉ મૂર, મિ હત વગેરે વિદ્વાનોનો મત છે મિ હત જણાવે છે કે “વેદના ઋષિઓ સમાજના બીજા લોકોથી છૂટા પડી ગયા નહોતા તેઓનો જુદોજ વર્ગ બની ગયો નહોતો સસારના વ્યવહારથી દૂર રહીને તપશ્ચર્યા અથવા અધ્યાત્મચિન્તનમા તેઓ પોતાનો વખત ગાળતા એમ નહોતું તેઓ દુનિયાદારીમા સમજનારા હતા તેઓ બીજા માણસોની સાથે પ્રસંગ પાડતા અને લગ્નનો સમ્મન્ધ પણ કરતા તેઓ મિલકત ધરાવતા, તેઓ યુદ્ધ કરતા, અને તેઓ સમાજના અગ તરીકેજ રહેતા ” ગ્રો કર્ન અને ડૉ હોગ એ બે સિવાય સઘળા યુરો- પીયન વિદ્વાનો મિ હતના અભિપ્રાય સાથે મળતા આવે છે ગ્રો રૉથ કહે છે કે “વેદના સમયમા પ્રાર્થના અને યજ્ઞ વડે કરીને સઘળા વર્ગના લોકો દેવતાઓની સાનિધ્યમા જઈ શકતા પ્રાર્થના કરવાની પદ્ધતિ

દેવતાઓને વિશેષ અનુકૂળ પડે એવી જેને આવડતી હોય અથવા કવિતા રચવાની જેનામાં ખાસ શક્તિ હોય તેનેજ “પુરોહિત”નું નામ આપવામાં આવતું. જે વ્યક્તિ અથવા જે કુટુંબ આવી રીતે સમાજના ઇતર વર્ગથી જુદુ પડતું તેના તરફ કઈક વિશેષ માનની નજરથી જોવામાં આવતું હશે, પણ “પુરોહિત” તરીકે તે વ્યક્તિના અથવા કુટુંબના કઈ ખામ હક હતા એવું નહોતું, અને “પુરોહિત” વગર પ્રાર્થના કે યજ્ઞ થઈ શકેજ નહીં એવો વિચાર હજી ઉત્પન્ન થયો નહોતો. પ્રથમ, અમુક અમુક વ્યક્તિઓનેજ રાજના “પુરોહિત”ની પદવી મળી હશે ત્યાર પછી અમુક કુટુંબમાં એ પદવી પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવે એવું થયું હશે છેવટે એ કુટુંબો સગા સ્વાર્થને લીધે એકબીજાના વિશેષ સમ્બન્ધમાં આવ્યા હશે અને એવી રીતે તેઓનો એક મહોટો વર્ગ બન્યો હશે ” આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણવર્ગની ઉત્પત્તિ થઈ હશે એવો ડૉ. મૉથનો મત છે એજ મતની તરફેણમાં અનેક પ્રમાણો આપીને છેવટે ડૉ. મૂર નીચે પ્રમાણેની હકીકતો રજુ કરે છે —

૧ “બ્રાહ્મણોસ્ય મુર્લમાસી-

દ્વાદ્વ રાજન્ય કૃત ।

ઊરુ તદસ્ય યદ્વૈર્ય

પદ્મચા શૂદ્રો અજાયત ॥”

આ પુરુષસૂક્તના એક મત્ર સિવાય આખી ઋગ્વેદસંહિતામાં કોઈપણ ઠેકાણે ચાતુર્વર્ણના વિભાગ વિષે કંઈન કરવામાં આવ્યું નથી

૨ એક ઠેકાણે “આર્ય વર્ણ” વિષે કહ્યું છે ત્યા સંપૂર્ણ ઉપલા વર્ગોને માટે ‘આર્ય’ એવું એકજ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે

૩. પુરુષસૂક્ત ઉપરાંત ઋગ્વેદના બીજા આદ્ય સૂક્તોમાં “બ્રાહ્મણ” એ શબ્દ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે, અને “બ્રહ્મણ” એ શબ્દ ૪૬ વખત વપરાયેલો જોવામાં આવે છે આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે બ્રાહ્મણનું કર્મ પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું આવતું હોય એવું એ સમયે નહોતું

૪ ‘બ્રહ્મણ’ એ શબ્દના અર્થનો વિકાસ નીચે પ્રમાણે થયેલો જણાય છે.-

- (અ) પ્રથમ એ શબ્દનો “પ્રાર્થના” એવો અર્થ થતો, વળી
“પ્રાર્થના કરનાર”—ઋષિ—તેને માટે પણ એ શબ્દ વપરાતો
(બ) પછી “યગ કરાવનારો ગોર” એવો એનો અર્થ થયો
(ક) છેવટે, “હોતા”થી ભિન્ન એવો એક વિપ્રવર્ગ સૂચવવા
માટે એ શબ્દ વપરાતો થયો

૫ કેટલેક ઠેકાણે “ગોરનો ધધો કરનાર” એવા અર્થમાં “ઋણ”
એ શબ્દ વપરાયલો જણાય છે, તો

૬ બીજે ઠેકાણે અમુક આવડત અથવા ગુણ જેનામાં હોય
અથવા ઈશ્વરની ખાસ પ્રીતિનું જે પાત્ર હોય તેને માટે એ શબ્દ વપરાયો
છે “ઋણ” એ શબ્દ જ્યારે વપરાતો થયો ત્યારે ગોરનો સ્વતંત્ર
ધધોજ થઈ ગયો હોય એવું ધણું સંભવિત છે

હાં હાંગના વિચાર પ્રમાણે વેદના સમયમાં આતુર્વર્ણના વિભાગ
ચોક્કસ પડી ચૂક્યા હતા એ વિભાગ પાછલા સમયમાં જેવા સખત થઈ
ગયા હતા તેવા હજી નહોતા થયા એ વાત ખરી, પણ એ વિભાગ હતાજ
નહીં એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે એનું અવસ્થા ઉપરથી માલમ પડે છે કે
હોરમઝના અનુયાયીઓના પણ અર્થ (અધ્યાત્મ અથવા વિપ્રવર્ગ),
રથસ્ત (રથોદ્ધ અથવા ક્ષત્રિયવર્ગ), અને વસ્ત્ર-શ્યન (અથવા “વૈશ્ય”)
એવા ત્રણ વિભાગ હતા. તેમાં પણ અથર્વોનો તો સૌથી જુદોજ વર્ગ
હતો એ અથર્વો કેટલાક રહસ્યો જાણતા તે અન્યને જાણાવવાની તેઓને
મનાઈ હતી પ્રજ્ઞના ધર્મગુરુઓ તે આ અથર્વો હતા, અને અથર્વનો
છોકરો તેજ અથર્વનું કામ કરી શકતો (અત્યારે પણ પારસીઓમાં,
અધ્યાત્મનો છોકરો હોય તેજ અધ્યાત્મનું કામ કરી શકે છે) આ સર્વ
ઉપરથી હાં હાંગ એવું અનુમાન કરે છે કે એક ઘડો—ઈરાનિયન સમયમાં
પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને મળતા આવે એવા વિભાગ સમાજમાં
અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા પ્રો કર્નનો મત પણ એવોજ છે એ વિદ્વાન
વિશેષમાં એવું જણાવે છે કે “પુરુષસૂક્ત” મોડું રચાયેલું એ વાત
આપણે કબૂલ રાખીએ, તોપણ આતુર્વર્ણ વિષે જેમાં કથન કરવામાં
આવ્યું છે તે મત ઉપરથી જણાય છે કે એ ચારવણી કઈ નવી અસ્તિ-
ત્વમાં આવી નહોતી, પણ એ વણી એટલી જૂની થઈ ગઈ હતી કે તેની

ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેનું કોઈને સ્મરણ રહ્યું નહોતું “પુરુષસૂક્ત”ના આ એક મંત્ર સિવાય સહિતામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે ચાતુર્વર્ણ્ય વિષે કથન કરવામાં નથી આવ્યું એ વાત ડૉ હોંગ અને પ્રો કર્ન એ બેઉ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે, પણ તેઓ કહે છે કે યજ્ઞને માટેના સૂક્તાની જે “સહિતાઓ” તૈયાર કરવામાં આવેલી તેમાં ચાતુર્વર્ણ્ય વિષે વારંવાર કથન કરવાનો પ્રમગ્ન ક્યાથી આવે ? આ મગ્નન્ધમાં આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે લોકસંધને માટે “પચ્ચજના”, “પચ્ચક્ષિતય”, “પચ્ચકૃષ્ટય”, “ચર્ચણી”, “વિદ્યા” એવા એવા શબ્દો સંહિતામાં ઘણે સ્થળે વાપરવામાં આવ્યા છે આ શબ્દો કોઈ અમુક વર્ણને માટે નહીં, પણ લોકસામાન્યને માટે વપરાયલા છે એ ખરૂં, તોપણ સાયણાચાર્યે એના જે અર્થ આપ્યા છે તેને આપણે હસી કાઢીએ એ યોગ્ય નથી ચાર વર્ણ અને પાંચમાં “નિષાદ” એ સહુ મળીને જે લોકમધ થાય તેને માટે “પચ્ચજના” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એવું સાયણાચાર્યનું કહેવું છે એજ લોકસંધને માટે “પચ્ચકૃષ્ટય” એવો શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે એ શબ્દ ઉપરથી સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે વેદના સમયમાં શું સઘળા આર્ય લોકો ખેતીનોજ ધર્મો કરતા હતા ?]

[મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને સૂત્રનો સમય—વેદના સૂક્તો ક્યારે રચાયા તે વિષેજ વિદ્વાનોમાં કેટલો બધો મતભેદ છે તે આપણે જોયું એવી સ્થિતિમાં મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને સૂત્રના ગ્રન્થો ક્યારે રચાયા તે વિષે એકમત હોવો તદ્દન અશક્યજ છે તોપણ જે સમયે કુદરતના વિવિધ પદાર્થોના દર્શનને પરિણામે પૂજ્યપુહિ કિત્તવ થવાથી કવિતાઓ રચાઈ તે સર્ગશક્તિનો સમય, જે સમયે યજ્ઞના વિધિઓની અતિ નિસ્તૂત ધટના ઘડાઈ અને વેદના અર્થો સમજવાને માટે ભારે પ્રયત્નો થવા માડ્યા તે વિદ્વાનોનો સમય, અને જે સમયે યજ્ઞના વિધિઓ વિષેનું સાહિત્ય અત્યંત નિશાળ થઈ જવાથી તેને મહિમ સ્વરૂપમાં મુકરાની જરૂર પડી તે કળાનો સમય એ ત્રણે પરસ્પરથી ભિન્ન હતા અને એ ત્રણેની વચ્ચે બનેલ સૈકાઓનું અન્તર હતું એ વાતની કોઈથી પણ ના પડાય એવું નથી. મંત્રો અને બ્રાહ્મણોના સમયની વચ્ચે એટલું અન્તર હતું કે બ્રાહ્મણોના સમયમાં મંત્રોના ચોક્કસ અર્થ કોઈ સમજતું પણ નહોતું. બ્રાહ્મણો અને સૂત્રોના સમય વચ્ચે કદાચ એટલું અન્તર નહીં હોય.

પ્રાચીન સૂત્રના કેટલાક ગ્રંથો કદાચ આહ્વાણસમયના અન્તરમા પણ રચાયા હોય પણ હાલ જે સૂત્રના ગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સધળા તે આહ્વાણસમય પછીનાજ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે એકસ મ્યુલરે પોતાના “The History of Ancient Sanskrit Literature” (પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ) એ નામના ગ્રંથમા વૈદિક સમયના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે, અને તેને માટેનો સમય નીચે પ્રમાણેનો ગણ્યો છે —

(૧) છન્દોનો સમય (જેમા ઋગ્વેદસહિતાના જૂનામા જૂના સૂક્તો રચાયા) — ઇ સ પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦

(૨) મંત્રોનો સમય (જેમા વિશેષ અર્વાચીન સૂક્તો રચાયા અને સહિતા તૈયાર થઈ) — ઇ સ પૂર્વે ૧૦૦૦-૮૦૦.

(૩) આહ્વાણોનો સમય (ઇ સ પૂર્વે ૮૦૦-૬૦૦)

(૪) સૂત્રોનો સમય (ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦-૨૦૦)

“પેતરેયબ્રાહ્મણ”ની પ્રસ્તાવનામા ડૉ હોંગ નીચે પ્રમાણેનો સમય ધારે છે —

૧ પ્રાચીનમા પ્રાચીન સૂક્તો (ઇ સ પૂર્વે ૨૪૦૦-૨૦૦૦)

૨ સહિતાનો મ્હોટો ભાગ (ઇ સ પૂર્વે ૧૪૦૦-૨૦૦૦)

૩. આહ્વાણોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૨૦૦)

૪ સૂત્રોનો સમય (ઇ સ પૂર્વે ૧૨૦૦ પછી)

આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ વેદના સૂક્તોનો આરભકાળ જુદો જુદો ધારીને આખા વૈદિક સાહિત્યના સમય વિષે જુદી જુદી ગણતરીઓ કરી છે પણ આહ્વાણોના સમયમા વેદના અર્થ સમજતા નહોતા અને તે સમજવાને માટે ભગીરથ પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા હતા એ વાત સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે જે સમયે મંત્રોનો પાઠ સાચવી રાખવાને માટે, મંત્રો શુદ્ધ રીતે બહુવાને માટે, મંત્રોના અર્થ બેસાડવાને માટે

ભારે શ્રમ લેવામાં આવતો હતો તે સમયનું ચિત્ર આલેખતા પ્રો. વેબર જણાવે છે કે “અમુક વિષયના ખાસ જાણકાર જેઓ હોય તેઓ અન્યને શીખવતા અને તેઓની આસપાસ હમેશા શિષ્યનું મહાન રહેતું એ શિષ્યો જુદે જુદે ઠેકાણે કરતા અને જ્યાં જ્યાંથી જ્ઞાન મળે એવું હોય ત્યાં ત્યાંથી તે જ્ઞાન મપાદન કરતા જુદા જુદા વિષયોના જુદા જુદા ધર્મો-પદ્ધતિઓ હોય તેની પામે જઈને તે તે વિદ્યા તેઓ શીખી આવતા ભાષા વિષેજ નહીં, પણ દેવપૂજા, વિધિઓ, દત્તકથાઓ, તત્ત્વજ્ઞાન એ સર્વનું જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરતા, કારણ કે એ સઘળા વિષયોને એક-બીજાની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ હતો ખરેખર, એ વખતે બ્રાહ્મણોના મનોવ્યાપારમાં કંઈ અનેરી જાગૃતિ વ્યાપી રહી હતી એ વ્યાપારમાં તેમની સ્ત્રીઓ પણ તેમની સાથે રહીને ઉત્સાહભર્યો ભાગ લઈ શકતી હતી વર્ણના કરતા બ્રાહ્મણો પોતાની શ્રેષ્ઠતા જાળવી રાખ્યા તેનું એક કારણ એજ હતું કે તેમની સ્ત્રીઓ પણ ભણેલી અને વિદ્વાતાભરેલી ચર્ચાઓમાં ભાગ લઈ શકે એવી હતી ક્ષત્રિયવર્ગ પણ એ ચર્ચાઓમાં સામિલ રહેતો શાન્તિના વખતમાં, રાજાઓના દરબારમાં વિદ્વાનોની સભા ભરાતી, ત્યાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અતિ અગત્યના વિષયોની ચર્ચા ચલાવતા અને વાદવિવાદમાં એકબીજાની સાથે મુઠાઈ કરતા સ્ત્રીઓ પણ એ મહત્ત્વ ચર્ચાઓમાં ભાગ લેતી અને પોતાના યુદ્ધિમળ વડે ડેટનીડ વાર મળેને પણ નીચું નેરડાવતી ’ છેડ ઇમ્પ્રીમનના સાતમાં મેગના અન્તમાં રચાયલા “ઉત્તરરામચરિત” માં, અતિ પ્રદીપ્ત પ્રજ્ઞામાં કુળ અને લગ્નની સાથે વેદાન્તવિધાનો અભ્યાસ કરવાનું ન ફાવતાથી આગ્રેવી, વા’મીકેને મૂકીને અગસ્ત્ય વગેરેની પાસથી જ્ઞાન મેળવવા દૃઢકાંક્ષુમાં ગઈ હતી એ રમણીય વૃત્તાન્તનું વાચકને સ્મરણ કરાવવાની આ મધ્યે છૂટ લઈ તે તે ક્ષમ્ય ગણાશે]

પ્રકરણ ૩ જું

ઋગ્વેદ.

હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યનો સૂર્ય ઉદય પામ્યો ત્યાર પહેલાના ઝાખા પ્રકાશમાં, પશ્ચિમ તરફથી આવીને હિન્દુસ્તાનને પ્રથમ જીતનારા આર્ય લડવૈયાઓ જે દિશામાંથી જુદા જુદા યુગમાં વિજયની ભરતીના મોજાઓ નીકળી પડીને આખા હિન્દુસ્તાનના ક્ષેત્ર ઉપર ફેલાઈ વળ્યા છે, તે વાયવ્ય દિશામાં આવેલા કુગરોમાં થઇને પસાર થતા ઇતિહાસકારની કલ્પનાએ જણાઈ શકે એમ છે આ જીતનારી પ્રજા, જેની ભાષા અને જેનો સુધારો આખરે સમગ્ર ભારતખંડમાં વ્યાપી ગયા, તેની સૌથી પ્રાચીન કવિતા જ્યારે એ પ્રજા હજી સિંધુ નદીની બેડે બાજુ તરફના મુઘકો, જે હવે પૂર્વે કાબુલિસ્તાન અને પછળના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં આગળ વચી હતી ત્યારની રચાયેલી હતી એ પ્રાચીન કવિતા ઋગ્વેદ એ નામના સૂક્તોના સગ્રહ તરીકે આપણી આગળ ઉતરી આવેલી છે એ કવિતાઓનો એકજ અંશમાં સગ્રહ થયો તે સામવેદ અને યજુર્વેદના મગ્ધની પેઢે કોઈ વ્યવહાર કારણને લીધે નહોતો થયો, પણ કેવળ શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક કારણોને લીધેજ થયો હતો, કાણુ કે એના પ્રથમના પ્રકાગકો નિમશય પ્રાચીન સમયના આ કીમતી ખજાનાનો વિનાશ ન થાય અને તે વિકૃતિ ન પામે એ હેતુથીજ પ્રેરાયા હતા ઋગ્વેદની જે એક જ આવૃત્તિ * -શાકલ ઋષિની-સચવાઈ રહી છે તેમાં સૂક્તોની મધ્યા બધી મળીને ૧૦૧૭ની છે, અને વાલ્મીકિય એ નામના જે વધારાના અગિયાર સૂક્તોને આકમાં મડલના મધ્યમાં

---

* શાકલ સિવાય બીજી-વાષ્કલ વગેરેની-આવૃત્તિઓ પણ હતી પણ તે સચવાઈ રહી નથી અને તેમાં શાકલની આવૃત્તિ કરતા બહુ ભિન્નતા હોય એવું પણ જણાવ નથી જ્ઞાણોમાં અને સૂત્રોમાં 'શાકલ્ય' એ નામ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે શાકલ્ય એ ઋગ્વેદના પદપાઠનો રચનાર હતો એમ કહેવાય છે શાકલ અને શૌનક એ બે લોકોને એકબીજા સાથે ઘણા ગાદો સમબન્ધ જણાય છે શૌનકે જુદી જુદી અનુક્રમણીઓ, ઋગ્વેદનું પ્રાતિશાસ્ત્ર, એક જુલસૂત્ર એવા ઘણા ગ્રંથો લખેલા કહેવાય છે સૌતિએ નૈમિષારણ્યમાં જેની આગળ મહાભારતની કથા કહી સંભળાવી હતી તેનું નામ પણ શૌનક હવ

દાખલ કરવામાં આવ્યા છે તે જો ગણીએ તો સૂક્તોની સંખ્યા બધી મળીને ૧૦૨૮ની થાય છે આ સૂક્તોના દશ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છો તે મહાલના નામથી ઓળખાય છે એ દશ મંડલોનો વિસ્તાર એક-સરખો નહીં, પણ વતો ઓછો છે, માત્ર દશમાં મહાલના સૂક્તોની સંખ્યા બરાબર પહેલા મંડલના સૂક્તો જેટલીજ છે પ્રમાણમાં જોઈએ તો ઋગ્વેદના સૂક્તો હોમરના જેટલા કાવ્યો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેની બરાબર થાય છે એની ગણતરી કરવામાં આવી છે.

આ દશ મંડલોનું સામાન્ય રચન સર્વત્ર એકસરખું જણાતું નથી એમાંના છ મંડલો (૨-૭) એક જાતના છે પ્રથમ તો, એ દરેક મહાલના દ્રષ્ટા જુદા જુદા છે એકજ ઋષિ અથવા એકજ ઋષિના વર્ણને તરફથી સંધાના મંડલો રચાયા નથી, પણ એક મહાલ એક ઋષિ અને તેના વર્ણજોથી રચાયેલું, બીજું મહાલ બીજા ઋષિ અને તેના વર્ણજોથી રચાયેલું એની રીતે એ છ મંડલો રચાયેલા છે એ પ્રમાણે એ મંડલોના ઋષિ જુદા જુદા છે એવું અસંભવ બનાવું આવ્યું છે, અને આવ્યતર પ્રમાણથી એ માનવું ખરૂં છે એવું સિદ્ધ થાય છે નિમંશય જે કુદુષ્મને લીધે અમુક મહાલ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય તે કુદુષ્મના વર્ણજોમાંજ તે મહાલના સૂક્તો વિશેષ કાળજીથી સચવાઈ રહેતા અને તે સૂક્તોનું વરણપરણથી અધ્યયન આવ્યા કરતું, એ રીતે ઈષ્ટ પણ સચાવે જોવું નથી વળી, એ છ મંડલોમાં આપેલા સૂક્તો એકસરખા ક્રમમાં ગોઠવાયાં આવ્યાં છે અને એ ક્રમ બીજા મંડલોથી જુદો છે પહેલા, આઠમાં, અને દશમાં મંડલો અલગજ ઋષિના કુદુષ્મનાથી ઉત્પન્ન થયા

† આ સિવાય ઋગ્વેદના સૂક્તોના બીજી રીતના પણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે લગભગ સરખા વિસ્તારના આઠ “અષ્ટક”માં આખી સહિતાને જોઈએ નાખવામાં આવી છે, એ દરેક ‘અષ્ટક’ના પાછા એટલાજ ‘અધ્યાય’ કરવામાં આવ્યા છે, અને એ દરેક અધ્યાયના પાછા ૩૩ ‘વર્ગ’ પાડવામાં આવ્યા છે એ દરેક વર્ગ પાંચ પાંચ ઋચાઓનો બનેલો છે આખી સહિતામાં બરાબર મળીને એવા ૨૦૦૬ વર્ગો છે પ્રાતિશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં અને યાસ્કના ‘નિરુક્ત’ માં આ “અષ્ટક”ના વિભાગ વિષે કોઈ પણ ટેકાણે કથન કરાયેલું જોવામાં આવતું નથી એ ગ્રન્થોમાં, સહિતાના દશ વિભાગ ઉપરથી દશતથી ‘એજ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એથી ઉલ્લેખ, કાત્યાયનની ‘અનુક્રમણી’માં જોઈ વિભાગ ગણાવવામાં આવ્યા છે

છે એવું નથી, પણ તે દરેક મડલમાં જુદા જુદા રચનાર પ્રમાણે જુદા જુદા આંતર વિભાગ પાડી જુદા જુદા સૂક્તસમુદાય મૂકવામાં આવ્યા છે નવમું મડલ જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યું છે તે તેના રચનારાઓ તરફ લક્ષ આપીને નથી ગોઠવવામાં આવ્યું, પણ એ મડલના સઘળા સૂક્તોમાં સૌમ એ એકજ દેવતાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, અને એના જે આંતર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં છદ તરફ લક્ષ આપીને અમુક છદના સૂક્તો એક વિભાગમાં, અમુક છદના સૂક્તો બીજા વિભાગમાં એવી રીતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે બેથી સાત સુધીના મડલોમાં પણ આંતર વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે, પણ જેમાં અમુક એ-જ દેવતાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી હોય તેના સૂક્તો સાથે મૂકવાથી એ દરેક વિભાગ બનેલો છે

ઋગ્વેદના આખા મડલો અન્યોન્યની અપેક્ષાએ શા ધોરણ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે, તે આપણે તપાસીએ છિયે તો જણાય છે કે જે પાછળથી થયેલા ઉમેરાને માટે જોઈતી છૂટ મૂકીએ તો બેથી સાત સુધીના મડલો એવી રીતના છે કે દરેક પાછલા મડલમાં સૂક્તોની સખ્યા આગલા મડલના કરતા વધારે હોય, આ ઉપરથી, તેમજ સામાન્ય સ્વરૂપ તથા આંતર વ્યવસ્થામાં આ છ મડલોનું જે સરખાપણું છે તે ઉપરથી એવું લાગે છે કે ઋગ્વેદનો મૂળ ગ્રંથ એ છ મડલોનો બનેલો હશે, અને બીજા મડલો ગ્રંથમાં અગ્રેક પછી અગ્રેક ઉમેરાતા ગયા હશે એ ઉપરાંત એવું પણ સંભવિત જણાય છે કે પ્રથમ મડલના દ્વિતીય વિભાગમાં વિશેષ ટૂંકા એના સાત સમૂહો આવાજ પ્રકારની કર્તૃત્વની એકતાના કારણથી સાથે આપવામાં આવ્યા છે તે આંતર વ્યવસ્થાની બાબતમાં પેલા છ મડલોનો નમૂનો લઈને તે પ્રમાણે પાછળથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હશે અને તે છ મડલોની આગળ તેને મૂકવામાં આવ્યા હશે

ડુંગ્રે મેંડોનલે આ પ્રમાણનું કથન શા આધારે કર્યું છે તે સમજ શકાય નથી સહિતાના બીજા મડલમાં ૪૩ સૂક્તો છે, ત્રીજામાં ૧૨ છે, ચોથામાં ૫૮ છે, પાંચમાં ૮૭ છે છઠ્ઠામાં ૭૫ છે, અને સાતમાં ૧૦૪ છે એટલે દરેક પાછલા મડલમાં આગલા મડલ કરતા વધારે સૂક્તો છે એવા નિયમ બીજાકુલ જોવામાં આવતો નથી પછી “ પાછળથી થયેલા ઉમેરાને માટે જોઈતી છૂટ ” મૂકવાથી એ નિયમ સિદ્ધ થઈ શકતો હોય તેા કાણ બળે

એ છ મંડલોમા સૂતોનો એકખીજ સાથેનો જોવો ગાઢો સમ્બન્ધ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તેવોજ આઠમા મંડલના સૂતોનો પણ એકખીજ સાથેનો ગાઢો સમ્બન્ધ જણાયા વગર રહેતો નથી, કારણ કે એ આખા મંડલમા એકસરખા શબ્દો અને એકસરખી પદ્ધતિઓ ફરી ફરીને વપરાયલા આપણા દીઠામા આવે છે તોપણ એ મંડલ ખીજ છ મંડલોની માથે દરેક બાબતમા મળતુ આવે છે એમ નથી, કારણ કે જોકે એ મંડલમા કર્તા તરીકે એકજ કુટુંબનો-કંણ્વ ઋષિના કુટુંબનો-સાંથી આગળ પડતો ભાગ છે તોપણ એમા પ્રગાથ એ નામની ગ્યના વાપરવામા આવી છે તે ઉપરથી એ મંડલનુ પેલા છ મંડલોની માથે સકળાયલુ નહીં એવુ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત થાય છે વળી, આઠમા મંડલના સૂતોની સખ્યા સાતમા મંડલના કરતા ન્હાની છે એ વાતથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે આઠમુ મંડલ તેની આગળ આવેલા છ મંડલથી તદ્દન જુદુંજ છે.

પહેલા મંડલનો પહેલો વિભાગ (૧-૫૦) આઠમા મંડલની માથે ધણે અશે મળતો આવે છે એમાના અડધા ઉપરાતના મુક્તા કુળ્વ ઋષિના ગોત્રના માણુમેના બનાવેલા છે, અને એ કુળ્વના ગોત્રના કુટુંબાક માણુસોના બનાવેલા જે મુક્તો એ વિભાગમા મૂકાયલા છે તેમા આઠમા મંડલમા ખાસ વપરાયલા પ્રગાથ ૧ છદનો ઉપયોગ થયલો છે વળી એ બેઉ સમ્રહોમા એકખીજને મળના આવે એવા મત્રો ધણા છે, એટલુજ નહીં પણ તેના તેજ મત્રો પણ ધણા છે તે છતાં એ બે સમ્રહોમા વધારે જોયો કયો લખાયો હશે તે નક્કી કરવુ અથવા એ સમ્રહોને એકખીજ સાથે આવો નિકટનો સમ્બન્ધ હોવા છતાં તે એકખીજથી છૂટા કેમ પડી ગયા હશે તેનો નિર્ણય કરવો એ બની શકે એવુ નથી જુદે જુદે વખતે રચાયલા હોવાને લીધે એ બેઉ સમ્રહો એક-ખીજથી છૂટા પડી ગયા હોય અથવા કુળ્વના ગોત્રની જુદી જુદી શાખાઓ તરફથી રચાયલા હોવાથી એને એકખીજથી દૂર મૂકવામા આવ્યા હોય, ગમે તેમ હોય, પણ એટલુ નક્કી છે કે પ્રથમથીજ છ મંડલો (૨-૭)નો જે સમ્રહ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તેની પહેલા અને તેની પાછળ એની રીતે એ બેઉ સમ્રહો પાછળથી મૂકવામા આવ્યા છે

નવમા મંડલ વિષે એટલુ વગર સકોચે જી સકાય એમ છે કે

પહેલા આઠ મહલોને એકઠા કરીને એક આખો ગ્રન્થ તૈયાર થયો ત્યાર પછી એ નવા સૂક્તમગ્રહનું મહલ તરીકેનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત થયું ખરે-ખર, એ નવમુ મહલ તૈયાર થયું તે આગલા આઠ મહલોનો એક ગ્રન્થ તરીકે મગ્રહ થવાને લીધેજ થયું એમ આપણે કહી શકીશું સૌમ પવમાન (સ્વચ્છ રીતે વહેતા સૌભરસ)ની સ્તુતિને માટે જે સૂક્તો રચવામા આવ્યા છે તે જે ગોત્રના ઋષિઓએ બેથી તે સાત સુધીના મહલો રચ્યા છે તેમનાજ રચેલા છે એ વાત, બીજા પુરાવાઓ ઉપરાત, એ ઋષિઓની કૃતિઓમા જે પક્તિઓ ફરી ફરીને આવતી તે પાછી આ સૂક્તોમા દીડામા આવે છે તે પરથી સાબીત થાય છે એ પવમાનના સૂક્તોનું પહેલા અને આઠમા મહલના સૂક્તોની સાથે પણ કેટલીક બાબતમા સરખાપણું છે જુદા જુદા ગોત્રના ઋષિઓના રચેલા સૂક્તોને એકઠા કરીને તેને મહલના રૂપમા મૂકવામા આવ્યા ત્યાર પહેલા નહીં, પણ ત્યારેજ સઘળા પવમાન સૂક્તોને અદરથી કાઢી લેવામા આવ્યા અને તેનો એક સામટો મગ્રહ કરામા આવ્યો અલમત્ત, આ ઉપરથી કઈ એવું સમજાતું નથી કે પવમાન સૂક્તોજ મોડા લખાયા હતા જોકે એમાના કેટલાક સૂક્તો દશમુ મહલ અસ્તિત્વમા આવ્યું તે વખતના હશે તોપણ સૌમને લગતી કવિતાઓ, જે ઘણી બાબતોમા અવસ્તાને મળતી આવે છે અને જે ઇંડો-છગનના પ્રાચીન સમયના ત્રિધિની સાથે ગાદે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, તે ઘણા પ્રાચીન સમયમા વેદના ઋષિઓમા પરિપૂર્ણ પ્રતિધાને પામી ચૂકી હતી એવું માનવાને મજબૂત કારણો છે નવમા મહલના સૂક્તોમા પ્રાચીન અર્વાચીનનો ભેદ લગભગ તદ્દનજ નાબુદ થઈ ગયો છે, એટલું તો નક્કીજ છે કે એ મહલમા અમુક સૂક્તો નવા છે અને અમુક સૂક્તો જૂના છે એની રીતનો સ્પષ્ટ ભેદ સ્થાપિત કરવામા આધુનિક શોધખોળના પ્રયત્નો ઝાઝા સફળ થયા જણાતા નથી

દશમા મહલના સમ્બન્ધમા એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે એ મહલના સૂક્તો જે વખતે રચાયા તે વખતે પહેલા નવે મહલો અસ્તિત્વમા આવી ચૂક્યા હતા એ મહલના રચનારાઓ વિશેષ પ્રાચીન મહલોનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા એવું ડગલે ડગલે આપણને માલમ પડ્યા વિના રહેતું નથી એ મહલના એક સૂક્તસમુદાય (૨૦-૨૬)નો કર્તા એક સ્થળે ઋગ્વેદની પ્રથમ ઋચાના અગ્નિમીલ્લે એ પ્રથમ શબ્દોથી પ્રારંભ કરે છે તે ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે પહેલા નવ મહલો

ધર્ષુખર એના વખતમા એક આખા ગ્રન્થ તરીકેજ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે દશમ મંડલ તે ખરેખર પરિશિષ્ટ સૂતોનો એક સમુદાયજ છે એ વાત એ મંડલને સૌમ પવમાનને લગતા નવમા મંડલની પાછળ મૂકવામા આવ્યું છે તે પરથી તેમજ એના સૂતોની સખ્યા બરાબર પહેલા મંડલના જેટલીજ (૧૯૧) કરવામા આવી છે તે પરથી માલમ પડી આવે છે એ મંડલની કવિતાઓને એકબીજા સાથે જોડનાર તત્ત્વ એકલુ તવારીખનુજ છે, કારણ કે એ મંડલ નવીન સૂતસમુદાયો અને નવીન ન્વતત્ત્વ સૂતોનુજ બનેલું છે તોપણ એ મંડલની અદર જે પરિશિષ્ટ સૂતો આપવામા આવ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે આગલા મંડલોની અદર ઉમેરાયલા સૂતો કરતા વધારે પ્રાચીન જણાય છે

દશમ મંડલ વધારે મોડું લખાયલું છે એવું સિદ્ધ કરી આપે એવા અનેક પ્રમાણો પુસ્તકની અદરના વિષય ઉપરથી તેમજ તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી આપણને મળી આવે છે દત્તકથાના સમ્બન્ધમા આપણે જોઈએ છિયે કે એ પાછલા ઋષિઓની કૃપના ઉપર વિશેષ પ્રાચીન દેવતાઓની હવે ઝાઝી અમર રહી નથી ઉઘાદેવી જેવા કેટલાક પ્રાચીન દેવતાઓ હવે અદૃશ્ય થવા માડયા છે અને ઈંદ્ર અને અગ્નિ જેના વિશેષ લોકપ્રિય થયલા દેવતાઓજ પોતાનું પ્રથમનું પદ જાળવી રહ્યા છે માત્ર “વિશ્વે દેવા” (સધના દેવતા)ના મ્હોટા મંડળને હવે વિશેષ પ્રાધાન્ય મળ્યું છે એ ઉપરાત દેવતાઓનો તદ્દન નવોજ પ્રકાર પહેલી વારનો હવે આપણી દૃષ્ટિયે પડવા માડયો છે “અદ્વા” અને “મન્યુ” (કોધ) જેવા કેવળ અમૂર્ત વિચારોને હવે દેવતાનું પદ અપાવા મડાયું છે વળી આગલા મંડલોના કરતા તદ્દન જુદાજ વિષયોને લગતા નવા સૂતો પણ આ મંડલમા આવે છે સૃષ્ટિ વિષેના વિચારો, દિલસુદીની ચર્ચા, વિવાહ-વિધિ, મરણક્રિયા, જતરમતર-એ સધળા વિષયો આ મંડલનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સ્થાપિત કરે છે અને તે ઉપરાત એ મંડલ પાછળથી અસ્તિત્વમા આવ્યું હોતું જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને વધારે મજબૂતી આપે છે

વળી બાપા તરફ જોતા પણ દશમ મંડલ બીજા મંડલોથી જુદું પડી આવે છે, અને ધણી બામતમા બીજા વેદોની દિશામા થતી મઠાન્તિ સૂચવે છે એ વિષેના થોડાક ઉદાહરણો અત્રે આપીયું તો તે બસ થશે એ મંડલમા સ્વરૂપ દૂઝ કરાયલા ધણી વાર દીડામા આવે છે અને સ્વર-

વિચ્છેદ (hiatus) કન્યિતજ દીઠામા આવે છે પાછળની સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે રૂની સરખામણીમા ત્ નો વિશેષ ઉપયોગ થયલો જણાય છે વિભક્તિની બાબતમા, વેદની પ્રથમાના બહુવચનનો આસસ્ પ્રત્યય ઓછો વપરાયલો જણાય છે એ મડલમા જે શબ્દો વપરાયલા છે તે તપાસતા માલમ પડે છે કે ઘણા જૂના શબ્દો હવે નીકળી જવા માડ્યા છે અને બીજા નવા શબ્દો વધારે ને વધારે પ્રચારમા આવવા લાગ્યા છે ઉદાહરણ તરીકે, સ્ત્રીમ્ એ અવ્યય ઋગ્વેદના પાકીના ભાગમા પચાસ વખત વપરાયલો છે, પણ આ મડલમા તે એકજ વખત વપરાયલો દીઠામા આવે છે પછીની ભાષામા સાધારણ થઈ ગયલા એવા ઘણા શબ્દો આ મડલમા પહેલીજ વાર દીઠામા આવે છે, જેમકે લભ્, “મેળવવુ,” કાલ, “વખત,” લક્ષ્મી, “પૈસો,” ઇવમ્ “એ પ્રમાણે” વળી એ મડલમા જાણી જોઈને વપરાયલા પ્રાચીન રૂપો પણ કેટલાક દીઠામા આવે છે

એ પ્રમાણે દશમુ મડલ એ ઋગ્વેદની રચનાનો ચોક્કસ પાછલો સમય સૂચવે છે આગલા મડલોમાના કેટલાક છૂટક સૂક્તો વિષે પણ ગુદા ગુદા સ્વીકારાયલા પ્રમાણોને આધારે એવુ સ્થાપિત થયુ છે કે તે બીજા સૂક્તોના કરતા મોડા લખાયલા હોવા જોઈએ, અને તેઓને માટે સાહિત્યના ત્રણ, રે ' પાત્ર યુગ પાડીને તેમાથી અમુક યુગમા અમુક મૂળ લખાયલુ હોવુ જોઈએ એવી રીતનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવાના કંઈક પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે તોપણ, આગલા મડલોના આખા ને આખા સૂક્ત સંગ્રહને માટે કોઈ ચોક્કસ કાલનિર્ણય ઉપર હાલના શોધખોળ કરનારાઓ હજી સુધી આની શક્યા નથી, કારણ કે એટલુ સ્મરણમા રાખવાતુ છે કે સંગ્રહ મોડો થયો હોય અને તે સંગ્રહમા અમુક સૂક્તને સ્થાન મોકુ આપવામા આવ્યુ હોય તે ઉપરથી તે સૂક્ત રચાયલુ પણ મોકુ હોવુ જોઈએ એવુ કંઈ નિર્વિવાદ ગતે સિદ્ધ થતું નથી

ઋગ્વેદમા જે સૂક્તો દીઠામા આવે છે તે સંખ્યાને અનિતવમા આવતા કંઈ સંકેતો વરસો થયલા હોવા જોઈએ વળી હિન્દુસ્તાનના લોકો ઇરાનના લોકોથી છૂટા પડ્યા ત્યાર પછી નિ સંશય વચમા કેટલોક વખત ગયલો હોવો જોઈએ જોકે તે વખત બહુ લાંબો નહીં હોય તોપણ તે હશે ખરો આ સંક્રાન્તિના સમયમા, જે પ્રાચીન કવિતા હવે

વિનાશ પામી છે અને જે કવિતામાં જૂનામાં જૂના છતાં પ્રથમથીજ ધણા ટ્રૌશલની સાથે રચાયલા સૂક્તોની શૈલી વિકાસ પામી હશે તે કવિતા બનાવાયલી હોતી નેહએ ઋગ્વેદના વધારે પ્રાચીન વિભાગના રચનાગ્રંથો જાતે પોતાની આગળ થઈ ગયલા કવિઓ વિષે લખે છે, એ કવિઓનું તેઓ અનુકરણ કરે છે, એ કવિની કવિતાઓને પાછી સજીવન કરવાની તેઓ ઇચ્છા રાખે છે, અને પ્રાચીન સમયમાં રચાયલા પુરાણ સૂક્તો વિષે તેઓ કહે છે ભાષાને લગતા પ્રમાણને માટે તો એટલું કહી રાકાય કે દશમાં મહા સિવાય ઋગ્વેદના બીજા ભાગને માટે ભાષા ઉપરથી જુદા જુદા સમયનો કઈ ભેદ પાડી શકાય એમ નથી, કારણ કે સત્ત્વના સૂક્તોના રચનારાઓ જુદા જુદા હોય છે તોપણ તેની ભાષા મહોટે ભાગે સરખીજ હોય છે વિચારમાં, શૈલીમાં, અને કવિત્વશક્તિમાં ભેદ નેહ શકવા એ તો પૂરેપૂરું બની રાકે એવું છે, પણ ભાષામાં કેન્દ્રીય શોધી કાઢવાનું કામ તો મુશ્કેલજ થઈ પડશે તે છતાં, ખતીલા માણુએ તરફથી ભાષાસમ્બન્ધી જે શોધખોળ કરવામાં આવે છે તેને પરિણામે, અને સૂક્તોની ગોઠવણી, સૂક્તોમાં વપરાયલા ંદ, સૂક્તોની અદર આનતા વિષય* એ સર્વને આધારે, ઋગ્વેદના વધારે પ્રાચીન મડયોમાં જુદા જુદા સમયના ભેદ પારખી રાકાય તેવા પ્રમાણો હવે ધીરે ધીરે હાથ આવવા લાગ્યા છે

આ પ્રાચીન સમયને માટે જોડે હસ્તલિખિત પુસ્તકોની મદદ બીજાનુલ મળી શકે એમ નથી, તોપણ મારે નસીબે ઋગ્વેદના સમ્બન્ધમાં ૨૦૦૦ વર્ષ કરતા વધારે પ્રાચીન એવો પાઠાન્તરોનો મહોટો સમૂહ આપણને મળી આવે છે બીજા વેદો, જે મહોટે ભાગે ઋગ્વેદની અદરથી લીધેલા સૂક્તો, મંત્રો, અને છંદક પક્તિઓના બનેલા છે, તેમાંથી

* જે સૂક્તોમાં ગુચવણિયા નિધિનું સૂચન થતું હોય અથવા વિદ્યોના જુદા જુદા ઈર્મના વિભાગ પાડનામાં આવ્યા હોય અથવા વિદ્યોને ભારે દક્ષિણા આપનારા રાજાઓની મુતિ કરવામાં આવી હોય તે સૂક્તોને વિશેષણ અનાચીન ગણવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે, તોપણ યજ્ઞ નિધ - ઇ પણ સૂચન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે સત્ત્વને મોટા રચાયલા ગણના એ ભૂવલરેખ છે, એમ ડૉ હોંગનું નહેડ છે 'નિરિદ્'ની રચના યજ્ઞની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે છતાં તે ધણી પ્રાચીન છે એ વાત તરફ ડૉ હોંગે ખાસ લક્ષ દોર્યું છે

એ પાઠાન્તરો નીકળી આવે છે ખરેખર, બીજા સાહિત્યગ્રંથોના સમ્બન્ધમા હસ્તલિખિત પ્રતોથી જે કામ થાય છે તે ઋગ્વેદના સમ્બન્ધમા ઋગ્વેદ સિવાયના વેદોથી થઈ શકે છે એ પ્રમાણે બીજા વેદોમાથી મળી આવતા પાઠાન્તરોને આધારે ઋગ્વેદના પાઠ ઉપર આપણે ટીકા કરી શકીએ છિયે, ઋગ્વેદના સીધી રીતે ઉતરી આવેલા ગ્રંથને યાસ્ક ઋષિના અને પ્રાતિશાખ્યના કરતા પણ ઘણા વધારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાથી મળી આવતા પાઠાન્તરો સાથે મરખાવી જોવાને આપણે શક્તિમાન થઈએ છિયે.

એ પાછલા વેદોમા મળી આવતા જુના જુના પાઠાન્તરોની સરખામણી કરતા આપણે એના અનુમાન ઉપર આવીએ છિયે કે જે વખતે સામવેદનો ગ્રંથ, યજુર્વેદનું જૂનામા જૂનું ૨૫૩૫, અને અથર્વવેદ રચાયા હતા તે વખતે ઋગ્વેદનો ગ્રંથ કોઈ જુની આદ્યતિમા નહીં, પણ મોટો ભાગે એના હાલના સ્વરૂપમાજ અગ્નિત્વ ધરાવતો હતો બીજા વેદોમા આપેલા પાઠા દૂષિત થયા વગરના રહ્યા હોય છતાં ઋગ્વેદમા આપેલો પાઠ દૂષિત થયો હોય એવા દાખલા તો ઘણાજ ઘણાજ થોડા નીકળી આવે છે આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે સમયથી “ઋગ્વેદ” એ સ્વરૂપમા પરપરાએ પ્રાપ્ત થયેલું વેદનું તત્ત્વ ચોક્કસ સ્થાપિત થઈને અને તેના શબ્દો અખડ જળનાઈ રહે તેને માટે પુષ્કળ કાળજી રખાઈને આપણા સુધી ઉતરી આવ્યું તે સમય ધ સ પૂર્વે ૧૦૦૦ કરતા વધારે નજીકનો ભાગ્યેજ હોઈ શકે.

બીજા વેદો રચાયા અને પાછલા સમયની કર્મકાંડની વિસ્તૃત યોજના તૈયાર થઈ ત્યાર પહેલાં મુખપરપરાએ ઉતરી આવેલો અને ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવનારો કાવ્યોનો પવિત્ર મગ્ધ વિશેષ ચોકમાઈથી સચવાઈ રહ્યો હોય એ સ્વાભાવિકજ છે બીજા ગ્રંથો તો માત્ર ધર્મની નવી ઉત્પત્તિ થયેલી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટેજ મોટો ભાગે ઋગ્વેદમાથી સૂક્તો લઈને અને તે સૂક્તોના સ્પષ્ટચંદીપણે બખ્ખે કે અક્ષેપ મરના કકડા કરીને રચાયના હતા તે ગ્રંથોના પાઠો કઈ ઋગ્વેદના જેટની ચોકમાઈથી સચવાઈ રહ્યા હોય નહીં, કારણ કે જે લોકોને બીજા કઈ કરવાનું નહોતું, પણ પ્રાચીન ગ્રંથને તેના સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપમા અખડ રાખીને ભવિષ્યની પ્રજાને પહોંચાડવાનો હતો તેઓને એ મત્રો અવિકૃત

રહે તેની જેટલી કાળજી હોય તેટલી કાળજી જે લોકો ઋગ્વેદના મંત્રોને તેના અન્થમાથી ઉપાડી લઇને પોતાની નવી કલ્પનાઓ સાથે ભેળવી દે તેને ભાષ્યેજ હોઈ શકે. જ્યાં નવોજ સપ્રદાય કાઢવાનો હોય ત્યાં જુના મપ્રદાયને વળગી રહેવાની વૃત્તિ એટલી બધી સખત ન હોય તેમા કઈ નવાઈ જેવું નથી.

ઋગ્વેદના પાઠ વિષેના વિવેચનમા એ સમય આવી જાય છે પ્રથમ, જે સમયમા બીજા વેદો હજી અસ્તિત્વમા આવ્યા નહોતા અને એકનો એજ વેદ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તે સમય, અને બીજે, જે સમયમા વ્યાકરણમા કુરાળ એવા પ્રકાશકોના શ્રમને પરિણામે અગ્નિશાસ્ત્ર પ્રમાણે “સહિતાપાઠ” એ નામથી એળખાતા નવા અવગણી યોજના થઈ તે સમય એ બેમાથી વિશેષ પ્રાચીન સમયમા એ વેદ મુખપરપગ થીજ ઉતરી આવેલો હોવાથી એનો છેવટનો સચ્છ થયો ત્યાં સુધી મૂળ રીતે સપ્રમાણ અવગણના એ અન્થ સચવાયયો નહોતો ધણા પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવીને ભાષાસમ્મન્ધી સ્થિતિ ફરવાઈ ગઈ હોય તેના સમય સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખનારા સમગ્રા અન્યોની જેરી સ્થિતિ થાય છે તેની સ્થિતિ યોડીધણી પણ એ અન્થની થયા વગર ગડી નહોતી જેકે વિશેષ પ્રાચીન સમયના પાઠમા આ પ્રમાણે ધણા અપભ્રંશ થયા હતા એ નિર્વિવાદ છે, તોપણ એ પાઠમા જે ફરફારો થયલા તેનો સહિતાપાઠ વડે નિકાલ થયો ત્યાર સુધી એ અન્થની સપ્રમાણતા ધારનામા આવે તેના કરતા ધણી વધારે મજબૂત રીતે જળવાઈ રહી હતી આ સહિતાપાઠ સંકડો જગ્યાએ સૂતોના રચનારના પાઠથી જુદો જણાઈ આવે છે, પણ એમા જે શબ્દો વપરાયલા છે તે લગભગ બધી જગ્યાએ પ્રાચીન ઋષિઓએ જે વાપરેલા તેના તેજ છે ઉદાહરણ તરીકે, ખરો શબ્દ **સુક્ષ્મ** છે કે **ચુક્ષ્મ** છે એવા પ્રકારનો કોઈ પણ રીતનો મશય પાઠાતરોને લીધે ઉત્પન્ન થતોજ નથી પાઠમા જે ભેદ જણાય છે તે સંસ્કૃત ભાષાના સંધિના નિયમોને લીધે રાખેલોના ઉચ્ચારમા ફરફાર થાય છે તેને લીધેજ થયો હોય છે ઉદાહરણ તરીકે, અગાઉ જેનો ઉચ્ચાર **તુઅ હિ અગ્ને** એ પ્રમાણે થતો તે હવે **ત્વં હિ અગ્ને** એ રૂપમા દેખાય છે પણ આથી પાઠને જે નરીનતા પ્રાપ્ત થાય છે તે અતિ અલ્પ હોય છે, અને એ નરીનતા પ્રાપ્ત કરાવવાની પદ્ધતિનો એકસરખો રીકાર ન થયેલો એવું ધણી વાર જોનામા આવે છે સહિતાપાઠમા સંધિના નિયમ

પ્રમાણે જે સંયોગ કરવામા આવ્યો હોય છે તેને લીધે હદમા વિશેષ આવી જાય છે આ કારણથી હદ પ્રમાણે વાયવાથી વધારે જૂનો પાઠ પાછો ઉભો કરી શકાય છે તેનીજ સાથે, અપભ્રંશ પામવાનો જેના વિષે ધણો ભય રાખી શકાય એવી જીણામા જીણી વિગતો અને સ્વરની બાબતમા તેમજ વિકલ્પવાળા રૂપોની બાબતમા ધણીજ સરલતાથી ખસેડી શકાય એવા હલકામા હલકા ભેદો સંહિતાપાઠને લીધેજ સચવાઈ રહ્યા છે એવી બાબતો પરથી આપણને એક બીજને વધારાનો પુરાવો મળે છે કે ગ્રન્થના શબ્દોની અખડ રચના જાળવી રાખવાની જે અત્યંત કાળજી રખાતી તે સંહિતાપાઠની 'કેલાના વિશેષ પ્રાચીન સમયથીજ રખાતી હતી આ પ્રમાણે, પહેલા સમયમા વેદનો પાઠ મુખપરપરાથી પ્રાપ્ત થયલો હોવાને લીધે ઉત્પન્ન થયલી છૂટી 'ઝૂટી ભૂવા, અને બીજા સમયમા-સંહિતાપાઠના સમયમા-વ્યાકરણના સિદ્ધાન્તોને લીધે ઉત્પન્ન થયલી ભૂતોને જે આપણે બાદ કરીએ તો આપણને જણાય છે કે ઋગ્વેદનો પ્રાચીન ગ્રન્થ ધણીજ પુરાતન કાળથી જીણામા જીણી વિગતોમા પણ આશ્ચર્ય પમાડે એવી ચોક્કસાઈ સાથે જેવો ને તેવોજ સાચવી રાખવામા આવ્યો છે

ઋગ્વેદના અર્થના સમ્બન્ધમા શ્રાક્ષણોમા જે ચર્ચાઓ કરવામા આવી છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે શ્રાક્ષણના વખતમા ઋગ્વેદનો પાઠ પ્રધાનપણે નક્કી થઈ ગયો હશે, અને તે પણ ચોક્કસ-ચતુર્વેદના ગદ્યમા લખાયેલા મત્રો જેની કોઈ પણ રચનાના કરતા વધારે ચોક્કસ-નક્કી થઈ ગયો હશે, કારણ કે શતપથબ્રાહ્મણમા એવા કેટલાક બીજા મત્રોને ફેરવવાની શક્યતા વિષે લખ્યું છે, પણ અમુક ઋગ્વેદના મત્રોનો પાઠ બદલવાની સૂચના કેટલાક આચાર્યો તરફથી કરવામા આવેલી તે તો વિચાર કરવા લાયકજ નથી એમ કહીને એ સૂચનાનો એ શ્રાક્ષણમા સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે વળી, અમુક સૂક્તમા અથવા અમુક મત્રસમૂહમા મત્રોની સખ્યા આટલી છે એવું શ્રાક્ષણોમા ઘણે ઠેકાણે કહેવામા આવ્યું છે સખ્યા સમ્બન્ધી એવા સંધના કથનો ઋગ્વેદના હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતા પાઠની સાથે મળતા આવતા જણાય છે એથી ઉલટું, શ્રાક્ષણોમા ઋગ્વેદના મત્રોની જગ્યા ફેરબદલ થયેલી અથવા કેટલાક મત્રો મૂકી દેવાયેલા એવું ઘણે સ્થળે જોવામા આવ્યું છે પણ એવી રીતના ફેરફારો એ મત્રોના વિધિવિષયક સ્વરૂપની સાથેજ

સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને જે અન્ધમાથી એ મત્રો લેવામા આવ્યા છે તેનો પાઠ કઈ આપણા પાઠ કરતા જુદો હતો એવું એ ઉપરથી કાંઈ પણ રીતે સ્થાપિત થઈ શકતું નથી.

સૂત્રોમા પણ ઋગ્વેદના મત્રો કષ્ટક ફેરફાર પામેલા દીઠામા આવેછે, પણ આત્મણોના સમ્બન્ધમા જેમ કહેવાય છે તેમ સૂત્રોના સમ્બન્ધમા પણ કહી શકારો કે એ ફેરફાર અન્ધની કાંઈ વિશેષ પ્રાચીન આવૃત્તિને આધારે કરવામા આવ્યા છે એમ નથી, પણ અસલના મત્રોને કર્મકાંડની નવી પરિભાષાને અનુકૂળ બનાવવાની જરૂરિયાતને લીધેજ કરવામા આવ્યા છે વળી, ઋગ્વેદના હાલના પાઠને વધારે મજબૂતી મળે એવા ધણા વચનો એ સૂત્રોમાથી મળી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, અમુક સૂક્તમા મત્રોની સ્થિતિ કૃત્રી છે તે વિષે અથવા જુદા જુદા સૂક્તમંડલોમા મત્રોની કુલ મખ્યા કેટલી છે તે વિષે શાંખાયનનું સૂત્ર જે કઈ કહે છે તે સધળું આપણા અન્ધની માથે હમેશાજ મળતું આવતું જણાય છે.

જેના વડે કરીને ઋગ્વેદનું વિધિવિધ્યક સ્વરૂપ છેવટને માટે નખી થયું તે સંહિતાપાઠ ક્યારે તૈયાર થયો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો હજી આપણને બાકી છે હવે, અમુક રાષ્ટ્રમા અથવા અમુક રાષ્ટ્રમંડલમા અક્ષરો કેટલા આવે છે તે વિષેના અષ્ટ વચનો આત્મણોમા ધણા દીઠામા આવે છે, પણ સંહિતાપાઠમા સ્વરો ટૂંકા ડરાયવા હોવાને લીધે એ વચનો સંહિતાપાઠની સાથે બરાબર બેસતા આવતા નથી વળી, આત્મણુ સાહિત્યના પ્રાચીન વિભાગમા વેદના પાઠ સમ્બન્ધી સ્વરશાસ્ત્રના પ્રશ્નોની ચર્ચા થયેલી બાએજ દીઠામા આવે છે એ ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે આત્મણુઅન્યો પરા થયા ત્યાર પહેલાં સંહિતાપાઠ અસ્તિત્વમા આવ્યો નહીં હોય આગળ્યકો અને ઉપનિષદો, જે આત્મણુનો વધારાનો ભાગ છે, તેના સમ્બન્ધમા વસ્તુસ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે એ અન્યોમા અમુક અમુક અક્ષરસમૂહોને માટે વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દો આપેલા છે, એટલુંજ નહીં પણ વેદઅન્ધના સ્વર વગેરેને લગતા સિદ્ધાન્તો પણ સવિસ્તર આપેલા છે વળી શાકલ્ય, આપ્સુકેય આદિ વૈયાકરણો, જેને પ્રાતિશાખ્યના અન્યોમા પણ પ્રમાણુભૂત ગણવામા આવ્યા છે, તેના નામ પહેલીજ વારના આ અન્યોમા દીઠામા આવે છે. એ પ્રમાણુ આગળ્યકો અને ઉપનિષદો એ વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતા,

પ્રશ્નોના સમ્બન્ધમા બ્રાહ્મણોનો સમય અને યારક તથા પ્રાતિશાખ્યનો સમય એ બેની વચ્ચેનો મકાન્તિકાળ સૂચવે છે સંહિતાપાઠ એ વચલા સમયમા, ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ કે એવા કોઈસમયમા, ધડાયલો હોવો જોઈએ

આ પાઠ તૈયાર થયો એટલે તરત એ ધર્મગ્રન્થના સમ્બન્ધમા વિકૃતિ કે વિનાશનો સંભવજ રહે નહીં તેને માટે અદ્ભુત સાવચેતીના પગલા ભરવામા આવ્યા એ પગલાઓને પરિણામે કોઈ પણ સાહિત્યમા ન દેખાયલી એરી સચોટ રીતથી એ ગ્રન્થ જેવી ને તેવી સ્થિતિમા સાચવી રાખવામા આવ્યો છે એ દિશામા સૌથી પહેલુ પગલુ એ ભરવામા આવ્યુ કે પદપાઠ એટલે પદોનો અથવા શબ્દોનો પાઠ તૈયાર કરવામા આવ્યો પદપાઠમા સંહિતાનુ પૃથક્કરણ કરવામા આવ્યુ છે એ પાઠમા દરેક છૂટો શબ્દ તેના સ્વતંત્ર સ્વરૂપમા આપવામા આવ્યો છે, અને એવી રીતે એ પાઠ સંહિતાપાઠને મોટા ભાગે વિશેષ પ્રાચીન સ્થિતિમા આણી ચૂકે છે પદપાઠ અને સંહિતાપાઠ એ બેકે એકી વખતેજ નહોતા ધડાયા એમ માનવાનુ ચોક્કસ કારણ એ છે કે પદપાઠમા કેટલાક ખોટા અર્થ કરાયલા અને કેટલીક ગેરસમજ થયલી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે તોપણ સંહિતા-પાઠ પગી થોડો વખતજ રહીને પદપાઠ ધડાયો હોવો જોઈએ, કારણ કે **વેતરેય આરણ્યક**ના લેખકને એ પદપાઠની માહિતી હતી એવુ જણાય છે, અને એનો ગ્યનાર શાકલ્ય તે યારક ઋષિ, જે શાકલ્યનુ પ્રમાણ આપે છે, અને શૌનક, જેણે પદપાઠને આધારે રચાયલુ **ઋગ્વેદ-પ્રાતિશાખ્ય** લખ્યુ છે, તે બેકના કરતા વધારે જૂનો હોવો જોઈએ

ઋગ્વેદના મત્રોની સપ્રમાણતા નક્કી કરવાને માટે કસોટી તરીકે પદપાઠ બહુ અગત્યનો છે એ નીચલી વાત ઉપરથી માલમ પડી આવે છે પદપાઠમા જેનુ પૃથક્કરણ કરવામા ન આવ્યુ હોય, પણ સંહિતા-પાઠના મૂળ રૂપમા જે ફરીથી આપવામા આવ્યા હોય એવા છ મત્રો **ઋગ્વેદ**મા છે આ પરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે શાકલ્ય ઋષિએ એ છ મત્રોને ખરેખરા **ઋગ્વેદ**ના મત્રો તરીકે સીકાર્યા નથી, અને આ અનુમાનને આન્તર પ્રમાણોનો ટેકો મળે છે આ છ મત્રોનો સમૂહ ચોક્કસ છે એમા કોઈ મત્ર બાકી રહી જતો નથી વધારાના જે પ્રાચીન મત્રોને શાકલ્ય ઋષિ પ્રમાણભૂત ગણે છે અને **શિલ્લ** એ નામના નવા મત્રો, જેને કોઈ પણ સ્વરૂપે પદપાઠમા કદી સ્થાનજ મળ્યુ નહોતું, એ બેની વચ્ચે આ મત્રોને ચૂકી શકાય તેમ છે.

વેદના પવિત્ર ગ્રન્થને હજી પણ વધારે ચોક્કસ રીતે જોવો ને તેવો જાળવી રાખવાને માટે થોડા વખત પછી ક્રમપાઠનું સ્વરૂપ યોજવામાં આવ્યું આ સ્વરૂપ જૂનું છે, કારણ કે પૈતરેય આરણ્યકના રચનારને અસલથી પદપાઠનું તેવુંજ આ ક્રમપાઠનું પણ જ્ઞાન છે એમાં પદપાઠનો દરેક શબ્દ એ વખત બોલવામાં આવે છે એ શબ્દને આગળ આવી ગયલા શબ્દની સાથે તેમજ પાછળ આવતા શબ્દની સાથે પણ જોડવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, અ, બ, ક, અને ઙ એને આપણે ચાર શબ્દો ગણીએ તો તે આ પ્રમાણે વચ્ચાચ અબ, બક, કઙ એ ક્રમપાઠને આધારે વળી જટાપાઠ અથવા “જૂથેયો પાઠ” તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તેમાં દરેક જોડકા ત્રણ ત્રણ વાર બોલાય છે, અને બીજી વાર બોલાય છે તે વિપરીત ક્રમના બોલાય છે (અબ, બઅ, અબ, બક, કબ, વક) ગુચવણની પરાકાષ્ઠા તો ઘનપાઠમાં આવીને ઉભી રહે છે તેમાં ક્રમ આ પ્રમાણે છે અબ, બઅ, અબક, કબઅ, અબક, બક, કબ, વકઙ, ઇત્યાદિ

પ્રાતિશાખ્યના ગ્રન્થો તે પદપાઠને સહિતાપાઠમાં મૂકવાને માટે જે જે ફેરફાર કર્યા જરૂરના છે તે સવળા ચોક્કમ રીતે દર્શાવવાના હેતુથી રચાયેલા છે, એટલે પ્રાતિશાખ્યને પણ વેદગ્રન્થને સાચી રાખવાના સાધન તરીકે ગણી રાખાય

છેવટે, અનુક્રમણીના પરિનિષ્ઠ ગ્રન્થો તે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી વેદની અતર્ગત વસ્તુઓની નોંધ રાખે છે, અને તે ઉપરાંત એ પવિત્ર ગ્રન્થમાં આવતા સૂત્રો, મત્રો, શબ્દો, અને વ્યક્તિઓની પણ મધ્યા વિષેની ગણતરીઓ કરીને એ મગળી માહિતી પૂર્વ પાડે છે એવી રીતે અનુક્રમણીના ગ્રન્થો પણ વેદના ગ્રન્થોને જોવો ને તેવો માચવી રાખવાનો ઉદ્દેશ ગમે છે

ઋગ્વેદના ગ્રન્થની એકજ આગતિ આપણા મુખી તિરી આવેલી છે, પણ અમલના વખતમાં એની બીજી આગતિઓ પણ હતી એવું માનવાને આધાર છે ખરો ?

ચરણવ્યૂહ એ નાનના સૂત્રમયના એક પરિનિષ્ઠ ગ્રન્થમાં શાંકલ, વાંકલ, આંધલાયન, શાંખાયન, અને માણ્ડૂક્ય એવી ઋગ્વેદની

પાંચ શાખાઓ ગણાવી છે પણ, એમાની ત્રીજી અને ચોથી તે કઈ ઋગ્વેદના અન્યની જુદી જુદી આવૃત્તિઓ નથી. એ બેમા અને શાકલની શાખામા ફેર માત્ર એટલેજ છે કે અગિયાર ઘાલ્લિલ્ય અથવા વધારાના સૂક્તોના જે સમૂહ છે તેને આશ્વલાયની શાખામા સહિતાની અદરનોજ ગણવામા આવ્યો છે, ત્યારે શાંખાયની શાખામા એ સમૂહને સહિતાના એક વિભાગ તરીકે દાખલ કરવામા તો આવ્યો છે, પણ એમાથી કેટલાક મત્રો કાઢી લેવામા આવ્યા છે આ કારણથી પુરાણ એ નામના દત્તકથાઓના પાછલા સમયના અન્યોમા શાક્લ, વાષ્કલ અને માણુક એ ત્રણજ શાખાઓ ગણાવવામા આવી છે એમાની છેલ્લી શાખાના ઋષિઓ પાસે કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકારની ઋગ્વેદની આવૃત્તિ કદાચ એક સમયે હશે, તોપણ પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના પ્રથમ સમયમાજ એ આવૃત્તિના અસ્તિત્વ વિષેના સંશયો ચિહ્નો નાશ પામ્યા હશે, કારણ કે એ વિષેની કોઈ પણ પ્રકારની માહિતી સાચવી રાખવામા આવી નથી આ પ્રમાણે શાક્લ અને વાષ્કલ એ બે શાખાઓનોજ વિચાર કરવાનો છે એ બે શાખાઓના પાઠમા ફેર માત્ર એટલેજ જણાય છે કે વાષ્કલ શાખામા આઠ વધારાના સૂક્તોને ગણવામા આવ્યા છે અને પ્રથમ મઠલના એક સમૂહને સહિતામા કઈ જુદુ ત્યાન આપવામા આવ્યું છે એ સિવાય એ બે શાખાઓમા કઈ ફેર નથી, એવું દર્શાવનારા પ્રમાણો વૈદિક સાહિત્યના પરિશિષ્ટ અન્યોમાથી જોઈએ તેટલા મળી આવે છે પણ જેમા ફેર છે તે બાબતોમા શાકલનો પાઠ (જે અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે) તે વધારે ચઢિયાતો જણાય છે આ પ્રમાણે શાક્લ શાખાના ઋષિઓમા ઋગ્વેદનો જે પાઠ વશપરપરા ઉતરી આવ્યો હતો તે સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો, એટલુંજ નહીં પણ જેના અસ્તિત્વ વિષે આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ એવી એકજ આવૃત્તિ તે એ શાખા તરફથીજ ઉતરી આવેલી છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે

ખીજી સહિતાઓ તેમજ શાલપથ અને તૈસિરીય એ બે બ્રાહ્મણો અને તૈસિરીયનુ આરણ્યક એ સર્વની પેઠે ઋગ્વેદનો અન્ય પણ સ્વર સાથે આપણી આગળ ઉતરી આવેલો છે. એ અન્યની ખાસ પવિત્રતાને લીધે શુદ્ધ અને સફળ પાઠને માટે સ્વરની ઘણી આવશ્યકતા જણાઈ હશે. એજ પ્રમાણે યવન લોકોમા ખાસ વિદ્વાનોના ઉપયોગની અને નમૂનેદાર આવૃત્તિઓમાજ સ્વર આપવામા આવતા હતા. પ્રાચીન યવનોના અન્યોની

પેટે વેદના સ્વરની યોજના આરોહઅવરોહને ધોરણે થયેલી હતી પાણિનિની પછીના સમય સુધી સંસ્કૃત સ્વરની આ યોજના કાયમ રહી હતી પણ જેવી રીતે ખ્રિસ્તી સતતની શરૂઆત પછી પ્રાચીન ચીનનાંતી આરોહઅવરોહના ધોરણની સ્વરયોજનાને બદલે ધીરે ધીરે ઉચ્ચાર-ભારના ધોરણની સ્વરયોજનાનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો, તેવી રીતે ઇન્દ્રી સનના સાતમા સૈકામા (અને ધર્મખંડ ત્યાર પહેલા લાખા વખત ઉપર) સંસ્કૃત સ્વરયોજનામા પણ એવાજ પ્રકારનો ફેરફાર થતો ગયો પણ અસલનીયાવની ભાષામા આરોહ-અવરોહ પ્રમાણે ભાષામા જે અક્ષર ઉપર સ્વર આવતો હતો તેજ અક્ષર ઉપર હાલની યાવની ભાષામા પણ ઉચ્ચાર-ભાર પ્રમાણેનો સ્વર આવે છે, ત્યારે સંસ્કૃત શબ્દોનો હાલનો ઉચ્ચાર વૈદિક સમયના સ્વર સાથે કઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતો નથી, પણ કઇક લૅટિન ભાષાની પેઠે છેલ્લા બે કે ત્રણ અક્ષરના વળન ઉપરજ આધાર રાખે છે ઉદાહરણ તરીકે, ઉપાન્ત્ય સ્વર જે લાખો હોય તો તેના ઉપર ભાર મૂકાય છે, જેમકે “ કાલિદાસ ” (એ શબ્દમા ‘દા’ ઉપર ભાર આવે છે), અથવા ઉપાન્ત્યની પહેલાનો સ્વર જે લાખો હોય અને તેની પાછળનો સ્વર ટૂંકો હોય તો તે ઉપાન્ત્યની પહેલાના સ્વર ઉપર ભાર મૂકાય છે, જેમકે “ બ્રાહ્મણ ” અથવા “ હિમાલય ” (અહીં પહેલા શબ્દમા ‘બ્રા’ ઉપર ભાર આવે છે, અને બીજા શબ્દમા ‘મા’ ઉપર ભાર આવે છે) સંસ્કૃતના સ્વરમા આ ફેરફાર થયો તે પ્રાકૃતની અસરને લીધે થયો પ્રાકૃતમા ઉચ્ચારભાર પ્રમાણેનો સ્વર ધણુ પ્રાચીન સમયથી પ્રચાર પામેલો હતો ખ્રિસ્તી મવતના કેટલાક સૈકાઓ આગળથીજ એ સ્વર પ્રાકૃતમા દાખલ થયો હતો એનીજ અસર સંસ્કૃત ઉપર થયેલી હોવી જોઇએ

સંસ્કૃતના બીજા ધર્મગ્રન્થોમા તેમ જુગ્વેદમા પણ ત્રણ જાતના સ્વર આવે છે એમાનો સૌથી અગત્યનો સ્વર તે “ ઉદાત્ત ” (ઉંચો કરાયેલો) એ નામનો છે એ સ્વર યાવની ભાષાના “ acute ” એ નામના સ્વરની સાથે મળતો આવે છે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રથી એવું સિદ્ધ થયું છે કે સૌથી પહેલી આર્ય ભાષામા જે અક્ષર ઉપર એ સ્વર આવતો તેના ઉપરજ સંસ્કૃતમા પણ આવે છે યાવની ભાષામા, છેલ્લા ત્રણ અક્ષરોમાજ ગમે તે એક ઉપર સ્વર આવવો જોઇએ એવો ખાસ કાયદો છે તે જ્યાં ન નડતો હોય ત્યાં આગળ સાધારણ રીતે સંસ્કૃતમા જે

અક્ષર ઉપર સ્વર આવે તેજ અક્ષર ઉપર ચાવની ભાષામાં પણ આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, ચાવની ભાષામાં “heptā” તે વૈદિક ભાષામાં “સપ્ત”ની સાથે મળતો આવે છે ઉદાત્તની પહેલાનો જે નીચો સ્વર તે “અનુદાત્ત” (ઉંચો નહીં કરાયેલો) એ નામથી ઓળખાય છે ત્રીજો તે આરોહ પછીના અવરોહણનો સ્વર એ સાધારણ રીતે ઉદાત્તની ઓછા આવે છે, અને એ “સ્વરિત”ના નામથી ઓળખાય છે

વેદના ગ્રન્થોમાં સ્વરના ચિહ્ન મૂકવાની જુદી જુદી ચાગ રીતો છે તેમાંથી ઋગ્વેદની રીતનો સૌથી વિશેષ પ્રચાર થયેલો જણાય છે એ રીત પ્રમાણે, ઉદાત્ત સ્વર આગળ કંઈ પણ ચિહ્ન મૂકવામાં નથી આવતું, અનુદાત્ત સ્વર સૂચવવાને માટે એ સ્વરવાળા અક્ષરની નીચે એક આડી લીટી દોગવામાં આવે છે, અને સ્વરિતને માટે અક્ષરની ઉપર એક ઊભી લીટી દોરવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, ગૃહસ્થ (‘‘ યજ્ઞો ’’) એમાં બીજો અક્ષર ઉદાત્ત સ્વર વાળો છે, અને ત્રીજો તે સ્વરિત છે ઉદાત્ત સ્વરને માટે કંઈ પણ ચિહ્ન મૂકવામાં આવતું નથી તેનું કારણ એ છે કે એ સ્વરને બીજા બેની વચ્ચેનો ગણવામાં આવે છે *

ઋગ્વેદના સંક્રોમાં મત્રો આપવામાં આવ્યા હોય છે તેની મધ્યમાં ઓછામાં ઓછી ત્રણની અને વધારેમાં વધારે અઠવાનની જોવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે એક સંક્રોમાં દશ કે બારથી વધારે મત્રો હોતા નથી આ મત્રો આશરે પદર જુદા જુદા હદમાં રચાયેલા છે, તેમાંના સાતજ હદો ધણી વાર વપરાયેલા જોવામાં આવે છે તેમાં પણ ત્રણ હદો સૌથી વધારે વપરાયેલા છે ઋગ્વેદમાં જેટલા મત્રો છે તેમાંના લગભગ ચારપચાશ જેટલા આ ત્રણ હદોમાંજ રચાયેલા છે

* બીજી ત્રણ રીતો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) મૈત્રાયણીસંહિતા અને કાઠકસંહિતા એ નામની કૃષ્ણયજુર્વેદની બે આવૃત્તિઓમાં ઉદાત્ત સ્વરને માટે અક્ષરની ઉપર એક ઊભી લીટી દોરવામાં આવે છે,

(૨) શતપથબ્રાહ્મણમાં ઉદાત્ત સ્વરને માટે અક્ષરની નીચે એક આડી લીટી દોરવામાં આવે છે, અને

(૩) સામવેદમાં ત્રણે સ્વરના આરોહ-અવરોહ સૂચવવાને માટે ૧, ૨, ૩ એવા આકાશમાં માડવામાં આવે છે, તેમાં ૧ તે ઉદાત્તનો સૌથી ઉંચો સ્વર સૂચવે છે

ચાવની ભાષાના અને વૈદિક ભાષાના છદ શાસ્ત્રમાં એક મહોટો તફાવત છે ચાવની ભાષાના છદ શાસ્ત્રમાં “foot” (પાદ) એ હદનો પ્રથમ વિભાગ કહેવાય છે, વૈદિક ભાષાના છદ.શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ શુદ્ધ “foot” (પાદ)ના વિભાગ હોતા નથી, પણ પક્તિ તેજ પ્રથમ વિભાગ કહેવાય છે નવાઈ જેવું એ છે કે વૈદિક હદના એ પ્રથમ વિભાગને માટે પણ પાદ અથવા “foot” એ શબ્દ વપરાય છે પણ એવી રીતે પક્તિને માટે પાદ એ શબ્દ વપરાય છે તેનું કારણ શુદ્ધ છે એ સ્થળે (ચોપમા પ્રાણીઓના પાદ ઉપરથી) પાદ એ શબ્દનો અર્થ ‘ ચોથો ભાગ ’ એવો થાય છે, કારણ કે સાધારણ રીતે દરેક મનની ચાર પક્તિઓ હોય છે સાધારણ રીતે દરેક પાદમાં આઠ, અગિયાર, અથવા બાર અક્ષરો હોય છે ઘણાં એકજ નાતની ત્રણ અથવા ચાર પક્તિઓની એક ઝડુયા બને છે પણ ચારપાય નાતની ઝડુયાઓ એવી પણ છે કે જે શુદ્ધી શુદ્ધી પક્તિઓના મિશ્રણથીજ બનેલી છે એવી ઝડુયાઓ કવચિતજ દીકામાં આવે છે

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ચાવની ભાષાના છદ શાસ્ત્રને અપરિચિત એવી એક પ્રકારની ચોક્કસ શિથિલતા વેદની હદરચનામાં હોય છે, લૅટિન ભાષાની એક પ્રકારની કવિતા(Saturnian verse)ના જેવું અનિયમિતપણું હોય છે તેવુંજ અહીં પણ દીકામાં આવે છે વેદના મત્રોમાં કર્ણપ્રિયતાને અર્થે ઘડાયલા હદના નિયમો છેલ્લા ચાર-પાય અક્ષરોનેજ લાગુ પડે છે, પક્તિનો પ્રથમનો ભાગ નિયમને વશ હોતો નથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા વેદના ઝડો, જેના ઉપર પાછલા સાહિત્યના આખા છદ શાસ્ત્રનો આધાર છે, તે ઇંડો-ધરાની સમયની યોજના અને સંસ્કૃત સમયની યોજના એ બેની વચ્ચેનું સ્થાન રોકે છે, કારણ કે અવસ્તાનો અન્થ, જેમાં માત્રા તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી, અને જેની આઠ અક્ષરની અથવા અગિયાર અક્ષરની પક્તિઓના બનેલા મત્રો ખીજી રીતે ઋગ્વેદનેજ મળતા આવે છે તેના પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે વખતે ઇરાન અને હિન્દુસ્તાનના લોકોની એકજ પ્રજા બનેલી હતી તે વખતની છદ શાસ્ત્રની પદ્ધતિમાં અક્ષરોની ગણતરી મિનાય ખીજી કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નહોતું એવી ઉલ્લેખ, સંસ્કૃત સમયમાં માત્ર વીરચરિત કાવ્યોમાં વપરાયેલી શ્લોક નામની શિથિલ બધનોવાળી રચના સિવાય હદોમાં પક્તિના દરેક

અક્ષરની માત્રા ગણવામા આવતી હતી પક્તિના સમ્બન્ધમા છદ-શાસ્ત્રના નિયમોનો અકુશ અસલ પક્તિના છેવટના ભાગનેજ લાગતો તે આ પ્રમાણે અન્તે આખી પક્તિને લાગવા માંજો વેદના મત્રની પક્તિને છેડે જે છદનુ સુવ્યવસ્થિત બધારણુ જોવામા આવે છે તે કૃત્તના નામથી ઓળખાય છે, અને કૃત્ત એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તરફ નજર કરતા લૅટિન ભાષાના “ versus ” એ શબ્દની સાથે એનુ સરખાપણું જણાય છે

આઠ અક્ષરની પક્તિમા સાધારણુ રીતે છેલ્લા ચાર અક્ષરો લઘુ, ગુરુ, લઘુ, ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે, અને પહેલા ચાર અક્ષરોને માટે ઈયોમ્બસ નિયમ નથી હતા તે પણ ધણુખર લઘુ, ગુરુ, લઘુ, ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે એ પ્રમાણે આ કવિના યાવની ભાષાની “ iambic dimeter ” (લઘુગુરુના બન્ને અક્ષરવાળી છદરચના) ને લગભગ પૂરેપૂરી મળતી આવે છે

એની ત્રણ પક્તિઓ મળીને ગાયત્રી છદ થાય છે ઋગ્વેદમા બધા મળીને જેટલા મત્રો છે તેમાના લગભગ એક ચતુર્થાંશ (૨૪૫૦) ગાયત્રી છદમા છે ઋગ્વેદનો પહેલો મત્ર તેજ ગાયત્રી છદમા છે એ મત્ર નીચે પ્રમાણે છે —

અગ્નિમીલે પુરોહિત
યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।
હોતાર રત્નઘાતમમ્ ॥

આઠ અક્ષરની ચાર પક્તિઓ મળીને અનુષ્ટુપ છદનો મત્ર બને છે એ છદમા પહેલી બે પક્તિઓનો અને બીજી બે પક્તિઓનો એકબીજા સાથે વધારે ગાઠો સમ્બન્ધ સચવાયલો રહે છે ઋગ્વેદમા એ છદમા રચાયલા મત્રોની મપ્પા ગાયત્રી છદમા રચાયલા મત્રોના કરતા આશરે એકતૃતીયાંશ જેટલી છે આ રિથિતિ ધીરે ધીરે પલટાતી જાય છે, અને આપણે જ્યારે વેદ પછીના સમય સુધી આવી પહોંચીએ છિયે ત્યારે ગાયત્રી છદ અદૃશ્ય થઈ ગયલો માલમ પડે છે અને અનુષ્ટુપ (જે હવે સાધારણુ રીતે સ્તોત્રના નામથી ઓળખાય છે) તે

સંસ્કૃત કવિતાનો સાધારણ વપરાશનો છદ થઈ પડેલો જણાય છે. ઋગ્વેદની અંદરજ એ છદના સ્વરૂપમા ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જણાયા વગર રહેતો નથી. જૂનામા જૂના સૂક્તોના અનુષ્ટુપ્ છદમા રચાયલા સધળા મત્રો એકસરખા છે, તે સધળાની પકિતઓને છેડે લધુ, ગુરુ, લધુ, ગુરુ એ પ્રમાણે અક્ષરો આવે છે, પણ પાછલા સૂક્તોમા ખેલ્લી તથા ત્રીજી પકિતઓને બીજી તથા ચોથી પકિતઓથી છૂટી પાડવા તરફ અને ખેલ્લી તથા ત્રીજી પકિતઓનાજ અક્ષર લધુગુરુ રાખવા તરફનું વલણ દાખલ થતું દીકામા આવે છે. છેવટે, દશમા મડલના મોડામા મોડા રચાયલા સૂક્તોમા ખેલ્લી તથા ત્રીજી પકિતઓમાથી લધુગુરુ અક્ષરનું બધારણુ તદ્દન જતુ રહેલુ માલમ પડે છે, એ સૂક્તોમા છેલ્લા ચાર અક્ષરો ની માત્રાઓ એકબીજા સાથે જેટલી રીતે મેળવી શકાય તેટલી રીતે મેળવવામા આવેલી જણાય છે, પણ લગભગ લધુગુરુના જેટલીજ વખત વપરાયલી સાધારણુ યોજના આ પ્રમાણે છે — — — વેદના સમય પછીના શ્લોકોમા ખેલ્લી અને ત્રીજી પકિતઓના છેવટના અક્ષરો નિયમ-સર આ પ્રમાણેજ હોય છે.

બાજ અક્ષરોવાળી પકિતને છેડે અક્ષરો આ પ્રમાણે હોય છે — — — એવી ચાર પકિતઓ મળીને જગતી છદની ઋચા બને છે. ત્રિષ્ટુપ્ની ઋચામા અગિયાર અક્ષરોવાળી ચાર પકિતઓ હોય છે એ ચારે પકિતના છેવટના અક્ષરો આ પ્રમાણે હોય છે — — —, એટલે વસ્તુતઃ એ છેલ્લા અક્ષર વિનાની જગતી છદનીજ પકિતઓ છે. આ બે પ્રકારના છદો એકબીજાને મળતા આવે એવા હોવાથી અને કર્ણ ઉપર બેઉની એકજ નીતની અસર થાય છે તેથી એકજ ઋચામા એ બેઉ છદો મળી ગયલા ધણી વાર જોવામા આવે છે. ત્રિષ્ટુપ્નો છદ સૌથી વધારે વપરાયલા જણાય છે. ઋગ્વેદનો લગભગ બેપચમાશ ભાગ એ છદમાજ રચાયલો છે.

સામાન્ય રીતે આપણે કહીશું કે ઋગ્વેદના દરેક સૂક્તમા જે મત્રો આપ્યા હોય છે તે એકજ છદમા રચાયલા હોય છે આ નિયમનો એક અપવાદ ધણો સાધારણુ અને નમૂનારૂપ છે તે અપવાદ એ છે કે સૂક્તને છેડે બીજી સધળી ઋચાઓના કરતા જુદા છદની ઋચા ધણી

વાર વાપરવામાં આવે છે. સૂત પૂર થયું એમ સૂચવવાની આ એક સ્વાભાવિક પદ્ધતિ છે

ઋગ્વેદના અમુક સૂંતોમાં છુટક છુટક મત્રોન નથી આપ્યા, પણ મત્રોના સરખેસરખા સમૂહ આપ્યા છે. એ સમૂહ ક્યાંતો એકજ સાદા છદની, સાધારણ રીતે ગાયત્રી છદની, ત્રણ ઋચાઓનો અથવા તો જુદા જુદા મિશ્રિત છદોની બે ઋચાઓનો બનેલો હોય છે આ છેલ્લો પ્રકાર તે પ્રગાયના નામથી ઓળખાય છે, અને મુખ્યત્વે કરીને ઋગ્વેદના આઠમા મંડલમાં એ પ્રકાર દીકામાં આવે છે

પ્રકરણ ૪

ઋગ્વેદની કવિતા.

ઋગ્વેદના સૂક્તોદ્ધારા પ્રકટ થયેલી વિચારસૂક્તિનું વર્ણન આપવા માટે ત્યાર પહેલા સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉડે છે કે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના સૌથી પ્રાચીન સમયમા અનન્યસસક્ત રહેલા આવા ગ્રંથનો ખરો અર્થ સમજવો એ કામ કેટલે અશે બની શકે એવું છે ? કવિતાના એ પ્રાચીન સમૂહને માટે અર્થનિર્ણયની જે ખરી પદ્ધતિ સ્વીકારવામા આવે તેના ઉપર આ પ્રશ્નના ઉત્તરનો આધાર રહે છે. યુરોપના વિદ્વાનોને ઋગ્વેદના અસ્તિત્વનું જે વખતે પ્રથમ જ્ઞાન થયું તે વખતે તેઓને માત્ર પાછળની સંસ્કૃત ભાષા તથા સાહિત્યનોજ પરિચય હતો, અને તેઓને જણાયું કે વેદના સૂક્તો એક પ્રાચીન ભાષામા લખાયેલા છે અને તેમાની વિચારસૂક્તિ અત્યાર સુધીની પરિચિત વિચારસૂક્તિ કરતા તદ્દન જુદીજ જાતની છે. આ કારણથી એ સૂક્તોના અર્થ કરવામા જે મુશ્કેલીઓ જણાઈ તે પ્રથમ તો લગભગ અનિર્ણય જેવીજ હતી પણ સારે નસીબે એ સૂક્તોના શબ્દશબ્દના અર્થગણે ઋગ્વેદના એક વિસ્તૃત ભાષ્યનો ગ્રંથ જડી આવ્યો એ ગ્રંથ સાયણ એ નામના વૈદિક સાહિત્યના મોટા વિદ્વાન, જે ઇ.સ.ના ચોદમા શતકના દ્વિતીયાર્ધમા વિજયનગર, જેના ખડિયેરો દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા ખિલારીની પાસેના પ્રદેશમા પડેલા છે, ત્યાં આગળ થઈ ગયા હતા તેનો રચેલો છે એ ભાષ્યમા પ્રાચીન પ્રમાણો વિષે વારવાર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે પરથી એવું જાનવામા આવતું કે પ્રાચીનમા પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલો ઋગ્વેદનો ખરો અર્થ એ ગ્રંથમા જળવાઈ રહ્યો છે એટલે પાંચ શતક પૂર્વે મૂળ ગ્રંથનો હિન્દુસ્તાનમા જે અર્થ થતો હતો અને જે સામણના ગ્રંથમા જળવાઈ રહ્યો છે તે ખરાબર સમજવો એ સિવાય બીજું કંઈ એ સમ્બન્ધમા કરવાનું રહેતું નહોતું. આ વિચારને અનુસરીનેજ ઓક્સફર્ડની કૉલેજના સંસ્કૃતના પેલા પ્રોફેસર એચ. એચ. વિન્સને ઋગ્વેદનું ભાષાન્તર કરવાનું કામ ૧૮૫૦મા શરૂ કર્યું હતું.

વૈદિક ભાષાશાસ્ત્રના સસ્થાપક મરહૂમ પ્રોફેસર રૉથ, એમણે વળી જુદોજ માર્ગ લીધો આ મ્હોટા વિદ્વાને એવો વિચાર દર્શાવ્યો કે વેદનો અર્થ કરવો એટલે કઈ સાચણું કે તેના પહેલા અરાડ સૈકાએ આગળ થઈ ગયલા ચારક ઋષિએ શો અર્થ કીધો છે તેનો નિર્ણય કરવો એમ નથી, પણ એ સંકેતોના રચનાર પ્રાચીન કવિએ જાતે તેનો શો અર્થ સમજતા હતા તેનો આપણે નિર્ણય કરવાનો છે માત્ર, ટીકાકારોએ શું કહ્યું છે તે તપાસીને તેની પાછળ પાછળ આપણે દોરાયા જઈએ તેથી કઈ આપણો હેતુ પાર પડી શકે નહીં પાછલા સમયના ધર્મના તથા કર્મકાંડના સાહિત્યને સમજવાને માટે એ ટીકાકારો આપણને ધણા કામના છે એ સમયના વિચાર તથા વ્યવહાર ઉભયનું તેઓને સાર્થ જ્ઞાન હતું પણ વેદના સમયથી જે સપ્રદાય ઉતરી આવેયો તેની એકતા એ ટીકાકારોના સમય સુધી જળવાઈ રહી હતી એનું માનવાને કોઈ પણ રીતનો આધાર નથી એ ટીકાકારો વેદનો પરપરાએ ઉતરી આવેનો જે અર્થ સમજાવે છે તે તો માત્ર ટીકાકારોમાજ ઉતરી આવેલો છે, અને જે વખતે વેદનો અર્થ ખરાખર સમજી શકતો નહોતો તે વખતથીજ એ ટીકાકારોના સપ્રદાયની શરૂઆત થઈ છે ખરેખર, વેદના અર્થનિર્ણય વિષે બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સપ્રદાયનો મભતજ નથી, સૂક્તોનો અર્થ સમજી નહીં એવો લાગે ત્યારેજ તે સમજીવાના પ્રયત્ન થતા માટે એ ખુલ્લુંજ છે આ કારણથી અર્થગ્રહણની મુશ્કેલીઓ કેવી રીતે દૂર કરી તે વિષે જે પ્રયત્નો થયલા તેજ ટીકાકારોના વચનોમા સચવાઈ રહેલા છે એ ટીકાકારોએ પોતાના સમયમા પ્રચાર પામેના વિચારોને અનુસરીને ગત સમયની ભાષાનો તેમજ ધર્મ વિષેના, દત્તકથા વિષેના, તથા વિશ્વ વિષેના વિચારોનો અવગણ અર્થ કર્યાના ચોક્કસ પ્રમાણે એ ટીકાકારોના વચનોમાથી આપણને મળી આવે છે

ચારક ઋષિ પોતાના ગ્રન્થમા જે લખે છે તે પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે એનાથી પ્રાચીન સમયમા થઈ ગયલા ટીકાકારોએ વેદના જે અર્થ કીધા હતા તેમા કેટલીક અગત્યની બાબતોને લગતો ધણો મતભેદ ચાલતો હતો એની આગળ થઈ ગયના સત્તર ટીકાકારોના નામ એના ગ્રન્થમા આવે છે, અને એ ટીકાકારોએ વેદના જે અર્થ કીધા છે તે એકમીજની વિરુદ્ધ જતા ધણી વાર ટીકામા આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, “ નાસત્યૌ ” એ વિશેષણ અધિન્ નામના બે વૈદિક દેવતાઓને

લગાડવામાં આવે છે તેનો અર્થ એક ટીકાકાર એવો કરે છે કે “ જે સાચા છે, અમત્ય નથી તે, ” ખીન્ને ટીકાકાર એવો અર્થ કરે છે કે “ જે મત્યના પ્રણેતા છે તે, ” અને ચારુ પોતે એમ ધારે છે કે “ નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલા ” એવો એનો અર્થ હશે † પરંપર વેદના સૂક્ત રચનારા કવિઓ અને પ્રાચીન ટીકાકારો એ બેની વચ્ચે સમયનો અંતર એટલો મોટો હતો કે ચારુકની પહેલા થઈ ગયેલા કૌતસ નામના એક આચાર્યે તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરી હતી કે વેદનો અર્થ જે વડે કરી શકાય એવા શાસ્ત્રની ખીલકુલ જરૂર નથી, કારણ કે વેદનો અર્થ સમજી શકાય એવો નથી, વેદના મત્રો અર્થ નગરના છે, વેદના વચનો એકબીજાથી ઉલટા છે ‡ આવી દલીલોનો જવાબ ચારુક ચાર્ય એવો આપે છે કે આધર્મો માણુષ થામવાને ન દેખી શકે તેમા કઈ થામવાનો અપરાધ નથી ચારુકચાર્ય પોતે ઋગ્વેદના યોગ્ય એક સૂક્તોનાજ અર્થ સમજાવે છે જે મત્રો સમજાવવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે તેમા અર્થનિર્ણયને માટે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિચાર તરફ એ ખાસ લક્ષ આપે છે એ ધણી વાર એકજ શબ્દના એ અથવા બેથી પણ વધારે વૈકલ્પિક અર્થ આપે છે એ ત્રણ અર્થમાથી ગમે તે એક સ્વીકારવાનું એ વાચકને માટે રહેવા દે છે તે પરથી માલુમ પડે છે કે પોતાનાથી સ્વીકારી શકાય એવું કોઈ પ્રાચીન પ્રમાણ એને મળી આવ્યું નહોતું, અને વેદનાં એણે જે અર્થ આપ્યા છે તે કેવળ આનુમાનિકજ છે, કારણ કે, સૂક્તના રચનારાઓના મગજમાં એક ક્રમતા વધારે અર્થ હતો એવું તો કોઈ પણ માની શકશે નહીં

પણ સાચણ જેવા વિદ્વાનો, જે ચારુકના પછી લગભગ બે હજાર વર્ષ રહીને થયા, તેઓની પાસે ચારુકના જેટલા સાધન નહોતા, એટલે તેઓથી જેના અર્થ ન થઈ શકે તેવા ધણા શબ્દોના ચોક્કસ અર્થ ચારુકથી થઈ શક્યા હશે એ ધણું મનવિત છે તે છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે ચારુકના કરતા જુદોજ અર્થ સાચણે આપ્યો છે એવે સ્થળે ક્યોતો ચારુકને ખોટો કહેવો અથવાતો સાચણ પોતાની આગળના મુદ્દાને વળગી રહેતો નથી એમ કબૂલ કરવું એવી ગુચવણના આપણે આવી

† મત્રાગ્રેવ નાસત્રાચિત્યૈર્જગમ , સત્યસ્ય પ્રજેતાગચિત્યાપ્રાયણો, નાસિકાપ્રમત્રૌ બધૂવતુરિતિ ષા ॥.

‡ યદિ મન્ત્રાર્થપ્રત્યયાયાનર્થક મવતીતિ કૌત્સોઽનર્થકા દિ મન્ત્રા. ।

પડીએ છિયે વળી, અમુક ફકરો સમજાવતી વખતે તેમજ જુદા જુદા ફકરાઓ ઉપર ટીકા કરતી વખતે એકજ શબ્દના જુદા જુદા અને પરસ્પરવિરોધી અર્થો ઘાસકથી સતત રહીને પણ સાચણે આપ્યા હોય એવા પણ ધણા દાખલાઓ સાચણના ગ્રન્થમાથી મળી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, શારદ (શરદ ઋતુને લગતું) એ શબ્દનો એક સ્થળે એ એવો અર્થ કરે છે કે “ વર્ષ સુધી મજબૂત કરાયલું, ” બીજે સ્થળે એવો અર્થ કરે છે કે “ નવુ અથવા વર્ષ સુધી મજબૂત કરાયલું, ” અને ત્રીજે સ્થળે એવો અર્થ કરે છે કે “ શરદ એ નામના અસુરને લગતું ” ખરેખર, સાચણનો એક દોષજ એ છે કે ધણુખર પોતાની આગળ જે વખતે જે મત્ર હોય તેના તરફજ દષ્ટિ રાખીને તે મત્રનો એ અર્થ કરે છે એના તેમજ ઘાસકના આપેલા અર્થોની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતા એવું જણાય છે કે ઋગ્વેદમા અત્યંત અધરા એવા ધણા શબ્દો છે, કે જેના ખરા અર્થ વિષે બેમાથી એક પણ વિદ્વાનને મુખપરપરાએ કરીને અથવા વ્યુત્પત્તિદારાએ કઈ પણ ચોક્કસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય આ કારણથી એ વિદ્વાનોના સમ્બન્ધમા આપણે બાજબી રીતે કહી શકીશું કે વેદના સૂક્તોમા એવો કોઈ પણ અપરિચિત અથવા અવરો શબ્દ નથી, એવો કોઈ પણ સમજતા મુરકેલી પડે એવો મત્ર નથી કે જેના સમ્બન્ધમા સંભવામંજની ગણના કર્યા વિના, પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યા વિના, એના જેવાજ બીજા ફકરાઓની તપાસ કર્યા વિના કેવળ ટીકાકારોના વચનો-નેજ છેવટના પ્રમાણ તરીકે ગણીને તેનો આપણે તરત સ્વીકાર કરીએ આ કારણથી કેવળ સાચણના ભાષ્યને આધારે રચાયલું ઋગ્વેદનું કોઈ પણ ભાષાન્તર કદી સંતોષકારક કહી શકાયજ નહીં બેલાશક એટલું તો આપણે કમૂલ કરીશું કે સાચણે જે અર્થ આપ્યા છે તેમાથી આપણને ધણી સગીન મદદ મળે છે, અને વેદનો અર્થ વધારે સ્કેવાઈથી અને વધારે ઝડપથી સમજવાના કામમા એનો ગ્રન્થ ધણેજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે પણ પાછળની સંસ્કૃત ભાષાનું આપણને જે જ્ઞાન છે તેની સાથે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યના બીજા અવશેષો લઈને અને ભાષા-શાસ્ત્રના જુદા જુદા સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જે માહિતી મોડીન્હેલી પણ આપણે જાતે નજ મેળવી શકત એવી અગત્યની માહિતી એના ગ્રન્થથી મળી શકે છે એટલે સુધી માનવાનું કઈ પણ કારણ નથી

એ પ્રમાણે ઋગ્વેદ, જે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાનો, ૨૧ આખી આર્થ

પ્રજનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થ હોવાને લીધે દૂરની પ્રાચીનતાના એકલવાયા ગિરિશૃંગ ઉપરના ઉંચામાં ઉંચા સ્થાન ઉપર જાબા રહેવાનો અનન્ય અધિકાર ભોગવે છે, તેના અર્થ સમજવામાં મુખ્ય આધાર ટીકાકારો ઉપર ન રાખવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત રોથ સાહેબે પ્રતિપાદન કર્યો આ કારણથી, એ ગ્રન્થના અસાધારણ અને અધરા વિભાગોના અર્થ કરવાના તે મુખ્યત્વે કરીને એ ગ્રન્થનીજ મદદ વડે થવા જોઈએ, અથવા, એક હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારના શબ્દો* મૂળ કરતા કંઈક જુદા અર્થમાં આપણે વાપરીએ તો, જે તે પોતાના પ્રકાશ વડેજ પ્રકાશવો જોઈએ અને એનું પ્રામાણ્ય એના પોતાના વડેજ સ્થાપિત થવું જોઈએ એ ઉપરાંત રોથ સાહેબે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે ઋગ્વેદનો ખરો અર્થ કોઈ બ્રાહ્મણ ટીકાકાર કરી શકે તેના કરતા એક વિદ્વાન યુરોપીયન વધારે સહેલાઈથી કરી શકે, કારણ કે, યુરોપીયનની બુદ્ધિને અમુક ધાર્મિક નિયારોની ખેડી લાગેલી હોતી નથી, એનામાં ઐતિહાસિક અન્વેષણની શક્તિ હોય છે, અને એ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની સધળી સામગ્રી વડે સપજ થયેા હોવાને લીધે એની માનસિક દૃષ્ટિ વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફરી વળે એવી હોય છે આ કારણથી રોથ સાહેબે પૂર્વપરસમ્બન્ધ, વ્યાકરણ, અને વ્યુત્પત્તિ તરફ પૂરતું લક્ષ આપીને અને ટીકાકારોના કરેલા અર્થ તન્મ પણ કંઈક ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટિ રાખીને બાહ્ય સ્વરૂપ તેમજ અતર્જત વસ્તુ એ બેકમાં સરખાપણુ ધરાવનારા ફકરાઓને હાઈ સમાજથી તેની પરીક્ષા કરવા માડી એ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાના પ્રદેશમાજ રહીને એણે ઋગ્વેદના ગ્રન્થને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવા માંજો એ ઉપરાંત તુલનાત્મક પદ્ધતિ વડે કરીને બકારથી જે હાઈ મદદ મળી શકે તે પણ એણે લેવા માડી, અને અવસ્તા, જે ગ્રન્થ ભાષામાં તેમજ વિષયમાં ઋગ્વેદની સાથે ધણુ સરખાપણુ ધરાવે છે, તેની તરફનું તેમજ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની નવી નવી શોધખોળો તરફનું જે કંઈ જ્ઞાન ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ હતું તે સધળું એણે ઉપયોગમાં લીધું હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ટીકાકારની પામે આમાના કંઈ પણ સાધન નહોતા એ તો ખુલ્લું છે

એ પ્રમાણે છટકે છટકે શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય થવા પછી રોથ સાહેબે ખડોટિંગની સાથે રડીને ૧૮૫૨થી ૧૮૭૫ સુધીમાં સંસ્કૃતનો એક નકોટો કોશ માન પુસ્તકોમાં તૈયાર કર્યો અને એવી ગતે વેદોના

* સ્વયંપ્રકાશ અને સ્વતઃપ્રમાણ.

અર્થ કરવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો પાયો નખાયો હાલના વખતમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વેદનો અભ્યાસ કરવા ધ્વજનાર દરેક વિદ્વાન વેદના અર્થસમજવા માટે રાંધેની પદ્ધતિનોજ સ્વીકાર કરે છે પણ હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારોએ શું કહ્યું છે તે તરફ રાંધે જેટલું લક્ષ આપ્યું હતું તેના કરતા હવે વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે, કારણ કે હિન્દુસ્તાનની જે વિદ્યા હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાંથી જે કંઈ મદદ મળી શકે તેનો લાભ પૂરેપૂરો લેવાનો જોઈએ એમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે હવે માલમ પડતું જાય છે આ ધોરણ પ્રમાણે વૈદિક સહિત્યના ધણા અગત્યના સવાલોનો નિર્ણય કરવામાં જેટલી ક્ષત્તેહ મળી ચૂકી છે તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે, અને એ કામ કેટલા થોડા વખતમાં થયું છે, એ કામ કરનારાની સખ્યા કેટલી નહાની છે તે સવળાનો વિચાર આપણે કરીએ છિયે ત્યારે આપણા આશ્ચર્યમાં વધારો થયા વગર રહેતો નથી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો સ્વીકાર થયાનું એક સામાન્ય પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનનું ખરૂં તત્ત્વ, જે હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારોની અવળા અર્થ કરવાની રીતને લીધે લાંબો વખત થયા અધકારમાં છાંઈ ગયું હતું, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરવામાં ઐતિહાસિક બુદ્ધિ ધણી સફળ નીવડી છે અલગત, વિસ્તૃત અને ઉડી શોધ-ખોળના સમ્મન્ધમાં હવે પગીના વિદ્વાનોને કરવા જેવું ધણું બાકી રહ્યું છે વેદસમ્મન્ધી શોધખોળમાં જે કંઈ થયું છે તે છેત્રા પચાસ વર્ષમાં થયું છે એ આપણે સ્મરણમાં રાખીએ છિયે અને હિંદૂ ભાષામાં શ્રમ લેનારા વિદ્વાનોની મખ્યા ધણી મ્હોટી છે અને તેઓએ શ્રમ લેવા માડયાને કેટલાક સૈકાઓ વહી ગયા છે તે છતાં “Old Testament”ની પ્રાર્થનાઓ વગેરે પુસ્તકોમાં ધણા ફકરાઓ હજી ન મમળ્યા એવા રહ્યા છે, ધણા ફકરાઓના અર્થ વિષે હજી મતભેદ ચાલે છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે વેદના સમ્મન્ધમાં હજી ધણું કરવા જેવું રહ્યું હોય તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી એવું આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી જે આધુનિક વિદ્યા શકુના જેવા આકારના ધરાનના અક્ષરોને તેમજ હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા સ્થળના શિલાલેખોને ઉકેલવામાં અને એ ગૂઢ લિપિઓમાં છુપાયેલી ભાષાઓને શોધી કાઢવામાં સફળ નીવડી છે તેજ વિદ્યા હાલ અધરા લાગતા હોય એવા ધણા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આખરે વિજયો નીવડશે એ વિષે કંઈ પણ સશય રાખવાનું કારણ નથી.

આ પ્રમાણે વેદની સૃષ્ટિના પ્રથમ પગથિયા ઉપર આપણે આવી પહોંચ્યા છિયે, એટલે હવે વિદ્યતા અને શાસ્ત્રસુદ્ધિની સોનાની કુચી વડે ઉધડી ગયલા દરવાજાઓમાં થઈને આપણે અદર પ્રવેશ કરીશું. ઋગ્વેદની કવિતાનો ધણો મહોટો ભાગ ધર્મવિષયક કાવ્યોનો છે, માત્ર દશમાં મહાભાગ વ્યવહારવિષયક કાવ્યો આપેલા છે એના સૂક્તોમાં વેદિક સમયના જુદા જુદા દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે એ સૂક્તોમાં આતો તેઓના પરાક્રમોની, તેઓના મહત્ત્વની, તેઓની દયાસુદ્ધિની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અથવાતો પશુ, પ્રજા, સુખ, સપત્તિ, દીર્ઘ આયુષ્ય, અને વિજયની નમ્રતાપૂર્વક માગણી કરવામાં આવી છે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો પ્રારંભ થયો તે વખતે કહેવામાં આવતું હતું કે ઋગ્વેદ એ પ્રાચીન સમયના લોકગીતોનો મગ્ગ છે, પણ એમ કહેવું એ વાસ્તવિક નથી ઋગ્વેદ એ લોકગીતોનો મગ્ગ નથી, પણ વિપ્રવર્ગ તરફથી કૌશલ્યની સાથે રચાયેલી અને યજ્ઞમાં સોમના નૈવેદ્ય તથા ધીના હોમની સાથે ઉચ્ચારવા માટે વપરાતી કવિતાઓનો સમુદાય છે એ વખતના યજ્ઞો વિધિ બ્રાહ્મણસમયની નિસ્તૃત ઘટનાના કરતા નિઃસંગ વધારે સાદો હતો, તોપણ એ વિધિ એક વખતે ધારવામાં આવતું તેવો કંઈ છેવળ સાદો નહોતો આ કારણથી એ કવિતામાં વારંવાર યજ્ઞનો નિર્દેશ કરાયેલો છે, ખાસ કરીને અગ્નિ અને સોમ એ યજ્ઞના બે પ્રધાન દેવતાઓની જ્યાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે ત્યાં યજ્ઞનો નિર્દેશ વિશેષ કરાયેલો છે, અને તેથી તે સ્થળે કવિતાની ખુમીમાં ઘટાડો થયા વિના રહેતો નથી તેનીજ સાથે એટલું કહીને કરતું જોઈએ કે આવી સ્થિતિમાં આપણાથી આશા રાખી શકાય તેના કરતાં એ કવિતાઓમાં એકદરે સ્વાભાવિકતા ધણી વધારે છે, જરૂર કે દેવતાઓનું જે આનાહન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં ધણુંખરું કુદરતના દેખાવો વિષેજ દેવ તરીકેની કલ્પના કરવામાં આવી છે, અને તેથી ધણી સુદર, એટલુંજ નહીં પણ ધણી ઉચી કલ્પનાના વ્યાપારને માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ મળી શક્યો છે સૂક્તોની ભાષા સાધારણ રીતે સાદી અને ખાલી આડઅર વિનાની છે અદર સમાસો કનચિત્તજ વાપરવામાં આવ્યા છે, અને જે સમાસો વાપરવામાં આવ્યા છે તે પણ મજાને રામ્દનાજ છે પાછળની સંસ્કૃત ભાષામાં જેવી રીતે લાખા લાખા સમાસોનો વારંવાર ઉપયોગ થયેલો હોવામાં આવે છે તેવી રીતે અહીં થયેલું જણાતું નથી કવિતાના વિચાર પણ સાધારણ રીતે અકૃત્રિમ અને સ્વાભાવિક છે. માત્ર અગ્નિ અને

સોમ એ બે યજ્ઞના દેવતાઓનું જે સૂક્તો વડે આવાહન કરવામા આવે છે તે સૂક્તોમા કવિની કલ્પના જરા ગુચ્છવશિષ્ટા અને ન સમજી શકાય એવી બની જાય છે એવે પ્રમંથે, વિષયના અત્યંત સંકુચિત પ્રદેશને લીધે વૈવિધ્ય આણવાને માટે ન સમજી શકાય એવા શબ્દોના પ્રયોગ કરીને તેના તેજ વિચાર દર્શાવવાની પ્રાચીન કવિઓને જરૂર પડી હશે એમ જણાય છે.

ત્યારે આ સ્થળે, સૂક્ષ્મ ભેદો શોધવાની અને ન સમજી શકાય એવા વચનો વાપરવાની વૃત્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થતો અત્યારથીજ આપણા દીઠામા આવે છે એ વૃત્તિ પાછલા સાહિત્યમા ધણી સાધારણ થઈ પડેલી જણાય છે, અને તેની ખેડવાના યુગમા “દેવતાઓને ગૂઢાર્થવાળા વચનો ગમે છે” એવું એક વ્યાખ્યાનમા લખ્યું છે તે પરથી પણ એ વૃત્તિ માલમ પડી આવે છે. વળી કેટલાક સૂક્તોમા એક શબ્દમાથી જુદા જુદા અર્થ કાઢવાની, શબ્દોની સાથે એક જાતની રમત રમવાની વૃત્તિ પણ જણાય છે. પાછલા સમયના સંસ્કૃત કાવ્યો તથા આખ્યાયિકાઓમા એ વૃત્તિ ધણીજ આગળ વધી ગયેલી જણાય છે. અલબત્ત ઋગ્વેદના સૂક્તો સવળા કઈ એકસરખા ખુખીદાર નથી કેટલાક સૈકાઓ સુધીના લાગા સમયમા જુદા જુદા કવિઓની રચાયતી કૃતિઓ સવળી એકસરખી ન હોય તો તે સ્વાભાવિકજ છે. ધણા સૂક્તોમા ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ આપણા દીઠામા આવે છે, પણ કેટલાકમા સાધારણ જોડકણા સિવાય બીજું કઈ પણ વધારે નથી હોતું. કાવ્યરચનાનું કૌશલ એકદરે ધણા ઉંચા પ્રકારનું છે. આર્ય પ્રજાની જે જૂનામા જૂની કવિતા તે આ છે એવો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે તો એ કૌશલ જોઈને આપણને આશ્ચર્ય ઉપજ્યા વિના રહેતુંજ નથી. સાધારણ રીતે સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમા પ્રાચીન ઋષિઓને સૂક્ત રચનામા જે કળાની જરૂર જણાતી તેનું ધણી વાર સૂચન કરવામા આવ્યું હોય છે. કવિ સાધારણ રીતે એક કુશળ કારીગરના બનાવેલા રથની સાથે પોતાની કૃતિને સરખાવે છે. વળી એક ઋષિ પોતાની પ્રાર્થનાઓને સુંદર અને સુરચિત રચના માથે સરખાવે છે, બીજે પોતાના સ્તુતિગાનને પતિને મળના માટે સજ્જ કરવામા આવેલી સ્ત્રીની સાથે સરખાવે છે. કવિઓ પોતાના જ્ઞાન તથા શક્તિ પ્રમાણે દેવતાઓની સ્તુતિ કરે છે (૬, ૨૧, ૬), અને પોતાના હૃદયના ઉમરાઓને બહાર કાઢે છે (૧૦, ૩૯, ૧૫) ખરૂં છે કે અમુક અમુક દેવતાઓએ ગીતની શક્તિ ઋષિઓને અર્પણ કર્યાનું સામાન્ય રીતે કહેવામા આવ્યું છે, પણ

વેદ અપૌરુષેય છે એવો જે સિદ્ધાન્ત પાછલા સમયમા ઊભો થયયો તેનો ઋગ્વેદના ઋષિઓને કઈ ખ્યાલ પણ હોય એવું જણાતું નથી *

વેદના સૂક્તોમા કટાળો આવે એવી એકરૂપતા વ્યાપી રહી હોય છે એવું જે ઘણી વાર કહેવામા આવે છે તેમા કઈકિ સત્ય રહેલું છે પણ એવો કટાળો આવવાનું કારણ એ છે કે દરેક મડલમા એકજ દેવનાને લગતા સઘળા સૂક્તો સાધારણ રીતે સાથે જોડવામા આવ્યા હોય છે હાલના સમયના ઉત્તમ કાવ્યોનો સારામા સારો સંગ્રહ હોય તેમાથી પણ વસન્ત ઋતુને લગતા વીસ કે ત્રીસ કાવ્યો સામટા વાંચ્યા હોય તો ઘણું ખરૂં એટલેજ કટાળો આવે ઋગ્વેદના લગભગ પાંચસો સૂક્તમા એ દેવતાઓનુંજ આવાહન કરવામા આવ્યું છે એવો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે આપણને ઘણું આશ્ચર્ય ઉપજે છે અને એકજ વિષય ઉપર આટલું આટલું કેવી રીતે લખી શકાય એ પ્રશ્ન આપણા મગજમા ઊઠી જાવિના રહેતો નથી

ઋગ્વેદના સૂક્તોમા પ્રધાનપણે દેવતાઓનું આવાહન કરવામા આવેલું છે, એટલે એમા દતકથાઓ વિશેષ જોવામા આવે છે આ દત-કથાઓ આપણુ ખાસ લક્ષ ખેંચે એની છે, કારણ કે ખીજા કોઈ પણ સાહિત્યમાથી મળી આવે તેના કરતા વિશેષ પ્રાચીન નિચારપદ્ધતિ આ દતકથાઓમા આપણે જોઈએ છિયે એ દતકથાઓ એટલી પ્રાચીન છે કે કુદરતના દેખાવો ઉપર ચેતનત્વનું આરોપણ થતા થતા આખરે દેવતાઓની કલ્પનાનો કેવી રીતે ઉદ્ભવ થયો તે એ દતકથાઓમાથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છિયે સામાન્ય રીતે હીલચાલ કરનારો, પ્રવૃત્તિ ચલાવનારો માણસ હોયા વિના દુનિયામા કોઈ પણ રીતની હીલચાલ થઈ શકતી નથી, કોઈ પણ રીતની પ્રવૃત્તિ કરી શકાતી નથી, તે ઉપરથી વેદના સમયનો ઋષિ, એના કરતા ઘણી પગલ સ્થિતિમા રહેનારા માણસની પેઠે, કુદરતના જુદા જુદા બનાવોને માટે એ બનાવોની સાથે અનિવાર્ય સમ્બન્ધથી જોડાયલા સચેતન કર્તાઓના અસ્તિત્વની જરૂર સ્વીકારે છે કુદરતના કાર્યો તરફ હૃદય એ બાળકના જેવી આશ્ચર્યની દૃષ્ટિયાજ જોઈ રહે છે એકે કવિ પૂછે છે કે “સૂર્ય આકાશમાથી પડી જતો કેમ નહોં

* આ વિચારની વિમુક્ત અને સપ્રમાણ ચર્ચાને માટે જુઓ Muir's "Original Sanskrit Texts," પુસ્તક ત્રીજું

હોય ?” ખીજને નવાઈ લાગે છે કે “તારાઓ દિવસે ક્યા જતા હશે ?” અને ત્રીજો વળી આશ્ચર્ય પામે છે કે “સધળા નદીઓનું પાણી હમેશા સમુદ્ર તરફ જાય છે, તે છતાં સમુદ્ર કદી ઉભરાઈ જતો કેમ નહીં હોય ?” પણ સૂર્ય અને ચંદ્રનું એકસરખું નિયમિતપણું જોઈને અને નિત્ય ઉપાનું ચોક્કસ પુનરાગમન થતું જોઈને એ પ્રાચીન ઋષિઓને કુદરતમાં જે અવિચળ નિયમ વ્યાપી રહેલો હોય છે તેનું જ્ઞાન થયું આ સામાન્ય નિયમ, જેને માટે ઋક્ષત (એટલે વસ્તુઓની અમુક ચોક્કસ “ગતિ”) એવો શબ્દ વપરાયલો આપણા દીઠામાં આવે છે, તે ઋગ્વેદમાં પ્રથમ યજુના સ્થાપિત થયેલા નિયમોને અને પછી નીતિના શાશ્વત નિયમોને લાગુ પાડવામાં આવેલો આપણે જોઈએ છિયે ઋગ્વેદમાં જે દત્તકથાઓનું સ્વરૂપ આપણા જ્ઞાનમાં આવે છે તે ખીજની સરખામણીમાં જોકે વધારે પ્રાચીન છે તોપણ એના કરતા વિશેષ પ્રાચીન સમયના વિચારો એ સમય સુધી ઉતરી આવેલા હોય એવું એ દત્તકથાઓ ઉપરથી આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી અવસ્તાની દત્તકથાઓમાં અને એ દત્તકથાઓમાં જે સરખાપણું જણાય છે તે પરથી એવું સાબીત થાય છે કે વેદમાંના કેટલાક દેવતાઓ જે સમયે ઈરાનના અને હિન્દુસ્તાનના લોકો મળીને એકજ પ્રજા થતી હતી તે સમયે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એ દેવતાઓમાંથી યમ, મૃત્યુનો દેવતા, જે યિમ, સર્ગના રાજ્યકર્તાની સાથે ઐક્ય ધરાવે છે તે, અને ખાસ કરીને મિત્ર, જેને મળતા આવતા ઈરાનના મિત્ર દેવતાનો પથ ૪ મ ૨૦૦વી ૪૦૦ સુધી રોમન રાજ્યમાં પ્રચાર પામ્યો હતો અને તે સમયના ખીજ કોઈ પણ દેવના પથ કરતા એકેશ્વરવાદની સાથે વધારે સામ્ય ધરાવતો હતો તે એ ખાસ ગણાવવા જેવા છે.

વળી જુદી જુદી ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ એ પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, જેમકે અગ્નિની પૂજા અને સોમ (જેને અવસ્તામાં હોમ કહ્યો છે) તેની માન્યતા ગાય માતા તરફ પૂજ્યપુદ્ધિ, એ પણ એ પ્રાચીન સમયથીજ શરૂ થાય છે એ સમયે પણ ધર્મસમ્બન્ધી કવિતાઓનો એક સમૂહ અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે, કારણ કે અગિયાર અક્ષરની ચચ્ચાર પદ્ધતિઓવાળા મત્રો (જેને વેદમાં ત્રિષ્ટુમ્ કહે છે) અને આઠ અક્ષરની ચચ્ચાર કે ત્રણ ત્રણ પદ્ધતિઓવાળા મત્રો (અનુષ્ટુમ્ અને ગાયત્રી) એ સમયે પરિચિત હતા એમ અવસ્તા અને ઋગ્વેદમાં જે સરખાપણું જણાય છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે

ઇડિ-યુરોપીયન સમય, જે એથી પણ વિશેષ પ્રાચીન છે, તે સમયથી “દેવ” (દેવ-સ્, લૅટિન, ડ્યૂ-સ) અને ઈશ્વરની દિવ્ય પિતા (જૌષ પિતા, ગ્રીક, ઝ્યૂમ પેટર, લૅટિન, જ્યુપિટર) તરીકેની શુદ્ધિ એ ઉતરી આવ્યા છે આકાશ અને પૃથ્વીની આખા જગતના પ્રથમ મામાપ તરીકેની કંપના તેમજ જાડુ વગેરેના ઘણી જાતના નહેમો, એ તો એથી પણ વિશેષ પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવ્યા હોય એ ઘણું મબવિત જણાય છે

ઋગ્વેદના કવિઓને વિશ્વના પૃથ્વી, અતરિક્ષ, અને આકાશ એના ત્રણ નિભાગ પડતા હોય એવું લાગતું હતું આ નિભાગ પ્રાચીન સમયના થવન લોકોને પણ કદાચ પરિચિત હશે આ ત્રણ સ્થાન વિષે ઋગ્વેદમાં વારંવાર કહેવામાં અથવા સૂચવવામાં આવ્યું છે સૂર્યના જુદા જુદા દેખાવો તે આકાશને લગતા જણવામાં આવ્યા છે, અને નીજાળી, વરસાદ, અને પવનનો સમ્બન્ધ અતરિક્ષ સાથે છે એવું માનવામાં આવ્યું છે આકાશ એ પ્રજાશનું મ્થાન છે, અને દેવતાઓનો નિવાસ જોકે એ સ્થાનમાજ છે એવું મનાય છે તોપણ જુદા જુદા દેવતાઓ એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક સ્થાન ઉપર પોતાનો અધિકાર ચનાવે છે દિવ્ય સરિતાઓનો નિવાસ અતરિક્ષમાં હોય તેથી અતરિક્ષને માટે વર્ણી નાગ ‘સમુદ્ર’ એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે અને વરમાન્ના પાણી નગના મ્હોટા વાદળાઓની કેટલીક વાર પર્યંતો તરીકે, અને કેટલીક નાગ દેવતાઓની રૂડામે યુદ્ધ મચાવનારા અસુર લોકોના કિનાઓ તરીકે કંપના કરવામાં આવી છે વરસાદના ગાજતા વાદળાઓ તે વેના મૂત્તોમાં ખગડા પાડતી ગાયો બને છે, અને એ ગાયોનું દૂધ પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને પૃથ્વીને બળવાન બનાવે છે

ઋગ્વેદના જે ઉચ્ચતર દેવતાઓ છે તે ત્રણાખરા કુર્ગના દેખાવો ઉપર ચેતનત્વનું આરોપણ (personification) થવાથી બનેલા છે, જેમકે સૂર્ય, ઉષા, અગ્નિ, વાયુ નગેય પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલા થોડાક દેવતાઓ મિનાય મ્હોટે ભાગે, જે કુર્ગના દેખાવોને લીધે તેઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે કુર્ગના દેખાવો સાથેનો તેઓનો સમ્બન્ધ ઓઠો કે વનો અપ્પ ગીતે જણાયા વગર રહેતો નથી એવી રીતના ચેતનત્વનું આરોપણ (personification) સંપૂર્ણ ખિલવામાં આવેલું ન હોવાને લીધે એમાં મર્યાદાની મુરખતા અથવા વ્યક્તિત્વની સ્વતંત્રતા ખીલકેલ જણાતી નથી વળી, જેના

* त्वमग्ने वह्मणो जायसे यत्

વળી અગ્નિ, જે આતશની પૂજા કરનારા વિપ્રવર્ગની દૃષ્ટિએ ધણોજ અગત્યનો દેવતા ગણાય, તેના સ્વભાવ વિષે, પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિ તરીકેના એના જુદા જુદા સ્વરૂપો વિષે, એ સિવાય વીજળી (અતરિક્ષનો અગ્નિ) અને સૂર્ય (આકાશનો અગ્નિ) એ બે સ્વરૂપો, કે જેના વિષે વૈદિક ઋષિઓએ વારંવાર સમસ્યામાં સૂચનાઓ કરી છે તે વિષે કરવામાં આવેલી ગહન ચર્ચાઓ ઉપરથી એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે જુદા જુદા દેવતાઓ તે એકજ દિવ્ય સત્ત્વના જુદા જુદા સ્વરૂપો છે તો તે વિચાર ધણો સ્નાભાવિક છે ઋગ્વેદના પાછલા સમયમાં રચાયેલા એવા એક ડગ્તા વધારે ફકરાઓમાં આજ વિચાર આપણા જોવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, ખેલા મડલના એક પાછળથી રચાયેલા સૂક્તમાં (૧૬૪) કહે છે કે ' એકજ સત્ત્વ વિષે જુદી જુદી રીતે વિપ્રો બોલે છે, એ સત્ત્વને તેઓ અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વન એવા એવા નામો આપે છે '+ એજ પ્રમાણે, છેલ્લા મડલનો એક ઋષિ (૧૦, ૧૧૪) કહે છે "જે પક્ષી (એટલે સૂર્ય) એકજ છે તેને વિપ્રો અને કવિઓ અનેક રીતે કહે છે "+ આવા આવા વચનો બતાવી આપે છે કે ઋગ્વેદના છેલ્લા સમયમાં ઋષિઓના અનેકશ્વરવાદને એકશ્વરવાદનો રંગ લાગવા માડ્યો હતો.

સાચા દેવતાઓનોજ નહીં, પણ કુદરતનો પણ જેમાં સમાવેશ થઈ જાય એવા એક દેવતાની કલ્પના-વિશ્વદેવતાવાદ-જાપે સ્વરૂપે પણ ઋગ્વેદમાં ઉવચિત્ ઉવચિત્ આપણા જોવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે,

ત્વ મિત્રો મૈવમિ યત્સમિંદ્ર ।

ત્વે વિશ્વે^૧ સહસમ્પુત્ર દેવા-

સ્ત્વમિન્દ્રો^૨ દાશુષે મર્ત્યાય ॥

+ એક સદ્વિપ્રો^૩ બહુવા વંદન્તિ

અગ્નિ યમં માતરિશ્વનામાહુ ॥

† સુપુર્ણ વિપ્રો. કવયો વચોભિ

એક સન્ત^૪ બહુવા કેલ્પયન્તિ ।

એક મત્રમા અદિતિ દેવીને સધળા દેવતાઓ, માણસો, જે કઈ છે અને જે કઈ હશે તે સધળું, અતરિક્ષ, અને આકાશ એ સર્વની સાથે એકતા ધરાવનારી કહેવામા આવી છે (૧, ૮૯),† અને એક સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તમા (૧૦, ૧૨૧) બ્રહ્મપતિને સધળા દેવતાઓ કરતા ચઢિયાતા એવા એક દેવતા તરીકે વર્ણવવામા આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ સધળી વસ્તુઓનો એ એકજ દેવતામા સમાવેશ થઈ ગય છે એવું કહેવામા આવ્યું છે § વિશ્વદેવતાવાદનું આ ખીજ વેદના પાછલા સાહિત્યમા ધીરે ધીરે ખીલતું ગયું અને આખરે વેદાન્તની ફિલસૂફીનું છેવટનું સ્વરૂપ એણે પ્રાપ્ત કર્યું આ ફિલસૂફી હિન્દુ લોકોમા સૌથી વિશેષ પ્રિય થઈ પડી છે

ઋગ્વેદના વિશેષ પ્રાચીન સૂક્તોમા પણ જુદા જુદા દેવતાઓનું આવાહન કરતી વખતે તે દેવતાજ સૌથી શ્રેષ્ઠ હોય એવી કલ્પના કરવામા આવી છે તે ઉપરથી પ્રોફેસર મેંઝસ મ્યૂલરનો “Henothetism” અથવા “Kathenotheism” નો સિદ્ધાન્ત ઉત્પન્ન થયો એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, વેદના ઋષિઓએ જુદા જુદા દેવતાઓને વારાફરતી સૌથી શ્રેષ્ઠ તરીકે ગણ્યા છે, અને જે વખતે જે દેવતાનું આવાહન કરવાનું હોય તે વખતે તે દેવતા તરફજ લક્ષ રાખીને તેને તદન સ્વતંત્ર અને સર્વોપરિ દેવતા માન્યો છે પણ ખરેખર જોતા, જે દેવતાનું ખાસ આવાહન કરાતું હોય તેનું મહત્ત્વ તે વખતે સ્વાભાવિક રીતે વધારવામા આવે તે

† અદિતિર્દ્યૌરદિતિરન્તરિક્ષ-

મદિતિર્માતા સ પિતા સ પુત્ર ।

વિશ્વે દેવા અદિતિ. પશ્વ જના

અદિતિર્જાતમદિતિર્જનિત્વમ્ ॥

§ પ્રજાપતે ન ત્વદેતાન્યન્યો

વિશ્વો જાતાનિ પરિ તા બંમૂવ ।

દશમા મહલના ૧૨૧મા સૂક્તનો આ દશમો મત્ર છે, પદપાઠમા એ મત્રના પદ છૂટ્ટા પાડવામા આવ્યા નથી, પણ સહિતાપાઠમા જેવો છે તેવો ને તેવાજ એ મત્ર પદપાઠમા મૂકી દીધો છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ મત્ર પાછળથી ઉમેરાયેલો હોવો જોઈ એ (જુઓ પ્રકરણ ત્રીજું)

સિવાય કઈ પણ વિશેષ ઋગ્વેદના ઋષિઓની આ રીત ઉપરથી સમજી શકાય છે એવું માનવાને કારણ નથી હોમરના કાવ્યોમાં પણ જેવા પ્રકારની અતિશયોક્તિ ઘણી વાર દીઠામાં આવે છે, તેના પ્રકારની અનિશયોક્તિ સિવાય બીજી કઈ પણ વિશેષ એમાં જણાતું નથી મોમ યાગમાં વેદના લગભગ દરેક દેવતાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, અને દરેક દેવતાની ખરેખરી પદવી શી છે તે વિષે વેદના ઋષિઓને ચોક્કસ જ્ઞાન હતું, એટલે એકેસર એકસ મ્યૂલરનો સિદ્ધાન્ત બીલકુલ ટકી શકે એવો નથી.

વૈદિક ઋષિઓના વિચાર પ્રમાણે, દેવતાઓ પણ માણસોની પેઠે જન્મ પામતા હતા, કારણ કે આઝાશ તથા પૃથ્વીના બાળક તરીકે, અથવા કેટલીક વાર બીજા દેવતાઓના બાળક તરીકે તેઓને વર્ણવવામાં આવ્યા છે આ ઉપરથીજ દેવતાઓના જુદા જુદા જમાનાઓ હોવાનો જોઈએ એવું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે છે, પણ તે ઉપગત એવા પણ કેટલાક ફકરાઓ મળી આવે છે કે જેમાં વિશેષ પ્રાચીન દેવતાઓનું સ્પષ્ટ કથન કરવામાં આવ્યું હોય એ પ્રમાણે દેવતાઓને જન્મ લેનારા ગણુમાં આવ્યા છે તેવીજ રીતે તેઓને મૃત્યુ પામનારા પણ ગણુમાં આવ્યા છે પ્રથમ દેવતાઓને સ્વભાવથીજ અમર ગણુવામાં આવતા નહીં, કારણ કે અગ્નિ અને સપ્તિતા જેવા વિગિષ્ટ દેવતા તરફથી અમરત્વનું દાન કરવામાં આવ્યું હોય અથવા મોમરસના પાનને લીધે અમરત્વની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવું કેટલેક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે ઇન્દ્ર અને બીજા દેવતાઓ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે “તેઓને વડપણ આવતું નથી,” પણ દેવતાઓનું કદી પણ મરણજ થતું નથી એવું એ ઋષિઓ માનતા હતા કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવાના સાધન મળી આવતા નથી વેદ પછીના સમયનો વિચાર તો એવો હતો કે દેવતાઓનું અમરત્વ નિરપેક્ષ નહીં પણ સાપેક્ષ છે, અને દરેક કદપને અન્તે એ દેવતાઓનો પણ વિનાશ થાય છે.

વેદના દેવતાઓના શરીર વિષે એવી કદપના કરવામાં આવી છે કે તેઓના શરીર માનવીના જેવા હોય છે માયુ, મ્હો, આખ, કાન, હાથ, પગ, અને બીજા માનવદેહના અવયવો તેઓને પણ હોય છે એવું માનવામાં આવ્યું છે પણ તેઓના સ્વરૂપનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ વેદના વર્ણનો ઉપરથી આપણને આવી શકતો નથી, અને તેઓના અવયવો

ગણાવવામા આવ્યા હોય છે તે ધણી વાર તેઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ આવકારિક ભાષામા વર્ણવવાને માટેજ ગણાવવામા આવ્યા હોય છે ઉદાહરણ તરીકે, અગ્નિદેવની જીભ અને અરયવે તે તેની જવાળાઓ સિવાય બીજી કંઈ પણ નથી, સૂર્યદેવના કર તે તેના કિરણો સિવાય બીજી કંઈ પણ નથી, અને તેની આખ તે તેના ગોળા સિવાય બીજી કંઈ પણ નથી આ પ્રમાણે દેવતાઓના બાહ્ય સ્વરૂપ વિષે અયોક્તસ કલ્પનાઓજ કરવામા આવી હતી તેનીજ સાથે કુદરતના દેખાવોની સાથેનો તેનો સમ્બન્ધ હજી ઘણુંખડ ઉઠાડો માલમ પડી આવે એવો રહ્યો હતો એટલે ઋગ્વેદમા કોઈપણ સ્થળે દેવતાઓની મૂર્તિઓ વિષે, અથવા જ્યાં આગળ એ મૂર્તિઓને રાખવામા આવતી હોય એવા દહેરાઓ વિષે કંઈ પણ કહેવામા નથી આવ્યું તેનું કારણ સહેલાઈથી સમજી શકાશે મૂર્તિ વિષેના સૂચનો સૂત્રોમા સૌથી પહેલીજ વાર થયલા જણાય છે *

વેદના કેટલાક દેવતાઓ લડાઈયા તરીકે સજ્જ થયલા, બેખર અને ટોપ ધારણ કરનારા, અને બાલા, કુડાર, ધનુષ, બાણ એ યુદ્ધના સાહિત્યો પોતાની સાથે રાખનારા જણાવવામા આવ્યા છે તે સધળા તેજસ્વી રથમા બેસીને અતરિક્ષમાથી પસાર થાય છે એ રથને સાધારણ રીતે ગોડાઓ જેડવામા આવ્યા હોય છે, પણ કેટલીક વાર ગાય, બકરા, અથવા હંજી પણ જેડવામા આવે છે પોતપોતાના રથમા બેસીને દેવતાઓ યજ્ઞના સ્થાન આગળ આવી પહોંચે છે, પણ એ યજ્ઞ અગ્નિદ્વારા ઘુસોકમા પણ તેઓને પહોંચાડવામા આવે છે સધળા દેવતાઓ સાધારણ રીતે એકબીજાની સાથે સલાહસપથી રહેતા કલ્પવામા આવ્યા છે, કોઈકે વખતે તકરાર કરી પડે એવો જો કોઈ પણ દેવતા હોય તો તે ઇન્દ્રદેવતા છે એ દેવતાને યુદ્ધપ્રેમી અને અભિમાની કલ્પવામા આવ્યો છે

* પ્રો. ઍન્સ મ્યુલરનો મત પણ એવો છે કે વેદના સમયમા બીવકુલ મૂર્તિપૂજા નહોતી પણ ડૉ. ઍલનસનનો અભિપ્રાય એનાથી ઉલટો છે દેવતાઓને માટે “દિવો નર ” (સ્વર્ગનો નર) અથવા “ નર ” (નર) એવા નામ વાપરવામા આવ્યા છે તે પરથી, “ નૃવેશ્વસ્ ” (નરના જેવી આકૃતિના) એ વિશેષણ ઉપરથી, અને કેટલાંક મત્રોમા મૂર્તિઓનું સ્પષ્ટ સૂચન કરવામા આવ્યું છે તે પરથી વેદના સમયમા મૂર્તિપૂજા હતી એવું સિદ્ધ થાય છે એમ ડૉ. ઍલનસનનું કહેવું છે

પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના વૈદિક ઋષિઓને ધર્મખર્ચ વિનયજ મળતો એટલે તેઓ ઉત્સાહમાં રહેતા અને ખાલી હાથના વિચારો તેઓ કર્યા કરતા નહીં, પણ હમેશા સારી સારી આશાઓજ રાખતા દેવતાઓ તે માનવીનું કલ્યાણ કરનારા છે, માનવીને લાલુ આયુષ્ય અને સુખ વૈભવ આપનારા છે એવુંજ તેઓને લાગતું ખરેખર, હાનિકારક લક્ષણો જેનામાં જરા આગળ પડતા જણાતા હોય એવો એકજ દેવતા છે, અને તે રુદ્રદેવતા છે માનવજીવનની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવનારા જે ન્હાના ન્હાના હાથો છે, જેમકે કોઈ પ્રકારનો વ્યાધિ, તે અલ્પ શક્તિવાળા અસુરોની પ્રવૃત્તિને લીધે આવે છે, અને કુદરતમાં અનાવૃષ્ટિ અને અધકાર જેવા જે વધારે મ્હોટા હાથો દીઠામાં આવે છે, તે જીવના જેવા બળવાન અસુરોની પ્રવૃત્તિને લીધે આવે છે એવા અસુરો ઉપર મેળવાતા જય વડે કરીને દેવતાઓની કલ્યાણકારી પ્રકૃતિ વિશેષ સચોટ રીતે સાબીત થાય છે

વૈદિક દેવતાઓની પ્રકૃતિમાં નીતિનું તત્ત્વ પણ હોય છે તેઓ “ સાચા ” અને “ કદી છેતરે નહીં એવા ” છે તેઓ હમેશા સદ્ગુણ અને સત્યાધિનાજ સાથી છે પણ પ્રાચીન સમયના સુધારાનું જે નીતિ વિષયક ધોરણ હતું તેનુંજ પ્રતિબિમ્બ એ દેવતાઓની નીતિમાં પડે છે ઉદાહરણ તરીકે, સત્ત્વ દેવતાઓમાં વધારે નીતિમાન એવા વરુણદેવતા સત્યના સાથી છે તે છતાં એ કાગળથી, શત્રુના રાખનારા અને છેતરપિંડી કરનારા માણસની સાથે કપટ કરતા એ અચકાય એવું બનતું નથી એકંદરે વૈદિક દેવતાઓના નૈતિક ઉત્કર્ષ કરતા તેઓની મહત્તા અને તેઓનું બળ, એ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે છે

ઋગ્વેદમાં દેવતાઓ અને માનવીઓનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ સાધારણ રીતે એવો હોય છે કે દેવતાની ઇચ્છાને માનવી આધીન રહે છે દેવતાની કૃપા અથવા ક્ષમા મેળવવાને માટે માનવીને પ્રાર્થનાઓ બોલવી પડે છે અને યજ્ઞો કરવા પડે છે માનવી તરફથી જે હવિ આપવામાં આવે છે તેના બદલામાં કઈક મેળવવાની આશા તેને રહેતી હોય એવું ધણી વાર માલમ પડે છે, અને ધણી સૂક્તોમાં મુખ્ય વિચારજ એ હોય છે કે “ તું મ્હને આપે તેટલા માટે હું ત્હને આપુ છું ” વળી ધણી વાર એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે દેવતાઓમાં જે બળ તથા વીર્ય હોય છે તે સૂક્તો, યજ્ઞો, અને ખાસ કરીને સોમના નૈવેદ્યથી

ઉત્પન્ન થાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં વિપ્રવર્ગે જે સત્તા પ્રાપ્ત કીધી તેના બીજા આ સ્થળે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે વેદના સમયમાં એ સત્તા ધીરે ધીરે વધતીજ ગઈ. ઉદાહરણ તરીકે **ચુરુ યજુર્વેદ**માંથી એવું વચન નીકળે છે કે દેવતાઓ જે માણસ યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવતો હોય તેના તાબામાં રહે છે **આહણો** વળી એક ડગલું આગળ જાય છે અને કહે છે કે દેવતાઓ બે પ્રકારના છે, દેવો અને **આહણો**, તેમાંથી માનવ જાતમાં **આહણો**ને જેવ ગણવા. **આહણો**માં પણ યજ્ઞને સર્વશક્તિમાન, અને દેવતાઓનેજ નહીં પણ કુદરતના નિયમોને પણ તાબામાં રાખનારો કહેવામાં આવ્યો છે.

ઋગ્વેદની અદરજ દેવતાઓની સંખ્યા તેત્રીસની જણાવવામાં આવી છે કેટલીક વખત “તેત્રીસ”ને બદલે “અગિયારથી ત્રણ ધણા” એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે એવે ઠેકાણે, અગિયાર અગિયાર દેવતાનું દરેક મંડળ વિશ્વના ત્રણ વિભાગમાંથી અંકેક વિભાગને લગતું છે એવો અર્થ કરવાનો હોય છે આ સમુદાયમાં સઘળાજ દેવતાઓ આવી જાય છે એવું હમેશા સ્વીકારાયું હોય એ સભવિત નથી, કારણ કે એ તેત્રીસ ઉપરાંત બીજા દેવતાઓ પણ કેટલીક વખતે ગણાવવામાં આવ્યા છે વળી એ સંખ્યામાં **મહત્વના** જેવા જુદા જુદા દેવતાઓના મંડળો પણ આવી જાય એમ હોઈ શકે નહીં એ નક્કી છે

તોપણ, **ઋગ્વેદ**ના ઓછામાં ઓછા ત્રણ આખાં સૂક્તોમાં જેનું આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવા અગત્યના દેવતાઓ વીસ પણ બાંચે હશે એમાંના ઇન્દ્ર, અગ્નિ, અને સોમ એ ત્રણ દેવતાઓ સૌથી આગળ પડતા છે ઇન્દ્રનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સૂક્તો ૨૫૦ છે, અગ્નિનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સૂક્તો ૨૦૦ છે, અને સોમનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સૂક્તો ૧૦૦ છે પર્જન્ય, વર્ષાદેવતા દેવતા, અને યમ, મૃત્યુનો દેવતા એ બેઉનું ત્રણ ત્રણ સૂક્તોમાંજ આવાહન થયું છે. બાકીના દેવતાઓ આ બે છેડાની વચ્ચેના જુદા જુદા સ્થાન પર વિરાજે છે. કંઈક નવાઈ જેવું એ છે કે હાલના હિન્દુ ધર્મના બે મ્હોટા દેવતાઓ, વિષ્ણુ અને શિવ, જે સરખા મહત્વના છે, તે ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર પણ વિષ્ણુ અને રુદ્ર (શિવનું વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપ) તરીકે જોકે **ઋગ્વેદ**ના મુખ્ય દેવતાઓ કરતા ઉતરતી પહોળી હતા, તોપણ અન્યોન્ય-

ની અપેક્ષાએ સરખા ગૌરવવાળા ગણાતા હતા હાલમાં તેઓના જે સામાન્ય લક્ષણો છે તેજ તે વખતે પણ હતા, વિષ્ણુ તે ખાસ કરીને દયાળુ અને ક્રોધ તે ભયકર ગણાતો.

સ્વર્ગના દેવતાઓમાં સૌથી પ્રાચીન દેવતા તે **ઘૌસ્** (જે યાન લોકોના ઝંચૂસને મળતો આવે છે) તે છે **ઋગ્વેદ**માં આકાશ ઉપર દેવતા તરીકેના ચેતનત્વનું આ પ્રકારનું આરોપણ પ્રાથમિક સ્થિતિથી આગળ ખીલકુલ વધી શક્ય નહોતું એ આરોપણ એકલા પિતૃત્વના વિચારમાજ પર્યવસાન પામ્યું હતું સાધારણ રીતે **ઘૌસ્**ની સાથે **પૃથિવી**ને જોડવામાં આવે છે છ સૂક્તોમાં વિશ્વના માખાપ તરીકે એ યુગલની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે કેટલાક મતોમાં **ઘૌસ્**ને રક્તવર્ણનો અને નીચું મોડું રાખીને બરાડતો વૃષભ (ગાયો) કહેવામાં આવ્યો છે તેથી મેઘના ગગડાટ તથા વીજળીના ચળકાટનું તેમજ ફળદ્રૂપતા આણુવાની શક્તિ ધરાવનારા વરસાદનું સૂચન થાય છે વળી એક સ્થળે એને માતૃત્વથી શણગારાયલા કાળા ઘોડાની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે, તે તારાઓથી વિભૂષિત થયેલું રાતના સમયનું આકાશ સૂચવે છે એક કવિ આ દેવને વજ્રથી

† ગ્રીક વ્રતકથાઓમાં પણ “ ઘાસ્ ” અને “પૃથિવી ને-“ Ouranos ” અને “ Gaia ” ને-વિશ્વના માખાપ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે પણ “ ઘૌસ્ ” એ સંસ્કૃત નામ અને “ Ouranos ” એ ગ્રીક નામની વચ્ચે ઈ સરખાપણું નથી પણ ગ્રીક અને રોમન લોકોના ‘ Zeus ’ અથવા “ Jupiter ” એ નામમાં અને “ ઘૌસ્ ” અથવા “ ઘૌષ્ણિત્ ” એ નામમાં સરખાપણું ઉઘાડું છે એથી ઉઘાડું “ Ouranos ” એ નામ સંસ્કૃતના “ વરુણ ” એ નામને મળતું જણાય છે “ Ouranos ” એ જેમ દેવતાઓનો પિતા ગણાય છે તેમ વરુણ દેવતાઓનો પિતા ગણાતો નથી તોપણ “ Ouranos ” જેવી રીતે ઘુલોનો અધિષ્ઠાતા છે તેવી રીતે વરુણ પણ ઘુલોનો અધિષ્ઠાતા છે “ પૃથિવી ” એ નામને મળતું આવે એટલે કે ગ્રીક નામ જેવામાં આવતું નથી, પણ પ્રથમ એ નામ ન્દાય ‘ વિશાળ ’ એ અથવા વિશેષણ તરીકે વપરાતું હશે, અને “ ગૌ, ” “ ગ્મા, ” “ જન્મા ” એ પૃથ્વીના નામો “ નિઘવટુ ” ના આરભમાજ આપવામાં આવ્યા છે તેનો વિશેષ વપરાશ થતો હશે “ ગૌ ” એ નામ તો ગ્રીક “ Gaia ” ની સાથે સરખાપણું વરાવે છે એમ આપણાથી કહી શકારો પ્રો એન્ડ્રીનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે ખાસ કરી પ્રથમ “ ઘૌસ્ ” ના ગણવામાં આવતાં તે પાછળથી “ **ઇન્દ્ર** ” ના ગણાયા.

સપત્ર થયેલો વર્ણવે છે, અને ખીન્ને “વાદળામાથી હસતો દૌસ્” એવા વચનો એના વિષે વાપરીને વીજળીનો ચળકાટ કરતા આકાશનું સ્મરણ કરાવે છે જેવી રીતે પાછળથી મસ્કૃત ભાષામાં સ્મિતને અત્યંત શ્વેત પદાર્થોની સાથે વારવાર સરખાવવામાં આવે છે તેવી રીતે ક્ષુદ્રવેદના ખીજ કેટલાક મત્રોમાં સ્મિ (એટલે “હસવું”) એ ક્રિયાપદ વીજળીના સમ્બન્ધમાં વાપરવામાં આવ્યું છે

આકાશના દેવતાઓમાં દૌસ્ના કરતા ધણો વધારે અગત્યનો દેવતા તે વરુણ છે એના વિષે ચેતનત્વારોપણની ક્રિયા એટલે સુધી આગળ વધી છે કે જે કુદરતના દેખાવ ઉપર એ ચેતનત્વારોપણ થયું છે તે કુદરતનો દેખાવ ક્યો તેના વિષે એ દેવતાની પ્રકૃતિના કેટલાક લક્ષણો ઉપરથી અનુમાનજ થઈ શકે છે એ પ્રમાણે એ દેવતાની કલ્પના કેવી રીતે ઉદ્ભવી તે સમજવું અઘરું થઈ પડે છે તેનું એક કારણ એ છે કે એ દેવતા હિન્દુસ્તાનની દતકથા શરૂ થઈ તેના કરતા વિશેષ પ્રાચીન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો અને એ પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવીને હિન્દુસ્તાનની દતકથામાં ટકી રહ્યો છે એ સિવાય ખીજી કારણ એ છે કે દૌસ્ એ દેવતાનું નામ હોવા ઉપરાંત એ નામથીજ જેવી રીતે આકાશનું સૂચન થાય છે તેવી રીતે વરુણ એ નામથીજ કુદરતના કોઈ પણ દેખાવનું સૂચન થતું નથી વરુણ સ્ એ શબ્દનો અર્થ પ્રથમ “ઢાકી દેનાર” આકાશ એવો થતો હશે એમ જણાય છે, અને ધણુ-ખરૂં થાવની ભાષાનો “ઉરેનાંસ” તે એજ શબ્દ છે, જેકે એ શબ્દના ઐક્ય વિષે વિચાર કરતા કેટલીક સ્વરશાસ્ત્રને લગતી મુશ્કેલીઓ ઊભી થયા વગર રહેતી નથી ધન્દ્ર, અસિ, અથવા સોમને જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય તેવા સૂરોના કરતા વરુણને જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સૂરો ધણુ થોડા છે, તોપણ નિમશય ધન્દ્રની સાથેના વૈદિક દેવતાઓમાં વરુણનું ૫૬ સૌથી ઉંચું છે ધન્દ્ર એ મોટો લડવૈયો છે ત્યારે વરુણ એ કુદરતના તથા નીતિના નિયમ(ક્રતુ)ને ધારી રાખનારો પ્રતાપી દેવતા છે એને લગતા જે સૂરો છે તે ખીજ સૂરોના કરતા વધારે નીતિમય અને ભક્તિરસથી ભરેલા છે વેદનો સૌથી વધારે ગૌરવવાળો ભાગ તે એ સૂરોનો અનેલો છે ધણી વાર એ પ્રાર્થનાઓનું સ્વરૂપ હિંદુ ભાષાની ભવ્ય પ્રાર્થનાઓને મળતું આવે છે. વરુણનું રાજ્ય શાન્તિભરેલું હોવાનું કારણ શું છે

તેનો ખુલાસો એવી રીતે મળી શકે છે કે નિયમસર ફરી ફરીને નજરે પડતા આકાશના દેખાવની સાથે, નબ વિષે દૃશ્યમાન થતા ગ્રહ ઉપગ્રહ આદિની ગતિ સાથે એને ગાઢો સમ્બન્ધ છે, ઇન્દ્રની યુક્કુશળ અને ક્રેટલીક વાર ધૂનભરેલી જણાતી પ્રકૃતિનો ખુલાસો એવી રીતે મળી શકે છે કે તોફાન વખતે આકાશ વાયુ આદિના જુદા જુદા તરવો એકબીજા સાથે અનિશ્ચિત અને અચોક્કસ લડાઈમાં ઉતરી પડ્યા હોય એવું લાગે છે વરુણની પ્રકૃતિ અને એની સત્તાનું વર્ણન જેમ અને તેમ વેદના કવિઓના પોતાનાજ શબ્દોમાં આપણે આપીયું —

વરુણના કાયદાથી આકાશ અને પૃથ્વી બેઉ એકબીજાથી જુદા રહે છે સૂર્યના સુવર્ણમય અને ફરતા ગોળાને વરુણેજ આકાશમાં પ્રકાશતો રાખ્યો છે સૂર્યને માટે વિશાળ માર્ગ પણ એણેજ ઘડ્યો છે અતરિક્ષમાં જેનો ઘોષ મબળાય છે તે વાયુ એ વરુણનોજ શ્વાસ છે એના નિયમો પ્રમાણેજ પેલો ચળકતો ચંદ્ર રાત્રિએ ફરે છે, અને પેલા ઉંચે ટગાયલા તારાઓ રાત્રિએ દેખાય છે પણ દિવસે પાછા અદૃશ્ય થાય છે નદીઓ વહે છે તે પણ એનેજ લીધે, એના નિયમો પ્રમાણે એ નદીઓનો પ્રવાહ હમેશા ચાલ્યાજ કરે છે નદીઓનું પાણી અપાટાબધ સમુદ્ર તરફ જતું હોવા છતાં સમુદ્ર ભરાઈ જતો નથી તે એની ગહન શક્તિને લીધેજ પર્યંતો જે વખતે વાદળામાં ઘેગયલા હોય છે તે વખતે એ પેલા ઉંધા વળેલા ઘડામાંથી પાણી પડવા દે છે અને પૃથ્વીને ભીની થવા દે છે એનો સમ્બન્ધ પ્રધાનપણે એ અતરિક્ષના પાણી સાથેજ છે, સમુદ્રની સાથે એનો સમ્બન્ધ કવચિતજ જોવામાં આવે છે §

§ ગૃત્સો રાજા વરુણશ્ચક્ર એતમ્

દિવિ પ્રેક્ષ્વ હિરણ્યયં શુમે કમ્ ॥ (૭,૮૭,૧)

આત્મા તે વાતો રજ આ નવીનોત્ ॥ (૭,૮૭,૨)

અમીય ઋક્ષા નિર્હિતાસ ઉચ્ચા

નક્ત દદ્દશ્રે કુર્હ ચિદિવેયુ ।

અર્દઙ્ગાન્ વરુણસ્ય વ્રતાન્

વિચાર્કશચ્ચન્દ્રમા નર્કમેતિ ॥ (૧,૨૪,૧૦) ગગર.

વરુણની સર્વસતા વિષે વેદમા ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે આકાશમા ઉડતા પક્ષીઓના, સમુદ્રમા ફરતા વહાણોના, દૂર સુધી વિચરતા વાયુના માર્ગને એ જાણે છે. જે કંઈ છૂપી વસ્તુઓ અત્યાર સુધીમા કરાયેલી છે અથવા હવે પછી કરાશે તે સર્વ એ જાણે છે માણસોની સત્યતા અને અસત્યતા એ જોઈ શકે છે એના વિના કોઈ પણ પ્રાણીથી આખનો એક પલકારો પણ મારી શકાતો નથી. નીતિમય રાજ્ય ચલાવનાર તરીકે વરુણની પદવી ખીજ કોઈ પણ દેવતાના કરતા વધારે ચઢિયાતી છે એના નિયમોને તોડવા એનું નામજ પાપ છે એ નિયમો તોડાયાથી એ શુરસે થાય છે એ નિયમો તોડનારને એ સખ શિક્ષા કરે છે જે પાશ વડે પાપી પ્રાણીઓને એ બાંધી લે છે તેનું વેદમા ધણી વાર કથન કરવામા આવ્યું છે એ અમત્યને હાકી કાઢનારો, અસત્યને ધિક્કારનારો, અસત્યની શિક્ષા કરનારો હોવા છતાં પશ્ચાત્તાપ કરનાર પ્રાણી તરફ એ રહેમની નજરથી જોય છે માણસોએ પોતે જે પાપ કીધા હોય તેજ નહીં પણ તેના પૂર્વજોએ જે પાપ કીધા હોય તેમાથી પણ એ તેને મુક્ત કરે છે એની પ્રાર્થના કરનાર માનવીથી નિત્ય એના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયું હોય છતાં એ તેને જવા દે છે, અને વગરવિચાર્યાં સ્વભાવને લીધે જેઓએ એના નિયમો તોડ્યા હોય તેઓના તરફ એ કૃપાની નજરથી જોય છે ખરેખર, વરુણને લગતું એવું કોઈ પણ સૂત્ર નહીં હોય કે જેમા અપરાધની માફી માટે એની પ્રાર્થના નહીં કરવામા આવી હોય ખીજ દેવતાઓ વિષેના સૂત્રોમા જેમ સસારી સુખના સાધનોની પ્રાર્થના કરવામા આવેલી હમેશા દીક્ષામા આવે છે તેમ વરુણના સૂત્રોમા થયેલા પાપને માટે ક્ષમાની યાચના કરવામા આવેલી હમેશા આપણા દીક્ષામા આવ્યા વગર રહેતી નથી ૬

§ वेदा यो वीना पदमंतरिक्षेण पतता ।

वेदं नावः समुद्रिय ॥ (१, २५, ७)

वेदं वार्तस्य वर्तनिमुरोर्ध्वस्य बृहत् ।

वेदा य अघ्यासते ॥ (१, २५, ૯)

अतो विश्वान्यर्कुता चिकित्वाँ अमि पश्यति ।

कृतानि या च कर्त्वा ॥ (१, ૨૫, ૧૧) વગેરે.

વ્રજાપતિ-સૃષ્ટિના રચનાર વિષે સૌથી ચઢિયાતા દેવ તરીકેની કલ્પના વિકાસ પામતી ગઈ તેમ તેમ વરુણના સમ્રાટ તરીકેના લક્ષણો સ્વાભાવિક રીતે ક્ષીણ થતા ગયા, અને આખરે એના આગલા રાજ્ય-માથી અમુકજ ભાગ-સમુદ્રનું રાજ્ય-એને માટે રહ્યું અથર્વવેદમાજ આ પ્રમાણેના ફેરફાર અમુક અંશે થયેલો આપણા દીઠામાં આવે છે, અને વેદના સમય પછીની દત્તકથાઓમાં એની પદની માત્ર સમુદ્રના દેવ-હિન્દુસ્તાનના નેપ્ચ્યૂન તરીકેજ રહી છે

વરુણ વિષેના સૂક્ત(૭, ૮૯)માંના નીચલા મત્રોથી, એને જે પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે તેના સ્વરૂપનો ઢઠક ખ્યાલ આવી શકશે -

મો ષુ વરુણ મૃન્મય'
ગૃહ રાજન્નહ ગમમ્ ।

‡ ઋગ્વેદની અદરજ (આગાશના તેમજ પૃથ્વીના) પાણીની સાથેનો વરુણનો વિશેષ સમ્બન્ધ સૂચવનારા મત્રો જોવામાં આવે છે -

યા આપો' દિવ્યા ઉત વા સ્વવંતિ
સ્વનિત્રિમા ઉત વા યા મ્વયજા ।
સમુદ્રાર્થા યા શુચય પાવકા-
સ્તા આપો' દેવીરિહ મામવતુ ॥ (૭, ૪૯, ૨)
યાસા રાજા વરુણો યાતિ મવ્યે
સત્યાનૃતે અવપશ્યઞ્જનાના ।
મધુશ્વૃત શુર્ચયો યાઃ પાવકા-
સ્તા આપો' દેવીરિહ મામવતુ ॥ (૭, ૪૯, ૩)

(જે પાણી છુલોકના છે અને જે વહે છે, જેને માટે ખોદીને માર્ગ કરવામાં આવ્યો છે, અને જે જાતે ઉત્પન્ન થયેલા છે, જે સમુદ્ર તરફ જાય છે, જે શુચિ અને પાવક છે, તે અહીં મહાક રક્ષણ કરે । જે પાણીના મન્યમાં માનવીઓના સત્ય તથા અસત્યને નિહાળનારા વરુણ રાજ જાય છે, જે મધુ રેડનારા છે, જે શુચિ અને પાવક છે, તે અહીં મહાક રક્ષણ કરે ।)

મૃઠ્ઠા સુંસત્ર મૃઠ્ઠય ॥ ૧ ॥

* * *

અપા મઘ્યે' તસ્યિવાસં

તૃણાવિદજ્જરિતારમ્ ।

મૃઠ્ઠા સુંસત્ર મૃઠ્ઠય ॥ ૪ ॥

યત્કિં ચેદં વરુણ દૈવ્યે જને'

અભિદ્રોહ મનુષ્યા ૧ શ્રરામસિ ।

અચિત્તી યત્તવ ધર્મા યુયોપિમ

મા નસ્તસ્માદેનસો દેવ રીરિષ ॥ ૬ ॥

(હે વરુણ રાજા ! માટીના અનેલા ધરમા હુ કદી જાઉં નહીં ।
દયા રાખો, પ્રતાપી દેવ ! મહને બચાવો । . . . પાણીની મધ્યમા
ઉભેલો હોવા છતા ત્હારી સ્તુતિ કરનારને તૃષા લાગી છે x દયા રાખો,
પ્રતાપી દેવ ! મહને બચાવો । હે વરુણ ! વગરવિચાર્યા સ્વભાવને લીધે
ત્હારા નિયમોને હમે જ્યારે તોડીએ ત્યારે મનુષ્ય તરીકે હમારાથી દેવ-
લોકોનો ગમે તેવો અપરાધ થતો હોય તોપણ, હે દેવ ! તે અપરાધને
માટે તું હમને શિક્ષા કરીશ નહીં ।)*

* વરુણના ઝયદાનો લગ કરનારા પાપી પ્રાણીઓને જળધરનો રોગ
થાય છે એવું માનવામા આવતું, તેનું આ સ્થળે સૂચન કરાયલું છે

* “વરુણ” એ દેવતાને ધરાનના “અહુરમઝ્દ”ની સાથે ઐતિહાસિક
સમ્બન્ધ છે એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે એ મતના સમર્થનમા નીચે
પ્રમાણોના કારણો આપવામા આવે છે —

(૧) “વરુણ”ને “અહુર” એ વિશેષણ ધણી વાર લગાડવામા આવે છે

(૨) “આદિત્યો”મા જેમ વરુણ શ્રેષ્ઠ છે તેમ “અપારપદ”મા અહુર-
મઝ્દ શ્રેષ્ઠ છે “આદિત્યો” અને “અપારપદ” એ બેની વચ્ચે કેટલુંક
મળતાપણું છે

(૩) વેદમા વરુણ અને મિત્ર એ બેના નામ જેવી રીતે સાથે જોવામા
આવે છે તેવી રીતે ઝેદ અવસ્તામા “અહુર” અને “મિત્ર”ના નામ
સાથે જોવામા આવે છે, જોકે બીજી રીતે એ બેની સ્થિતિ અલગઈ ગઈ છે
અને “મિત્ર”ને તો “અપારપદ” તરીકે પણ ગણવામા આવતો નથી.

ઋગ્વેદમાં સૂર્યદેવતાઓ પાત્ર છે. એ પાત્ર દેવતાઓ સૂર્યની પ્રતિનિધિ જુદા જુદા સ્વરૂપોનો ભેદ સૂચવે છે એમનો એક સૌથી પ્રાચીન દેવતા, મિત્ર (એટલે “ દોસ્ત ”) તે સૂર્યની કલ્યાણકારી કૃતિઓ તરફ આપણું વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચે છે હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે એ દેવતુ અસ્તિત્વ હતું એ નક્કી છે, પણ ઋગ્વેદમાં તો એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જાણે તર્દનજ નહું રહ્યું હોય, વરુણની અદરજ એનું વ્યક્તિત્વ જાણે લીન થઈ ગયું હોય એવું લાગે છે વરુણની સાથે એનું આવાહન ઘણી વાર કરવામાં આવ્યું છે, પણ એનું એકલાનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય તેવું સૂક્ત એકજ (૩, ૫૯) છે

સૂર્ય (જેનું નામ યાવની ભાષાના “ Helios ” એ નામને મળતું આવે છે) તે સઘળા સૂર્યદેવતાઓમાં વિશેષ મૂર્ત (concrete) છે, કારણ કે આકાશમાં પ્રકાશતા ગોળાનું નામ પણ સૂર્ય છે એટલે એ ગોળાની સાથેના એનો સમ્બન્ધ કદી પણ ભૂલી જવાતો નથી વેદમાં સૂર્યના ચક્ષુનું વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને ઉપાને માટે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “ એ દેવતાઓના ચક્ષુને લાવે છે.” સૂર્ય-દેવ સઘળું જેઈ શકે છે, એટલે એ આખા વિશ્વની ખાતખી મેળવનારો (દ્રુત) છે સળગા પ્રાણીઓને અને માનનીઓના સારા તેમજ નકારા કર્મોને એ જોય છે સૂર્યવડે જગત્ થઈને માણસો પોતાને જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં જાય છે અને જે કરવાનું હોય તે કરે છે જે કઈ ગતિમાન છે અને જે કઈ સ્થાવર છે તે સર્વનો આત્મા, તે સર્વનો રક્ષક એ છે. એ જે રથમાં બેસીને ફરે છે તે રથને સાત ધોડાઓ જોડ્યા હોય છે સાઝ પડે છે એટલે એ ધોડાઓને એ છોડી નાખે છે

यदेदयुक्तं हरितं सवस्यात्

आद्वात्री वासस्तनुते मिमस्मै' ॥

(ધોડાઓને તેઓના સ્થાન આગળથી એ છૂટા કરે છે એટલે

ખીલ વિદાનોનો મત એવો છે કે “ વરુણ ” અને “ અહુરમઝ્દ ” એ બેની વચ્ચે ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ છે એમું દર્શાવવાને જે કારણો આપવામાં આવે છે તે ભેઈએ તેવા સખળ નથી.

તરત સર્વ ઉપર રાત્રી પોતાનું વસ્ત્ર પ્રસારી દે છે). સૂર્ય અધિકારને ચર્મની પેઠે વીંટાળી દે છે, અને એને દેખતા તારાઓ ચોરની પેઠે છુપાઈ જાય છે ઉપાના ઉછગમાથી એ પ્રકાશે છે વળી ઉપાનો પતિ પણ એને કહેવામા આવે છે અગ્નિના એક સ્વરૂપ તરીકે દેવતાઓએ એને આકાશમા મૂક્યો હતો આકાશમા થઈને પસાર થતા પક્ષી અથવા ગરુડ તરીકે એને ધણી વાર વર્ણવવામા આવ્યો છે દિવસોનું પ્રમાણ એના ઉપર આધાર રાખે છે લાઘુ આયુષ્ય એના વડે મળી શકે છે વ્યાધિને એ મટાડે છે અને દુસ્વપ્નેને એ દૂર કરે છે ઉદય વખતે, મિત્ર અને વરુણ આગળ માણસોની નિર્દોષતા એ જણાવે એવી એને પ્રાર્થના કરવામા આવે છે સધળા પ્રાણીઓનો આધારજ સૂર્ય ઉપર છે, તેથી એને “ **વિશ્વકર્મન્** ” (સર્વનો કર્તા) કહેવામા આવ્યો છે

ખીજ સૂર્યદેવતા-સવિતાનું અગિયાર સૂક્તોમા આવાહન કરવામા આવ્યું છે, એટલે લગભગ સૂર્યના જેટલા સૂક્તો છે તેટલાજ સવિતાના છે સવિતા એટલે ‘ પ્રેરણા કરનાર ’ સવિતા તે સૂર્યની પ્રેરક શક્તિ સૂચવે છે એ ખાસ કરીને સુવર્ણમય દેવતા છે એના હાથ સુવર્ણમય છે, એના બાહુ સુવર્ણમય છે, એનો રથ સુવર્ણમય છે એ પોતાના મજબૂત અને સુવર્ણમય કર ઉડ્યા કરીને સધળા પ્રાણીઓને આશિષ દે છે અને તેઓને જાગૃત બનાવે છે એ કર પૃથ્વીના છેડાઓ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા છે એ પોતાના સુવર્ણમય રથમા બેસીને ઉડ્યા તથા નીચા માર્ગમા જાય છે તે વખતે સધળા પ્રાણીઓ તરફ એ જોય છે ઉપાની પાછળ પાછળ એ પ્રકાશે છે સૂર્યના કિરણોથી પ્રકાશતો, પીળા કેશવાળો સવિતા પૂર્વ દિશામાથી નિરતર પોતાનો પ્રકાશ પાડે છે એ દુસ્વપ્નેને દૂર કરે છે અને ભૂતપિશાચને હાકી કાઢે છે એ દેવતા-ઓને અમરત્વ બક્ષે છે અને માનવીઓને દીર્ઘ આયુષ્ય આપે છે વળી, મરણ પામેલા શરીરીને જે સ્થળે પુણ્યવતા પ્રાણીઓનો નિવાસ છે ત્યાં આગળ એ લઈ જાય છે ખીજ દેવતાઓ સવિતાના દોરવ્યા દોરવાય છે, કોઈ પણ પ્રાણી, ઇન્દ્ર અને વરુણ જેવા સૌથી બળવાન દેવતાઓ પણ એની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જતા નથી એના સ્વતંત્ર અમલને તેઓ આધીન રહે છે સવિતાનો સંધ્યાસમય સાયેનો સમ્બન્ધ પણ ધણી વાર જોવામા આવે છે એક સૂક્તમા (૨,૩૮) આશ્રમતા સૂર્ય તરીકે એની સ્તુતિ કરવામા આવી છે:—

અશુભિશ્ચિદાન્ વિ મુન્ચાતિ નૂનમ્
 અરીરમદત્તમાન ચિદેતો' ।
 અર્હર્ષુણા ચિદ્વયયો અવિષ્યામ્
 અનુ વ્રત સંવિતુર્મૈવ્યાગાત્ ॥ ૩ ॥
 પુન સમવ્યદ્ધિતત્ વચન્તી
 મધ્યા કર્તો ન્યધાન્નચ્છકમ ધીરં ।

* * *

વિંધો માર્તણ્ડો વ્રજમાપશુર્ગાત્
 સ્થશો જન્માનિ સવિતા વ્યાર્ક ॥ ૮ ॥

(ઉતાવળા અથો વડે જનારો એ દેવતા હવે એ અથોને છોડી નાખશે, ઝડપથી ચાલનારા રથને હવે એણે ચાલતો અટકાવ્યો છે સર્પની પેડે જનારાઓની ઝડપને એણે અટકાવી છે, સવિતાની આગ્રા પ્રમાણે રાત્રી આવી પહોંચી છે

વાણોતાણો કરનારી બાઈએ પોતાનું વસ્ત્ર પાછું વીંટાળી દીધું છે, કુશળ કારીગરો પોતે કરવા માડેલું કામ હવે અડધેથીજ છોડી દે છે, પક્ષીઓ સવળા પોતપોતાના માળા ભણી, પગુઓ સધળા પોતપોતાના કોડ ભણી વિદાય થાય છે, સવિતાદેવ પ્રાણીઓને પોતપોતાના ધર તરફ મોકલી દે છે)

ઋગ્વેદનો જે સૌથી પ્રખ્યાત મંત્ર છે (ગાયત્રી) તેમા આજ દેવતાઓનું આવાહન થયેલું છે. પ્રાચીન સમયમા વેદના અભ્યાસની શરૂઆત કરતી વખતે એ મંત્ર વડેજ માનવીની યુદ્ધિને જાગ્રત્ કરનાર તરીકે એનું આવાહન કરવામા આવતું હતું, અને હજી પણ દરેક ધર્મિક હિન્દુ પોતાની સહવાગની પ્રાર્થના કરતી વખતે હમેશા એ મંત્રનોજ ઉચ્ચાર કરે છે જે દેવનું એ મંત્રમા આવાહન થયેલું છે તે ઉપરથી એ મંત્રને સાવિત્રી કહેવામા આવે છે, પણ ઘણી વાર એને માટે ગાયત્રી એ શબ્દ પણ વપરાય છે ગાયત્રી જદમા રચાયેલો હોવાથી એને ગાયત્રી એ નામ આપવામા આવ્યું છે. એ મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.—

तत्सवितुर्वरेण्यम्
भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो न प्रचोदयात् ॥

(સવિતા દેવના તે શ્રેષ્ઠ પ્રકાશને હમે પ્રાપ્ત કરીએ । એ દેવ હમારી યુદ્ધિને જાગૃત કરે ।)

સવિતાને લગતા સૂક્તોનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં સુ એટલે “ ગ્રેરુ,” જેનાથી “ સવિતા ” એ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે, તે ક્રિયાપદના જુદા જુદા રૂપો એના નામની સાથે વારંવાર જોડવામાં આવે છે

પૂષન્ એ દેવતાનું ઋગ્વેદના આઠેક સૂક્તોમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે એના નામનો “ પોષણકર્તા ” એવો અર્થ થાય છે પ્રધાન-પણે ગોવાળિયાના દેવ તરીકે પ્રકટ થયેલી સૂર્યની કલ્યાણકારી શક્તિની કલ્પના એની પ્રકૃતિમાં આપણને દૃશ્યમાન થાય છે એના રથને બકરાઓ જોડ્યા હોય છે, અને એના હાથમાં પેરોણી હોય છે સર્ગના રસ્તાઓ એ જાણે છે, અને મરણ પામેલા જીવોને પિતૃઓના દ્વારના પથ તરફ એ લઈ જાય છે વળી, એ રસ્તાઓની પણ દેખરેખ રાખનારો છે પશુઓનું એ પાલન કરે છે, અને પોતાની પેરોણી વડે એ તેમને દોરવે છે પૃથ્વી ઉપરના માનવીઓ તથા પશુઓનું રક્ષણ કરીને અને માનવીઓને ખીજ દુનિયાના સુખભર્યા સ્થાનકોમાં લઈ જઈને એ સર્વનું કલ્યાણ કરે છે

વિષ્ણુ એ દેવને લગતા સૂક્તો કેટલા છે તેની ગણતરી કરીને તે દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો વિષ્ણુની પદવી ઉત્તરતીજ આવે, કારણ કે ઋગ્વેદમાં સૂર્ય, સવિતા, અને પૂષન્ એ દેવોના કરતા વિષ્ણુનું આવાહન ઓછી વખત કરવામાં આવ્યું છે પણ એવી રીતે જોવાને બદલે જો આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સઘળા સૂર્યદેવતામાં એની અગત્યતા સૌથી વધારે છે, કારણ કે હાલના હિન્દુ ધર્મના બે મહોટા દેવતાઓમાંનો એક એ છે એની પ્રકૃતિનું સૌથી અગત્યનું લક્ષણ એ છે કે એ ત્રણ મહોટા પગલા ભરે છે વિશ્વના ત્રણે વિભાગમાં થઈને સૂર્ય પસાર થાય છે એ વાતજ એ ત્રણ પગલાઓ વડે સત્યવાય છે એમાં કંઈ પણ શક જોડુ નથી એનું સૌથી ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ પગલું તે

સ્વર્ગ, જ્યાં દેવલોકો અને પિતૃલોકો વસે છે, ત્યાં મુકાયેલ છે એ સ્થાનકે પહોંચવાની ઇચ્છા કવિ નીચેના શબ્દમા પ્રગટ કરે છે —

તદસ્ય પ્રિયમ્ભિ પાર્થો અર્યા
નરો યત્ર દેવ્યવો મર્દન્તિ ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या
विष्णो पदे परमे मध्व उत्स ॥

(તે એના પ્રિય મ્થાનને હું પામું કે જ્યાં દેવની ભક્તિ કરનારા જનો આનન્દમા ગ્રહે છે, એ હમારો બધું છે, જેની ફલગ મ્હોટી છે એવા વિષ્ણુના પરમ પદમા અમૃતનો ઝરો છે)

સૂર્યની સામાન્ય પ્રકૃતિ લક્ષમા લખને નહીં, પણ ત્વરિત ગતિવાળા તેજના ગોળા ઉપર મ્હોટી ફલગો ભારીને ત્રણે ભુવન ઉપર ફરી વળનારા દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરીને પ્રથમ વિષ્ણુની ક'પના ક'વામા આવી હશે એવું લાગે છે કેટલાક મત્રોમા, માનનીના કલ્યાણને માટે એણે ત્રણ પગલા ભર્યા હતા એવું કહેવામા આવ્યું છે

આ લક્ષણ ઉપરવીજ આહ્વાણોમા એરી દતકથા આપવામા આવી છે કે પૃથ્વી જે વખતે અસુરોના તાબામા ગઈ હતી તે વખતે તેને ત્રણ પગલાઓ ભરીને પાછી મેળવવાને માટે એક યુક્તિ તરીકે વિષ્ણુએ વામનજનુ રૂપ લીધું હતું કલ્યાણ કરવાની રૂઝિત, એ વિષ્ણુનું ખાસ લક્ષણ છે, તે ઉપરવી લોકના કલ્યાણને માટે એણે જુદા જુદા અવતાર લીધા હતા એરી વાત વેદ પછીની દતકથાઓમા આપવામા આવી છે

જેને માટે આખા સૂક્તો રચાયા હોય એરી દેવી ઉષા, અથવા પ્રાતઃકાળની દેવતા, એ સિવાય બીજી કોઈકિય હશે, અને વારંવાર જેનું આવાહન કરવામા આવ્યું હોય એરી દેવી તો એ એકલીજ છે વીમેક સૂક્તોમા એનું આવાહન થયેલું છે એના નામનો અર્થ “ પ્રકાશવતી ” એવો થાય છે લૅટિન ભાષાનો Aurora અને ગ્રીક ભાષાનો Eos એ શબ્દો જે મૂળભાષી આવેલા તે મૂળભાષીજ ઉષસ્ત્ત એ શબ્દ આવેલો છે એ દેવીનું જ્યારે જ્યારે આવાહન કરવામા આવ્યું છે ત્યારે ત્યારે

પ્રભાતનો સુંદર દેખાવ કવિનયન આગળ ખડો થયા વિના રહ્યો નથી જોકે એ દેવીને ખીજ દેવતાઓની પેઠે સોમના નૈવેદ્યનો કંઈ પણ ભાગ આપવામાં આવ્યો નથી તોપણ વેદના ઋષિઓનું સંઘણી દેવીઓ કરતાં એ દેવી તરફથી વિશેષ લક્ષ્ય ગયું, એ દેવીનાજ તેઓને વિશેષ વિચારો આવ્યા, એ દેવી તરફથી તેઓને વિશેષ રસ હોવો એવું તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે પ્રાત કાળની શોભા, જે આપણા જોવામાં આવે છે તેના કરતા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ આકર્ષક હશે, તેની એ પ્રાચીન કવિઓના હૃદય ઉપર ઘણી ઊંડી અસર થઈ હતી એટલું તો નક્કી છે કે વેદની સૌથી સુંદર રચના તે ઉપાદેવીની છે એ રચનાની ખુબી એવી છે કે ખીજ કોઈ પણ સાહિત્યની વર્ણનાત્મક ધાર્મિક કવિતાઓ એનાથી ચઢી જાય એવી નથી એ દેવીના સ્વરૂપની તેજોમયતાને ઝાંખી કરી નાખે એવા વિપ્રવર્ગના રચેતા સૂક્ષ્મ ભેદો આ સ્થળે આપણા જોવામાં આવતા નથી, અને કદ્દપનાની સ્વાભાવિક સુંદરતાનો નાશ કરી નાખે એવા યજ્ઞને લગતા સૂચનો પણ આ સ્થળે કવચિતજ આપણા જોવામાં આવે છે

વાચકને એ કવિતાની ખુબીનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે તેટલા માટે ઉપાદેવીને લગતા કેટલાક વચનોને જુદા જુદા સૂત્રોમાંથી લઈને અને જેમ અને તેમ કવિઓના પોતાનાજ શબ્દોને વળગી રહીને હું તે વાચક સમક્ષ રજૂ કરીશ ઉષસ્ એ તેજસ્વી કુમારિકા આકાશમાં જન્મેલી છે અને આકાશની પુત્રી છે કાળી રાત્રીની એ ઉજ્જવળ ભગિની છે પોતાના પ્રિયતમના પ્રકાશથી, સૂર્યદેવના પ્રકાશથી એ પ્રકાશે છે એ સૂર્યદેવ એના પથની પાછળ પોતાના કિરણો મોકલે છે અને એક યુવાન માણસ કોઈ કુમારિકાની પાછળ પાછળ ભમે તેવી રીતે એ ઉપાની પાછળ પાછળ ભમે છે રાતા અથો અથવા રાતી ગાયો જેને જોડવામાં આવી છે તેવા તેજોમય રથમાં એ વિરાજે છે કોઈ નાચનારીની પેઠે સુંદર શણગાર સજીને એ પોતાની છાતીની શોભા પ્રકટ કરે છે પ્રકાશ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરીને એ કુમારિકા પૂર્વ દિશામાં પ્રકટ થાય છે અને પોતાની સુંદરતાને ઉઘાડી કરે છે જાણે સ્નાન કરીને ઊડી હોય તેવી રીતે પ્રકાશિત થતી એ પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે અનુપમ સૌન્દર્ય વડે પ્રકાશતી એ દેવી ન્હાના મ્હોટા સર્વ ઉપર પોતાનો એકસરખો પ્રકાશ પાડે છે સ્વર્ગના દાર એ ઉઘાડે છે, ગાયો કાડમાંથી બહાર નીકળે તેવી રીતે અધકારના દાર એ ઉઘાડી દે છે. એના ચળકતા કિરણો તે પશુના ટોળા

જેવા જણાય છે ભૂતપિશાચને દૂર કાઢીને અને પેલા કટાળો આપનારા અંધકારને આધો કરીને રાત્રીના સ્થામ વચ્ચેને એ ખસેડી નાખે છે જેને ખાગ છે એવા પ્રાણીઓને એ જગાડે છે અને પક્ષીઓને એ ઉચે ઉડતા કરે છે, સઘળા વસ્તુઓનું એ જીવન અને આધાર છે ઉષા જ્યારે પ્રકાશે છે ત્યારે પક્ષીઓ પોતાના માળામાથી બહાર નીકળીને ઉચે ઉડવા માડે છે અને માનવીઓ પોતાના પોષણની સામગ્રી શોધવાને નીકળી પડે છે મધુર અવાજોની પ્રેરનારી, રમણીય ધ્વનિઓને જગાડનારી એ છે મુકરર કરેલા સ્થાન આગળ એ નિત્ય આવે છે, અને દેવતાઓના નિયમનો એ કદી પણ ભંગ કરતી નથી, નિયમમર એ પોતાના માર્ગ ઉપર વિચરે છે, પોતાનો માર્ગ પોતે જાણે છે એટલે એ કદી ભૂલી પડતી નથી અગાઉના દિવસોમા એ જેવી પ્રકાશતી તેવીજ એ આજે પ્રકાશે છે, અને તેવીજ એ ભવિષ્યમા પણ પ્રકાશશે એને ઘડપણ કદી આવતું નથી એ અમર છે

પ્રભાતના સમયનું એકાન્ત તથા શાન્તિ જોધને વેદના ઋષિઓને કોઈ કોઈવાર એવા વિચાર પણ આવતા કે “પ્રભાત નિયમસર આવ્યા કરે છે અને જાય છે, એનું ફરી ફરીને આવવું કદી પણ બંધ થશે નહીં, પણ ‘મનુષ્યનું જીવન કદી પણ બંધ થશે નહીં,’ એ જીવનનો કદી પણ અંત આવશે નહીં એમ કોનાથી કહી શકાશે? માનવીનું જીવન કેવું ક્ષણભંગુર છે.” એક કવિ કહે છે —

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्

व्युच्छन्तीमुपस मर्त्यांस ।

अस्माभिर् नु प्रतिचक्ष्यामूत्

ओ ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥

(તે માનવીઓ ગયા કે જેઓએ આગલા સમયમા ઊગતી ઉષાનો પ્રકાશ જોયો હતો, અત્યારે આપણે એ ઉષાને પ્રકાશતી જોધએ છિયે, હવે પછીના સમયમા જેઓ એને પ્રકાશતી જોશે તેઓ પણ આપણી પાછળ આવે છે)

એજ શૈલીમા ખીજે એક ઋષિ કહે છે —

પુનં પુનર્જાયમાના પુરાણી
સંમાનં વર્ણમિ શુભમાના ।
શ્વદ્મીવં કૃત્નુર્વિજં આમિનાના
મર્તસ્ય દેવી જરયન્ત્યાર્યુ ॥

(જેવી રીતે એક હોશિયાર જુગારી અન્યના દ્રવ્યને લઈ લે છે તેવી રીતે પુરાણી છતાં ફરી ફરીને નવા જન્મ લેનારી, પોતાના સૌન્દર્યને તેના તેજ રંગ વડે શોભાવનારી દેવી માનવીઓના આયુષ્યને હરી લે છે)

ઉપાને લગતા જે સૌથી ખુબીદાર સૂક્તો છે તેમાના એક (૧,૧૧૩) માંથી લીધેલા નીચેના મંત્રો વેદની કવિતાની આ સૌથી સુંદર કલ્પનાનો વધારે સામાન્ય ચિતાર આપી શકશે -

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषा ज्योतिरागात्
चित्रं प्रकृतो अजनिष्ट विष्वा ।
यथा प्रसूता सवितु सवार्यं
एवा रात्र्युषमे योनिमारैक् ॥ १ ॥

* * *

समानो अच्वा स्वस्वोरनन्न
तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।
न मेधेते न तस्थतु सुमेके
नक्तोषासा समनसा विष्पे ॥ ३ ॥

भास्वती नेत्री सूरतानाम्
अचेति चित्रा वि दुरો' न आव ।
प्राप्या जगद्धचु' नो रायो अख्यत्
उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ૪ ॥

* * *

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि
व्युच्छन्ती' यवतिः शुक्रवासा ।
विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व
उषो' अद्येह सुमणे व्युच्छ ॥ ७ ॥

* * *
व्य ! जिभिर्दिव आतास्वद्यौत्
अप कृष्णा निर्णिज' देव्याव ।
प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वै
ओषा याति सुयुजा ग्येन ॥ ૧૪ ॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि
चित्र केतु कणुते चेकिंताना ।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनाम्
विधातीना प्रथमोषा व्यश्नૈत् ॥ ૧૫ ॥

उदीर्ध्वं जीवो अर्मुर्न आगात्
अप प्रागात्तम आ ज्योति'रेति ।
आरैक्पन्था यातवे सूर्याय
अर्गन्મ यत्र પ્રતિરન્ત આયુ ॥ ૧૬ ॥

(સધળા જ્યોતિમા એક એવુ આ જ્યોતિ આપ્યુ છે, દૂર સુધી પહોંચે એવો તેજસ્વી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો છે સ્વવિતાદેવને જગાડવાને માટે પ્રેરાઇને રાત્રીએ પોતાનુ સ્થાન હવે ઉપાને આપ્યુ છે એ બેડ ખેડેનોતો માર્ગ એકજ છે અને તે અન્ત વિનાનો છે. દેવતાઓનુ શિક્ષણ પામેલી એ ખેડેનો અપ્રેક્ષ પગી અક્ષેક વારાફરતી એ માર્ગનુ પ્રયાણ કરે છે સુન્દર સ્વરૂપતી, જુદા જુદા રાસીરની તોપણ એકજ મનની રાત્રી અને ઉપા એ બે ખેડેનો એકબીજા સાથે લડી પડતી નથી, તેમજ

તે વગર કામની બેસી રહેતી નથી મધુર શબ્દોની પ્રેરનારી પ્રકાશવતી ઉપાદેવી પોતાના તેજ વડે દીપે છે, એણે પોતાના દરવાજાઓ પૂરા ઉઘાડી દીધા છે. આખા જગતને જગાડીને કીમતી વસ્તુઓનું એ આપણને દર્શન કરાવે છે, ઉપાદેવીએ સધળા પ્રાણીઓને જગાડ્યા છે પેલી આકાશની પુત્રી આપણી આગળ દેખાઈ છે, તેજસ્વી વસ્ત્રો જેણે પહેરેલા છે એવી એ યુવતિને આપણે જોઈ છે. પૃથ્વી ઉપરની સધળી લક્ષ્મી ઉપર સત્તા ધરાવનારી હે ઉપાદેવી ! હે સુભગે ! આજે આ સ્થળે હમારા ઉપર તું પ્રકાશ ! . ...આકાશની જાળીમાં પોતાના પ્રકાશ વડે એ પ્રકાશી ગઈ છે, એ દેરીએ અધકારનું કાળુ વસ્ત્ર કાઢી નાખ્યું છે, રાતા અંધો વડે આખા જગતને જગાડીને, સારી રીતે જોડાયેલા રથમાં બેઠેલી ઉપા આવે છે પુષ્કળ કીમતી વસ્તુઓ સાથે લઈને આવતી, પોતાના તેજ વડે પ્રકાશવતી ઉપા પોતાના રશ્મિઓને ચોપાસ ફેલાવે છે જે અનેક ઉપાઓ ગઈ તેમાંની છેલ્લી, જે તેજોમય ઉપાઓ હજી આવવાની છે તેમાંની પહેલી અત્યારે અહીં ઉગી નીકળી છે ઉડી ! જીવ-પ્રાણુ દ્વરી હમારામાં અવ્યો છે અધકાર દૂર ગયો છે, અને જ્યોતિ આવવા માડ્યો છે સૂર્યને ફરવાને માટે એ રસ્તો ખુલ્લો કરે છે, માણસો જ્યાં પોતાનું આયુષ્ય લખાવે છે ત્યાં આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ)

આકાશના દેવતાઓમાં “ અધિજન ” એ નામના એ પ્રધાનના દેવતાઓનું વણી વાર આરાધન કરવામાં આવ્યું છે એ આકાશના પુત્રો છે, અને એ હમેશા જીવાન અને ખુબસુરત દેખાય છે એ બેડે એક રથમાં બેસીને ફરે છે એ રથમાં સૂર્યના નામની યુવતિ પણ એની સાથે બેસે છે એ રથ પ્રકાશવાળો અને સૂર્યના જેવો છે, અને એ રથના સધળા ભાગ સુવર્ણના બનેલા છે જ્યારે છેક મળરત્ન હોય છે, જ્યારે “ અધકાર હજી રાત્રી ગાયોની વચમાં ઉભેલો હોય છે ” ત્યારે એ બેડે દસ્યમાન થાય છે એઓનો રથ જોડાય છે એટલે ઉપાનો જન્મ થાય છે.

અન્યની વહારે ધાનારા દેવતાઓ તરીકે અધિનોના સમ્યન્ધમાં ધણી વાર્તાઓ કહેવામાં આવે છે સામાન્ય રીતે દુષ્પમાત્રથી તેઓ ખચાવે છે, પણ ખામ કરીને સમુદ્રમાંથી વંદાણમાં લઈ લઈને તેઓ માણસને ખચાવે છે તેઓનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેઓ દેવતાઓના વૈદ્યો છે. તેઓ આધજાને દેખતા બનાવે છે, અને લગડાને સાજા કરે

છે એક નવાઈ લાગે એવી વાર્તા એ છે કે વિશ્વલા નામની એક યુવતિનો કોઈ યુદ્ધમાં પગ કપાઈ ગયો હતો તે વખતે એ અશ્વિનોએ તરત તેને લોદાનો પગ આપ્યો હતો આંક દત્તકથામાં ઝૂચૂસના છોકરાઓ અને હેલનના ભાઈઓ, “Dioskouroi” નામના બે પ્રખ્યાત ઘોડેસ્વારો આવે છે તેની સાથે આ અશ્વિનોનું ઘણી બાબતમાં સરખાપણું જણાય છે આ બે દેવતાઓની ઉત્પત્તિ વિષે ઘણી સભવિત લાગે એવી કથનાઓ બે છે ક્યાંતો તેઓ જે વખતે ઝાંખું અજવાળું હોય છે, અડધો પ્રકાશ અને અડધું અધાર એવું હોય છે તે વખતે સૂર્યે છે, અથવાતો તેઓ સહવારનો તારો અને સારૂનો તારો એ બે વાના સૂર્યે છે †

અતરિક્ષના સ્થાનનો મુખ્ય દેવતા ધન્વ છે ખરેખર વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના લોકોનો પ્રિય અને પ્રભાવી દેવતા એ છે અશ્વિનો એકચતુર્થીય કરતાં પણ વધારે ભાગ એને લગતા સૂંતોમાંજ

†પ્રો. ગ્રેકડસ્ટર નહે છે કે અશ્વિનોને લગતી દત્તકથાઓમાં માનુષી અને પ્રકૃતિવિષયક એ પ્રમાણે બે તરફો ભગેલા છે અશ્વિનોએ વૈદિક વગેરેના ચમત્કારો ત્યાં વિષેની જે દત્તકથાઓ છે તેમાં માનુષી તત્ત્વ આગળ પડતું જણાય છે, અને તેઓની તેજોમયતા વિષેનું જ્યાં જ્યાં દરનામાં આવ્યું છે ત્યાં પ્રકૃતિની સાથે વિરોધ સમ્બન્ધ હોય એમ જણાય છે પ્રાચીન સ્વરૂપમાં તેની ગહનતા જોવામાં આવે છે તેની જગ્યાએ મટારનાની જગ્યામાં પણ જોવામાં આવે છે અજાક ઈ પ્રખ્યાત ઘોડેસ્વાર થઈ ગયા હતા અને તેઓએ વૈદિક વગેરેના અને અદ્ભુત રૂપમાં કરીને સૂર્યને ચિત્તિ ત્યાં હતા એવું અમલના કેટલાક દીકારો માનતા હતા એમ યાસ્નના ગીતલા તથાનો ઉપરથી માલમ પડે છે —

“તત્કાશ્વિનો યાવાપૃથિવ્યાવિત્યેકે, અહોરાત્રાવિત્યેકે, સૂર્યા ચન્દ્રમસાવિત્યેકે, રાજાભૌ પુણ્યકૃતાવિત્યૈતિહાસિકા” —

(અશ્વિનો તે કોણ? કેટલાક કહે છે કે ‘આકાશ ને પૃથ્વી’, કેટલાક કહે છે કે ‘રાત ને દિવસ’, કેટલાક કહે છે કે ‘સૂર્ય ને ચન્દ્ર’, અને ઐતિહાસિકો કહે છે કે “એ પુણ્યશાળી રાજાઓ”) અશ્વિનો તે પ્રથમ કોઈ માનવીઓ હશે અને પછી તેઓને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું હશે એ ધણું સભવિત જણાય છે અશ્વિનોને પ્રકાશની સાથે સમ્બન્ધ છે એ વિષે ઈ સરાય નથી ‘અશ્વ’ એ સૂર્યનું ખાસ ચિહ્ન છે અને ‘અશ્વિન’ એ નામથીજ એનો પ્રકાશની સાથેનો સમ્બન્ધ સૂચવાય છે અશ્વિનોને સૂર્યના પતિ કહેવામાં આવ્યા છે સૂર્ય વડે સૂર્યનો આછો આછો પ્રકાશ સૂચવાય છે એ પ્રકાશના પહેલા નહીં અજવાળું અને નહીં અધાર એવો જે સમય હોય છે તે અશ્વિનોથી સૂચવાય છે

રોકાયેલો છે તે ઉપરથી એ દેવનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું સમજી શકાશે આગલા જન્માનાથી ઉતરી આવેલા એ દેવતાના સમ્બન્ધમાં કવિઓની કલ્પનાના પ્રભાવને લીધે ઘણી દત્તકથાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, તોપણ કયા કુદરતી દેખાવ ઉપર ધન્દ્ર તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવું છે પ્રધાનપણે ધન્દ્ર એ મેઘની ગર્જનાઓનો દેવતા છે છૂત્ર નામના અનાવૃષ્ટિ અથવા અધકારના અસુર ઉપર એ વિજય મેળવે છે, અને પરિણામે, અગાઉ વાદળાઓમાં ઘેરાઈ રહેલું પાણી બધન- માથી છૂટી થાય છે અથવા સૂર્યનો પ્રકાશ પાછો પ્રાપ્ત થાય છે આ એની દત્તકથાનું મુખ્ય તત્ત્વ છે આ દત્તકથાને આધારે વૈદિક સમયના ઋષિઓ તેના તેજ પ્રિય ઉપર ફરી ફરીને વિચાર કરે છે હાથમાં વજ્ર રાખીને, સોમરસના પાન વડે કરીને પ્રકુલિત થઈને, અને સાધારણ રીતે મરુત નામના દેવતાઓને સાથે લઈને ધન્દ્ર યુદ્ધની તૈયારી કરે છે પરિણામે ભારે મગ્ગમ મચી ગઈ છે ધન્દ્ર જે વખતે વૃક્ષના ઉપર પ્રહાર કરતો હોય તેની રીતે પોતાના વજ્રથી છૂત્રના ઉપર પ્રહાર કરે છે ત્યારે આકાશ અને પૃથ્વી બેઉ બચતે લીધે કંપી ઉઠે છે એનું એ યુદ્ધ કરી ફરીને જગતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે જે કુદરતનો દેખાવ આ દત્તકથા વડે સૂચવાય છે તે ફરી ફરીને નજરે પડે છે એ વાતજ આ ફરી ફરીને થતા યુદ્ધના વર્ણનથી સૂચવાય છે એ ખુલ્લું છે ધન્દ્રના પરાક્રમે વર્ણવતી વખતે કવિઓ વાવાઝોડાના ભૌતિક તત્ત્વો વિષે સાદા એટલે કલ્પનાના રંગથી રંગાયા વિનાના વર્ણનો કવચિતજ આપે છે ‘ એ વરસાદ મોકલે છે ’ એવું કવચિતજ કહેવામાં આવે છે, પણ એ પૂરાઈ રહેલા પાણીને અથવા નદીઓને બધનમાથી મુક્ત કરે છે એવું વારંવાર કહેવામાં આવે છે વીજળીનો ચમકારો તેને માટે હમેશા “વજ્ર” એ શબ્દજ વાપરવામાં આવે છે, અને વાદળાઓનો ગગડાટ તેને માટે “ગાયોનુ બરાડવુ” અથવા “રાક્ષસની ગર્જના” એવા શબ્દો વાપરવામાં આવે છે વાદળાઓને માટે જુદા જુદા નામો વાપરવામાં આવે છે, જેમકે ગાય, આચળ, ઝરૌ, ધડો, અથવા ડોલ એ વાદળાઓને માટે અદ્વિ એટલે “ પ્હાડ ” એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવે છે એ પ્હાડમાં પૂરાઈ રહેલી ગાયોને ધન્દ્ર છોડી દે છે વળી, એ પ્હાડ પર રહેનારા અસુરોને ધન્દ્ર પ્હાડ પરથી નીચે ગમડાની દે છે એવી રીતે એ પ્હાડો તે ઘણી વાર અસુરોના કિલ્લાઓ (પુર્) બને છે એ કિલ્લાની મપ્પા ૯૦, ૯૯ અથવા ૧૦૦ની ગણાવવામાં આવે છે, અને એ કિલ્લાઓને “ હાલતા,” “ શરદ્ ઋતુને લગતા ”

“લોહના અથવા પથરના બનાવેલા” એવી રીતે વર્ણવવામા આવે છે એક મત્રમા (૧૦, ૮૯, ૭) ઇન્દ્રને લગતી દત્તકથાના જુદા જુદા લક્ષણો આ પ્રમાણે એકઠા કરવામા આવ્યા છે

જ્વનં વૃત્ર સ્વર્ધિતિર્વનેવ
 રુરોજ પુરો અરદન્ન સિન્ધૂન્ ।
 વિમેદ ગિરિં નવમિજ કુમ્પમ્
 આ ગા ઇન્દ્રો અકુળત સ્વયુગ્મિ ॥

(ઇન્દ્રે વૃત્રને હણ્યો, કિલ્લાઓને તોડ્યા, નદીઓના પ્રવાહને માટે માર્ગ કીધો, ગિરિને ભેંધો, અને જે ગાયો હતી તે પોતાના સાથીઓને આપી દીધી)

વૃત્રને લગતી દત્તકથા અગત્યની હોવાને લીધે, ઇન્દ્રને ઘણી વખતે “વૃત્રહન” (વૃત્રને હણનારો) એવું ખાસ વિશેષણ લગાડવામા આવે છે ઇન્દ્રને વૃત્રાસુર સાથે યુદ્ધ થયેલું તેનું અતિ ગ્સભર્યું નર્ણન જે સૂક્તમા (૧૧, ૩૨) આપવામા આવ્યું છે તેમાથી નીચેના મત્રો લીધેલા છે -

ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યાણિ પ્ર વોંચ
 યાનિં ચકારં પ્રથમાનિં વજી ।
 અહન્નહિમન્વપસ્તતર્દ
 પ્ર વક્ષણાં અભિનત્પર્વતાનામ્ ॥ ૧ ॥

* * *

વૃષાયર્માણોઽવૃણીત સોમ
 ત્રિકંકુકેષ્વપિબત્સુતસ્ય ।
 આ સાયક મઘવાદન્ત વજ્રમ્
 અહન્ત્રેન પ્રથમજામહીનામ્ ॥ ૩ ॥

* * *

નાસ્મૈ' વિદુન્ન તન્યતુ સિંબેઘ
 ન યા મિહમકિરદ્વાદુર્નિ' ચ ।
 ઇન્દ્રશ્ચ યદ્યુયુધાતે અહિશ્ચ
 ઉતાપરીમ્યો' મઘવા વિ જિગ્યે ॥ ૧૩ ॥

* * *

અનિષ્ઠન્તિનામનિવેશનાનામ્
 કાષ્ઠાના મધ્યે નિહિત શરીરમ્ ।
 વૃત્રસ્ય નિપ્ય વિ ચન્ત્યાપો'
 દોષં તમ આશયદિન્દ્રશત્રુ ॥ ૨૦ ॥

(ધન્દ્રના વીર કર્મો હુ ગણાવીશ જે કર્મો એ વજ્ર ધારણ કરનારાએ કીધા તે હુ ગણાવીશ એણે અહિને માર્યો, અને પછી પાણીને મુક્ત કર્યો. પર્વતોની ગુફાઓને એણે ભેદી ..વૃષભના જેવા વેગવાળા એ દેવે મોઝરમને પમદ કર્યો, અને ત્રમણા વાસણોમા એ રસનુ એણે પાન કર્યું એ ઉદાર દેવે વજ્રને પોતાના તીર તરીકે ઝાડ્યું, અને પેલા પ્રથમ જન્મેલા અહિને એણે માર્યો. વીજળીનો ચળકાટ અથવા મેવનો ગગડાટ બેમાથી એક પણ તે વખતે એને કામ લાગ્યા નહીં ધ્રુમસ અથવા કરાઓનો જે વરસાદ એણે વરસાવ્યો તે થકી પણ એનું કંઈ વળ્યું નહીં જે વખતે ધન્દ્ર અને અહિનું યુદ્ધ થયું તે વખતે એ ઉદાર દેવે હમેશને મારેનો વિજય મેળવ્યો. કદી ન થોભે એવા, હમેશા વલ્લા કરે એવા પાણીના મધ્યમા વૃત્રનું શરીર રથું હતું વૃત્રના એ છપાયલા શરીરને પાણી ધસડી જાય છે ધન્દ્રનો જે શત્રુ હતો તે હમેશના અધકારમા સૂતો.)

પાણી છૂટા થવાના કર્મની સાથે પ્રકાશની અને સૂર્યની પ્રાપ્તિ થવાના કર્મને ગાઢો સમ્બન્ધ છે એથી આપણા વાચવામા આવે છે કે ધન્દ્રે જે વખતે વૃત્રાસુરને પોતાના વજ્ર વડે હડ્યો, અને માનવીના ઉપયોગને માટે જે વખતે પાણીને એણે બધનમુક્ત કર્યો તે વખતે સૂર્યને એણે સર્વથી દેખાય તેની રીતે આકાશમા મૂક્યો, અથવાતો, જે

વખતે ઇન્દ્રે એ અસુરને અતરિક્ષમાથી ઉડાવી દીધો તે વખતે સૂર્ય પોતાના સંપૂર્ણ પ્રકાશ સાથે ખીલી રહ્યો

કુદરતી રીતે ઇન્દ્ર તે યુદ્ધનો દેવતા પણ કહેવાયો, અને પૃથ્વીના શત્રુઓની સાથે યુદ્ધના પ્રસંગોમા ખીજા કોઈ પણ દેવના કરતા એનું વિશેષ આવાહન કરવામા આવ્યું છે એક કવિના શબ્દમા કહીએ તો, આર્ય વર્ણનુ એ રક્ષણ કરે છે અને કાળી ચામડીને એ તાબે કરે છે ખીજો કવિ કાળી ચામડીના ૫૦,૦૦૦ માણસોને એણે વિખેરી નાખ્યા અને તેઓના કિલ્લાઓને એણે ભાગી નાખ્યા તેટલા માટે એની સ્તુતિ કરે છે એના યુદ્ધોને માટે “ગવિષ્ઠિ” (ગાયત્રી છંદ) એ સપ્ત ધણી વાર વાપરવામા આવે છે

ઇન્દ્રના મહત્ત્વની સ્તુતિ કેવી રીતે કરવામા આવે છે તેના નમૂના તરીકે નીચલા બે મત્રો (મ ૨, સ ૧૨) દીક થઈ પડશે --

ય પૃથિવીં વ્યયમાનામદૃહન્
ય પર્વતાન્પ્રકૃપિતૌં અરમ્ણાત્ ।
યો અન્તરિક્ષ વિમમે વરીયો
યો દ્યામસ્તમ્નાત્સ જનાસુ ઇન્દ્ર ॥ ૨ ॥

* * *

દ્યાવાં ચિદસ્મૈ પૃથિવી નેમેતે
શુષ્માન્ચિદસ્ય પર્વતા મયન્તે ।
ય સોમપા નિચિતો વર્જંબાહુ
યો વર્જંહસ્તુ સ જનાસુ ઇન્દ્ર ॥ ૩ ॥

{ ધ્રુવતી પૃથ્વીને જેણે સ્થિર કીધી, પ્રકૃપિત પર્વતોને જેણે શાન્ત બનાવ્યા, અતરિક્ષના વિસ્તારનું જેણે માપ લીધું, અને આકાશને જેણે ટેકો આપ્યો--તે ઇન્દ્ર છે, ઓ માણસો ! આકાશ અને પૃથ્વી જાતે એની આગળ નમી રહે છે, પર્વતો પણ એનું બળ જોઈને ખીલીએ

છે, જે સોમરસનો પીનારો છે, જેના બાહુમા વળૂ છે, જેના હસ્તમા વળ છે, તે ઇન્દ્ર છે, ઓ માણસો !)

ઇન્દ્રની પ્રકૃતિમા માનવતાનું તત્ત્વ વિશેષ ખિલવવામા આવ્યું છે તેને લીધે એ પ્રકૃતિમા કષ્ટક અનીતિના લક્ષણો પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ દીઠામા આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, પોતાના પિતાનું ખૂન અથવા ઉપાના રથનો વિનાશ એવા સ્વચ્છન્દ ઉન્મતાઈના ક્રોધમા કેટલીક વાર એ આનન્દ માને છે એને સોમરસનો ખાસ પ્રેમ છે, અને યુદ્ધના પરાક્રમો કરવાનું જોમ એનામા આવે તેટલા માટે પુષ્કળ સોમરસ પીતો એને વર્ણવવામા આવ્યો છે એક આખું સૂક્ત (મ ૧૦, સુ ૧૧૯) ઇન્દ્રના સ્વગત ભાષણથીજ ભરેલું છે એ સૂક્તમા સોમરસનું પાન કરીને ઉન્મત્ત બનેલો ઇન્દ્રદેવતા પોતાની મહત્તા અને પોતાના બળની બડાશ હાકે છે એ સૂક્તમા કવિત્વની કઈ ખુબી નથી, તોપણ છાકટપણથી મગજ ઉપર જે અસર થાય છે, ખાસ કરીને બડાશ હાકવાની પ્રવૃત્તિનો જે ઉદ્ભવ થાય છે તેનું સાહિત્યમા અપાયેલું પ્રાચીનમા પ્રાચીન વર્ણન એ હોવાથી એ સૂક્ત આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે ઇન્દ્રના આવા આવા ક્રોધની નીતિ અનીતિના વિચાર કરતી વખતે એટલું આપણે ભલી જવું ન જોઈએ કે વૈદિક સમયના કવિઓની દૃષ્ટિએ સોમરસનું પાન કર્યાનો આનન્દ મેળવવો એ એક ધાર્મિક દૃત્ય ગણાતું હતું

અવસ્તામાં એક દૈત્ય તરીકે ઇન્દ્રનું નામ વપરાયેલું દીઠામા આવે છે વેદમા એને માટે વપરાયેલું ખાસ વિશેષણ, **જુગ્મહન્**, તે અવસ્તામા વિજયના દેવને માટે વેરૈશ્વન્ન એ રસપે વાપરવામા આવ્યું છે આ ઉપરથી, વૈદિક સમયના જુગ્મને હણનારા અને વિજય મેળવનારા દેવને મળતો આવે એવો કોઈ દેવતા હિન્દુસ્તાનના અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે એવું માનવાને મજબૂત કારણ મળે છે

વરુણ અને ઇન્દ્ર, જેનું મહત્ત્વ ઋગ્વેદના વિશેષ પ્રાચીન સમયમા લગભગ સરખું હતું, તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સરખામણી કરતા એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે વખતે હિન્દુસ્તાનના અને ઇરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે વખતે વરુણનું ગૌરવ વિશેષ હતું, પણ વેદના

પાછલા સમયમા એની પદવી ઇન્દ્રના કરતા ઉતરતી ગણાવા માંડી હતી કે એથી ઉલટું, ઇન્દ્ર તે બ્રાહ્મણો અને રામાયણ-મહાભારતના ગ્રંથોમા હિન્દુસ્તાનના સ્વર્ગનો મુખ્ય દેવતા થઈ પડ્યો, અને પુરાણમયની ત્રિમૂર્તિ, બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવ, તેના કરતા બેકે એની પદવી ઉતરતી છે, છતાં પુરાણમા પણ સ્વર્ગના મુખ્ય દેવતા તરીકેની પદવી એણે સાચી રાખી છે.

અતરિક્ષના ઉતરતા વર્ગના દેવતાઓમાથી ઓગ્રામા ઓછા ત્રણ વીજળીની સાથે સમન્વધ ધરાવનારા છે એમાનો એક ચિત્ત નામનો દેવતા છે, તે બહુ પરિચિત નથી, અને ઋગ્વેદના છુટક છુટક મત્રોમાજ તેનું નામ દીકામા આવે છે એ નામનો અર્થ “ત્રીજો” (ચાપની ભાષાનો “ત્રિતો-સ”) એવો થતો હોય એમ લાગે છે અગ્નિ વીજળી તરીકેનું સ્વરૂપ તે ત્રીજું છે એમ એ નામથી સૂચવાય છે એ નામની સાથે “આપ્ત્ય” એ વિશેષણ ઘણી વાર લગાડવામા આવે છે તેનો

ફૂંટો રહે છે હર્ષાબ્ધ છે તે પ્રમાણે ઋગ્વેદનું દશમું મંડલ, જે મોડું રચાયેલું છે, તેમા એક પણ વસ્તુનું સૂક્ષ્મ જોવામા આવતું નથી અગાઉ જે દેવને આખી ઈંડો-ધુરોપીયન પ્રભા માન આપતી હતી તે દેવ-“વરુણ,” ‘ઓરમઝ્દ’, ‘ઉરેનોસ’-નું ગોરવ ‘પીરે ધીરે ધીરે’ ગયું અને માત્ર સમુદ્રના દેવ તરીકેજ તેની ગણના થતા લાગી એથી ઉલટું, ઇન્દ્ર નું ઈંડો-ધુરોપીયન સમયમા નામ સરખું જોવામા આવતું નથી તેનું મહત્ત્વ હવે બહારનું વરી ગયું અને તે સ્વર્ગનો મહોટામા મહોટો દેવતા ગણાતો થયો ત્રી ઓગ્રાનું માનવું એવું છે કે ઇન્દ્રની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ તે વરુણને સ્થાને નહીં, પણ હાસને સ્થાને વધતી ગઈ ઈંડો-ધુરોપીયન પ્રભાને ધૂર્યના સુખર પ્રજાશની ઘણી કિમત હતી તેથી તેઓ “દ્યૌષિત્” ન-જ્યુષિટરને-માન આપતા (“દ્યૌ” એ શબ્દ “દિવ” એટલે “પ્રજાશય” એ ઉપરથી નીજાયો છે) પણ હિન્દુસ્તાનમા જઈ વસનારા લોકોને ધૂર્યની સખ ગરમી આનન્દ આપે એમ હવે નહીં, તેથી તેઓ વરસાદ આણનારા દેવ તરીકે ઇન્દ્રને (સ્પન્ડ એટલે “ટપકું ”) માન આપતા બાન્યા આ પ્રમાણે “દ્યૌ” ને સ્થાને ‘ફન્ડ’ની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ, અને શ્રીસ તથા રામના લોકો “જ્યુષિટર” ને જોડું માન આપતા તેટલું માન “દ્યૌષિત્” ને હિન્દુસ્તાનમા મળ્યું નહીં ગમે તેમ હોય, પણ એટલું નહીં કે વેદના સમયમા ઇન્દ્રનું માન જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ “દ્યૌ” નું નહીં, પણ “વરુણ” નું માન પણ ઓછું થતું ગયું

અર્થ “જલાત્મક” એવો થતો હોય એમ જણાય છે જે વખતે હિન્દુ-સ્તાન અને ધરાનના લોકો સાથે રહેતા હતા તે વખતે પણ એ દેવ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, કારણ કે એનું નામ અને વિશેષણ બેડું અવસ્તામા દીઠામા આવે છે પણ અગાઉ ઇન્દ્રનું અને એનું સ્વરૂપ લગભગ એકજ હતું એટલે ધીરે ધીરે એ પોતાના સ્થાનથી બ્રહ્મ થતો ગયો અને એની જગ્યાએ ઇન્દ્રની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ ઋગ્વેદમા કવચિતજ દીઠામા આવતો અને હિન્દુસ્તાન અને ધરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે સમયથી ઉતરી આવેલો બીજો દેવતા “અર્ષાં નપાત્” (પાણીના પુત્ર) એ નામનો છે વિદ્યુતરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરનાર અને પાણીની અદર કાષ્ટ વગર સળગનાર તરીકે એને વર્ણવવામા આવ્યો છે, તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે વરસાદના વાદળાઓમાથી વિદ્યુતરૂપે ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, તેના ઉપર આ સ્થળે દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરવામા આવ્યું છે માતરિશ્વન્, જેનું નામ ઋગ્વેદમા કવચિતજ દીઠામા આવે છે, તે દેવતા વિષે એવું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે કે ઐક દતકથાના પ્રામિથિયસની પેઠે સ્વર્ગમા દૂપાયલો અગ્નિ એ પૃથ્વી ઉપર લઈ આવ્યો હતો આકાશ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનાર અગ્નિનું કોઈ દિવ્ય સ્વરૂપ એ દેવતા વડે સૂચવાતું હોય એવું અનુમાન થાય છે કેટલાક મત્રોમા, અગ્નિ અને એ દેવતા બેડું એકજ છે એની મતલબના વચનો કહેવામા આવ્યા છે પાછલા વેદોમા, બ્રાહ્મણોમા અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમા માત્ર પાનના અર્થમાજ એ નામ વપરાયું છે

ઋગ્વેદમા રોદ્રદેવતાની જે પદવી છે તે પાછલા સમયના રોદ્ર-દેવતા કરતા તદ્દન બુદ્ધિજ છે ત્રણ કે ચાર સૂક્તોમાજ એની સ્તુતિ કરવામા આવી છે, અને એનું નામ વિષ્ણુના કરતા કંઈક યોડી વાર દેવામા આવ્યું છે. સાધારણ રીતે ધનુષ્યાણુને ધારણ કરતો એને વર્ણવવામા આવ્યો છે, પણ કોઈક વખતે વિદ્યુત્ અને વજ્રની સાથે પણ એનો સમ્બન્ધ હોય એવી રીતના વચનો કહેવામા આવ્યા છે એ વનના પશુ જેવો વિકરાળ અને વિનાશકારક છે એવું એના વિષે કહેવામા આવ્યું છે, અને “સ્વર્ગનો રક્ત વર્ણનો વરાહ” એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું છે એનું જે સૂક્તોમા આવાહન કરવામા આવ્યું છે તે સૂક્તો મુખ્યત્વે કરીને એના ભયકર બાણનો ભય દર્શાવે છે અને એના ઉગ્ર ક્રોધમાથી બચવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરે છે. વેદના પાછલા સમયના

સાહિત્યમા એની ઉત્પત્તિ એથી પણ વિશેષ દીક્ષામા આવે છે “શિવ” એવું મગલ વચન ઋગ્વેદમા પણ એના વિષે વપરાયલું છે, અને બીજાં વેદોમા જોડે એ વચન એના એકલાનેજ માટે વપરાયલું છે એમ નથી, તોપણ તે એના સમ્યન્ધમા ધણી વાર વપરાયલું જોવામા આવે છે વેદ પછીના સમયમા તો “શિવ” એ એનું ચોક્કસ નામજ થઈ ગયું નિર્સંશય, રુદ્રદેવ તે કોઈ અસુરની પેઠે કેવળ દુષ્કર્તા નથી દુષ્કર્તાથી બચવાને માટે, એટલુંજ નહીં પણ સુખની પ્રાપ્તિને માટે, માનવી અને પશુના કલ્યાણને માટે એની યાચના કરવામા આવે છે એની રોગનિવારક શક્તિનું વારંવાર કથન કરવામા આવ્યું છે, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય તરીકે એની સ્તુતિ કરવામા આવી છે

ઋગ્વેદના દેવતાઓમા મરુત્ એ નામના દેવતાઓ પણ આગળ પડતા છે “સાતથી ત્રણ ધણા” અથવા “સાઠથી ત્રણ ધણા” દેવતાઓનું એ મહત્ત્વ બનેલું છે એ દેવતાઓનો પિતા રુદ્ર છે અને એની માતા પૃથ્વી છે જન્મપ્રસંગે તેઓને અગ્નિની સાથે સરખાવવામા આવ્યા છે, અને એક સ્થળે “વિદ્યુત્તા હાસ્યથી ઉત્પન્ન થયલા” એના વિશેષણથી તેઓને મનોધન કરવામા આવ્યું છે એ જુવાન લડવૈયાઓના હાથમા બાઝાઓ હોય છે અને તેઓએ પોતાના મનુષ્ય ઉપર ટોપ પહેરેલો હોય છે સુવર્ણના અન્નકારો, મુખ્યત્વે કરીને હાથના અને પગના કડાઓ તેઓએ ધારણ કર્યા હોય છે —

દ્યાવો ન સ્તૃભિશ્ચિતયન્ત્ સ્વાદિનો
વ્યઽધિયા ન દ્યુતયન્ત્ વૃષ્ટયં ।

(આકાશ જેમ તારાઓ વડે પ્રકાશે છે તેમ મરુત્ દેવતાઓ પોતે જે કડા પહેરેલા છે તે વડે પ્રકાશે છે અબ્રમાથી ઉત્પન્ન થયેલી વીજળીની પેઠે તેઓનો મોકલેલો વરસાદ ચળકે છે)

વીજળીથી પ્રકાશતા સુવર્ણરથમા તેઓ ત્રસાજે છે, અને વીજળીને તેઓ પોતાના કર વિષે ધારણ કરે છે —

અર્વં સ્પયન્ત વિદ્યુર્નઃ પૃથિવ્યામ્
યદી' ધૃત મૃત્તં મુણ્ણુવન્તિ ॥

(જે વખતે મરુત દેવતાઓ ધૃતનું સિયન કરે છે તે વખતે વીજળીઓ નીચેની પૃથ્વી તરફ જોડાને હસે છે)

તેઓના રથને જે ઘોડાઓ જોડ્યા હોય છે તે કાબરચીતરા હોય છે, અને એક રથજે, પવનોને પોતાના રથ સાથે તેઓએ જોડ્યા હોય એવી રીતનું વર્ણન આવે છે

મરુત દેવતાઓ સિંહના જેવા અથવા જંગલી હુકરના જેવા વિકરાળ અને બચકર હોય છે પોતાના રથના ચક્ર વડે કરીને તેઓ પર્વતોને ભાગી નાખે છે —

વર્ષાન્તિ મુરુનો મિહમ
પ્ર વે'પયન્તિ પર્વતાન્ ।
યદ્યામ યાન્તિ વાયુર્મિ ॥

(જે વખતે વાયુને સાથે લઈને મરુતો પોતાના માર્ગમા પ્રયાણ કરે છે તે વખતે તેઓ ધુમસ ફેલાવી દે છે અને પર્વતોને કપાળી મૂકે છે)

વનના પનિઓને તેઓ વિદારે છે અને વિકરાળ હાથીઓની પેઠે તેઓ વનનો વિનાશ કરે છે —

વર્ના ચિદુગ્રા જિહ્તે નિ વો' મિયા
પૃથિવી ચિદ્વેજતે પર્વતાશ્રિત્ ।

(હે ઉગ્ર દેવતાઓ ! તમારા બચથી વન પણ નીચા નમે છે, અને પૃથ્વી પોતે, પર્વત પણ કપી રહે છે)

વરસાદ પાડવો એ મરુત દેવતાઓનું એક મુખ્ય કર્મ છે તેઓએ વરસાદ રૂપી વસ્ત્ર પહેર્યું હોય છે, અને વરસાદના ઝાપટા વડે સૂર્યના નયનને તેઓ બંધ કરી દે છે પૃથ્વી ઉપર તેઓ દૂધ રેડે છે, તેઓ ધૃતનું સિયન કરે છે, ગર્જના કરતા અખૂટ ઝરણાઓને તેઓ વહેતા કરે છે, પૃથ્વીને તેઓ માદક રસ વડે બીની કરે છે, સ્વર્ગની ડોલને તેઓ ઠાલવી નાખે છે —

પ્રતિ છોમાન્તિ સિન્ધવ પ્રવિમ્યો
યદન્નિયા વાર્ચમુદીરયન્તિ ।

(જે વખતે અબની વાયા તેઓ વદે છે તે વખતે નદીઓ તેઓના રથચક્રના ધ્વનિને અનુકૂળ પ્રતિધ્વનિ કાઢે છે)

પાનના અવાજોને ઉદ્દેશીને મરુતને વણી વાર ગવૈયાઓ કહેવામા આવ્યા છે, અને ગવૈયાઓ તરીકે અસુરની સાથે યુદ્ધમા ઇન્દ્રને તેઓ મદદ કરે છે ખરેખર, સ્વર્ગના સધળા મઆમોમા તેઓ હમેશા ઇન્દ્રની સાથે રહે છે

વાયુ અથવા વાત એ નામનો પવનનો દેવતા ઋગ્વેદમા ૫૫ આગળ પડતો જણાતો નથી એનું જેમા આવાહન કરવામા આવ્યું હોય એવા આખા સૂક્તો ત્રણજ દીઠામા આવે છે પવન ઉપર જે ચેતનત્વારોપણ કરવામા આવ્યું છે તે વાયુ એ નામના દેવતામા વિશેષ ખિલવવામા આવ્યું છે વાયુ એ દેવતા ધર્મુખડ ઇન્દ્રની સાથે જોડાયેલો હોય છે, અને વાત એ દેવતા પર્જન્ય, જે વરસાદનો દેવતા છે અને જેમા માનુષીપણના લક્ષણો ઓછા સ્પષ્ટ દીઠામા આવે છે, તેની સાથે જોડાયેલો હોય છે વાયુ એ વિચારના જેવો ઉતાવળો છે અને એની ગર્જના કરવાની શક્તિ ભારે છે એના તેજોમય ગ્થને રાતા અશ્વો જોડવામા આવ્યા હોય છે એ રથની ખેડક સુવર્ણમય છે અને એ અનરિક્ષ સુધી પહોંચે છે એ રથમા યેમતી નખતે ઇન્દ્ર એનો સાથી હોય છે “વાત” એટલે પવન એ સામાન્ય અર્થમા વધારે સ્થૂલ રીતે પણ એને વર્ણવવામા આવ્યો છે વા એટલે “વાવું” એ ક્રિયાપદ ઉપરથી વાત એ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે એ નામની માથે ધણી નાર એ ક્રિયાપદ વાપરવામા આવ્યું છે એ વાય છે અને રુદ્રની પેઠે એ વ્યાધિ મટાડે છે અને આયુષ્ય વધારે છે, કારણ કે અમરતાનો ભંડાર એના ધરમા છે એની મૃતિ કરનારા એક ટૂંકા સૂક્તમા (મ ૧૦, સૂ ૧૬૮) કવિ એનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે —

વાતસ્ય નુ મંહિમાન રથસ્ય
ઋજન્નેતિ સ્તનયન્નસ્ય ઘોષ ।

દિવિસ્પૃગ્યાત્યઋણાનિ કૃણવન્
ઉતો ઇતિ ઘથિવ્યા રેણુમસ્યન્ ॥ ૧

* * *

અન્તરિક્ષે પૃથિભિરીયમાનો
ન નિ વિંશતે કતમચ્ચનાહં ।
અપા સર્વા પ્રથમજા ઋતાવા
કં સ્વિજ્જાત કુન્ આ ભૂમૂવ ॥ ૩

આત્મા દેવાના ભુવનસ્ય ગર્ભો
યથાવશ ચંરતે દેવ ણ્ષ ।
ઘોષા ઇદસ્ય શૃણિવે ન રૂપ
તસ્મૈ વાતાય હૃવિષા વિધેમ ॥ ૪

(વાતના રથનો મહિમા હું હવે ગામ્હિ, એ રથ ખડખડાટ કરતો ચાલ્યો જાય છે, એનો અવાજ તે ગર્જનાના જેવો છે, આકાશને અડકે એવો એ રથ રાતો પ્રકાશ પાડતો ચાલ્યો જાય છે પૃથ્વી ઉપરની ધૂળને ઉરાડતો એ રથ આગળ વધ્યો જાય છે . અતરિક્ષમા પોતાને માર્ગે ધસ્યો જનારો એ કોઈ પણ દિવસ યોજતો નથી, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો, નિયમને ચ્હાનારો, પાણીનો મિત્ર,—એ કહો ! મ્મા આગળ જન્મ્યો હશે ? કહો ! ક્યા આગળથી એ આ તરફ આવ્યો હશે ? દેવતાઓનો આત્મા, અને આખા જગતનો બાળક, આ દેવતા પોતાની મરજીમા આવે તેમ ભટકે છે એનો ઘોષ મબળાય છે, પણ એનું રૂપ કદી દેખાતું નથી એ વાતની હવે વહે કરીને આપણે સેવા કરીએ)

અતરિક્ષનો ખીજો દેવતા વર્જન્ય તે વરસાદનો દેવતા છે ત્રણજ સૂક્તોમા એનું આવાહન કરવામા આવ્યું છે અને ઋગ્વેદમા ત્રીસેક વખતજ એનું નામ દેવામા આવ્યું છે કેટલાક મત્રોમા એ નામનો “ વરસાદનું વાદળ ” એટલેજ અર્થ થાય છે, તેથી વરસાદના તોદાનની

સાથેનો એ દેવતાનો ગાઠો સમ્બન્ધ હમેશા જણાઈ આવે છે એ વર-
સાદના વાદળાને ઘણી વાર આચળ, ડોલ અથવા પાણીની મસક એવું
નામ આપવામાં આવ્યું છે પરંતુ ઘણી વાર વૃષભની સાથે સરખાવ-
વામાં આવ્યો છે વરસાદને પાડવો એ એનો ખાસ ગુણ છે એની
પ્રવૃત્તિનું નીચલા મત્રોમાં વર્ણુ આખેદ્રખ વર્ણુન આપવામાં આવ્યું છે
(મ ૫, સૂ ૮૩)—

વિ વૃક્ષાન્ હૈન્ત્યુત હૈન્નિ રક્ષમો
વિશ્વ' વિભાય ભુવંન મહાવંધાત્ ।
ઉતાનાંગા ર્ષષ્તે વૃષ્ણ્યાવતો
યત્પર્જન્યં સ્તનયન્ હન્તિ દુષ્કૃત ॥ ૨

રથીત કશયાશ્વૌ અભિલિપન્
આવિર્દૂતાન્કૃણુતે વૃષ્યૌ ૧ અહં ।
દૂગાર્હિસહસ્યં સ્તનથા ઉદીરતે
યત્પર્જન્યં કૃણુતે વૃષ્યં ૧ નમઃ ॥ ૩

પ્ર વાતા વાન્તિ પ્તર્યાન્તિ વિદ્યન્
ઉદોષધીર્જિહતે પિન્વંતે સ્વ ।
હરા વિશ્વસ્મૈ ભુવનાય જાયતે
યત્પર્જન્યં પૃથિવી રેતસાવતિ ॥ ૪

* * *

અભિ ક્રન્દે સ્તનય ગર્ભમા ધા
ઉદન્વતા પરિ દીપ્યા રથેન ।
દર્શિતિ સુર્કર્ષ વિષિત ન્યશ્વમ્
સમા ભવન્તુદ્ધતો નિપાદા ॥ ૭

(દક્ષેને એ તોડી નાખે છે અને રાક્ષસેને એ ભારી નાખે છે, આપુ જગત્ એ મહા વજના ધારણ કરનારથી બ્હીએ છે જે વખતે ગર્જના કરતો પર્જન્ય નહારા કર્મ કરનારાઓનો વિનાશ કરે છે તે વખતે નિરપરાધી મનુષ્ય પણ એ બળવાન દેવથી આધો ન્હાસે છે રથ ચલાવનારો જેની રીતે પોતાની આપુક લગાનીને ધોડાઓને ઢોડાવે છે તેવી રીતે વરસાદના દૂતોને એ સપાટાબધ ચાલતા પ્રકટ કરે છે જે વખતે પર્જન્યદેવતા આકાશને વરસાદના વાદળાઓથી ભરી નાખે છે તે વખતે દૂરથી પણ સિંહની ગર્જનાઓના ધોષ અને પ્રતિધોષ સભળાય છે વાયુ જેરથી વાય છે, વીજળીઓ પૃથ્વી પર પડે છે, ઓષધિઓ ઊગી નીકળી છે, આકાશમાર્ગમાથી પાણી વહુ જાય છે, જે વખતે પર્જન્યદેવતા પૃથ્વીને પોતાના રેત વડે સચેત કરે છે તે વખતે આખા જગતને માટે અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે હે પર્જન્ય ! તું અવાજ કર ! તું ગર્જના ચલાવ ! તું ગર્ભ મૂક ! જલભર્યા રથ વડે કરીને તું હમારી આસપાસ ફરી વળ ! છોડી નખાયલી મસકને તું પૃથ્વી તરફ નીચી ખેંચ ! પાણી રેડીને ઉંચા અને નીચા સ્થાનકોને તું એકસરખા બનાવી દે !)

“આપ” (પાણી)ની ઋગ્વેદના ચાર સૂક્તોમા દેવી તરીકે સ્તુતિ કરવામા આવી છે પણ એ અથ્રો જ એતનત્તારોપણ કરવામા આવ્યું છે તે “આપ” (પાણી)ને વર આપનારી અને યગમા પધારનારી માતાઓ, યુવતિઓ અને દેવીઓ તરીકે કલ્પવા ઉપરાત વિશેષ આગળ વધેલું જણાતું નથી માતા તરીકે એ દેવીઓ અગ્નિને જન્મ આપે છે, અને વિદ્યુત્ સ્વરૂપે પ્રકટ થતા અગ્નિને માટે અર્પાં નપાત્ “પાણીનો પુત્ર” એવા શબ્દો વાપરવામા આવે છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે એ દિવ્ય પાણી અપવિત્રતાને દૂર કરે છે, અને નીતિના દોષો, -અત્યાચારના પાપો, શાપ દીધાતું પાપ, જૂઠું ખોલ્લાતું પાપ, -એ સર્વેના કલકમાથી દૂર થવાને માટે પણ એનું આવાહન કરવામા આવે છે એ દેવીઓ વ્યાધિને મટાડે છે, લાપુ આયુષ્ય આપે છે, અને અમરતા બક્ષે છે સુંદર યુવતિઓના સાથમા કોઈ યુવાન પુરુષને જેવો આનન્દ મળે તેવો આનન્દ આ દેવીઓના સાથમા સોમને મળે છે, એ સોમ પ્રભુથી પુરુષની પેડે એ દેવીઓની પાસે આવે છે, એ યુવતિઓ આ યુવાનને નમન કરે છે.

ઋગ્વેદમા કેટલીક નદીઓ ઉપર દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરવામા આવ્યું છે અને તેનું આવાહન કરવામા આવ્યું છે એક સૂક્ત (મ ૧૦, સૂ ૭૫)મા સિન્ધુ નદીની સ્તુતિ કરવામા આવી છે, ત્યારે એક બીજા સૂક્ત (મ ૩, સૂ ૩૩)મા વિવાશ્ અને શુતુદ્રી એ બે નદીઓના વખાણ કરવામા આવ્યા છે પણ સરિતાદેવીઓમા સૌથી અગત્યની તો સરસ્વતી છે ત્રણ આખા સૂક્તોમા અને બીજા ધણા છૂટક છૂટક મંત્રોમા એ દેવીની સ્તુતિ કરવામા આવી છે બીજી નદીઓના કરતા આ નદીના સમ્મન્ધમા ચેતનત્વારોપણ ધણુ આગળ વધેલું છે, તે છતાં એ દેવીનો નદીની સાથે જ મમ્મન્ધ છે તે કદી પણ કવિઓની લક્ષ બહાર ગયો નથી એ દેવી સધળી માતાઓમા, સધળી નદીઓમા, અને સધળી દેવીઓમા શ્રેષ્ઠ છે એના હૃદયના અખૂટ ઝરણામાથી દરેક પ્રકારની સમૃદ્ધિ નીકળે છે અને એ લક્ષ્મી, મપત્તિ, આરોગ્ય અને પ્રજા એ સધળા વાના આપે છે એક ડવિ એ દેવીને એવી પ્રાર્થના કરે છે કે “ત્હારાથી વિખૂટો પાડીને તાર્ષ અગ્નિયા મુનકમા તું મ્હને મોકલીશ નહીં ” “આકાશમાથી, મ્હોટા પર્વત પરથી નીચે ઉતરીને તું યજ્ઞ સમીપ હાજર થા ” એવી એને પ્રાર્થના કરવામા આવી છે આવા આવા વચનો ઉપરથીજ વેદ પંચીના સમયની દત્તકથાઓમા ગંગાવતરણની ક’પનાનો ઉલ્લેખ થયો હોયે ઋગ્વેદમા સમ્મન્તીનું નદીની દેવી તરીકેનું આવાહન થયું છે, પણ ધ્રાહણુમા વાચ્, એટલે નાણીના દેવી, તેના સાથે એની એકતા માધ્યામા આવી છે, અને વેદ પંચીના સમયની દત્તકથાઓમા વક્રત્વ અને નિધાની દેવી તરીકે એનું આવાહન કરવામા આવ્યું છે, અને એને ધ્રાહ્યાની ત્રી તરીકે ગણવામા આવી છે

પૃથ્વી, એ દેવી ઘૌસૃથી ટૂટી પડેલી ભાગ્યેજ દીકામા આવે છે ત્રણ મંત્રના એકજ ટૂકા મંત્રમા (મ ૫, સૂ ૮૪) એની એકલીની સ્તુતિ કરવામા આવી છે એ સૂક્તમા પણ એની સ્તુતિ કરતી વખતે એના પતિ ઘૌસૃ (આકાશ)ને લગતા વચનો આપ્યા વિના ડવિથી ગ્રહેવાયું નથી —

દૃઢહાન્નિચા વનમ્પતીન્

મ્મયા દર્પ્યોન્નસા ।

યતે અન્નસ્ય વિદ્યુતો

વિદ્યો વર્ષન્તિ વૃષ્ટયં ॥

(જે વખતે ત્હારા વાદળની વીજળીઓમાંથી વરસાદ આકાશ પરથી નીચે પડે છે તે વખતે દૃઢ રહીને તું ત્હારા બળ વડે કરીને વનસ્પતિઓને બૃહિસરસા ટકાવી રાખે છે)

પૃથ્વી એ દેવતામાં જે ચેતનત્વારોપણ થયલું છે તે કેવળ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંજ છે, અને સ્થૂલ પૃથ્વીના જે ગુણો છે તેજ એ દેવીના ગુણો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે

પૃથ્વી પરનો સૌથી અગત્યનો દેવતા અમિ છે ઇન્દ્ર સિવાય વેદના સધળા દેવતાઓમાં એનું સ્થાન સૌથી વધારે અગત્યનું છે ૨૦૦ કરતા પણ વધારે સંક્રોમાં એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે યજ્ઞનો પ્રદીપ્ત થયેલો દેવતા, જે વેદની સધળી વિધિવિધયક કવિતાનું મુખ્યમિન્દુ છે, તેના ઉપર જે ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું હોય તે તન્મઃ ઋષિ ઓનું ધ્યાન સૌથી વિશેષ રોકાય એ સ્વાભાવિકજ છે અમિ (હૈટિન, ઇમિ-સ) એ મૂળતત્ત્વનું સાધારણ નામ પણ છે, એટલે એ દેવતા ઉપર મનુષ્યના ગુણોનું આરોપણ સ્હેજસાજજ થયલું દીઠામાં આવે છે એ દેવતાના શરીરના જે વિભાગો વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેનો પાર્થિવ અમિ, ખાસ કરીને યજ્ઞના અમિ સાથેનો સમ્બન્ધ ઉઘાડો માલમ પડી આવે છે અમિમાં ધૃતનું હરિ નાખવામાં આવે છે તે ઉપરથી અમિને “ ધૃતપૃષ્ઠ ” “ ધૃતપ્રતીક ” “ ધૃતકેશ ” એવા નામથી યોદ્ધાવવામાં આવે છે વળી એને “ શોચિષ્કેશ, ” જ્વાલાદારી કેશવાળો, એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે, અને એને “ હરિમ્મશ્ચુ ” સુનેરી દાઢીવાળો, એમ પણ કહેવામાં આવે છે એના દાંતો તીણા છે (તિગ્મજમ્મ), ચળકતા છે (શુચિદન્ત), સુવર્ણના છે (હિરણ્યદન્ત), લોહના છે (અમોલ્લ), અને એના ડાચાઓ સળગતા છે એની જીભ અથવા જીભો વિષે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે ધણી વાર એને અશ્વની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે કેટલેક સ્થળે તો એને માટે “ અશ્વ ” એ નામજ વાપરવામાં આવ્યું છે યજ્ઞને દેવતાઓની આગળ પહોંચાડવાને માટે યજ્ઞની ધુસરી સાથે એ અશ્વને જોડવામાં આવે છે વળી ધણી વાર એને પક્ષી સાથે પણ સરખાવવામાં આવે છે એને પાખો છે, અને એ પાખો વડે ઝપાટાબંધ જિડતો જિડતો એ દેવતાઓની આગળ પહોંચી જાય છે. પોતાના તીક્ષ્ણ દાંત વડે વનનાં વન એ ખાઈ જાય છે, વનના વન

એ ચાલી નાખે છે એનો પ્રકાશ ઉષા અથવા સૂર્યના કિરણોના જેવો છે, અને એ પ્રકાશ જળભરી વાદળીની વીજળીઓને મળતો આવે છે, પણ એનો પથ અને એના રથચક્રો બેડે શ્યામ વર્ણના છે, અને એના ઘોડાઓના પગના જે ચિહ્ન પડે છે તે પણ શ્યામ વર્ણના હોય છે પવનથી પ્રેરાઈને આખા વનમા એ ફેલાઈ વળે છે જગલો ઉપર એ ચઢાઈ કરે છે અને પૃથ્વીના કેશને એ કાપી નાખે છે હજમ જેવી રીતે દાદી સાફ કરી નાખે તેવી રીતે એ પૃથ્વીના કેશને કાઢી નાખે છે એની જ્વાળાઓ તે સમુદ્રના ગાજતા મોજાઓના જેવી છે વનના વૃક્ષો ઉપર એ જે વખતે ચઢાઈ કરે છે તે વખતે એ ગોધાની પેડે બસાડે છે, ધાસનું ભક્ષણ કરનારા તનખાઓ જે વખતે ઊડે છે તે વખતે તેનો અવાજ સાબળીને પક્ષીઓ પણ ગભરાઈ જાય છે કોઈ સ્તંભને ઊભો કરનારા માણસની પેડે એ પોતાના ધૂમ વડે કરીને આકાશને ટકાવી રાખે છે, અને “ધૂમકેતુ”, એટલે ધૂમ એ જેની નિગાની છે તે, એ એનું એક ખાસ વિશેષણ છે એ એક તેજોમય રથમા બેસીને જાય છે તે રથને બે અથવા વધારે ઘોડાઓ જોડ્યા હોય છે તે ઘોડાઓ રાતા અથવા પીળા રંગના હોય છે અને પવન તેમને ધક્કેને છે દેવતાઓને બોલાવી લાવવાને માટે એ ઘોડાઓ એ પોતાના રથ સાથે જોડે છે, કારણ કે એ યજ્ઞનો સારથિ છે

એના જુદા જુદા જન્મો, એના જુદા જુદા સ્વરૂપો, અને એના જુદા જુદા સ્થાનો વિષે લખવામા કવિઓ આનન્દ માને છે બે અરણીઓના ધર્મણથી અગ્નિની નિત્ય ઉત્પત્તિ થાય છે તે વિષે પણ તેઓ વારંવાર લખે છે. એ અરણીઓ એના માઆપ છે જેને ઝાલવો મુશ્કેલ પડે એવા નવા બાળકને એ અરણીઓ જન્મ આપે છે સુકા કાકામાથી એ દેવતા ઇવતો ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાળક જેવું જન્મે છે તેવું તરતજ પોતાના માઆપનું ભક્ષણ કરે છે ઉભા કાકાને ચક્કર ચક્કર ફેરવવામા જે દશ આગળીઓનો ઊપયોગ કરવામા આવે છે તે દશ યુવતિઓવડે એનો જન્મ થયલો કહેવામા આવ્યો છે અગ્નિ એ “બળનો પુત્ર” (સહસ્રસ્પુત્ર) છે, કારણ કે અગ્નિ સળગાવવાને માટે બળથી ધર્મણ કરવાની જરૂર પડે છે યજ્ઞને માટે દરરોજ સ્થવારે અગ્નિ સળગાવવામા આવે છે તેથી અગ્નિને “હવર્ણ” (સ્થવારના પ્હોરમા ઉઠનારો) કહેવામા આવ્યો છે. વળી એજ કારણથી એને સધળા દેવતાઓમા “કનિષ્ઠ,”

ન્હાનામા ન્હાનો, કહેવામા આવ્યો છે પણ એ ધરડો પણ છે, કારણ કે સૌથી પહેલો યજ્ઞ ચલાવનાર એ હતો એ પ્રમાણે એકજ મત્રમા “ જૂનો ” અને “ ધણો ન્હાનો ” એ બેઉ વિશેષણો એકી વખતે એને માટે વપરાયલા દીઠામા આવે છે

વળી અતરિક્ષના પાણીમાથી પણ અમિનો ઉદ્ભવ થયો છે, અને એ આકાશમાથી આણુવામા આવ્યો હતો એવું એના વિષે ધણી વાર કહેવામા આવ્યું છે પૃથ્વી ઉપર, અતરિક્ષમા, અને આકાશમા, એ પ્રમાણે અમિનો જન્મ થયો હોનાથી એનું ત્રણ પ્રકારનું સ્વરૂપ હોય એવું ધણી વાર કહેવામા આવ્યું છે દેવતાઓએ એને ત્રણ પ્રકારનો બનાવ્યો, એના ત્રણ જન્મ છે, અને એના સ્થાન પણ ત્રણ છે “ આકાશમાથી પ્રથમ અમિનો જન્મ થયો, બીજી વખત આપણા લોકમા (માણસોમા) એનો જન્મ થયો, અને ત્રીજી વખત પાણીમા એનો જન્મ થયો ” પ્રાચીનમા પ્રાચીન સમયની હિન્દુસ્તાનની આ ત્રિમૂર્તિ એ વેદના સમયની ધણી ગહન ચર્ચાઓના પાચારૂપ હોવાથી અગત્યની છે સૂર્ય, વાયુ, અને અમિ, જેને ત્રણે લોકમા બહેચાર્ધ ગયલા જણાવવામા આવ્યા છે તે પાછલા સમયની ઋગ્વેદની ત્રિમૂર્તિ, એટલુંજ નહીં પણ સૂર્ય, ઇન્દ્ર અને અમિ, જે ઋગ્વેદના સમયના નહીં તોપણ જૂનો છે, તે ત્રિમૂર્તિ એ બેકનો મૂળ નમૂનો આ ત્રિમૂર્તિ ઉપરથી લેવાયો હોય એ ધણું નમરિત જણાય છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ પાછલા સમયની હિન્દુઓની ત્રિમૂર્તિનું મૂળ પણ આ ત્રિમૂર્તિમા હોય એ પણ ધણું બનના નેગ છે અમિઓની આ ત્રિમૂર્તિ ઉપરથીજ યજ્ઞના એકજ અમિના ત્રણ વિભાગ પાડવાનો વિધિ, જે બ્રહ્માણુ ગ્રન્થોમા વારંવાર કહેવામા આવ્યો છે, તે ઉત્પન્ન થયો હોય એમ માનવાને કારણ છે એ ત્રિમૂર્તિ વડેજ અમિના ત્રણ વિભાગ પાડવાના વિધિનો ખુલાસો મળી શકે છે

પૃથ્વી ઉપરના અમિઓની અનેકતાને લીધે અમિને અનેક જન્મ-વાળો પણ કહેવામા આવ્યો છે, કારણ કે દરેક કુટુંબમા અને દરેક ઘરમા એનો નિવાસ હોય છે જુદે જુદે સ્થળે એ સળગાવવામા આવ્યો હોય છે, છતાં એ એકનો એકજ હોય છે, જુદે જુદે સ્થળે વેરાયલો હોવા છતાં એ એકનો એકજ રાગ છે શાખાઓ જેમ વૃક્ષની સાથે જોડાયેલી હોય છે તેમ બીજા અમિઓ એની સાથે જોડાયેલા હોય છે. જુદા

જુદા દિવ્ય સ્વરૂપો એ ધારણુ કરે છે, અને એના નામો અનેક છે, પણ સધળા દેવતાઓનો સમાવેશ એનામાં થઈ જાય છે. રથના આરાઓને જેમ રથનું ચક્ર ઘેરી લે છે તેમ સધળા દેવતાઓને એ ઘેરી લે છે એ પ્રમાણે, અમ્મિના જુદા જુદા સ્વરૂપો વિષેની ચર્ચા ઉપરથી ‘દિવ્યતાના પ્રકટ થયેલા અનેક સ્વરૂપોમાં એકતાનું તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે’ એ એકેશ્વરવાદનો સિદ્ધાન્ત ઉદ્ભવતો આપણે જોઈએ છિયે.

અમ્મિ એ મર્ત્ય જનોની સાથે રહેનારો અમર દેવતા છે, મનુષ્યના મકાનોમાં રહેનારો “અતિથિ” એને ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યો છે, અને ગૃહપતિ એ વિશેષણ એને વારવાર લગાડવામાં આવ્યું છે.

યજ્ઞ ચલાવનાર તરીકે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બે લોકની વચ્ચે ફરનારો “દૂત” એને ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યો છે. ખરેખર, જેમ ઇન્દ્ર એ મ્હોટા લડવૈયો છે તેમ અમ્મિ એ મ્હોટા પુરોહિત છે.

વળી, અમ્મિ એ એના પૂજારીઓનો સમર્થ કલ્યાણકર્તા છે. પોતાની હજાર આખ વડે, જે માણસ એને હવિ આપે છે તેની એ મહાળ રાખે છે, પણ એના પૂજારીના શત્રુઓને સુક્ષ્મા છોડવાઓની પેઠે એ બાળાને ભસ્મ કરે છે, અને નીજગીથી વિનાશ પામેના વૃક્ષની પેઠે બૂડા માણસોનો એ ધ્વંસ કરે છે. વૃક્ષમાંથી જેમ ગાખાઓ ફુગી નીકળે છે તેમ એનામાંથી સત્રણુ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. સધળા પ્રકારની મપત્તિ એની પાસ રહેલી છે અને લક્ષ્મીના દ્વાર એ ખુલ્લા કરે છે. આકાશમાંથી વરસાદ એ મોકલે છે અને એ અરણ્યની વચ્ચે ઝરાના જેવો છે. પણ સાધારણ રીતે એ જે વર આપે છે તે સસારસુખના, સતતિના, અને સુખવૈભવના હોય છે. ઇન્દ્ર મ્હોટા ભાગે વિજય, લગ્નાઈની લૂટ, બળ, અને યશ આપે છે, પણ અમ્મિના વરદાન એનાથી જુદા પ્રકારના હોય છે.

અમ્મિના પથમાં, અમ્મિનું જૂનામાં જૂનું કર્મ ધણું કરીને જૂત પિશાચને બાળી મૂકવાનું અથવા હાકી કાઢવાનું અને જતરમતરની નહારી અસરને નાબુદ કરવાનું હશે એ પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલું કર્મ ઋગ્વેદમાં હજી જળવાઈ રહ્યું છે, અને અમ્મિને વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ પોતાના પ્રકાશ વડે જૂતપિશાચને હાકી કાઢે છે. “રક્ષોહન” એવું વિશેષણ પણ એને લગાડવામાં આવ્યું છે. ગમે તેમ

હોય, પણ અગ્નિની આ પ્રવૃત્તિ વેદના સૂક્તો અને વિધિઓ એ બેઉમાં ખીજા કોઈ પણ દેવના કરતા વિશેષ દીઠામાં આવે છે

અગ્નિની પૂજા ઉપગત સોમયજ્ઞ એ ઋગ્વેદના કર્મકાંડની પ્રધાન વસ્તુ છે તેથી સોમ એ દેવતા* સ્વાભાવિક રીતે ઋગ્વેદનો એક મુખ્ય દેવતા ગણાય છે આપુ નવમુ મહલ, અને તે ઉપરાત ખીજા કેટલાક છૂટા છૂટા સૂક્તો એનેજ લગતા જે એ પ્રમાણે, વારવાર કથન કોનુ વિશેષ કરવામાં આવ્યું છે એ દૃષ્ટિથી જો આપણે તપાસીએ તો વેદના દેવતાઓમાં સોમનું સ્થાન ત્રીજું આવે છે સોમવધી અને સોમરસ હમેશા કવિઓના નયન સમક્ષ રહેતા હોતાથી, એના ઉપર ચેતનત્વારોપણ કરીને જે સૂક્તો રચાયલા તેમાં કવિઓની કલ્પનાશક્તિ ઉપર અમુક જાતનો અકુશ રહેતો હોય તેનું થનું આ કારણથી સોમની માનુષી આકૃતિ અથવા માનુષી પ્રવૃત્તિ વિષે ઋગ્વેદમાં નહીં જેવુંજ કથન કરવામાં આવ્યું છે સોમવધીને પથ્થર વડે દબાવીને તેમાંથી રસ કાઢવામાં આવેતો, તે રસને ઊનની ગળણી વડે ગાળીને લાકડાના પાત્રમાં રેડવામાં આવતો, અને છેવટે ધાસની બેઠક ઉપર દેવતાઓના પાનને માટે એ ધરામાં આવતો તે વખતે જે મત્રો બોલાતા તેજ મુખ્યત્વે કગીને નવમાં મહલમાં આપેલા છે આ સત્રગી ક્રિયાઓ તરફજ કવિઓનું ખાસ લક્ષ રહેલું છે અને એના સમ્બન્ધમાં તેઓ ગમે તેમ પોતાની કલ્પના ચલાવતા રહેલા છે ન સમજી શકાય એવા અનેક તરંગો એ સૂક્તોમાં દીઠામાં આવે છે દશ બહેનોએ, અથવા વિનસ્વત્ (ઊગતા સૂર્ય)ની પુત્રીઓએ સોમને પાનન કર્યા રિપેનું વર્ણન જ્યાં જ્યાં આવે

* શ્રીન દત્તકથાઓમાં જેવા “હાયોનિસસ” છે તેવા સંસ્કૃત દત્તકથાઓમાં “સોમ” દેવતા છે સોમરસમાં મનુષ્યને મદમત્ત બનાવવાની શક્તિ છે અને સોમરસ પીધાથી સાવારણ કરતા વિશેષ અમત્કારવાળા કૃત્યો મનુષ્યથી થઈ શકે છે એવું પ્રાચીન ઋષિઓના જોવામાં આવ્યું એટલે તેઓ ‘સોમ’ને દેવતા તરીકે પૂજવા લાગ્યા, સોમનક્ષત્રીને સર્વ કરતા ચઢિયાટી ગણવા લાગ્યા, સોમરસને તૈયાર કરવાના બ્યાપારને એક ધર્મવિધિ તરીકે માન આપવા લાગ્યા અને એ કર્મમાં જે કંઈ સાહિત્યો વાપરવામાં આવતા તેના તરફ પણ તેઓ પૂજ્યભાવથી જોવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સોમદેવતાની પૂજનો પ્રારંભ થયો જે વખતે ઈંડો-ઈરાની પ્રજા સાથે રહેતી હતી તે વખતે પણ એ પૂજા દાખલ થઈ ચૂકી હતી, પણ આર્ય લોકો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યાં આગળ એ પૂજનું માહાત્મ્ય કઈક વધી ગયું જણાય છે

છે ત્યા ત્યા દશ આગળીઓજ સમજવાની છે એક ચર્મ ઉપર સોમ-વહ્નીને જે પત્થરો પડે કચડવામા આવે છે તે “ ગાયના ચર્મ ઉપર એને આવે છે ” ઘેટાના જીનની ગળણીમાથી ગળાઇને સોમવહ્નીનો રસ જુદા જુદા પાત્રોમા પડે તેનું વર્ણન જુદી જુદી રીતે આપવામા આવ્યું છે સોમરસના પ્રવાહો પાત્ર રૂપી વન તરફ પાડાઓની પેઠે ધસે છે એ પાત્રોમા જઇને થોભવા માટે એ દેવ પક્ષીની પેઠે જાડે છે પક્ષી જેવી રીતે વૃક્ષ પર જઈને બેસે છે તેવી રીતે એ પીળા દેવતા પ્યાલા-ઓની અદર જઈને બેસે છે પાત્રમા એ રસને પાણી સાથે મેળવવામા આવે છે તેના સમ્બન્ધમા લખ્યું છે કે જેવી રીતે એક બરાડા પાડતો ગાંધો પગુઓના ટોળા ઉપર ધમ છે તેવી રીતે સોમદેવતા પાણીઓના ઉછગ તરફ ધસે છે કવિઓ એને દોરવે છે તે પ્રમાણે વારિ રૂપી નસ્તનું પરિધાન કરીને એ પાત્રની આમપાસ ફરી વળે છે એ જગતમા રમતો હોય છે તેને દશ યુવતિઓ પાવન કરે છે એ પાણીનો ગર્ભ અથવા પાણીનો બાળક છે એ પાણી તે એની માતાઓ છે સોમરસની સાથે રિપો જે વખતે પાણી ઉમેરે તે વખતે “ તેઓ ગાયના વસ્ત્રો એને પહેરાવે છે ”

સોમરસ પાત્રમા પડે છે તે વખતે તેનો જે અનાજ થાય છે તેના સમ્બન્ધમા ધણીવાર અતિશયોક્તિભર્યા ભાષા વાપરવામા આવી છે ઉપદ્રવજી તરીકે, એક કવિ કહે છે કે “ મીઠા ટીપાઓ ગળણીમા થઈને પડે છે તેનો અવાજ યોદ્ધાઓના જેવો મભળાય છે ” આ અવાજને માટે “ બરાડા ”, “ ગર્જના ”, એવા કઈ કઈ નામો ઠેકાણે ઠેકાણે વાપરવામા આવ્યા છે એવા મત્રોમા સોમને સાધારણ રીતે વૃષભની જોડે સરખાવવામા આવ્યો છે અથવાનો વૃષભજ કહેવામા આવ્યો છે, અને દૂધની સાથે મેળવેલું અથવા મેળવ્યા વિનાનું પાણી તેને ગાયો કહેવામા આવી છે

સોમરસના પીળા રંગને લીધે સોમના જે શારીરિક ગુણ ઉપર કવિઓએ વિશેષ બાર મૂક્યો છે તે એની ઓજસ્વિતાનો છે એના કિરણો વિષે વારંવાર કહેવામા આવ્યું છે, અને ધણી વાર એને સૂર્યની સાથે સરખાવવામા આવ્યો છે

સોમની જે માદક અને બલવર્ધક અસર થાય છે તેને લીધે

શાશ્વત જીવન આપનારી દેવી વસ્તુ તરીકે એને ગણવામા આવ્યો હોય એમ જણાય છે આજ કારણથી એ પેયને “અમૃત” એમ કહેવામા આવ્યું છે (અમૃત એ શબ્દ ગ્રીક ‘ambrosia’ એ શબ્દને મળતો આવે છે) સોમથીજ દેવતાઓને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થઈ વળી, જ્યાં સનાતન જ્યોતિ પ્રકાશે છે તે અક્ષય ધામમા સોમદેવ પોતાના ભક્તને સ્થાપે છે, અને જ્યાં યમ રાજનો વાસ છે ત્યાં આગળ એ તેને અમર બનાવે છે આ પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે સોમમા ઔષધના જેવો ગુણ પણ છે માદા માણસનું એ ઔષધ છે, અને સોમદેવતા જે કોઈ માદુ હોય તેને સાબુ કરે છે આધળાને એ દેખતો કરે છે અને લગડાને એ ચાલતો કરે છે

સોમના પાનથી અવાજ વધારે મ્હોટો થાય છે. ખલાસી જેમ વહાણને ધક્કે છે તેમ સોમ માણુમના અવાજને ધક્કે છે સોમથી વિચારશક્તિ પણ જાગૃત થાય છે, અને એ દેવના ભક્તો કહે છે

અર્ષામ સોમમૃતં અમૃમ

અર્ગન્મ જ્યોતિરિવિદામ દેવાન્ ।

“હમે સોમરમ પીધો છે, હમે અમર થયા છિયે, હમે જ્યોતિને પામ્યા છિયે, હમે દેવતાઓને જાણ્યા છે ”

સોમની માદક શક્તિ વિષે ખામ કરીને, અને ધણી વાર, ઇન્દ્રના મુક્તોમા લખામા આવ્યું છે અતરિક્ષના કિસક રાક્ષસોની સાથેના યુદ્ધપ્રભે સોમરસના પાનથી ઇન્દ્રમા અસાધારણ બળ આવે છે

સઘળી ઔષધિઓમા સોમ વધારે અગત્યનો હોવાથી એને ‘ઔષધિઓનો પ્રભુ’ અથવા ‘ઔષધિઓનો રાજા’ કહેવામા આવ્યો છે, અને વનસ્પતિ, “વનનો પતિ” એ વિશેષણ પણ એને ધણી વાર લગાડામા આવ્યું છે

અવસ્તામા હોમને વિષે કહેવામા આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદમા સોમને વિષે ધણી વાર કહેવામા આવ્યું છે કે એ પર્વતો ઉપર રહે છે અથવા પર્વતો ઉપર જીગે છે સ્વર્ગ એ એની ઉપતિત્ત

અને એના નિવાસનુ ખરેખર સ્થાન છે સ્વર્ગમાથીજ એને પૃથ્વી ઉપર લાવવામા આવ્યો છે સોમને લાવનારા ગરૂડ(હવેન)ની જે દતકથા છે તે આ ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ છે વીજળીનુ ઉતરવુ અને તેનીજ સાથે વરસાદનુ પડવુ એ કુદરતી દેખાવનુ આ દતકથારૂપે વર્ણન કરવામા આવ્યુ હોય એ ધાર્મિક મનાવત છે

ઋગ્વેદના કેટલાક પાછલા સૂક્તોમા સોમ અને ચન્દ્રની એક ખીજ સાથે કઈક અસ્પષ્ટ રીતની એકતા સાધવામા આવેલી જણાય છે અયર્વેદમા કેટલેક ઉકાણે સોમનો અર્થ ચન્દ્ર એવોજ થાય છે, અને યજુર્વેદમા સોમની સ્ત્રીઓના સમ્બન્ધમા ચન્દ્રના પ્રામાણેનુ કથન કરવામા આવ્યુ છે સોમ અને ચન્દ્રની આ પ્રમાણેની એકતા બ્રાહ્મણોમા ધણી સાધારણ જણાય છે એ બ્રાહ્મણોમા એનુ કહ્યુ છે કે જે અમૃત વડે ચન્દ્રનુ શરીર બનેલુ છે તે અમૃતનુ દેવતાઓ અને પિતૃઓ બક્ષણ કરતા હોવાથી એ ક્ષીણ થતો જાય છે વળી એક ઉપનિષદમા એવુ કહેલુ છે કે ચન્દ્ર એ સોમ રાજ છે, એ દેવતાઓનુ અન્ન છે, અને દેવતાઓ એને પી જાય છે છેવટે, વેદના સમય પછીનુ સાહિત્ય, તેમા સોમ એ ચન્દ્રનુ સાધારણ નામજ થઈ પડ્યુ છે, અને દેવતાઓ એનુ બક્ષણ કરતા હોવાથી એ ક્ષીણ થતો જાય છે પણ સૂર્ય એની ફરીથી વૃદ્ધિ કરે છે એવુ મનાયુ છે આ પ્રમાણે સોમ અને ચન્દ્રની એકતા સ્થાપિત થઈ તે આપણુ ખામ ધ્યાન ખેંચે એની છે ઋગ્વેદના કવિઓ સોમની દૈવી પ્રકૃતિ અને ઓજસ્વિતા વિષે જે અતિશયોક્તિ-ભરેલો વિસ્તાર કરે છે અને અધકારને હઠાવનાર તરીકે એનુ જે વર્ણન આપે છે તેને લીધેજ એ એકતા સ્થાપિત થવા પામી એમા કઈ પણ મશય જેવુ નથી કેટલીક વાર એ કવિઓ સોમને વિષે એમ કહે છે કે એ પાણીમા કુસે છે, અને ધણી વાર એના રસને માટે તેઓ “ટીપુ” (દ્રવ્ય) એ શબ્દ વાપરે છે આ ઉપરથી ચન્દ્રની સાથે એની સરખામણી કરનાના વિચાર રહેલાઈથી સ્ફુરી આવે એમા કઈ પણ નવાઈ જેવુ નથી ઉદાહરણ તરીકે, ઋગ્વેદના એક મંત્રમા એવુ કહ્યુ છે કે ખાલા-માનો સોમ તે પાણીમાના ચન્દ્રના જેવો છે સોમને લગતી કવિતામા જે ગહન અર્થોઓ છે તેને લીધે સોમ અને ચન્દ્રની મૂર્ખ એકતા થવાનુ કામ વધારે સુગમ થઈ પડ્યુ હશે.

અવસ્તા અને ઋગ્વેદ એ બેની સરખામણી કરતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે સમયે હિન્દુસ્તાન અને ઈરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે સમયની દત્તકથા અને તે સમયના ધર્મમાં પણ સોમની મહત્તા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી અવસ્તા અને ઋગ્વેદ એ બેઉમાં એવું વર્ણન આપ્યું છે કે એ પર્વતો ઉપર ઊગે છે, અને ત્યાં આગળથી પહોંચ્યા એને લઈ આવ્યા છે, બેઉમાં એને ઝાંપધિઓનો રાગ કહ્યો છે, બેઉમાં, લાલુ જીવન આપનાર અને મૃત્યુને હાકી કાઢનાર તરીકે એને વખાણ્યો છે બેઉમાં, સોમનો રસ કાઢવામાં આવે છે અને તેને દૂધની સાથે ભેળવવામાં આવે છે, બેઉમાં, સ્વર્ગ એ એનું ધર ગણવામાં આવ્યું છે, અને સ્વર્ગથી એ પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવેલો એવું કહેવામાં આવ્યું છે, બેઉમાં, સોમરસની પ્રતાપી દેવ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, બેઉમાં, આકાશનો સોમ અને પૃથ્વીનો સોમ એ બનેલો, સોમ એ નામનો દેવતા અને સોમ એ નામની પેય વસ્તુ એ બનેલો બેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે અવસ્તા અને ઋગ્વેદ એ બેઉનું સરખાપણું એટલે સુધી જણાય છે કે સોમ અને હોમ એ બંનેને માટે જે વિશેષણો વાપરવામાં આવ્યા છે તે પણ કેટલાક સરખા છે

ઋગ્વેદના સમયમાં મૂર્ત (concrete) વિચારોમાંથી અમૂર્ત (abstract) વિચારો તરફ ઉત્ક્રાન્તિ થઈ હોય એવું જણાય છે આ ઉત્ક્રાન્તિનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે જેમ જેમ વખત થતો ગયો તેમ તેમ અમૂર્ત વસ્તુઓમાં દેવતાપણું આરોપણ વધારે ને વધારે થતું ગયું એવા દેવતાઓ ઋગ્વેદમાં હજી યોડાજ દીઠામાં આવે છે મહોટે ભાગે ઋગ્વેદના છેલ્લા મહાભાગ એવા દેવતાઓ દીઠામાં આવે છે એમાંના કેટલાક દેવતાઓ શ્રદ્ધા અને મન્યુ (ક્રોધ) જેવા ગુણના ઉપર ચેતનત્વારોપણ થયાથી બનેલા છે શ્રદ્ધાનું આવાહન એકંજ દૂકા સૂક્તમાં કરવામાં આવ્યું છે અને મન્યુને લગતા સૂક્તો બે છે. પાછલા વેદોમાં આવી રીતના દેવતાઓની મખ્યામાં ઘણો વધારો થયો જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે, કામ એ દેવતા પ્રથમ અથર્વવેદમાં દીઠામાં આવે છે ત્યાં આગળ જે બાણો વડે એ દેવ પ્રાણીઓના હૃદયને વીધી નાખે છે તેનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, પાછલા સમયના સાહિત્યમાં આપણને વિશેષ પરિચિત થયેલો અને પુષ્પબાણને ધારણ કરનારો મદન તે આજ દેવતા. જેના નામથી અમુક કાર્ય કરનારું

સૂચન થતું હોય, જેમકે ઘાનુ “ સર્ગનાર ”, અથવા અમુક લક્ષણનું સૂચન થતું હોય, જેમકે પ્રજાપતિ “ પ્રજાનો પતિ ” એવા દેવતાઓની મધ્યમાં વધારે મોટાડી છે એ દેવતાઓ પ્રથમ અમૂર્ત નહીં હોય, પણ વિશેષ પ્રાચીન એવા એક અથવા એકથી વધારે દેવતાની અમુક પ્રતિ અથવા અમુક લક્ષણ સૂચનનારા વિશેષણો ઉપરથી એ દેવતાઓની કંપના ઉદ્ભવી હશે, અને આખરે તે દેવતાઓને સ્વતંત્ર મહત્તાની પ્રાપ્તિ થઈ હશે એમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રજાપતિ એ પ્રથમ સવિતા, સોમ વગેરે દેવતાઓનું વિશેષણ હતું તે છેલ્લા મહત્તાના એક પાછળથી લખાયેલા મત્રમાં સહિના રચનાર તરીકેનું લક્ષણ ધરાવનારા એક સ્વતંત્ર દેવતા તરીકે દીઠામાં આવે છે. આ દેવતાને અથર્વવેદમાં અને વાજસનેયી સહિતામાં ઘણી વાર, અને ધ્રાવણોમાં હમેશા મુખ્ય દેવતા તરીકે, દેવતાઓના પિતા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. સૂત્રોમાં પ્રજાપતિ ને ધ્રાવણ એ બેઉને એકજ ગણવામાં આવ્યા છે. વેદ પછીના સમયમાં, પ્રજાપતિનું સ્થાન ધ્રાવણ એ લીધું છે.

આવા અમૂર્ત દેવતાઓ કેટલીક વાર કેવી વિચિત્ર રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું એક રસ પડે એવું ઉદાહરણ દશમાં મહત્તાના એક સૂક્ત માથી મળી આવે છે. એ મૂક્તનો એક મત્ર આ પ્રમાણે છે —

येन द्यौरुग्र्या पृथिवी च द्रव्या
येन स्वं स्तमित येन नाकं ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमान
कर्म देवाय हविषा विधेम ॥

(જેના વડે ઉગ્ર આકાશ અને દૃઢ પૃથ્વી, જેના વડે સ્વર્ગ અને નભનો ધ્રુમટ સ્થિર રહે છે, જે અંતરિક્ષના પ્રદેશમાં ફરી વળે છે. ક્યા દેવની હવિષા વડે હમે પગ કરીએ ?)

આમાંની છેલ્લી લીટી તે અક્ષેપ પછી અક્ષેપ એમ નવ મત્રોને છેડે દીઠામાં આવે છે. એ લીટીમાં અજ્ઞાત દેવતા તરીકે સહિના રચનારનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે અને એને માટે ક એટલે ‘ કોણ ? ’ એ સર્વનામ વાપરવામાં આવ્યું છે, આ ‘ ક ’ એ શબ્દ વેદના પાછલા સમયના

સાહિત્યમાં સહિતા રચનાર પ્રજાપતિના વિશેષણ તરીકે, એટલુંજ નહીં પણ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ દેવતાના સ્વતત્ર નામ તરીકે પણ વાપરવામાં આવ્યો છે

ઋગ્વેદના સૌથી બેલા અને સૌથી મોડા લખાયેલા એવા એઉ વિભાગમાં દીઠામાં આવતો અમૂર્ત સ્વરૂપનો એક દેવતા **બૃહસ્પતિ**, એટલે “ પ્રાર્થનાનો પ્રભુ ” છે રૌથ અને વૈદિક સાહિત્યના બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાનો પ્રાર્થના એ અમૂર્ત વિચાર ઉપર પ્રથમથીજ દેવના તરીકેનું ચેતનત્વ આરોપાયેલી **બૃહસ્પતિ**ની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયેલો એમ માને છે પણ આ લેખકનું માનવું તો એવું છે કે અગ્નિ, જેની સાથે નિસશય એ ધણી બાબતોમાં મળતો આવે છે, તેની યજ્ઞવિષયક પ્રવૃત્તિ ઉપર દેવતાના ગુણનું આરોપણ થયાથી ધારે ધારે **બૃહસ્પતિ** એ સ્વતત્ર દેવતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત થયું હશે આ કારણથી એની પ્રકૃતિનું સૌથી અગત્યનું લક્ષણ એ છે કે એ પુરોહિત છે અગ્નિની પેઠે, ઇન્દ્રની દત્તકથામાં એને પણ દાળલ કરવામાં આવ્યો છે અને એ દત્તકથામાં એનો ભાગ ધણો આગળ પડતો છે† ઉદાહરણ તરીકે, વલ નામના રાક્ષસને હરાવીને ગાયોને એણે બહાર હાકી કાઢી હતી એવું વર્ણન એના સમ્બન્ધમાં ધણી વાર આપવામાં આવ્યું છે દેવલોકના **બ્રહ્મા** એ નામના ત્રિપ્ત તરીકે **બૃહસ્પતિ** એ પાછલા સમયની હિન્દુઓની ત્રિમૂર્તિના મુખ્ય દેવ **બ્રહ્મા**નું અસલ સ્વરૂપ છે પણ વેદની પછીની દત્તકથાઓમાં એક મહર્ષિ તરીકે, દેવતાઓના ગુરુ તરીકે, અને જ્યુપિટર (બૃહસ્પતિ) એ નામના ગ્રહ ઉપર રાજ્ય કરનાર તરીકે એનું **બૃહસ્પતિ** એ નામ જળનાઈ રહેલું જણાય છે

† ઇન્દ્રની દત્તકથાઓમાં બૃહસ્પતિનો ભાગ ધણો આગળ પડતો જોવામાં આવે છે તેના સમ્બન્ધમાં પ્રો રૌથ નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે — આનારાના પાણીઓને સતાડનારા મેઘાસુર(જુન અથવા વલ)ને હરાવવાને માટે ઇન્દ્રની ધણી વાર પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે ઇન્દ્રદેવતા અસુરના વિષમ દુર્ગોને ભેદીને એ દુર્ગમાં છુપાયેલી ગાયોને છૂટી કરે છે હવે ‘ બૃહસ્પતિ ’ વડે જો પ્રાર્થનાની વિજય આપવાની શક્તિ સૂચવાતી હોય તો ઇન્દ્રના આ પરાક્રમમાં બૃહસ્પતિ પણ એની સાથે જોડાયેલો હોય એમાં કંઈ નવાઈ જોવા નથી એકલા સામર્થ્યથી કંઈ પણ થઈ શકતું નથી, પ્રાર્થનાનું બળ પણ વિજયને માટે જરૂરનું છે પ્રાર્થના વિપત્તિના વિષમ દુર્ગને ભેદીને ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, વલાસુરને હરાવીને દુર્ગમાં સતાયેલી ગાયોને છૂટી કરે છે આ કારણથી કેટલેક સ્થળે આ પરાક્રમ બૃહસ્પતિનુંજ કરેલું જણાવવામાં આવ્યું છે

ખીન્ન એક અમૂર્ત અને ધણી વિશિષ્ટ પ્રકારનું સત્ય તે અદિતિ એ નામની દેવતાનું છે કેાઈ પણ આપ્ત સૂક્ત, એ દેવીનાજ સમ્બન્ધમાં રચાયેલું હોય એવું નથી, તોપણ પ્રસંગવશાત્ ધણી વાર એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એ દેવીના આગળ પડતા લક્ષણો ખેળ છે. એક તો એ કે આદિત્ય નામના દેવતાઓનું ન્હાનું મડળ, જેમાં વરુણ એ મુખ્ય દેવતા છે, તેની એ માતા છે, અને ખીન્ન એ કે એના પુત્ર વરુણની પેડે એનામાં પણ શારીરિક દુઃખો અને નૈતિક અપરાધોના બધનમાંથી માનવીને મુક્ત કરવાની શક્તિ છે આ પાઞ્જલા લક્ષણની માથે એના નામનો સમ્બન્ધ ઉઘાડો છે, કારણ કે અદિતિ એ નામનો “બધનમાંથી મુક્ત કરવું તે,” “છૂટાપાડું” એવો અર્થ થાય છે દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ થયા પહેલાંનો આ અર્થ ઋગ્વેદના થોડાક મંત્રોમાં સચરાઈ રહેલો જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે, એક કવિ “અદિતિની નિર્વિદ્ધ અને અમકુચિત બક્ષીસ”ને માટે પ્રાર્થના કરે છે એ અમૂર્ત કંથનનો ઉદ્ભવ ધણુખરૂ આ પ્રમાણે થયો હશે “અદિતિના પુત્રો” એ વચન આદિત્યોને ધણી વાર લગાડવામાં આવ્યું છે, પણ પ્રથમ એ વચન વપરાયેલું તે મુક્તિના પુત્રો એ અર્થમાં વપરાયેલું હશે એ ધણું મંભવિત છે એ દેવતાઓ(આદિત્યો)ના સ્વરૂપનું આગળ પડતું લક્ષણ ભાગ દધને સૂચવતા માટે એવી રીતનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હશે ઋગ્વેદમાં ધણી વાર એવી રીતનો પ્રયોગ થયેલો દીક્ષામાં આવે છે “અદિતિ” (મુક્તિ) એ નારી જાતિનો શબ્દ પ્રથમ આવી રીતે વપરાયેલો તેના પર પાઞ્જળથી ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું હશે એવી રીતે ચેતનત્વારોપણ થયાના દાખલા સંસ્કૃતમાં એક કરતા વધારે મળી આવે એમ છે આ કારણથીજ અદિતિ, જે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયા પછીજ અસ્તિત્વમાં આવી હતી, તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા એના મન્વળા પુત્રો નહીં તો કેટલાક પુત્રોથી તો વધુમાં ન્હાની છે, કારણ કે એ પુત્રો આર્ય લોકોનો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયો ત્યાર પહેલાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એવું સિદ્ધ કરી રાકાય તેમ છે §

---

§ પ્રો. રૉય ન્હે છે કે “અદિતિ”-અનન્તતા-એ આદિત્યોને પોષણ આપનારી અને આદિત્યો તર-થી પોષણ પામનારી શક્તિ છે એ અખૂટ અને અક્ષય શક્તિમાંજ આદિત્યોનું જીવન રહેલું છે એ સ્વર્વનો પ્રકાશ છે પ્રો. મેક્સ મ્યુલર કહે છે કે “અદિતિ એ અનન્તતાને માટે સોધી કાઢવામાં

વેદના ધર્મમાં દેવીઓનું માહાત્મ્ય એકદરે ધણું ઉતરતા પ્રકારનું છે. પૃથ્વીની રાજ્યકર્ત્રીઓ તરીકેના કામ કરતી તેઓ કવચિતજ દીકામાં આવે છે કંઈકે મહત્ત્વવાળી દેવી એકલી **ઉષ્સ્** છે એનાથી ઉતરતી **સરસ્વતી** તે પુરુષ દેવતાઓમાંથી જે સૌથી ઓછા આગળ પડતા છે તેનીજ સાથે બેસી શકે એમ છે જેને માટે આપ્ત સૂક્ત રચવામાં આવ્યું હોય એવી **પૃથ્વી** સિવાય બીજી જે થોડીક દેવીઓ છે તેમાંની એક **રાત્રી** છે એ રાત્રીનું નામ એની બહેન ઉષાની સાથે ધણી વાર જોડવામાં આવે છે ઉષાની પેઠે રાત્રીને પણ “આકાશની પુત્રી” એ નામથી મનોધન કરવામાં આવે છે કાળી રાત્રી તરીકે નહીં, પણ તેજોમય, તારકાના પ્રકાશવાળી રાત્રી તરીકે એની કંપના કરવામાં આવી છે ઉદાહરણ તરીકે, રાત્રી અને ઉષા એ બે દેવીઓમાં જે તફાવત છે તે સમજાવતા એક કવિ કહે છે “એક તારાઓથી પોતાની જાતને શણગારે છે, બીજી સૂર્યના પ્રકાશથી પોતાની જાતને શણગારે છે” રાત્રીનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે તે સૂક્ત(મ ૧૦, સૂ. ૧૨૭)માંથી નીચલા મત્રો લીધેલા છે —

રાત્રી વ્યૂહ્યદાયતી
પુંરુત્રા દેવ્યૃક્ષમિં ।
વિશ્વા અધિ શ્રિયોઽધિત ॥ ૧

ઓર્વિંપ્રા અમર્ત્યા
નિવતોં દેવ્યુઃ દ્વતં ।
જ્યોતિષા બાધતે તમં ॥ ૨

નિરુ સ્વસારમસ્કૃત
ઉષસં દેવ્યાયતી ।
અપેદું હાસતે તમઃ ॥ ૩

આવેલું જ્ઞાનામાં જ્ઞાનું નામ છે લાખા વખતના અમૂર્ત વિચારને પરિણામે એ અનન્તતાની—અસ્તિતીની—કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે એમ નથી પણ પૃથ્વીની પેલી તરફ, વાદળાઓની પેલી તરફ, આકાશની પેલી તરફ જે અનન્ત વિસ્તાર જોવામાં આવે છે તેના ઉપરથી એ કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે.”

સા નો' અદ્ય યસ્યાં વય

નિ તે યામન્નવિક્ષ્મહિ ।

વૃક્ષે ન વસન્તિ વય ॥

૪

નિ પ્રામાસો અવિક્ષત

નિ પુદ્ગન્તો નિ પુક્ષિણં ।

નિ ક્ષેનાસંશ્ચિદર્થિનં ॥

૫

યાવયાં વૃક્ષ્ય ૧ વૃક્

યવયં સ્તેનમૂર્ચ્યે ।

અર્થો ન સુતરો ભવ ॥

૬

(રાત્રી આવતા, એ દેરી પોતાની આખો વડે અનેક સ્થળોમા પ્રકાશે છે સર્વથી વિશેષ શોભિતા શણગાર એણે સજ્યા છે એ અમર્ત્ય દેવી દૂર દૂરના પ્રદેશોમા, પર્વતો અને ખીણોમા, વ્યાપી ગઈ છે અધકારને એ પ્રકાશ વડે હટાવે છે અને હવે એ દેરીએ આવતા વાર ને પોતાની બહેન ઉપાને હાકી કાઢી છે અધકાર દૂર દૂર હટ્યો જાય છે એ પ્રમાણે, દેરી ! આજે તું હમાન તરફ આવ, વ્રક્ષ ઉપરના પક્ષીઓ જેવી રીતે પોતાના માળામા પ્રવેશ કરે છે તેવી રીતે ત્હાડે આગમન થતા હમે હમારા મકાનોમા પ્રવેશ કરીએ છિયે આમના નિવાસીઓ, પગવાળા પગુઓ, અને પાખરાળા પક્ષીઓ આગમને માટે ગયા છે, બૂખ્યો ગરૂડ પણ શાન્ત થયો છે વડ(નર અને માદા)ને તું હાકી કાઢજે, રાત્રી દેવી ! ચોરને તું હાકી કાઢજે, અને અધકારની પેલી તરફ તું હમને સહીસલામત લઈ જજે)

મહોટા દેવતાઓની પત્નીઓ તરીકે દેરીઓનું મહત્ત્વ એથી પણ કિતરતુ જણાય છે, કારણ કે તેઓ ચત્ર વ્યક્તિત્વથી કેવળ શૂન્ય હોય છે ખરેખર, તેઓના નામ સિવાય કંઈ પણ વિશેષ તેઓના સમ્બન્ધમા કશિતજ કહેવામા આવ્યું હોય છે, અને એ નામે તેઓના પતિના નામની પાછળ નારીજાતિના પ્રત્યય લગાડીને બનાવવામા આવ્યા હોય છે.

વેદની દત્તકથાઓનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં કેટલાક દેવતાઓના જોડકા બનાવીને, તેઓના નામને ૬૬ સમાસના રૂપમાં જોડીને તેઓનું એકી વખતે આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય છે એવા ડજનેક જોડાઓને માટે આખા સૂક્તોજ રચાયેલા છે, અને બીજા અડધાએક ડજનની છૂટા છૂટા મંત્રોમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એવા સૂક્તો સૌથી વધારે મિત્ર-વરુણના સમ્બન્ધમાં રચાયેલા છે, પણ આકાશ અને પૃથ્વી એ બેના નામો એકબીજાની સાથે જોડાયેલા સૌથી વધારે વખત જોવામાં આવે છે(દ્વાવાપૃચિવી) આકાશ અને પૃથ્વીના જોડા ઉપરથીજ એવી રીતના બીજા જોડાઓ બનેલા એ વિશે કંઈ પણ શક જેવું નથી, કારણ કે આ જોડીના એકબીજાની સાથેના સમ્બન્ધ છેક ઇંડો-ચુરોપીયન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અને પ્રાચીન લોકોને કુદરતમાં એ બેનો સમ્બન્ધ એવો ગાઢો જણાતો કે તેઓના લગ્નની દત્તકથા પ્રાચીન સમયની જુદી જુદી પ્રજાઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી આપણા જોવામાં આવે છે

આ દેવતાઓના જોડકા સિવાય દિવ્ય સન્તોના ઓછા કે વત્તા ચોક્કસ મડળો પણ ઋગ્વેદમાં કેટલાક દીઠામાં આવે છે સાધારણ રીતે તે મડળો અમુક દેવતાની સાથે જોડાયેલા હોય છે એવા મડળોમાં સૌથી મોટું અને સૌથી અગત્યનું મડળ તે ઋતોનું છે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ઇન્દ્રે યુદ્ધના જે પરાક્રમો કર્યા હતા તેમાં આ ઋતો તે ઇન્દ્રની સાથે રહ્યા હતા એજ ઋતોને રુદ્રો પણ કહેવામાં આવ્યા છે, અને રુદ્રો તરીકે કોઈ કોઈ વાર તેઓના પિતા રુદ્રની સાથે જોડાયેલા તેઓ દીઠામાં આવે છે આદિત્યોનું મડળ વધારે ન્હાનું છે એ આદિત્યોનું નામ તેઓની માતા અદિતિ અથવા તેઓના અગ્રણી વરુણની સાથે ઘણી વાર જોડવામાં આવ્યું છે ઋગ્વેદના બે મંત્રોમાં એ આદિત્યોની સંખ્યા સાતઆઠની જણાવવામાં આવી છે, પણ આદિત્યોમાં અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં હમેશા તેઓની સંખ્યા બારની જણાવવામાં આવી છે તેઓનું સામંત્ર આવાહન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય તેવા સૂક્તો ઋગ્વેદમાં આઠદશ છે એવા એક સૂક્ત(મ ૮, સૂ ૪૭)માંથી નીચલી પંક્તિઓ લીધેલી છે એ સૂક્તમાં તેઓની મદદ અને તેઓના રક્ષણને માટે ખાસ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.—

પક્ષા વયો યથોપરિ
વ્યરમે રર્મિ' યચ્છત ॥

* * *

પરિ' ણો વૃણજન્નઘા
દુર્ગાણિ રથ્યો' યથા ॥

* * *

યુષ્મે દે'વા અર્પિ ધ્મસિ
યુધ્યન્ત ઇવ વર્મસુ ॥

* * *

આદિત્યા અવ હિ ક્યત
અધિ કૂલોદિવ મ્પરં ॥

સુતીર્થમર્વતો યથા
અનુ નો નેષથા ॥

(પત્નીઓ જેની રીતે પોતાની પાખ પ્રમારે છે તેની રીતે ત્હમાગ રક્ષણને હમારા ઉપર ત્હમે પ્રસારી દે. ' .. નવીઓ જેની રીતે નહારા રસ્તાઓ છોડી દે છે તેની રીતે અધમાત્ર હમારાથી આતુ ખસે. '... હે દેવતાઓ ! ત્હમારે આશ્રયે રહેનારા હમે બાપ્તર પહેગીને લડનારા યોદ્ધાઓ જેવા સુરક્ષિત છિયે. હે આદિત્યો ! કિનારા પરથી જોનારા દૂતોની પેઠે ત્હમે હમારા તરફ જુઓ. ' અશ્વોને મ્હેલાધયી તરી શકાય એવે માર્ગે લઈ જવામા આવે તેમ હમાને ત્હમે સારા રસ્તાઓ તરફ લઈ જાઓ. ')

ત્રીજી અને ધણુ ઓછા અગત્યનુ મડળ તે વસુઓનુ છે એ વસુઓ ઋગ્વેદમા મ્હેટે ભાગે ઇન્દ્રની માયે જોડાયલા છે, જોકે વેદના પાછલા ગ્રન્થોમા અમિ તે એ મડળનો અગ્રણી બને છે એ મડળની કર્પના ધણી અયોધ્યમ જણાય છે, કારણુ કે, એના કઈ પણ ખાસ લક્ષણુ જોવામા આવતા નથી. એ મડળની વ્યક્તિઓના જુદા નામ પણ દીડામા આવતા નથી તેમ તેઓની મખ્યા પણ ચોક્કસ જણાતી નથી. પણ આલણુમા આઠ વસુઓ ગણાવવામા આવ્યા છે. એ સિવાય, ખીજી

એક મડળ “વિશ્વેદેવા”નું છે સાઠેક સૂતોમાં એ “વિશ્વેદેવા”નું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે આ મડળની કલ્પના યજ્ઞને માટે ખાસ કરવામાં આવેલી જણાય છે સઘળા દેવતાઓનું જ્યાં આવાહન કરવાનું હોય ત્યાં કોઈ બાકી ન રહી જાય માટે એ મડળની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે નવાઈ જેવું એ છે કે એ મડળ વધારે સાકડું હોય અને એમાં બધા દેવતાઓ ન આવી જતા હોય એની કલ્પના પણ કરાયેલી કોઈક વાર દીકામાં આવે છે, અને વસુઓ અને આદિત્યો જેવા મડળોની પેઠે બીજાઓની સાથે એનું આવાહન કરવામાં આવે છે

ઉચ્ચતર દેવતાઓ સિવાય, ઋગ્વેદમાં બીજા કેટલાક સત્ત્વો પણ દીકામાં આવે છે એ સત્ત્વોમાં દેવતાના ગુણો સંપૂર્ણ નથી હોતા અને જે ગુણો હોય છે તે પણ પ્રથમથીજ તેઓમાં હતા એમ નહોતું એવું માનવામાં આવે છે એવા સત્ત્વોમાં સૌથી અગત્યના ઋભુઓ છે એ ઋભુઓ ત્રણ છે, અને અગિયાર સૂતોમાં તેઓને મખોધન કરવામાં આવ્યું છે ચાલાકીવાળા હાથ એ તેઓનું ખાસલક્ષણ છે, અને પોતાના અદ્ભુત કૌશલ વડે તેઓએ દેવતાની પદવી પ્રાપ્ત કીધી એવું તેઓને વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે હોશિયારીભરેલા પાત્ર કર્મો કર્યાંથી દેવતાની પદવી તેઓને પ્રાપ્ત થઈ એ પાત્ર કર્મોમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું ઝર્મ એ છે કે ત્વષ્ટા (દેવતાઓનો કારીગર) તેનું ઘડેલું પાત્ર, જે દેવતાઓને પીવાના કામમાં આવતું, તે એક હતું તેના એ લોકોએ ચાર ચળકતા ખાલા કર્યા એની રીતે ત્વષ્ટાની સાથે તેઓ સ્પર્ધામાં જિત્યાં અને તેના કરતા ચઢિયાતા નીવડ્યા આ પાત્ર તે કદાચ યજ્ઞને સ્થાને હશે, અને ચાર ખાલા તે એની કળાઓ હશે વર્ષ અને તેની ઋતુઓના વિભાગ એવો પણ એનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે એ ઉપરાંત ઋભુઓએ પોતાના માબાપની ગયેલી જીવંતની પણ પાછી મેળવી આપી એવું કહેવામાં આવ્યું છે એ માબાપ તે આકાશ અને પૃથ્વી હશે એવું જણાય છે આ પરાક્રમની સાથે તેઓને યગતી એક બીજી દત્તકથા ખાસ સમ્પન્ન ધરાવતી જણાય છે સૂર્ય, અગ્નિ (“જેને ઇપ્સાની શકાય નહીં”), તેના ધરમા બાર દિવસ સુધી તેઓ ગયા હતા. સૂર્યના ધરમાં ઋભુઓના નિવાસ સમ્પન્ન થી આ દત્તકથા વડે કદાચ ઇક્ષિણીયનનું સૂચન થતું હોય એ મંભવિત છે, અને ચાંદ્રવર્ષના ૩૫૪ દિવસોને સૌર વર્ષના લગભગ ૩૬૬ દિવસો સાથે અધમેસતા કરવાને માટે જે બાર

દિવસો ઉમેરવા પડે તે કદાચ આ બાર દિવસો હોય અને એ દિવસો સ્પષ્ટ લાખા જણાવા માટે ત્યાર પહેલા એ બાર દિવસો ધ્રુસાડી દેવામા આવ્યા હોય એ કંઈક બનવાગ્નેય છે પણ ઘણું વધારે સભાવિત તો એ જણાય છે કે દરેક મહિનાને માટે અઢેક દિવસ એ પ્રમાણે આ બાર દિવસ તે બાર મહિના સૂચવે છે આ અનુમાન વધારે વાસ્તવિક હોવાનું કારણ એ છે કે ૩૫૪ દિવસનું વર્ષ ધણુંબધું એ વખતે જાણીતું થયું નહીં હોય. એકદર રીતે જેતા, ગ્રંથુઓ એ પ્રથમ પૃથ્વીના અથવા અન્તરિક્ષના સત્ત્વો હોય અને તેઓની હોશિયારીને લીધે અદ્ભુત કૌશલ સૂચવનારી અનેક દતકથાઓ તેઓના સમ્બન્ધમા ધીરે ધીરે ઉત્પન્ન થઈ હોય એ સભવિત જણાય છે

ઋગ્વેદના થોડાક મત્રોમા અપ્સરા (“પાણીમા સરનારી”) એ નામની સ્વર્ગલોકની જળદેવી વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે એ અપ્સરાના લગ્ન ગર્ભર્વ નામના પુરુષ સત્ત્વની સાથે થયલા જણાવવામા આવ્યા છે કવિના શબ્દોમા કહીએ તો સ્વર્ગના ઉચ્ચતમ પ્રદેશમા એ અપ્સરા પોતાના પ્રિયતમ તરફ જોઈને હસે છે એક કરતા વધારે અપ્સરાઓ વિષે પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે કહેવામા આવ્યું છે પાછલા વેદોમા, તેઓનો નિવાસ પૃથ્વી ઉપર પણ થતો જણાવવામા આવ્યો છે પૃથ્વી ઉપર, ખામ કરીને વૃક્ષમા તેઓ વાસ કરે છે તેઓની વીણા અને તેઓની કરતાલના ધ્વનિઓ એ વૃક્ષોમાથી નીકળતા સભળાય છે આહાલ્યોમા તેઓને અતિ સુંદર સ્ત્રીઓ તરીકે અને નૃત્ય, મંગીત અને નાટકમા કુશળતા ધરાવનારી તરીકે વર્ણવવામા આની છે વેદ પછીના સમયમા તેઓ ઇન્દ્રની સ્વર્ગભૂમિની વારાગનાઓ બની ગઈ છે અપ્સરાઓ ઉપર ગર્ભવોનો પ્રેમ હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ માનનીઓ પણ એઓના ઉપર કવચિત્ કવચિત્ પ્રેમ રાખે છે એવી રીતે જેના ઉપર માનનીએ પ્રેમ રાખ્યો હોય તેની એક અપ્સરા ઉર્વશી નામની હતી એ અને એના મર્ત્ય લોકના પતિ પુરૂરવસૂની વચ્ચેનો સવાદ ઋગ્વેદના કંઈક ન સમજી શકાય એવા એક સૂક્ત(મ ૧૦, સૂ ૯૫)મા આપેલો છે એ સ્થળે અપ્સરાને મુખેથી કવિએ કહેવડાવ્યું છે કે -

યાદ્વિરૂપાચર મર્ત્યેષુ

અર્ભમ રાત્રી શરદશ્ચર્તસ્ય ।

(બીજે રૂપે હું માનવીઓમા ફરી છુ અને ચાર શરદ્ સુધીની રાત્રીઓમા હું રહી છુ).

એનો પ્રેમી એને પાછી ફરવાની વિનતિ કરે છે, પણ એની વિનતિ સ્વીકારવામા આવતી નથી તોપણ (દિયોનસની પેઠે) અમરત્વની પ્રાપ્તિનુ વચન એને આપવામા આવે છે આજ વાર્તા શતપથબ્રાહ્મણમા વધારે સુસખ્દ રીતે અને વધારે સવિસ્તર કહેવામા આવી છે ઉર્વશી અને પુરુરવસનો એકબીજાની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે, અને એ સમ્બન્ધ ક્ષમા સુધી ટકી રહેશે તેનો આધાર એક શરત પાળવામા આવે તેના ઉપર રહે છે ગંધર્વોની યુક્તિને લીધે આ શરતનો ભગ થાય છે એટલે તરત પેલી અપ્સરા પોતાના પ્રેમીની દૃષ્ટિ આગળથી અસોપ થઈ જાય છે આથી પુરુરવસ ગાડા જેવો બની જાય છે અને એ અપ્સરાની શોધમા રાતદિવસ બટક્યા કરે છે આખરે, જળચર પક્ષીના રૂપમા બીજી અપ્સરાઓની સાથે કમળસરોવરમા તરતી હોય છે તે વખતે એ અપ્સરા એના જોવામા આવે છે ઉર્વશી પોતાનુ ખરૂં સ્વરૂપ એની આગળ પ્રકટ કરે છે અને પુરુરવસ એના ધણુ કાલાવાલા કરે છે તેના જવાબમા વર્ષ દિવસ પછી એક વાર એની પાસે આવી જવાનુ એ કબૂલ કરે છે આ દતકથા ઉપરથી વેદ પછીના સમયમા કાલિદાસે પોતાનુ વિક્રમોર્વશીય નામનુ નાટક રચ્યુ

ગંધર્વ એ અગાઉ એકજ વ્યક્તિનુ નામ હશે એમ જણાય છે, કારણ કે ઋગ્વેદમા ધણુખરે ઠોકણુ એ શબ્દ એકવચનમાજ વપરાયલો છે, અને અવસ્તામા પણ એ શબ્દ એકવચનમાજ વપરાયલો છે ત્યા આગળ કેટલીક વખત એ શબ્દ ગદરેવ એ રૂપમા લખાયલો દીઠામા આવે છે ઋગ્વેદમા લખ્યુ છે તે પ્રમાણે, અપ્સરા ઉપર પ્રેમ ગમનારો આ પુરુષ અતરિક્ષના અગાધ પ્રદેશમા વસે છે અને સ્વર્ગના ધુમટ ઉપર અક્રૂડ બોલો રહે છે દિવ્ય સોમનો એ રક્ષણકર્તા છે, અને કેટલીક વખત પાણીની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતો એને વર્ણવવામા આવ્યો છે અવસ્તામા, એનો પાણી સાથેનો સમ્બન્ધ વિશેષ દીઠામા આવે છે. પાછલા વેદોમા, ગંધર્વોનો એક વર્ગજ બની ગયલો દીઠામા આવે છે, અને અપ્સરાઓની સાથેના એના સમ્બન્ધ વિષે વારવાર કથન કરવામા આવ્યુ છે વેદ પછીના સમયમા એ ગંધર્વો તે સ્વર્ગના ગવૈયાઓ બની ગયા છે, અને એ લોકોનો નિવાસ અતરિક્ષના પ્રદેશમા હોય છે એ

વિચાર “મધર્વનગર” એ શબ્દમા સચવાઈ રહેલો જણાય છે “મધર્વ-નગર” એ “મૃગતૃષ્ણિકા” (ઝાંઝાના જળ) એ અર્થનો એક સંસ્કૃત શબ્દ છે

ઋગ્વેદના અનેક પ્રાચીન ઋષિઓ અને વીર નરોમા સૌથી અગત્યનો મનુ છે પ્રથમ યજ્ઞ કરનાર તરીકે અને માનવ જાતિના પૂર્વજ તરીકે એ પ્રસિદ્ધ છે એના સમ્યન્ધમા કરિઓ “આપણા પિતા” એવા શબ્દ વાપરે છે, અને યજ્ઞ કરનારાઓને તેઓ “મનુની પ્રજા” એ નામ આપે છે માનવ જાતિના અવતરણના ઇતિહાસમા નોંધાના જેવું પરાક્રમ મનુએ ખીધું હતું એવું શતપથબ્રાહ્મણમા વર્ણવ્યું છે

પ્રાચીન ઋષિઓનું એક મડળ અગિરમાનું છે ગૌઅધનની દન-કથામા, ઇન્દ્રની સાથે એ ઋષિઓ ઘણા ગાઢા સમ્યન્ધથી જોડાયેલા હતામા આવે છે પ્રાચીન ઋષિઓનું એવું ખીજું મડળ ભૃગુકુળનું છે હિન્દુસ્તાનનો ત્રિભુવન, માતાશિવ, સર્ગના દેવો અગ્નિને એ ભૃગુકુળના ઋષિઓ પાસે લાવ્યો હતો, અને પૃથ્વી ઉપર યજ્ઞેવતાની સ્થાપના કરી અને તેનો પ્રયાગ વધારવો એ કામ ભૃગુકુળના ઋષિ-ઓએ કીધું હતું

જેની મધ્યા ચોક્કસ નક્કી થયતી છે એવું એક મડળ સમર્પિ-ઓનું છે એ મડળ વિષે ઋગ્વેદમા કોઈ કોઈ સ્થાનેજ કથન કરવામા આવ્યું છે બ્રાહ્મણોમા એને સમર્પિમડળના માત તારકો ગણવામા આવ્યા છે, અને પ્રથમ તેઓ રીંછ હતા એવું કહેવામા આવ્યું છે આ વિચિત્ર પ્રકારનું એકત્વારોપણ કદાચ અશે ઋષિ અને તારકો એ એક મડળની સમ્યા એકજ હોવાથી અને કદાચ અશે ઋષિ એટલે “દ્રષ્ટા”, અને “ઋક્ષ” જેનો અર્થ ઋગ્વેદમા “તામે” અને “રીંછ” એક થાય છે એ બે શબ્દોનો અવાજ સરખો થતો હોવાને લીધે થયેલું હોવું જોઈએ એમા કદાચ પણ મશય નથી

વેદની વ્રતકથાઓમા અને વેદના ધર્મવિચારોમા યજ્ઞોનો ભાગ ઘણું આગળ પડેલો છે એ યજ્ઞોમા, દેવતાઓના રથ બેચનાર તરીકે અને ખામ કરીને જીવ જીવ નામ ધરનારા સૂર્યદેવના પ્રતિનિધિ તરીકે અશ્વ એ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે છે વેદના વિધિઓમા સૂર્ય અને

અમિના પ્રતિનિધિ તરીકે અશ્વને ગણવામા આવતો અશ્વમેધને લગતા બે સૂકંતો (મ ૧, સૂ ૧૬૨-૧૬૩) ઋગ્વેદમા છે તે પરથી એટલું પણ માલમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાનના છેક પ્રાચીન સમયમા અશ્વમેધ કરવામા આવતો હતો

પણ ઋગ્વેદમા સૌથી આગળ પડતો ભાગ ગાયનો છે ગાય એ ઘણું ઉપયોગી પ્રાણી હોનાથી હિન્દુસ્તાનના છેક પ્રાચીન સમયમા પણ એણે ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું ઉષાના કિરણો અને વાદળાઓ તે ગાયો છે વગ્નાદનુ વાદળુ, જેના ઉપર ચેતનત્વારોપણ થઇને “ પૃથ્વી ” (ચત્રાપટ્ટાવાળી) એ નામ આપવામા આવ્યું છે, તે ગાય છે અને તે અસ્તોની માતા છે વગ્સાદના વાદળાઓ ઉપર હિન્દુસ્તાનની મધ્યથી અમદ્વિતો આધાર રહેતો તે ઉપરથીજ વ્યર્ગલોકમા સઘળી ધ્રુવોએને પૂરી પાડનારી ચત્રાપટ્ટાવાળી ગાયોનું જે વર્ણન અથર્વવેદમા આપવામા આવ્યું છે તેની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયલો, અને વેદ પંક્તીની કવિતામા કામદુહ્ એ ધેનુનું જે વર્ણન આવે છે તે પણ એ ઉપરથીજ કલ્પન થયેલું ઋગ્વેદના કવિઓ પૃથ્વીને માટેજ વણી વાર “ ગૌ ” એ શબ્દ વાપરે છે એક ઋષિ ગાયને અસ્તિ અને દેવી તરીકે મનોબદન કરે છે, અને એની હત્યા ન થવી જોઈએ એવો વિચાર શ્રોતાઓના મગજ ઉપર ડસાવે છે તે પરથી માલમ પડે છે કે એ પ્રાણી તે વખતે પણ પવિત્ર ગણાતું હતું અદ્યત્વા (“ જેને મારવી ન જોઈએ તે ”) એ નામ ઋગ્વેદમા ગાયને માટે વણી વાર વાપરનામા આવ્યું છે તે પરથી પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે ખરેખર, અવસ્તાના પ્રમાણ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે જે વખતે હિન્દુસ્તાનના અને ધરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ આ પ્રાણી પવિત્ર ગણાતું હતું અથર્વવેદમા ગાયની પૂજા મપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામા આવી છે, અને શતપથબ્રાહ્મણમા ગાયનું મામ ખાધાના નકારા પરિણામે ભાર દઈને જણાવવામા આવ્યા છે એ ગાયની પવિત્રતા આજદિન સુધી હિન્દુસ્તાનમા જળનાઈ રહેલી છે, એટલુંજ નહીં પણ એ પવિત્રતાના વિચાર જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ વધારે સમજ થતા ગયા છે ૧૮૫૭ના હિન્દુસ્તાનના યજ્ઞવામા ગાયની ચરબીવાળા કારતુસોએ જે ભાગ ભજવ્યો હતો તે આ વાતની સત્યતા સાબીત કરી આપવાને બસ થશે. માનવ જાતિ ઉપર કોઈ પણ પ્રાણીએ ગાયના જેટલા ઉપકાર કર્યા

નથી, અને હિન્દુસ્તાનના લોકોએ પોતાની પૂજ્યબુદ્ધિથી એ સમ્બન્ધમાં પોતાનું ઝણુ પૂરેપૂરું અદા કર્યું છે એ લોકોએ ગાય તરફ જોટલી પૂજ્ય-બુદ્ધિ બતાવી છે તેટલી બીજા કોઈ પણ લોકોએ બતાવી નથી હિન્દુસ્તાનના આચારવિચારમાં ગાયનું પ્રાધાન્ય એટલું બધું છે કે છેક પ્રાચીન સમયથી ગાય માતાએ હિન્દુઓના જીવન ઉપર કેવી મજબૂત અસર કીધી છે તેનો જો સવિસ્તર અહેવાલ આપવામાં આવ્યો હોય તો સુધારાના ઇતિહાસમાં એ એક ધણું અગત્યનું પ્રકરણ થઈ પડે

ઋગ્વેદના હિસક પ્રાણીઓમાં સર્પ એ સૌથી આગળ પડતો છે પેલો બળવાન રાક્ષસ, ઇન્દ્રનો શત્રુ, તેનો દેહ સર્પનોજ હતો એવું મનાય છે વળી અહિબુધ્ન્ય, એ રૂપે દિવ્ય મત્વ તરીકે પણ એ દીઠામાં આવે છે અહિબુધ્ન્ય, એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં કવચિતજ વપરાયલો જણાય છે એ અહિબુધ્ન્ય અતરિક્ષિતા મમુદ્રના અગાધ ઉંડાણમાં રહે છે એવું મનાય છે અને છુત્ર એ સર્પના સારા લક્ષણો એના વિષે કટપવામાં આવ્યા હોય એ ઘણું મબવિત છે પાછલા વેદોમાં, ગદ્યવૈ વગેરેની સાથે કદક દિવ્યતાવાળા પ્રાણીઓ તરીકે સર્પોને ગણાવવામાં આવ્યા છે, અને સૂત્રોમાં સર્પને હવિ આપવાનો વિધિ લખ્યો છે એ પાછલા ગ્રન્થોમાં, નાગ લોકો વિષે પહેલીજ વાર આપણા સાબળવામાં આવે છે વેદ પછીના સમયમાં સર્પની પૂજા આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાઈ ગયલી દીઠામાં આવે છે ઋગ્વેદમાં એ સર્પપૂજના કદ પણુ ચિહ્ન જણાતા નથી અને હિન્દુસ્તાનના અનાર્ય લોકોમાં સર્પપૂજા વિશેષ પ્રચાર પામેલી છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે આર્ય લોકો જે વખતે હિન્દુસ્તાનમાં દૂરી વળ્યા તે વખતે એ દેશમાં સર્પ ઘણા હોવાથી ત્યાંના મૂળ વતનીઓ સર્પની પૂજા કરતા હતા અને તે જોઈને એ વિજયી પ્રભાએ પણ સર્પપૂજનો સ્વીકાર કીધો

ઋગ્વેદમાં ઓષધિઓનું ઘણી વાર આવાહન કરવામાં આવ્યું છે પાણી, નદી, પર્વત, આકાશ, અને પૃથ્વી એ સર્વની સાથે ઓષધિની પણ ગણતરી પણ કરવામાં આવી છે એ સિવાય, એક આખા સૂક્ત (મ ૧૦, સ્. ૯૭)માં ઓષધિઓની એકલાનીજ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે ખાસ કરીને તેની વ્યાધિ મટાડવાની શક્તિના વખાણ કરવામાં આવ્યા છે પાછલા વેદગ્રન્થોમાં ઓષધિઓને અપાતા હવિ સમ્બન્ધી અને લક્ષના વરઘોડાના માર્ગમાં આવેલા મ્હોટા વૃક્ષોને વદન કરવામાં આવતું તે સમ્બન્ધી કથન કરવામાં

આવ્યું છે ઋગ્વેદના એક સૂક્ત(૫ ૧૦, સુ ૧૪૬)મા અરણ્યાની એ નામથી આખા વનની સ્તુતિ કરવામા આવી છે રાળાકાળી વખતના વિચિત્ર દેખાવો અને વિચિત્ર અવાજો એ સૂક્તમા વર્ણવવામા આવ્યા છે તેમા કુદરતનું અવલોકન કરવાની શક્તિ ઠીક જણાઈ આવે છે અરણ્યના અધારા એકાન્તમા—

ઉત ગાવં ઇવાદન્તિ
ઉત વેદમેવ દશ્યતે ।
ઉતો અરણ્યાનિ સાયં
શક્ટીરિવ સર્જતિ ॥

૩

ગામૈક્ષેષ આ હંચતિ
દાર્વૈક્ષેષો અપાવધીત્ ।
વસન્નરણ્યાન્યા સાયમ્
અર્કુક્ષદિતિ' મન્યતે ॥

૪

ન વા અરણ્યાનિર્હન્તિ
અન્યશ્ચેન્નાભિગચ્છતિ ।
સ્વાદો ફલસ્ય જગ્ધ્વાય
યયાકામ નિ પદ્યતે ॥

૫

આર્જનગન્ધિ સુરખિં
બૃહન્નામર્કયોવલામ્ ।
પ્રાહ મૃગાણા માતરંમ્
અરણ્યાનિર્મશસિષમ્ ॥

૬

(ગાય ખાતી હોય એવું સમજાય છે, ધર ઊભેલું હોય એવું દેખાય છે, અને સધ્યાસમયે અરણ્યાની ગાડાની પેડે અવાજ કરે છે અહીં કોઈ પોતાની ગાયને બૂમ પાડે છે, ત્યાં કોઈ લાકડા ચીરે છે, મધ્યાસમયે જો કોઈ અરણ્યમા થોભે છે તેને જાણે કોઈ બોલતું હોય

એવું લાગે છે જે કોઈ છેક એની પાસે જતું નથી તેને અરણ્યાની કદી હિસા કરતી નથી, સ્વાદિષ્ટ કળ ખાઈ રહ્યા પછી પોતાની મરજીમા આવે ત્યારે એ ઉંધી જાય છે. મધુરી ગધવાળી, સુગંધીદાર, બહુ અનધી ભગેલી, ખેતી ન કરનારી, પશુઓની માતા, એની અરણ્યાનીને મહે સ્તરી છે)

પણ એકદરે, ઓષધિ, વૃક્ષ, અને વનદેવતાઓનું મહત્ત્વ ઋગ્વેદમા ધણુ થોડુંજ દીઠામા આવે છે

વિશેષ પ્રાચીનતા સૂચવનાર વેદધર્મનું એક વિચિત્ર લક્ષણ એ છે કે વેદમા અચિત્ અચિત્ માણસને હાથે ધડાયલી વસ્તુઓ તે પણ જ્યારે તેના ઉપયોગની જણાતી ત્યારે તેને દેવતા તરીકે ગણવામા આવી છે અને તેની પૂજા કરવામા આવી છે જે વસ્તુઓ યજ્ઞમા વપરાતી તેના વિષે આવી રીતનું ખાસ બન્યું છે ઉદાહરણ તરીકે, એક સૂક્ત (મ ૩, સૂ ૮)મા યજ્ઞનો સ્તભ (જેને માટે “ વનસ્પતિ ” એ શબ્દ વાપરવામા આવ્યો છે) તેનું આવાહન કરવામા આવ્યું છે, અને દશમા મંડલના ત્રણ સૂક્તોમા મોમરસ કાઢતી વખતે મોમવધીને દયાનવાને જે પથરાઓ વાપરવામા આવતા તેની ન્તુતિ કરવામા આવી છે થોડાક મત્રોમા હજીનું આનાહન કરવામા આવ્યું છે, અને એક આખા સૂક્ત (મ ૬, મ ૭૫)મા યજ્ઞના જુના જુના ગરબોની ન્તુતિ કરવામા આવી છે, તેમજ અથર્વવેદના એક સૂક્ત (મ ૫, મૃ , ૨૦)મા દન્ડુલિના ગુણુ ગાનામા આવ્યા છે

ઋગ્વેદમા દાનવો વિષ વાગનાર કથન કરનામા આવ્યું છે દાનવા એ જાતના છે દેવતાના જે નત્રુઓ અતરિક્ષમા રમે છે તેનો એક વર્ગ બનેલો છે એકેન દેવતા અન અઙ્ગ દાનવની વચ્ચે યુદ્ધ થયતું એ વિચાર વધારે જૂનો છે આ વિચાર ઉપરથી ધીમે ધીમે એનો વિચાર ક્રિષ્ણ થયો કે મ ન્દામન્દામી મનાઓ તમોક દેવતાઓ અન દાનવો એકબીજાની નિરુદ્ધ ગાંડનાઈ વચ્ચેનું યુદ્ધ મનાવે છે આલેખામા હમેશા દેવાનવના યુદ્ધનું વખત એવી રીતનુંજ આપવામા આવ્યું છે દેવતાના જે નત્રુઓ અતરિક્ષમા રમે છે તેનું નાદે સાધાજી રીતે અમુક એ નામ વાપરવામા આવે છે આ અમુક નામનો દાનિદાન ત્રણો જાણુવા જેવો છે ઋગ્વેદમા અમુર એ મુખ્યત્વે કરીને દેવતાઓનુંજ નામ છે, અને અવસ્તામા અમુ એ ઝંઘોઝત ધર્મેના મ્હોટામા મ્હોટા દેવતાનું નામ

છે પણ ઋગ્વેદના પાછલા ભાગમાં, અસુર એ શબ્દ એકસો વપરાયો હોય ત્યારે એનો “દાનવ” એવો અર્થ પણ થાય છે, અને અથર્વવેદમાં તો એનો “દાનવ” સિવાય બીજો કંઈ પણ અર્થ થતોજ નથી જે શબ્દનો “દેવ” એવો અર્થ થતો તેનો “દાનવ” એવો અર્થ કંની રીતે થયો તેનો એક ખુલાસો એવો અપાયો છે કે જેવી રીતે વેદમાં જેઓને દેવ ગણ્યા છે તેઓને અવસ્થામાં દાનવ ગણવામાં આવ્યા છે તેવીજ રીતે વેદબાહ્ય પ્રજના દેવો અથવા અસુરો તે વૈદિક ઋષિઓના દાનવો બન્યા છે આ ખુલાસો ધણો અસંતોષકારક લાગ્યા વિના રહેતો નથી એ ખુલાસાને માટે કોઈ પણ પરપરાપ્રાપ્ત વચનોનો આધાર મળી શકતો નથી, અને એ ખુલાસાની વિરુદ્ધ નય એવી મ્હોટી વાત એ છે કે ઋગ્વેદના ઋષિઓએ દેવતા એ સામાન્ય અર્થમાં અસુર શબ્દ વાપર્યો છે, એટલુજ નહીં પણ દેવતાઓમાં સૌથી વધારે પ્રૌઢ એવા વરુણને માટે એ શબ્દ ખાસ વપરાયો છે એ ઉપરથી એમજ જણાય છે કે વેદની અદરજ કાળે કરીને એ શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર થયો હોવો જોઈએ અહીં પ્રથમથીજ “ગૂઢ શક્તિ ધરાવનારા” એવો એનો અર્થ થતો જણાય છે, અને તેથી શત્રુતા ધરાવનારા પ્રાણીઓને માટે પણ વાપરી શકાય એવી શક્તિ એ શબ્દમાં પ્રથમથીજ રહેલી હોય એવું લાગે છે આ કારણથી, ઋગ્વેદના એક સૂક્ત(મ ૧૦, સૂ ૧૨૪)માં એ શબ્દના ખેડ અર્થ થતા હોય એવું જણાય છે ઋગ્વેદના છેડના સમયમાં એ શબ્દ દેવતાઓને માટે વપરાતો બધ થતા માડ્યો વળી, દેવતાઓની સાથે શત્રુતા ધરાવનારા પ્રાણીઓને માટે એક સ્વતંત્ર શબ્દની જરૂર હતી, તેથી અસુર એ શબ્દનો “દાનવ” એવો અર્થ થવાનું વધારે સુગમ થઈ પડ્યું હશે એ સંભવિત છે તે ઉપરાંત, લોકસમૂહમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તરતનુંજ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું તે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ શબ્દમાં નકાર આવતો હોય એવો ખાસ થયો(અ-સુર) અને તેને લીધે “દેવ” એ અર્થને માટે સુર એ નવો શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો એ શબ્દ પ્રથમ ઉપનિષદોમાં વપરાયલો દીકામાં આવે છે

ખાસ કરીને ધન્વની સાથે શત્રુતા ધરાવનારા અતરિક્ષના દાનવોનું એક મડળ ધણીઓનું છે વળી એ શબ્દનો ખરો અર્થ “કઞ્જ” એવો થાય છે યજ્ઞની બક્ષીમાં આપવામાં કઞ્જસાઈ કરે તેને માટે એ શબ્દ વિશેષ વપરાતો. સ્વર્ગની સમૃદ્ધિ માનવીને પ્રાપ્ત ન થવા દેનારા

દાનવોની જે પ્રથમ કટપના કરવામા આવેલી તેના ઉપગ્રી એને મળતા આવે એવા ખીજ દાનવોને માટે પણ એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. એ રી રીતે પર્ણી એ શબ્દના ‘કમ્પૂમ’ એ મૂળ અર્થમાથી ‘અમુક પ્રકારના દાનવો’ એવો અર્થ ઉત્પન્ન થયો. દાસ અથવા દશ્યુ એ શબ્દ સફેદ ચામડીના આર્ય વિજેતાઓની સરખામણીમા વધારે કાળા જણાતા હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને માટે પ્રથમ વપરાતો તે પણ “દાનવો” અથવા “રાક્ષસો” એ અર્થમા ધણી વાર વપરાય છે.

ઋગ્વેદમા આવતા અતરિક્ષના અસુરોમાથી સૌથી વિશેષ લક્ષ ખેંચે એવો કુત્ર છે એ અસુરની આકૃતિ સર્પના જેવી છે, અને “ધેરી લેનારો” એવો એના નામનો અર્થ થાય છે. ખીજે અસુર લલ્લ નામનો છે, તેના વિષે પણ ઋગ્વેદમા ધણી વાર કહેવામા આવ્યું છે. સ્વર્ગની ધેનુઓને જ્યાં આગળ પૂરવામા આવી છે તે ગુફા વિષે ચેતનત્વારોપણ કરવામા આવ્યાથી વલ્લ નામના અસુરની કટપનાનો ઉદ્ભવ થયો છે. વેદ પછીના સાહિત્યમા, આ બન્ને અસુરોના નામ ધણી વાર સાથે દેવામા આવ્યાં છે, અને એ બે ભાઇઓ હતા તેને ઇન્દ્રે મારી નાખ્યા એવું કહેવામા આવ્યું છે. ઇન્દ્રના બાકી રહેલા શત્રુઓમા જેનું સૌથી વધારે વારનામ દેવામા આવ્યું હોય એવો શુષ્ણ છે. શુષ્ણ એ શબ્દનો “સુમવાટો કરનાર” અથવા “દઝાડનાર” એવો અર્થ થાય છે. સ્વર્માનુ એ નામનો અસુર પણ ઋગ્વેદમા કોઈ કોઈ વાર દામમા આવે છે. એ સૂર્યને અધકારથી આચ્છાદિત કરી નાખે છે એવું એના વિષે કહેવામા આવ્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમા રાહુ એ નામના રાક્ષસને એનું સ્થાન મળ્યું છે, અને સૂર્ય અથવા ચંદ્રને રાહુ ગળી જાય છે તેને લીધે સૂર્ય ગ્રહણ અથવા ચંદ્રગ્રહણ થાય છે એવું માનવામા આવ્યું છે.

દાનવોનો ખીજો વર્ગ તે પૃથ્વી ઉપર વસનારા ભૂતપિશાચોનો છે. અસુરો જેમ દેવતાઓની સાથે શત્રુતા રાખે છે તેમ આ પ્રાણીઓ માણસોની સાથે શત્રુતા રાખે છે. એ પ્રાણીઓને માટે રક્ષસ્ એ સામાન્ય નામ સૌથી વિશેષ વપરાતું જણાય છે. એ પ્રાણીઓનો નાશ કરવા માટે કોઈ દેવની પ્રાર્થના કરતી વખતે અથવા એ પ્રાણીઓનો નાશ થઈ ચૂક્યો હોય તેને માટે કોઈ દેવનો ઉપનામ માનતી વખતે એનું નામ દેવામા આવે છે. તે સિવાય એ પ્રાણીઓનું કોઈ પણ ટેકાણું નામ દેવામા આવેલું જણાતું નથી. એ પ્રાણીઓના સ્વરૂપ જુદા જુદા જન-

વરોના જેવા અથવા માણસોના જેવા હોય એવી કલ્પના કરવામા આવી છે. અયર્ચવેદમા એ પ્રાણીઓનો દેખાવ વધારે વિસ્તારથી વર્ણવવામા આવ્યો છે, અને એ પ્રાણીઓ એડોળ ઘાટના અને બૂરા, પીળા, અથવા લીલા રંગના છે એવું પણ કહેવામા આવ્યું છે. ઋગ્વેદમા લખ્યું છે તે પ્રમાણે, માનવીઓ અને અશ્વોનું માસ તેઓને ભાવે છે અને પોતાનો લોભ તૃપ્ત કરવાને માટે તેઓ માનવીઓ અને અશ્વોના શરીરમા પ્રવેશ કરીને તેને હુખે છે. રાતની વખતે તેઓ ભટકતા ફરે છે, અને યજુ ઉપર હુમલા કરવાની તેઓને ખાસ ટેવ છે. યજુ થતો હોય તેમા રાક્ષસો ભગાણુ પકાવે છે એ વાત વેદ પત્રીના સમયમા પણ મનાતી રહી છે. એ પ્રાણીઓની એક જાત, પિશાચ વિષે ઋગ્વેદમા કવચિતજ કંઈ પણ કહેવામા આવ્યું છે, પણ પાછા વેદોના પિશાચ વિષે ઘણી વાર કહેવામા આવ્યું છે. મૃત શરીરોનું તેઓ ભક્ષણ કરે છે અને મૃત જનોની સાથે તેઓ નિશેષ સમ્બન્ધ ધરાવે છે.

વેદના ઉત્પાદી અને ચાલાક ઋષિઓ પાછા સમયના વિગ્રોની પેઠે પરયોક્તના વિચારોજ કર્યા કરતા નહોતા, એટલે ઋગ્વેદના સૂત્રોમા મૃત્યુ વિષે અને ખીજી જિદગી વિષે લખવામા આવેલું બહુ જણાતું નથી. ખીજી જિદગી વિષે તેઓના શા વિચાર હતા તે વિષે કંઈ પણ માહિતી મળે એમ હોય તો તે ઘણીખરી છેલ્લા મંડલના મૃત્યુક્રિયાને લગતા સૂત્રોમાથીજ મળી આવે એમ છે એ સૂત્રો ઉપરથી વેદના વખતની માન્યતા એવી જણાય છે કે અગ્નિ અથવા કપરમા માનવીના શરીરનો અન્ત આવે છે પણ મરનારનું જે સાચું વ્યક્તિત્વ તેનો કદી વિનાશ થતો નથી. મૃત્યુ પછીજ નહીં, પણ એભાન અવસ્થામા પણ માનવીનો આત્મા તેના શરીરથી છૂટો પડી શકે છે એવું તે વખતે મનાતું હોય એમ જણાય છે (મ. ૧૦, સુ. ૫૮) ઋગ્વેદમા અથવા પાછલા વેદોમા પણ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત કોઈ પણ ઠેકાણે સ્પષ્ટવાતો હોય એવું જણાતું નથી, જોકે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામા બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો તે વખતે એ સિદ્ધાન્ત પ્રેપૂરો સ્થપાઈ ચૂક્યો હતો એમા કંઈ પણ સંશય નથી. ઋગ્વેદના એક મંત્રમા પાણી તરફ અથવા ઓષધિઓ તરફ મરનારનો આત્મા વિદાય થાય છે એવું કહેવામા આવ્યું છે, તે વચનોની અદર પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ખીજદશામા રહ્યો હોય તો તે બનવા જોમ છે.

પ્રકરણ ૫.

ઋગ્વેદની ફિલસુફી.

મૃત્યુ પછી માણસની શી ગતિ થાય છે તે સમ્બન્ધમાં વેદના વિચાર એવા જણાય છે કે મરનારનો આત્મા પિતૃઓ જે માર્ગથી જાય છે તે માર્ગથી સનાતન જ્યોતિના ધામ તરફ પ્રયાણ કરે છે અને ત્યાં આગળ, સ્વર્ગની ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિમાં, પિતૃઓને મૃત્યુના રાજા થમની સાથે રમતા* અને દેવતાઓની સાથે જમતા એ જોય છે.

મૃત્યુ સમ્બન્ધી એક સૂક્ત(મં ૧૦, સ ૧૪,)માં મુવેલા માણસને નીચે પ્રમાણે મનોધન કરવામાં આવ્યું છે

પ્રેહિ પ્રેહિં પૃથિમિં પૂર્વ્યોમિ
યત્રા ન પૂર્વે' પિતરં પરેયુ ।
ઉમા રાજાના સ્વઘયા મદન્તા
યમ પશ્યાસિ વર્ણં ચ દેવમ્ ॥

(પેલા પૂર્વના પથથી તું વધ્યો જા' તું વધ્યો જા' આપણા આગલા પિતૃઓ જ્યાં ગયા છે ત્યાં આગળ તું જા' થમ અને વરુણ-દેવ, એ બેઉને હવિઓ વડે હરખાતા ત્યાં આગળ તું જોઈશ)

એ સ્થળે એક વૃક્ષની શાખાઓ ફેલાઈ રહી છે તેની ડાયામાં દેવતાઓની સાથે બેસીને થમરાજ સોમરસનું પાન કરે છે, અને વાસણીના તથા ગાયત્રીના સ્વર ત્યાં આગળ સંભળાય છે એ સ્વર્ગનું જીવન કોઈ પણ રીતની અપૂર્ણતા વિનાનું છે, કોઈ પણ રીતની શારીરિક નિર્બળતાથી રહિત છે, અને સર્વ પ્રકારે આનન્દમય છે ક્ષત્રિયવર્ગ નહીં, પણ વિપ્રવર્ગની કલ્પનામાં સુખની સામગ્રીના જે જે વિષયો આવી શક્યા તે તે વિષયો ત્યાં આગળ ભરેલા વર્ણુવવામાં આવ્યા છે યુદ્ધમાં જેઓ

* કૃત્તવિદ્યા કોઈ પણ સ્થળે થમને ન્યાય આપનાર અથવા શિક્ષા કરનાર તરીકે વર્ણુવવામાં આવ્યો નથી એ વાત લક્ષ્ય ખેંચે એવી છે

પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે તેઓને પોતાની હિંમતના બદલા તરીકે સ્વર્ગનું સુખ મળે છે, પણ સૌથી વધારે તો જ્યાં વિપ્રોને ઉદારતાથી દક્ષિણા આપે છે અને યજ્ઞના દાન કરે છે તેઓને એ સુખ મળે છે

મૃત્યુ પછી જ્યાં આગળ શિક્ષા કરવામાં આવતી હોય એવું કોઈ સ્થાન છે એમ અથર્વવેદ ઉપરથી તો ચોક્કસ માલમ પડે છે, પણ ઋગ્વેદમાથી જ પ્રમાણ આપણને મળી આવે છે તે ઉપરથી વધારેમાં વધારે આપણાથી એટલુંજ કહી શકાય એમ છે કે શ્રદ્ધા પગરના માણસોને મૃત્યુ પછી અધમરના ખાડામાં નાખવામાં આવતા એવો વિચાર ઋગ્વેદના સમયમાં સાધારણ રીતે સ્વીકારાયો હતો ખરેખર, એ સમ્યન્ધમાં ઋષિઓએ એટલું તો યોડું કહેલું છે, અને જો યોડું તેઓએ કહેલું છે તે પણ એટલું તો અસ્પષ્ટ છે કે સૌથી સાહેબ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે મૃત્યુ પછી દુષ્ટ જનોનો તદ્દનજ વિનાશ થાય છે એવું ઋગ્વેદના સમયમાં મનાતું હતું મૃત્યુ પછી શિક્ષા કરવામાં આવે છે એવા હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન વિચારો ધીરે ધીરે વિકાસ પામતા ગયા, અને અન્તે, વેદ પછીના સમયમાં, જુદા જુદા નરકોની એક ગુચવણ-બરેલી સરણી તૈયાર કરવામાં આવી

ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોમાં, પિતૃઓ અથવા મરણ પામેલા પૂર્વજોનો પથ અને દેવતાઓનો પથ એ બે જુદા છે એવું દર્શાવ્યું છે, તેનું કારણ ખચીત એજ છે કે અગ્નિદાહ અને યજ્ઞ એ બેની ક્રિયાઓ તદ્દન જુદી જુદી છે એમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવતું હતું આદિત્યોમાં, પિતૃઓ અને દેવતાઓ એ જુદા જુદા સ્થાનમાં વસે છે એવું માનવામાં આવેલું જણાય છે, કારણ કે “સ્વર્ગલોક” અને “પિતૃલોક”ની વચ્ચે શેઠ ભેદ છે તે એ અન્યોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે

યમ એ મરણ પામેલા સુખી જીવોનો સરદાર છે † ત્રણ આખા

---

† કેટલાક વિદ્વાનો ધારે છે કે યમ એ પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ જન્મ લેનારો માનવી હતો પણ આ ધારણા ખોટી છે પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ જન્મ લેનારો માનવી તો મનુ હતો યમને વિષે તો ઋગ્વેદમાં એટલુંજ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ “પહેલો મર્ત્ય હતો ” એનું મૃત્યુ સૌથી પ્રથમ થયેલું તેથીજ એ બીજા મરણ પામતા જીવોનો સરદાર અને માર્ગદર્શક ગણાયો, પણ તે પરથી એ માનવી હતો એમ ધારવાનું કઈ કારણ નથી મર્ત્યતા એ એકલા માનવીનુંજ

સૂક્તોમા યમદેવને મંથોધન કરવામા આવ્યુ છે મરણ પામેલાઓ ઉપર એ રાજ્ય ચલાવે છે અને લોકોને એ એકઠા કરે છે, મરનારને એ વિશ્રાન્તિનુ સ્થાન આપે છે અને તેને રહેવાનુ મકાન એ તૈયાર કરે છે એવુ એના વિષે કહેવામા આવ્યુ છે યમદેવેજ બીજી દુનિયાનો રત્નો પ્રથમ શોધી કાઢ્યો હતો -

પરેયિવાસ' પ્રવર્તો મહીરનું
 બ્રહ્મ પન્થામનુપસ્પજાનમ્ ।
 વેવસ્વત મદ્ગમન જર્નાના
 યમ રાજાન હવિષા દુવસ્ય ॥

(ઉચ્ચા સ્થાનરો આગળ થઈને જે ગયો, ધણાઓને માટે રસ્તો જોણે શોધી કાઢ્યો, તે વિવસ્વતનો પુત્ર, લોકોને એકઠા કરનારો, યમ ગમ-નેતી ત્વમે હવિષો વડે એના કરો)

જોડે મૃત્યુ એ યમનો રત્નો છે અને તેથી એ યમ તરફ દ્રષ્ટિ ભર માયે જોવામા આવતુ હશે, તોપણ અથર્વવેદ અને ત્યાગ પદ્ધતીની વ્રતકથાઓમા એને મૃત્યુનો દેવ ગણવામા આવ્યો છે તેવી રીતે હજી ઋગ્વેદમા એને નથી ગણવામા આવ્યો વુવડ અને કબૂતર એ એને યમના ભ્રમુઓ તરીકે કોઈ કોઈ દેકાણે ગણાવવામા આવ્યા છે, પણ એના હમેશના દુતો એ દુતરાઓ† છે પિતૃઓ જે માર્ગે થઈને બીજી દુનિયા તરફ જાય છે તે માર્ગનુ એ દુતરાઓ રક્ષણ કરે છે

લક્ષણ છે એવુ ઋગ્વેદના ઋષિઓ સમજતા નહોતા દેવતાઓને પણ તેઓ મર્ત્યજ ગણતા દેવતાઓના જેમ એક અથવા અનેક જન્મ થાય છે તેમ તેઓનુ મૃત્યુ પણ થાય છે એવુ તેઓ માનતા આ કારણથી પ્રો મેક્સ મ્યુલરનો અભિપ્રાય એવો છે કે યમ એ કોઈ માનવી નહીં, પણ અસ્ત પામતો સૂર્ય હોવો જોઈએ પશ્ચિમ દિશા તરફ ડુબી જતા સૂર્યને તેમા મરણ પામતો ધારે એ ધણુ સ્વાભાવિક જે યમને વિવસ્વતનો પુત્ર કહેવામા આવ્યો છે એ વાત પણ આ મતની સાથે બધાએસતી આવે છે વિવસ્વત, એટલે ઉદય પામતો સૂર્ય, તેને યમ અથવા અસ્ત પામતા સૂર્યનો પિતા કહેવામા આવે તો તે બીવકુલ નવાઈજેવુ નથી બીજા ટેટવા- વિદ્વાનો મારે છે કે યમ એ ' અસ્ત પામતો સૂર્ય ' નહીં પણ ચન્દ્ર † હશે

† નહીં અધાડ અને નહીં અજવાળુ એવો સહવાર તથા સાજનો સમય આ એ દુતરાઓની વચ્ચેનાથી ધબી યોગ્ય રીતે ગૂંચવાય છે એવુ કેટલાક

એ કૃતરાઓના સમ્બન્ધમાં, મૃત્યુ વિષેના એક સૂક્તમાં (મ ૧૦, સૂ. ૧૪) મરનાર માણસને નીચે પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે -

અતિ' દ્રવ સારમેયૌ શ્વાના
 ચતુરસૌ શબલૌ' માધુનાં પૃથા ।
 અર્થાં પિતૃન્ત્સુવિદ્ઞૌ ઉપૌહિ
 યમેન યે સંઘમાદ મદન્તિ ॥ ૧૦
 × × × ×
 ઉરૂણસાર્વસુતૃપૌ ઉદુમ્બલૌ
 યમસ્ય દૂતૌ ચરતો જનોં અનુ ।
 તાવસ્મમ્ય દ્વશયે સૂર્યોય
 પુર્નર્દાતામસુઃપદ્યેહ મદ્રમ્ ॥ ૧૨

(એ એ કૃતરાઓ, ચાર આખવાળા ચટાપટાવાળા સરખાના પુત્રો, તેને મૃતીને સીધે મારે તું આગળ ચાલ્યો જા' ત્યાગ પછી, જે ઉદાર પિતૃઓ યમની મારે રહીને આનન્દ કરે છે તેની પાને તું જા')
 પડોળા નાકવાળા, જિદગી લેનાનો લેના ગમનારા, તપખીરિયા રગના યમના દૂતો લોકોમાં ભટકે છે, તેઓ આજને દિવસે અને આ મ્થાનકે મગલ જીવન હમને પાછું આપે, કે સૂર્યનો પ્રકાશ હમારાથી જોઈ શકાય)

ઋગ્વેદમાં યમ એ નામ કોઈક વાર “ જોડકુ ” એ મૂળ અર્થમાં પણ વપરાયું છે, અને યમ અને એની બહેન યમી એ બેની વચ્ચે જ્યાં સવાદ ચાલેલો છે એવું એક આખું સૂક્ત (મ ૧૦, સૂ. ૧૦) કવિત્વની ધણી ખુબીવાળું છે, તેમાં મૃત જનોના સરદાર વિષે એ સ્વરૂપેજ કથન કરવામાં આવ્યું છે યમી એનો ખ્યાર મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ યમીની માગણી નાકબૂલ કરે છે અને કહે છે —

વિદ્વાનોતુ કહેવું છે એક પણ મહત્તર કે એક પણ સાત્ર એવી નહીં જતી હોય કે જેમાં કોઈ પણ માનવી આ મર્ત્યલોક છોડીને યમની સમીપમાં ન સિધાવ્યું હોય આ કારણથી યમના એ કૃતરાઓ મર્ત્યોને યમના પામ તરફ લઈ જાય છે એ વિચાર સાર્થક બને છે.

ન તિષ્ઠન્તિ ન નિમિષન્ત્યેતે
દેવાના સ્પર્શં ઇહ યે ચરન્તિ ।

× × × ×

અ યમૂ ષુ ત્વ યમ્યન્ય ઉ ત્વા
પરિં ષ્વજાતે લિંબુજેવ વૃક્ષમ્ ।

(દેવતાઓના મોકલેલા જે દૂતો અહીં ફરે છે તે કદી થોભતા નથી, તે કદી પોતાની આખ મીચી દેતા નથી હે યમી ! વૃક્ષની આસપાસ જેમ વેશે નીટળાઈ વળે છે તેવી રીતે કોઈ ખીન્ને પુરુષ જોરથી લહેને ભેટશે)

ભાઈબહેન વચ્ચે અભોગની ઇચ્છા એ આ કવિતાનો મુખ્ય વિષય છે એ ઇચ્છા સહાયાર રિપેના ઋગ્વેદના વધારે ઉંચા ધોરણથી ઉલટી હોવાને લીધે એનો અસ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે તોપણ, સૌથી પહેલા પુરુષ અને સ્ત્રીના “ જોડકા ” થી માનવ જાતની ઉત્પત્તિ થઈ એવી દત્તકથા એ વખતે પ્રચલિતજ હશે તે ઉપરથી આ કવિતામા પ્રકટ થયેલો જોડિયા ભાઈબહેનના સમ્બન્ધનો વિચાર ઉત્પન્ન થયેલો એ નક્કી છે ખરેખર, હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના સોડા જે વખતે સાચે રહેતા હતા તે વખતથીજ આ દત્તકથા ઉતરી આવેલી જણાય છે, કારણ કે અવસ્તાના પાછલા સાહિત્યમા ચિમની બહેન તરીકે ચિમેહનુ નામ આપવામા આવ્યું છે યમના પિતાનુ નામ પણ એ આગલા સમયમા અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું એમ જણાય છે, કારણ કે જેમ ઋગ્વેદમા યમને વિવસ્વતનો છોકરો કહ્યો છે તેમ અવસ્તામા ચિમને વિવહ્વતનો છોકરો કહ્યો છે

આગળ જણાવવામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે, ઋગ્વેદની કવિતાઓનો મોટો ભાગ દેવતાઓની અથવા દેવતા તરીકે જેને ગણવામા આવતા હોય તેવા પદાર્થોની સ્તુતિઓનો બનેલો છે એ કવિતાઓમા કોઈ કોઈ સ્થળે ભૂતકાળના બનાવોનુ અસ્પષ્ટ અને ભાગ્યુનદૃશ્ય વર્ણન જેમા આપવામા આવ્યું હોય એવા મનાદોના ઉપની દત્તકથાઓ આપણા જોવામા આવે છે એવી દત્તકથાઓ બધી મળીને ૩૭નેક છે, અને તેમાની ધણીખરી દશમા મહાભા આપવામા આવી છે. એ કવિતાઓમા

વર્ણવેલો વૃત્તાન્ત ઓતાજનોથી પૂરેપૂરો સમન્વય તેટલા માટે ગદ્યાત્મક વર્ણનો પણ પ્રથમ એની સાથે જોડવામા આવેલા હશે, પણ એ કવિતા-ઓને **શ્લોકવેદસહિતા** એ નામના સૂક્તમગ્રહમા મૂકવામા આવી ત્યાર પછી પેલા ગદ્યાત્મક વર્ણનો ગુમ થઈ ગયા હશે એ ઘણું સભવિત છે એવા વર્ગની એક કવિતા(મ ૪, સૂ. ૪૨)મા ઇન્દ્ર અને વરુણનો મવાદ આપવામા આવ્યો છે, તેમા એ બેઉ દેવતાઓ પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરવાના પ્રયત્ન કરતા જોવા આવે છે એવી એક બીજી કવિતામા (મ ૧૦, સૂ. ૫૧) વરુણ અને અશ્વિનો સંવાદ આપવામા આવ્યો છે, તેમા એક મત્રમા વરુણ બોલે છે અને બીજા મત્રમા અશ્વિ બોલે છે તો ત્રીજા મત્રમા વળી પાછો વરુણ બોલે છે એવી રીતનું ચાલ્યા કરે છે એ સૂક્તમા કવિતાની ઘણી ખુબી દીઠામા આવે છે અને એમા જે વૃત્તાન્ત આપવામા આવ્યો છે તે ઘણી સ્પષ્ટ અને સમગ્ર શકાય તેવી રીતે આપવામા આવ્યો છે એના પછી જે સૂક્ત (મ ૧૦, સૂ. ૫૨) છે તેમા દેવતાઓ અને અશ્વિ વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ વર્ણવવામા આવ્યો છે એમા અશ્વિ પોતાનું યજ્ઞનું કર્મ કરવાથી કટાણી ગયયો દીઠામા આવે છે, પણ છેડે એ પોતાનું કામ કર્યા કરવાની કબૂલાત આપે છે

એક વિચિત્ર પણ કવિત્વહીન અને ન સમગ્ર શકાય એવા સૂક્ત (મ ૧૦, સૂ. ૮૬)મા ઇન્દ્ર અને એની સ્ત્રી ઇન્દ્રાણી એ બેની વચ્ચે એક વાદરા વિષે મવાદ ચાલે છે એ વાદરા ઉપર ઇન્દ્રાણીને ક્રોધ ચઢ્યો હતો એવું એ સૂક્તમા દીઠામા આવે છે બીજા એક સૂક્ત(મ ૧૦, સૂ. ૧૦૮)મા કવિતાની ઘણી ખુબી જોવામા આવે છે અને તેમા બધી વિગતો ઘણી વધારે સ્પષ્ટ રીતે વાચક સમક્ષ રજુ કરવામા આવી છે એ સૂક્તમા ઇન્દ્રની દૂતી, સરમા, ચોરાયલી ગાયોને શોધી કાઢે છે, અને પછીઓની પાસેથી તેને પાછી માગે છે બીજું એક સૂક્ત, જેના વિષે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ (૫ ૧૩૮), તે ઉર્વશી અને પુરુરવસની દત્તકથાને લગતું છે ઉર્વશી પોતાના પર પ્રેમ રાખનાર પણ મર્ત્ય માનવી પુરુરવસને હમેશને માટે છોડવાની તૈયારીમા હોય છે તે વખતે એ સર્વા ચાલે છે. ઈડિ-યુરોપીયન સમયની જૂનામા જૂની પ્રેમકથા (love-story) તે આ છે, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુ-સ્તાનના સાહિત્યમા એ કથાને લગતો ઇતિહાસ ઘણો મોટો છે તેને

લીધે એ કથા આપણુ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે થમ અને થમીનો જે મવાદ છે (મ ૧૦, સૂ ૧૦) તે એનાથી પણ વધારે જૂની દત્તકથાને આધારે રચાયેલો છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ આવા પ્રકારની કવિતાઓથી, પાછલા સમયના નાટકો તથા વીરચરિત કાવ્યોનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ કેવું હતું તે આપણા જોવામા આવે છે.

ઋગ્વેદના સૂક્તોમાથી ધણુ થોડા, ભાગ્યે ત્રીસેક સૂક્તો, દેવતાઓ અથવા દેવતા તરીકે જેને ગણવામા આવ્યા હોય એવા પદાર્થો સિવાય ખીજી બાબતોને લગતા છે આશરે ડઝનેક કવિતાઓમા જતર-મતરના વિચાર આપણા જોવામા આવે છે એ કવિતાઓ લગભગ સઘળીજ દશમા મહલની છે એ કવિતાઓનો વિષય એ પ્રમાણે **અચર્વવેદને** મળતો વધારે આવે છે બે ટૂંકી કવિતાઓ (મ ૨, સૂ ૪૨-૪૩) શકુનજ્ઞાનને લગતી છે એ કવિતાઓમા અમુક શકુનિયાળ પક્ષીઓને મગલધ્વનિ કાઢવાની વિનંતિ કરવામા આવી છે ખીજી બે કવિતાઓમા ઝેરી કૃમિઓનો નાશ કરવાના (મ ૧, સૂ ૧૮૧), અને **ચક્ષ્મ** નામનો વ્યાધિ નાશ કરવાના (મ ૧૦, સૂ ૧૬૩) મત્રો આપવામા આવ્યા છે. બે કવિતાઓમા, મરવાની અણી ઉપર આવેલા નાણુસની નિદગી સચવાયલી રહે તે માટેના મત્રો આપવામા આવ્યા છે (મ ૧૦, સૂ ૫૮, ૬૦) આ છેલ્લી બે કવિતાઓમાની એકમાથી બે મત્રો આ અથગે નમૂના તરીકે આપણે ઉતારીશું —

યથા યુગ વૅરત્રયા

નહાન્તિ વરુણાય કમ્ ।

एवा दाधार ते मनो

जीवातवे न मृत्यवे

अथो' अरिष्टतांतये ॥

૮

*

*

*

न्य १ ग्वातोऽववाति

न्यक्तपति सूर्य' ।

ત્રીચીનમુખ્યા દુહૈ
ન્યગ્મવતુ તે રપ ॥

૧૧

(જેવી રીતે ધૂસરીને ચામડાના બધની સાથે બાધવામા આવે છે કે તો એમની એમ ટકી રહે, તેવી રીતે મહે ત્હારા આત્માને ટકાવી રાખ્યો છે કે તું જીવતો રહે, તું મરણ પામે નહીં, અને ત્હને કોઈપણ રીતનું નુકસાન થાય નહીં...પવન નીચો કુકાય છે, સૂર્યના કરડા કિરણો નીચા વળે છે, ગાયના દૂધની મેર નીચી વહે છે, તેરીજ રીતે ત્હારી પીડા પણ નીચી ઉતરશે !)

ઉઘાડી દેવાને માટે એક કવિતા(મ ૭, સૂ. ૫૫) છે તેમાનો એક મત્ર નીચે પ્રમાણે છે —

ય આસ્તે યશ્ચ ચરાંતિ
યશ્ચ પશ્યંતિ નો જનં ।
તેષા સહેન્મો અક્ષાણિ
યયેદ હર્મ્ય તથા ॥ ૬

(જે માણુમ એસે છે અને જે ફરે છે અને જે હમારા તરફ જોય છે તેની આખો જેરી રીતે આ ધરનું બારણું બધ કરીએ તેરી રીતે હમે બધ કરીએ છિયે)

આ હાલરડાના પ્રથમના ત્રણ મંત્રોને છેડે “નિ શુ સ્વપ” (તું ધસધસાટ ઉઘી જા) એવા શબ્દો આવે છે

એક મત્ર (મ ૧૦, સૂ. ૧૮૩) પ્રજની પ્રાપ્તિ થાય તે માટેનો છે, ત્યારે બીજો (મ ૧૦, સૂ. ૧૬૨) પ્રજનો નાશ કરનારા જૂતની અસરનાબુદ થાય તે માટેનો છે વળી શત્રુઓનો નાશ થાય તે માટે પણ એક મત્ર છે (મ ૧૦, સૂ. ૧૬૬) એ ઉપરાંત, સપત્નીઓ ઉપરથી પતિનું હેત જતું રહે તેને માટે સ્ત્રીએ વાપરવાનો મત્ર પણ આપણા જોવામા આવે છે (મ ૧૦, સૂ. ૧૪૫) એ હેતુમા જે સ્ત્રી સફળ થઈ હોય તેને ગાવાનું ગીત એની પછી તરત મૂકી શકાય તેવું છે (મ. ૧૦, સૂ. ૧૫૯) —

ઉદસૌ સૂર્યો' અગાત્
 ઉદય મામકો મર્ગ ।
 અહં તદ્વિદ્વિલા પતિમ્
 અમ્યંસાક્ષિ વિષાસહિ ॥ ૧

× × ×

મમ પુત્રા શત્રુહણ
 અર્થો મે દુહિતા વિરાટ્ ।
 ઉતાહર્મસ્મિ સઙ્ગયા
 પત્યૌ' મે શ્લોકે ઉત્તમ ॥ ૨

× × ×

સમજૈષમિમા અહ
 સપત્નીરામિ મૂર્વરી ।
 યથાહમસ્ય વીરસ્ય
 વિરાજાનિ જનસ્ય ચ ॥ ૬

(પેલા સૂર્યનો ઉદય થયો છે, તેમ મહારા ભાગ્યનો પણ ઉદય થયો છે. સફળ થાય એવી કળાથી મહારા પતિ ઉપર મહેં વિજય મળ્યો છે મહારા પુત્રો હવે શત્રુઓનો નાશ કરે એવા સમર્થ થયા છે, મહારી પુત્રી હવે મ્હોટી શાહનદી થઈ છે, અને મહેં પણ વિજય મેળવ્યો છે મહારા પતિની સાથે સૌથી ઉંચો યશ મહારો ગણાશે ... પેલી મપત્તીઓને મહેં હરાવી છે, અને તેઓના ઉપર મહેં જય મેળવ્યો છે, એટલે આ વીર પુરુષ ઉપર અને આ લોકો ઉપર હવે મહારી સત્તા ચાલશે)

સાતમા મહલતુ ૧૦૩મુ સૂક્ત વધારે મોડુ લખાયલું છે, તેની શૈલી તદ્દન વ્યાવહારિક છે, અને તેનો મૂળ ઉદ્દેશ શો હશે તે વિષે જરા શક નેવું છે વર્ષાઋતુના પ્રારંભમા દેડકાઓ નાચત્ થાય છે તેનું

વર્ષુન ને આબેહૂબ રીતે એ સફતમા આપવામા આવ્યુ છે તેની ખુબી
હિન્દુસ્તાનમા નેઓ રહ્યા હોય તેઓનાથીજ બરાબર સમજી શકાય એમ
છે એ વિષે કઈ પણ સશય નથી દેડકાઓના ડરાઉં ડરાઉના અવાજને
સોમરસનુ પાન કરીને મત થયલા બ્રાહ્મણોના સગીતની સાથે અને પાઠ-
શાળામા શિક્ષકના બોલેલા શબ્દોનો ફરી ફરીને ઉચ્ચાર કરતા શિષ્યોના
ઘોઘાટની સાથે કવિએ સરખાવ્યો છે —

મવત્સરં શંશયાના
બ્રાહ્મણા વ્રતચારિણ ।
વાચ' પુર્જન્યજિન્વિતા
પ્ર મણ્ડૂકા અવાદિષુ ॥ ૧

* * *

યદેષામન્યો અમ્પસ્ય વાચ'
શાક્તસ્યેવ વદતિ શિક્ષમાણ ।
સર્વં તદેષા સમૃધેવ પર્વ
યત્સુવાચો વદયનાધ્યપ્સુ ॥ ૧

* * *

બ્રાહ્મણાસો અતિરાત્રે ન સોમે
સરો ન પૂર્ણમભિનો વદન્ત ।
મવત્સરસ્ય તદહ પરિં છ
યન્યમણ્ડૂકાઃ પ્રાવૃષીર્ણં બ્રમૂર્વ ॥ ૭

બ્રાહ્મણાસં સોમિનો વાચમક્રત
બ્રહ્મ કૃણવન્તે પરિવત્સરીણમ્ ।
અધ્વર્યવો ઘર્મિણં સિધ્ધિદાના
આવિર્ભવન્તિ ગુહ્યા ન કે ચિત્ ॥ ૮

देवहिंति जुगुप्सुर्द्वाद्देशस्य

तु नरो न प्र भिनन्त्यते ।

सवत्सरे प्रावृष्यागताया

तप्ता घर्मा अश्वक्ते विसर्गम् ॥ ૬

(પ્રત પાળનારા બ્રાહ્મણોની પેઠે એક મવત્સર સુધી શાન્ત રહ્યા પછી દેડકાઓએ વરમાદના આવવાથી પ્રેરાઈને વાયા વદના માડી છે ગુરુ જે કઈ સીખવતો હોય તે સધળું શિખ્યો જેવી રીતે બોલી જાય તેવી રીતે ત્હમારામાથી એક જે બોલે છે તે ખીજો પણ બોલે છે તે વખતે, વાચાળ બનીને પાણીની અંદર રહ્યા રહ્યા ત્હમે બોલો છો તે વખતે, ત્હમારો દરેક અવયવ જાણે કુલતો હોય તેમ લાગે છે સોમનુ મ્હોડુ હવે આપતી વખતે સોમરસના છલાછલ ભરેલા પાત્ર આગળ બેસીને બ્રાહ્મણો જેવી રીતે તડાકા મારે છે તેવી રીતે વર્ષા-ઋતુને આજ્ઞાનારા વર્ષના આ દિવસે ત્હમે પણ પાણીના ખામોચિયાની આસપાસ બેસીને બોલ્યા જાઓ જો સોમરસ માથે આ બ્રાહ્મણો વર્ષની પ્રાર્થના બરાબર કરીને પોતાની વાણી કિચ્ચારે છે, અને સ્વેદથી બીના થયલા અધ્વર્યુઓ પોતાના પાત્ર સાથે પ્રકટ થાય છે તેઓમાથી કોઈ પણ છપો રહેતો નથી પ્રભુના મોકલેલા દાદગ મામનો લુકમ તેઓ પાળે છે, એ માણ્યો એ ઋતુ તગ્ કદી પણ બેદરગરી રાખતા નથી વરસમા વર્ષા ઋતુ જ્યાં આવે છે ત્યારે ગરમ થયલા પાત્રો જેઓની પાસે હોય છે તેઓને મુક્તિ મળે છે)

આ કવિતામા બ્રાહ્મણો ઉપર કટાક્ષ છે એવો એનો સાધારણ રીતે અર્થ કરવામા આવ્યો છે એ કવિતાનો અર્થ જે ખરેખર એવોજ હોય એમ આપણે માનીએ તો ઋગ્વેદનો મગ્ધ, જે વિપ્રોનો રચા યક્ષો નહીં હોય તો વિપ્રો તરફથી પ્રકાશિત કરાયેલો તો છેજ, તેમા એ કવિતાને કેવી રીતે સ્થાન મળી શક્યુ તે સમજવુ અઘડ થઈ પડશે એ કવિતાનો ખરો અર્થ શો છે તેની ઋગ્વેદનો મગ્ધ કરનારા બ્રાહ્મણોને સમજણ નહોતી એ પણ બનવા જોગ નથી વળી, દેડકાઓને બ્રાહ્મણોની સાથે સરખાવવામા આવ્યા હોય તે પરથી બ્રાહ્મણો ઉપર કટાક્ષ કરવામા આવ્યો છે એનું વેદસમયના ઋષિઓને માનવુંજ પડે

એવું કઈ કહી શકાય એમ નથી ઋગ્વેદની શૈલીનો જેઓને પરિચય છે તેઓ જાણે છે કે આપણે જે ઉપમાઓ તિરસ્કાર અથવા મઝાક-મસ્કરીને માટેજ વાપરીએ તેની અનેક ઉપમાઓ કેવળ આમેશ્વરિય તાર આપવાના હેતુથીજ વેદના ઋષિઓ વાપરતા હતા એ સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમાં, ધન અને દીર્ઘ આયુષ્યને માટે દેડકાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, તે ઉપરથી દેડકાઓમાં વરસાદ આણવાની જાદુઈ શક્તિ છે એવું મનાવું હોવાને લીધે તેઓની આ સૂક્તમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય એ ઘણું વધારે સંભવિત લાગે છે

જેના વિષયનું સ્વરૂપ થોડુંવર્ણુ પણ વ્યાવહારિક હોય એવી વીશેક કવિતાઓ હવે બાકી રહે છે એ કવિતાઓ સામાજિક રૂઢિઓ, યજ્ઞમાનોની ઉદારતા, નીતિના પ્રશ્નો, પ્રહેલિકાઓ, અને સૃષ્ટિવિષયક ચર્ચાઓને લગતી છે એમાની કેટલીક કવિતાઓ હિન્દુસ્તાનની ફિલ-સુફી અને હિન્દુસ્તાનના સુધારાના ઇતિહાસની માહિતીને માટે ઘણી અગત્યની છે હિન્દુસ્તાનમાં સામાજિક રૂઢિઓ ઉપર ધર્મની બળવાન અસર હમેશા થતી રહી છે, તેથી સામાજિક રૂઢિઓને લગતી કવિતાઓને ધર્મનો તથા દત્તકથાઓનો રંગ લાગ્યો હોય તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે આ પ્રકારની કવિતાઓમાં ૪૭ મંત્રનું લાગુ વિવાહસૂક્ત (મ ૧૦, સુ. ૮૫) છે તે સૌથી વિશેષ 'આન ખંચે એવું છે એક અખડ અને સુવ્યવસ્થિત રચનામાં જેની ખુબી હોય તેની ખુબી એ સૂક્તમાં દીઠામાં આવતી નથી વિવાહવિધિને લગતા મંત્રોના જુદા જુદા સમુદાયને એકબીજાની સાથે ગમે તેમ જોડી દેવામાં આવેલા આપણે એ સૂક્તમાં જોઈએ છિયે પ્રથમના મંત્રો (૧-૫) માં સ્વર્ગના સોમ અને ચન્દ્ર એ બેની એકતા ગૂઢ શબ્દોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે, અને ત્યાર પછી સોમ(એટલે ચન્દ્ર)ના સૂર્યા નામની કુમારિકા સાથે લગ્ન થયા તે દત્તકથા આપવામાં આવી છે (૬-૧૭) બીજે ઠેકાણે અશ્વિનોને સૂર્યના પતિ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, પણ આ સ્થળે તેઓ સારથિ તરીકે દીઠામાં આવે છે, અને સોમને માટે સૂર્યાના પિતા સવિતાની પાસેથી તેઓ સૂર્યાનું માગુ કરે છે સવિતા પોતાની પુત્રીના સોમની સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી હોય છે, અને એ પુત્રી જાતે પણ સોમને પરણવા ઉત્સુક હોય છે,† એટલે શાલ્મલી વૃક્ષના લાકડાના બનાવેલા, રાતા કિન્નુક

† આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સંભવ્ય છે કે વેદના સમયમાં બાળલગ્નનો રિવાજ

પુષ્પોથી અલકૃત કરાયલા, અને એ સફેદ બળદો જેને જોડવામા આવ્યા છે એવા એ પૈડાના રથમા એસાડીને સૂર્યાને એ સાસરે વિદાય કરે છે

ત્યાર પછી માનવલક્ષના પહેલા નમૂના ૩૫ સૂર્યા અને સોમની-સૂર્ય અને ચંદ્રની-અખડ જોડીનું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે (૧૮-૧૯) -

પૂર્વાપર ચરતો માયયૈતૌ
શિશૂ ક્રીઁન્તૌ પરિ યાતો અવરમ્ ।
વિશ્વાન્યન્યો ભુવનામિ ચષ્ટ
ઋતૂરન્યો વિદધજ્ઞાયતે પુન ॥
નવોનવો ભવતિ જાર્યમાન
અહ્ના કેતુરુષસમિત્યગ્રમ્ ।
માગ દેવેભ્યો વિ દધાત્યાયન્
પ્ર ચન્દ્રમાસ્તિરતે દીર્ઘમાયુ ॥

(પોતાની ગૂઢ શક્તિથી અદ્રેક પછી અદ્રેક એમ આગળ પાછળ તેઓ ફર્યા કરે છે, છોકરાઓ રમતા હોય તેવી રીતે યજુની આસપાસ તેઓ ફરે છે એ બેમાથી એક સધળા પ્રાણીઓ તરફ નજર રાખે છે બીજી જુદી જુદી ઋતુઓના વિભાગ પાડીને ફરીથી જન્મ લે છે હમેશા નવો એવો સૂર્ય ફરીથી જન્મ લઈને ઉદય પામે છે, દિવસના કેટલેકે ઉપાઓની આગળ આગળ એ જાય છે, એ આવીને દેવતાઓને જુદા જુદા ભાગ વહેંચી આપે છે અને ચંદ્રમા તે માનનીના આયુષ્યને લાવ્યું કરે છે)

પછી લક્ષમા એકઠી થયલી જનને માટે આશિષ ઉચ્ચારવામા

નહોતો એ સમયમા સ્ત્રીઓ મોટાઈ ઉમ્મરે પરણતી અને વરની પસંદગી કરવાના કાર્યમા તેઓ જતે ઘણું આગળ પડતો ભાગ લઈ શક્તી અલ્પપત્ત, કન્યાનો પિતા પણ પોતાની પુત્રાની પસંદગી કેવી રીતની છે તે જોવાની કાળજી રાખતો અને પુત્રીને શોધ્ય સલાહ આપતો કન્યાદાન કરવાનું કાર્ય એનું હતું કુંકામા, આર્ય લોકોમા લગ્ન વિષેનો રિવાજ હાલના ઈંગ્લાડના જેવો નહોતો, પણ જાપાનના જેવો હશે એમ કહીએ તો તે બુલબરેલું કહેવાશે નહીં

આવે છે, અને નવા પરણેલા દંપતીને ધણુ છોકરા થાય અને તેઓ લક્ષ્મીસંપત્તિનું સુખ મેળવે, લાલુ આયુષ્ય ભોગવે, અને વ્યાધિથી હંમેશા મુક્ત રહે એવી ઇચ્છા પ્રકટ કરવામા આવે છે (૨૦-૩૩)

ત્યાર પછીના એ મંત્રોમા (૩૪-૩૫), કન્યાના વસ્ત્રો વિષે કંઈક ન સમજાય એવા વચનો કહેવામા આવ્યા છે, અને ત્યાર પછી વિવાહ-વિધિમા વપરાતા મંત્રો આપવામા આવ્યા છે, તેનો સમ્બન્ધ વળી પાછો સૂર્યાના લક્ષ્મી સાથે હોય એમ જણાય છે. આ સ્થળે વરરાજા પોતાની સ્ત્રીને આ પ્રમાણે કહે છે —

ગૃમ્ણામિ^૧ તે સૌભગત્વાય^૨ હસ્ત
મયા^૩ પત્ન્યા^૪ જરદાષ્ટિર્યથાસ^૫ ।
મ્મો^૬ અર્યમા સંવિતા પુરન્ધિ^૭
મહા^૮ ત્વાદુર્ગાર્હિપત્યાય^૯ દેવા ॥*

(સૌભગત્વ—સારા ભાગ્યને માટે હું ત્હારો હાથ ઝાલુ છું, કે જેથી મ્હારી પત્ની તરિકે મ્હારી સાથે રહીને તું વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે ભગ, અર્યમા, સંવિતા, અને પુરન્ધિ, એ સઘળા દેવતાઓએ ત્હને મ્હારી સાથે ધરધણીયાણી તરિકે રહેવાને માટે મ્હને સોંપી છે)

તેનીજ સાથે અગ્નિદેવનું પણ આવાહન કરવામા આવ્યું છે—

તુમ્યમગ્રે^૧ પર્યવહન્^૨
સૂર્યો^૩ વંહતુર્ના^૪ મહ ।
પુન^૫ પર્તિમ્યો^૬ જાયા દા
અગ્ને^૭ પ્રજયા^૮ મહ ॥

* વેદના સમયમા નારીપ્રતિષ્ઠા કેવા હત્યા પ્રકારની હતી, ધરસસારમા સ્ત્રીની પદવી કેવી હતી હતી, પતિ-પત્નીનો સહચાર કેવા ઇષ્ટ ગણાતો હતો તેનું જ્ઞાન કરાવનારા આ મંત્રો દરેક વિવાહ વખતે ઉચ્ચારવામા આવે છે, છતાં લક્ષ્મીના પવિત્ર સમ્બન્ધથી જોડાનાર દંપતીને, 'રે' તેમના તરફથી એ મંત્રો બોલી જનારા બ્રાહ્મણોને પણ એ મંત્રોના અર્થનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી હોતું, અને એ મંત્રો વડે લગ્નનો જે હંથો આદર્શ આપણી આજળ મૂકવામા આવ્યો છે તેનો કોઈને કંઈ પણ ખ્યાલ નથી હોતો, એ વિચારતા કેને ખેદ નહીં થાય ?

(હે અમ્મિ ! સૂર્યા અને તેના સાથને પ્રથમ ત્હારી આગળ તેઓ લાવ્યા હતા, હવે તું આ સ્ત્રી એના પતિને આપજો અને પ્રભુ આપજો')

છેવટના મંત્રો (૪૨-૪૭) આશીર્વાદાત્મક છે એ મંત્રોમા, કન્યા પોતાને સાસરે આવે છે ત્યાર પછી નવા પરણેલા દંપતીને જે આશીર્વાદ આપવામા આવે છે તે આપેલો છે —

इहैव स्तु मा वि यौ'ष्ट

विश्वमायुर्व्यશ्रुतम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नष्टमि

मोदमानौ स्वे गृहे ॥

(અહીંજ રહેજો ! ત્હમે જુદા પડશો નહીં ! આખું આયુષ્ય ત્હમે પૂરૂ કરજો ! છોકરાઓ અને છોકરાના છોકરાઓની સાથે ત્હમે રમજો ! ત્હમારા પોતાના ઘરમા ત્હમે આનન્દમા રહેજો !)

સૌથી છેલ્લો મંત્ર છે તે વરગણએ બોલવાનો છે —

समञ्जन्तु विश्वे देवा

समाप्नो हृदयानि नौ ।

स मातरिश्वा स धाता

समु देख्री' दधातु नौ ॥

(સધળા દેવતાઓ આપણે બેઠેને સચુક્ત કરે ! આપ-પાણીની દેનીઓ-હવે આપણા હૃદયને જોડાયલા રાખે ! માતરિશ્વા, ધાતા, અને દેષ્ટ્રી એ સર્વ આપણુ ઐક્ય કરે !)

ઋગ્વેદમા પાંચ સૂક્તો મૃત્યુક્રિયાની સાથે યોડાયેલો પણ સમ્યન્ધ ધરાવતા હોય એવા છે એ સવળા સૂક્તો છેલા મહદમાન આવે છે (મ ૧૦, સૂ ૧૪-૧૮) પણ એમાના ચાર સૂક્તોમા મ્હોટા ભાગે ભવિષ્યની જિંદગી સાથે સમ્યન્ધ ધરાવનારા દેવતાઓનું આવાહન કરવામા આવ્યું છે. ખેલા સૂક્ત(૧૪)મા યમને, બીજામાં પિતૃઓને,

ત્રીજામાં અગ્નિને, અને ચોથામાં પૂષ્પ અને સરસ્વતીને સમોદન કરવામાં આવ્યું છે. જેને ખરેખર મૃત્યુક્રિયાનું સૂક્ત કહી શકાય તે એકલું છેલ્લું (૧૮) સૂક્ત છે એ સૂક્તની શૈલી તેમજ વિચારો બેઉ કેવળ વ્યાવહારિક છે એમાં કોઈ પણ દેવતામધ્યન્ધી કથન કરવામાં આવ્યું હોય તો તે નહીં જેવું છે એ સૂક્તની શૈલી ગંભીર અને પ્રૌઢ છે, અને એમાં ભાષાની ધણી ખુબી દીઠામાં આવે છે વળી, એ સૂક્તમાથી પ્રાચીન સમયના મૃત્યુને લગતા રીતરિવાજોની જેટલી માહિતી મળે છે તેટલી બાકીના કોઈ પણ સૂક્તમાથી નથી મળી શકતી.

આ સૂક્તસમુદાય ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓમાં બાળવાનો તેમજ દાટવાનો એ બેઉ રિવાજ પ્રચલિત હતા સાતમાં મડલનું વરણને લગતું સૂક્ત જેણે રચ્યું છે તેણે મૃત્યુના સમ્યન્ધમાં “ માટીનું ઘર ” (મૃત્મય ગૃહમ્) એ શબ્દો પણ વાપર્યાં છે તે છતાં, બાળવાનો રિવાજ વધારે સાધારણ થઈ પડ્યો હતો, અને વેદના પાછલા સમયના કર્મકાંડમાં બાળવાનો રિવાજજ સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય મેળવી રહ્યો હતો એ નક્કી છે એ પાછલા સમયમાં, મન્યાસીઓને અને બે વરસની અદરના બાળકોનેજ દાટવામાં આવતા. ભવિષ્યની જિંદગી કેવી છે તે સમ્યન્ધી વેદમાં જે કલ્પનાઓ આવે છે તે પણ બાળવાની ક્રિયા સાથે વિશેષ સમ્યન્ધ ધરાવે છે ઉદાહરણ તરીકે, અગ્નિ મરનારના શયને બીજી દુનિયામાં જ્યાં દેવતાઓ અને પિતૃઓનો વાસ છે ત્યાં આગળ લઈ જાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે શયને જે વખતે બાળવામાં આવતું તે વખતે એક બકરાનું બલિદાન પણ કરવામાં આવતું, અને ઋગ્વેદમાં જેવી રીતે અશ્વમેધના અશ્વની સાથે હોમવામાં આવેલો બકરો આગળ જઈને એ બલિદાનની દેવતાઓને ખબર આપે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે (મ ૧, સુ. ૧૬૨-૧૬૩), તેવી રીતે અથર્વવેદમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માનવીના અગ્નિદાહ વખતે હોમવામાં આવતો બકરો આગળ જઈને પિતૃઓને મરનારના આગમનની ખબર આપે છે (મ ૯, સુ. ૫) વેદના પાછલા સમયની ક્રિયામાં, અગ્નિદાહ વખતે બકરાનો અથવા ગાયનો પણ હોમ આપવામાં આવતો.

હિન્દુસ્તાનમાં છેક પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલા અને હાલ

પણ ટકી રહેલા રિવાજ પ્રમાણે, બિવિધની જિહ્વીમાં કામમાં આવે એટલા માટે મરનાર માણસને વસ્ત્રો અને ચલકારોનું સાહિત્ય પણ પૂરું પાડવામાં આવતું ઋગ્વેદની મૃત્યુક્રિયાઓમાં, મરનારના શરીરની પાસે તેની વિધવા સ્ત્રી પણ સુઈ જાય છે અને મરનારના હાથમાંથી ધનુષ ખસેડી લેવામાં આવે છે એ વાત ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એથી વધારે પ્રાચીન સમયમાં ધણી વખતે મરનારની વિધવા અને મરનારનું ધનુષ એ એક બીજી દુનિયામાં મરનારની સાથે જાય તેટલા માટે તેને બાળી મૂકવાનો રિવાજ હતો,† અને અચર્વવેદના એક મંત્રમાં, વિધવા પોતાના મરનાર પતિની સાથે ગહીને મરણ પામે એ રિવાજ જૂનો છે એવું કહ્યું છે મનુષ્યશાસ્ત્ર(anthropology)ના પ્રમાણ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે યુક્કુશળ સરદારોના મરણપ્રસંગે આવી રીતે તેની સ્ત્રીઓએ પણ બળી મરવાનો રિવાજ છે પ્રાચીન સમયમાં પણ ધણો પ્રચાર પામેલો હતો, અને એ રિવાજ છેક ઇડો-યુરોપીયન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એવું સાબીત કરી શકાય એમ છે

મૃત્યુક્રિયાને લગતા સૂક્ત(મ ૧૦, મુ. ૧૮)નો છેલ્લો મંત્ર (૮) નીચે આપેલો છે, તેમાં મરનારની વિધવાને ચિતા ઉપરથી ઊડી જવાનું અને નવા પતિને પરણવાનું કહેવામાં આવ્યું છે * એ નવો પતિ તે

† જાપાનમાં પણ અગાઉ એવો રિવાજ હતો કે કોઈ મોટો ઉમરાવ મરણ પામે ત્યારે તેના શબની આસપાસ તેના નોકરોને પણ જીવતા દાટી દેવામાં આવતા અંધુ શરીર જમીનની અદર દટાયલું અને અંધુ બહાર રહેલું એવી એ સ્થિતિમાં એ નોકરો ભયકર દુ ખ પામતા અને કારમું કલ્પાન્ત કરતા, પણ કોઈ તેઓની દયા લાવવું નહીં આપરે એ રિવાજ નાણુંદ થયો અને જીવતા માણસોને દાટી દેવાને બદલે તેમના પૂતળાઓ બનાવીને તે દાટવાનો રિવાજ શરૂ થયો

* મિ રૉમેશ અદ્ર હત્ત કહે છે કે વેદના સમયમાં “સતી” થવાનો જગલી રિવાજ બીલકુલ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો, એટલું જ નહીં પણ વિધવાઓને ફરીથી પરણવાની પણ છૂટ હતી એ સમયમાં, દરેક દન્યાએ પરણવું જોઈએ એવું જોમ નહોતું તેમ દરેક વિધવાએ કુવારા રહેવું જોઈએ એવું પણ નહોતું હો રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનો મત પણ એવો છે કે વેદના સમયમાં વિધવાઓને પુનર્વિવાહની છૂટ હતી બીજા વિદ્વાનો એનાથી જુદા મતના છે મિ કેરર કહે છે કે “એક જ સૂક્ત ઉપરથી, વિધવાઓને બળી મરવાનો રિવાજ વેદના સમયમાં નહોતો એમ કહેવું એ ધણું ઉદ્વેગપૂર્ણ છે એ

મરનારનો બાઈજ હોવો જોઈએ, કારણ કે અસલના સમયની લગ્નની રૂઢિ એવી રીતની હતી —

उदीर्ष्व नार्यमि जीवलोक
गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेद
मर्त्युर्जनित्वममि स बभूव ॥

(જીહી જા ! હે સ્ત્રી ! જીવલોક તરફ તું પાછી ફર ! જેનો આત્મા જતો રહ્યો છે એવા પુરુષની પામે તું સુધી રહી છે તુ આવ ! હવે, આ ત્હારો પતિ, જે ત્હારો હાથ ઝાલે છે અને ત્હને ચ્હાય છે તેની સ્ત્રી તું થઈ ચૂકી છે)

આટલું કહ્યા પછી બોલનાર માણસ શય તરફ જોઈને કહે છે —

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य
अस्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वय सुवीरा
विश्वा स्पृधो' अभिर्मातीर्जयेम ॥ ૬

उप सर्प मातर भूमिमेताम्
उरुव्यर्चस पृथिवीं सुशोवाम् ।
ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत
एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ ૧૦

રિવાજ ધણો ભૂનો હતો અને છેક આધુનિક સમય સુધી ટકી રહ્યો હતો. અથર્વવેદમા એને ભૂના રિવાજ તરીકે ગણવામા આવ્યો છે એટલે વિધવાને જીવતી ઘેર પાછી લઈ જવા વિષે જેમા કથન કરવામા આવ્યું છે તે સૂક્તનો વધારે સારો ખુલાસો એ છે કે જે ઋષિએ એ સૂક્ત રચેલું તેના કુટુંબમા 'સતી' થવાનો રિવાજ નહીં હોય "

ઉચ્છ્વસ્વ પૃથિવિ મા નિર્વાધયા
 મૂપાયનાસ્મૈ ભવ મૂપવચ્ચના ।
 માતા પુત્ર યથા સિન્ધા
 અમ્યેન મૂમ ઋણુહિ ॥

૧૧

(હમને સત્તા, કીર્તિ, અને બળની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે
 મરનારના હાથમા જે ધનુષ્ સહેતુ હતું તે હું લઉં છું તું ત્યા આગળ
 અને હમે અહીં આગળ, તે છતા હમારા વીર પુત્રોને સાથે રાખીને
 શત્રુના સધળા હુમલાઓને હમે પહોચી વળીશુ આ પૃથ્વી માતાની
 સમીપ તુ જા ' આ વિશાળ અને મગલકારી ભૂમિની સમીપ તુ જા '
 દક્ષિણા આપનારા ઉદાર પુરુષોને જીનના જેવી સુવાળી લાગે એવી એ
 યુવતિ નિર્ઝલિ-વિનાશ-ના ઉપસ્થતી ત્હાર રક્ષણ કરે ' હે પૃથ્વી !
 તુ ઉધડી જા ' તું એતુ ગાઢ બધન કરી નાખીશ નહીં ' એને માટે સ્હેલો
 માર્ગ કરજે ' એને સ્નેહભરી મદદ કરીને એનો સત્કાર કરજે ' માતા
 જેવી રીતે પુત્રને પોતાના વચ્ચના છેડામા છુપાવી દે છે તેવી રીતે, હે
 પૃથ્વી ' તુ એને ત્હારામા ઢાકી દેજે ')+

પામે ઉભેલા લોકોને ઉદ્દેશીને એ કહે છે —

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्
 अमृद्बुद्धा देवहूनिर्नो अद्य ।
 प्राञ्चो' अगाम नृतये हसाय
 द्राघी'य आयुं प्रतुर दधाना ॥ ૩
 * * *
 यथार्हान्यनुपूर्वं भवन्ति
 ययं क्रतव क्रतुभिर्यन्ति माधु ।

+ આ મત્રો ઉપરથી તો દાટવાનો રિવાજ સૂચવાય છે પ્રથમ દાટવાનો
 રિવાજ હોય અને પાછળથી બાળવાનો રિવાજ દાખલ થયો હોય છતા મૃત્યુ
 પછીના વિધિને લગતા સૂક્તમા અગ્નિદાહ વિધેના નવીન મત્રોની સાથે
 દાટવાની ક્રિયાને લગતા પુરાણા મત્રો પણ સાચવી રાખવામા આવ્યા હોય
 એ બધું સભવિત છે

यथा न पूर्वमर्परो जहाति

एवा धातरार्युषि कल्पयैषाम्॥

૬

(આ જીવતા માણસો મરેલા માણસોથી જુદા પડી ગયા છે, હમે દેવતાઓને બોલાવીએ છિયે તે હવે શુભ ગણાશે નૃત્ય અને હાસ્યને માટે તૈયાર થઈને હમે આગળ આવ્યા છિયે, અને ભવિષ્યના દિવસો સુધી હમારૂં આયુષ્ય લખાવવા હમે ઇચ્છીએ છિયે.. દિવસો જેમ એક પછી એક ચાલ્યા આવે છે, ઋતુઓ જેમ એક પછી એક નિયમસર આવી જાય છે, પાછલી તે જેમ આગલીને કદી વિસરતી નથી, તેવી રીતના હમારા આયુષ્ તું ધડળે, હે ધાતા ')

બ્યાવહારિક વિષયોને લગતી થોડીક કવિતાઓમાંથી ઐતિહાસિક અગત્યના જુદા જુદા વચનો નીકળી આવે છે એ કવિતાઓ **દાનસ્તુતિ** એ નામથી ઝોળખાય છે રાજ્યોએ પોતાના વિપ્રો તરફ જે ઉદારતા દર્શાવી હોય તેનું વર્ણન એ કવિતાઓમાં આપવામાં આવ્યું છે એ કવિતાઓમાં રચનાની ખુબી નહીં જેવી છે, અને એ મોડી લખાયેલી છે મ્હોટે ભાગે ખેલા અને દરમાં મડલોમાં અથવા તો આઠમાં મડલના **વાલ્લિલ્લય** (વધારાના) સૂક્તોમાં એ કવિતાઓ દીઠામાં આવે છે આ પ્રકારની કવિતાઓના બધાં ત્રણ ત્રણ મત્રો આઠમાં મડલના સાધારણ સૂક્તોને અને કોઈ કોઈ વાર બીજા મડલોના સૂક્તોને પણ લગાડી દેવામાં આવ્યા હોય છે. પોતાને જે દાન મળેલા તે કેવા કેવા છે અને કેટલા કેટલા છે તેનું વર્ણન આપવું એ **દાનસ્તુતિ**ની કવિતાઓનો મુખ્ય હેતુ છે, પણ એ **દાનસ્તુતિ**ના રચનારાઓ પ્રસંગવશાત્ પોતાના અને પોતાના યજમાનોના કુટુંબની વશાવલી તેમજ વેદની પ્રજાઓના નામો તથા તેઓના નિવાસસ્થાન વગેરે ઐતિહાસિક અગત્યની સામગ્રી પણ પૂરી પાડે છે જે બક્ષીસો આપવામાં આવેલી તેનું વર્ણન આપવામાં કોઈ કોઈ વાર ધણીજ અતિશયોક્તિ કરવામાં આવેલી જણાય છે, ઉદાહરણ તરીકે, ૬૦,૦૦૦ ગાયોની બક્ષીસ અપાયાનું પણ કહેવામાં આવ્યું છે તોપણ એટલા નિર્ણય ઉપર આપણે સહીસલામત રીતે આવી શકીએ છિયે કે એ સમયમાં ભારે બક્ષીસો વારવાર આપવામાં આવતી અને વેદસમયના સરદાર લોકોની પાસે ઢોરો પણ પુષ્કળ હતા

બ્યાવહારિક વિષયને લગતી કવિતાઓમાંની ચાર ઉપદેશાત્મક

(didactic) છે તેમની એક (મ ૧૦, સ્. ૩૪) “જુગારીના વિલાપ”ની છે, તેમા કરુણ રસનું પ્રાધાન્ય દીઠામા આવે છે એવા પ્રકારની જે રચનાઓ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમા સૌથી જૂનામા જૂની એ કવિતા છે એવો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે એ કવિતા સાહિત્યનો એક ઘણું લક્ષ ખેંચે એવો નમૂનો આપણી આગળ પૂરો પાડે છે એવું આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી એ કવિતામા, જુગારથી પોતાની અને પોતાના આખા કુટુંબની કેટલી પાચમાલી થાય છે તે સમજતો હોવા છતાં જુગાર રમવાની લાલચને જુગારી પોતે રોકી શકતો નથી તેને માટે વિલાપ કરવામા આવ્યો છે —

નીચા વર્તન્ત ઉપરિ સ્ફુરન્તિ
અહસ્તામો હસ્તવન્ત સહન્તે ।
દિવ્યા અક્ષારા ઇરિણે ન્યુપ્તા
શીતા સન્તો હૃદયં નિર્દેહન્તિ ॥ ૬

* * *

સ્ત્રિયં દૃષ્ટ્વાયં કિતવં તંતાપ
અન્યેષાં જાયા સુકૃત ચ યોનિમ્ ।
પૂર્વાહિ અશ્વાન્યુયુજે હિ બઞ્ચન
સો અગ્રેરન્તે વૃષલ પપાદ ॥ ૧૧

* * *

અક્ષેર્મા દીવ્યઃ કૃષિમિત્કૃષસ્વ
વિત્તે રમસ્વ બહુ મન્યમાન ।
તત્ર ગાવં કિતવ તત્ર જાયા
તન્મે વિ ચંદ્રે સવિતાયમૃય ॥ ૧૩

(એ પાસાઓ નીચા પડે છે અને વળી પાછા ઉંચા ઉછળે છે,

એને હસ્ત ન હોવા છતાં હસ્તવાળા માણસને એ હરાવે છે. બાજુ ઉપર નંખાયલા એ પાસાઓ ઠંડા હોવા છતાં ઘુસોકના સળગતા અગ્નિની પેઠે તેઓ હૃદયને બાળીને બસ્મ કરી નાખે છે. બીજાની વધુ હોય એવી કોઈ સ્ત્રી અને તેનું સુધ્ધવસ્થિત ઘર જ્યારે જુગારીના દોડામાં આવે છે ત્યારે એને સંતાપ થાય છે સહવારના પ્હોરમાં એ પોતાના તપખીરિયા રંગના ઘોડાઓ જોડે છે, અને અગ્નિ જ્યારે શમે છે ત્યારે શ્વેત જેવો થઈને એ પડે છે. “ પાસા લઈને તું રમીશ નહીં, પણ તહારાં ખેતરનેજ તું ખેડજે ! તહારી પોતાની મિલકતથી સંતાપ પામીને તેટલામાંજ તું મચાહ કરજે ! પેલી તહારી માથે છે, પેલી તહારાં સ્ત્રી છે, અલ્યા જુગારી ! ” આવા બોધવચનો માયાળુ સવિતા દેવતાએ મૂકે છે)

આ સૂક્ત પરથી આપણને એવું માલમ પડે છે કે એ વખતે પાસાઓ (ચક્ષુ) તે વિભીદક વૃક્ષના ફળના બનાવવામાં આવતા, અને હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં પાસાઓ બનાવવાના કામમાં એ વૃક્ષનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે

આ સમુદાયની બીજી વસ્તુ કવિતાઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશેષ દોડામાં આવતી લાઘવગુણોપેત (sententious) કવિતાના સૌથી જૂના નમૂના તરીકે આપણે ગણી શકીશું એમાંની એક (મ ૯, સૂ. ૧૧૨) ચારજ મત્રની છે તેમાં માણસો પૈસા મેળવવાને માટે જુદા જુદા ધધાઓ સ્વીકારે છે તેનું ધીરા હાસ્યથી ભરેલું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે -

ના નાન વા ઉ નો ધિયો

વિ વ્રતાનિ જર્નાનામ્ ।

તર્ક્ષા રિષ્ટ કૃત મિષક્ ॥ ૧

* * *

† આ સૂક્ત ઉપરથી એટલું આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ કે પ્રે. કર્ન અને ડૉ હોમ કહે છે તે પ્રમાણે કદાચ આટ્વર્ણના વિભાગ બેદના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે તેાપણ અમુક વર્ણના માણસથી તેા અમુકજ ધધો ધાય એવી રીતના બન્ધન તે વખતે હતા નહીં

વાઙ્મહ તતો મિષક્

ઉપલમ્પસિળી' નના ।

નાનાવિયો વસૂયવ

અનુ ગા ઈવ તસ્થિમ ॥

૩

(ભાણસોના વિચાર જુદી જુદી જાતના હોય છે, તેઓના ધધાઓ પણ જુદા જુદા હોય છે સુધાર હોય તે કઈ ફાટ પડેલી જેવા ધગ્ગે છે, વૈદ્ય હોય તે કઈ રોગ મટાડવાનો મળે એવી ધગ્ગા રાખે છે...હું કનિ છુ, મ્હારા બાપ વૈદ્ય હતા, મ્હારી મા દળવાનું કામ કરે છે ગાયને શોધતા હોઈએ તેવી રીતે જુદી જુદી બુદ્ધિ સાથે લક્ષ્મીને હમે શોધતા ફરીએ છિયે)

એમાની એક બીજી કવિતામાં (મ ૧૦, સ ૧૧૭) સારી ચાલ ચાલવી અને પુણ્યના કામ કરવા એ કર્તવ્ય સમ્બન્ધી ઉપદેશવચનોનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે —

પૂર્ણીયાદિન્નાર્ધમાનાય તવ્યાન્

દ્રાવી'યાસમનું પશ્યેત પન્થામ્ ।

ઓ હિ વર્તન્તે રથ્યેવ ચક્રા

અન્યમન્યુમુર્પ તિષ્ઠન્ત રાય·

૬

* * *

કૃષન્નિત્કાલ આશિતં કૃણોતિ

યન્નધ્વાનમપં વૃક્ષે ચરિત્રૈ' ।

વર્દન્બ્રહ્માવદતો વનીયાન્

પૂર્ણાપિરર્ષણન્તમ્મિ પ્યાત્ ॥

૭

(જેનામાં શક્તિ હોય તેણે ગરીબને આપવું જોઈએ, અને ભવિષ્યના પથનો આગળથી વિચાર કરવો જોઈએ રથના બે ચક્કો ફર્યા કરે છે તેવી રીતે લક્ષ્મી ધડીકમાં એક ભાણસની પાસે આવે છે અને

મહીકમાં ખીળ માણસની પાસે જાય છે...હજ વડે ખેતી કરવામા આવે છે ત્યારે અનાજ પાકે છે, જે માણસ પોતાના પાગ હલાવે છે તે પ્રયાણ કરી શકે છે, જે વિપ્ર બોલે છે તે યુગા રહેનારના કરતા વધારે કમાય છે, જે મિત્ર આપે છે તે કબૂલના કરતા વધારે સારો છે).

આ સમુદાયમાની ચોથી કવિતા(મં. ૧૦, સૂ. ૭૧)મા ડહાપણ-બરેલા વચનોની સ્તુતિ કરવામા આવી છે એના અગિયાર મત્રો છે તેમાથી ચાર આ સ્થળે આપવામા આવ્યા છે —

સક્તુમિવ તિતંડના પુનન્તો
યત્ર ધી । મનસા વાચમક્રત ।
અત્તા સર્વાયઃ સુખ્યાનિ જાનતે
મદ્રૈષા' લક્ષ્મીર્નિહિતાધિ વાચિ ॥ ૨

* * *

યાસ્તિત્યાજં સચિવિદં સર્વાયં
ન તસ્ય વાચ્યપિ ભાગો અસ્તિ ।
યદીં' શૃણોત્યલંકં શૃણોતિ
નહિ પ્રવેદં સુકૃતસ્ય પન્થામ્ ॥ ૬

* * *

હૃદા તુષ્ટેષુ મનસો જીવેષુ
યદ્બ્રહ્મણા મંયજન્તે સર્વાય ।
અત્રાહં ત્વ વિ જંહુર્વેદ્યામિ
ઓહંબ્રહ્માગો વિ ચરન્ત્યુ ત્વે ॥ ૮

* * *

ऋचा त्वं पोषमास्ते पुपुष्वान्
 गायन् त्वो' गायति शर्करीषु ।
 ब्रह्मा त्वो वर्दति जातविद्या
 यज्ञस्य मात्रा वि मिमीत उ त्व ॥ ૧૨

(ન્યા આગળ ડાહ્યા માણસો પોતાના ડહાપણ સાથે વાણી વહે છે અને જેવી રીતે ચાળણી વડે દાણો ચાળી નાખવામા આવે તેવી રીતે શબ્દોને સાફ કરીને વાપરે છે ત્યા આગળ મિત્રો એકબીજાની મિત્રતા સમજી શકે છે તેઓની વાણી ઉપર એક પ્રકારની સુન્દર છાપ પડી ગઈ હોય છે જે માણસ પોતાના સાચા મિત્રને તજ દે છે તેની વાણીમા કઈ પણ શુભ કરવાની શક્તિ નથી હોતી, એ જે કઈ સાબળે છે તે વૃથા સાબળે છે, એ સાબળવાથી એને કઈ પણ લાભ થતો નથી, સદાચારના પથ વિષે એ તદ્દન અજાણ્યો છે હૃદયની પ્રેરણા થતા ઝડપથી રચાયેલી કવિતાઓ વડે આદાણુ મિત્રો જ્યારે પ્રાર્થના કરવાને એકઠા મળે છે ત્યારે કેટલાક વિદ્યામા ધણા પાછળ પડી જાય છે અને બાકીનાઓ વિદ્યાનું તરીકે સારી કીર્તિ સપાદન કરે છે ..એક માણસ સારી ઋચાઓનો સમૂહ પ્રકટ કર્યો જાય છે, બીજો સારા છંદના રચાયેલી કવિતાઓ ગાઈ સમજાવે છે, ત્રીજો શિક્ષક તરીકે જીવનના નિયમો સમજાવે છે, અને ચોથો યજ્ઞનું બરાબર માપ લે છે)

સાધારણ સૂક્તોમા પણ, વેદ પ્રછીના નીતિવિષયક સાહિત્યમા વારંવાર દીઠામા આવે છે તેવી રીતના, જરૂર અને જોર વિષે તિરસ્કાર દર્શાવનારા વચનો[†] ક્વચિત્ ક્વચિત્ આપણા જોવામા આવે છે ઉદાહરણ તરીકે એક કવિ કહે છે —

† એવા વચનો દરેક દેશના સાહિત્યમાથી થોડાધણા પણ મળી આવે એ ધણુ સ્વાભાવિક છે એટલા ઉપરથી એમ સિદ્ધ નથી થવું કે વેદના સમયમા સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખવામા આવતી અથવા તેઓને હલકી ગણવામા આવતી ઉલટું યજ્ઞના કાર્યમા પણ તેઓ ભાગ લેતી, યજ્ઞની તૈયારીઓ કરવા લાગતી, મોમરસને કાઢીને જાનની ગળણી વડે તેને ગાળતી, એટલું જ નહીં પણ યજ્ઞ કરતી વખતે પણ પોતાના પતિની સાથે સામેલ રહેતી, રે ! વેદના સૂક્તો પણ રચતી એ સર્વ ઉપરથી વેદના ઋષિઓ સસારમા સ્ત્રીની પહોં કેવી સમજતા તેનો ધણો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે

કિર્યતી યોષા મર્યજ્ઞો વ્યૂયસે
પરિપ્રીતા પન્યસા વાર્યેળ ।

(કેટલી યુવતિઓ પરણવા ઇચ્છનાર યુવાનની સારી ધનસંપત્તિ જોઈને ધણી પ્રસન્ન થાય છે)

બીજો કવિ પોતાને જે ગાયો જોઈએ છે તેને સંબોધીને કહે છે:-

યુયં ગાવો મેદયયા કુશ ચિંત્
અશ્રીર ચિત્કણુયા સુપ્રતીકમ્ ।

(ત્હમે ગાયો સુકા માણસને પણ જડો બનાવી દો છો, બેડાળ માણસને પણ ત્હમે રૂપવાન બનાવી દો છો).

ત્રીજો કહે છે —

ઇન્દ્રશ્ચિદ્ વા તદ્ભવીત્
સ્ત્રિયા અજ્ઞાસ્ય મનં ।
ઉત્તો અહ કત્તુ' રઘુમ્ ॥

(ઇન્દ્રે પોતે એમ કહ્યું છે કે ' સ્ત્રીના મનમાં કઈ પણ શીખા-મણુ ઉતારવી અધરી છે, અને તેની યુદ્ધ થોડી છે ').

વળી, એથો દુરિયાદ કરે છે કે —

ન વૈ સ્ત્રૈર્ણામિ સ્વરૂપાનિ' સન્તિ
સાલાવૃકાણા દ્વદન્યાન્યેતા ॥

(સ્ત્રીઓની સાથે કદી મિત્રતા હોઈ શકતી નથી, તેઓના હૃદય દીપડાના જેવા હોય છે)

પણ એક કવિ એટલું કબૂલ કરે છે કે:-

उत त्वा स्त्री शशीयसी
 पुंसो भवति वस्यसी ।
 अदेवत्रादरावस ॥

(ધણી સ્ત્રીઓ દેવમા ન માનનારા અને બખીલ સ્વભાવના પુરુષો કરતા વધારે સારી છે)

આ પ્રકારની કવિતાની સાથે મૂકી શકાય એવા સૂક્તો પ્રહેલિકા-
 (ઉપાણી)ના છે ઋગ્વેદમા એવી પ્રહેલિકાઓના ઝોઝામા ઝોઝા બે
 મંત્રહો આપણા જોવામા આવે છે સાદામા સાદી પ્રહેલિકાઓ જોઈતી
 હોય તો તે આઠમા મહલની એક કવિતા(૨૯)માથી મળી આવશે એ
 કવિતાના દશ મંત્રો છે, તે દરેક મંત્રમા જુદા જુદા દેવતાના ખાસ
 લક્ષણો આપવામા આવ્યા છે, પણ એ દેવતાઓ કયા તે જણાવવામા
 આવ્યું નથી એ દેવતાઓના નામ શોધી કાઢવાનું તો સાબળનારને
 મારેજ રહેવા દેવામા આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિષ્ણુસમ્બન્ધી સૂચના
 આવી રીતે કરવામા આવી છે —

त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे
 यत्र देवासो मर्दन्ति ॥

(બીજો મહોટી ફલગવાળો દેવ તેણે ત્રણ પગલા ભર્યાં અને
 જ્યાં દેવતાઓ આનન્દ કરે છે ત્યાં પહોંચી ગયો)

વધારે અધરી પ્રહેલિકાઓનો સંગ્રહ પહેલા મહલમાં આવે છે
 (૧૬૪) એ સૂક્ત બાવન મંત્રોનું બનેલું છે એમા કોઈ પણ વર્ણન
 સ્પષ્ટ અને સીધી રીતે આપવામા આવ્યું નથી, અને જે બાપા
 વાપરવામા આવી છે તે હમેશા ન સમજાય એવી વાપરવામા આવી
 છે કેટલેક સ્થળે, જે તત્ત્વોનું સૂચન કરવામા આવ્યું છે તેના સમ્બન્ધમા
 એવી તો અસ્પષ્ટ રીતે લખવામા આવ્યું છે કે અત્યારે તેનો ખરો
 અર્થ સમજવો એ અશક્ય થઈ પડ્યું છે કેટલીક વાર પ્રહેલિકાઓ
 પ્રશ્નના રૂપમા મૂકવામા આવી છે અને એક સ્થળે તો તેના ઉત્તર પણ
 આપીજ દેવામા આવ્યો છે કોઈ કોઈ વખત કવિએ એવી પ્રહેલિકાઓ

મૂકી છે તેના ખુલાસો શા છે તે વિષે કવિને પોતાને કંઈ ખબર નથી એવું સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે એ પ્રહેલિકાઓમાંથી ચોથા ભાગ જેટલી સૂર્ય વિષેની છે છ કે સાત પ્રહેલિકાઓ વાદળાઓ, વીજળી, અને વરસાદની ઉત્પત્તિ વિષેની છે, ત્રણ કે ચાર પ્રહેલિકાઓ અગ્નિ અને તેનાં જુદા જુદા સ્વરૂપો વિષેની છે, લગભગ એટલીજ ખીજ પ્રહેલિકાઓ વર્ષ અને તેના વિભાગો સમ્બન્ધી છે, અને એ પ્રહેલિકાઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પરમ પુરુષની ઉત્પત્તિ વિષેની છે ઉષા, આકાશ, પૃથ્વી, હન્દરચના, વાણી, અને આપણાથી જેના વિષે કંઈ ધારણા પશુ ન બાધી શકાય એવા ખીજ કેલાક વિષયો અલેક બળે મત્રોમા આપવામા આવ્યા છે આ પ્રહેલિકાઓમાંથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે મૂકતામાં આવેલી એવી એક પ્રહેલિકા નીચે આપવામા આવી છે, તેમા વર્ષનું ચક્ર અને તેના બાર મહિનાઓ અને ૩૬૦ દિવસો વિષે કહેવામા આવ્યું છે:—

દ્વાદશાર નહિ તજ્જરાયં

વર્ષંતિ ચક્રં પરિ દ્યામૃતસ્ય ।

આ પુત્રા અંગ્રે મિથુનામો અત્રં

સત્ત શતતર્નિ વિંશતિશ્રં તસ્યુઃ ॥

(બાર આરાવાળુ અને વિનાશ ન પામે એવું નિયમ-જુલ-નું ચક્ર આકાશની ઉપર ફરી વળે છે, એની અંદર બળ્યેની હારમા ગોઠવાઈને ૭૨૦ છોકરાઓ ઊભા રહે છે). તેરમો, અથવા અધિક મહિનો, અને બળ્યેના જોડકા તરીકે જેના વિષે કલ્પના કરવામા આવેલી એવા ખીજ બાર મહિના, એ બેના બેદ દર્શાવીને, તેરમા મહિના વિષે અસ્પષ્ટ ભાષામા નીચે પ્રમાણે સૂચન કરવામા આવ્યું છે:—

સાકજાનાં સત્તર્યમાહુરેકજં

ષક્ટિચમા ઋષયો દેવજા હિતિ ।

(સાથે જન્મેલાઓમાંથી, સાતમાને તેઓ એકલો જન્મેલો કહે છે, ૭ જોડકાઓને ઋષિઓ દેવતાથી જન્મેલા કહે છે)

છેત્રાં વચનોનો અર્થ ધર્ષ કરીને એવો હશે કે અધિક માસ એ માણસની રચેલી કૃત્રિમ રચના છે. રાત્રીમાં તરફથી મ્હોટા યજ્ઞો કરવામાં આવતા અથવા બીજી કોઈ રીતે બ્રાહ્મણોનો મેળાવડો થતો તે વખતે બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવાને માટે જે સ્પર્ધા ચાલતી તેમાં આવી આવી પ્રહેલિકાઓ, જેને “ધર્મના પ્રશ્નો” (ઋણોષ) એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તે પૂછવાનો રિવાજ વેદના પાછલા સમયમાં સાધારણ થઈ ગયો હતો.

આ પ્રહેલિકાની કવિતાઓ સાથે ઋગ્વેદના છ કે સાત સૃષ્ટિ-વિષયક સૂત્રોમાં જે દ્વિત્રયુરીભરેલી કવિતાઓ આવે છે તે ધણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ પ્રશ્ન આ સ્થળે ચર્ચવામાં આવ્યો છે તેમાં દત્તકથાના અને ધર્મશાસ્ત્રના વિચારોની પુષ્કળ ભેળભેળા થઈ ગઈ હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે એ કવિતાઓમાં વિચારો ધણા અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં મૂકાયલા આપણા જેવામાં આવે છે, તોપણ પાછલા સમયના તત્ત્વચિંતનની જુદી જુદી સરિતાઓ જે મૂળભાષી નીકળી તેનું દર્શન આ પ્રાથમિક ચર્ચાઓમાં થતું હોવાને લીધે એ દૃષ્ટિથી જોતા એ ચર્ચાઓ ધર્ષ કૃત્તૃલક ઉપજાવ્યા વિના રહે નહીં એવી છે એમાંના ધણાખરા સૂત્રોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ વિષય ધર્મશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણેજ ચર્ચાયો છે, માત્ર એકજ સૂત્રમાં કેવળ તત્ત્વચિંતકની દૃષ્ટિએ એ વિષય ઉપર વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો છે. વિશેષ પ્રાચીન ઋષિઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, દેવતાઓએ સૃષ્ટિને “ઉત્પન્ન કરી.” કેટલીક વખત તો એ પ્રાચીન સૂત્રોમાં સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે જુદા જુદા દેવતાઓના નામ આપવામાં આવ્યા છે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બેકે સધળા દેવતાઓના માથાપ છે એવો વિચાર ઘણે ઠેકાણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે આ વિચારથી તદ્દન ઉલ્લગ છે એટલે “બાળકોએ પોતાના માથાપને ઉત્પન્ન કર્યા” એવી રીતના વિરોધમાં વેદના ઋષિઓ આવી પડે છે ઉદાહરણ તરીકે, ઈન્દ્રને વિષે એકસ શબ્દોમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એણે એના પોતાના શરીરમાંથી એના પિતાને અને એની માતાને જન્મ આપ્યો (મ ૧૦, સુ ૫૪).*

* યન્માતરં ચ પિતરં ચ સાકમ્
અર્જનયયાસ્તન્વરં સ્વાયાં ॥

વિરોધાભાસી વિચારોમાં વધારેને વધારે મજબુત રહેનારા વિષ-
વર્ગની કલ્પનાને આ વિચાર ધણો ગમી ગયો હતો એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે
છે, કારણ કે સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં જગતની ઉત્પત્તિનો ક્રમ વર્ણવવામાં
આવ્યો છે તેમાં એકબીજાથી થયેલી ઉત્પત્તિનું કથન એક કરતા વધારે
વખત કરવામાં આવેલું જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે, હક્ષ્નો જન્મ
અદિતિથી થયો અને અદિતિનો જન્મ હક્ષથી થયો એવું કહેવામાં
આવ્યું છે (મ ૧૦, સૂ ૭૨)—

અદિતેર્દક્ષો અજાયત્
દક્ષાદ્દિતિ પરિ ॥

જગત્તેજના ધાર્મિક વિચારો ધીરે ધીરે વિકાસ પામતા, સધળા
મુખ્ય દેવતાઓથી જુદા અને એકેએક દેવતાના કરતા ચઢિયાતા એવા
એક સ્થાની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો. સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં પુરુષ,
વિશ્વકર્મા, હિરણ્યગર્ભ, પ્રાણપતિ એવા જુદા જુદા નામોથી એ સ્થાને
સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે વિશેષ પ્રાચીન સૂક્તોમાં જન્ એટલે
“ઉત્પન્ન કરવું” એ ક્રિયાપદના કોઈ રૂપની સાથે હમેશા જનનના કુદરતી
વ્યાપાર તરીકે સૃષ્ટિ વિષે લખવામાં આવ્યું છે, પણ આ સૃષ્ટિવિષયક
સૂક્તોમાં કોઈ મૂળ પદાર્થ ઉપરથી બનાવટ કરવામાં આવી હોય અથવા
કોઈ મૂળ પદાર્થમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ થઈ હોય એવી રીતનું સૃષ્ટિ વિષેનું વર્ણન
આપવામાં આવ્યું છે એમાંનું એક સૂક્ત (મ ૧૦, સૂ. ૮૦) “પુરુષસૂક્ત”
એ નામથી ધણું જાણીતું થયેલું છે એ સૂક્તમાં પણ દેવતાઓને સૃષ્ટિના
કર્તા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તોપણ તેનીજ સાથે એક પ્રથમ
પુરુષના શરીર રૂપી પદાર્થ ઉપરથી એ સૃષ્ટિ રચવામાં આવેલી એવું પણ
કહેવામાં આવ્યું છે. એ પુરુષને હજાર માથા છે અને હજાર પગ છે,
અને જ્વહિને ઢાંકી રહેને જ્વહિ ઉપરાત પણ એનું શરીર ફેલાઈ વળે છે.—

સહસ્ત્રંશીર્ણ પુરુષઃ

સહસ્રાક્ષ. સહસ્ત્રંપાત્ ।

સ ભૂમિં વિશ્વતો વૃત્વા

અત્યંતિષ્ઠદશાઙ્ગુલમ્ ॥

એક રાક્ષસી પુરુષના શરીરમાંથી આ જગત રચાયું છે એ મૂળ વિચાર ખરેખર ધણો જૂનો છે, અને અનેક પ્રાચીન દત્તકથાઓમાં એ વિચાર આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતો નથી પણ એ વિચાર જે રીતથી આ રચેલો મૂકવામાં આવ્યો છે તે રીત કઈ છેક જૂની નથી બ્રાહ્મણોમાં વિષ્ણુને યજ્ઞ તરીકે કલ્પવામાં આવ્યો છે, અને તેજ શૈલીને અનુસરીને આ સૂક્તમાં સૃષ્ટિના કર્મને એક યજ્ઞના વિધિ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે, અને મૂળ પુરુષને યજ્ઞના પશુ તરીકે કલ્પીને તેના શરીરના જુદા જુદા કાપલાઓને વિશ્વના જુદા જુદા ભાગો ગણવામાં આવ્યા છે એ સૂક્તમાં આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે એનું મસ્તક તે આકાશ થયું, એની નાભિ તે અતરિક્ષ થઈ, એના પગ તે પૃથ્વી થયા, એના શ્રોત્ર તે દિશાઓ થયા, અને એના મનમાંથી ચન્દ્ર ઉત્પન્ન થયો, એની આંખમાંથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો, એના મુખમાંથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ ઉત્પન્ન થયા, એના શ્વાસમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો “ એવી રીતે તેઓએ (દેવતાઓએ) જુદી જુદી દુનિયાઓને ધડી ”

चन्द्रमा मनसो ज्ञात

चक्षो सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च

प्राणाद्वायुरजायत ॥

૧૩

नाभ्या आसीदन्तरिक्ष

शीर्ष्णो द्यौ समवर्तत ।

पङ्कचा भूमिर्दिश श्रोत्रात्

तथा लोको अकल्पयन् ॥

૧૪

એ સૂક્તને વિશ્વદેવતાવાદ-pantheism-નો રંગ લાગ્યો છે તે ઉપરથી પણ એ સૂક્ત વધારે મોડું રચાયેલું છે એમ માલમ પડી આવે છે, કારણ કે એ સૂક્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે —

पुरुष एवेद सर्व

यद्भूत यच्च भव्यम् ।

(પુરુષ તેજ આ સધળુ જગત છે, અત્યારે જે કંઈ છે અને હવે પછી જે કંઈ હશે તે સધળુ પુરુષજ છે),

અને . —

પાદો'ડસ્ય વિશ્વા મૂતાનિ'

ત્રિપાદસ્યામૃત' દિવિ ॥

(એના એથી ભાગ તે સધળા પ્રાણીઓ છે, અને બાકીના ત્રણ ભાગ તે ઘુલોકમા રહેનારી અમર લોકોની હુનિયા છે) બ્રાહ્મણોમા, પુરુષ અને સૃષ્ટિનો રચનાર પ્રભુપતિ એ બેઉને એકજ ગણવામા આવ્યા છે, અને ઉપનિષદોમા, એ પુરુષનું આખા વિશ્વની સાથે તાદાત્મ્ય ગણવામા આવ્યું છે એથી પણ વિશેષ આગળ જતાં, સાંખ્ય દિલ્-સુદીના દૈતવાદમા, પુરુષ એ “ આત્મા ”નું નામ છે એવું ગણવામા આવ્યું છે, અને એ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એવું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે પુરુષસૂક્તમા, વિરાજ એ નામના સત્ત્વ વિષે એવું કહેવામા આવ્યું છે કે પુરુષમાથી એ વિરાજની ઉત્પત્તિ થઈ છે

તસ્માદ્દિરાલ્લજાયત ।

પાછલા સમયની વેદાન્ત દિલ્સુદીમા, વિરાજ એ સૃષ્ટિના રચનાર (સગુણ બ્રહ્મ)નું નામ છે, અને બ્રહ્મ એ નિર્ગુણ સત્ત્વથી એનું સ્વરૂપ જીવંત પડી આવે છે ત્યારે પુરુષસૂક્તને હિન્દુસ્તાનના વિશ્વદેવતાવાદની જૂનામા જૂની રચના તરીકે આપણે ગણી શકીએ. તેનીજ સાથે, એ જુગ્મ્હેદના સમયની સૌથી મોટી લખાયેલી કવિતાઓમાની એક છે એ પણ આપણે સ્વીકારવું પડશે, કારણ કે ત્રણ જૂનામા જૂના વેદો સમ્મન્ધી જ્ઞાન એ સંસ્કૃત ખેલ્લાજ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું એમ એ સંસ્કૃત ઉપરથીજ માલમ પડે છે. એ સંસ્કૃતમા એ ત્રણે વેદો વિષે નામ દર્શાવેલું કહેવામા આવ્યું છે —

તસ્માદ્દિજ્ઞાત્સર્વંહુત

ઋચ સામાનિ જજિરે ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्
यजुस्तस्मादजायत ॥

વળી, એ સૂક્તમાં ખેલીજ વાર ચાર વર્ણો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, આખા ઋગ્વેદમાં, ચાર વર્ણો વિષે જેમાં કહેવામાં આવ્યું હોય એવું સૂક્ત એ એકલું છે એ સૂક્તમાં કહ્યું છે કે —

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्
बाहू राजन्यं कृत ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यं
पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

“ આ પુરુષનું મુખ તે બ્રાહ્મણ થયું, એના બાહુ તે રાજન્ય (લડવૈયા) થયા, એની ઝાઘ તે વૈશ્ય (ખેડૂત) થઈ, અને એના પાગ તે શૂદ્ર (દાસત્વ કરનારા) થયા ”

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતી બાકીની લગભગ સઘળી કવિતાઓમાં ‘ દેવતાઓ ’ એમ સામાન્ય રીતે નહીં, પણ અમુક ચોક્કસ દેવતાનું નામ હઈને તેને સૃષ્ટિના રચનાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. બીજાં સંતોનાં ધણાં મતો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે ઉત્પત્તિના કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર તરીકે સૂર્યને ઋષિઓ ધણો અગત્યનો ગણતા ઉદાહરણ તરીકે, એને “ હાલતી અને સ્થિર રહેતી સઘળી વસ્તુઓના આત્મા ” તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે (મ ૧, સ. ૧૧૫) —

सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुर्बश्च ॥

અને એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે—

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ।

“ એ એકજ હોવા છતાં વિપ્રો એને જુદા જુદા નામથી બોલાવે છે ” (મ ૧, સ. ૧૬૪).

આવા આવા વચનો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે સર્વેના અનેક લક્ષણોમાથી એનું સ્વભાવ તરીકેનું બ્યક્તિત્વ એ સમયે ધીરે ધીરે આગળ તારવી કાઢવામા આવતું હતું વિશ્વકર્મનું, “સર્વેનો રચનાર” એ દેવની ઉત્પત્તિ આવીજ રીતે થઈ હશે એ ધર્મ સંભવિત જણાય છે એ સ્પષ્ટિવિષયક સૂક્તો(મ ૧૦, સુ ૮૧-૮૨)મા એ વિશ્વકર્મનું સંબોધન કરવામા આવ્યું છે એ એમાના આગલા સૂક્તમા સાત મંત્રો આપેલા છે, તેમાના ત્રણ મંત્રો આ રચને ઉતારવા લાયક છે -

કિં સ્વિદાસીદધિષ્ઠાનમ્
અર્મ્મણ કતમત્સ્વિત્કયાસીત્ ।
યતો ભૂમિં જનયન્વિશ્વકર્મા
વિ દ્યામીર્ણોન્મહિના વિશ્વચક્ષા ॥ ૨

વિશ્વતશ્ચક્ષુરુત વિશ્વતોમુલો
વિશ્વતોબાહુક્ષત વિશ્વતસ્પાત્ ।
સં બાહુમ્યા ધર્મતિ સ પતંત્રે
દ્યાવાભૂમીં જનયન્તેવ એક ॥ ૩

કિં સ્વિદ્વન ક ઉ સ વૃક્ષ આસ
યતો દ્યાર્વાણ્યિવી નિષ્ઠતક્ષુ ।
મનીષિણો મનસા પૃચ્છતેદુ તત્
યદ્યતિષ્ઠિઙ્ગુર્વનાનિ ધારયન્ ॥ ૪

(જે વખતે “વિશ્વકર્મા” એ સધળું જોનારા દેવતાએ પોતાના બળ વડે કરીને પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી અને આકાશને પ્રકટ કર્યું તે વખતે એનું અધિષ્ઠાન થું હતું ? એણે શી વસ્તુ વડે પોતાના કર્મનો આરભ કર્યો ? કેવી રીતે એણે પોતાનું કર્મ કર્યું ? જેની આખ સધળી દિશામાં છે, જેના મુખ સધળી દિશામા છે, જેના બાહુ સધળી દિશામા છે, જેના પાગ સધળી દિશામા છે એવો એક દેવતા આકાશ અને પૃથ્વીને

ઉત્પન્ન કરીને પોતાના બાહુ વડે અને પોતાની પાખો વડે તેને નોડી દે છે કોઈ કહેશે કે એવું કયું વન હતું, એવું કયું વૃક્ષ હતું કે જેમાથી આકાશ અને પૃથ્વીને તેઓએ ધડયા ? હે ઋષિઓ ! ત્હમારા મનમા ત્હમે જરા વિચાર કરો કે જુદા જુદા ભુવનોને જે વખતે એ ધરી રહ્યો હશે તે વખતે એ શેના ઉપર ઊભો રહ્યો હશે ?)

“વન,” એ જે શબ્દ અહીં વાપરવામા આવ્યો છે, તેજ શબ્દ ઓક ફિલસુફીમા પણ “મૂળ પદાર્થ” (hyle) ને માટે હમેશા વપરાયેલો દીઠામા આવે છે એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે

ખીજ સૂક્ત(મ ૧૦, સૂ ૮૨)મા એવો સિદ્ધાન્ત મૂકવામા આવ્યો છે કે વસ્તુઓનું પ્રથમ ખીજ, આ વિશ્વ અને સમળા દેવતાઓનું આદિ કારણ આપ (પાણીની દેવીઓ) થી ઉત્પન્ન થયું છે —

યો ન પિતા જનિતા યો વિધાતા
ધામાનિ વેદ મુર્વનાનિ વિશ્વા ।
યો દેવાના' નામધા એક એવ
ત સંમ્પ્રક્ષં મુર્વના યન્ત્યન્યા ॥ ૩

* * *

પ્રો દિવા પર એના ઇથિવ્યા
પ્રો દેવેભિરસુરૈર્યદસ્તિ ।
કં સ્વિદ્રમં' પ્રથમ દંધ્ર આપો
યત્ર દેવા સમર્પશ્યન્ત વિશ્વે' ॥ ૫

તેમિદ્રમં' પ્રથમ દંધ્ર આપો
યત્ર દેવા સમર્ગચ્છન્ત વિશ્વે' ।
અજસ્ય નાભાવધ્યેકમર્ષિત
યસ્મિન્વિશ્વાનિ મુર્વનાનિ તસ્યુ ॥ ૬

ન ત વિદાથ ય ઇમા જન્મન

અન્યદુષ્માકમન્તેરં વમ્ભૂવ ।

* * * ૭

(જે આપણો પિતા, આપણો જનિતા, આપણો વિધાતા છે, જે સઘળા ધામને અને સવળા પ્રાણીઓને પિછાને છે, જે એકલો જુદા જુદા દેવતાઓને જુદા જુદા નામ આપવાને સમર્થ છે, તેના તરફ પ્રશ્ન પૂછતા પૂછતા બીજા સઘળા પ્રાણીઓ વળે છે. આપ:—પ્રાણીની દેવીઓ—એ એવો પ્રથમ ગર્ભ કયો ધારણ કર્યો કે જેમા સઘળા દેવતાઓએ પોતાની જાતને એકઠી મળેલી જોઈ, જે આ પૃથ્વીથી પર છે, જે આકાશથી પર છે, જે બળવાન દેવતાઓના મૂઠ નિવાસ-સ્થાનથી પણ પર છે? તે પ્રથમ ગર્ભને આપ —પ્રાણીની દેવીઓ—એ ધારણ કર્યો કે જેમા સઘળા દેવતાઓ એકઠા મળ્યા, જે એક અજની* નાભિમા અર્પિત થયો છે, જેની અદર સઘળા જીવનોને સમાવેશ થઈ ગયો છે જેણે આ જીવનોને ઉત્પન્ન કર્યા તેને ત્હમે શોધી શકશો નહીં, જે ત્હમારી પાસે આવે છે તે એનાથી જુદો છે).

એક સૃષ્ટિવિષયક કવિતા (મ ૧૦, સૂ ૧૨૧) ધણી ખુબી દાર છે, તેમા વળી સૃષ્ટિના રચનારને માટે “હિરણ્યગર્ભ” એવું નામ વાપર્યું છે જગતા સર્વ ઉપરથી આવું નામ આપવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હશે એમા કંઈ પણ સંશય નથી આ સ્થળે પણ અમિની ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમા આપ:(પ્રાણીની દેવીઓ)ને સઘળા પ્રકારના જીવનનું બીજ ધારણ કરતી વર્ણવવામા આવી છે —

હિરણ્યગર્ભ સર્વવર્તતામે

મૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।

સ વાધાર પૃથિવીં યામુતેમા

કસ્મૈ' દેવાય હ્રિષિષા વિધેમ ॥ ૧

* ‘અજની’ એ શબ્દ ‘સર્વ’ ના અર્થમા આ સ્થળે વપરાયો હોય એવું નજીક છે

ય આત્મદા બલદા યસ્ય વિશ્વ
 ઉપાસંતે પ્રશિષ્ઠ યસ્ય દેવા ।
 યસ્ય ચ્છાયામૃતં યસ્ય મૃત્યુ
 કસ્મૈ' દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ ૨

* * *

આપો' હ યદ્દૃહતીર્વિશ્વમાયન્
 ગર્ભં દર્ધાના જનયન્તીરિન્નિમ્ ।
 તતો' દેવાના સર્મવર્તતાસુરેક'
 કસ્મૈ' દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ ૭

યશ્ચિદાપો' મહિના પર્યપંચયત્
 દક્ષં દર્ધાના જનયન્તીર્યજ્ઞમ્ ।
 યો દેવેષ્વધિ' દેવ એક આસીત્
 કસ્મૈ' દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ ૮

(હિરણ્યગર્ભ પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, પ્રાણીમાત્રના એક પતિ તરીકે એનો જન્મ થયો હતો, એણે પૃથ્વીને અને આ આકાશને ટકાવી રાખ્યા કયા દેવની હવિષ્યો વડે હમે સેવા કરીશુ ? જે શ્રવણની શક્તિ આપનારો છે અને જે બળ આપનારો છે, જેની આજ્ઞાને સઘળા દેવતાઓ નમન કરે છે, જેની છાયા એ મૃત્યુ છે અને અમરત્વ છે કયા દેવની હવિષ્યો વડે હમે સેવા કરીશુ ? જે વખતે બલવતી આપ —પાણીની દેરીઓ— સઘળા ગર્ભને ધારણ કરતી અને અગ્નિને ઉત્પન્ન કરતી આવી તે વખતે દેવોનો આત્મા એક ઉત્પન્ન થયો કયા દેવની હવિષ્યો વડે હમે સેવા કરીશુ ? જે પોતાના પ્રભાવ વડે કરીને બુદ્ધિને ધરનારી અને ચત્તને ઉત્પન્ન કરનારી આપ —પાણીની દેરીઓ— ઉપર નજર રાખે છે, જે એક દેવ સત્રણ દેવોના કરતા વધારે ચઢિયાતો છે : કયા દેવની હવિષ્યો વડે હમે સેવા કરીશુ ?)

આ સૂક્તના દરેક મંત્રની છેલ્લી પંક્તિમાં તેનો તે પ્રશ્ન જે પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો જવાબ દશમાં મંત્રમાં એવો આપવામાં આવ્યો છે કે એ અન્નપ્ત્યો દેવ તે પ્રજાપતિ છે એ છેલ્લો મંત્ર આ સૂક્તની સાથે પાછળથી જોડી દેવામાં આવેલો જણાય છે.

ખીજા બે સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં, દ્વિસુધીની ટબથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે એવી સમજાતી આપવામાં આવી છે કે અસત્ત્વમાંથી સત્ત્વનો આવિર્ભાવ થયો એમાંના એક સૂક્તમાં (મ ૧૦, સૂ. ૭૨), સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે જે કંઈક ગુચ્છવસ્તુભરેલો વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી ઉત્પત્તિના ત્રણ ક્રમ વર્ણવવામાં આવેલા આપણા જોવામાં આવે છે પ્રથમ જગત્ની ઉત્પત્તિ થઈ, પછી દેવતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ, અને સૌથી છેલ્લી સૂર્યની ઉત્પત્તિ થઈ એ સૂક્તમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિવાદ અને સૃષ્ટિવાદ* એ બેઉ એકબીજાની સાથે બળી ગયેલા હોય એવું જોવામાં આવે છે —

ब्रह्मणस्पतिरेता

सं कर्मर इवाधमत् ।

देवानां पूर्व्ये युगे

असंत सदैजायत ॥

(લુહારની પેઠે બ્રહ્મણસ્પતિ-પ્રાર્થનાના પતિએ આ વિશ્વને બરાબર જોડાયેલું રહે તેવી રીતે ધડચું, દેવતાઓના પ્રાચીન યુગમાં, જે ન્હોતું—અસત્—તેમાંથી જે છે તે—સત્—ઉત્પન્ન થયું).

આના કરતા ધણું વધારે ચઢિયાતું સૂક્ત ૧૨૯મું છે :—

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं

नासीद्वज्रो नो व्योमा परो यत् ।

* ઉત્ક્રાન્તિવાદ—અમુક પદાર્થ હતો તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઈ, તેને ધડવામાં આવ્યો, તેની ઉત્ક્રાન્તિ કરવામાં આવી એવો વાદ

સૃષ્ટિવાદ — કંઈ ન્હોતું ત્યાં આજળ વધે નવું દેવતાઓએ પોતાના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન કર્યું એવો વાદ

किमावरीव॒ कुह॒ कस्य॒ शर्मन्
अम्भ॒ किमासीद्ग्रह॑नं गभीरम् ॥ १

न मृत्युरासीदमृत॒ न तर्हि
न रात्र्या अहं॑ आसीत्प्रकेत॒ ।
आनीदवा॒त स्वध्या॒ तदेक
तस्माद्भान्यन्न॒ पर॒ किं चनासं॑ ॥ २

तम॑ आसीत्तमसा॒ गूळहमग्रे॑
अप्रकेत॑ संलिल॒ सर्वमा॒ इदम् ।
तुच्छे॒येना॒म्बपि॑हित॒ यदासीत्
तप॑स्तन्महि॒ना जाय॑तैकम् ॥ ३

काम॑स्तदग्रे॒ समवर्त॑ताधि
मन॑सो रेत॒ प्रथ॑म॒ यदासीत् ।
स॒तो बन्धु॑मसाति॒ निर॑विन्दन्
हृदि॑ प्रती॒ष्या क॒वयो॑ मनीषा ॥ ४

* * *

को अ॒द्वा वेद॑ क इह॒ प्र वोच॑त्
कुत॑ आजा॒ता कुत॑ इय॒ विमृ॑ष्टिः ।
अ॒र्वाग्दे॒वा अस्य॑ वि॒सर्ज॑नेन
अथा॑ को वेद॑ यत॒ आब्रू॑व ॥ ५

इय॒ विमृ॑ष्टिर्यत॒ आब्रू॑व
यदि॑ वा द्रु॒धे यदि॑ वा न ।

યો અસ્યાર્ચ્યક્ષ પરમે વ્યોમન

સો અજ્ઞ વેદં યદિ વા ન વેદં ॥ ૭

(અસત્ તે વખતે નહોતું, તેમ સત્ પણ નહોતું, તે વખતે અતરિક્ષ નહોતું, અને અંતરિક્ષની પેલી તરફ જે આકાશ છે તે પણ તે વખતે નહોતું તે વખતે ગતિ કઈ હતી ? આ હતી ? કોનાથી હતી ? પાણી, અને ઉંડા ખાડાઓ, તે શું તે વખતે હતા ? તે વખતે મૃત્યુ નહોતું, તેમ અમરત્વ પણ નહોતું, રાત કે દહાડો એ એમાંથી એકેનું નામનિશાન પણ તે વખતે નહોતું, તે એક પુરુષ વાયુ વિના પોતાની મેળે શ્વાસ લેવા કરતો હતો, તે એક પુરુષ મિવાય ખીજ કોઈ પણ વસ્તુ તે વખતે નહોતી પહેલા અધકાર તે અંધકારથી છવાઈ ગયો હતો, આ આખું વિશ્વ ઝોળખાય નહીં એવું અને પ્રવાહી હતું ખાલી સ્થાન શન્યતાથી ઢકાઈ રહ્યું હતું ત્યાં તે એક પુરુષ તપના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયો. તે વખતે પ્રથમ કામ એનામાં ઉત્પન્ન થયો, કામ એજ એ આત્માનું પહેલું રેત હતું કવિઓએ પોતાના હાથપણ વડે કરીને હૃદયમાં નિરીક્ષણ કરતા, અસત્ની અદર સત્નું બંધન તેઓને જણાયું. ... એને બરાબર કોણે ઝોળખે છે ? એને બરાબર અહીં કોણ સમજાવી શકે છે ? આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ? ક્યાંથી એનો ઉદ્ભવ થયો ? અને એની ઉત્પત્તિ થઈ તેની સાથે શું દેવતાઓ પણ દરયમાન થયા ? પણ એની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ તે વિષે કોણ જાણે છે ? આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ, અથવા એ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે ખરી કે નથી થઈ તે પરમ આકાશમાં રહ્યો રહ્યો એના ઉપર જે દેખરેખ રાખે છે તેજ એકલો જાણે છે, અથવા તે પણ કદાચ નહીં જાણતો હોય).

સાહિત્યદષ્ટિએ જોતા આ કવિતા ઘણી ખુબીદાર છે, એટલુંજ નહીં પણ એ પ્રાચીન સમયમાં પણ જે હિમતભર્યા વિચારો આ સૂક્તદ્વારા પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા આપણે જોઈએ છીએ તેને લીધે એ કવિતા આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે પણ હિન્દુસ્તાનની દિલ્લમુદ્રીના જે મુખ્ય દોષો છે—સ્પષ્ટતા અને અવિરોધ(consistency)ની ખામી, ચર્ચા ચલાવવામાં કેવળ શબ્દને વધારે મહત્ત્વ આપી દેવાનું વલણ, એ દોષો આ રચને પણ આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતા નથી. એકના એક વિષયને વળગી રહીને જરા લખાણથી ચર્ચા ચલાવવામાં

આવી હોય એવું સૂક્ત આખા ઋગ્વેદમા આ એકલુંજ છે, અને સાંખ્ય દર્શનના પરિણામવાદનું ચોક્કસ સ્વરૂપ જેને પ્રાપ્ત થયું તે પ્રકૃતિનું માહાત્મ્ય સ્થાપનારી ફિલસૂફીનો પ્રારંભ આ સૂક્તમા થયેલો આપણા જેવામા આવે છે. વળી, આર્ય લોકોના ફિલસૂફીમંત્રેલા વિચારોના પ્રાચીનમા પ્રાચીન નમૂના તરીકે આ સૂક્ત હમેશા અગત્યનું ગણાયા વિના રહેશે નહીં અસત્ત્વાથી સત્ત્વનો ઉદ્ભવ થયો ત્યાર પછી પ્રથમ પાણી આવ્યું, અને ત્યાર પછી તપ વડે કરીને ચૈતન્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવો જે સિદ્ધાન્ત આ સૂક્તમાથી નીકળે છે તેની સાથે સંપિન્ની ઉત્પત્તિના જે જે વર્ણનો બ્રાહ્મણોમા આપવામા આવ્યા છે તે મળતા આવે છે એ બ્રાહ્મણોમા પણ અસત્ તે સત્ થયું અને એ સત્ત્વનું પ્રથમ સ્વરૂપ પાણી હતું એવું વર્ણવવામા આવ્યું છે એ પાણી ઉપર હિરણ્યગર્ભ એ સુવર્ણનું ઇંકુ તરે છે, અને તે ઇંડામાથી જે ચૈતન્ય ઇચ્છા કરે તે અને વિશ્વને રચે છે તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે બ્રાહ્મણોમા સંપિન્ના કતાં તરીકે પ્રજાપતિને આગળ કે પાછળ પણ હમેશા ગણાવવામા આવ્યો છે કેટલાક વર્ણનોમા એને પહેલો ગણાવવામા આવ્યો છે, અને કેટલાક વર્ણનોમા પાણીને પહેલું ગણાવવામા આવ્યું છે સંપિન્ના અને ઉત્કાન્તિવાદ એ જેને ભેળી દેવામા આવ્યાથી આવી રીતનો પ્રાથમિક વિરોધ બ્રાહ્મણમંત્રોમા આપણા દીડામા આવે છે, પણ સાંખ્યદર્શનમા એ વિરોધ દૂર કરવામા આવ્યો છે એ દર્શનમા, પુરુષ અથવા આત્માને નિષ્કર્મ સાક્ષી તરીકે ગણવામા આવ્યો છે, અને પ્રકૃતિ અથવા મૂળ પદાર્થનો ધીરે ધીરે પરિણામ થતો જાય છે એવું વર્ણવવામા આવ્યું છે આ પ્રમાણે ઋગ્વેદના સંપિન્નવિષયક સૂક્તો એ હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફીનો, એકલુંજ નહીં પણ પુરાણો, કે જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સંપિન્ની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આપવાનો છે, તેનો આરંભકાળ સૂચવે છે

પ્રકરણ ૬

ઋગ્વેદના સમયની પરિસ્થિતિ.

આગલા પાનાઓમાં ઋગ્વેદની કવિતાનું જે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજાશે કે જે સમય વહી ગયાને અનેકાનેક વર્ષો થયા છે તે સમયનો આ અપૂર્વ ગ્રંથ ઐતિહાસિક અગત્યનો છે, એટલુંજ નહીં પણ સૌન્દર્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા પણ એ ઘણો ખુબીદાર લાગે એવો છે, અને એ આખો ગ્રંથ નહીં તો તેમાંથી ચુટી કાઢવામાં આવેલા ફકરાઓ તો દરેક સાહિત્યપ્રેમીએ વાચવાનું જોઈએ એવું ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ એ ગ્રંથમાં છે આગલા સમયના ધાર્મિક વિચારનું જે ચિત્ર એ ગ્રંથ વડે આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે તે એવું તો સપૂર્ણ છે કે તેની બરાબરી ખીજ કોઈ પણ ગ્રંથથી થઈ શકે એમ નથી લગી, એ ગ્રંથમાં કેવળ વ્યાવહારિક સૂતો જોડે ઘણા યોગ છે તોપણ આખા સમજમાં પ્રસંગવશાત્ જે જે કથનો કરવામાં આવ્યા છે તેની સખ્યા એટલી મોટી છે કે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયના અધ્યયોની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનું છેક અસંતોષકારક ન લાગે એવું સવિસ્તર વર્ણન એ ગ્રંથ ઉપરથી તૈયાર કરી શકાય ત્યારે, સુધારાના ઇતિહાસના સમ્બન્ધમાં ઋગ્વેદને ધણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે તેનું આ એક ખીણું કારણ છે

પ્રથમ તો, સૂતો વડે જૂગોગની જે માહિતી આપણને મળી શકે છે તે ઉપરથી વૈદિક પ્રજાઓનું મૂળ સ્થાન કયું હતું તે આપણે જાણી શકીએ છીએ એ સૂતો ઉપરથી આપણે ચોક્કસપણે કહી શકીએ છીએ કે હિન્દુ કુંશના પશ્ચિમ તરફના ઘાટ આગળ થઈને આર્ય વિજેતાઓ ખુલા મેદાન આગળ જઈ પહોંચ્યા હતા અને ત્યાંથી હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય દિશાના ખૂણા આગળ આવેલો જે પ્રદેશ પંજાબ અથવા “પાંચ નદીઓનો મુલક” એ ફારસી નામથી હાલ ઝોળખાય છે તે પ્રદેશમાં તેઓએ મુકામ કર્યો હતો ઋગ્વેદના સૂતોમાં પચીસેક નદીઓના નામ દેવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી બે કે ત્રણ સિવાય બીજી સખળી નદીઓ સિન્ધુ નદીની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારી છે પંજાબના

મુલક આગળ જે પાંચ નદીઓ વહે છે, અને જે એકજ પ્રવાહમાં બેડાઈને સિન્ધુ નદીને મળે છે તે પશુ એ નદીઓમાં આવી જાય છે એ પાંચ નદીઓ તે વિતસ્તા (જે હવે જોલમ કહેવાય છે), અસિકની (ચિનાબ), પરુષ્ણી (જે પાછળથી ધરાવતી કહેવાતી હતી અને હાલ રવી કહેવાય છે તે), વિપાશ (બીયાસ), અને સૌથી વધારે મોટી અને છેક પૂર્વમાં આવેલી શુતુદ્રી (સતલજ), એ છે. તેપશુ વેદની કેટલીક પ્રજાઓ હજી સિન્ધુ નદીની પેલી બાજુએ રહેતી હતી, અને એ નદીમાં મળનારી પશ્ચિમ તરફની નદીઓ, કુભા (કાબુલ) અને એની ઉત્તર તરફની મુખ્ય ઉપનદી સુવાસ્તુ (“સારા ધર”ની નદી)થી તે છેક દક્ષિણ તરફની ઝુ (કુરમ) અને ગામતી, “ગાયો વાળી” (જે હવે ગામલ કહેવાય છે તે) ત્યાં સુધીની ખીણમાં તેઓએ મુકામ કર્યો હતો.

ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં એ કે ત્રણથી વધારે વખત જેના નામ દેવામાં આવ્યા હોય એવી નદીઓ કોઈકે જ હશે, અને કેટલીક નદીઓનું તો એકજ વખત નામ દેવામાં આવ્યું છે વારંવાર જેના નામ દેવામાં આવ્યા હોય એવી નદીઓ બેજ છે સિન્ધુ અને સરસ્વતી એક આખા સૂક્ત(મ ૧૦, સૂ. ૭૫)માં સિન્ધુ નદીની જ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, પશુ બે મંત્રોમાં એની સાથે બીજી અદાર નદીઓની સ્તુતિ પણ કરવામાં આવી છે એ અદાર નદીઓમાંની ધણીખરી જેના પાણી સિન્ધુ નદીમાં મળે છે તેજ છે કવિના હૃદય ઉપર એ મોટી નદીની ધણી ઉડી અસર થઈ હોય એવું જણાય છે એ કહે છે કે ઉતાવળી નદીઓમાં પશુ એ સૌથી વધારે ઉતાવળી છે, અને પાણીના જથ્થા તરફ જોતા, બીજી સઘળી નદીઓ કરતા એ ચઢી જાય એવી છે ગાયો બરાડા પાડતી જેવી રીતે પોતાના વાહરડા તરફ દોડે છે તેવી રીતે બીજી નદીઓ એના તરફ ધસે છે એના પાણીની ગર્જના અને એ પાણીનો વેગ ધણી જુસ્સાદાર વાણીમાં વહેવવામાં આવ્યો છે —

દિવિ સ્વનો યંતતે મૂમ્યોપરિ
અનન્ત શુષ્પમુદિયાતે માનુનાં ।
અધ્રાદિવ પ્રસ્તનયન્તિ વૃષ્ટય
સિન્ધુર્યદેતિ વૃષ્મો ન રોક્ષન્ ॥

(પૃથ્વી ઉપરથી એનો અવાજ આકાશ સુધી પહોંચે છે, ચળકતા પાણી સાથે અનન્ત મોજાઓ એ ઉછાળ્યા કરે છે, વૃદ્ધિઓ જેવી રીતે ગર્જના સાથે આકાશનાથી પડે છે તેવી રીતે ખરાડા પાડતા ગોધાની પેઠે સિન્ધુ નદી આગળ ધસે છે)

સિન્ધુ, જેનો અર્થ સસ્કૃતમાં “અચુક નદી” એટલેજ થાય છે, તે આર્ય સસ્થાનોની પશ્ચિમ તરફની મર્યાદા આકે છે. એ પ્રદેશમાં જે પ્રાચીન પ્રજાઓ આર્ય પ્રજાની સાથે પ્રથમ સંસર્ગમાં આવી તેણે “સિન્ધુ” એ નામ ઉપરથીજ આખા દેશનું નામ પાડ્યું “સિન્ધુ” એ નામનું ‘Indos’ એવું રૂપ થયું, અને તે ઉપરથી સિન્ધુ નદીનો દેશ તે “Indra” એ ગ્રીક નામથી ઓળખાયો. અસલના ઈરાનીઓએ એ શબ્દને બદલે “હિન્દુ” એ શબ્દ વાપર્યો, અને અવસ્તામાં આખા દેશના નામ તરીકે “હિન્દુ” એ શબ્દજ વપરાયો છે હાલનું દારસી નામ “હિન્દુસ્તાન” એ વધારે ગુઢ છે, અને એ નામ ખરેખર જેતા હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ છે તેનેજ લાગુ પડે છે

ઋગ્વેદની અદર સપ્ત સિંધવ , અથવા “સાત નદીઓ” વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે ઓછામાં ઓછા એક મતમાં તો સપ્ત સિંધવ એનો અર્થ આર્ય લોકો ન્યા આગળ વસતા હતા તે દેશ એવો થાય છે અવસ્તામાં પણ એજ શબ્દો, હમ હિન્દુ, વપરાયા છે એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે, પણ ત્યાં આગળ, હિન્દુસ્તાનના મુલકનો જે ભાગ પૂર્વ કાપુલિસ્તાનમાં આવ્યો હતો તેને માટેજ એ શબ્દો વપરાયા છે “સાત” એ શબ્દ જે આ સ્થળે ચોક્કસ સંખ્યા જણાવવાના હેતુથી વપરાયો હોય તો “સાત નદીઓ” તે પ્રથમ કાપુલ, સિન્ધુ, અને પંજાબની પાંચ નદીઓ એ પ્રમાણે હશે, જોકે પાછળથી કાપુલ નદીને બદલે સરસ્વતીને ગણવામાં આવી હશે કારણ કે સરસ્વતી એ ઋગ્વેદની પવિત્ર નદી છે, સાધારણ રીતે એને દેવી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે, અને બીજી કોઈ પણ નદીના કરતા વધારે વખત એનું નામ દેવામાં આવ્યું છે, વધારે ભક્તિભાવથી એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે કવિ તરફથી એ નદીના જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યા છે તે ઘણી વાર કોઈ મોટી નદીને લાગુ પડે એવાજ હોય છે.

આ ઉપરથી જોઈ અને બીજા નામકિત વિદ્વાનો એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા હતા કે ઋગ્વેદના કવિઓએ સાધારણ રીતે સરસ્વતી એ શબ્દ સિન્ધુ નદીના એક પવિત્ર નામ તરીકે વાપર્યો છે એથી ઉલટું, સતલજ અને જમના વચ્ચેની જે ન્હાની નદી છે, અને પાછલા સમયમા જે દૃષ્ટાંતી સાથે મળીને અમ્બાલાની દક્ષિણમા આવેલા અને સીમલાની દક્ષિણ તરફ સાર્કે માધલને છેટેથી શરૂ થતા ધ્વજાવર્ત નામના પવિત્ર પ્રદેશની પૂર્વ તરફની મર્યાદા આકે છે તે નદીને માટેજ એ શબ્દ વપરાયો છે એવુ થોડાએક મતોમા આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ

આ ન્હાની નદી હવે અરપ્પચની રેતીમા અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે, પણ પ્રાચીન નદીઓના પ્રવાહ વિષેના પ્રમાણ ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર અવાય છે કે એ નદી અગાઉ શુતુદ્રી(સતલજ)ને મળતી હતી. આ ઉપરથી, વેદના સમયમા એ નદી સમુદ્ર સુધી પહોચતી હોય અને એ હાલ છે તેના કરતા ધણી વધારે મોટી હોય એ બીલકુલ અસંભવિત જણાતું નથી એ ખાસ નોંધવા જેવુ છે કે વૃષદ્વતી, 'પતથરવાળી' (હાલની ચિતાગ નદી), તેનું નામ ઋગ્વેદના એકેજ મત્રમા દીક્ષામા આવે છે, અને ત્યાં આગળ તેની સાથે સરસ્વતીનું નામ પણ જોડવામા આવ્યુ છે એ નદીઓના કિનારા ઉપર અમ્મિ પ્રકાશે તેટલા માટે તેનું એ મનમા આવાહન કરવામા આવ્યુ છે આ ઉપરથી કદાચ એવુ અનુમાન નીકળી શકશે કે ઋગ્વેદના સમયમા પણ સિન્ધુ વગેરે નદીઓનો છેક પૂર્વનો પ્રદેશ અમુક અંશે પવિત્ર ગણાતો હતો, અને એ પ્રદેશમા યજ્ઞનો વિધિ અને પવિત્ર કવિતાઓની કળા એ બેઉ મપૂર્ણ બિલવવામા આવ્યા હતા તેથી એ પ્રદેશ તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવામા આવતું હતુ ઋગ્વેદના સમયની આખરે તો કેટલાક આર્ય વિજેતાઓ આ પ્રદેશથી આગળ વધ્યા હતા, અને ગંગા વગેરે નદીઓની પશ્ચિમની હદ સુધી તેઓ પહોચી ગયા હતા એના અનુમાન ઉપર આવી શકાય તેના પ્રમાણે પણ ઋગ્વેદમાથી મળી આવે છે કારણ કે યજુના, જે હવે "જમના" કહેવાય છે, અને જે ઉત્તરની ગંગા નદીમા મળનારી સવળી નદીઓ કરતા વધારે પશ્ચિમમા આવેલી છે, તેનું નામ પણ મત્રોમા દેવામા આવ્યુ છે, અને તેમાવા બે મત્રો ઉપરથી એવુ મિદ્ધ થાય છે કે આર્ય પ્રજાના સસ્થાનો એ જખતે પણ યજુના નદીના કિનારાઓ ઉપર ફેલાઈ ગયા હતા. ગંગા

નદી તો એ વખતે જાણીતીજ હતી, કારણ કે ઋગ્વેદના એક મંત્રમા એનું નામ ઘટ્ટ રીતે દેવામા આવ્યું છે અને બીજા મંત્રમા એ નામ આડકતરી રીતે સૂચવવામા આવ્યું છે પણ એ વાત ખાસ લક્ષમા લેવા જેવી છે કે ગંગા નદીનું નામ બીજા કોઈ પણ વેદમા બીલકુલ જોવામા આવતું નથી

આર્ય વિજેતાઓએ દક્ષિણ તરફ વધવા માડ્યું હતું તોપણ જો વખતે ઋગ્વેદના સૂક્તો ગ્યાયા તે વખતે પંજાબની એકઠી થયલી નદીઓનું પાણી સિન્ધુ નદીમા મળે છે તે સ્થળથી ધણી વધારે આગળ તેઓ આવ્યા નહોતા ધણુખંડ સમુદ્ર વિષે તો તેઓએ વાતજ સાબળી હતી, કારણ કે સિન્ધુ નદીના અનેક મુખ વિષે કોઈ પણ સ્થળે કંચુ કહેવામા આવ્યું નથી અને માછલા પકડવાનું કામ, જે હાલના સમયમા સિન્ધુ નદીના દક્ષિણ તરફના કિનારાઓ ઉપર ધમધોકાર ચાલે છે, તેના વિષે પણ તેઓ તદ્દન અજાનજ રહ્યા હતા ખરેખર, માછલા માટેનો શબ્દ, “મત્સ્ય,” એકજ વાર વપરાયલો દીઠામા આવે છે, જોકે જુદી જુદી જાતના પરુઓ, પક્ષીઓ, અને જીવજંતુઓ વિષે નારવાર કથન કરવામા આવ્યું છે પંજાબ અને પૂર્વ કાશ્મિરનાં નદીઓમા માછલા બહુ નથી હોતા, તેથી એ નદીઓના સ્વરૂપ સાથે આ વસ્તુસ્થિતિ મળતી આવ છે એથી ઉલટું, યજુર્વેદ જો વખતે આર્ય લોકા પૂર્વ દિશા તરફ અને, નિસશય, દક્ષિણ તરફ પણ ફલાઈ ગયા હતા તે વખતે રચાયલો હતો એટલે તેમા કેટલાક મત્રો આવે છે તે ઉપરથી માછલા પકડવાની ઝગા વિષે તે વખતે ધણુ સારૂ જ્ઞાન હતું એવું માલમ પડે છે જે શબ્દ માછલા સમયમા હમેશા “દરિયા”ને માટે વપરાયો છે (સમુદ્ર) તે શબ્દ* ઋગ્વેદમા એના યૌગિક

* આ શબ્દ ઋગ્વેદમા અનેક સ્થળે વપરાયલો જોવામા આવે છે, પણ એના અર્થ શો થાય છે તે વિષ ધણી તકરાર ચાલે છે ઋગ્વેદના વિદ્વાંના તો એટલે સુધી કહે છે કે વેદના ઋષિમુનિઓ દરિયા વિષે અબણ્યા હતા, પણ પ્રો. મેક્સ મ્યુલર કહેલાક મત્રો એવા ઠા-યા છે - જન્મા એ વિદ્વાનના મત પ્રમાણુ “સમુદ્ર”નો દરિયા એ સિનાય બીજો ઈર્ષપલ અથ થવો સંભવિત જણાતો નથી એ- સ્વળે નદીઓના સમ્યન્તમા “સમુદ્રાર્થ” (સમુદ્ર તરફ જનારી) એવું વિશેષણ વાપરવામા આવ્યું છે અન્ય સ્થળે સરસ્વતીનો પ્રવાહ સમુદ્રમા ભળી જતો જણાવવામા આવ્યો છે એવા અનેક ઉદાહરણ

અર્થમાં (પાણીનો જથ્થો એ અર્થમાં)જ વપરાયો છે, અને સિન્ધુના પ્રવાહમાં પંજાબની નદીઓનું પાણી ભળ્યા પછી જેનો પટ એટલો પહોળો થાય છે કે નદીની મધ્યમાં જામલું વહાણ કિનારા ઉપરથી નેઈ શકાય નહીં તે પહોળા પટની નદીના સમ્બન્ધમાં એ શબ્દ ધણી વાર વપરાયો છે હાલના વખતમાં એવું જોવામાં આવ્યું છે કે એ પ્રદેશના ગ્રહેવાસીઓ સિન્ધુ નદીને માટે “સિન્ધનો દરિયો” એવા શબ્દ વાપરે છે, અને ખરેખર, સિન્ધુ (“નદી”) એ શબ્દજ્ઞ ઋગ્વેદના કટલાક મંત્રોમાં “દરિયા”ના જેવા અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે જેઓને દરિયાનો પરિચય હોય તે લોકો જેવા રૂપકો વાપરે તેવા રૂપકો ઋગ્વેદમાં વપરાયલા દીકામાં આવતા નથી નૌકાયાન સમ્બન્ધી જે કઈ વચનો ઋગ્વેદમાં વાપરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે હલેસા વડે હકારાતી હોડીઓમાં બેસીને નદીને સ્થાને કિનારે (પાર) જવામાં આવતું તેના સમ્બન્ધમાં એ વચનો વાપરવામાં આવ્યા છે આ ઉપરથી એક આલંકારિક વચનનો પ્રયોગ થવા માડ્યો તે મસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ધણું સાધારણ થઈ પડ્યો હતો ઉદાહરણ તરીકે, ઋગ્વેદનો એક કવિ અગ્નિનું આવાહન કરતા કહે છે કે “નહાણમાં બેઠીને નદી(સિન્ધુ)ને પેલે પાર જેવી રીતે જવાય તેવી ગીતે મંત્રણા દુષો અને દહેજતોને પેલે પાર તું મહને લઈ જા, ” અને પાંચા સમયના સાહિત્યમાં, જે ટાઈ પોતાનું વારેલું કામ કરી ચૂંચો હોય અથવા પોતાના અભ્યાસના વિષયનું પૂરું જ્ઞાન મેળવી ચૂંચો હોય તેને માટે “પાર પડી ગયલો,” “પારગત” (પારગ) એવા શબ્દો ઘણી વાર વાપરવામાં આવ્યા છે એથી ઉલટું, અથર્વવેદમાં કટલાક મંત્રો એવા આવે છે કે તેના ઉપરથી તે મંત્રોના રચનાગ્રાઓને સમુદ્રનો સાગે પરિચય હતો એમ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે

ઋગ્વેદમાં પરંતો વિષે ઘણી વાર કહવામાં આવ્યું છે, અને નદીઓને એ પરંતોમાંથી નીકળતી વર્ણવવામાં આવી છે એવાની દેખરેખ હેઠળ રહેતા જે પર્વતોને “અરકનાળા” (હિમવન્ત) કહેવામાં

ઉપરથી એ વિજ્ઞાન એવા નિર્ણય ઉપર આન છે કે વેદના ઋષિઓ ‘સમુદ્ર’ વિષે બીજાં બે નવ્યાં ન્હોતા (જુઓ ‘Sacred Books of the East’ પુસ્તક કરમુ, પૃષ્ઠ ૬૨) પણ યા એકજાનલે દર્શાવ્યું છે ન પ્રમાણ ‘સમુદ્ર’ એ શબ્દ ‘સિન્ધુ’ નદીને માટે વાપરવામાં આવ્યો હોય એ ધણું બનવા જોઈ છે

આબા છે તે હિમાલય (“બરફનું ઘર”) એ નામના પર્વતોનું છે એ તો ખુલ્લું છે પણ મૂજવત્ત એ સિવાય કોઈ પણ પર્વત વિષે ઋગ્વેદના નામ દબને કથન કરવામાં આવ્યું નથી. માત્ર મૂજવત્ત વિષે આડકતરી રીતે સૂચવવામાં આવ્યું છે કે એ સોમનું નિવાસસ્થાન છે. પાછલા સમયના વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે આ પર્વત કાબુલની ખીણ પાસે આવેલો હતો, અને ઘણું કરીને કાશ્મીરના નૈર્ઋત્ય ખૂણા તરફ આવેલા પર્વતોમાંનો એક એ હતો. અથર્વવેદના હિમાલયનો એક ખીણે પર્વત ત્રિકુટ નામનો પણ ગણાવવામાં આવ્યો છે. પાછલા સમયના સાહિત્યમાં એને માટે “ત્રિકૂટ” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, અને હાલ પણ એ “ત્રિકોટ” એ નામથી ઓળખાય છે એ પર્વતની નળેટી આગળ જે ખીણ છે તેમાં થઈને અલિક્તની (અથવા ચિનાબ) એ નામની નદી વહે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનને દક્ષિણ તરફના ત્રિકોણાકારના દુષ્પણ નામના પ્રદેશથી છૂટી પાડનારી વિન્ધ્યાચળની જે પર્વતમાંના છે તે વિષે ઋગ્વેદના લોકોને કંઈ પણ જ્ઞાન હતું એમ જણાતું નથી, અને એ પર્વતની બરાબર દક્ષિણમાં અને તેની સહાયની હારમાં નર્મદા નદી (જે હવે “નરબદા” એ નામથી ઓળખાય છે) તેના વિષે પણ ઋગ્વેદના કોઈ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું નથી.

આ સમગ્ર હકીકતો ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આપણે નિર્ભયપણે આવી શકીશું કે ઋગ્વેદના સમયે જે વખતે રચાયા તે વખતે આર્ય લોકો વાયવ્ય દિશાનો જે ભાગ નકશામાં પખાના આકારનો જણાય છે અને જેની પશ્ચિમે સિન્ધુ નદી આવી છે જેની પૂર્વમાં સતલજ આવી છે, અને જેની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત આવેલો છે તે પ્રદેશમાં ફેલાઈ વળ્યા હતા, અને એ હદની પેલી તરફ પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં તેઓના થોડાક સસ્થાનો હતા. હવે, હાલનું પૂનઃ તે એક વિશાળ અને સુકું ક્ષેત્ર છે, અને રાવલ પિન્ડી આગળના વાયવ્ય દિશાના ખૂણા સિવાય એ પ્રદેશના ખીણ કોઈ પણ ભાગ આગળથી પર્વતો ખીલકેલ દીઠામાં આવતા નથી અને વરસાદના તોફાન થતા પણ કદી જણાતા નથી. આ સ્થળે વાયુ, પાણી વગેરે તત્ત્વોની લડાઈના બળ દેખાવે કદી જોવામાં આવતા નથી, પણ વર્ષાઋતુમાં માત્ર વરસાદના ધીરા ઝપટાઓ ત્યાં આગળ પડે છે, અને ત્યાં આગળનો મળસ્કાનો દેખાવ ઉત્તરના ખીણ કોઈ પણ પ્રદેશમાં દીઠામાં આવે તેના

કરતા વધારે ભયકાદાર છે આ કારણથી, પ્રાઈસર હૉપકિન્સ જે એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે વરુણ અને ઉષા જેવા દેવતાઓનું જેમા આવ્યાહન કરવામા આવ્યું હોય તેવા પ્રાચીન સંસ્કૃતોજ પંજળમા રચાયલા હતા, અને બાકીના સંસ્કૃતો હાલ જે અંબાલાના નામથી ઓળખાય છે તેની દક્ષિણે આવેલું, સ્વરસ્વતીની પાસેનું, પવિત્ર સ્થળ, જ્યાં આગળ ઋગ્વેદના વર્ણુનોની સાથે બધમેસતી આવે એવી દરેક પ્રકારની સ્થિતિ દીકામા આવે છે, ત્યાં આગળ રચાયા હોવા તોછએ તે અનુમાન કમઽ વાસ્તવિક લાગે છે પંજળના હવાપાણીની સ્થિતિ વેદના સમયમા હતી તેના કરતા હવે તદ્દન જુદી થઈ ગઈ છે એનું ખાતરી લેવું તેના કળના પ્રાઈસર હૉપકિન્સનો વિચાર સીકાગવો એજ વધારે યોગ્ય છે એમ ગ્રામને પણ લાગ્યા વગર રહેશે નહીં

ઋગ્વેદના સમયમા આર્ય લોકો ઉપર જણાવેલા પ્રદેશમાજ વસતા હતા એ વાત ઋગ્વેદના સંસ્કૃતોમા એ દેશના વનસ્પતિઓ અને ગ્રાણીઓ વિષે જે કથન કરવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કદાહગણ તરીકે, સોમ એ ઋગ્વેદનો મૌથી વધારે અગત્યનો જોડનો છે તેના વિષે એવું કહેવામા આવ્યું છે કે એ જોડ પર્વત ઉપર ગગે છે, અને રોજના વિધિમા એના ગ્મનો છટથી ઉપયોગ થતો હતો તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ જોડ જલવામથી મળી નકતો હશે આહાજોના સમયમા એવું જણાય છે કે એ જોડને ઘણે દૂરથી લાવવો પડતો હતો, અથવાતો એ જોડ મુલમ ન હોવાને લીધે એને બદલે બીજો જોડ વાપરવો પડતો હતો હાલમા જે જોડ સાધારણ રીતે વપરાય છે તે તદ્દન જુદોજ છે એ તો ખુલ્લું છે, કાગણ કે એનો રમ પીવામા આવે છે તેનાથી તો કલદી આવવા જેવું થાય છે એ રસમા આનન્દ આપવાની જે શક્તિનું ઋગ્વેદના કવિઓએ વર્ણુન આપ્યું છે તે શક્તિ આ મોમરસમા બીલકુલ જણાતી નથી, એટલુંજ નહીં પણ તેનાથી કલદોજ ગુણ જણાય છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આ સોમથી તે ઋગ્વેદના સમયની સોમવલ્લી કળતા તદ્દન જુદીજ છે તેમ હોમવિધિને માટે પારમી લોકો જે જોડવો હજી પણ ઇરાનથી લાને છે તે પણ અગાઉ જે સોમના નામથી ઓળખાતો તેજ હોય એવું માનના તોજ નથી વળી, પાછલા સમયના વેદોમા, ચોખા વિષે ઘણી રીત કહેવામા આવ્યું છે, અને ચોખાને જીવનની એક અગત્યની વસ્તુ

તરીકે ગણવામા આવી છે, પણ ઋગ્વેદમા તેનું ખીલકલ નામજ દેવામા આવ્યું નથી અગ્નિકોણમા, જ્યાં પુષ્કળ વરમાદ વરસે છે, ત્યાં આગળ એનું ખરૂં મ્થાન છે આ કારણથી, જે વખતે ઋગ્વેદના સૂક્તો ગ્યાયા તે વખતે, સિન્ધુ વગેરે નદીઓ જ્યાં આગળ વહે છે તે પ્રદેશમા ધર્મ-ખરૂં એનો પાક ખીલકલ નહીં હોય, જેકે પાછલા સમયમા, પાણીના બાધકામ વડે કરીને હિન્દુસ્તાનના સપળા ભાગમા એના છોડ ઉગવવામા આવતા ઋગ્વેદના ખેડૂનો દાણા(ચવ)ને વાવતા હતા, પણ પાછલા સમયમા એ શબ્દનો “જવ” એવો અર્થ થવા માગ્યો તે અર્થમા એ નામ ઋગ્વેદમા વપરાયો હોય એવું જણાતું નથી.

ઋગ્વેદમા જે મ્હોટા મ્હોટા વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે તેમા સૌથી અગત્યનું ટકા અશ્વત્થનું છે એના કળ (પિપ્પલ) વિષે એવું કહેવામા આવ્યું છે કે એ કળ મીઠા હોય છે અને પક્ષીઓને એ કળ ઘણાં ભાવે છે એ વખતથીજ એ વૃક્ષ પવિત્ર ગણાવા માડ્યું હતું એમ જણાય છે, કારણ કે સૌમના પાત્રને માટે એનું લાકડું વપરાતું હતું, અને અશ્વત્થ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે પવિત્ર અગ્નિને કૃત્વ કરવા માટે પ્રમત્થ તરીકે પણ એજ લાકડું વપરાતું હતું પાછલા વેદમા પણ એવું પણ કહેવામા આવ્યું છે કે ત્રીજા ધુલોકમા અશ્વત્થ વૃક્ષની નીચે દેવતાઓ બેસે છે અને ઋગ્વેદની અદરજ એવું કહેવામા આવ્યું છે કે “સારા પાદગવાળા વૃક્ષ”(સુવર્ણ)ની ગાવામા બેસીને પિતૃલોકા થમની સાથે મઝાહ કરે છે તે સુવર્ણ એ પણ અશ્વત્થ વૃક્ષજ હશે આ વૃક્ષ હવે “પીપળા” એ નામથી ઓળખાય છે, અને હજી પણ એ એવું પવિત્ર ગણાય છે કે એની નીચે બેસી રહીને જૂડું બોલતા હિન્દુ લોકોને ભય લાગે છે પણ ન્યમોઘ અથવા “વડ” નું વૃક્ષ, જે હિન્દુસ્તાનનું ખાસ છે અને જે પોતાની ઘટા વડે કરીને પૃથ્વી ઉપરના ખીજા કોઈ પણ વૃક્ષના કરતા વધારે જગા ઉપર ફેલાઈ વળે છે, તેનું ઋગ્વેદમા તે નામજ દેવામા આવ્યું નથી, અને અશ્વત્થમા બે વખતજ તેના વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે સૂર્યના કિરણો જેમા થઈને પેસી શકતા નથી અને અનેક ન્હાના ન્હાના થડો સ્તંભની પેઠે જેને ટકાવી રાખે છે તે લીલોતરીના ઉંચા બુમટવાળું વિશાળ વૃક્ષ કુંદરતે પોતાના હાથ વડે રચેલા વનસ્પતિના એક મ્હોટા મદિરના જેવું જણાય છે ઈંગ્લાડના ગામડાઓમા “ઓક”નું

ઝાડ જેવું આનન્દજનક લાગે છે તેવુંજ, બદકે તેથી પણ વિશેષ આનન્દજનક, હિન્દુસ્તાનના અસખ્ય ગામડાઓમાં વસનારા ખેડૂતોને આ વડતું વૃક્ષ લાગે છે.

વિકરાળ જનવરોમાં, ઋગ્વેદના કવિઓને સૌથી વધારે પરિચિત એવું એક જનવર સિંહ છે એ કવિઓએ એને પર્વતના જંગલોમાં રહેતો અને જાળથી પકડવામાં આવતો વર્ણવ્યો છે, પણ સૌથી વધારે વિસ્તાર તો તેઓએ એની ગર્જનાના સમ્બન્ધમાં કર્યો છે સતલજ અને સિન્ધુ નદીની પૂર્વમાં આવેલા વિશાળ અરણ્યમાં મિહ અગાઉ વધારે દીઠામાં આવતા એ વિષે કદાચ પણ સશય નથી, પણ હવે તો શુજરાતની દક્ષિણના વનવાળા પરંતો ઉપજન મિહ દીઠામાં આવે છે તોપણ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાં, એ પગુઓના ગળા વિષે હમેશાજ પરિચિત પ્રાણી તરીકે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને એવું જૂનું સંસ્કૃત નામ ‘મિધ’ એ રૂપે હિન્દુઓના નામની પાછળ લગાવામાં આવેલું હજી પણ આપણા જોવામાં આવે છે

ઋગ્વેદમાં વાઘનું નામ ખીલકુલ જણાવું નથી ખગાળાના બીનાશવાળા જંગનો એ એવું કુતંગી નિવાસસ્થાન છે, જેકે હવે તો હિન્દુસ્તાનના સઘળા જંગલોમાં નાવ દીઠામાં આવે છે પણ ખીળ વેદોમાં નિમશય મિહની જગાએ જે લીધી છે, જેકે સિંહ પણ હજી કેવળ અપરિચિત નથી. કાઠી ખાનારા જનવર તરીકે એની વિકરાળતા વિષે ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે ઉદાહરણ તરીકે, શુક્લ યજુર્વેદમાં, ખાસ જોખમ-ભરેલું કામ હોય તેને મૂતેલા વાઘને જગાડવાના કામ માથે મરખાવવામાં આવ્યું છે, અને અથર્વવેદમાં એ પ્રાણીને પુરુષાદ્ (માણસને ખાનાર) કહેવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે વાઘ અને મિહના સમ્બન્ધની જે હકીકત વેદમાંથી મળી આવે છે તે ઉપરથી, વેદના સમયમાં આર્ય લોકોએ પૂર્વ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યાનું ખાસ રસ પડે એવું પ્રમાણ આપણને મળી આવે છે

હાથીનું પદ પણ ડાકે એવુંજ જોવામાં આવે છે એના વિષે અષ્ટ કથન ઋગ્વેદના એ મત્રોમાંજ કરવામાં આવેલું જણાય છે, અને એ સ્થળે એને માટે જે પ્રકારનું નામ વાપરવામાં આવ્યું છે,—“હાથ વાળો (હસ્તી) પગુ (મૃગ)” તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઋષિઓ

હજી એને વિચિત્ર પ્રાણી તરીકેજ ગણના હતા. એક મત ઉપરથી એવું સમજાય છે કે ઋગ્વેદના પાછલા સમયમા એ પ્રાણીને પકડવાના પ્રયત્ન થવા માડ્યા હતા. ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ સપ્તમી તો જંગલી હાથીઓને પકડવાનો રિવાજ સાધારણ થઈ પડ્યો હતો એવું મિર્ઝેસ્થનિસના પ્રમાણ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે અથર્વવેદ અને યજુર્વેદના રચનારાઓને હાથી ધણો પરિચિત હતો એમ જણાય છે, કારણ કે એના વિષે વારવાર કથન કરવામા આવ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ હસ્તી, “હાથવાળો” એટલે “સૂઢવાળો” એ વિશેષણ એને માટે એવું સાધારણ થઈ ગયું છે કે એ વિશેષણથી એ પ્રાણીનું સ્ત્રવન થાય છે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા, હાથીઓનું ખાસ રહેઠાણ હિમાલયની તળેટી આગળ આવેલા તિરાઈ જંગલમા છે

ઋગ્વેદમા મિહના કરતા વર (બુક) વિષે વધારે વખત કહેવામા આવ્યું છે, અને હુકર (ઘરાહ) વિષે પણ ધણી વખત કહેવામા આવ્યું છે એ વરાહનો કૂતરાઓ વડે શિકાર કરવામા આવતો મહિષ (પાડો) એ પણ ઋગ્વેદના કવિઓને ધણો પરિચિત હતો, અને એનું માસ રાંધીને ખાવામા આવતું એવું ધણે ઠેકાણે કહેવામા આવ્યું છે રીંછ (ઋક્ષ) વિષે એકજ ઠેકાણે કહેવામા આવ્યું છે વાદરા (કપિ) વિષે એક પાછળથી લખાયેલા સૂક્ત(મ ૧૦, સૂ ૮૬)માજ કહેવામા આવ્યું છે, અને તે પણ એવી રીતે કહેવામા આવ્યું છે કે તે પરથી એ પ્રાણીને પાળવામા આવતું એવું માલમ પડી આવે છે વાદરાને માટે પાછલા સમયમા સાધારણ રીતે જે નામ વપરાય છે, વાનર (એટલે “વનનું પ્રાણી”) તે હિન્દુસ્તાનની હાલની ભાષાઓમા જળ-વાઈ રહ્યું છે, અને મિ રૂડ્યાઈ ક્રિપ્લિંગના ગ્રન્થો વાચનારને, બહાર લોક એ ગ્રંથમા એ નામ ધણું પરિચિત છે

ઋગ્વેદના કવિઓને પરિચિત એવા વસ્તીમા રહેનારા પ્રાણીઓમા, બકરાઓ, ઘેટાઓ, ગધેડાઓ, અને કૂતરાઓ એ ઓછા અગત્યના છે કૂતરાઓના સમ્બન્ધમા એવું માલમ પડે છે કે પશુઓનો શિકાર કરવાના કામમા, પશુઓની ઓછી રાખવાના કામમા, અને પશુઓને શોધી કાઢવાના કામમા, તેમજ રાત્રે ઘર સાચવવાના કામમા તેઓની મદદ એવામા આવતી. પણ સૌથી વધારે અગત્યતા તો ઠોર ટાખરની હતી.

ગાયોને મુખ્ય ધન તરીકે ગણવામાં આવતી, અને યજ્ઞનું જે લવાનમ આપવામાં આવતું તેને માટેનો નખ્દ, “**દક્ષિણા**,” એ ખડ તેતા એક વિશેષણ છે, તેનો અર્થ “**વ્યાજખી**,” “**કીમતી**” એવો થાય છે, અને ગો (ગાય) એ નખ્દ એની પાછળ અધ્યાહાર રહ્યો છે ચરીને પાછી આવતી અને દોરડા વડે બાંધવામાં આવેલા વાછરડાને ચાટતી ગાયને જોઈને વેદના ઋષિઓને જેટલો આનન્દ થતો તેટલો ખીજા કોઈ પણ દેખાવથી નહોતો થતો, દ્રઙ્ણી ગાયોના બગડાનાં અવાજ તેઓને જેટલો મધુર લાગતો તેટલો ખીજો કોઈ પણ અવાજ નહોતો લાગતો આ કારણથી, “**કોડ આગળ બિભેલા વાછરડાને જોઈને ગાયો જેની રીતે બરાડે છે તેની રીતે હમે હમારા સડેતા વડે ઇન્દ્રની મૃતિ કરીએ છિયે,**” અથવા “**વગર દહોવાયલી ગાયોની પેડે હમે તહને બૂમ પાડી છે, ઓ વીર (ઇન્દ્ર) !**” એવું કહેવામાં વેદના ઋષિઓને ઘડિ પણ વિચિત્ર લાગતું નહીં ગાયો ચરીને પાછી આવતી ત્યાં પછી વધારે સલામતીને માટે તેને ગરે કોડમાં પૂરામાં આવતી અને સહવારે પાછી ઝટી કરવામાં આવતી **શુક્લ યજુર્વેદ**માં જોકે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ગાયનો વધ કરનારને મૃત્યુની શિક્ષા થવી જોઈએ, તોપણ **ઋગ્વેદ**માં ગૌહત્યાનો નપ્રભું પ્રતિષેધ કરવામાં આવેલો કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતો નથી અને વિવાદમૂક ઉપરથી તો એવું પણ માલમ પડે છે કે ખામ મહત્ત્વના પ્રમગો ઉપર ગાયની પણ હત્યા કરવામાં આવતી, અને ઇન્દ્રને અનેક વૃષભોનું બલિદાન અપાયા વિષે પણ ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે ગાયો ચરવા ગઈ હોય ત્યારે હમેશા બળદો અને ગોધાઓને હળ ખેડવાના અને ગાડા ખેંચવાના કામમાં વાપરવામાં આવતા

ઋગ્વેદમાં અશ્વની પદવી ગાયથીજ ઉતરતી છે, ગરણુ કે ગાયનાં મમ્બદ્ધિ ઉપરાંત અશ્વરૂપી ધનને માટે ઘણી વાર યાચના કરવામાં આવેલી જણાય છે **ઋગ્વેદ**ના લોકોને યુદ્ધમાં સાગ્રાર ૧૨૨૫ પડતું, અને યુદ્ધનો નથ બચવાના કામમાં અગ્ર એ તામ્ર અગન્યનું તાણી થઈ પડતું રથની ગરતો પણ રાણી સાગ્ર થતી, તમા પણ અગ્ર વગર ગાયે-૧ નહીં એવું હતું તોપણ સાગ્રીના કામમાં હજી અશ્વનો ઉપયોગ થતો નહોતો વળી, સવળા પરુથસોમાં અશ્વમેધ એ ઔથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે ફળદાયી ગણાતો હતો

ઋગ્વેદના પક્ષીઓમાથી, ઇતિહાસદષ્ટિએ અથવા સાહિત્ય-દષ્ટિએ કંઈક અગત્યના લાગે એવા પક્ષીઓજ હું ગણાવીશ તો તે બસ થશે. હંસ, જે સંસ્કૃત કવિઓને ઘણો પુરિચિત હતો, તેના વિષે વેદમા ઘણી વાર કહેવામા આવ્યું છે, અને એને પાણીમા તરતો અને એક પક્તિમા ઊડતો વર્ણવવામા આવ્યો છે પાછલા સમયના સાહિત્યમા જેમ દૂધ અને પાણીને છૂટા પાડવાની શક્તિ એનામા હોવા વિષે કહેવામા આવ્યું છે તેમ શુક્લ યજુર્વેદમા સોમ અને પાણીને છૂટા પાડવાની શક્તિ એનામા છે એની મતલબના વચનો કહેવામા આવ્યા છે એજ વેદ પ્રમાણે, દૂધ અને પાણીને છૂટા પાડવાની શક્તિ કૌઞ પક્ષીમા છે

ચક્રવાક પક્ષી, જેની વફાદારી વિષે વેદ પછીના સમયના કવિઓ ઘણી વાર વિવેચન કરે છે, તેનું નામ ઋગ્વેદમા એકજ વાર દેવામા આવ્યું છે, અને તે એની રીતે દેવામા આવ્યું છે કે “ચક્રવાક પક્ષીના યુગલની પેઠે અશ્વિનો સહવારમા આવે છે,” પણ અથર્વવેદમા તો દાપત્યપ્રેમના આદર્શ તરીકેજ એ પક્ષીઓ વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે મયૂરીઓને ઋગ્વેદમા વિષ હરનારી કહેવામા આવી છે, અને પોપટ(શુક)ને પીળો કહેવામા આવ્યો છે યજુર્વેદના સમયમા પોપટોને પાળવામા પણ આ રીત હતા એવું જણાય છે, કારણ કે એ વેદમા તેઓને “માણસની વાણી બોલનારા” કહેવામા આવ્યા છે

કંઈ ન કહેવામા આવ્યું હોય તેના ઉપરથી અમુક અનુમાન ઉપર આની જવું એ કેટલું જોખમભરેલું છે તેનું એક સરસ ઉદાહરણ એ છે કે મીઠું, જે ખનીજ પદાર્થોમા સૌથી વધારે અગત્યનું છે, તેનું નામ ઋગ્વેદમા એક વખત પણ દેવામા આવ્યું નથી, અને તે છતાં ઉત્તર પંજાબ એ પ્રદેશજ એવો છે કે જ્યાં મીઠું સૌથી વધારે પાકે છે સિન્ધુ અને જલમની વચ્ચેના સ્થળમા મીઠું એટલું બધું પાકે છે કે સ્ટ્રેબોના કહેવા પ્રમાણે, સિકંદર બાદશાહના ઝીંક સાથીઓએ નિશ્ચયપૂર્વક એવું જણાવ્યું હતું કે “એ મીઠું આખા હિન્દુસ્તાનની જરિયાત પૂરી પાડવાને બસ થાય એટલું છે”

ધાતુઓમા સુવર્ણ વિષે ઋગ્વેદમા સૌથી વધારે વખત કહેવામા આવ્યું છે મ્હોટા ભાગે, ઘણું કરીને વાયવ્ય દિશાની નદીઓમાથી સુવર્ણ મળી આવતું હતું, અને હમણાં પણ એ નદીઓમાથી સુવર્ણનો મ્હોટો

જયો નીકળી આવે છે આ કારણથીજ સિન્ધુ નદીને કવિઓએ “સુવર્ણમય” અથવા “સુવર્ણના તળીયાવાળી” કહી હશે રાજાઓની પાસે પુષ્કળ સુવર્ણ હતું એવું સૂચવનારા વચનો પણ ઋગ્વેદમાંથી ધણા મળી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક કવિ સુવર્ણની દશ લગડીઓ અને તે ઉપરાત ખીજી વસ્તુઓ દક્ષિણ તરીકે આપનારા રાજાની ઉદારતાના વખાણ કરે છે એરિંગ, કડા વગેરે સુવર્ણના જુદી જુદી જાતના અલંકારોના નામ પણ ધણી વાર દેવામાં આવ્યા છે

સુવર્ણથી ખીજે નખરે, અયસ્ (લૅટિન, ૪૯૪) વિષે સૌથી વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે અયસ્ એનો અર્થ “લોહ” એવો થાય છે કે નહીં એ સવાલ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધણા અગત્યનો છે એ શબ્દ બધા આગળ વપરાયો છે તે ધણાખરા મત્રોમાં એનો અર્થ “ધાતુ” એટલેજ થતો હોય એવું જણાય છે જે થોડાક મત્રોમાં એ શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી અમુક ધાતુનું નામ સૂચવાતું હોય એવું લાગે છે ત્યાં આગળ પણ કઈ ધાતુ એ શબ્દ વડે સૂચવાય છે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, પણ એના રંગ વિષે અનુમાન કરવાના જે સાધન મળી આવે છે તે ઉપરથી તો ચોક્કસ એવું જણાય છે કે એનો રંગ કષ્ઠ રંગના પડતો છે, એટલે એ લોહ નહીં પણ તામ્ર હોવું જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે અથર્વવેદમાં અયસ્નો “કાળુ” અને “રાતુ” એવો ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે લોહ અને તામ્રનો ભેદ તે વખતે નવોજ પાડવામાં આવ્યો હતો વળી, મુધારાની પ્રગતિના ઇતિહાસની આ વાત ધણી જાણીતી છે કે લોહના કરતા પહેલુ હમેશા તામ્રજ વપરાય છે તોપણ, વેદના વિશેષ પ્રાચીન સમયમાં લોહ તદ્દનજ અજાણ્ય હતું એમ કહેવું એ લગભગ ઉતાવળ અને ઉદ્વેગપૂર્ણ બરેલુ ગણાશે એ સમયના અર્થ લોકો રૂપા વિષે કઈ પણ જાણતા નહોતા એ બનવા જોગ છે, કારણ કે ઋગ્વેદમાં કોઈ પણ સ્થળે એ ધાતુનું નામ દેવામાં આવ્યું નથી, અને હિન્દુસ્તાનની વાયવ્ય દિશામાં એ ધાતુ ખીલકલ જેવામાં આવતી નથી એથી ઉલટું, એ ધાતુ વિષે કોઈપણ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં ન આવ્યો હોવા છતાં કદાચ તે વખતે એ જાણીતી હોય પણ ખરી, કારણ કે એ તામ્રાની સાથે હોય છ અને તામ્ર તો તે વખતે જાણીતું હતુંજ

આ પ્રમાણે સ્થલવર્ણન, હવાપાણી, અને દેશમાં પાકતી વસ્તુઓ

એ સર્વ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે જે પ્રજાના કવિઓએ જ્ઞાનવેદના સૂક્તો રચ્યા હતા તે પ્રજા કાબુલ નદીથી તે જમના નદી સુધીના હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય દિશાના મુલકમાં વસતી હતી પણ મૂળ વતનીઓની સાથે તેઓને હજી તકરાર થયા કરતી હતી એમ જણાય છે, કારણ કે એ મૂળ વતનીઓ ઉપર તેઓએ જે વિજય મેળવેલા તે વિષે ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે ઉદાહરણ તરીકે, ઇન્દ્રે પોતાના મિત્રોને માટે હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓમાંથી ૧૦૦૦ માણસને બધનમાં મૂક્યા અથવા ૩૦૦૦૦ ને મારી નાખ્યા એવું ઇન્દ્રે વિષે કહેવામાં આવ્યું છે આગળ વધવામાં નદીઓ અતરાય રૂપ થઈ પડતી એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે નવા નવા મુલકોને કબજે કરવા એવો જીતનારી પ્રજાનો નિશ્ચય હતો એ પ્રજાની જુદી જુદી ટોળીઓ હતી તોપણ એ આખી પ્રજા એકજ જાતના અને એકજ ધર્મના માણસોની બનેલી છે એવું તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા તેઓ પોતાની જાતને આર્ય કહેતા, અને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને માટે દ્રુષ્ટ અથવા દાસ એ શબ્દ તેઓ વાપરતા પાછલા સમયમાં એ દ્રુષ્ટ લોકોને માટે બ્રહ્માર્ય એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવતો એ બે પ્રજાની વચ્ચે શારીરિક ભેદ તેઓની ચામડીના રંગ(વર્ણ)નો હતો મૂળ વતનીઓ “ કાળા ” (કુળ્લ) અથવા “કાળી ચામડીના” કહેવામાં આવ્યા છે, અને તેઓને માટે “ દાસ વર્ણ ” એવા શબ્દો પણ વાપરવામાં આવ્યા છે એથી ઉલટું, જીતનારી પ્રજાને માટે “ આર્ય વર્ણ ” અથવા “ હમારી વર્ણ ” એવા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે આ ભેદ ઉપરથીજ પ્રથમ જ્ઞાતિભેદનો પાયો નખાયો હતો એમાં કંઈ શંકા જેવું નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં જ્ઞાતિને માટે હમેશા “ વર્ણ ” એ શબ્દજ વપરાયો છે

જીતાયલી પ્રજામાંથી જેઓ ન્હાસી જઈને પર્વતોમાં ભરાઈ પેઠા નહીં, પણ બંધીવાન બન્યા, તેઓને દાસત્વ કરવું પડ્યું ઉદાહરણ તરીકે, એક કવિને પોતાના રાજા તરફથી સો ગધેડાઓ, સો ઘેડાઓ, અને સો દાસ લોકોની બક્ષીસ મળી હતી. પાછલા સમયની સંસ્કૃત ભાષામાં, આ દાસ એ શબ્દનો હમેશા “ ચાકર ” અથવા “ ગુલામ ” એવો અર્થ થાય છે જર્મનીમાં સ્લાવ લોકોને પકડીને ગુલામ બનાવવામાં આવતા તે ઉપરથી “ કેદી થયેલો સ્લાવ ” (Slav) એનો અર્થજ

“શુલામ” (Slave) એવો થઈ ગયો, તેવી રીતે અહીં “દાસ” એનો અર્થ પણ “શુલામ” એવો થઈ ગયો આ મૂળ વતનીઓ પૂરેપૂરા તાબે થયા ત્યાર પછી **દસ્યુ** એ નામથી ઓળખાવાને બદલે તેઓની એક ચોથી વર્ણ બની, અને **શૂદ્ર** એવું નામ તેઓને પછીથી આપવામાં આવ્યું. **ઋગ્વેદ**માં **દસ્યુ** લોકોને “યસ ન કરે એવા,” “શ્રદ્ધા વગરના,” અને “નાસ્તિક” કહેવામાં આવ્યા છે “લિંગપૂજન કરનારાઓ” એવું બે મત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ એ લોકોના સમ્યન્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે એમાં કંઈ પણ મશય નથી. કાળે કરીને આર્યલોકોએ પણ આ નિંગપૂજનોના ધર્મ-રીતો **મહાભારત**ના કેટલાક નોંધો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ નિંગચરિત કાવ્ય ને રખતે રચાયું તે વખતે પણ શિવના લિંગની પૂજન કરવામાં આવતી હતી હાલના સમયમાં, લિંગપૂજન હિન્દુસ્તાનમાં ઘણે ઉંકણે પ્રચાર પામી ગઈ છે, પણ ચૌધી વધારે એનું ખેર દક્ષિણમાં છે **દસ્યુ** લોકો ભગવાડના જેવું જીવન ગાળતા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે તેઓની પામે દોઢ પુકળ હતા, અને આર્ય લોકોની જીનવારી પ્રજા એ ઢાગને પોતાના કબજામાં લેતી હતી ને કિશ્તીઓમાં એ **દસ્યુ** લોકો ભગઈ ગેતા હતા તે કિશ્તીઓને માટે “**પુર**” એ ગખ્દ નાપરવામાં આવ્યો છે એ કિશ્તીઓની મખ્યા ઘણી ન્હોટી હશે એમ જણાય છે, કારણ કે છન્દે પોતાના સાથીઓને માટે સો કિશ્તીઓ ભાગી નાખ્યા એવું મન્ડના સમ્યન્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે

ઋગ્વેદમાં આર્ય લોકોની અનેક ટોળાઓના નામ વાચવામાં આવે છે તેમાંની ને ટોળી સૌથી વધારે વાયવ્ય દિશામાં વસતી હતી તેના માણસો ગધારીઓ કહેવાતા હતા તેઓ વિષે ને લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેઓ ઘેરા ઉછેરવાનું કામ કરતા હતા પાછલા સમયમાં તેઓ ગધાર અથવા ગાંધાર એ નામથી ઓળખાતા હતા ગધારીઓની પામે રહેનાગ તગીકે, મૂજવત્ લોકો વિષે **અથર્વવેદ**માં લખ્યું છે એ લોકો મૂજવત્ પર્વતની પાસેના પ્રદેશમાં વસતા હશે એમાં કંઈ મશય જેવું નથી આર્ય લોકોના વાયવ્ય દિશા તરફના મસ્થાનોની છેવટની હદ આ બે પ્રજાઓ વડે અકાય છે એવું તેઓ માનના હોય એમ તેઓની લખવાની રીત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

ઋગ્વેદમા “પાચ ટાળીઓ” (પાંચજના.) એવા શબ્દો ધણે ઠેકાણે વાપરવામા આવ્યા છે હિન્દુસ્તાનના સધળા આર્ય લોકો નહીં તો આર્ય પ્રભાસ સૌથી વધારે અગત્યના ભાગનો તો આ “પાચ ટાળીઓ”માજ સમાવેશ થતો હતો એ નક્કી છે એ મત્રોમા જે પાચ ટાળીઓને સાથે ગણાવવામા આવી છે, પૂરુ, તુર્વશ, યદુ, અનુ, અને દ્રુહ્યુ, તેજ આ રાષ્ટ્રો વડે સચવાતી હશે એ ખીલકુલ અસંભવિત નથી આ પાચ ટાળીઓને એકબીજાની સાથે યુદ્ધ કરતી ધણી વાર વર્ણવવામા આવી છે એમાની ચાગ ટાળીઓ ખીજ કેટલીક ટાળીઓની માથે એકઠી થઈ ગઈ હતી, અને દ્રા રાજાઓના ઉપરીપણા નીચે ગઈને તૃત્સુ* લોકોના રાજા સુદાસની માથે તેઓએ યુદ્ધ કર્યું હતું એક પક્ષની સેનાઓ પરુષ્ણીના કિનારાઓ ઉપર એકઠી થઈ હતી અને ત્યા આગળ “દશ રાજાઓની ભારે લડાઈ” લડવામા આવી હતી એકઠી થયેલી ટાળીઓએ નદી ઓળંગવાના અને નદીના પ્રવાહને ખીજ દિશા તરફ વાળવાના ધણા પ્રયત્ન કીધા, પણ તેમા તે નિષ્ફળ ગઈ, અને તૃત્સુ લોકોએ ભારે હાર ખવડાવીને એ ટાળીઓને પાછા ફરવાની ફરજ પાડી

પૂર એ નામના લોકોને સસ્સ્વતીના એક કિનારાઓ ઉપર રહેતા વર્ણવવામા આવ્યા છે પણ એમાના કેટલાક માણસો દૂરની પશ્ચિમ દિશાના પાછલા પ્રદેશમા રહ્યા હોવા જોઈ એ, કારણ કે સિકદર બાદશાહના વખતમા તેઓ પરુષ્ણીના કિનારા ઉપર વસતા હતા. ઋગ્વેદમા એ લોકોના રાજા અને પુરુકુત્સના પુત્ર ત્રસદસ્યુ વિષે ધણી વાર કહેવામા આવ્યું છે, અને એના વશજ તૃક્ષીને એક સમર્થ રાજા તરીકે વર્ણવવામા આવ્યો છે તુર્વશ લોકો વિષે પણ ઋગ્વેદમા ધણી વાર કહેવામા આવ્યું છે તેનીજ સાથે યદુ લોકોનું નામ પણ સાધારણ રીતે જોડવામા આવ્યું હોય છે કપ્પ એ નામના વિષ્ર લોકોનું કુટુંબ

* તૃત્સુઓ કાણ હતા અને ભરત લોકોની સાથે તેમને શો સમ્બન્ધ હતો એ પ્રશ્ન ગુચવણભરેલો છે અને ડૉ. મેક્ડોનલ્ડથી પણ એ સમ્બન્ધમા ચોક્કસ મત બાધી શકાયો નથી પણ એમનો હાલનો મત અત્રે જણાવેલા વિચારથી કંઈક જુદો છે અને તે એવો છે કે “ધણખર સુદાસની સાથે રાત્રતા નહીં પણ મિત્રતા રાખનારા ભરત લોકોના રાજાઓનું કુટુંબ એ હશે” એ વિષે વધારે ચર્ચાને માટે મેક્ડોનલ્ડ અને હીથના ‘Vedic Index of Names and Subjects’ (વેદના નામો અને વિષયોની અનુક્રમણિકા) એ નામના પુસ્તકો જોવા, ખાસ કરીને પુસ્તક ૧, ૫ ૩૨૦-૨૩

પણ યદુ લોકોની સાથેજ રહેતું હતું એમ જણાય છે. ઋગ્વેદના એક મત્ર ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે અતુ એ નામના લોકો પરુષ્ણીના કિનારા ઉપર રહેતા હતા, અને ભૃગુ એ નામના વિપ્રોનું કુટુંબ આ અતુ લોકોની સાથેજ જોડાયેલું હતું દ્રુહ્યુ લોકોની સાથે આ લોકોનો સમ્બન્ધ ધણો ગાઢો હતો એવું જણાય છે ઋગ્વેદના એકજ મત્રમા મત્સ્ય લોકો વિષે કહેવામા આવ્યું છે આ મત્સ્ય લોકો પણ તૃત્સુ લોકોના શત્રુઓ હતા મહાભારતમા, આ લોકોને યમુના નદીના પશ્ચિમના કિનારા ઉપર રહેતા વર્ણવવામા આવ્યા છે.

સુદાસના શત્રુઓમાથી વધારે અગત્યનું નામ હરત લોકોનું છે એક સૂક્ત(મ ૩, સૂ. ૪૩)મા, વિશ્વામિત્ર, જે અગાઉ સુદાસનો મુખ્ય પુરોહિત હતો એમ એક ખીજ સૂક્ત(મ ૩, સૂ. ૫૩) ઉપરથી જણાય છે, તેની માથે ગ્હીને એ હરત લોકો વિપાશ્ અને શુત્રદ્રી એ બે નદીઓ આગળ આવી પહોંચ્યા, અને પછી વિશ્વામિત્રે પ્રાર્થના કરીને એ નદીઓને ઓળંગી શકાય એની કોધી એ પ્રકારનું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે ખીજ એક સૂક્ત(મ ૭, સૂ. ૩૩)મા, સુદાસ અને એના હાથ નીચેના તૃત્સુ લોકો, જેઓને વિશ્વામિત્રના ઉત્તરાધિકારી અને પ્રતિસ્પર્ધી વસિષ્ઠ મુનિએ પોતાની પ્રાર્થનાઓ વડે મદદ કરી હતી, તેઓથી હરત લોકોની હાર થયેલી વર્ણવવામા આવી છે તે આજ પ્રસંગે બન્યું હશે ઋગ્વેદમા, યજુર્વિધિઓની સાથે હરત લોકોનો ખાસ સમ્બન્ધ હોય એવું જણાય છે, કારણ કે અગ્નિને માટે મારત, “ હરતની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારો, ” એવું વિશેષણ વાપરવામા આવ્યું છે, અને સરસ્વતીની સાથે હારતી દેવીનું નામ ધણી વાર જોડવામા આવ્યું હોય છે તે હારતીનું નામ પણ એ હરત લોકો ઉપરથીજ પડ્યું છે અગ્નિનું જેમા આવાહન કરવામા આવ્યું છે તેવા એક સૂક્તમા (મ ૩, સૂ. ૨૩), દેવઘ્નવસ્ત્ર અને દેવવાત એ નામના બે હરતો વિષે કહેવામા આવ્યું છે તેઓએ કૃષ્ણતી, આપયા, અને સરસ્વતીના કિનારા ઉપર પવિત્ર અગ્નિને પ્રકટાવ્યો હતો દ્વદ્વાવર્ત અને કુરુક્ષેત્ર એ નામથી બ્રાહ્મણધર્મની જે પવિત્ર ભૂમિની પાછલા સમયમા સ્તુતિ કરવામા આવી છે તે ભૂમિ આજ છે વિશ્વામિત્રનો જે કુટુંબમા જન્મ થયો હતો તે કુશિક લોકોનું કુટુંબ હરત લોકોની સાથે ધણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવતું હતું

તુલસી લોકોએ પરુષ્ણી નદીની પૂર્વમાં કોઈક સ્થળે મુકામ કર્યો હોય એવું જણાય છે. પશ્ચિમ તરફથી નદી ઝાળંગીને આવવાનો પ્રયત્ન કરનારા દશ રાજાઓની સહામે થવાને માટે, પરુષ્ણી નદીના ડાબી બાજુના કિનારા ઉપર મુઘલો પોતાનું લશ્કર તૈયાર રાખ્યું હતું એવું અનુમાન થાય છે આ મોટી લડાઈમાં, મુઘલોની સાથે રહેનારી પાંચ પ્રભાસોના નામ ગણાવવામાં આવ્યા છે આ નામ ત્યાર પછીના સૂરતોમાં કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતા નથી તુલસી લોકોની પેઠે મૂળ્ય લોકોને પણ પુર્વશ લોકોના શત્રુ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી મૂળ્ય લોકો પણ ધણુખર તુલસી લોકોના પક્ષમાં હતા એવું અનુમાન થાય છે.

ઋગ્વેદમાં કેટલીક પ્રભાસોના તે નામજ આપણા જોવામાં આવે છે, નામ સિવાય કંઈ પણ વિશેષ તેઓના સમ્બન્ધમાં આપણા જોવામાં આવતું નથી પણ એ નામ પાછલા સમયના સાહિત્યમાં પણ જળવાઈ રહેલા આપણે જોઈએ છીએ ઉદાહરણ તરીકે, ઉશીનર લોકોને વિષે ઋગ્વેદમાં એકજ વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે તે લોકો જે સમયે પેતરેય બ્રાહ્મણ રચાયું તે સમયે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મધ્ય પ્રદેશમાં વસતા હતા, અને એટલી લોકો વિષે પણ એકજ વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે તે લોકો રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં મગધદેશમાં (એટલે દક્ષિણ બિહારમાં) વસતા હતા ક્રિષ્ણ એ નામની પ્રજાને સિન્ધુ અને અસિન્ધી નદીઓ સાથે સમ્બન્ધ હોય એવું જણાય છે, અને એ નામથી વાયવ્ય દિશાનું સૂચન થાય છે શતપથબ્રાહ્મણમાં એવું કહ્યું છે કે પંચાલ લોકોનું જૂનું નામ એ હતું હાલ જે દિલ્હીના નામથી ઝાળખાય છે તેની ઉત્તરમાં એ લોકો વસતા હતા

અથર્વવેદમાં ગંધારી અને મૂળવત લોકોનેજ નહીં, પણ મગધ (બિહાર) અને અગ્ર લોકો (બંગાળ)ને પણ દૂરના દેશોમાં વસનારી પ્રજા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવી શકીએ કે એ વેદ પૂરો થયો ત્યાર સુધીમાં આર્થ લોકો ગંગા નદીના દૂરના કિનારાઓ સુધી ફેલાઈ ગયા હતા

એમાંથી એકો વેદમાં પંચાલ લોકોનું નામ જોવામાં આવતું નથી, અને કુરુ લોકોનું નામ પણ આડકતરી રીતે-એ ત્રણ સમાસો

અથવા બ્યુત્તમ શબ્દોમાળ-દેવામા આવેલુ જણાય છે એ લોકોનુ નામ સૌથી પહેલુ **ચુલ્લ ચતુર્વેદ**મા જેવામા આવે છે, છતાં બ્રાહ્મણ સમયની સૌથી આગળ પડતી પ્રજાઓ આ એ છે એથી ઉલડુ, પૂરુ, તુર્ણશ, યડ, તુલ્સુ વગેરે જે પ્રજાઓને **ઋગ્વેદ**મા ધણી અગત્યની ગણવામા આવી છે તે બ્રાહ્મણોમા ખીલકુલ જેવામા આવતી નથી અથવાતો ક્વચિતજ જેવામા આવે છે. ભરત લોકો તરફ બ્રાહ્મણના રચનારાઓ માનની દૃષ્ટિથી જોય છે અને એ લોકોને સદાચારના આદર્શ તરીકે સ્થાપે છે, છતાં એ લોકોનુ પણ એ સમયમા એક પ્રજા તરીકેનુ અસ્તિત્વ ટકી રહ્યુ ન હોય એવુ જણાય છે, કારણ કે તે સમયની ખીજ પ્રજાઓ વિષે જેવી રીતનુ કથન કરવામા આવ્યુ છે તેવી રીતનુ કથન-એક મહત્ત્વની પ્રજા તરીકેનુ અસ્તિત્વ જેથી સ્વયંવાય તેવી રીતનુ કથન-આ પ્રજાના સમ્બન્ધમા કરવામા આવ્યુ નથી. વળી **પેતરેયબ્રાહ્મણ**મા અને **મનુસ્મૃતિ**મા જુદી જુદી પ્રજાઓના નામ ગણાવવામા આવ્યા છે તેમા આ પ્રજાનુ નામ જેવામા આવતુ નથી, અને ઔદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમા તો એની નદનજ અવગણના કરવામા આવી હોય એવુ જણાય છે

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એવુ અનુમાન થાય છે કે એ વિશાળ પ્રદેશમા વસનારી પ્રજાના જીવનમા થતા નવા નવા ફેરફારોને પરિણામે વેદના સમયની જુદી જુદી ટાળીઓ જુદી જુદી પ્રજાઓ તરીકે એકઠી થઈ ગઈ અને તેને જુદા જુદા નામ આપવામા આવ્યા ઉદાહરણ તરીકે, મહાભારતના કુરુ લોકો ભરત લોકોની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવતા હતા અને કુરુ લોકોની મ્હોટી લકાઈ જેમા વર્ણવાયલી છે તે **મહામારત**નુ નામ પણ એ ભરતલોકો ઉપરથીજ પડ્યુ હતુ, પણ એ ભરત લોકો પાછળથી જે કુરુ લોકોના નામથી ઝોળાખાયા તેમાજ લીન થઈ ગયા અને તેનુ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વિનાશ પામ્યુ એમા કંઈ પણ સંશય નથી **મહામારત**ની વશાવલીમા, પૂરુ લોકોનો કુરુ લોકોની સાથેનો ગાઢો સમ્બન્ધ દર્શાવવામા આવ્યો છે, તે ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે એ પૂરુ લોકો પણ કુરુ લોકોની સાથે પાછળથી ભળી ગયા હશે, અને એની રીતે પોતાનુ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ તેઓએ ગુમાવ્યુ હશે તુલ્સુ લોકોનુ નામ **ઋગ્વેદ** પછીના સમયમા ખીલકુલ જેવામા આગુ નથી તે લોકોનો પણ કુરુ જાતમાજ નમારેન થઈ ગયો હોય એ ખીલકુલ અનભવિત નથી

પચાલ લોકોના સમ્યન્ધમા આપણે જોઈ ગયા છિયે કે અસલના કિવિ લોકોનું સ્થાન તેઓએ લીધું છે પણ એ કિવિ લોકો અને ખીજા કેટલાક લોકો સર્વ મળીને પાછલા સમયની પંચાલ પ્રગ્ન બની હોય એ મંભવિત લાગે છે એક આલણ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ એકઠા થનાર લોકોમા તુર્વશ લોકો પણ હશે ઋગ્વેદમા સાધારણ રીતે જે તુર્વશ લોકોની સાથે જોડાયલા જેવામા આવે છે એવા યદુ લોકોનો પણ એ એકઠા થનારા મડળમાજ સમાવેશ થતો હશે. મહાભારતમા “ યાદવ ” એ નામથી યદુ લોકોનુંજ સૂચન થતું આપણે જોઈએ છિયે, અને એ યદુકુળમાજ કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો પચાલ એ રાષ્ટ્ર પંચ, એટલે “ પાચ, ” ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને એ નામ ઉપગ્રીજ એવું માલમ પડે છે કે પાચ જાતના લોકો મળીને એ પંચાલ પ્રગ્ન થઈ હતી

તે છતા ઋગ્વેદમા જેના નામ જેવામા આવે છે એવી કેટલીક પ્રગ્નઓનું સ્વતત્ર વ્યક્તિત્વ અને તેના પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલા નામ રામાયણ-મહાભારતના સમય સુધી જળવાઈ રહેલા જેવામા આવે છે ઉશીનર, સૂન્ય, મત્સ્ય, અને ચૈદી લોકોના નામ એ રી રીતે લાખા સમય સુધી ટકી રહેલા આપણે જોઈએ છિયે

ઋગ્વેદમા રક્ષાકુ નામના એક પૈસાદગ અને સમર્થ રાજા વિષ પણ લખ્યું છે એ વાત ખાસ નોધના જેવી છે રામાયણમા, ગંગા નદીની પૂર્વના અયોધ્યા નગરમા રાજ્ય ચલાવનારા અને સૂર્ય વસના સ્થાપનારા સમર્થ રાજા તરીકે એ નામ ફરીથી આપણા જેવામા આવે છે.

ઉપર જે કહેવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે વૈદસમયના આર્ચ લોકો જુદી જુદી ટાળીઓમા બહેંચાઈ ગયા હતા, અને સર્વનું એકજ લોહી, સર્વની એકજ ભાષા, અને સર્વનો એકજ ધર્મ છે એવું તેઓ સમજતા હતા છતા એકજ પ્રગ્ન તરીકેનું મજબૂત બધારણ તેઓનું હતું થયું નહોતું કેટલીક વાર એ ટાળીઓ એકબીજાની સાથે જોડાઈ જતી એ વાત ખરી છે, પણ તેનીજ સાથે એકબીજાની સાથે લડાઈ પણ તેઓને એટલીજ વાર થયા વગર રહેતી નહીં ખરેખર, રાજ્યમા ટાળીઓનુંજ વ્યક્તિત્વ ગણાતું, અને હાલના વખતમા અધધાન લોકોનું

જેવું બધારણ છે અને ટ્રસ્ટિસના વખતમાં જર્મન લોકોનું જેવી રીતનું બધારણ હતું તેવીજ રીતનું બધારણ તે સમયમાં એ ટોળીઓનું હતું જુદા જુદા સ્થાનો(વિશ્) મળીને એક ટોળી(જન) થતી, અને જુદા જુદા ગામડાઓ(ગ્રામ) મળીને એક સ્થાન થતું ટોળીનું લશ્કરી બધારણ આ વિભાગના પાયા ઉપરજ ઘડવામાં આવતું ગામડાના મકાનો તે વખત તદ્દન લાકડાનાજ બાંધવામાં આવતા હોય એમ જણાય છે, ત્યાર પછીના વખતમાં પણ—મિર્જેસ્થનિસના વખતમાં પણ—લાકડાનાજ મકાનો બાંધવામાં આવતા હતા દરેક ગૃહના મધ્ય ભાગમાં પવિત્ર અગ્નિને પ્રકટાવવામાં આવતો શત્રુઓના અથવા પાણીના ધસારા સ્હામું ટકી રહેવાને માટે ઉંચા પ્રદેશો ઉપર ચોપાસથી બંધ કરેલા મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવતા, અને તે પુર એ નામથી ઓળખાતા આ કિલ્લાઓમાં માટીનું કામ કરીને તેને લક્કડકામથી અથવા પથ્થરો વડે મજબૂતી આપવામાં આવતી એ કિલ્લાઓ નિવાસસ્થાન તરીકે વપરાતા હતા એવું દર્શવનારા કોઈ પણ પ્રમાણે મળી આવતા નથી. પાછલા સમયની પેઠે વેદના સમયમાં પણ પુરનો અર્થ “ શહેર ” એવો થતો હોય એમ માનવું એ તો કેવળ નિરાધારજ છે

પિતૃસત્તાકે કુટુંબ ઉપરજ વેદના સમાજબધારણના આધાર હતો, એટલે રાજસત્તા (Monarchy)ના ધોરણ ઉપરજ એ સમાજની ગળ્યવ્યવસ્થા ઘડાઈ હોય તેમાં કઈ પણ નવાઈ જેવું નથી રાજાની પદવી ધણુખડ પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવતી હતી ઉદાહરણ તરીકે, તુલ્ય લોકોના અને પૂરુ લોકોના રાજની પદવી એકજ કુટુંબના વંશજોને વારાફરતી મળતી રહી હતી એવું એકજ કુટુંબના માણસોના નામ રાજ તરીકે આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે રાજની કોઈ પણ વખત ચૂટણી કરવામાં આવી હોય એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી શાન્તિના સમયમાં, પોતાનો પ્રજનું રક્ષણ કરવું એ રાજને મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મ હતો એ રક્ષણના બદલામાં પ્રજા એની આત્મામાં ગહેતા, અને એના નિરાહને માટે પ્રજાજનો તરફથી બક્ષીસો—મુકરર કરવામાં આવેલા કર નહીં, પણ બક્ષીસો—એને ખુદીથી આપવામાં આવતી એની સત્તા નિગ્નજ ન્હોતા, પણ “ સમિતિ ” એ નામનું પ્રજનું મઝળ હતું તેની પ્રગટ કરાયેલી ઇચ્છાનુસાર રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું. રાજની મત્તા ઉપર એ સમિતિનો અકુશ હમેશા રહેતો. એ

સમિતિનું બધારણ શા પ્રકારનું હતું અને એનો કર્તવ્યપ્રદેશ કેવી રીતનો હતો તેના સમ્બન્ધમાં દુર્ભાગ્યે આપણને કંઈ પણ માહિતી મળી શકતી નથી. યુદ્ધમાં, સ્વાભાવિક રીતે મુખ્ય સરદારી તો રાજનીજ હતી. વળી યુદ્ધની તૈયારીના કે એવા કોઈ અગત્યના પ્રમગો ઉપર, પોતાની પ્રજા તરફથી યજ્ઞોના વિધિ જાતે કરવો અથવા કોઈ વિપ્રની પાસે કરાવવો એ ફરજ પણ રાજની હતી.

દરેક ટોળીની સાથે કવિઓનું મડળ પણ ગહેતું એ કવિઓ રાજની સાથે ગહેતા, એના પરાક્રમોની પ્રશંસા કરતા, અને દેવતાઓના માનને માટે યજ્ઞવિધિની સાથે વાપગવાના સૂક્તો પણ રચતા પોતાના રાજાઓની ઉદારતા ઉપર એ કવિઓના જીવનનો આધાર રહેતો, એટલે પોતાની રચેલી પ્રાર્થનાઓની સમર્થતા વિષે તેમજ પોતાની સેવાના અદ્ભુત વિપ્રોને સારા પારિતોષિક આપવાની અગત્યતા વિષે ભાર મૂકીને કહેવાની નેઓએ ખાસ સલાહ રાખી હોય તો તેમાં કંઈ પણ અસ્વાભાવિક નથી. રાજની તરફથી યજ્ઞોના વિધિ ચલાવવાનું કામ જે વિપ્રને મોપવામાં આવતું તે પુરોહિત એ નામથી ઝાળખાતો. વસિષ્ઠ એ સુદાસ રાજાનો પુરોહિત હતો, અને “તૃત્સુ લોકોનો વિજય થયો તે મહારી પ્રાર્થનાઓને લીધેજ થયો” એવું પણ પોતાના એક મુક્ત- (મ ૭, સૂ ૩૩)માં એ કહ્યા વગર રહ્યો નથી. ઉદાર યજ્ઞમાનોની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તેમાં અતિશયોક્તિભરેલા કથનો કરાયેલા સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, અને એવી રીતની અતિશયોક્તિ કરવાનું એક કારણ નિમશય એજ હતું કે દાન વિષેના એવી રીતના વર્ણનો વાચીને ખીજ રાજાઓને પણ ઉદારતાથી દાન કરવાનું મન થાય તોપણ એટલું નક્કી છે કે રાજાઓ તરફથી પોતાના પુરોહિતને સુવર્ણ, ગાય, ઘેડા, રથ અને વસ્ત્રોના જે દાન કરવામાં આવતા તે ધણી વખત ભારે કિંમતના હતા. મહારવની લઠાઈઓમાં જીત મેળવ્યા પછી જે દાન કરવામાં આવતા તે હમેશા વિશેષ મૂલ્યવાન હતા. પાછલા સમયમાં, બ્રાહ્મણોની મંપૂર્ણ સત્તા જે વખતે સ્થાપિત થઈ તેવખતે, બ્રાહ્મણોને દાન કરવા એ મહોટી ફરજ ગણાવા મહાઈ, અને દરેક વિધિના સમ્બન્ધમાં, યજ્ઞની દક્ષિણ તરીકે શુ રકમ આપવી તે પણ ચોક્કસ નક્કી થઈ ગઈ.

યજ્ઞના વિધિઓને માટે રાજાઓ તરફથી પુરોહિતોની નીમણૂક

કરવામાં આવી ત્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં વિપ્રવર્ગના ઉદયની અને આખા દેશ ઉપર તેઓની સત્તાના સ્વીકારની શરૂઆત થઈ સમાજમાં વિપ્રવર્ગનીજ પદવી સૌથી ઐશ્વર્ય અને રાજ્યની સત્તા તે ધર્મની સત્તામાં તદ્દન લીન થઈ ગયેલી એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અપૂર્વ જણાતી વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ આ સમયથીજ થયો હતો. પશ્ચિમના દેશોમાં, માધ્યમિક યુગમાં, કૃષિસાધક ધર્મની ભાવના ખરેખર આગળ હતી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં જે રીતે એ ભાવનાએ મિદ્ધ વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું તેની ગતિ યુરોપમાં કરી પણ થવા પામ્યું નહોતું. વિપ્રની પદવી વશપરવશ પ્રાપ્ત થવા માઠી તેનીજ માટે હિન્દુસ્તાનમાં જ્ઞાતિવિધિઓનો જે રિકામ થવા માડ્યો તેને મળતો આને એવો દાખલો ખીલ્યો કોઈપણ દેશમાંથી મળી આવશે નહીં પણ ઋગ્વેદનો વિશેષ પ્રાચીન વિભાગ જે સમયમાં ગયાયો તે સમયમાં, એટલે સુદાસ અને વસિષ્ઠના સમયમાં, વિપ્રની પદવી વશપરવશ પ્રાપ્ત થાય એવું હજી થયું નહોતું, તો પશ્ચિમના વસતી આર્ય પ્રજાઓનાથી ત્રણ અને વિપ્રવર્ગની જુદી જ્ઞાતિઓજ અનેલી હોય એવો તો મબલજ ક્યાથી હોય ? રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં, મધ્યદેશ, કે જ્યાં બ્રાહ્મણોની વર્ણવ્યવસ્થા ખીલી નીકળી હતી, ત્યાંના નિવાસીઓ વાચ્ય દિશાના લોકોને અડધા જગલી જેવા ગણતા હતા એ ઉપરથી આ વાતને ટેકા મળે છે.

આ પ્રદેશની વૈદિક સમયની પ્રજાઓના સામાજિક વ્યવસ્થામાં જુદા જુદા ધર્મોનો ભેદ નહીં જેવો હતો, અને ધણે અંશે હાલના અધર્મોની પેઠે તે વખતના લોકો લડવૈયા અને શહેરી તરીકેનું ભેદનું જીવન ગાળતા તેઓ પૂર્વ દિશા તરફ જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ તેઓની સમાજવ્યવસ્થા વધારે ને વધારે ગુચવાળુબરેલી થવા માઠી, અને જુદા જુદા ધર્મો પેઠી દર પેઠી ઉતરવા માડ્યા લોકોની વસ્તી હવે બહોળા પ્રદેશ ઉપર ફેલાઈ ગઈ હતી, એટલે અચાનક કરવામાં આવેલા કુમળાઓને દબાવી દેવાને માટે અથવા તાપે થયેલા મૂળ વતનીઓના બળવાઓને શમાવી દેવાને માટે એક જાતના જાતીલતા લશ્કર જેવા ગ્રંથક મહાજનની જરૂર હતી. આ મહાજનના સરદારોના જે કુટુંબો કોઈ મેનાપતિના હાથ નીચે એકઠા થયેલા તેનાથી લશ્કરી વર્ગની મૌથી પહેલી શરૂઆત થઈ હશે એવી રીતનો લશ્કરી વર્ગ

નીકળ્યાથી ખેતી અને હુન્નર ઉદ્યોગ કરનારા લોકો પોતપોતાના કર્મમાં વગર અડચણે મડયા રહે એવી રીતની વ્યવસ્થા થઈ શકી. એ દરમ્યાન, ધર્મના વિધિઓ વધારે ને વધારે ગુચવણુભરેલા થતા જતા હતા, યોગ્ય રીતે વિધિઓ કરવામાં આવે તેના ઉપરજ તે વિધિઓની સફળતાનો આધાર રહે છે એવું વધારે ને વધારે મનાતું જતું હતું, અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિને સાચવી રાખવાનું કામ વધારે ને વધારે અગત્યનું લાગતું જતું હતું. આને પરિણામે, પોતાની ધાર્મિક દ્રષ્ટિને અનુવવામાં અને પરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલા વેદના મંત્રોને પોતાના કુટુંબમાં સાચવી રાખવામાં વિપ્ર વર્ગને પોતાનો સંઘનો મમય જાળવે પડેનો અને પોતાની મન્યતા સંસ્કૃતિઓ અનુભવવી પડેની.

આ કારણોને લીધે આર્ય લોકોના ત્રણ મુખ્ય વર્ગો એકબીજાથી વધારે ને વધારે દૂર પડતા ગયા. પણ અમુક માણસોના અમુક વર્ગમાં નિમ્ન થયો તેથી તે તેજ વર્ગનો ગણાય અને બીજા વર્ગના માણસો માથે તે લક્ષ્મી મળ્યાનું ન કરી શકે અને ખાવા પીવાનો વ્યવહાર પણ ન રાખી શકે એવી રીતનો વર્ણવિભાગ એ ત્રિવર્ગમાંથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો હશે એ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ત્રણે વર્ણુ આ પ્રમાણે એકબીજાથી તદ્દન દૂર પડી ગયા. તેનું પ્રથમ કારણ તો એ હશે કે હિન્દુસ્તાનના જે મૂળ વતનીઓને જીતવામાં આવેલા તેઓએ આર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યાર પછી આર્ય લોકોના સમાજમાં તેઓને રહેવા દેવામાં આવતા ખરા, પણ તેઓને ગુલામના જેવા ગણવામાં આવતા હતા. તે સમયે અમેરિકામાં ગોરી ચામડી અને કાળી ચામડીની વચ્ચે જેવો ભેદ છે તેના કરતા આર્ય વિજેતાઓ અને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ એ બેની વચ્ચે વધારે ભેદ હતો એવું માનવાનું કંઈ કારણ નથી ન્યાતને માટે હિન્દુસ્તાનમાં જે શબ્દ વાપરવામાં આવે છે (વર્ણ) તેનો અર્થ પણ “ ૨૪ ” એવોજ થાય છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. વિપ્રની પદવી વશપરંપરા ઉતરવા માડી ત્યાર પછી એ વિપ્રવર્ગ તરફથી બીજા વર્ગોની વ્યવસ્થા પણ એજ ધોરણે કરવામાં આવી, અને દરેક વર્ગને બીજા વર્ગથી તદ્દન સ્વતંત્ર ગણવામાં આવ્યો. આર્ય પ્રજાના ત્રણ વર્ણો અને ચોથો શૂદ્રનો, એ પ્રમાણે ચાર વર્ણો પ્રથમ સ્થાપિત થયા તે સમયેજ અશ્વર્વેદના સ્વતંત્ર રીતે રચાયેલા વિભાગનો મોટો અંશ તૈયાર થયો, અને અશ્વર્વેદનો મોટો ભાગ (મ ૮ થી ૧૨ સુધીનો)

ધણીખરો ભાગ) પશુ એજ સમયે રચાયો, પશુ તે સમયે ઋગ્વેદના તો થોડાકજ ભાગનો નવો ઉમેરો થયો. જે સૂક્ત(મ ૧૦, સ્. ૯૦)માં ચારે વણીના ચોક્કસ નામ દેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરાંત પહેલા, આંધ્રા, અને દક્ષિણ મહાલના થોડાકજ નવા સૂક્તો એ સમયે રચાયા. બ્રાહ્મણ એ શબ્દ “ પ્રથમ વર્ણના માણસ ” ને માટે હમેશા વાપરવામાં આવ્યો છે તે ઋગ્વેદના આંધ્ર વખત વપરાયેલો જોવામાં આવે છે, ત્યારે બ્રહ્મણ જેનો અર્થ “ ઋષિ ” અથવા “ કર્મ કરાવનાર વિષ્ણુ ” એવો થાય છે તે શબ્દ ૪૬ વખત વપરાયેલો જોવામાં આવે છે.

હવે આપણે ઋગ્વેદના સમયની સમાજરચિતિ કેવી હતી તેનું નર્ણન કરવાનું બાકી રાખીને “ વહુનો ભાઈ ” અને ‘ વરનો ભાઈ ” અથવા “ વરની પહેન ”, એને માટે જુદા શબ્દોજ ન્યા વપરાતા હતા તે કુટુંબ ઉપર સમાજના બધારણનો આધાર હતો એ તો ખુશ્તુજ છે. પિતા તે ધરનો મુરખી ગણાતો, અને તેને “ ગૃહપતિ ” (ધરધણી) એ નામ આપવામાં આવતું જે પુરુષ પરણવા ઇચ્છતો હોય તે કોઈ ખામ મિત્રદ્વારા કન્યાના પિતાની પાસેથી કન્યાનું માગુ કરતો. કન્યાના માઆપને ત્યાં લગ્નની ક્રિયા કરવામાં આવતી અને લગ્નનો પ્રસંગ ઉજવવામાં આવતો. વરરાજ અને તેના સગાવહાલાઓ વરધોડો કાઢીને કન્યાના માઆપને ઘેર આવતા. ત્યાં આગળ ખાસ એ પ્રમગને માં ગાયનો વધ કરીને તેનું માસ આપવામાં આવતું અને એવી રીતે વરરાજ અને તેની સાથે આવેલા માણસોનો સત્કાર કરવામાં આવતો. તળી ત્યાજ આગળ વરરાજ કન્યાનો હાથ ઝાલીને અગ્નિની આસપાસ મગજકેરા કરતો. ઋગ્વેદના એટલું વિશેષ કહ્યું છે કે જમીન ઉપર એક પત્થર મૂકવામાં આવતો, અને મતાનપ્રાપ્તિને માટે એ પત્થર ઉપર પગ મૂકવાનું વર તરફથી કન્યાને કહેવામાં આવતું. કન્યાને તેલ ચોળવામાં આવતું અને મગજ વગેરે પહેરાવવામાં આવતા. લગ્નનો ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યા પછી કન્યા એક રથ ઉપર ચઢીને પોતાના પતિની સાથે ખેસતી એ રથને રાતા પુષ્પોથી શણગારવામાં આવતો. અને તેને બે સદૈંદ બળદો જોડવામાં આવતા. એ રથમાં બેસાડીને વરધોડા સાથે કન્યાને પોતાને નવે ઘેર લઈ જવામાં આવતી. ૩૦૦૦ વર્ષ થયા તોપણ આ વિવાહવિધિના મુખ્ય લક્ષણો હિન્દુસ્તાનમાં હજી જોવા ને તેવા કાયમ રહ્યા છે.

છોકરાઓની પેઠે, સ્ત્રીને પણ પોતાના પતિની ઇચ્છાને આધીન રહેવું પડતું, તોપણ બ્રાહ્મણના સમય કરતા ઋગ્વેદના સમયમા સ્ત્રીની પદવી વધારે ઉચ્ચ* હતી, કારણ કે યજ્ઞ કરતી વખતે સ્ત્રી પણ પોતાના પતિની સાથે ધર્મવિધિમા શામલ રહેતી હતી એ ધરની ધણિયાણી (ગૃહપત્ની) ગણાતી, અને નોકરચાકર ઉપર, એટલુંજ નહીં પણ નરના અવિવાહિત ભાઈઓ અને બહેનો ઉપર પણ એની સત્તા ચાલતી. યજુર્વેદ ઉપરથી આપણને એવું માલમ પડે છે કે છોકરાઓ અને છોકરાઓને તેઓની વય પ્રમાણે કમવાર પરણાવવાનો રિવાજ હતો, પણ અવિવાહિત રહેલી અને પિતાને ઘેર રહીને મોટી થતી કન્યાઓ વિષે ઋગ્વેદમા એક કરતા વધારે વખત કહેવામા આવ્યું છે પુરુષ વશ ટકી રહે તેના ઉપરજ કુટુંબના અસ્તિત્વનો આધાર રહેતો, તેથી પત્ર અને પૃથ્વી રૂપી ધનની સાથે પુત્રોની પણ પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે અનેક વાર પ્રાર્થના કરવામા આવી છે, અને લગ્નસમયે નવો પરણેલો પતિ એવી ઇચ્છા દર્શાવે છે કે “ મહારી પત્ની વીર પુત્રોની જન્મેતા થાય ! ” પુત્રપ્રાપ્તિનો અભાવ અને દરિદ્રતા એ બેઉ દુખોને એક-સરખા ગણવામા આવતા, અને દત્તકવિધાનને જ્યાંત્યાથી કામ ચલાવનાના એક સાધન તરીકેજ ગણનામા આવતું ઋગ્વેદમા કોઈ પણ યજ્ઞે “ કન્યાનો જન્મ થાય ! ” એવી ઇચ્છા દર્શાવવામા આવી નથી, અને અથર્વવેદમા તો “ કન્યાનો જન્મ ન થાય ! ” એવુંજ ઇચ્છવામા આવ્યું છે પેતરેય બ્રાહ્મણમા એવો વિચાર દર્શાવવામા આવ્યો છે કે “ કન્યાના પિતા થવું એ એક દુખ છે ” વેદના પ્રાચીનમા પ્રાચીન સમયના લોકો પણ આ વિચારની સાથે મળતા આવ્યા વગર રહેત નહીં એ નક્કી છે આ ખોટો વિચાર એવો ને એવો આજ દિન સુધી

* અનેક સ્ત્રીઓને પરણવાનો રિવાજ ઋગ્વેદના સમયમા હોય એમ જણાવું નથી કટલેક સ્થળે સ્ત્રીઓના સમ્પન્નમા બહુવચન વાપરવામા આવ્યું છે તે પરથી કદાચ કોઈકાઈ શ્રીમતો એકથી વધારે સ્ત્રીને પરણતા હશે એવું અનુમાન થાય છે, તોપણ સાધારણ રિવાજ તો એક સ્ત્રીને પરણવાનોજ હતો ખરખર, “ Vedic India ” (વેદના સમયનું હિન્દુસ્તાન) એ પુસ્તકના રચનાર મિ. ફેગોલિન કહે છે તે પ્રમાણે, વિવાહસૂક્તમા દર્શાવવામા આવ્યો છે તેવા લગ્નનો ઉચ્ચ આદર્શ જ સમાજમા રાખવામા આવતો હતો તે સમાજમા અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ ન હોય એ સ્વત સિદ્ધ જોવાનું છે બહુપત્નીકતાનો રિવાજ તો બ્રાહ્મણના સમયમાજ દાખલ થયો

હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતો આવ્યો છે, અને એનું બળ લેશમાત્ર પણ ઓછું થયું જણાતું નથી

તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જોતા, તે વખતનું નીતિનું ધોરણ ઉચ્ચ હતું એવું અનુમાન થાય છે, કારણ કે બ્યભિચાર અને બળાત્કાર એ ગુન્હાઓને ધણીજ ગંભીર ગણવામાં આવતા અને લક્ષના પવિત્ર સમ્બન્ધ સિવાય બીજી રીતે થયેલી સંતાનપ્રાપ્તિને છૂપી રાખવાની જરૂર પડતી.

બીજી ધણી પ્રાચીન પ્રજાઓની પેઠે ધરડા માણસોને તજી દેવાનો રિવાજ ઋગ્વેદના સમયમાં તદ્દન અજાણ્યો નહોતો એવું અનુમાન પણ એક બે મત્રો ઉપરથી કરી શકાય છે ।

ગુન્હાઓમાં લૂટ કરવાનો ગુન્હો સૌથી વધારે સાધારણ જણાય છે પણ એને વારંવાર ચોરી લઈ જવામાં આવતા એ ગુન્હો ધણું-ખરૂં રાતની વખતે થતો ચોરો અને લૂટારાઓ વિષે ઋગ્વેદમાં ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે, અને ધરમા, ધર બહાર, અને મુસાફરીમાં રક્ષણ કરવામાં આવે તેને માટે દેવતાઓની પ્રાર્થના ઋગ્વેદમાં ઘણે ઠેકાણે કરવામાં આવી છે એવા ગુન્હાઓને જ્યારે પડડાતા ત્યારે તેઓને ખૂટાની સાથે દોરડા વડે બાંધવામાં આવતા, અને એવી રીતે તેઓને શિક્ષા કરવામાં આવતી દેવા (ઋણ) પણ ધણી વાર કરવામાં આવતા ખાસ કરીને, જુગારની રમતમાં ઘણા દેવાઓ થતા, અને ઋગ્વેદમાં એ દેવ કંકડે કંકડે, હપતાથી, ચુકવવામાં આવ્યા વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે

ઋગ્વેદની અંદર પહેરવેશના સમ્બન્ધમાં જે વચનો કહેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એક નજીક રીતના નીચલા ભાગ માટેનું અને એક ડગલા જેવું એમ બે વસ્ત્રો પહેરવામાં આવતા ઘેટાના જીનના રંગબેરંગી વસ્ત્રો બનાવવામાં આવતા, અને કેટલીક વાર તેને કસમ દેવામાં આવતો ગળચવા, બગડીઓ, કડા, અને ઓરિંગ એ ધરણીઓ પણ ઋગ્વેદમાં ગણાવવામાં આવ્યા છે વાળમાં તેલ ધાવવામાં આવતું અને તેને ઓળામાં આવતા અયર્વવેદમાં

†આ મત્રો જ્યાં તે પ્રેા મેકરોનલે બતાવ્યું નથી અને એવા કોઈ પણ મત્રો આ લેખની બાહુમાં નથી એટલે પ્રેા મેકરોનલના આ અનુમાનને માટે શો આધાર ૮ તેનો વિચાર કરવાનું બની રાખ્યું નથી

સેા દાતાવાળી કાસકી વિષે પણ કહેવામા આવ્યું છે, અને વળી વાળને મજબૂત કરવાના અથવા વાળ ન ઊગતા હોય તો તેને ઉગાડવાના ઉપાય વિષે પણ લખવામા આવ્યું છે સ્ત્રીઓ પોતાના વાળને ગૂંથતી, અને પુરુષો પોતાના વાળને વીંટાળી દેતા રુદ્ર અને પૂષ્પ એ દેવતાઓને આવી રીતે અલકૃત થયલા વર્ણવવામા આવ્યા છે, અને વમિષ્ઠ કુળના માણસો મસ્તકની જમણી બાજુએ ચોટલો રાખતા એવું પણ આપણને માલમ પડે છે ઉત્સવના પ્રસંગોએ પુરુષો માળા પહેરતા સાધારણ રીતે તેઓ દાઢી રાખતા, પણ કોઈ કોઈ વખતે વાળ કઢાવી નાખવામા પણ આવતા સોમ રાજની દાઢી કાઢી નાખવાનો વિધિ જે વખતે કરવામા આવ્યો તે વખતે વાયુ દેવ જિન્હુ પાણી લઈ આવ્યા અને સવિતા દેવતાએ ધણી હોશિયારીથી અસ્રો ફેરવ્યો એવું વર્ણન મથર્વવેદમા આપવામા આવ્યું છે

ભોજનમા સુખ્ય પદાર્થ તરીકે દૂધ વપરાતું તે જેવું દહોવાય કે તરત પીવામા આવતું, અથવાતો રાધવામા કે સોમની સાથે મેળવવામા તેનો ઉપયોગ થતો એનાથી બીજે નખરે જૂત, અથવા ધીનો ઉપયોગ કરવામા આવતો ધી એ માણસોનો પ્રિય ખોરાક હતો, અને દેવતાઓને પણ એનું હવિ આપવામા આવતું અનાજને સૂકીને ખાવામા આવતું, અથવાતો તેને વટીમા દળીને દૂધ અથવા માખણથી તેના રોટલા બનાવવામા આવતા વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના નિલના ખોરાકમા જુદી જુદી જાતના શાકભાજી અને ફળ વગેરેનો પણ ઉપયોગ થતો મહત્વના પ્રમગો ઉપરજ માસ વાપરવામા આવતું એવા પ્રમગો ઉપર પશુઓનું બલિદાન આપવામા આવતું. દેવતાઓને વૃષભના બલિદાન વધારે આપવામા આવતા, એટલે ભોજનમા વૃષભના માસનો ઉપયોગ સૌથી વધારે થતો હોય એ ધર્મ સંભવિત જણાય છે બીજા યજ્ઞોના પ્રમાણમા અશ્વમેધ ઓછા થતા એટલે અશ્વનું માસ ભોજનમા પણ થોડુંજ વપરાતું હતું માસને કોઠાના સળિયા ઉપર સેકવામા આવતું અથવા વાસણોમા રાધવામા આવતું ભોજનને માટે કાતુના અથવા માટીના વાસણો વપરાતા, પણ પીવાને માટે સાધારણ રીતે લાકડાના વાસણોનો ઉપયોગ કરવામા આવતો

ઋગ્વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ ઓછામા ઓછા

બે જાતના માદક પદાર્થોથી જાણીતા હતા એમાનો સોમ એ વધારે અગત્યનો પદાર્થ હતો, પણ યજ્ઞ, ઉત્સવ આદિ ધર્મના પ્રમગ્નોએ એનો ઉપયોગ કરવામા આવતો વળી, આર્ય લોકો પર્વતો આગળથી વધારે ને વધારે આધા જતા ગયા તેમ ખરેખરી સોમવધ્વી મેળવવાનું કામ પણ વધારે ને વધારે અઘરું થતું ગયું સાધારણ રીતે જે દારૂ વપરાતો તેનું નામ સુરા હતું ધણું પ્રાચીન સમયમા પણ એ પદાર્થ અજાણ્યો રહ્યો નહોતો એવું જણાય છે, કારણ કે સોમ એ નામની પેઠે સુરા એ નામ પણ હુરા એ રૂપે અવસ્તામા વપરાયલું જોવામા આવે છે હાલના સમયમા હિન્દુસ્તાનમા જેની રીતે ચોખ્ખો દારૂ ખનાવવામા આવે છે તેવી રીતે એ સમયમા કોઈ પ્રકારના અનાજમાથી એ દારૂ ખનાવવામા આવતો હશે એ નક્કી છે સુરાપાનની સાથે જ જુગારનો દુર્ગુણ પણ એ સમયે દાખલ થઈ ચૂક્યો હતો એક કવિ જુદા જુદા પાપના કારણ તરીકે ક્રોધ, જુગાર, અને સુરા એ ત્રણ વસ્તુઓને ગણાવે છે, સારે બીજે કવિ સુરાથી મત થયલા માણસો દેવતાઓની નિન્દા કરે છે તે વિષે કહે છે સુરાનો ઉપયોગ ધણો સાધારણ થઈ પડ્યો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે વાજસનેયી સંહિતાના સમયમા સુરાકાર અથવા “દારૂ ખનાવનાર”નો એક ધ્વોજ થઈ પડ્યો હતો.

વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓનો મુખ્ય ધ્વો નિ સરાય યુદ્ધનો હતો તેઓ ઊભા રહીને અથવા રથમા બેસીને લડતા એ રથમા બે જણા બેસતા, લડનારો અને રથ હાકનારો મહામારતમા પણ એની જ રીતનું જોવામા આવે છે ત્યાં આગળ કુળને અર્જુનનું સારથિપણું કરતો આપણે જોઈએ છિયે હયદળ વિષ કાઈ ડોકાણે કઈ પણ કહેવામા આવ્યું નથી, અને ધણું લામા વખત પછી જ હયદળનો પ્રચાર થયો હોય એ ધણું મબલિત જણાય છે પણ સિકંદર આદેશાહે જે વખતે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કીધી તે વખતે હિન્દુસ્તાનની સેનાના ચાર વિભાગમાનો એક વિભાગ ઘોડેસ્વારોનો હતો ઘોડાની સ્વારી વિષે ઋગ્વેદના લોકો તન્ન અજાણ્યા નહોતા એવું સૂચનનારા કટલાક વચનો ઋગ્વેદમાથી મળી આવે છે, અને અથર્વવેદ તથા ઋજુર્વેદમા તો એ વિષ અપૂરું કંઈ પણ કંઈનામા આવ્યું છે વેદસમયના લડવૈયાઓ અખતર પડગતા અને માથા ઉપર ઘોડાના ટોપ ધારણ કરતા, ધનુષ અને

તીર એ તેઓના મુખ્ય હથિયાર હતા, અને તીરને વિષમય શૃંગની અથવા તીક્ષ્ણ ધાતુની અણી કરવામા આવતી કોદાળીઓ વિષે પણ ઘણે ઠેકાણે કહેવામા આવ્યું છે. પશુ એ વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીનું મુખ્ય ધન હતું. પશુઓના મ્હોટા ટોળાઓ પોતાની પામે હોય એ એની મ્હોટામા મ્હોટી ઇચ્છા હતી, અને ગ્રાણ્ય, આગેચ, તથા સુખસપત્તિને માટે જે અનેક પ્રાર્થનાઓ કરવામા આવી છે તેમા પશુઓને લગભગ બધેજ ઠેકાણે સૌથી પહેલા ગણાવવામા આવ્યા છે

તોપણ વેદના સમયના આર્ય લોકોની જિંદગી કેવળ બરવાડના જેવી નહોતી “ ખેતી કરવી ” (કૃષ્) એવા એવા શબ્દો હિન્દુસ્તાનની અને ધરાનની ભાષાઓમા સરખાજ છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે અશ્વધાનિસ્તાનની ખીણોની પેલી બાજુએથી આર્ય લોકો જ્યારે આવ્યા ત્યારે ખેતીનું વધારે નહીં તો સ્હેજસાજ જ્ઞાન પણ તેઓ પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હતા ખરેખર, ઋગ્વેદ લગીના સમયમા તો ખેતીને ઉદ્યોગ એટલે વધી ગયો હતો કે એ ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ પશુઓને ઉછેરવાના ઉદ્યોગ સિવાય ખીજ સધળા ઉદ્યોગોના કરતા વધારે હતું અચર્ચવેદ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે ખેતીના કામમા જે હળ વાપરવામા આવતા તેના કોશ ધાતુના હતા એ હળ વડે ખેતરોમા ચામ પાડવામા આવતા, અને એને બળદ નેડવામા આવતા આ પ્રમાણે જમીન તૈયાર થતી એટલે તેના ઉપર બી નાખવામા આવતા પાણીને માટે ખોદવામા આવેલી નહેરો વિષે ઘણી વાર કહેવામા આવ્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે પાણીના બાધકામ તે વખતે અનન્યા નહોતા દાણો(ચવ) તૈયાર થતો એટલે દાતરડા વડે તેની કાપણી કરવામા આવતી પછી તેના જુદા જુદા ઢગલાઓ કરવામા આવતા, તેને ખૂડવામા આવતા, અને છેવટે તેને ઝાટકીને સ્વચ્છ કરવામા આવતા

વેદસમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ બરવાડની અને ખેડૂતની જિંદગી ગાળવા લાગ્યા હતા તોપણ હજી મ્હોટે ભાગે શિકારનો ધંધો તેઓ જાળવી રખા હતા. શિકારી પોતાના શિકારની પાછળ તીરકામઠા લઈને દોડતો અથવાતો સાચાઓ અને જાળને ઉપયોગ કરતો પક્ષીઓને પકડવાને માટે સાધારણ રીતે જમીન ઉપર જાળ પાથરવામા આવતી મિહને પણ જાળમાજ પકડવામા આવતા, હરણને ખાડાઓમા ફસાવવામા આવતા, અને ડુકરનો શિકાર ફૂતરાઓ વડે કરવામા આવતો

ઋગ્વેદના સમયમા, નદીઓને પેલે પાર જવાને માટેજ હોડીઓ વાપરવામા આવતી એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે હોડીને માટે સંસ્કૃત શબ્દ **નૌસ્ત્ર** છે, અને ગ્રીક શબ્દ “**naue-s**” છે. એ હોડીઓ હલેસા(**ઝરિત્ર**) વડે હકારવામા આવતી, અને એ ધણીજ પ્રાથમિક અને કદગી હશે એમા શક જેવું નથી ઝાડના થડને ઉપેડી નાખીને ધણુંખરૂ તેને હલેસા તરીકે વાપરવામા આવતા હશે સુકાન અથવા લગર વિષે, ડોલકાદી અથવા સહ વિષે ઋગ્વેદમા કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામા આવ્યું નથી

તે સમયે, એક ચીજના બદલામા બીજી ચીજ આપવામા આવે એની રીતે વેપાર ચાલતો. ગાયને કિંમતના ધોરણ તરીકે લઈને તે ઉપરથી દરેક વસ્તુના વત્તાઓછા મૂલ્યનો નિર્ણય કરવામા આવતો. પ્રાચીન જર્મનીમા થયું તેવી રીતે હિન્દુસ્તાનમા પ્રથમ સુવર્ણના અલકારો અને ઝવાહિરનો પારિતોષિક અને વેતનમા ઉપયોગ થયો અને પછી સિકાઓ નીકળ્યાં. આજ કારણથી, **નિષ્ક** જેવા શબ્દનો અર્થ ઋગ્વેદમા “ગળચવે” એવો થાય છે, પણ પાછલા સમયમા એક સિકાના નામ તરીકે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો.

વેદના પ્રાચીન સમયમા માણસની જરૂરિયાતો એટલી થોડી હતી કે દરેક માણસ પોતપોતાને જોઈતી વસ્તુ યોડે કે ધણે અશે પૂરી પાડી શકતો, તોપણ જુદા જુદા વેપારકર્મીઓની શરૂઆત થઈ ગયલી એવું ઋગ્વેદમાથીજ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છિયે લોકડાનું કામ કરનાર વિષે ઋગ્વેદમા મૌથી વિશેષ કથન કરવામા આવેલું છે તે પગથી એનું માલમ પડે છે કે સુથારનું, ઇમારત બાંધવાનું, પૈસા બનાવવાનું, એ સઘળું કામ એકજ માણસ કરતો રથ અને ગા'ના બનાવવામા વધારે હોશિયારી જોઈએ એવું હોવાથી અમુક માણસો એને ખાસ કળા તરીકે ગણીને એ કામની પાછળજ મડતા અને પૈસા લઈને એ કામ કરતા આજ કારણથી, મૂકતો રચવાના કૌશલને રથ બનાવનારની હોશિયારી સાથે ધણી વાર સરખાવવામા આવ્યું છે. ધાતુને ભઠ્ઠીમા નાખીને શોધનારા લુહાર વિષે પણ કેટલેક ઠેકાણે કહેવામા આવ્યું છે. ધમણને બંદે એ પક્ષીની પાખ વાપરતો એમ જણાય છે. કિટલીઓ અને બીજા નિત્યના ઉપયોગના ધાતુના વાસણો બનાવતો એને વર્ણવવામા આવ્યો છે. ઋગ્વેદમા મોચીઓ વિષે અને મોચીઓ જે ચામડું તૈયાર

કરે છે તે વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. * ઐરાઓને સીવવાનું અને ધાસની અથવા બરની સાદરીઓ બનાવવાનું આવડતું એમ જણાય છે રૂપક અને ઉપમાઓ વડે જેના વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવી કળા કપડા વણવાની છે, પણ એ સમ્યન્ધમાં જે કથનો કરવામાં આવ્યા છે તે એટલા તો સક્ષિપ્ત છે કે તે ઉપરથી એ કળા કેવી હતી તેનો કંઈ પણ ચોક્કસ ખ્યાલ આપણને આવી શકતો નથી પણ અચર્વવેદના એક મત્રમાં, રાત્રિ અને દિવસ એ એ બંનેનો કદી પણ તૂટે નહીં અને કદી પણ ખૂટે નહીં એવા દોરાઓ વડે વર્ષેરૂપી વસ્ત્રને વારાફરતી કેવી રીતે વણે છે તે વિષેનું વર્ણન આપ્યું છે શુક્લયજુર્વેદ સુધીના સમયમાં જુદા જુદા ધધાઓના વિભાગ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતા ગયા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે એ વેદમાં દોરડા બનાવનારાઓ, ઝવેરીઓ, હાથીની દેખરેખ રાખનારાઓ, નાટક ભજવનારાઓ એવા એવા અનેક ધધાદારીઓને ગણાવવામાં આવ્યા છે

વેદસમયના ચાલાક અને યુદ્ધકુશળ લોકોમાં રથની સરતો ધણી વાર થતી એવું એ રમત ઉપરથી જે દૃષ્ટાન્તો લેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં રથહોશિયારીથી હાકવો એ પણ ધણી અગત્યની કળા ગણાતી, પણ કંઈક અંશે સુસ્તી આવે એવી હવાની અસરને લીધે તો કંઈક અંશે સિન્ધુ નદીના પ્રદેશ આગળથી ધોડાઓ લાવવા પડતા તે ધોડાઓની અછતને લીધે યુદ્ધના કામમાં અને સરતના કામમાં રથનો ઉપયોગ થતો હિન્દુસ્તાનમાં ધીરે ધીરે બંધ પડી ગયો એમ જણાય છે

માણસો બ્યારે બેગા મળતા ત્યારે તેઓને રમવાની મુખ્ય રમત ઘૂતની હતી એ રમતનું અનિવાર્ય આકર્ષણ અને તેને પરિણામે અનેક વાર થતી હાનિ, એનું વર્ણન “ભુગારીના વિલાપ”માં અપાઈ ગયલું આપણે જોયું છે. ઘૂત રમવાના સ્થાનક(સમા) આગળ કેટલાક તો એટલો વખત સુધી રોકાઈ રહેતા કે યજુર્વેદમાં તેઓને “સમાસ્થાણુ” એવું નામ મસ્કરીમાં આપવામાં આવ્યું છે એ રમત કેવી રીતે રમાતી

* હાલમ વિષે પણ કેટલેક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે એક મત્રમાં અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરતા કહેવામાં આવ્યું છે કે “ હાલમ જેવી રીતે દાદી સાફ કરી નાખે છે તેવી રીતે અગ્નિ પૃથ્વી ઉપરનો કચરો સાફ કરી નાખે છે ”

તે વિષે શ્રુત્ત્વેદમાંથી કંઈ પણ ચોક્કસ માહિતી આપણને મળી શકતી નથી પણ એક મત ઉપરથી એટલું આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ચાર પાસાઓ વડે એ રમત રમવામાં આવતી યજુર્વેદમાં, પાંચ પાસાઓ વડે રમતી એવી પણ એક રમત વિષે લખવામાં આવ્યું છે, અને તે દરેક પાસાનું જુદું જુદું નામ હતું. રમવામાં હુઆઈ કરવી એ ગુંડો શ્રુત્ત્વેદના સમયમાં ધણો સાધારણ શર્ષ પડ્યો હતો એમ જણાય છે, અને એક કવિ વરુણની આગાઓનું ઉલ્લેખ થવાના એક મુખ્ય કારણ તરીકે પાસાને ગણાવે છે આ કારણથી, શ્રુત્ત્વેદમાં જે શબ્દ “દૂત રમનાર” એ અર્થમાં વપરાતો (ક્ષિત્તવ), તે પાછલા સમયની સંસ્કૃત ભાષામાં “હુઆઈ માણસ” એ અર્થમાં વપરાય છે, અને પાછલા સમયનો “ધૂર્ત” એ શબ્દ “જુગારી”ના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

નૃત્યકળા એ આનન્દનું એક બીજું સાધન હતું એ કળામાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એક રસ લેતા એમ જણાય છે પણ જ્યાં આગળ નૃત્ય કરનારાઓની જાતિ વિષે સ્પષ્ટ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં આગળ લગભગ હમેશાજ યુવતિઓને વર્ણવવામાં આવી છે ઉદાહરણ તરીકે, એક સ્થળે ઉષાદેવીને સારા વસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલી નૃત્ય કરનારી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે એક પક્ષિ(મ ૧૦, સૂ ૭૨)માં એવું કહે છે કે —

અત્રાં ચો નૃત્યતામિવ

ત્રીત્રો રેણુરર્પાયન ॥

“નાચનારા માણસોથી ઊડતી હાથ (નૃત્યતામિવ) તેમ પુષ્કળ ધૂળ ઊડતી હતી” આ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે ખુદા મેદાનમાં નૃત્ય કરવામાં આવતું

શ્રુત્ત્વેદની અદરથી મળી આવતા જુદા જુદા પ્રમાણો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ પ્રાચીન સમયમાં પણ હિન્દુસ્તાનના લોકો જાતજાતના વાદ્યોથી જાણીતા હતા, કારણ કે હુન્દુમિ, વેણુ, અને વીણા એ વડે હાથથી ઠોકવાના, મ્હોએથી વગાડવાના, અને તારવાળા એ ત્રણ જુદી જુદી જાતના વાજિત્રોનું સૂચન થાય છે વીણા એ છેક પ્રાચીન સમયથી તે અત્યાર સુધી હિન્દુસ્તાનના પ્રિય વાજિત્ર તરીકે

મણ્ડાતી આવી છે એક ઋષિએ કહ્યું છે કે “ જ્યાં પિતૃલોકોનો વાસ છે તે થ્રમ લોકમાં પણ વેણુનો અવાજ સભળાય છે ” તે ઉપરથી વેદ-સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓને એ પ્રકારના સંગીતનો શોખ હતો એમ જણાઈ આવે છે એક સૂત્ર ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે કેટલીક ધર્મક્રિયાઓ વખતે વાજિત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, અને પિતૃઓને હવિ આપતી વખતે વીણા વગાડવામાં આવતી ચતુર્વેદસુધીના સમયમાં જુદા જુદા વાજિત્ર વગાડનારાઓના જુદા જુદા વર્ગજ ઉત્પન્ન થયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ વેદમાં જાતજાતના ધધાઓની જે રીપ આપવામાં આવી છે તેમાં વીણા વગાડનારાઓ, દન્ડુભિ વગાડનારાઓ, વેણુ વગાડનારાઓ અને શખ કુકનારાઓ, એ સર્વને ગણાવવામાં આવ્યા છે ગાયન ગાવા વિષે તો ઋગ્વેદમાં ધણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું હોય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી સામવેદ ગાવાની રીત કંઈક ગુચવણુભરેલી છે, અને હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ સોમયાગનું અસ્તિત્વ હતું તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ રીત ધણી પ્રાચીન હોવી જોઈએ એ સામવેદ ગાવાની રીત ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ વખતે હિન્દુસ્તાનની ગાયનકળા હેક પ્રાથમિક સ્થિતિમાં રહી નહોતી, પણ એ સ્થિતિના કરતા ધણી આગળ વધી હતી

પ્રકરણ ૭

ઉત્તર કાળના વેદો.

તથા ઉત્તર કાળના વેદોમાથી ઋગ્વેદની સાથે સામવેદનો સમ્બન્ધ સૌથી વધારે છે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતા એ વેદ બહુ અગત્યનો નથી, કારણ કે એ વેદના ૭૫ સિવાય બાકીના સધળા મંત્રો ઋગ્વેદમાથી લેવાયલા છે, એટલે એ વેદમા સ્વતંત્ર વસ્તુ નહીં જેવું છે ઋગ્વેદનું આદ્ય મંત્ર અને ખાસ કરીને નવમું મંત્ર, જેમા સોમને લગતા સૂકો છે, તેમાથી મ્હોટો ભાગે સામવેદના મંત્રો લેવામા આવ્યા છે યજુર્વેદની પેઠે સામવેદનો મંત્રહ પણ વિધિઓની સાથે સાથે વાપરવાને માટે તૈયાર કરવામા આવેલો છે, એમા જે મંત્રો છે તે સોમયાગની ક્રિયાઓ વખતે ગાવામા આવે એવા ઉદ્દેશથી આપવામા આવ્યા છે ઋગ્વેદમાથી ખસેડીને એ મંત્રોને કોઈ પણ આતર સમ્બન્ધ તરફ લક્ષ રાખ્યા વગર એકબીજા સાથે જોડી દેવામા આવ્યા છે, અને અમુક વિધિઓની સાથે તેઓને જે સમ્બન્ધ હોય છે તેના ઉપરજ તેના સધળા અર્થનો આધાર રહે છે સામવેદના ગ્રંથમા બોલના અથવા ગાવાને માટેજ એ મંત્રો મૂકવામા આવેલા જણાય છે, અને એ મંત્રોમા અને ઋગ્વેદના મંત્રોમા ફેર માત્ર સ્વરના ચિહ્ન મૂકવાની રીતનોજ છે આ કારણથી સોમયાગમા ઉદ્દેશી નામના વિપ્રવર્ગને વાપરવાના મંત્રો જે ગ્રંથમા આપવામા આવ્યા છે તે ગ્રંથ સામવેદ એ નામથી ઓળખાય છે ગાન એ નામની ચોપડીઓમાજ એ મંત્રોનું ખરૂં લક્ષણ —જેયતાનું લક્ષણ—આપણા જેવામા આવે છે યુરોપના પુસ્તકોમા સંગીતના અક્ષરી નીચે શબ્દો આપવામા આવ્યા હોય છે તેવી રીતે એ ચોપડીઓમા ગાતી વખતે સ્વર લખાવવો ક્યા આગળ, સ્વર ફરીથી બોલવો ક્યા આગળ, અને સ્વર ઉમેરવા ક્યા આગળ તે દર્શાવ્યું હોય છે સામવેદના દરેક વિભાગની બધી એવી રીતે ગાનની ચાર ચોપડીઓ હાલ અસ્તિત્વમા છે એ ચોપડીઓમા જેટલા સામ આપેલા છે તેની મધ્યામા કરના હોય તેટલાં વધારો થઈ ચૂકે એમ છે, કાગળ કે દરેક મંત્ર ધણા રાગમા ગવાઈ શકે એવો હોય છે.

સામવેદના બધા મળીને ૧૫૪૯ મત્રો છે એ મત્રોને એ વિભાગમાં બહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે એ વિભાગને માટે આર્ચિક અથવા 'ઋચાઓનો સંગ્રહ' એવો શબ્દ વપરાય છે આ એ વિભાગમાં મત્રો જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે એકજ ધોરણ પ્રમાણે નથી ગોઠવવામાં આવ્યા. 'હેલા વિભાગના છ પ્રપાઠક છે તેમાંના પાંચ પ્રપાઠકમાં મત્રોના દશ "દશત્" આપવામાં આવ્યા છે, માત્ર છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં દશ "દશત્"ને બદલે નવ "દશત્" આપવામાં આવ્યા છે પહેલા બાર "દશત્"ના મત્રોમાં અગ્નિનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, છેલ્લા અગિયાર "દશત્"ના મત્રોમાં સોમનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, અને વચલા છત્રીસ "દશત્"માં મ્હોટે ભાગે સોમરસના પ્રતાપી પીનારા ઇન્દ્ર દેવનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે બીજા વિભાગના નવ પ્રપાઠકો છે, અને એ દરેક વિભાગના બબ્બે, અને કોઈ કોઈ વાર ત્રણ ત્રણ પેટાવિભાગ પાડવામાં આવેલા છે આ બીજા વિભાગમાં પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી મત્રોના ન્હાના ન્હાના સંગ્રહો, સાધારણ રીતે ત્રણ ત્રણ મત્રોના મગ્રહો આપવામાં આવેલા છે એ મત્રો એકબીજા સાથે ગાઠ સમ્બન્ધથી જોડાયેલા હોય છે, અને એ મગ્રહમાં જે પહેલો મત્ર હોય છે તે ધણુખંડ સામવેદના પહેલા વિભાગમાં પણ આવી ગયેલો હોય છે આ પ્રમાણે પહેલા વિભાગમાં જે મત્રો આવી ગયા હોય છે તેજ બીજા વિભાગમાં પણ આપવામાં આવ્યા હોય છે તે પરથી, તેમજ પહેલા વિભાગ કરતા બીજા વિભાગમાં ઋગ્વેદના પાઠને વધારે કાળજીથી વળગી રહેવામાં આવ્યું છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે બીજો વિભાગ વધારે મોડો રચાયેલો હોવો જોઈએ અને એનું સ્થાન પણ ઉત્તરતુ હોવું જોઈએ આ સમ્બન્ધમાં વળી આ વાત પણ ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે કે પહેલા વિભાગના જે મત્રો બીજા વિભાગમાં પાછા દીઠામાં આવે છે તે એની આસપાસના બીજા મત્રો કરતા ઋગ્વેદના પાઠની સાથે વધારે સરખા-પણુ ધરાવે છે આનો ખુલાસો એવીજ રીતે થઈ શકે છે કે બીજા વિભાગના એજ મત્રો ઉપર ઋગ્વેદની સીધી અસર થયેલી, અને એ મત્રોની સાથે પહેલા વિભાગના મત્રો મળતા આવે તેટલા માટ તેમાં નજીબી જોઈને ફેરફાર કરવામાં આવેલો વળી, પહેલા વિભાગના પાઠમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો, કારણ કે એ વિભાગના મત્રો ઋગ્વેદનાથી

લેવાયા ત્યાર પછી સ્વતંત્ર રીતે એ મંત્રોનો પાઠ વૃદ્ધપરંપરાએ ઉતરી આવ્યો હતો.

શતપથબ્રાહ્મણમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવું માલુમ પડે છે કે એ બ્રાહ્મણનો ખીન્ને ભાગ રચાયો તે પ્રાચીન સમયમાં પણ સામવેદના પહેલા વિભાગના પેટાવિભાગો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા વળી, મંત્રોના મગ્ગ હોવાની સામવેદ એ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય અને વાજસનેયી શાખા કરતા વધારે પ્રાચીન છે એવું માનવાને કંઈક આધાર છે, કારણ કે સામના ગાયન તરીકે વપરાતા હોય એના મંત્રો યજુર્વેદની તૈત્તિરીય અને વાજસનેયી શાખાઓમાં જે સ્વરૂપે દીઠામાં આવે છે તે ઉપરથી ઋગ્વેદ અને સામવેદના પાઠનો ભેદ જોઈ શકાય છે આ ભેદ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એમ હોવાનું કારણ એ છે કે વાજસનેયી શાખામાં ઋગ્વેદના પાઠને વળગી રહેવાનું વલણ વિશેષ જોવામાં આવે છે એથી ઉલટું ઐકેસર વેળે એવો વિચાર દર્શાવ્યો છે કે સામવેદના અનેક મંત્રોના કેપો ઋગ્વેદના કરતા વધારે પ્રાચીન છે, અને તેથી ઋગ્વેદની સંહિતા હાલના મગ્ગહના રૂપમાં અસ્તિત્વમાં આવી ત્યાર પહેલાં એ મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી લેવામાં આવેલા હોના જોઈએ પણ આ વિચાર બૂલભર્યો છે એવું મિદ્ડ ટ્રવ્થમાં આવ્યું છે સામવેદના જે જુદા જુદા પાઠો જોવામાં આવે છે તે કંઈક અગ્રે હલદા મગ્ગદાય તિગ્રી આવેલો તેને લીધે, અને કંઈક અગ્રે છૂટક મંત્રો લઈ લેવામાં આવેલા તેને વિધિના ઉદ્દેશની સાથે અધ્યક્ષતા કરવા માટે તેમાં સ્વેચ્છાનુસાર ફેરફાર કરવામાં આવેલા તેને લીધે હશે.

‡ પ્રો. મેન્ડેસ મ્યુલરનો મત એવો છે કે જે સમયમાં બ્રાહ્મણો રચાયા તે સમયમાં સામવેદ અને યજુર્વેદની સંહિતાઓ તૈયાર કરવામાં આવી હશે ખરેખર કૌષીતકી બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સામવેદ અને યજુર્વેદ એ બે ઋગ્વેદના સેવકો હતા (તત્પરિચરણાવિતર્કો વેદો) એ વિદ્વાન એમ ધાર છે કે ત્રણ વેદની ત્રણ સંહિતાઓ જુદે જુદે સમયે તૈયાર કરવામાં આવી એમ નહીં હોય ત્રણ સંહિતાઓ જો જુદે જુદે સમયે તૈયાર કરવામાં આવી હોય તો ત્રણમાં જે મંત્રો સરખા ગીતમાં આવે છે તેના વિષય પાડ-ભેદ છે તે કરતા વળી વિશેષ હોવા જોઈએ આ પાડભાગ તો સ્વતંત્ર સંહિતાના કરતા એજ સંહિતાની જુદી જુદી ગાથાઓના જોડા લાગે છે એમ એ વિદ્વાનનું માનવું છે.

સામવેદની કૌથુમ અને રાણાયનીય એ બે શાખાઓ જાણીતી છે એમની 'હેલી શાખા હજી શુજરાતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું કહેવાય છે, અને બીજી શાખા એક વખતે મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ જોવામાં આવતી હતી અને હાલ પૂર્વ હૈદરાબાદમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું કહેવાય છે એ બે શાખાઓના પાઠમાં થોડોજ ફેર હોય એવું જણાય છે રાણાયનીય શાખાનો પાઠ એક કરતા વધારે વખત પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે એની સૌથી પહેલી આવૃત્તિ સ્ટ્રીવનસન નામના એક પાઠરીએ ૧૮૪૨માં બહાર પાડી હતી ત્યાર પછી બેન્ડીની કીમતી પુસ્તક ૧૮૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયું તેનાથી આગળ પુસ્તક તર્ફન વિસાગે પડ્યું એ પુસ્તકમાં મૂળ ગ્રન્થ ઉપરાંત જર્મન ભાષામાં તરજુમો અને શબ્દકોષ બેઠે આપવામાં આવ્યા છે આ પ્રમાણે સમગ્ર ગ્રન્થ પ્રકાશિત થયાનું જ્ઞાન સઘળા વેદોમાં સૌથી 'હેલું સામવેદને મળ્યું હતું આ વેદનો ગ્રન્થ એજ શાખાના પાઠ પ્રમાણે અને સાચણના ભાષ્ય માટે પાઠ્યથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રકટ થયો હતો કૌથુમ શાખામાં, સાતમાં પ્રપાઠક મિવાય બીજી ઈર્ધ પછી સચવાયલું રહ્યું નથી એ પ્રપાઠકને એજ શાખાના જૈનોય નામના પેટાભાગમાં પહેલા વિભાગના વધાગ તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે, અને એને ૧૮૬૮માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો ૧૫૧, જૈનોય શાખા પ્રમાણેની સામવેદના દેવનાઓ અને ઋષિઓની બે અનુક્રમણિકાઓ પણ સાચની રાખવામાં આવી છે, તે ઉપરથી કૌથુમ શાખાના પાઠ વિશે કેટલીક માહિતી આડકતરી રીતે મળી નકે છે

યજુર્વેદના આગળ આવી 'હોયતા ઋગ્વેદથી જુદાજ પ્રદેશમાં આપણે દાખલ થઈએ છીએ, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના

† યજુર્વેદના સમ્બન્ધમાં એવી કથા કહેવામાં આવે છે કે એ વેદનો આશ્વદ્રશ વૈશંપાયન હતો એ વૈશંપાયનના શિષ્યવર્ગમાં ઠઠ, કલાપ, અને યાસ્ક પૈંગિ એ ત્રણને ખાસ ગણાવવામાં આવે છે આમાંના છેલ્લા શિષ્યે તિત્તિરિને યજ્ઞસમ્બન્ધી જ્ઞાન શીખવ્યું આ કથામાં સત્યારા શો છે તે નિર્ણય નરવો મુશ્કેલ છે, પણ કાઠક, કાલાપક અથવા મૈત્રાયણી સહિતા, અને તૈત્તિરિય સહિતા એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રાચીન સમૂહો ખરેખરા અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ વાત ચોક્કસ છે કાઠક અને કાલાપક એ બેને વિશે ઘણું ઠેકાણું સાથે જ્યન નરવામાં આવ્યું છે, અને પાણિનિના પ્રખ્યાત ભાષ્યકારે એક સ્થળે એલું જણાવ્યું છે કે ફરેક ગામમાં એ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ

ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનનો નવોજ યુગ આપણે જોઈએ છીએ વૈદિક સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન વધારે પૂર્વ દિશા તરફ ગયેલું હોયે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે સિન્ધુ અને એમાં મળનારી ખીજ નદીઓ વિશે હોયે આપણા સાબળવામાં આવતું નથી, પણ યજુર્વેદની સઘળી શાખાઓના પાઠ ઉપરથી, કુરુ અને પચાલની પાડોશી પ્રજાઓ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના જે મધ્ય પ્રદેશમાં વસતી હતી તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે કુરુ લોકોનો દેશ, જે કુરુક્ષેત્રના નામથી જાણીતો છે, તે યજુર્વેદમાં અને એ વેદને લગતા બ્રાહ્મણોમાં પવિત્ર ભૂમિ તરીકે ખાસ વર્ણવવામાં આવ્યો છે દૃષદ્વતી(સિતાગ) અને સરસ્વતી એ બે નદાની નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં એ સ્થળ આવેલું છે હાલના સરહિન્દના જિલ્લા સાથે એ મળતું આવે છે આ કુરુક્ષેત્રની સાથે જોડાયેલો અને એની પૂર્વમાં આવેલો પંચાલ દેશ તે ભારત જિલ્લા આગળથી આગ્રેથી દિશા તરફ અલાહાબાદ સુધી ફેલાયેલો છે, અને જમના તથા ગંગા એ બેની વચ્ચેનો “દોઆબ”(બે પાણી)નો મુલક પણ એમાં જ આવેલો જાય છે બ્રાહ્મણોની ધાર્મિક અને સામાજિક ધટના કુરુક્ષેત્રમાં જ વિકાસ પામી, અને ત્યાંથી તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાઈ ગઈ વળી, પાછલા સમયમાં, એક તરફ પચાલ અને મત્સ્ય લોકો અને ખીજ તરફ કુરુ અને પ્રાચીન ભારત લોકો એ બેની વચ્ચે જે લડાઈ થયેલી કુરુક્ષેત્રમાં વર્ણવવામાં આવી છે તેનું સ્થળ પણ આજ હવે એ ક્ષેત્રને લીધે એ સ્થળ વિશેષ ઐતિહાસિક અગત્યનું થઈ પડે છે મનુના પ્રખ્યાત ગ્રન્થમાં પણ બ્રાહ્મણ ધર્મના ખાસ મુકામ તરીકે કુરુક્ષેત્ર તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવ્યું છે અને એને બ્રાહ્મવર્ત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે પચાલ લોકોનો દેશ અને તેની પાસેના, જમના નદીની દક્ષિણે આવેલા, મત્સ્ય લોકો (જેની રાજધાની મયુરામાં હતી તેના) અને શરસેન લોકોના દેશની સાથે કુરુક્ષેત્રને પણ બ્રાહ્મણ ઋષિઓની ભૂમિ તરીકે

નરવામાં આવેલો હતો. કઠની શાખાના બે ત્રણ પેઠાવિભાગ પડી ગયેલા જણાય છે, તેમાંના એક વિભાગનો પાઠ-‘કપિષ્ઠલ-કઠ-સહિતા’-શોડા વખત ઉપરજ ઉપવૃત્ત થયો છે કાલાપના પણ એવીજ રીતે પેઠાવિભાગ પડી ગયા હતા તૈત્તિરીયસહિતાની પણ જુદી જુદી શાખાઓ થઈ ગઈ, તેમાંથી આપસ્તમ્બનો પાઠ આજ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે, અને આજેય શાખાની તે અનુક્રમણી જોવામાં આવે છે

વર્ણવવામા આવ્યું છે, અને ત્યાં આગળ બહાદુરમા બહાદુર લડવૈયાઓ અને પવિત્રમા પવિત્ર બ્રાહ્મણો વસતા હોવાથી એ ક્ષેત્રના ગીતરિવાજોને પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રમાણ્યૂત ગણવામા આવ્યા છે.

આ રથજે યજુર્વેદને પાળનારા વિપ્રોના ગુદા ગુદા પથ પડી ગયા અને ધીરે ધીરે એ પથ હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગમા પણ ફેલાઈ ગયા એમાથી કઠ શાખાના માણસો અને એના પેટાવિભાગમા આવનારા કપિષ્ઠલ શાખાના માણસો થવન લોકોના સમયમા પળખમા રહેતા હતા, અને ત્યાર પછીના સમયમા કાશ્મીરમા પણ રહેતા હતા કઠ શાખા હવે કાશ્મીરમા જ દીડામા આવે છે, અને કપિષ્ઠલ શાખા બીલકુલ દીડામા આવતી જ નથી મૈત્રાયણીય શાખાના માણસો અગાઉ કાલાપ એ નામથી ઓળખાતા હતા તેઓ નર્મદા નદી આગળ, દરિયાથી બસેએક માઈલ સુધીના પ્રદેશમા વસતા હતા એ નદીના મુખની દક્ષિણ બાજુએ સો કરતા વધારે માઈલ સુધી, નાસિક સુધી, અને ઉત્તર બાજુએ હાલના વડોદરા શહેરની પેલી દિશા તરફ સુધી તેઓ ફેલાયા હતા હવે એ શાખાના થોડાક જ માણસો ગુજરાતમા નર્મદા નદીની ઉત્તરે, ખાસ કરીને અમદાવાદમા અને દૂર પશ્ચિમે મોરબીમા દીડામા આવે છે ઇસ્વી સત્તની શરૂઆત પહેલાં આ બે પ્રાચીન શાખાઓ (કઠ અને કાલાપ) હિન્દુસ્તાનમા ધણે ઠેકાણે ફેલાઈ ગઈ હશે એમ જણાય છે, કારણ કે પતંજલિ પોતાના વ્યાકરણમા કહે છે કે “ યજુર્વેદની કઠ અને કાલાપ એ બે શાખાઓ સર્વત્ર જાણીતી છે, અને એના સિદ્ધાન્તો દરેક ગામડામા પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે ” વળી રામાયણ ઉપરથી પણ આપણને માલમ પડે છે કે અયોધ્યામા પણ એ બે જ શાખાઓ તરફ ઘણા માનની નજરથી જોવામા આવતું પણ યજુર્વેદની બે નવી શાખાઓ નીકળવાથી આ જૂની શાખાઓનો ધીરે ધીરે પરાભવ થવા માડ્યો એ બેમાથી તૈત્તિરીય શાખાના માણસો નર્મદા નદીની દક્ષિણમા જોવામા આવ્યા છે. ઇ સ ના એથા સૈકામા પણ એ શાખાના માણસો ત્યાં આગળ વસતા હતા એવું માનવાને પ્રમાણ મળી આવે છે. એ શાખાનો સૌથી વધારે અગત્યનો પેટાવિભાગ આપસ્તમ્બનો છે, અને એ વિભાગના માણસો ગોદાવરી નદીની પાસેના પ્રદેશમા હજી જોવામા આવે છે. એજ શાખાનો બીજો વિભાગ હિરણ્યકેશીનો છે, અને એ વિભાગના

માણસો હજી વધારે દક્ષિણ તરફ જતા જોવામાં આવે છે વાજસનેયી-ની શાખા આગ્રેથી દિશા તરફ ગંગા નદીની ખીણ આગળ ફેલાઈ ગઈ હતી હાલના સમયમાં એશાની અને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના વિશાળ પ્રદેશમાં એ શાખાના માણસો જોવામાં આવે છે

આ ચાર શાખાઓમાંથી દરેકે યજુર્વેદના અલેક અથવા બખ્ખે પાઠ સાચવી રાખ્યા છે મૈત્રાયણીસંહિતાના ચાર કાણ્ડ છે, અને ૫૪ પ્રપાઠક છે એ સંહિતા ગ્રોદેસર એલ વી સ્કોડરે પ્રસિદ્ધ કરી છે (૧૮૮૧-૮૬) એજ વિદ્વાન કાઠકસહિતાની પણ એક આવૃત્તિ તૈયાર કરે છે આ બે સંહિતાની ભાષા એકબીજાને મળતી આવે છે, અને બીજે સ્થળે ન દીઠામાં આવતા એવા ધણા રૂપો એ બેમાં એક-સરખા દીઠામાં આવે છે કપિષ્ઠલ-કઠકસહિતાના તો ગમે તેવા છૂટક છૂટક કંકડાઓનું પ્રકાશમાં આવ્યા છે, અને એ સંહિતાની આવૃત્તિ પ્રકાશમાં આણી શકાય એટલી હસ્તલિખિત ગ્રન્થની સામગ્રી કદી પણ મળશે કે નહીં એ પૂછી શકે પડતું છે તૈત્તિરીયસંહિતાના સાત કાણ્ડ છે અને ૪૪ પ્રપાઠક છે કાઠકસહિતા અથવા મૈત્રાયણી સંહિતાના ડરતા એ સહિતા મોડી અગ્નિત્વમાં આવેલી નથી ગ્રોદેસર એ વેબરે ૧૮૭૧-૭૨માં એ સહિતાની આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે આ યજુર્વેદની સહિતાઓનો એકબીજાની સાથેનો સમ્બન્ધ વણા ગાઢો છે, કારણ કે મુખ્ય તત્ત્વ તરફ જોતા એ સર્વતુ સ્વરૂપ એકસરખું છે ધણી વાર તો એ સહિતાઓમાં શબ્દ પણ તેના તેજ જોવામાં આવે છે અદર જે મત્રો ઉચ્ચારવાના આવ્યા હોય છે તેના શબ્દો તો વણીજ વાર તેના તેજ દીઠામાં આવે છે વળી, એ સધળી સહિતાના મત્રો જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે ક્રમતુ ધોરણ પણ એકસરખું છે, અને એ ધોરણ વાજસનેયીસહિતા કરતા જુદું છે

વાજસનેયીસંહિતામાં યજ્ઞ વખતે બોલવાના મત્રો સિવાય બીજી કંઈ પણ આવ્યું નથી, અને તેથી એ શુદ્ધ છે, એટલે મત્રોની સમજૂતી વિષેના વચનોથી નિર્દિષ્ટ છે સધળા સમજૂતીના વચનોનો સંગ્રહ બ્રાહ્મણમાં જુદો આપવામાં આવ્યો છે આ કારણથી એ સંહિતાને શુદ્ધ યજુર્વેદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને બીજી બધી સંહિતાઓને કૃષ્ણ યજુર્વેદ એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે

એ સંહિતાઓમા મત્રો અને મત્રોની સમજુતી એ બેઉ સાથે બળેલા હોય છે, તેથી એ સંહિતાઓ અને વાજસનેયિસહિતા એ બેના ભેદ દર્શાવવાને માટે એને કૃષ્ણ યજુર્વેદ એવું નામ આપવામા આવ્યું છે વાજસનેયિસહિતાના બે પાઠ છે, એક માધ્યંદિનનો છે અને એક કાળવનો * છે એ બેઉ પાઠનો વિષય અને એનો અનુક્રમ બેઉ લગભગ એકસરખા છે ભેદ છે તે માત્ર કેટલાક શબ્દોનોજ છે, અને એ ભેદ પણ મત્રોમા નહીં, પણ ગદ્યનો જે ભાગ છે તેમાજ દીઠામા આવે છે. એ બેઉ પાઠ આ પ્રમાણે એકબીજાને મળતા આવતા હોવાથી બેઉનો ઉદ્ભવ લગભગ એકજ વખતે થયો હશે એવું અનુમાન થાય છે બેઉમા જે ભેદ જણાય છે તે ઘણુંખર નિવાસસ્થાનના ભેદને લીધે ઉત્પન્ન થયો હશે, કારણ કે દરેકની જોડણીમા કેટલાક વિશેષ લક્ષણો જોવામા આવે છે આ બેઉ પાઠ પ્રમાણેની શુક્લ યજુર્વેદની આવૃત્તિ પ્રોફેસર વેબર તરફથી બહાર પાડવામા આવી છે (૧૮૪૯-૫૨)

એ સંહિતાના ચાળીસ પ્રકરણો છે, તેને અધ્યાય કહેવામા આવે છે પ્રથમ એ સંહિતામા પહેલા અઢાર અધ્યાયજ હતા એવું બાલ્લ તેમજ આનંતર પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે એમાના ગદ્ય અને પદ્ય (એ બેઉને માટે મત્ર એ સામાન્ય નામ્બજ વપવાય છે) તે તૈત્તિરીય સંહિતામા પણ પાંચ જોવામા આવતા હોય એવા ભાગ એકઠો આવે છે એ મિત્રાય, ૨૨થી ૨૫ સુધીના અધ્યાયમા અશ્વમેધને લગતા જે થોડા મત્રો વાજસનેયિ સંહિતામા દીઠામા આવે છે તે તૈત્તિરીય-સંહિતામા ફરીથી દીઠામા આવે છે બાકી, છેલ્લા બાવીસ અધ્યાયમા જે આવ્યું છે તે તૈત્તિરીયસંહિતાના બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકમાજ ફરીથી જોવામા આવે છે વળી, વાજસનેયિસંહિતાના પહેલા અઢાર અધ્યાયમા જે મત્રો આપવામા આવ્યા છે તેજ એ સંહિતાને લગતા બ્રાહ્મણના પહેલા નવા પ્રકરણમા ફરીથી ટાકવામા આવ્યા છે અને તેના શબ્દેશબ્દની સમજુતી આપવામા આવી છે, પણ ત્યાર પછીના સત્તર અધ્યાયમાના થોડાકજ મત્રો ત્રિપે એ બ્રાહ્મણમા કથન કરવામા આવ્યું છે વળી, શુક્લ યજુર્વેદની એક પ્રાચીન અનુક્રમણિકા છે, અને કાત્યાયન ઋષિ એ એના પ્રણેતા કહેવાય છે તેના પ્રમાણ ઉપરથી

* આ કાલ્પ કુટુમ્બને ઋગ્વેદના આઠમા મંડલના સૂક્તો રચનારા કલ્પવતી સાથે કઈ સંબંધ હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે

વળી વધારે ચોક્કસ રીતે સાબીત થાય છે કે ૨૬થી ૩૫ સુધીના અધ્યાય એ સહિતાનો પરિશિષ્ટ ભાગ (સ્કિલ) છે

વાજસનેયિસહિતાના આન્તર પ્રમાણો ઉપરથી પણ એવાજ નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ અન્યના આગલા અધ્યાયોમા નર્ણવવામા આવેલી ક્રિયાઓ સાથે સમ્બન્ધધરાવનારા અને એ ક્રિયાઓ કરતી વખતે વાપરવાના મત્રો ૨૬થી તે ૨૯ સુધીના અધ્યાયમા આપવામા આવ્યા છે તે ઉપરથી એ ચાર અધ્યાયનુ પરિશિષ્ટ તરીકેનુ સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે ત્યાર પછીના દશ અધ્યાયો(૩૦-૩૯)મા તદ્દન નવીજ ક્રિયાઓ, જેમકે અશ્વમેધ, સર્વમેધ, પિતૃઓને માટે કરવાનો મેધ, વિષે લખવામા આવ્યુ છે છેવટનો ૪૦મો અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયલો હોવો જોઈએ, કારણ કે ક્રિયાની સાથે એ અધ્યાયને કોઈ પણ રીતનો સીધો સમ્બન્ધ છે નહીં અને એ અધ્યાયનુ સ્વરૂપ ઉપનિષદના જેવુ છે વળી, એ સહિતાના જુદા જુદા ભાગ ઉપરથી ધાર્મિક તથા સામાજિક ઉત્કાન્તિના જુદા જુદા સમયનુ સૂચન થાય એવી રીતના પ્રમાણ આપણને મળી આવે છે ૧૬મા અધ્યાયમા સ્ક્ર દેવનુ વર્ણન આપતી વખતે તેના સમ્બન્ધમા અનેક વિશેષણો વાપરવામા આવ્યા છે, તે સઘળા પાછલા સમયમા ખાસ શિવને માટેજ વપરાતા હતા પણ શિવના એ વિશેષણો વધારે સૂચક છે **ઈજ્ઞાન** (રાજ્ય ડરનાર) અને **મહાદેવ** (મહોટો દેવ) એ બે વિશેષણો આ ૧૬મા અધ્યાયમા દીઠામા આવતા નથી, પણ ૩૯મા અધ્યાયમા એ બેઉ વિશેષણો ઉમેરવામા આવ્યા છે એ વિશેષણો ઉપરથી એ દેવની ખાસ પૂજા થતી એવુ સૂચવાય છે, અને પાછલા સમયમા થયલો ફેરફાર એ વિશેષણો ઉપરથી માલમ પડે છે વળી, ૩૦મા અધ્યાયમા હિન્દુસ્તાનની ધણીખરી મિત્ર જાતિઓ ગણાવવામા આવી છે, ત્યારે ૧૬મા અધ્યાયમા એ મિત્ર જાતિઓમાથી થોડીએક વિષેજ કથન કરવામા આવ્યુ છે આ ઉપરથી એવુ સંભવિત જણાય છે કે ૩૦મો અધ્યાય લખાયો તે વખતે જે જાતિઓ ગણીતી થઈ ચૂકી હતી તેમાની કેટલીક તે ૧૬મો અધ્યાય લખાયો તે વખતે ખીલકૂલ અસ્તિત્વમા આવીજ નહોતી

આ મત ઉપરથી, **શુક્લ યજુર્વેદ**મા તવાગીખના ચાર જુદા જુદા મન્યનો ભેદ આપણે પાડી શકીએ એમ છે મૂળ અદાર અધ્યાય, તેમા ખીજ સાત પ્રથમ ઉમેરામા હશે, કારણ કે એ બેઉ વિભાગ યજુના

સામાન્ય વિધિનેજ લગતા છે. એ વિધિની ઉત્ક્રાન્તિ થતી ગઈ તેને પરિણામે બીજા ચૌદ અધ્યાય ઉમેરાયા. એ અધ્યાયોમાં, અગાઉ જે વિધિઓ આવી ગયા હતા તેનાજ વિષે (૨૬-૨૯) અથવાતો તદ્દન નવા વિધિઓ વિષે (૩૦-૩૯) વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે છેલ્લો અધ્યાય લખાયલો તે વિધિઓના હલ્લહારના વિકાસને લીધે વિધિઓની વિરુદ્ધમાં જે સમયે પ્રત્યાઘાત થવા માટેલો તે સમયેજ લખાયલો હોવો જોઈએ એમ એ અધ્યાયના સ્વરૂપ ઉપરથીજ માલમ પડે છે એ અધ્યાયમાં યજ્ઞના મંત્રો આપવામાં આવ્યા નથી, પણ યજુર્વિધિઓ તરફ હલ્લહારનું લક્ષ અને એ તરફ કેવળ દર્શક એ બેની વચ્ચેના માર્ગ કાઢી આપવો એજ એ અધ્યાયનો ઉદ્દેશ જણાય છે

શુક્લ યજુર્વેદના મૂળ ભાગને પણ સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ મળ્યું તે કૃષ્ણ યજુર્વેદની સઘળી સંહિતાના કરતા કંઈક મોડુજ મળેલું હોવું જોઈએ એમ લાગે છે, કારણ કે મંત્રોને સંહિતામાં આપવામાં આવ્યા હોય અને તેના અર્થની સમજુતી બ્રાહ્મણના જુદા ગ્રન્થમાં આપવામાં આવી હોય એવી રીતનો સુવ્યવસ્થિત વિષયવિભાગ જે ગ્રન્થમાં દીઠામાં આવે તે ગ્રન્થ મંત્રો અને મંત્રોની સમજુતીએ બેની જેમાં સારી રીતે ભેળભેળા કરી નાખવામાં આવી હોય તે ગ્રન્થના જેટલો પ્રાચીન ભાગ્યેજ હોઈ શકે

યજુર્વેદની જુદી જુદી સંહિતાઓમાં જ્યાં આગળ પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના યજ્ઞો વિષે તથા મોમયાગવિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે અને જ્યાં આગળ અગ્નિની વેદિ કેવી રીતે બનાવવી જોઈએ તે વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે, એ બે વિભાગ સૌથી વધારે અગત્યના છે. શુક્લ યજુર્વેદના ૧થી ૧૦ સુધીના અધ્યાયમાં ઉપર જણાવેલા વિધિના પ્રથમ વિભાગ વિષેના મંત્રો આપેલા છે, અને ૧૧થી ૧૮ સુધીના અધ્યાયમાં દ્વિતીય વિભાગ વિષેના મંત્રો આપેલા છે એ વિધિઓને લગતી સમજુતીઓ શતપથબ્રાહ્મણના ૧થી ૫ સુધીના અને ૬થી ૯ સુધીના કાણ્ડોમાં આપવામાં આવી છે આ મુખ્ય વિભાગના સમ્બન્ધમાં તો કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં પણ મંત્રો અને તેની સમજુતીઓની ભેળભેળા કરાયલી જોવામાં આવતી નથી. તૈત્તિરીય-સંહિતાના પ્રથમ કાણ્ડના પહેલા ચાર પ્રપાઠકમાં પૂર્ણિમા તથા અમા-

વાસ્થાના યજ્ઞ અને સોમયજ્ઞને વખતે બજાવાના મંત્રો સિવાય બીજી કંઈ પણ આપવામા આવ્યું નથી, અને ચોથા કાણ્ડમા પણ અગ્નિની વેદિને લગતા વિધિ સમયે વાપરવાના મંત્રો સિવાય બીજી કંઈ પણ આપવામા આવ્યું નથી આ બેઉ કાણ્ડમા, ઘાજસનેયિસંહિતાના એને મળતા આવતા વિભાગના ક્રમનેજ અનુસરવામા આવ્યું છે, અને ખરેખર એ કાણ્ડ ઘાજસનેયિસંહિતાના એજ વિભાગનો જાણે બીજો પાઠ પૂરો પાડતા ન હોય તેવા સરખા છે એથી ઉલ્લુ, તૈસિરીય-સંહિતાની અદરજ, પણ જુદે સ્થાને, એ વિષયોને લગતા બે બ્રાહ્મણો આપવામા આવ્યા છે તે એકદરે મંત્રોની ભેળભેળા થયા વગરના છે પાચમો કાણ્ડ તે અગ્નિવિધાનનું બ્રાહ્મણ છે, અને છઠો કાણ્ડ તે સોમયાગનું બ્રાહ્મણ છે, પણ પૂર્ણિમાના અને અમાવાસ્થાના યજ્ઞોને લગતી સમજીતીઓ એ સ્થળે બીલકુલ જોવામા આવતી નથી એ સમજીતીઓ તૈસિરીયબ્રાહ્મણના ત્રીજા કાણ્ડમા આપવામા આવેલી આપણે જોઈએ છીએ મૈત્રાયણીસંહિતામા પણ આની સાથે મળતા આવતા વિષયોનો વિભાગ એવીજ રીતનો કરવામા આવ્યો છે પ્રથમ કાણ્ડના પહેલા ત્રણ પ્રપાઠકમા પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્થાના યજ્ઞો તથા સોમ યાગને લગતા મંત્રોજ આપવામા આવ્યા છે, અને દ્વિતીય કાણ્ડના દ્વિતીયાર્ધમા, એટલે ૭થી તે ૧૩ સુધીના પ્રપાઠકમા અગ્નિની વેદિને માટેનાજ મંત્રો આપવામા આવ્યા છે આને લગતા બ્રાહ્મણો ત્રીજા કાણ્ડના ક્રમજ છઠા તથા પહેલા પ્રપાઠકથી શરૂ થાય છે કૃષ્ણ યજુર્વેદના આ મૂળ ભાગોમા જે ઉમેરાઓ કરવામા આવ્યા છે ત્યા આગળજ મંત્ર અને બ્રાહ્મણને એકબીજાથી છૂટા પાડવામા નથી આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણ અને શુક્લ એ બેમા મુખ્ય ભેદ એ છે કે કૃષ્ણ યજુર્વેદના એકજ સંગ્રહમા બ્રાહ્મણ અને મંત્ર એ બેઉ સાથે આપવામા આવ્યા છે, અને શુક્લ યજુર્વેદમા એમ કરવામા આવ્યું નથી મુખ્ય અને અગત્યના ભાગ તરફ જોતા, ઘાજસનેયિસંહિતા અને શતપથ-બ્રાહ્મણ એ બેના કરતા જે મંત્રો અને બ્રાહ્મણોને છૂટા અને વગર ભેળાયલા રાખવામા આવ્યા છે તેનો પરસ્પરનો સમ્બંધ વધારે ગાઢો છે, તે પાસે પાસેના સમયમા લખાયલા છે, અથવા તેની અદરનું તરવ એકબીજા સાથે વધારે મળતાપણુ ધરાવે છે એવું અનુમાન કરવાને કાંઈ પણ રીતનું કારણ નથી.

યજુર્વેદ અને સામવેદ એ બેમા મળતાપણું એટલું છે કે બેઉ સંપ્રદાયો યજ્ઞના વિધિઓ વખતે વાપરવાને માટે તૈયાર કરવામા આવ્યા છે પણ સામવેદમા કર્મકાણ્ડના એકજ ભાગ વિષેના, સોમયાગ વિષેનાજ મત્રો આપવામા આવ્યા છે ત્યારે યજુર્વેદમાથી યજ્ઞના સધળા વિધિઓ માટેના મત્રો મળી આવે છે. સામવેદની પેઠે યજુર્વેદ પણ ઋગ્વેદની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, પણ સામવેદના મત્રો લગભગ બધાજ ઋગ્વેદમાથી લેવાયલા છે ત્યારે યજુર્વેદની અદરના ઘણા મત્રો પણ ઋગ્વેદમાથીજ લેવાયલા હોવા છતાં મ્હોટે ભાગે એ એક સ્વતંત્ર રચના છે ઉદાહરણ તરીકે, વાજસનેયિસહિતામા એક્યતુર્થાશ કરતા સ્ટેજસાજ વધારે એટલે ભાગજ ઋગ્વેદમાથી લેવાયલો છે એ સહિતાનો અડધો ભાગ ઋચ્યાઓનો છે, તેમાની ઘણીખરી (૭૦૦ ઉપરાંતની) ઋચ્યાઓ ઋગ્વેદમા પણ દીઠામા આવે છે, બાકીનો અડધો ભાગ ગદ્યમા રચાયલા મત્રો (યજુસ્) નો બનેલો છે એ પાછલો ભાગ, અને જે મત્રો ઋગ્વેદમાથી નથી લેવાયા તે મત્રો એટલું યજુર્વેદના રચનારાઓની સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે ગણાવાને યોગ્ય છે ખરેખર, તદ્દન નવા વિધિઓની ઉદ્ભવિત અને કર્મકાંડનો થઈ ગયલો અદ્ભુત વિસ્તાર એ એને લીધેજ એટલી પણ નવીન રચના થવા પામી એ નવી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે સ્ટેજસાજ પણ ચાલી શકે એવા મત્રો ઋગ્વેદમાથી મેળવવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું તેને લીધેજ નવા મત્રો રચાયા

યજુર્વેદના મત્રવિભાગની ભાષા ઉપરથી એ વિભાગ ઋગ્વેદ કરતા કદાચ મોડો લખાયો હોવો જોઈએ એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થયા વગર જોકે રહેતી નથી, તોપણ એકદરે વિચાર કરતા એ ભાષા ઋગ્વેદની ભાષાને મળતી આવતી હોય એવું આપણને લાગે છે, અને પાછલી સંસ્કૃત સમયની ભાષા અને આ ભાષા એ બેની વચ્ચે લાખા સમયનો અંતર હોવો જોઈએ એવું પણ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી

હવે દત્તકથાઓ તરફ આપણે વળીએ તો એ દૃષ્ટિથી જોતા યજુર્વેદનો ધર્મ અને ઋગ્વેદનો ધર્મ એ બેમા ઝાઝો ફેર આપણા જોવામા આવતો નથી, કારણ કે બેઉ વેદોનું દેવતામંડળ હજી એકજ છે પણ વધારે વિગતમા ઉતરીએ તો કેટલાક અગત્યના ફેરફારો પણ

આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેલ નથી પ્રભાવતિનું સ્વરૂપ શ્રુત્ત્વેદનાં
 ઉદ્ધામાં ઉદ્ધાં સહતોદારાં જાણુ જાણુ આપણા જોવામાં આવતું હતું,
 પણ આ વેદમાં મુખ્ય દેવ તરીકે પ્રભાવતિ એ વધારે ને વધારે આગળ
 પડતો આપણા જોવામાં આવે છે શ્રુત્ત્વેદના કદ્દ દેવતા તે હવે
 આપણને શિવ તરીકે દર્શન દે છે, અને અનેક વાર એના સમ્બન્ધમાં
 શિવ એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. પાછલા સમયમાં જે વિશેષણો
 શિવને જ લગાડવામાં આવતા, શંકર, મહાદેવ વગેરે, તેજ અહીં પણ
 વાપરવામાં આવેલા આપણે જોઈએ છિયે વિષ્ણુની પદની શ્રુત્ત્વેદના
 સમયમાં હતી તેના કરતા હવે કંઈક ચઢિયાતી થયલી જોવામાં આવે
 છે એના સમ્બન્ધમાં એક નવું લક્ષણ આપણે એ જોઈએ છિયે કે
 વારવાર યજ્ઞની સાથે એની એકતા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે દૈત્યોને
 માટે હવે હમેશા અમુર એ શબ્દજ વપરાય છે, અને સાધુવૃત્તિવાળા
 દેવતાઓની સાથે લડાઈ કરનારા કુષ્ટ પ્રાણીઓ તરીકે તેઓ વારવાર
 જોવામાં આવે છે યજ્ઞવેદની દત્તકથાઓમાં દેવદાનવની લડાઈ વિષે
 ધણે ઠેકાણે કથન કરવામાં આવેલું જણાય છે. સ્ત્રીસૌન્દર્યની સધળી
 મોહક સામગ્રીથી સપન થયલી અપ્સરાઓ વેદ પછીની દત્તકથાઓમાં
 ધણે આગળ પડતો ભાગ લે છે, પણ શ્રુત્ત્વેદમાં તો કવચિત્તજ તેઓ
 વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે યજ્ઞવેદમાં એ અપ્સરાઓને કંઈક
 આગળ પડવા માટેલી આપણે જોઈએ છિયે, અને એમાંની
 ધણીઓને તો સ્વતંત્ર નામો પણ મળી ચૂક્યા છે એવું પણ આપણા
 જોવામાં આવે છે

વળી કેટલાક ધાર્મિક વિચારોમાં ફેરફાર થયો છે અને નવા
 વિધિઓ દાખલ થયા છે ઉદાહરણ તરીકે, ક્ષત્ર્ય એ શબ્દ શ્રુત્ત્વેદમાં
 કેવળ “ ભક્તિ ” એ અર્થમાં જ વપરાયો છે, પણ હવે એનો અર્થ
 “ પ્રાર્થના અને પવિત્રતાનું ખરૂં તત્ત્વ ” એવો થાય છે, અને એવી
 રીતે ઉપનિષદોના છેવટના અર્થ તરફ એ શબ્દની ગતિ થતી આપણા
 જોવામાં આવે છે વળી નાગપૂજા, જે શ્રુત્ત્વેદમાં બીલકુલ જોવામાં
 આવતી નહોતી, તે હવે હિન્દુસ્તાનના ધર્મના એક તત્ત્વ તરીકે દાખલ
 થયલી આપણા જોવામાં આવે છે પણ યજ્ઞવેદની રચના ઉપર નવાજ
 સમયની જે ચોક્કસ છાપ પડી છે તે એમાં પૂજાનો જે જુદો પ્રકાર
 જોવામાં આવે છે તેને લીધે છે વિશેષ પ્રાચીન ધર્મમાં દેવતાઓ અને

યજ્ઞ એ ભેની વચ્ચેનો જે સમ્યક્ હોતો તે હવે ઉદઘાટિત થયેલો જોવામાં આવે છે જ્ઞાનવેદના સમયમાં દેવતાઓ એજ ભક્તિનો વિષય ગણાતા હતા, કારણ કે માનવ લોકોને સુખની સામગ્રીઓ પૂરી પાડવાની શક્તિ તેઓમાંજ છે એવું માનવામાં આવતું હતું અને યજ્ઞ તે માત્ર દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાના એક સાધન તરીકેજ ઉપયોગનો હતો. એથી ઉદ્ધટ, યજ્ઞવેદમાં યજ્ઞ તેજ સધળા વિચારો અને સધળા ધ્વજાઓનું મુખ્ય બિન્દુ થઈ પડ્યો છે, અને એ યજ્ઞનો વિધિ સર્વાંગે પરિપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવે તેજ સૌથી વધારે અગત્યનું છે એવું માનવામાં આવ્યું છે એ યજ્ઞનું સામર્થ્ય હવે એટલું બધું ગણવામાં આવ્યું છે કે દેવતાઓ એ વડે પ્રસન્ન થાય છે એટલુંજ નહીં પણ યજ્ઞ કરાવનાર વિપ્રની ધ્વજાનુસાર ચાલવાની તેઓને ફરજ પડે છે એવી માન્યતા સાધારણ થઈ ગઈ છે ખરેખર, બ્રાહ્મણ લોકો યજ્ઞ વડે દેવતાઓને પણ પોતાના તાબામાં રાખે છે એવું આપણે એ સમયની સ્થિતિ વિષે કહીશું તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં.

યજ્ઞવેદના ધર્મને ‘ યન્તતુલ્ય એકસરખી ગતિથી ચાલ્યા જનારા પુરોહિતોના કર્મ ’ તરીકે આપણે વર્ણવી શકીશું એ ધર્મ પ્રમાણે વિપ્રોનું ટાળુ એકદુ થઈને બાહ્ય વિધિઓની એક વિસ્તૃત અને ગુચવણભરી ઘટના અનુસાર પોતાના કર્મ કર્યા જાય છે વિધિઓમાં મૂઠ અર્થનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું હોય છે, અને એની ઝીણામાં ઝીણી વિગતને પણ અત્યંત અગત્યની ગણવામાં આવી હોય છે નિરંતર ચાલ્યાજ કરે એવા યજ્ઞો અને વિધિઓના ગુગળાવી નાખે એવા વાતાવરણમાં જ્ઞાનવેદના ખરા ધર્મનું રક્ષણ જળવાઈ રહ્યું ન હોય તો તેમાં કઈ પણ અસ્વાભાવિક નથી દેવતાઓના સામર્થ્ય અને દેવતાઓની સાધુવૃત્તિ તરફનો પૂજ્યભાવ, પોતાના પશ્ચાત્તાપ, એમાંનું કઈ પણ આ સ્થળે આપણા જોવામાં આવતું નથી, પણ દરેક પ્રાર્થના કોઈ ચોક્કસ વિધિની સાથે જોડી દેવાયલી હોય છે અને કેવળ ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિ એજ એ દરેક પ્રાર્થનાનો ઉદ્દેશ હોય છે આ સ્થિતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે યજ્ઞવેદના મત્રોમાં તેનો તેજ વિચાર શુદ્ધ રીતે ફરી ફરીને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, અને અડધાજ સમજી શકાય એવા અથવા બીજાકુલજ ન સમજી શકાય એવા ઉદ્દગારો એમાં ઉભરાય છે. તેમાં જે શબ્દોનો પ્રયોગ તો વારંવાર થયો છે મૈત્રાયણીસ્મૃતિના નીચલો ઉત્તરો આ શૈલીનું એક સારું ઉદાહરણ પૂર પાડે છે —

નિષાયો વા નિષાયો વા ઓ વા ઓ વા ઓ વા ઈ એ ઓ
સ્વર્ણજ્યોતિઃ ॥

આ વાક્યમા, જેનો તરજુમો થઈ શકે એવો શબ્દ એકજ છે
સ્વર્ણજ્યોતિઃ, “ સુવર્ણના જેવો પ્રકાશ ”

આ પ્રમાણે હોવાથી, જેઓ બ્રાહ્મણ જાતના ન હોય તેઓને
ધર્મવિધિઓ વધારે ને વધારે ગહન અને ન સમજી શકાય એવા લાગ્યા
વિના રહે નહીં એ તો ખુલ્લુજ છે યસ વખતે વપરાતા મત્રોમા
પણ પ્રકૃતિને, એટલુજ નહીં પણ પ્રકૃતિથી પર એવા દિવ્ય સત્ત્વોને
પોતાના તાબામા રાખવાની શક્તિ રહેલી છે એવું કહેવામા આવ્યું
છે ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક મત્રો વિનયની પ્રાપ્તિને માટે વાપરવાના
છે, એ મત્રો વડે કરીને ઇન્દ્રે પોતાના વિરોધી દૈત્યોને અનેકવાર
હરાવ્યા હતા એવું કહેવામા આવ્યું છે વળી એવું પણ કહેવામા
આવ્યું છે કે અમુક હવિ તૈયાર કરતી વખતે વરસાદ માટેનો મત્ર જો
વિપ્ર તરફથી બોલવામા આવે તો તરત વરસાદ આવ્યા વગર રહે નહીં
આ કારણથી અમુક વસ્તુ જોરજુલમથી પ્રાપ્ત કરાવી શકે એવી એક
જાતની જાદુઈ શક્તિ મત્રોમા રહેલી છે એવું માનવામા આવતું. પાછલા
સમયમા, બ્રાહ્મણ લોકોમા તપ અને વૈરાગ્યનો પ્રભાવ અને ઔદ્ધ લોકોમા
પવિત્રતાનો પ્રભાવ પણ એવોજ જાદુઈ ગણાવા લાગ્યો હતો યજુર્વેદના
જે મત્રો છે તે સાધારણ રીતે દેવતાઓની પ્રાર્થનાના નથી, પણ અમુક
વિધિઓ કર્યાનું અને અમુક મત્રો બણ્યાનું ફળ શુ મળે તે વિષેનાજ
કથનો પ્રધાનપણે એ મત્રોમા કરવામા આવ્યા છે સાથે સાથે કરવાના
વિધિ ઉપરાત, સધળા ઐહિક સુખની તેમજ પશુઓ, જમીન વગેરે
ખાસ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિને માટે જરૂરની સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ સામગ્રી એ મત્રો
વડે પૂરી પાડવામાં આવી છે સધળા જરૂરના વિધિઓ શુદ્ધ રીતે
કરાવી શકે એવા બ્રાહ્મણ વગર તો ચાલેજ નહીં એ કઈ કહેવાની
જરૂર રહેતી નથી. જે કામનાઓ ફળીશ્રૂત કરવાને માટે અમુક વિધિઓ
કરવાના છે તેમાની કેટલીક કામનાઓ તો તદ્દન બાલિશ્ચતાભરેલી અને
અર્થહીન છે ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક વિધિઓ વર્ષની પ્રાપ્તિને માટે
કરવાના છે ચંદ્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટેના મત્રો આપ્યા હોત તો તેની
અગત્યતા આ મત્રો કરતા ઓછી ગણાત નહીં બેઉની બાલિશ્ચતા અને
નિરુપયોગિતા એકસરખી છે.

યજ્ઞનો વિધિ વધારે ને વધારે વિસ્તાર પામતો ગયો તેનીજ સાથે યાતિર્ધારણુ પણ વધારે ખીલતું ગયું અને તેને વધારે ને વધારે મજબૂતી મળતી ગઈ એ ધારણુને પરિણામે સામાજિક બાબતોમાં તેમજ ધાર્મિક બાબતોમાં બ્રાહ્મણોએ સૌથી શ્રેષ્ઠ પદવી પ્રાપ્ત કીધી અને એજ ધારણુને પરિણામે ૨૫૦૦ કરતા વધારે વર્ષ વહી ગયા છતાં આજુ હિન્દુસ્તાન એક પ્રકારની બેડીમાં હજી સુધી એવું ને એવું જકડાઈ રહ્યું છે હિન્દુસ્તાનના સમાજના મુખ્ય વિભાગ તરીકે ચાર વર્ણો ચોક્કસ ઝાંખી મયા હતા એવું આપણને યજ્ઞવેદ ઉપરથી માલમ પડે છે, એટલું જ નહીં પણ પાછલા સમયમાં નાણીતી થયલી ધણીખરી મિશ્ર-યાતિઓ એ સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી એવું વાજસનેયિ-સંહિતાના એક પાછળથી લખાયલા કાણ્ડ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ વખતે હિન્દુસ્તાનના લોકોની સામાજિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિનું સ્વરૂપ ઋગ્વેદના સમય કરતાં તદ્દન જુદુંજ હતું

ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ એ ત્રણનેજ પ્રથમ પવિત્ર ગ્રન્થ તરીકે ગણવામાં આવતા હતા, કારણ કે એ વેદોજ યજ્ઞના વિધિ-ઓની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા હતા ું છેલ્લા કાણ્ડ સિવાય અથર્વવેદનો બોકોનો ભાગ યજુર્વિધિની સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતો નથી માત્ર છેલ્લા કાણ્ડ યજુર્વિધિને લગતો છે, અને એ કાણ્ડ પણ અથર્વ-વેદને યજુર્વિધિની સાથે જોડવાના હેતુથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો એવું આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડે છે એ વેદના મત્રો જન્મ, લભ, મરણ આદિ સાસારિક પ્રસંગો ઉપર અથવા રાજ્યાભિષેક જેવા રાજકીય પ્રસંગ ઉપર વાપરવાના છે એમાંના ધણીખરા વિધિઓ વિષે શ્રુતિસૂત્રોમાં

૬ અથર્વવેદને ખેલા વેદ તરીકે નહોતો ગણવામાં આવતો તેનું કારણ શું એ વિષે વિદ્વાનોમાં એક વખતે ઘણો મતભેદ હતો કેટલાક કહેતા કે એ વેદમાં જે મત્રો આપ્યા છે તેને યજ્ઞની સાથે સમ્બન્ધ નથી તેથી એની વેદ તરીકે ગણના કરવામાં આવી નહોતી, અને કેટલાક કહેતા કે એ વેદ મોટો રચાયેલો તેથી એને વેદ તરીકે ગણવામાં આવ્યો નહોતો આ પાછલો મત પ્રો. મેકડોનલ્ડ કંઈક ખોટો માને છે તેનું કારણ એ છે કે જોકે અથર્વવેદનો મોટો ભાગ પાછળથી રચાયો હતો તોપણ એના કેટલાક મત્રો અત્યંત પ્રાચીન સમયમાં-એક ઈંડો-યુરોપીયન સમયમાં-પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એવું વિદ્વાનોને હવે ચોક્કસ માલમ પડ્યું છે.

વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે એ વેદ તરફ સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોતા એવું જણાય છે કે વિવિધ પ્રકારના મંતરજતરના મગ્ધ સિવાય ખીજી કંઈ પણ એ વેદમાં નથી. એ વેદમાંથી જે ખાસ જ્ઞાન મળે છે તે મંદુને લગતું છે વ્યાધિઓ, હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, ભૂતપિશાચો, શત્રુઓ, આત્મશોને દુઃખ દેનારાઓ એ સર્વનું બળ નાબુદ થાય એ અચર્વવેદમાંના ધણાખરા મંત્રોનો હેતુ છે પણ તેનીજ સાથે કુટુંબમાં અને ગામમાં સુલેહ-શાન્તિ જળવાય, શત્રુઓની શત્રુતા શમી જાય, લાલુ આયુષ્ય, આરોગ્ય, અને સુખસપતિ મળે, પ્રવાસથી નિર્વિઘ્ને પાછા ફરાય, જીગરમાં લાભ થાય એવા એવા શુભ મંત્રો પણ અચર્વવેદમાં આપવામાં આવ્યા છે એવી રીતે અચર્વવેદના મંત્રો જે પ્રકારના છે કેટલાક શુભ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે છે, અને કેટલાક શત્રુઓ ઉપર દુઃખ આવી પડે તેને માટે છે.

અચર્વવેદના મુખ્ય મંત્રો તરફ જોતા એવું માલમ પડે છે કે ઋગ્વેદના કરતા જાતજાતના વહેમનું તત્ત્વ એ વેદમાં વધારે છે. કારણ કે વિપ્રવર્ગના વધારે ઉંચા અને વધારે કેળવાયલા ધર્મવિચારો એ વેદમાં જોવામાં આવતા નથી, પણ સામાન્ય જનસમૂહમાં સાધારણ રીતે આસુરી સત્ત્વોના વિશેષ પ્રાથમિક વિચારો જોવામાં આવે છે તેને અનુકૂળ થઈ પડે એવા સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય જતરમંત્રોનો સમૂહ એ વેદમાં આપવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક સમયના પહેલાના વિચારો એ વેદમાં પ્રકટ થયેલા આપણને જણાય છે. એમાંના ચોડાક મંત્રો તો છેક ઇંડો-યુરોપીયન સમયથી ઉતરી આવ્યા હોય એ ધણું સંભવિત જણાય છે, કારણ કે એડલબર્ટ કુને બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે શારીરિક વ્યાધિઓને મટાડવાના કેટલાક મંત્રો અચર્વવેદમાં આપ્યા છે તેનો ઉદ્દેશ અને તેની વિગત, એટલુંજ નહીં પણ કંઈક અંશે તેનું સ્વરૂપ પણ કેટલાક પ્રાચીન સમયના જર્મન, લેટિન, અને રશિયન મંત્રોને મળતું આવે છે પણ દેવતાઓ વિષેના વધારે ઉંચા ધાર્મિક વિચારો તરફ આપણે દૃષ્ટિ કરીએ તો ઋગ્વેદના કરતા અચર્વવેદ વધારે મોડા અને વધારે સુધરેલા સમયમાં લખાયેલા હોવા જોઈએ એવું આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી ખરેખર, ઇશ્વરસમ્મન્ની જ્ઞાન એ વેદમાંથી ખીજી કોઈ પણ સંહિતાના કરતા વધારે મળી આવે છે સુધારાના ઇતિહાસને માટે તો એ વેદ એકદરે ઋગ્વેદના કરતા પણ વધારે રસ ઉત્પન્ન કરે અને વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે.

એ જુદી જુદી સ્થાપાઓના પાઠમાં અથર્વવેદ સચવાઈ રહ્યો છે. પણ પિંચપલાદનો જે પાઠ છે તે ‘અર્ચ’ નામના ઝાડની ઊલના ખનાવેલા એકજ હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાં જેવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થ જૂનો છે પણ તે અશુદ્ધ છે, અને તેમાં ઘણાખરે ઠેકાણે સ્વરના ચિહ્ન મૂકવામાં આવ્યા નથી એ ગ્રન્થ ત્રિફેસર જીલ્લરને કાશ્મીરમાંથી મળી આવ્યો હતો, અને “Der Atharvaveda in Kaschmir” (૧૮૭૫) એ નામના એક નિબંધમાં ત્રિફેસર રૉથે એવું વર્ણન આપ્યું હતું મૂળ ગ્રન્થના પ્રતિબિમ્બ તરીકે ત્રિફેસર બ્લૂમશીલ્ડ તરફથી પ્રસિદ્ધિ પામતા એ ગ્રન્થ વિદ્વાનોને થોડા વખતમાં સુલભ થશે એવો પાકો સભવ છે. અથર્વવેદના એક પરિશિષ્ટમાં “પિંચપલાદમત્રે” વિષે લખ્યું છે તે આજ ગ્રન્થને વિષે લખ્યું છે એમાં કંઈ પણ સશય નથી.

રૉથ અને ગિહ્ટની તરફથી જે છાપેલો ગ્રન્થ ૧૮૫૬માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે તે આપણને શૈનિક સ્થાપાનો પાઠ પૂરો પાડે છે અથર્વવેદ ઉપરનું સમયજનું ભાષ્ય * લગભગ આપ્યું હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે એ ભાષ્યમાં ખાસ રસ ઉત્પન્ન કરે એવું એ છે કે એ વેદની છાપેલી આવૃત્તિમાં આપ્યા છે તેનાથી જુદા અનેક પાઠો એ ભાષ્યમાંથી આપણને મળી આવે છે

આ સંહિતાના વીશ કાણ્ડ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાં ૭૩૦ મંત્રો અને આશરે ૬૦૦૦ મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે એમાંના આશરે ૧૨૦૦ મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી લેવાયલા છે ઘણાખરા મંત્રો દશમા, પ્હેલા, અને આઠમા મંડલમાંથી લેવાયલા છે વીશમાં કાણ્ડના ૧૪૩ મંત્રો છે તેમાંના બાર સિવાય બાકીના બધા મંત્રો ઋગ્વેદના પ્રચલિત ગ્રન્થમાંથી કંઈ પણ ફેરફાર વિના ઉપાડી લેવામાં આવ્યા છે બીજા કાણ્ડોમાં ઋગ્વેદના જે મંત્રો મૂકવામાં આવ્યા છે તેના પાઠમાં કેટલાક ફેરફાર કરાયલા જેવામાં આવે છે, પણ બીજી સંહિતામાં જેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે અહીં પણ એ ફેરફાર વાળા પાઠો ઋગ્વેદના પાઠ કરતા ઉતરતાજ હાજે છે યજુર્વેદની પેઠે અથર્વવેદનો પણ કેટલોક ભાગ (આશરે છઠ્ઠો ભાગ) ગદ્યમાં લખાયેલો છે પંચાશ કરતા વધારે મંત્રો, ૧૫માં

૬ પ્રે. મેકડોનલ્ડે આ પ્રમાણે લખ્યું ત્યાર પછી એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ચૂક્યો છે

* એ ભાષ્ય સાચણુજ રચેલું છે કે કેમ તે વિષે કેટલાક વિદ્વાનોને શક છે.

અને ૧૬મા કાણ્ડના બધા, અને બીજા કાણ્ડમાના છૂટા છૂટા ત્રીશેક સૂતો કોઈ પણ પ્રકારની હદરચના વગરના છે બીજા સો ઉપરાંત સૂતોના પણ થોડાક ભાગ અથવા અઠ્ઠેક મત્રો એજ પ્રમાણે હદરચના વગરના છે

અગાઉ, અથર્વવેદ પહેલા ૧૩ કાણ્ડનોજ બનેલો હતો એમ એના સૂતોનો અનુક્રમ અને એનો વિષય એ બેઉ ઉપરથી માલમ પડે છે ૧ થી ૭ સુધીના કાણ્ડમા, મત્રોની સખ્યા પ્રમાણે સૂતોને જુદે જુદે સ્થાને ગોઠવવામા આવ્યા છે પહેલા કાણ્ડના સૂતો લગભગ ચાર મત્રોના છે, બીજા કાણ્ડના સૂતો પાંચ મત્રોના છે, ત્રીજા કાણ્ડના સૂતો છ મત્રોના છે, ચોથા કાણ્ડના સૂતો સાત મત્રોના છે, પાંચમા કાણ્ડના સૂતોમા મત્રોની સખ્યા ૮થી ૧૮ સુધીની છે, છઠ્ઠા કાણ્ડના સૂતો ત્રણ મત્રોના છે, અને સાતમા કાણ્ડના સૂતોનો લગભગ અડધો ભાગ અઠ્ઠેકજ મત્રોનો છે આઠથી તેર સુધીના કાણ્ડમા વધારે લાખા મત્રો આપવામા આવ્યા છે આ તેર કાણ્ડમા જુદા જુદા વિષયો એક બીજા સાથે ગમે તેમ ભેળસેળ થઈ ગયલા જોવામા આવે છે

એથી ઉલટું, ૧૪થી ૧૮ સુધીના કાણ્ડ સરખા વિષયો તરફ લક્ષ આપીને ગોઠવવામા આવ્યા છે ૧૪મા કાણ્ડમા વિવાહવિધિને લગતા મત્રો આપવામા આવ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે ઋગ્વેદના દશમા મંડલમાથી લીધેલા છે ૧૫મા કાણ્ડમા પ્રાત્યના નામથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરવામા આવી છે, અને ૧૬મા તથા ૧૭મા કાણ્ડમા કેટલાક જાતરમતર આપવામા આવ્યા છે વળી ૧૫મો કાણ્ડ આખો અને ૧૬મો કાણ્ડ લગભગ આખો આદિત્યોના જેવી ગદ્ય શૈલીમા લખાયલા છે ૧૬મો અને ૧૭મો કાણ્ડ એ બેઉ ધણા ટૂંકા છે એમાથી ૧૬મા કાણ્ડમા નવ સૂતો આપેલા છે, તે બધા મળીને છાપેલા ચાર પૃષ્ઠ જેટલી જગા રોકે છે ૧૭મો કાણ્ડ એકજ સૂકતનો છે તે બે પૃષ્ઠ કરતા લગભગ વધારે જગા રોકે છે ૧૮મો કાણ્ડ મૃત્યુક્રિયા અને પિતૃઓને લગતો છે ૧૪મા કાણ્ડની પેઠે એના ધણાખરા મત્રો ઋગ્વેદના દશમા મંડલમાથી લેવાયલા છે આ કારણથી એ બેઉ અધ્યાયના મત્રો સાધારણ રીતે અથર્વવેદના મત્રો જેની રીતના હોય છે તેના કરતા જુદી રીતના છે.

છેલા એ કાણ્ડ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા છે એ તો ઉઘાડુ જણાઈ આવે છે ૧૯મા કાણ્ડમા પરિશિષ્ટ મત્રો એકઠા કરવામા આવેલા છે, અને એ કાણ્ડના કેટલાક પાઠ બરાબર નથી. ૨૦મા કાણ્ડમા (એક નહાના સરખા અપવાદ સિવાય) ઇન્દ્રનેજ લગતા સૂકતો આખા આપવામા આવ્યા છે એ સૂકતો ઋગ્વેદમાથીજ કઈ પણ ફેરફાર વગર લઈને આ સ્થળે મૂકવામા આવ્યા છે. એ કાણ્ડના પાઠ ઋગ્વેદની સાથે પૂરેપૂરા મળતા આવે છે, અને ખીજા મૂળ કાણ્ડના પાઠ ઘણે ઠેકાણે ઋગ્વેદથી જુદા પડે છે એ એકજ વાત ઉપરથી એ કાણ્ડ અથર્વવેદની સંહિતામા મોડા દાખલ થયો હોવો જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય છે પણ એ કાણ્ડના મોડાપણા વિષે એથી પણ વધારે સચોટ સાબીતી આપણને મળી શકે છે અથર્વવેદના ખીજા કાણ્ડ કરતા આ કાણ્ડનો વિષયજ તદ્દન જુદા પ્રકારનો-સોમયાગનો છે ત્રણ પ્રાચીન વેદના જણીતા યજુર્વિધિની સાથે જોડાવાથી અથર્વસંહિતાને ચોથા વેદ તરીકેની પદવી પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથીજ અથર્વસંહિતામા એ કાણ્ડ ઉમેરવામા આવ્યો હતો એમા કઈ પણ સંશય નથી વળી આ કાણ્ડ તેમજ ૧૯મા કાણ્ડ વિષે અથર્વવેદના પ્રાતિશાખ્યમા કઈ પણ કહેવામા આવ્યું નથી તે પરથી જણાય છે કે એ પ્રાતિશાખ્ય રચાયું ત્યાર પછી અથર્વવેદની સંહિતામા એ બે કાણ્ડ ઉમેરવામા આવ્યા હોવા જોઈએ બે ગદ્યમા રચાયેલા મત્રો (૪૮ અને ૪૯) સિવાય વીશમા કાણ્ડમા નવા સૂકતો એકલા “ કુન્તાપ ” એ નામથી જે ઓળખાય છે તેજ છે (૧૨૭-૧૩૬) ઋગ્વેદની દ્વાનસ્તુતિઓ, જે શૂરવીર લડવૈયાઓ અને વીર નરોની પ્રશંસા કરનારા મહાકાવ્યોની આરમ્ભશા સૂચવે છે, તેની સાથે આ(કુન્તાપના) સૂકતો ઘણું મળતાપણું ધરાવે છે

શતપથબ્રાહ્મણના છેલા અધ્યાય (૧૧, ૧૩, ૧૪), તૈત્તિરીય-બ્રાહ્મણ, અને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમા અથર્વસંહિતા વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી, અથર્વસંહિતા એ નામનો કોઈ પણ રીતનો સંગ્રહ એ ગ્રન્થો જે વખતે રચાયા તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એવું મિદ્ધ થાય છે પતંજલિના મહામાત્ર્યમા અથર્વવેદની પદવી એવી ચોક્કસ સ્થાપિત થયેલી જોવામા આવે છે કે વેદોમા મુખ્ય સ્થાને અથર્વવેદને મૂકવામા આવ્યો છે અને કવચિત્ કવચિત્ સધળા વેદોના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ એને એકલાને ગણવામા આવ્યો છે

આ વેદનું જૂનામાં જૂનું નામ “અથર્વાઙ્ગિરસઃ” એ છે અથર્વ-
વેદની સંહિતામાં એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે, અને હસ્તલિખિત
ગ્રંથોના પ્રારંભમાં પણ એજ નામ જોવામાં આવે છે ઋષિઓના બે
પ્રાચીન કુટુંબોના નામ ઉપરથી એ વેદનું એવું નામ પડ્યું છે અથર્વ
અને અઙ્ગિરસ એ બે શબ્દો મળીને “અથર્વાઙ્ગિરસઃ” એવો સમાસ
થયો છે પ્રદેસર બ્રહ્મગૃહીણના અભિપ્રાય પ્રમાણે આમાંના પહેલા
શબ્દનો અર્થ “શુભ મત્રો” એવો થાય છે, અને બીજા શબ્દનો
અર્થ “ભૂતપ્રેતના મત્રો” એવો થાય છે આવી રીતે, અથર્વન્ એ
શબ્દ અને એના ઉપરથી નીકળેલા બીજા શબ્દોથી ચતુર્થ વેદના કદયાણુ-
કારી વિભાગનું સૂચન થાય છે તોપણ ધીરે ધીરે એ શબ્દ આખા
ચતુર્થ વેદને માટે વપરાતો થઈ ગયો આ અર્થમાં “અથર્વાણ ” એ
બહુવચનનો શબ્દ આલ્લેખમાં અનેક વખતે વપરાયેલો જોવામાં આવે
છે, પણ એકવચનમાં એ શબ્દ સૌથી પહેલો એક ઉપનિષદમાં વપરાયો
હોય એવું જણાય છે આચર્જન એ વિશેષણ અથર્વવેદનાજ (૧૯માં
કાંડમાં) “અથર્વવેદના સૂતો” એ અર્થમાં નાન્યતરભતિના બહુ-
વચનના શબ્દ તરીકે પ્રથમ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે અથર્વવેદ
એ નામ પહેલું સૂત્રોમાં દીઠામાં આવે છે, અને ઋગ્વેદ અને બીજી
સંહિતાઓના નામ જે વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેજ અરસામાં આ
નામ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું એવું જણાય છે એ સિવાય અથર્વવેદના
બે બીજા નામ પણ છે તે એ વેદને લગતા કર્મકાંડના ગ્રંથોમાંજ
વાપરવામાં આવ્યા છે એમાંનું એક નામ “મૃગ્વઙ્ગિરસ ” એવું છે,
તેમાં મૃગુ એ નામના અશિપૂજકોના કુટુંબનું નામ અથર્વોના નામને
ઠેકાણે વાપરવામાં આવ્યું છે. બીજું નામ “બ્રહ્મવેદ ” છે, તે અથર્વને
લગતા સાહિત્યની બહારના પ્રદેશમાં એકજ વાર વપરાયેલું જોવામાં
આવે છે, અને તે ઋગ્વેદના એક શૃણુસૂત્રમાં વપરાયેલું છે

અથર્વવેદની અદરના સૂતોના સામાન્ય સ્વરૂપને લીધે એ વેદને
પવિત્ર ગ્રંથ તરીકેની પદવી મળી ત્યાર પહેલા ધણી વખત થયો ઋગ્વેદના
મોડામાં મોડા સમયમાં પણ અથર્વવેદના જતરમતરને સાહિત્યના ગ્રંથ
તરીકેનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ રીતસરનું પ્રાપ્ત થયું હતું એવું દર્શાવનારા કોઈ
પણ પ્રમાણ મળી આવતા નથી, કારણ કે પુરુષસૂક્તમાં ઋક્, સામ,
અને યજુસ્ એ ત્રણ વેદો ગણાવ્યા છે, પણ અથર્વવેદના મત્રો

વિષે એ સૂક્તમાં કઈ પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી † તોપણ ઋગ્વેદ એકે મોટે ભાગે યજ્ઞના સમ્પન્નતા કરવામાં આત્મેષી કેવળતા-ઓની પ્રાર્થનાઓથી ભરેલો છે છતાં હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનતા પ્રાચીન સમયના રીતરિવાજોની સાથે જાડની માન્યતાનું જે તત્ત્વ ભણેલું હતું તે દર્શાવનારા સૂક્તો ઋગ્વેદમાંથી મળી આવે છે. યજુર્વેદની સહિતાઓમાં અર્ચવેદના મંત્રોનો એક જુદોજ વર્ગ ગણીને તેના વિષે જે કોઈ પણ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે તૈત્તિરીયસહિતામાં કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં આગળ એક ઠેકાણે ઋક્, સામ, અને યજુસ્ એ ત્રણનોજ નામ દેવામાં આવ્યા છે, પણ બીજે ઠેકાણે એ ત્રણની સાથે અક્ષિરસ. એ નામથી અર્ચવેદ વિષે પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે તોપણ યજુર્વેદના મંત્રો ઉપર અર્ચવેદના જેવા સરકાર પડેલા ધણી વાર જેવામાં આવે છે, અને કેટલીક વાર તો તેના શબ્દપ્રયોગ પણ અર્ચવેદને મળતા આવે એવા હોય છે ખરેખર, જાડની બાબતમાં એક તરફ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ અને બીજી તરફ અર્ચવેદ એ બેમાં ફેર એટલોજ છે કે અર્ચવેદમાં જાડના પ્રયોગ વિષે વધારે કથન કરવામાં આવ્યું છે અને એમાં જાડનું તત્ત્વ વધારે આગળ પડતું છે.

અર્ચવેદની અદરજ વેદસાહિત્ય તરીકેના એના સ્વરૂપ વિષે અર્ચવેદના એ નામથી સ્પષ્ટ રીતે એકજ વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એક વખત (મેષજા અથવા “ શુભ મંત્રો ” એ નામથી) આડકતરી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે એ બેજ ઠેકાણે બીજા ત્રણ વેદોની

† એક વિદ્વાનનું માનણ એવું છે કે —

“ તસ્માદ્વિજ્ઞાત્સર્વહુત
ક્ષત્રઃ સામાનિ જજિરે ।
છદાસિ જજિરે તસ્મા—
યજુસ્તસ્માદિજાયત ॥ ”

એ મંત્રમાં ‘ છદાસિ ’ શબ્દ છે તે “ અર્ચવેદ ”ને માટે વપરાયેલો છે પણ સાચણાચાર્યે તો “ છદાસિ ગાયત્ર્યાદીનિ ” એ પ્રમાણેજ કહ્યું છે, અને એ અર્થજ સાધારણ રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે તે બે આપણે કબૂલ રાખીએ તો તો “ પુરુષસૂક્ત ” જેવા મોડા રચાયેલા સૂક્તમાં પણ ‘ અર્ચવેદ ’ એને વેદ તરીકે ગણવામાં નથી આવ્યો એમજ આપણે કહેવું પડશે

સાથે એના વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. તે સિવાય અનેક ઠેકાણે ઐકલા ત્રણ વેદો વિષેજ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હજી સુધી અચર્વવેદના જાણનારાઓ અને વિશેષ પ્રાચીન વેદોના જાણનારાઓ એ એની વચ્ચે વિરોધના જેવી કોઈ પણ રીતની લાગણી હતી નહીં

આપણે બ્રાહ્મણો તરફ વળીએ છીએ તો આપણને જણાય છે કે ઋગ્વેદના બ્રાહ્મણોમાં અચર્વવેદ વિષે કશુંજ કહેવામાં આવ્યું નથી, અને (તૈત્તિરીય આરણ્યકની પેઠે) તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં એના વિષે એ વાર કહેવામાં આવ્યું છે શતપથબ્રાહ્મણમાં એના વિષે વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે, અને જોકે હજી એ ગ્રન્થમાં એને વેદની પદવી મળેલી જણાતી નથી, તોપણ એનું સ્થાન અગાઉના કરતા વધારે ચોક્કસ થયેલું આપણા જોવામાં આવે છે એ ગ્રન્થમાં ઋક્, સામ, યજુસ્ એ પ્રમાણે ત્રણેના સ્પષ્ટ નામ દર્શને અથવાતો “ત્રયી વિદ્યા” એ શબ્દો વાપરીને ઐકલા ત્રણ પ્રાચીન વેદો વિષેજ ધણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે કેટલેક ઠેકાણે ઇતિહાસ, પુરાણ, ગાથા, સૂત્ર, અને ઉપનિષદ્ એ સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રકારની સાથે પણ વેદોને ગણાવવામાં આવ્યા છે એવી ગણનાઓમાં અચર્વવેદને હમેશા ચોથું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, એટલે ત્રણ વેદોની પાછળ એ વેદને મૂકવામાં આવ્યો છે, અને સાહિત્યના બાકી રહેલા પ્રકારોની ગણતરીના સમ્બન્ધમાં કોઈ પણ એકજ નિયમ હમેશા જાળવવામાં આવ્યો નથી સાધારણ રીતે ઉપનિષદોમાં પણ અચર્વવેદ વિષે એવીજ રીતે કથન કરવામાં આવે છે, પણ અચર્વવેદનાજ જે ઉપનિષદો છે તેમાં કેટલીક વખત સાહિત્યના બીજા પ્રકારો ગણાવ્યા વગર પણ ત્રણ વેદોની પાછળ એના વિષે ગર્ભિત રીતે કથન કરવામાં આવ્યું હોય છે ઐત સૂત્રો તરફ વળતા આપણને જણાય છે કે શુક્લ યજુર્વેદના કાત્યાયનના સૂત્રોમાં અથવાતો સામવેદના લાડ્યાયનના સૂત્રોમાં અચર્વવેદ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું નથી, અને ઋગ્વેદના શાંત્યાયન તથા આશ્વલાયનના સૂત્રોમાં એકેકજ વખત એના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે

આ સમજાણ યજુર્વિષયક સાહિત્યમાં, બીજા વેદના જાણનારાઓને અચર્વવેદના ઉપર કોઈ પણ રીતનો કટાણો અથવા તિરસ્કારયુક્તિ હોય એવું ખીલકુંલ જણાતું નથી ખરેખર, એવી તિરસ્કારયુક્તિના

સંભવની કલ્પના કરવાનું કઈ પણ કારણજ નથી, કારણ કે વેદના યજુર્વિધિઓ અને જતરમતરનાજ પ્રયોગો એ એના પ્રદેશ જોડે એક-બીજાથી જુદા છે તોપણ વૈદિક ધર્મમાં યજુ અને જતરમતર એ બે વચ્ચેની રપટ અને સુરેખ મર્યાદા આકવી એ વાત ન બની શકે એવી છે આ કારણથી, યજુની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા ત્રણ વેદોમાં માનનારાઓ જતરમતરનો સંગ્રહ જે ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો હોય તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે એમાં કઈ પણ નવાઈ જેવું નથી ઉદાહરણ તરીકે, શતપથબ્રાહ્મણમાં જોડે યાતુ અથવા જાદુ આસુરી ગણ્ય છે—અને જાદુ કરનારાઓને પોતાને જે જોખમ રહેલું છે તેને લીધેજ જાદુને આસુરી ગણવામાં આવ્યું હશે એમાં કઈ સંશય નથી—તોપણ એ બ્રાહ્મણમાં **જાદુચ્ચ**: અથવા “ઋગ્વેદની ધણી ઝગ્યાઓને જાણનારા”ની સાથેજ યાતુવિદ્. અથવા જાદુગરોને પણ ગણાવવામાં આવ્યા છે ઋગ્વેદમાં જેવી રીતે જાદુની સાથે સીધો સમ્બન્ધ ધરાવનારા સૂક્તો ધણા થોડા આપવામાં આવ્યા છે તેવી રીતે અગાઉ અથર્વવેદમાં યજુર્વિધિના આનુષંગિક વિષયોનોજ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો ઉદાહરણ તરીકે, એમાં અમુક મત્રો એવા છે(૬, ૪૭-૪૮) કે તેનો નિત્યના ત્રણ સોમસવનોની સાથો સમ્બન્ધ વિચાર્યા વગર તેનો કઈ પણ અર્થજ થઈ શકે નહીં વળી, યજુમાં જે દોષ થયા હોય તેના પ્રાયશ્ચિત્તને માટેજ કામના એવા સૂક્તો પણ એ વેદમાં આપણા જેવામાં આવે છે (ઉ ૬, ૧૧૪) આ ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવીએ છીએ કે એ વેદના સૂક્તોનો હાલનો સંગ્રહ પૂરો તૈયાર થયો ત્યાર પહેલાથી અથર્વવેદના પાળનારાઓ અમુક અશે યજુર્વિધિ જાણતા પણ હતા અને કરતા પણ હતા તોપણ ઐત વિધિઓની સાથે અથર્વવેદનો સમ્બન્ધ અગાઉ એટલો થોડો હતો કે એ વેદને ઐત વિધિઓની સાથે સીધો સમ્બન્ધમાં આણવાને માટે એની સાથે વીશમો કાણ્ડ ઉમેરવાની જરૂર પડી યજુર્વિધિને માટે ઋગ્વેદમાંથી મત્રો લઈને એ કાણ્ડ રચવામાં આવ્યો હતો

એ ઉપરથી જણાય છે કે, ઐત સૂત્રોમાં અથર્વવેદ વિષે કઈ કથન કરવામાં નથી આવ્યું તે કઈ એના ઉપરના અણગમ્મને લીધે અથવા એના પોતાના પ્રદેશમાં એની ઉપયોગિતા નથી એવા વિચારને લીધે એમ નહીં, પણ યજુર્વિધિની સાથે એનો સમ્બન્ધ નહીં જેવોજ

છે તેને લીધે હોવું જોઈએ. ધૃત્યસૂત્રો, જેમાં બહુધં વિધાનના ધણા અંશો જોવામાં આવે છે, તેની સાથે અથર્વવેદનો વધારે ગાઢો સમ્બન્ધ આપણા જોવામાં આવે એવી રીતની આશા આપણે સ્વાભાવિક રીતે રાખી શકીએ ખરેખર, કેટલેક અંશે એમ છે પણ ખરૂં, કારણ કે ઐતસ્યોની પેઠે ધૃત્યસૂત્રોમાં પણ બની શકે ત્યાંસુધી જે વેદની સાથે પોતે જોડાયેલા હોય તે વેદના મત્રોજ વાપરવાનું વલણ જણાઈ આવે છે તોપણ, એ સૂત્રોમાં અથર્વવેદનાજ મત્રો તેના તેજ સ્વરૂપમાં અથવા સ્હેજસીજ ફેરફાર સાથે ટાકવામાં આવેલા ધણી વાર આપણા જોવામાં આવે છે પણ એ સિવાય, ગૃહ્ય સૂત્રોમાં અથર્વવેદ વિષેના જે કથનો કરવામાં આવ્યા છે તે પરથી ઐત સૂત્રોના કરતાં એ સૂત્રોને અથર્વવેદ તરફ કઈ વધારે પક્ષપાત હોય એવું બીલકુલ જણાતું નથી. એ ખરૂં છે કે ગૃહ્ય સૂત્રોમાં યોગ્ય વેદ વિષે વધારે વખત અને વધારે રૂઢ વચનો વાપરીને કથન કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે ઉપરથી “ગૃહ્ય સૂત્રો વધારે મોડા રચાયેલા હતા” એ ઉપરાંત કઈ પણ વિશેષ અતુમાન થઈ શકતું નથી કાવદાના-“ધર્મશાસ્ત્ર”ના પુસ્તકો, જેમાં લૌકિક શિક્ષો અને રીતરિવાજો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં અથર્વની વિધાઓને ચોક્કસ સ્થાન મળેલું જોવામાં આવે છે, કારણ કે વેદકશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર એ બેઉ અત્યંત અગત્યની વિધાઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ અથર્વવેદનેજ મળતું જણાય છે, અને જતરમતર વડે શત્રુઓને નુકસાન કરવાના અને તેઓને હરાવવાના કામમાં ધણા સમર્થ હોય એવા પુરુષની રાજના પુરોહિત તરીકે નીમણૂક કરવામાં આવતી, એટલે સાધારણ રીતે જે અથર્વવેદનો જાણનાર હોય એવા પુરુષનેજ પુરોહિત તરીકે પર્વદ કરવામાં આવતો તેનીજ સાથે અથર્વની વિધાઓ વિષે નિન્દાના વચનો પણ વપરાયેલા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પહેલીજ વાર જોવામાં આવે તો તે સ્વાભાવિકજ છે એકદરે, ધર્મશાસ્ત્રોનો મત એવો જણાય છે કે જુદી જુદી જાતના જતરમતરો હાનિકારક હોવાથી, બીજા વેદોના કરતા અથર્વવેદ ઉતરતો છે અને એની વિધા મલિન છે આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રમાં એ વેદના ઉતરતા-પણા વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાર પછીના સમયની વિષ્ણુસ્મૃતિમાં સાત જાતના ખૂનીઓને ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં અથર્વવેદના કોઈ હિંસક મત્રનો પાઠ કરનારને પણ ખૂની તરીકે ગણાવવામાં આવ્યો છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં વેદો અને જોશીઓને અપવિત્ર કહેવામાં

આવ્યા છે, મૂળિયાઓ લઈને તે વડે પ્રયોગ કરવાનો પ્રતિષેધ કરવામા આવ્યો છે, અને જતરમતર તથા શાપવચનોને માટે સખત પ્રાયશ્ચિત્તની શિક્ષા કરમાવવામા આવી છે. તોપણ કેટલીક વખતે અર્થર્થવેદને ઉપયોગી પણ કહેવામા આવ્યો છે ઉદાહરણ તરીકે, ‘શત્રુઓની સહામે વાપરવાને માટે અર્થર્થવેદ એ બ્રાહ્મણોનું યોગ્ય હથિયાર છે’ એવા વચનોથી મનુસ્મૃતિમા અર્થર્થવેદની બલામણુ કરવામા આવી છે

મહાભારતમા, અર્થર્થવેદની અગત્યતા અને વેદગ્રન્થ તરીકેની એની ઉંચી પદવી સપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામા આવી છે એ વીરચરિત કાવ્યમા ચારે વેદો વિષે ધણી વાર કહેવામા આવ્યું છે, અને કેટલાક શ્લોકોમા બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એ દેવતાઓએ ચારે વેદને સર્જ્યા એવા વૃતાન્ત આપવામા આવ્યો છે એજ પુસ્તકમા એકલા અર્થર્થવેદ વિષે ધણી વાર કથન કરવામા આવ્યું છે, અને એના તરફ પસંદગી બતાવવામા આવી છે એની વિદ્યાઓ એ સમયે સારી રીતે જાણીતી હતી એવું જોવામા આવે છે, અને સાધારણ રીતે જાદુ અને જતરમતરના પ્રયોજોને સારા ગણવામા આવતા હોવાથી એ વેદની વિરુદ્ધ ક્વચિતજ કહેવામા આવ્યું છે

છેવટે, પુરાણોમા હમેશા ચાર વેદો વિષેજ કહેવામા આવ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ અર્થર્થવેદના પોતાના વિધિવિષયક સાહિત્યને માટે જે ઉચ્ચ સ્થાનનો દાવો કરવામા આવે છે તે ઉચ્ચ સ્થાન આ પુરાણોમા એને આપવામા આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે વિષ્ણુપુરાણમા યજુર્વિધિનો “બ્રહ્મજ” એ નામનો જે ચોથો વિપ્ર તેની સાથે અર્થર્થવેદનો સમ્બન્ધ યોજવામા આવ્યો છે

તોપણ ધર્મસૂત્રોના સમયથી અર્થર્થવેદની વિરુદ્ધ એક જાતની ખોટી લાગણી બાપી ગઈ છે. આ વાત એટલા ઉપરથી સમજાશે કે હાલના સમયમા પણ, ખર્નેલના કહેવા પ્રમાણે, ઈક્ષિણુ હિન્દુસ્તાનના ધણા પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણો ચતુર્થ વેદને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી, અને એને સાચા ગ્રન્થ તરીકે ગણતા નથી સંસ્કૃત ગ્રન્થોમા પ્રસંગવશાત જે જે કથનો કરવામા આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ આવુંજ અનુમાન નીકળે છે, અને ખાસ કરીને પાછલા સમયના અર્થર્થવેદને લગતા ગ્રન્થોમાં પોતાના વેદની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવાના જે પ્રયત્નો કરવામા

આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ એજ અનુમાન નીકળે છે. એ અન્યોમા બ્યારે બ્યારે વેદોના નામ ગણાવવામા આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે અથર્વવેદનું નામ ગણાવવામા આવ્યા વગર રહ્યું નથી, એટલુંજ નહીં પણ કેટલીક વખત તો ચારે વેદમા સૌથી પહેલો અથર્વવેદને ગણાવવામા આવ્યો છે યજુર્વિધિના પ્રદેશમાથી અથર્વવેદનો બહિષ્કાર થવાની લાગણીને લીધે, “બ્રહ્મન્” એ ચોથા પ્રકારનો વિપ્ર અથર્વવેદની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે એવું કહેવામા આવ્યું છે વૈદિક ધર્મમા, ત્રણમાથી કોઈ પણ વેદની સાથે “બ્રહ્મન્” એ વિપ્ર જોડાયેલો ન્હોતો, પણ ત્રણે વેદોના મત્રો, યજુર્વિધિઓમા એ મત્રોનો પ્રયોગ, એ સઘળું જ્ઞાન એને આવસ્યક હતું, અને યજુર્વિધિ ઉપર દેખરેખ રાખવી અને તેની વ્યવસ્થા કરી એ એનું કર્તવ્ય હતું. ત્રણમાથી કોઈ પણ વેદની સાથે એ વિપ્રને ખાસ સમ્બન્ધ નથી એ વાતનો લાભ લઈને એ અન્યોમા યુક્તિપુર સર એવો દાવો કરવામા આવ્યો છે કે ચતુર્થ વેદ એ ચતુર્થ વિપ્રનો (“બ્રહ્મન્”નો) ખાસ વિષય છે વળી, સઘળી ધર્મવિધા(બ્રહ્મ)નું મૂર્ખું જ્ઞાન એનામા હોવાથી, દેવતાઓની પ્રકૃતિ અને યજુનું રહસ્ય એ બેઉની મૂર્ખું માહિતી એને હોવાથી, એ વિપ્રનું મહત્ત્વ સૌના કરતા વધારે છે આ કારણથી ગોપયબ્રાહ્મણમા ઉચ્ચામા ઉચ્ચી ધર્મવિધા(બ્રહ્મ)તરીકે અથર્વવેદની પ્રશંસા કરવામા આવી છે, અને એને બ્રહ્મવેદ કહેવામા આવ્યો છે

બ્રહ્મ એ શબ્દ “બ્રહ્મ મત્ર”ના અર્થમા અથર્વવેદમા ધણી વખત વપરાયો છે, અને બીજી કોઈ પણ સહિતાના કરતા અથર્વવેદમા ધર્મજ્ઞાન(બ્રહ્મવિદ્યા)ના વિષયનો વિશેષ વિસ્તાર કરવામા આવ્યો છે તે ઉપરથી અથર્વવેદને માટે “બ્રહ્મવેદ” એ નામનો જે દાવો કરવામા આવેલો તેને ધણો ટેકો મળ્યો હશે એમા કંઈ પણ સશય નથી અથર્વવેદ સિવાયના બીજા ત્રણે વેદોને લગતા અન્યોમા, ‘અથર્વવેદ એ ચોથા વિપ્રનો ખાસ વિષય છે’ એવું કદી સૂચવવામા આવ્યું નથી, અને કેટલાક બ્રાહ્મણોમા તો, જરૂરના જ્ઞાનથી મપત્ત થયેલો કોઈ પણ માણસ “બ્રહ્મન્” થઈ શકે એવું સ્પષ્ટ કહેવામા આવ્યું છે અથર્વવેદના વિધિવિષયક અન્યોમા આ ઉપરાંત વિશેષમા આગ્રહપૂર્વક એવું જણાવવામા આવ્યું છે કે પુરોહિત તે હમેશા અથર્વવેદી હોવો જોઈએ આ પુરોહિતના પદને માટે એ પુસ્તકોમા અથર્વવેદીઓના પક્ષનો જે દાવો કરવામા આવેલો તેમા આખરે તેઓ દાવ્યા જણાય છે, તેનું

આસ કારણ ખરેખર એજ હશે કે રાગઓ તરફથી જલદમજરના વિશેષ જ્ઞાને ધણું અગત્યનું ગણવામા આવતું હતું.

અર્થવેદનાથી જુગોળ સમ્બન્ધી માહિતી ધણી થોડીજ મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી અર્થવેદના સૂતો ક્યા આગળ રચાયા હશે તે વિષેના ઝઘ્ યોક્તસ પ્રમાણ નીકળી શકતા નથી એ વેદના વિશેષ પ્રાચીન વિભાગના એક સૂક્ત (૫,૨૨)મા વાયવ્ય દિશાના ગધારી, મૂળવત, મહાવૃષ, અને ઘલ્લિક લોકોને અને પૂર્વ દિશાના મગધ અને અંગ લોકોને ગણાવવામા આવ્યા છે, પણ તેઓને જે ગણાવવામા આવ્યા છે તે એવી રીતે ગણાવવામા આવ્યા છે કે તે ઉપરથી એ સૂક્તનો રચનાર ક્યા પ્રદેશમા રહેતો હતો તે વિષે કંઈ પણ યોક્તસ અનુમાન આપણાથી બાધી શકાય નહીં

અર્થવેદનાથી કેટલાક ખગોળશાસ્ત્રને લગતા વચનો પણ મળી આવે છે, અને ૧૬મા અધ્યાયમા જુદા જુદા નક્ષત્રો ગણાવવામા આવ્યા છે નક્ષત્રોના અહીં જે નામ આપવામા આવ્યા છે તેમા અને તૈત્તિરીય-સહિતામા જે નામો આપવામા આવ્યા છે તેમા ધણો ફેર જણાય છે આ નામો મ્હોટે ભાગે વધારે મોડા રચાયલા હોય એવા લાગે છે પણ તેનું કારણ એવું જણાય છે કે જે ગ્યનામા આ નામોની ટીપ આપનામા આવી છે તે રચના અર્થવેદની સહિતામા પાછળથી ઉમેરવામા આવેલી છે

વૈયાકરણની દૃષ્ટિએ જોતા અર્થવેદની ભાષા ઋગ્વેદની ભાષા કરતા વિશેષ ઉત્તર કાળની, પણ બ્રાહ્મણોની ભાષા કરતા વિશેષ પૂર્વ કાળની છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. જનસમૂહમા તે વખતે વપરાતા હોય અને વાપરવાનો પ્રસંગ ન આવ્યાથી બીજા કોઈ પણ ગ્રન્થમા બીલકુલ ન વપરાયા હોય એવા શબ્દો ધણાજ એ વેદનાથી મળી આવે છે

અર્થવેદના સૂતોમાંથી કેટલાક ધણા પ્રાચીન હોવાનું જોઈએ, તેમજ ઋગ્વેદના બ્રાહ્મણો રચાયા ત્યાર પછીજ એ સઘળા સૂતોનો મંત્રહ સહિતા તરીકે પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો હશે એ ધણું સંભવિત જણાય છે

અર્થવેદના સૂતોને વધારે બારીકાઈથી તપાસતા આપણને જણાય છે કે એમાના જે હિંસક મત્રો છે તે મ્હોટે ભાગે જુદા જુદા

બ્યાધિઓનો અથવા જે આસુરી સ્વરોને લીધે એ બ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિનાશ થાય તે માટેના છે તાવ(તક્મન્), કહોડ, કમળો, જળધર, કંઠમાળ, ઉધરસ, નેત્રરોગ, કેશહીનતા, અશક્તિ, હાડકાનું ભાગવું, જખમ, સર્પનો અથવા ઝેરી જન્તુઓનો દશ, કોઈ પણ પ્રકારનું ઝેર, ગાડપણ વગેરે અનેક જાતના દરદોને મટાડવાના મત્રો અથર્વવેદની સંહિતામાથી મળી આવે છે આ મત્રોની સાથે યોગ્ય ઔષધિઓનો ઉપયોગ પણ કરવાનો હોય છે આ પ્રમાણે અથર્વવેદ એ હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રના સાહિત્યનો પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગ્રંથ છે

ઉધરસ મટાડવાના મત્રનો એક નમૂનો નીચે પ્રમાણે છે
(૬,૧૦૫) —

યથા મનો મનસ્કેતૈ
પરાપર્તત્યાશુમત્ ।
एवा त्व कामे प्र पत
मनसोनु प्रवाय्यऽम् ॥

૧

યથા બાળ સુસંશિત
પરાપર્તત્યાશુમત્ ।
एवा त्व कामे प्र पत
पृथिव्या अनु सवर्तम् ॥

૨

યથા સૂર્યસ્ય રશ્મય
પરાપર્તન્ત્યાશુમત્ ।
एवा त्व कामे प्र पत
समुद्रस्यानु विक्षरम् ॥

૩

(જેવી રીતે મન અને મનની ઇચ્છાઓ ઝડપથી દૂર ખસી જાય

છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ ! તું પણ મનના જેવી ઝડપથી દૂર ચાલી જા. જેવી રીતે તીર્થી અર્ધીવાળુ બાણ ઝડપથી દૂર ઊડ્યું જાય છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ ! પૃથ્વીના વિશ્વાળ પ્રદેશ ઉપર થઈને તું પણ ઊડી જા. જેવી રીતે સૂર્યના કિરણો ઝડપથી દૂર પહોંચી જાય છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ ! સમુદ્રના ઉછળતા પાણીને માર્ગે થઈને તું પણ દૂર પહોંચી જા

ધેરા રગના છોડવા વડે ઢહોડ મટાડવાનો મત્ર આ પ્રમાણે છે
(૧,૨૩,૧) —

નક્તજાતાસ્યોષધે

રામે કૃષ્ણો અસિક્તિ ચ ।

इद रंजनि रजय

किलासं पलितं च यत् ॥ ૧

(હે છોડવા ! તું રાત્રીએ ઉત્પન્ન થયેલો છે તું ધેરા રગનો છે, કાળો છે, શ્યામ વર્ણનો છે હે રગની વિપુલતાવાળા ! આ કહોડને તું ત્હારા રગથી રગને અને એના ધોળા ડાઘાઓને તું કાઢી નાખજે).

ભૂતપિશાચો, જતરમતર કરનારાઓ, અને શત્રુઓની વિરુદ્ધ શાપવચનો ધણે ઠેકાણે કહેવામા આવ્યા છે નીચેલો મત્ર જતરમતર કરનારના વિનાશ માટેનો છે (૧,૨૭,૨) —

परि' णो वृद्धि शपथ

इदमग्निर्निषा दहन् ।

शप्तामत्रं नो जहि

दिवो वृक्षमिवाशनि ॥

(હે શપથ ! સળગતો અગ્નિ જેવી રીતે સરોવરથી દૂર ખસી જાય છે તેવી રીતે તું હમારાથી દૂર ખસી જજે, અને આકાશની વીજળી

જેવી રીતે વૃક્ષનો નાશ કરે છે તેવી રીતે આ સ્થળે હમને જ્ઞાપ દેનારનો
તું નાશ કરજે)

શત્રુઓનું બળ હરી લેવા માટેનો એક મત્ર નીચે પ્રમાણે છે
(૭,૧૩,૧) :—

યથા સૂર્યો નક્ષત્રાણા-
મુચ્યસ્તેજાસ્યાદ્દે ।
एवा स्त्रीणा च पुसा च
द्विषता वर्च आ ददे ॥

(જેવી રીતે પૂર્વમા ઉદય પામતો સૂર્ય તારાઓનું તેજ હરી લે
છે તેવી રીતે મહારા સ્ત્રી તેમજ પુરુષ શત્રુઓનું બળહુ હરી લઈ છુ)

બ્રાહ્મણોને પીડા આપનારાઓ અને બ્રાહ્મણોને યોગ્ય દક્ષિણા ન
આપનારાઓને માટે શાપવચનો જેમા કહેવામા આવ્યા હોય એવા મત્રો
ધણા છે. એવા દુષ્ટોને માટે જે ધમકીઓ બતાવવામા આવી છે તેમાની
એક નીચે પ્રમાણે છે (૫,૧૯,૧૪) —

येन मृत स्तपयन्ति
इमश्च णि येनोन्दते ।
त वै ब्रह्मज्य ते देवा
अपा भगमघारयन् ॥

(હે બ્રાહ્મણને પીડનારા ! જે પાણ્ડીથી મરનારના શબને લોકો
નહવડાવે છે અને જે પાણ્ડીથી મરનારની દાદીને તેઓ બીજવે છે તે
પાણ્ડી દેવતાઓએ તહારા ભાગ તરીકે રાખ્યુ છે)

ખીન કેટલાક મત્રો સ્ત્રીઓના સમ્બન્ધમા છે જુદી જુદી સમર્થ
ઓષધિઓ વડે તેઓનો પ્યાર મેળવવાનો એ મત્રોનો હેતુ છે કેટલાક
મત્રો શત્રુબાવથી પ્રેરાયલા છે, અને તે પ્રેમમા હરીશાઈ કરનારને ઈર્ષા
કરવા માટેના છે નીચલા બે મત્રો સ્ત્રીનો પ્યાર મેળવવા માટેના છે —

યથેમે દ્યૌર્વાપૃથિવી
સદ્ય પર્યેતિ સૂર્યે ।
એવા પર્યેમિ તે મનો
યથા મા કામિન્યસો
યથા મન્નાર્પણા અસં ॥

(જેવી રીતે સૂર્ય આ આકાશ અને પૃથ્વીની આસપાસ ફરીને તેને ઝડપથી ઘેરી લે છે તેવી રીતે હું ત્હારા મનની આસપાસ ફરીને તેને ઘેરી લઈ છું, કે તું મ્હારા પર જહાલ રાખે અને મ્હારાથી કદી વેગળા થાય નહીં)

આધીર્પણાં કાર્મશલ્યા—
મિષુ' સંકલ્પકુલ્મલામ્ ।
તા સુસનતા કૃત્વા
કામો' વિવ્યતુ ત્વા દૃદિ ॥

(મનની પીડાઓ એ જેતુ પર્ણ છે, કામ એ જેતુ શલ્ય છે, અને મકલ્પ એ જેતુ રાહુ છે, એવું ધનુષ્ય બરાબર વાળીને કામદેવ ત્હારા હૃદયને વીધશે)

અથર્વવેદના શુભ મત્રોમા લાખુ આયુષ્ય અને આરોગ્ય માગવામા આવ્યું છે અને બ્યાધિ તથા મૃત્યુ દૂર રહે એવું ધમ્ધવામા આવ્યું છે—

યદિ' ક્ષિતાયુર્યદિ' વા પરંતો
યદિ' મૃત્યોરંતિક નીત એવ ।
તમા હંરામિ નિર્જીતરૂપસ્થા—
દસ્પાર્શમેન શતશારદાય ॥ (૩,૧૧,૨)

(જે એવું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય અથવા જનું રહ્યું હોય, જે મૃત્યુની સમીપમાજ એને લઈ જવામા આવ્યો હોય તો હું મૃત્યુના ખોળામાથી એને પાછો ખેંચી લઉં છું અને એ સો વરસ જીવે એવું બળ હું એને આપું છું)

उत् क्रामात् पुरुष माव पत्था

मृत्यो पट्वीशमवमुच्चमान ।

मा च्छित्था अस्माद्धोका-

दग्नेः सूर्यस्य सदृश ॥ (૮,૧,૪)

(હે પુરુષ! તું અહીંથી બિડ અને મૃત્યુના પાશથી છૂટો થઈને તું નીચે પડતો અટક. આ લોક પરના જીવનથી તેમજ અગ્નિ અને સૂર્યના દર્શનથી તારો વિચ્છેદ થાઓ નહીં ')

બીજા કેટલાક મત્રોમા હું ખ અને દહેશતમાથી બચવાને માટે, ધન, ધાન્ય અને પશુની પ્રાપ્તિને માટે, વેપારમા અને જીગારમા પણ લાભ થાય તેને માટે પ્રાર્થનાઓ કરવામા આવી છે જીગારમા પાસો સવળો પડે તે માટેના બે મત્રો આ પ્રમાણેના છે —

यथा वृक्षमशनि—

विश्वाहा हन्त्यप्रति ।

एवाहमद्य किंवा—

नक्षैर्विध्यासमप्रति ॥

(જેવી રીતે વીજળીનો પ્રહાર હમેશા વૃક્ષનો સંપૂર્ણ નાશ કરે છે તેવી રીતે જીગાર બેલનારાઓને પાસા વડે હું આજે પૂરેપૂરા હરાવું ।)

अक्षा फलवर्ती ह्यव'

दत्त गा क्षीरिणीमिव ।

सं मां कुतस्य धारया

धनु. स्तान्निव नह्यत ॥

(હે ખાસાઓ ! ગાયો જેમ પુષ્કળ દૂધ આપે છે તેમ ત્હમે હમને લાભ થાય એવી બાજી આપો ! ધનુષ્ય જેમ દોરીની સાથે બધાયણુ હોય છે તેમ લાભની ધારા સાથે હું પણુ જોડાયેલો રહું !)

કેટલાક મંત્રો સુલેહશાન્તિ જળવાય, ક્રોધ, કલહ, અને કકાસ શ્રી જાય, અને સભામા વિજય મળે તેને માટેના છે નીચેલો મત્ર સભામા અગ્રસ્થાન મળે તેને માટેનો છે —

વિદ્મ તે' સમે નામં
નરિષ્ટા નામ વા અંસિ ।
યે તે કે ચં સમાસદ—
સ્તે મે' સન્તુ સર્વાંચસ ॥

(હે સભા ! + ત્હાર નામ હમે જાણીએ છિયે ત્હાર નામ ખરે-ખર ' નરિષ્ટા ' છે સભામા જે કોઈ મળે અને એસે ઊઠે તે પોતાના વચનોમા મ્હને અતુકજ થાય !)

કેટલાક સંસ્તોમા અધુરા યમ ક્યાંનુ પાપ, મ્હોટા ભાઈના પહેલા પરણ્યાનુ પાપ વગેરેના પ્રાયશ્ચિત માટેના મત્રો આપ્યા છે, કેટલાક સંસ્તોમા અપશુકનિયા પક્ષીઓથી થયેલી અશુદ્ધિનુ નિવારણ કરવાના

+સભા એજ એ વખતે સામાજિક આનન્દનુ, અને ખાસ કરીને જીગારનુ સ્થાન હુવું ' નરિષ્ટા ' એ નામ સભાને માટે વપરાય છે તે વિષે સાયણાચાર્ય નીચે પ્રમાણે ખુલાસો આપે છે —

“एकस्य वचनम् अन्यैराद्वियते तिरस्क्रियतेपि । बहवः समूय यद्येक वाक्य वदेयुस्तद्धि न परैरतिलङ्घ्यम् अतः अनतिलङ्घ्यवाक्य-त्वाद् नरिष्टेति नाम सभाया युज्यते ।”

(એકજ માણસનુ વચન હોય તેનો આદર થાય કે અનાદર પણુ થાય, પણુ જો ઘણા માણસો સામટા મળીને એક વચન બોલે તો તેનુ કોઈથી ઉલ્લંઘન થઈ શકતુ નથી આ કારણથી નરિષ્ટા—એટલે “ અહિંસિતા પરૈરનમિ-માઘ્યા ”—જેની હિંસા થઈ શકતી નથી, પારકાથી જેનો અભિભવ થઈ શકતો નથી તે, એ નામ 'સભા'ને માટે યુક્તજ છે)

મત્રો આપ્યા છે, અને કેટલાક સંતોમાં નકારા સ્વયં આવતા હોય તેને અટકાવવાના મત્રો આપ્યા છે —

यदि जाग्रद् यदि त्वपन्न
एनं एनस्यो करम् ।
भूत मा तस्माद् मर्त्यं च
हृपदादिव मुञ्चताम् ॥

(જાગતા કે ઉવતા મહેં પાપીએ જો કઈ પણ પાપ કર્યા હોય તો જે થઈ ગયું છે અને જે થવાનું છે તે લોકડાના થાભલા આગળથી છૂટો કરતા હોય તેવી સ્ત્રી મહને એ પાપમાંથી છૂટો કરે ।)

એક ટુકા સંક્રાંતિ (૬, ૧૨૦), પાપની માફી માગવામાં આવી છે, તેનો છેલ્લો મત્ર નીચે પ્રમાણે છે —

यत्रा सुहार्दं सुकृतो मर्दन्ति
विहाय रोगं तन्व १ स्वाया ।
अच्छोणा अक्षैरक्षुता स्वर्गे
तत्र पश्येम पितरौ च पुत्रान् ॥

(જ્યાં સારા કર્મ કરનારા આપણા મિત્રો પોતાના શરીરના રોગોને છોડીને આનન્દમાં રહે છે તે સ્વર્ગલોકમાં, પાગળાપણાથી મુક્ત અને અવિકળ અગોવાળા આપણે આપણા માઆપને અને આપણા સન્તાનોને જોઈએ ।)

ખીળ કેટલાક સંતોનો મુખ્ય વિષય રાજ છે રાજની ચૂટણી વખતે અથવા રાજ્યાભિષેક વખતે વાપરવાના મત્રો, કાઠી મૂકાયલા રાજને ફરીથી રાજ્યાસન ઉપર સ્થાપવાના મત્રો, કીર્તિ અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટેના મત્રો, અને ખાસ કરીને યુદ્ધમાં વિજય માટેના મત્રો

આપવામાં આવેલા છે. શત્રુના હૃદયમાં ભય ઉપજાવવા માટેના મંત્રોનો એક નમૂનો નીચે આપ્યો છે —

ઉત્તિષ્ઠત્ સં નહાધ્વ-
મુદારા કેતુર્મિ મહ ।
સર્પો ર્હતરજના રક્ષા'-
મ્યમિત્રાનનુ ધાવત ॥

(હે ભૂતગણો ! ત્હમારી સળગતી જ્વાળાઓ સાથે ત્હમે ઊડો અને શસ્ત્રાગ્ર સંજીને તૈયાર થઈ જાઓ ! હે સર્પો અને અન્ય જનો ! હે રાક્ષસો ! શત્રુઓની પાછળ ત્હમે પડો !)

રજુદન્ડુભિ વિષેના સૂક્તનો (૫, ૨૧, ૬) આ મંત્ર પણ એવાજ હેતુથી રચાયેલો છે —

યથા ર્યેનાત્ પંતુત્રિણં સવિજન્તે
અર્હર્દિવિ સિંહસ્યં સ્તનયોર્યથા ।
एवा त्व दुन्दुभेमित्रानामि क्रन्द
प्र त्रांसयाथो' चित्तानि' मोहय ॥

- (જેવી રીતે ગરુડનો અવાજ સાંભળીને પક્ષીઓ ભયભીત થઈ પાછા હડે છે, જેવી રીતે રાતદિવસ સિંહની ગર્જનાથી તેઓ કંપે છે, તેવી રીતે, હે દુન્ડુભિ ! તું ત્હારા ગડગડાટથી હમારા શત્રુઓને ભયભીત બનાવી દે, તેઓ ત્રાસ પામીને ન્હાસી જાય એવું કર, અને તેઓના ચિત્તને મોહમાં નાખી દે !)

સૃષ્ટિવિષયક અને ઈશ્વરવિષયક સૂક્તોમાં સૌથી સરસ સૂક્ત છે તે ૩૫ મંત્રોનું છે, અને એ સૂક્તમાં પૃથ્વીને સમોષન કરવામાં આવ્યું છે (૧૨, ૧) એ સૂક્તના વિષયનો તેમજ શૈલીનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે માટે એમાંની થોડીક પંક્તિઓ નીચે ટાકવામાં આવી છે —

યસ્યા ગાયન્તિ નૃત્યન્તિ
 મૂમ્યા મર્ત્યા વ્યૈડલ્લભાઃ ।
 યુધ્યન્તે યસ્યામાક્રન્દો
 યસ્યા વદતિ દુન્દુમિ ।
 સા નો ભૂમિ પ્ર ણુદતા સપત્નાન્
 અસપત્ન માં ઇથિવી કૃણોતુ ॥ ૪૧

* * *

નિર્ધિ વિભ્રતી બહુધા ગુહા વસુ
 મર્ણિ હિરણ્યં પૃથિવી દદાતુ મે ।
 વસૂંનિ નો વસુદા રાસમાના
 દેવી દદાતુ સુમનસ્યમાના ॥ ૪૪

(જે ભૂમિ ઉપર મ્હોટા ધોધાટ સાથે મર્ત્ય લોકો ગાય છે અને નાચે છે, જે ભૂમિ ઉપર તેઓ બચકર લડાઈઓ લડે છે, અને જે ભૂમિ ઉપર દુન્દુભિ ગડગડે છે, તે ભૂમિ હમારી પાસેથી હમારા શત્રુઓને હાકી કાઢશે અને હમને કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધી વગરના બનાવશે .
 છપી જગાઓમા વિવિધ પ્રકારનુ દ્રવ્ય જેની પાસે ભરેલુ છે તે પૃથ્વી હમને રત્નો અને સુવર્ણુ આપશે તે હમને છૂટે હાથે દ્રવ્ય આપશે તે રત્નેહાળ દેવી હમને પુષ્કળ સપત્તિ આપશે)

તેરમા કાણ્ડના ચાર સૂકતોમા રીદ્ધિત, એટલે “રાતા” સૂર્યની, ત્વષ્ટિના બળવાન સત્ત્વ તરીકે સ્તુતિ કરવામા આવી છે બીજા એક સૂકતમા (૧૧,૫) “બ્રહ્મચારિન્” એ રૂપે પુરાતન તત્ત્વ તરીકે સૂર્યનો યજ્ઞ ગાવામા આવ્યો છે બીજા સૂકતોમા પ્રાણ (૧૧,૪), કામ (૯,૨), અને કાલ (૧૯,૫૩-૫૪) એ સર્વની પણ એવીજ રીતે સ્તુતિ કરવામા આવી છે એક સૂકત છે (૧૧,૭) તેમા યજ્ઞના ઉન્નિષ્ઠને પણ પુર-ભાતમા તરીકે પૂજવામા આવ્યો છે એની રચના હન્દોબદ્ધ છે તે સિવાય એનુ સ્વરૂપ આહલ્યસાહિત્યને મળતું આવે છે

અર્થવેદની આ સમાલોચના પૂરી કરતા પહેલાં વરુણના એક સૂક્ત (૪,૧૬) તરફ લક્ષ દોરવાની મહેન જરૂર જણાય છે એ સૂક્તના છેલ્લા બે મત્રો અર્થવેદના બીજા સાધારણ મત્રો જેવા છે, અને તેમાં વરુણદેવના પાશ વડે શત્રુઓનું બધન કરવા વિષે લખ્યું છે પણ તે સિવાય બાકીના મત્રોમાં ઈશ્વરની સર્વશક્તિ વિષે જે ઉચી શૈલીમાં લખવામાં આવ્યું છે તેનો નમૂનો વેદસભ્યની બીજી ક્ષાપ્ત પણ કાવ્ય-રચનામાંથી મળી શકે એમ નથી નીચલા ત્રણ મત્રો મહારા ધારવા પ્રમાણે સૌથી સારા છે —

ઉતેય મૂર્ધિર્વરુણસ્ય રાજં
 ઉતાસૌ દ્યૌર્વૃહતી દૂરેઅન્તા ।
 ઉતો સંમુદ્રૌ વરુણસ્ય કુસી
 ઉતાસ્મિન્નર્ણ ઉદકે નિલીન ॥ ૩

ઉત યો દ્યામતિર્સર્પત્ પરસ્તાત્
 ન સ મુંચ્યાતૈ વરુણસ્ય રાજં ।
 દિવ સ્પશ પ્ર ચરન્તીર્દર્મસ્ય
 સહસ્રાક્ષા અતિ' પશ્યન્તિ મૂર્ધિમ્ ॥ ૪

સર્વં તદ્ રાજા વરુણો વિ ચંદ્રે
 ચદન્તરા રોદસી યત્ પરસ્તાત્ ।
 સઘ્યક્ષા અસ્ય નિમિષો જનાનામ્
 અક્ષાનિવ શ્વઘ્ની નિ મિનેતિ તુર્નિ ॥ ૫

(આ પૃથ્વી તે સહજા વરુણ રાજની છે, અને આ વિશાળ આકાશ, જેની સીમા કણી દૂર છે, તે પણ એનુંજ છે આ બે સમુદ્રો તે વરુણની કુખ છે, તે છતાં આ પાણીના ટીપામાં પણ એ છૂપાયેલો છે આકાશને પણ મૂકીને જે દૂર જાડયો જતો હોય તે વરુણ રાજની દૃષ્ટિથી કદી દૂર ખસી શકતો નથી. એના દૂતો આકાશમાંથી ઊતરીને

અહીં આવે છે, અને પોતાની હળરો આપો વડે તેઓ આ ભૂમિને
 જોય છે. પૃથ્વી અને આકાશ એ બેની વચ્ચે ને કંઈ છે અને એ
 બેની દ્વર ને કંઈ છે તે સંધ્યુ વચ્ચે રાત્રિ જોય છે માણસો પોતાની
 આખ કુટુંબી વાર ઉઘાડીએ કરે છે તે પણ એનું ગણેલું હોય છે
 જુગારી જેવી રીતે પાસાને મૂકે છે તેવી રીતે એ પોતાના નિયમોને આ
 પૃથ્વી ઉપર મૂકે છે)

પ્રકરણ ૮

બ્રાહ્મણો.

(આશરે ૪ સ પૂર્વે ૮૦૦-૫૦૦)

વેદની સહિતાઓની કવિતા જે સમયે રચાઈ ત્યાર પછીના સમયમા તદ્દન જુદાજ પ્રકારનુ સાહિત્ય—બ્રાહ્મણો એ નામના ધર્મગ્રંથોનુ સાહિત્ય—રચાયુ એ ગ્રંથોના બાલ સ્વરૂપનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એ ગ્રંથો ગદ્યમા રચાયલા છે, અને એના અતસ્તત્ત્વનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એ ગ્રંથોમા યજ્ઞના વિધિ સમ્બન્ધી ચર્ચા કરવામા આવી છે યજ્ઞવિધિ જેઓ જાણતા હોય તેઓને એ વિધિઓના પરમ પવિત્ર રહસ્યનુ જ્ઞાન આપવુ એ બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેથી યજ્ઞના વિધિઓનું સવિસ્તર વર્ણન એ ગ્રંથોમા આપવામા આવ્યુ નથી, પણ મ્હોટા ભાગે તેની રૂપરેખાજ દોરવામા આવી છે અને ધણી વસ્તુઓ વિષે તો કંઈજ કહેવામા આવ્યુ નથી એ ગ્રંથો વિધિવિષયક ચર્ચા ચલાવનારા છે, તોપણ યજ્ઞવિધિ વિષે જેઓને કંઈ પણ જ્ઞાન ન હોય તેઓને તેની મૂર્ખા ભાહિતી પૂરી પાડી એવો કંઈ એ ગ્રંથોનો ઉદ્દેશ નથી એ ગ્રંથોમા જે વિષયો ચર્ચવામા આવ્યા છે તેના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય એમ છે—**લિધિ** (યજ્ઞની વ્યવહાર સૂચનાઓ), **અર્ચવાદ** (સમજુતી), અને **હવનિષદ્** (વસ્તુસ્વરૂપ વિષેના સમજુતીના, દત્તકથાના, અથવા વાદવિવાદના, અને ધાર્મિક ચર્ચાના અથવા ફિલસૂફીના વચનો) એ ગ્રંથોમાથી જેટલા સચવાઈ રહ્યા છે તેટલા મળીનેજ એક મ્હોટુ સાહિત્ય થાય છે, પણ એ સચવાઈ રહેલા ગ્રંથોમા આપણને અજ્ઞાત એવા બીજાં બ્રાહ્મણોના નામ આપવામા આવ્યા છે અને તેમાથી ઉતારાઓ ટાકવામા આવ્યા છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હાલ અસ્તિત્વ ન ધરાવનારા ઘણા ગ્રંથો એક વખતે સુવિખ્યાત ગણાયા હશે જે સમયે યજ્ઞ એજ સધળી માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યો હતો, યજ્ઞવિધિઓનુ વર્ણન આપવુ, એ વિધિઓની અગત્યતા વિષે ચર્ચા ચલાવવી, એ વિધિઓની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ અને એનુ ખરૂં રહસ્ય શુ છે તેનુ અન્વેષણ કરવુ એજ જે સમયે માનવજુદિનો અગત્યનો

બ્યાપાર થઈ પડ્યો હતો તે સમયના સ્વરૂપનું પ્રતિબિમ્બ એ અન્યોમાં પડેલું આપણા જોવામાં આવે છે આવી રીતનો સમય, કે જેમાં બીજા કોઈ પણ સાહિત્યના અન્યો રચાયા નહોતા, તે અનેક વર્ષો સુધી પહોંચ્યો હશે એવું અનુમાન કરવું એ વાસ્તવિકજ છે, કારણ કે જુદા જુદા બ્રાહ્મણ અન્યોનું સ્વરૂપ જોકે એકદરે સરખું છે, તોપણ તેમાં જુદા જુદા સમયનો ભેદ આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતો નથી યજુર્વેદની સંહિતાઓના ગદ્યવિભાગ પછીના રીતસરના બ્રાહ્મણ અન્યોમાં પૃષ્ઠવિશ્વા-બ્રાહ્મણ, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, અને ઐતરેય બ્રાહ્મણનો જૂનામાં જૂનો ભાગ (પહેલી પાંચ પંચિકાઓ) એ ત્રણની વાક્યરચના તથા શબ્દ-પ્રયોગ એવા છે કે તે પરથી એ અન્યો સૌથી વધારે પ્રાચીન છે એવું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે છે આ અન્યોમાંથી તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણમાં સ્વરોના ચિહ્ન આપવામાં આવ્યા છે, અને પૃષ્ઠવિશ્વાબ્રાહ્મણમાં સ્વરોના ચિહ્ન હોવા વિષે જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણા અનુમાનને વળી વિશેષ ટેકો મળે છે જૈમિનીયબ્રાહ્મણ, કૌષીતાકિબ્રાહ્મણ, અને પેતરેયબ્રાહ્મણનો પાછલો ભાગ એ વધારે મોડા લખાયેલા છે એ ત્રણમાંથી

† એ અન્યના પચીસ અધ્યાય છે તે ઉપરથી એનું “ પૃષ્ઠવિશ્વાબ્રાહ્મણ ” એવું નામ પડ્યું છે એ અન્યને “ તાલ્લવકારબ્રાહ્મણ ” અથવા “ પ્રૌઢ-બ્રાહ્મણ ” એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે એ અન્ય સ્થાભવેદને લખતો છે, અને એમાં ઉદ્દગાતાના ધર્મ વિષે અને જુદી જુદી નતના સ્થામ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે

§ તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ એ કૃષ્ણ યજુર્વેદને લગતું છે કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં અન્યત્ર મને અને તેની સમજૂતી એ જેની જેવી ભેજસેજ જોવામાં આવે છે તેવીજ અહીં પણ જોવામાં આવે છે શુક્લ યજુર્વેદના જેવા જુદા બ્રાહ્મણ છે તેવા કૃષ્ણ યજુર્વેદને પણ જોઈ એ એવા વિચારથી આ બ્રાહ્મણ પાછળથી તૈયાર કરવામાં આવેલું એવો પ્રેા ઇંગ્લિશનો મત છે પણ એ અન્યની ભાષા ઉપરથી તેમજ સ્વરોના ચિહ્ન પણ એ અન્યમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એની પ્રાચીનતા જણાઈ આવે છે કૃષ્ણ યજુર્વેદની સંહિતાના અષ્ટક આઠને બાદે સાતજ છે અને એ અન્યમાં ચર્ચેલા કેટલાક વિષયો વિષે સંહિતાના કઈ પણ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી તે પરથી એવું લાગે છે કે એ બ્રાહ્મણનો કેટલોક ભાગ તો અત્યંત પ્રાચીન હશે અને સંહિતાની અદ્દરજ તેનો સમાવેશ થતો હશે

‡ જૈમિનીય (અથવા તલ્લવકારબ્રાહ્મણ) સ્થાભવેદનું લગતું છે, પેતરેય અને

જૈમિનીયબ્રાહ્મણ સૌથી જૂનું લાગે છે, અને વેત્તેરેયબ્રાહ્મણ બીજું કંઈ નહીં તો ભાષા ઉપરથી તો સૌથી મોડું રચાયેલું જણાય છે. વળી શતપથબ્રાહ્મણ એ એના કરતાં પણ મોડું રચાયેલું છે, કારણ કે એના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે વધારે આગળ વધેલા જણાય છે, જુદી જુદી જાતના જૂતકાળના ક્રિયાપદો ઉપરથી એનું મોડાપણું જણાઈ આવે છે, અને ઉપર ગણાવેલા સઘળા આહારો કરતાં એની શૈલી વધારે વિકાસ પામેલી છે એવું પણ આપણે સહેલાઈથી જોઈ શકીએ છીએ. અથર્વવેદનું ગોપથબ્રાહ્મણ અને સામવેદના ટૂંકા ટૂંકા આહારો એ આહારો-સાહિત્યના સૌથી મોડા રચાયેલા ગ્રંથો છે.

ભાષા તરફ જોતા, ઋગ્વેદના કરતાં આહારોમાં જુદા જુદા રૂપો વપરાયેલા જોવામાં આવે છે તોપણ સંકેતરૂપ (subjunctive) હજી વપરાતું જોવામાં આવે છે, અને પ્રાચીન સમયના સામાન્યરૂપ (infinitives) પણ ઘણા હજી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ખરેખર, એ આહારોની વાક્યરચના ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની ભાષાની સૌથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્થિતિનો ખ્યાલ ઋગ્વેદના કરતાં પણ વધારે સારો આપણને આવી શકે છે, અને એમ હોવાનું મ્હોટામાં મ્હોટું કારણ એ છે કે ઋગ્વેદની શૈલી ઉપર છંદને લીધે અમુક પ્રકારનું બંધન રહેલું છે અને આહારોમાં તેમ નથી. આહારોની અદર કેટલીક છંદોબદ્ધ રચનાઓ (ગાથાઓ) છે તે એ પ્રકારની રચનાઓના કેટલાક ખાસ લક્ષણોને લીધે અને એના વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપને લીધે એની આસપાસના ગદ્યથી ઘણી જુદી પડી આવે છે એ પ્રકારની રચનાઓ સાથે મળતી આવે એવી આ સમયની “સુપર્નાધ્યાય” એ નામની એક કવિતા છે તેની અદર વેદની જીવંત કવિતાનો સમય પૂરો થયા પછી વેદના સૂત્રોની શૈલીનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે એ કવિતામાં વેદના ઘણા રૂપો જોવામાં આવે છે, અને રચના ચિહ્ન પણ મૂકવામાં આવ્યા છે, પણ તેનીજ સાથે એ કવિતામાં ઘણા અર્વાચીન રૂપો પણ વપરાયેલા છે તે ઉપરથી, એટલુંજ નહીં પણ વૈદિક ભાષાનું અનુકરણ કરવાની મુશ્કેલીને લીધે અનેક અત્યંત વિચિત્ર પ્રયોગો પણ થયેલા છે તે ઉપરથી, એનું ખરૂં સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કૌષીતકી ઋગ્વેદને લખતા છે, અને શતપથબ્રાહ્મણ એ શુક્લ યજુર્વેદને લખતું છે. કૌષીતકિબ્રાહ્મણને શાક્ષાયનબ્રાહ્મણ એલું નામ પણ આપવામાં આવે છે.

આત્મજ્ઞોથી આગળ વધતા આરણ્યકો (અથવા અરણ્યના ગ્રંથો) આગળ આપણે આની પહેચીએ છિયે. એ ગ્રંથો આત્મજ્ઞોને છેડે મૂકનામા આવ્યા છે તે પરથી તેમજ એ ગ્રંથોમા ઇશ્વરજ્ઞાન સમ્બન્ધી ચર્ચા કરવામા આવી છે તે પરથી એ મોડા લખાયલા હોવા નોંધએ એવું માલમ પડી આવે છે મંસારથી નિવૃત્ત થઈને અરણ્યમા જેઓ વસતા હોય અને યજુર્વિધિઓનો જેઓએ ત્યાગ કર્યો હોય એવા ધાર્મિક માણસોના ઉપયોગને માટે એ ગ્રંથો રચાયલા છે એવું સાધારણ રીતે કહેવામા આવે છે પણ પ્રોફેસર આલ્ડનબર્ગના વિચાર પ્રમાણે, એ ગ્રંથોની અદરનો વિષય વધારે પ્રૌઢ, વધારે મહત્ત્વ, અને વધારે પવિત્ર હોવાને લીધે ગુરુ તરફથી શિષ્યને એનો ઉપદેશ ગામડામા નહીં પણ અરણ્યમા આપવામા આવે એના હેતુથી એ ગ્રંથો ગ્યાયત્રા હોવા નોંધએ એવું અનુમાન વધારે વાસ્તવિક લાગે છે

આરણ્યકોના વિચાર તથા વાણી ઉપરથી, સાહિત્યની ઉપનિષદો તરફની સંક્રાન્તિ એ આરણ્યકોદ્ધાર થયલી હોવી નોંધએ એવું અનુમાન થાય છે કેટલીક વાર એ ઉપનિષદોનો આરણ્યકની અદરજ સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે, અને ઘણી વાર આરણ્યકને છેડે એ ઉપનિષદોને મૂકવામા આવ્યા છે ઉપનિષદ્ એ શબ્દનો યૌગિક અર્થ “ પામ નીચે બેસવું ”† એવો થાય છે, અને નિ મશય પ્રથમ એ શબ્દનો અર્થ “ ખાનગી બેઠક ” એવાજ થતો હશે, પણ એ ઉપનિષદોનું જ્ઞાન સધળા શિષ્યોને નહીં, પણ ઉત્તમ અધિકારવાળા યાગકજ્ઞ શિષ્યોને (ધર્મ્યુખજ્ઞ શિષ્ય તરીકેની અવસ્થા પૂરી થના આની હોય તે સમયે) આપનામા

† સદ્ એ ધાતુના “ બેસવું, ” “ નાશ કરવો, ” “ જવું ” એના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થ થાય છે (શ્વેલ વિદ્યારણત્યવસાદનેષુ) પાશ્ચાત્ય વિદ્વાના એ મત એવું કહે છે કે “ સદ્ એલે બેસવું તે ઉપરથી ઉપનિષદ્ એ શબ્દ થયા છે ” પણ આપણા દીક્ષાગ્રંથ એ શબ્દને સદ્ એલે “ નાશ કરવો ” અથવા “ જવું ” એ ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થયલા માને છે ચર્ચાર્થ જ્ઞાન વડે કરીને અવિદ્યાનો જ નાશ કરે છે તે “ ઉપનિષદ્ ” શ્રદ્ધાવિષયક જ્ઞાન જ્ઞાના આપણી સમીપ આવે છે એવના જ્ઞાના વડે આપણુ શ્રદ્ધાની સમીપ જઈ મઠીએ છિયે તે “ ઉપનિષદ્ ” તૌત્તરીય ઉપનિષદ્ મા શકરાચાર્ય વળી ત્રીજે મુદ્ધાસો આપ્યો છે — “ પર શ્રેયોડસ્ત્યા નિષ્ણણમ્ ” (ઉચાના ઉચુ શ્રેય જેમા સમાયજી છે ને ઉપનિષદ્)

આવતું હશે તે ઉપરથી પાછળથી “ગૂઢ અથવા અલૌકિક વિદ્યા” એવો એ શબ્દનો અર્થ થયો હશે * એ અન્યોમા વસ્તુસ્વરૂપ વિષે ધર્મની અને ફિલસૂફીની ચર્ચાઓ કરવામા આવી છે, અને બ્રાહ્મણ સાહિત્યના વિકાસક્રમનું છેવટનું પગથિયું ઉપનિષદોથી અંકિત થયેલું છે એ ઉપનિષદોને બ્રાહ્મણઅન્યોને છેડે મૂકવામા આવ્યા છે તે ઉપરથી એને “વેદાન્ત” (વેદનો છેડો) એવું નામ પણ આપવામા આવ્યું છે પાછળથી, “વેદનો અંતિમ ઉદ્દેશ” એવો એ નામનો અર્થ મમળવવામા આવતો હતો આ ઉપનિષદોને “શ્રુતિ”ના ગણવામા આવતા, પણ સૂત્રોની ગણતરી “સ્મૃતિ”ના અન્યોમા કરવામા આવતી આત્મા અથવા બ્રહ્મ (પરમાત્મા)નું સ્વરૂપ એ સધળા જૂના ઉપનિષદોના મુખ્ય વિષય છે વેદની જુદી જુદી શાખાઓ તરફથી આ મુખ્ય વિષય સમ્બન્ધી જુદા જુદા ખુલાસાઓ આપવામા આવ્યા છે પ્રથમ, ઉપનિષદો ને એ સધળા શાખાઓના જ્ઞાનકાળના અન્યો ગણાતા હતા અને બ્રાહ્મણો તે કર્મ કાળના અન્યો ગણાતા હતા

એટલે, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનું ભાષાસ્વરૂપ પાઞ્જા સમયની સંસ્કૃત ભાષાને ધણું મળતું આવે છે અને ભાષાદૃષ્ટિએ જોતા, જે ઉપનિષદો પ્રાચીનમા પ્રાચીન છે તે બ્રાહ્મણઅન્યો અને સૂત્રઅન્યો એ બેની વચ્ચેનું સ્થાન રોકે છે

ઋગ્વેદની સાથે બે બ્રાહ્મણો જોડાયેલા છે, તેમાંનું એકરેય બ્રાહ્મણ એ વધારે અગત્યનું છે એ બ્રાહ્મણનો જે અન્ય હાલ મોજુદ

“ ‘ઉપનિષદ્’ એ શબ્દના અર્થ વિષે શાસ્ત્રીય ચર્ચાને માટે જુઓ પ્રો. મેક્સ મ્યુલરનું “Sacred Books of the East,” પુસ્તક પેલું, પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૭૯-૮૪

† એ બ્રાહ્મણ મહિદાસ ઐતરેય નામના ઋષિનું રચેલું હોવાથી એનું “ઐતરેય બ્રાહ્મણ” એલું નામ પડયું હતું એમ જણાય છે એ ઋષિના સમ્બન્ધમા સાચાણાચાર્ય એવી આખ્યાયિકા આપી છે કે એના પિતાને અનેક સ્ત્રીઓ હતી તેમા એકનું નામ ઇતરા હતું મહિદાસ એ ઇતરાનો પુત્ર હતો ઇતરાના પુત્ર મહિદાસના કરતા અન્ય સ્ત્રીઓના પુત્રો ઉપર મહિદાસના પિતાની વિશેષ પ્રીતિ હતી એક વખતે ચક્ષુસભામા મહિદાસના પિતાએ બીજા પુત્રોને પોતાના ખોળામા બેસાડ્યા, પણ મહિદાસને ન બેસાડ્યો આથી મહિદાસની આખમા આસુ આવી ગયા તે જોઈને મહિદાસની

છે તેના ૪૦ અધ્યાય છે એ ગ્રન્થના આઠ વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે, અને દરેક વિભાગ પાંચ પાંચ અધ્યાયનો બનેલો હોવાથી તેને 'પચ્ચિકા' એવું નામ આપવામા આવ્યું છે આતર પ્રમાણુ ઉપરથી ઐતરેય બ્રાહ્મણના છેલ્લા દસ અધ્યાયમા જે વિષય ચર્ચવામા આવ્યો છે તેને મળતું આવે એવું એ બ્રાહ્મણની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવનારા શાંત્યાયનબ્રાહ્મણમા કઈ પણ આપવામા આવ્યું નથી, પણ એ વિષય શાંત્યાયનસૂત્રમા ચર્ચવામા આવ્યો છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે એ છેલ્લા દસ અધ્યાય વેતરેયબ્રાહ્મણમા પાછળથી ઉમેરવામા આવ્યા હશે વળી છેલ્લી ત્રણ પચ્ચિકાઓ પહેલી પાંચના કરતા વધારે મોડી લખાઈ હોય એમ જણાય છે, કાગળ કે એ ત્રણ પચ્ચિકાઓમા હાલ જેને પરોક્ષ ભૂતકાળ કહેવામા આવે છે તે (perfect) ના રૂપે જ્ઞાતાંતોના વર્ણન આપવાને માટે વપરાયલા છે, ત્યારે પહેલી પાંચ પચ્ચિકાઓમા પ્રાચીનમા પ્રાચીન બ્રાહ્મણોની પેઠે આધુનિકતા સૂચવવાની એ રૂપોની મૂળ શક્તિ જળવાઈ રહેલી જોવામા આવે છે આ બ્રાહ્મણનો જે અગત્યનો ભાગ છે તે સોમયાગને લગતો છે પ્રથમ અગ્નિદ્યોમ એ નામનો સોમ-યાગ, જે એક દિવસ સુધી પહોંચે છે, તેની ચર્ચા કરવામા આવી છે (૧-૧૬), પછી ગવામયન, જે ૩૬૦ દિવસ સુધી પહોંચે છે, તેની ચર્ચા કરવામા આવી છે (૧૭-૧૮), અને પછી ઠાદશાહ, અથવા "બાર નિવસનો વિધિ," તેના વિષે ચર્ચા કરવામા આવી છે (૧૯-૨૪). બાકીના ભાગ(૨૫-૩૨)મા અગ્નિહોત્ર વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે, અને એ ભાગ પરિશિષ્ટના જેવો જણાય છે.

માતાને પણ ઘણું લાગી આવ્યું તેણે પોતાની કુલદેવતા "મૃમિ" ની પ્રાર્થના કરી એટલે ભૂમિદેવી પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપે યજ્ઞસભામા પ્રકટ થયા તેમણે મહિદાસને એ સિદ્ધાસન ઉપર બેસાડ્યો અને તે વિદ્વાન હોતો તેથી તેને ચાળીસ અથવા ત્રીસ બ્રાહ્મણનું જ્ઞાન આપ્યું આ કારણથી એ બ્રાહ્મણનું "ઐતરેય એવું નામ પડ્યું એજ મહિદાસને આનંદીય "ઐતરેય ઉપનિષદ" ના ભાષ્યચા નારાયણના અવતાર તરીકે વર્ણવ્યો છે, અને કહ્યું છે કે એ- મનવ પ્રસંગે એ મહિદાસ સહસ્રા પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપે પ્રકટ થયા તે વખતે સઘળા બ્રાહ્મણોને અને દેવતાઓને પણ મૂર્ચ્છા આવી ગઈ પણ બ્રહ્માના આવી પહોંચવાથી તેઓ પાછા શુદ્ધિમા આવ્યા મહિદાસને તેઓએ નમન દીધું અને એની પાસથી તેઓએ જ્ઞાન મેળવ્યું અને મહારમાઓએ 'હમે ત્હમારા દાસ છીએ' એવું એને કહ્યું તે પરથી એનું "મહિદાસ" એવું નામ પડ્યું.

છેલા ભાગમાં (૩૩-૪૦), રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓ વિષે અને રાજાના પુરોહિતની પદવી વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તે પણ મોડો રચાયેલો હોવાના સ્પષ્ટ ચિહ્નો જણાઈ આવે છે

ઋગ્વેદના ખીજા આહણનું નામ કૌષીતકિબ્રાહ્મણ અથવા શાંસ્વાયનબ્રાહ્મણ એવું છે. એના ત્રીસ અધ્યાય છે એકદરે, પેતરેચના મળ અન્ધમાં, એટલે એની પ્રથમની પાંચ પશ્ચિમકાઓમાં, જે વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે તેજ અહીં પણ ચર્ચવામાં આવ્યો છે, પણ ચર્ચાનું ક્ષેત્ર અહીં લગભગ વધારે મોટું રાખવામાં આવ્યું છે. કારણ કે એના પ્રથમના અધ્યાયોમાં અગ્નિ-આધ્વાનથી માડીને રાજના સહવાર સાગના હોમ (અગ્નિહોત્ર) વિષે, પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યાના વિધિ વિષે, તેમજ ચાતુર્માસના યજ્ઞો વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તોપણ આ સ્થળે પણ સોમયાગને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે કૌષીતકિ-બ્રાહ્મણમાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે વધારે સંપૂર્ણ અને વધારે સુવ્યવસ્થિત છે, તે ઉપરથી એવું ભાસે છે કે આ આહણ પેતરેચની પહેલી પાંચ પશ્ચિમકાઓ કરતા વધારે મોટું લખાયું હશે પેતરેચના પહેલા ભાગની બાષાશૈલી કૌષીતકિના કરતા વધારે પ્રાચીન છે એ ચોક્કસ સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે એક ઠેકાણે, જે દેવને માટે પાછલા સમયમાં શિવ એજ નામ હમેશા વાપરવામાં આવ્યું છે તેના સમ્બન્ધમાં ઈશાન અને મહાદેવ એ નામો વાપરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એકેસર વેળે એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે શુક્લ યજુર્વેદના મોડામાં મોડા ગ્રંથો અને અચર્વવેદ તથા શતપથબ્રાહ્મણના જે ભાગોમાં શિવને માટે આ નામો વપરાયલા જોવામાં આવે છે તે જે વખતે રચાયા તે અરસામાંજ કૌષીતકિબ્રાહ્મણ રચાયું હોવું જોઈએ

આ આહણોમાંથી સ્થળસમ્બન્ધી પ્રમાણો ધણા થોડા નીકળી આવે છે તોપણ, પેતરેચબ્રાહ્મણમાં હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી યોગીઓ વિષે જે રીતથી કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સહીસલામત રીતે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે કુરુ-પંચાલનો દેશ, કે જેમાં (આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે) વેદના વિધિઓનો વિકાસ થયો હોવો જોઈએ અને ધર્ષપર ઋગ્વેદના સંસ્તોતો હાલની સંહિતાના ૩૫મા સંગ્રહ થયો હોવો જોઈએ, તેમાં એ ગ્રંથનો (પેતરેચબ્રાહ્મણનો) જન્મ

થયો હશે કૌશીતકિબ્રાહ્મણ ઉપરથી આપણને એવું માલમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર પ્રદેશમાં ભાષાનો અભ્યાસ વિશેષ કરવામાં આવતો હતો, અને ત્યાં આગળ અભ્યાસ કરીને જે વિદ્યાર્થીઓ પાછા ફરતા તેઓ ભાષાશાસ્ત્રની ખાખતમાં પ્રમાણરૂપ ગણાતા હતા.

આ બ્રાહ્મણોમાં, માણસને ખાસ રસ પડે એવું તત્ત્વ અનેક વાર્તાઓ તથા દત્તકથાઓનું છે. વેતરેયબ્રાહ્મણમાં સૌથી વધારે લાખી અને સૌથી વધારે લક્ષ ખેંચે એવી વાર્તા શુન શોષ (“રતરાની પૂછડી”)ની છે એ વાર્તા સાતમી પશ્ચિમકાના ત્રીજા અધ્યાયમાં આવે છે એ વાર્તા નીચે પ્રમાણે છે.

હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને ઈર્ષ પણ મતાન નહોતું, તેથી તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “મહને જે પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તો વરુણદેવને યજ્ઞ કરીને હું તેનું ખલિદાન કરીશ ” પછી રોહિત નામના પુત્રનો જન્મ થયો, પણ હરિશ્ચન્દ્રે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી નહીં અને ઈર્ષ કંઈ ખઠાના કાઢીને વિલગ કર્યા કીધો આખરે, એ છોકરો મ્હોટો થયો એટલે વરુણના આગ્રહને લીધે એના પિતાને યજ્ઞની તૈયારી કરવી પડી પણ રોહિત વનમાં નહાતો ગયો અને ત્યાં આગળ ૬ વર્ષ સુધી તેણે ભટક્યા ર્યું, અને એ પરમ્યાન વરુણની અવકૃપાથી રોહિતના પિતા હરિશ્ચન્દ્રને જળધરનો રોગ લાગુ પડ્યો આખરે એ હરિશ્ચન્દ્રને એડ ભૂમે મરતો બ્રાહ્મણ મળી આવ્યો તેણે સો ગાયો લઈને તેના ખંડલામાં રોહિતને મ્થાને ખલિદાનાર્યે પોતાના પુત્ર શુન શોષને વેચવાનું કખૂલ કર્યું “બ્રાહ્મણની કિંમત ક્ષત્રિયના કરતા વધારે છે” એવું કહીને રોહિતને સ્થાને શુન શોષને સ્વીકારવાની વરુણે હા પાડી પછી શુન શોષને યજ્ઞના સ્તભની સાથે બાંધવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછીનો યજ્ઞવિધિ થવાની તૈયારી હતી તે વખતે શુન શોષ તરફથી વારાફરતી જુદા જુદા દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી અફ્રેક પછી અફ્રેક મત્ર એ બોલતો ગયો તેમ તેમ વરુણના પાશ દૂર થતા ગયા અને રાજાનો બ્યાધિ પણ મટવા માડ્યો એવી રીતે આખરે શુન શોષ છૂટો થયો અને હરિશ્ચન્દ્રને પણ સંપૂર્ણ આરોગ્યની પુન પ્રાપ્તિ થઈ.

વેતરેયબ્રાહ્મણના ગદ્યની શૈલી અપકવ, વિષમ, કઠગી, અને અધુરી (ઘણા સખ્દો જેમાં અધ્યાહાર રાખવામાં આવ્યા હોય એવી)

છે. જ્ઞાન જોષની વાર્તાઓ વચ્ચે વચ્ચે જે કવિતાઓ ભેળાયેલી છે તેમાંના નીચેના ઉતારો બ્રાહ્મણોની અદર ગાથાઓ આપવામાં આવી હોય છે તેના નમૂનો આપણી આગળ રજુ કરે છે પુત્રજન્મની અગત્યતા વિષે ૧૧૨૬ નામના ઋષિ તરફથી હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને જે વચનો કહેવામાં આવેલા તે નીચેના શ્લોકોમાં આપ્યા છે —

ઋણમર્મિત્સનયત્યમૃતત્વં ચ ગચ્છતિ ।
 પિતા પુત્રસ્ય જાનસ્ય પડ્યેચ્ચેજ્જીવતો મુલમ્ ॥
 યાવત્ પૃથિવિવ્યા મોગા યાવંતો જાતવેદસિ ।
 યાવતો અપ્સુ પ્રાણીના ભૂયાન્પુત્રે પિતુસ્તત ॥
 શશ્વત્પુત્રેણ પિતરોઽત્યાયન્બહુલં તમ
 આત્મા હિ જઙ્ઞ આત્મન સ ઇરાવત્યતિતારિણી ॥

* * * *

અન્ન હ પ્રાણ શરણ હ વાસો
 રૂપ હિરણ્ય પશવો વિવાહા ।
 મલ્લા હ જાયા કૃપણ હ દુહિતા
 જ્યોતિર્હિ પુત્ર પરમે વ્યોમન ॥

(પિતા જ્યારે જીવતા પુત્રને જન્મ પામેલો જોય છે અને તેના સુખનુ દર્શન કરે છે ત્યારે એના વડે એ પોતાના ઋણથી મુક્ત થાય છે અને અમૃતતવની પ્રાપ્તિ કરે છે પ્રાણીઓને પૃથ્વી, અગ્નિ, તથા પ્રાણી વડે જે જે સુખ મળી શકે છે તેના કરતા પુત્રથી પિતાને વધારે સુખ મળે છે હમેશા, પુત્ર વડે પિતાઓ ગાઢ અધકારને ભેદીને આગળ નીકળી ગયા છે પિતાનો આત્મા તેજ પુત્રરૂપે જન્મ પામે છે અને એને નદીને પેલે પાર લઈ જાય છે અન્ન એ માણસનો પ્રાણ છે, વસ્ત્રો એ એને આશ્રય આપનારા છે, હિરણ્ય એને રૂપ આપનાર છે, અને વિવાહ એને પરુઓની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, એની સ્ત્રી તે એની મિત્ર છે, એની હિંદિતા તે એનામાં કૃપણતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરનારી છે, એનો પુત્ર તેજ પરમ આકાશના જ્યોતિ જેવો છે.)

પેતરેય આરણ્યક તે પેતરેય બ્રાહ્મણનેજ લગતું છે એ આરણ્યકના ૧૮ અધ્યાય છે, તેને પાંચ અણુસરખા વિભાગમાં બહેચી દેવામાં આવ્યા છે એ પાંચમાંથી છેલ્લા એ વિભાગ સૂત્રની ગૈલીમાં રચાયેલા છે, અને ખરૂં જોતાં સૂત્રના સાહિત્યમાંજ એની ગણતરી થવી જોઈએ પહેલા ત્રણ વિભાગમાં ચાર જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા થયેલી અષ્ટ જોવામાં આવે છે પહેલા વિભાગમાં સોમયાગની જુદી જુદી પ્રાર્થનાઓ વિષે કેવળ કર્મકાણ્ડની દૃષ્ટિએ કથન કરવામાં આવ્યું છે એથી ઉલટું, બીજા વિભાગમાં પહેલા ત્રણ અધ્યાય તે ઈશ્વરજ્ઞાનને લગતા છે, અને તેમાં પ્રાણ અને પુરુષ એ નામથી પરમાત્મા વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે એનો વિષય ઉપનિષદોને મળતો આવે છે, અને એમાં જે વધારે મહત્વના વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાંના કેટલાક કૌર્ષીતકિ ઉપનિષદમાં, કોઈ વખત તો શબ્દેશબ્દ, ફરીથી જોવામાં આવે છે એજ વિભાગના બાકીના ચાર અધ્યાયનું પેતરેય ઉપનિષદ અનેક છે છેવટે, ત્રીજા વિભાગમાં વેદના સહિતાપાઠ, પદપાઠ, અને ક્રમપાઠ એ ત્રણ વિભાગના તેમજ જુદા જુદા મૂળાક્ષરોના ગૂઢ તથા આલંકારિક અર્થોની સમજૂતી આપવામાં આવી છે ચોથા વિભાગમાં માત્ર મહાનામ્નીના શ્લોકો આવ્યા છે, અને પાંચમો વિભાગ સૂત્રનો છે

કૌર્ષીતકિ આરણ્યક એ કૌર્ષીતકિ બ્રાહ્મણની સાથે જોડાયેલું છે એ આરણ્યકના ૧૫ અધ્યાય છે તેમાંના પહેલા એ અધ્યાય પેતરેય આરણ્યકની પહેલી તથા પાંચમી પશ્ચિમને મળતા આવે છે, સાતમો અને આઠમો એ એ અધ્યાય પેતરેય આરણ્યકની ત્રીજી પશ્ચિમને મળતા આવે છે, અને વચ્ચેના ચાર અધ્યાય (૩-૬)નું કૌર્ષીતકિ ઉપનિષદ અનેક છે આ પાછલું ઉપનિષદ લાગુ અને ધર્મ રસ પડે એવું છે આરણ્યકના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં એ ઉપનિષદ હમેશા એકજ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી તે ઉપરથી આરણ્યક પૃઃ થયા પછી ઉપનિષદનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ પાછળથી એની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન કરવામાં આવે તો તે વધારે પડતું જહેવામાં આવશે નહીં

સામવેદની તાળડી અને તલ્લવકાર અથવા જૈમિનીય એની બે સ્વતંત્ર શાખાઓના આલેખો આજ દિન સુધી સચવાઈ રહ્યા છે આ વેદના બીજા ત્રણ કેટલાક ગ્રંથોને ધર્મવિષયક ગ્રંથો તરીકે ગણવામાં

આવ્યા છે, પણ ખરેખરા આહણ્યો ત્રણ છે તલ્લવકારનું બ્રાહ્મણ ધણુંખર હજી છપાયા વગરનું છે તેના પાંચ વિભાગ હોય એમ જણાય છે ખેલ્યા ત્રણ વિભાગ, જે હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી, તેમા મુખ્યત્વે કરીને યજુર્વિધિના જુદા જુદા વિભાગ વિષે ચર્ચા કરવામા આવી છે એથા વિભાગને ઉપનિષદ્બ્રાહ્મણ એવું નામ આપવામા આવ્યું છે વર્ણુખર, “ગૂઢ અર્થોનું આહણ્ય” એવો એ નામનો અર્થ થતો હશે એમા આરણ્યકની જાતના જુદા જુદા રૂપકો, ગુરુઓની એ નામાવલી, પ્રાણની ઉત્પત્તિ અને સાવિત્રી છદ વિષેનું એક પ્રકરણ, એ સર્વ ઉપરાત કેન એ નામનું ટૂંક પણ અગત્યનું ઉપનિષદ્ પણ આપવામા આવ્યું છે પાંચમા વિભાગનું નામ આર્વેયબ્રાહ્મણ છે, તેમા સામવેદના રચનારાઓને સંક્ષેપમા ગણાવી જવામા આવ્યા છે

પચ્ચવિંશબ્રાહ્મણ એ તાણ્ડીઓની શાખાનું છે એને તાણ્ડ્ય અથવા પ્રૌઢબ્રાહ્મણ એવું નામ પણ આપવામા આવ્યું છે પચ્ચવિંશબ્રાહ્મણ એ નામ ઉપરથીજ સૂચવાય છે તે પ્રમાણે એ આહણ્યના પચીસ વિભાગ છે ન્હાના હવિઓથી માડીને સો દિવસ સુધી અથવા કેટલાક વરસો સુધી પણ ખેલ્યે એવા સોમયજો વિષે એ આહણ્યમા કથન કરાયેલું છે ધણી દતકથાઓ ઉપરાત, સરસ્વતી અને હપ્તતીના કિનારાઓ ઉપર કરવામા આવતા યજ્ઞોનો સૂક્ષ્મ અહેવાલ એ આહણ્યમા આપવામા આવ્યો છે કુરુક્ષેત્રનું સ્થાન એ આહણ્યના ગ્યનારાઓને અચાત ન્હોતું, પણ સ્થળ સમ્બન્ધી વિશેષ માહિતી એ અન્થમાથી મળી આવે છે તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ આહણ્યનું સ્થાન વધારે પૂર્વે દિશામા આવેલું હોતું જોઈએ એ આહણ્યમા આપેલા વ્રાત્યસ્તોમ નામના યજ્ઞો, જે આહણ્ય વર્ગની બહારના આર્ય લોકોને આહણ્ય વર્ગમા દાખલ થવા માટે કરવાના હતા, તે ખાસ ગણાવવા જેવા છે. કૌષીતકિઓની શાખા વિરુદ્ધ જે સખત દ્રોણી લાગણી એ આહણ્યમા દર્શાવવામા આવી છે તે પણ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે એવી છે પચ્ચવિંશબ્રાહ્મણ એ જોકે સ્વતંત્ર અન્થ ગણાય છે, તોપણ એની સ્વતંત્રતા નામનીજ છે ખરું જોતા એ પચ્ચવિંશબ્રાહ્મણનું પરિશિષ્ટ છે એના નામ ઉપરથી સૂચવાય છે તે પ્રમાણે પચ્ચવિંશબ્રાહ્મણનો એ છવીસમો વિભાગ છે એના છેલ્લા પાંચ પ્રકરણોને અનુતબ્રાહ્મણ એવું નામ આપવામા આવ્યું છે. બહારના અદ્વિત બનાવોની અથવા

નહારા શકુનોની માડી અસર દૂર થાય એ અદ્વૃત્તબ્રાહ્મણનો ઉદ્દેશ છે દેવતાઓની મૂર્તિઓ ખડખડ હસતી, રડતી, ગાતી, નાચતી, પ્રવેદથી ભીંભઈ જતી, ભાગી જતી જણાય અથવા એવું ખીજી કંઈ જણાય તેના અશુભ ફળનો ત્યાગ કરવાના સાધન એ આહિણુમા દર્શાવવામા આવ્યા છે

આ શાખાના ખીજ આહિણુ નામ “છાન્દોગ્યબ્રાહ્મણ” છે, તેમા કર્મેકાષ્ઠનો નિષય થોડોજ ચર્ચાિયો છે એમા સોમયાગ વિષે કંઈ પણ કહેવામા આવ્યું નથી, પણ જન્મપ્રસંગના તથા વિવાહપ્રસંગના વિધિઓ અથવા દેવતાઓની પ્રાર્થનાઓ, એ વિષેજ ચર્ચા કરવામા આવી છે એ આહિણુના પહેલા બે પ્રપાઠકમાજ આ ચર્ચા થયલી છે બાકીના આઠ પ્રપાઠક મળીને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ થયું છે

આ સિવાય ખીજ ચાર ટૂકા ગ્રન્થો છે તેને આહિણુ એવું નામ આપવામા આવ્યું છે ખરૂં, પણ ખરૂં જોતા તે આહિણુ નથી આ ચાર ગ્રન્થો તે સામવિધાનબ્રાહ્મણ, જે સધળી જાતના વહેમી રિવાજોને લગતા મત્રોના ઉપયોગ વિષેનો ગ્રન્થ છે તે, દેવતાધ્યાયબ્રાહ્મણ, જેમા સામવેદના જુદા જુદા મત્રોના દેવતાઓ વિષે કેટલાક કથન કરવામા આવ્યા છે તે, ઘશબ્રાહ્મણ, જેમા સામવેદના આચાર્યોની યજમાણી આપવામા આવી છે તે અને છેલ્લું સહિતોપનિષદ, જેમા વેતરેય આરણ્યકની ત્રીજી પશ્ચિમકાની પેઠે, વેદના પાઠ કરી રીત થવો જોઈએ તેની ચર્ચા કરવામા આવી છે તે એ પ્રમાણ છે

સામવેદના આહિણુમા જે ગહન ચર્ચાઓ કરવામા આવી છે તેનું સ્વરૂપ એવું અતિશયોક્તિભરેલું અને વિલક્ષણ છે કે તેને લીધે એ આહિણુ ખીજ સધળા આહિણુથી જુદા પડી આવ છે જુદા જુદા સામની ગૃધ્ની ઉપરના અને સ્વર્ગ ઉપરના સત્રળા પદાર્થોની સાથે એકતા સ્થાપિત કરવી એ સામવેદના આહિણુનું મૌખી વિરોધ પ્ધાન ખેંચે એવું લક્ષણ છે તેનીજ સાથે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા રસ ઉપજ કરે એવી પણ ધણી લકીંગતો એ આહિણુમા આપવામા આવી છે

કૃષ્ણ યજુર્વેદના કઠ અને મૈત્રાયણીય શાખાઓમા જુદી જુદી સહિતાઓના ગદ્યવિભાગ સિવાય ખીજ કંઈ પણ આહિણુ નથી. તૈત્તિરીય શાખામા, સહિતાનો ગદ્યવિભાગ એ સૌથી વધારે

જૂનુ અને સૌથી વધારે અગત્યનું આદ્ય છે તે ઉપરાંત એ શાખામાં તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણનો ત્રણ વિભાગનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ પણ છે પણ એ આદ્યનું સ્વરૂપ તૈત્તિરીય સહિતા કરતા જુદું હોય એવું લાગતું નથી, પણ તેના તેજ વિષયને આગળ લખાવવામાં આવ્યો હોય એવું જણાય છે સંહિતામાં નહીં આપેલા એમ થોડાક યજ્ઞો વિષેનો એ પરિશિષ્ટ ગ્રંથ છે, તે ઉપરાંત સહિતામાં ચર્ચાઈ ગયેલા કેટલાક વિષયો એ ગ્રંથમાં વધારે વિસ્તારથી ચર્ચામાં આવ્યા છે વળી તૈત્તિરીય આરણ્યક એ નામનો ગ્રંથ પણ છે, તે પાછો તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણનો પરિશિષ્ટ ગ્રંથ છે એના દશ પ્રકરણોમાંથી છેલ્લા ચાર પ્રકરણો વડે આ શાખાના બે ઉપનિષદો બનેલા છે ૭ થી ૯ સુધીના પ્રકરણો તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ કહેવાય છે, અને દશમ પ્રકરણ તે મહાનારાયણ ઉપનિષદ્ અથવા યાજ્ઞિકી ઉપનિષદ્ એ નામથી ઓળખાય છે આ ચાર પ્રકરણો સિવાય, આદ્ય અથવા આરણ્યક એ નામથી સહિતાના કરતા જુદા વિષયનું સૂચન થતું નથી, પણ પાછળથી બીજા વેદોનું કૃત્રિમ અનુકરણ કરીને વિષયની ભિન્નતા ન હોવા છતાં બ્રાહ્મણ, આરણ્યક એ જુદા જુદા નામોના પ્રયોગ તેના તેજ વિષયની ચર્ચા કરનારા ગ્રંથોના સમન્વયમાં કરવામાં આવ્યો છે

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના ત્રીજા વિભાગના છેલ્લા ત્રણ પ્રકરણો તેમજ તૈત્તિરીય આરણ્યકના પહેલા બે વિભાગ, એ બેકે કંઈ શાખાના ગ્રંથો તરીકે ગણવામાં આવ્યા નથી, તોપણ પ્રથમ એ ગ્રંથો કંઈ શાખાનાજ હતા તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ અને તૈત્તિરીય આરણ્યકના આ સિવાયના બીજા ભાગમાં ય્ અને ઋનો દ્વય અને ઉઞ્ કરવામાં આવેલો જણાય છે, પણ આ ભાગમાં તેમ કરવામાં આવેલું નથી, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે આ ભાગની ઉત્પત્તિનું સ્થાન બીજા ભાગ કરતા જુદું છે આ કાઠક પ્રકરણમાં એક સ્થળે (તૈ બ્રા ૩,૧૧) નાચિકેત એ નામના અગ્નિનું રહસ્ય સમજાવતી વખતે એવી વાર્તા કહેવામાં આવી છે કે નચિકેતસ્ એ નામનો છોકરો હતો તે થમને ઘેર ગયો હતો તે વખતે થમ રાજ તરફથી તેને ત્રણ વરદાન આપવામાં આવ્યા હતા આ વાર્તા ઉપરથી કાઠક ઉપનિષદ્ સ્થાયલ છે

મૈત્રાયણીસહિતાનું સ્વતંત્ર આદ્ય નથી, પણ એ સહિતાના ચોથા વિભાગમાં પહેલા ત્રણ વિભાગની સમજુતીઓ તથા વધારાની

હકીગતો આપવામાં આવી છે, તેથી એ ચોથા વિભાગને એક જાતનું આલ્પણ ગણી શકાય એમ છે. આ સંહિતાની સાથે જોડાયેલો મૈત્રાયણ ઉપનિષદ્ એ નામનો ગ્રન્થ છે, તેને હસ્તલિખિત પ્રતોમાં કેટલીક વાર ખીન્ન વિભાગ તરીકે અને કેટલીક વાર પાચમા વિભાગ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે મૈત્રાયણીય અથવા મૈત્રી ઉપનિષદ્ એવું નામ પણ એ ગ્રન્થને આપવામાં આવ્યું છે

શુક્લ યજુર્વેદના વિધિઓની સમજાતી શતપથબ્રાહ્મણમાં વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવી છે એ આલ્પણના મો અધ્યાય છે તે ઉપરથી શતપથ અથવા “ મો રસ્તાવાળું,” એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું છે ઋગ્વેદથી ખીન્ને નખરે, વૈદિક સાહિત્યના આખા ક્ષેત્રમાં મોથી વધારે અગત્યનો ગ્રન્થ આ છે એ ગ્રન્થના બે પાઠ છે માધ્યદિન શાખાનો પાઠ તે ટ્રાઈસર વેગર તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, અને કાળવ શાખાનો પાઠ તે ટ્રાઈસર ધગલિંગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા માડ્યો છે માધ્યદિન શાખાનો ગ્રન્થ ૧૪ કાણ્ડનો બનેલો છે, અને કાળવ શાખાનો ગ્રન્થ ૧૭ કાણ્ડનો બનેલો છે પ્રથમ ગ્રન્થના પહેલા નવ કાણ્ડ વાજસનેયિસંહિતાના પ્રથમના ૧૮ કાણ્ડને મળતા આવે છે એ નવ કાણ્ડ ને આખા ગ્રન્થનો જૂનામાં જૂનો ભાગ છે એમાં કઈ પણ મહત્ત્વ નથી આગમાં કાણ્ડને મધ્યમ, અથવા “ વચલો ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે છેલ્લા પાંચ કાણ્ડ (અથવા એકલા ૧૦ થી ૧૩ સુધીના કાણ્ડ એમ પણ હોય) તેને એક વખતે આલ્પણના જુદાજ ભાગ તરીકે ગણવામાં આવતા ૧૦મા કાણ્ડમાં અગ્નિરહસ્ય સમન્વવામાં આવ્યું છે, ૧૧મા કાણ્ડમાં આગલા વિધિનું એક પ્રકારનું સિંહાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે, અને ૧૨મા તથા ૧૩મા કાણ્ડમાં જુદી જુદી વધારાની હકીગતો કહેવામાં આવી છે ૧૪મો કાણ્ડ તે આરણ્યકનો છે, અને એના છેલ્લા છ અધ્યાયનું બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ બનેલું છે

શતપથબ્રાહ્મણના ૬-૧૦ કાણ્ડની સ્થિતિ જુદી રીતની છે અગ્નિની વેદિ કેવી કરવી તે વિષય એ કાણ્ડોમાં ચર્ચાયા છે એ કાણ્ડોમાં યાજુર્વેદનું નામ પણ દેવામાં આવ્યું નથી અને શાણ્ડિત્યના વચનોને મ્હોઠામાં મ્હોઠા પ્રમાણે તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે અદર ગાંધાર, સલ્લ, કેકય વગેરે લોકોના નામ આપવામાં આવ્યા છે તે વાયવ્ય

દિશામાં વસનારા લોકોના છે. ખીન્ન કાણ્ડોમાં હમેશા યાજ્ઞવલ્ક્યનું પ્રમાણ મ્હોટામાં મ્હોટું ગણવામાં આવ્યું છે, અને પૂર્વના અથવા હિન્દુસ્તાનના મધ્ય પ્રદેશના લોકો, કુરુપંચાલ, કોસલ, વિવેહ, સુંજય વગેરે સિવાય ખીન્ન કોઈ લોકોનું નામ પણ ભાગ્યેજ દેવામાં આવ્યું છે પાત્ર શાણ્ડિલ્યના કાણ્ડોને મૂળ રચનાર ખીન્ન કાણ્ડોના રચનારથી જુદો હતો એ વાત ભાષાના કેટલાક તફાવતો, જે પાછલા સમયના સંગ્રહ-કર્તાથી દૂર કરી શકાયા નથી, તે પરથી માલમ પડી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, હાલ જે પરાક્ષ જૂતકળ (perfect) કહેવાય છે તેના રૂપોને શાણ્ડિલ્યના કાણ્ડોમાં (તેમજ ૧૩માં કાણ્ડમાં) ટટાન્તકથનને માટે ઉપયોગ કરાયેલો ખીલકુલ જોવામાં આવતો નથી

શતપથબ્રાહ્મણમાંથી સ્થળ સમ્બન્ધી જે માહિતી મળી શકે છે તે પરથી એવું જણાય છે કે કુરુ-પંચાલનો દેશ તેજ બ્રાહ્મણોના સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન હતું એ ગ્રન્થમાં કુરુ લોકોના રાજ તરીકે જનમેજયની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્મના એ સમયના સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ઉપદેશક મારુણિને વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ પંચાલ હતો તોપણ એટલું ખુલ્લું છે કે એ વખત સુધીમાં મધ્યદેશની પૂર્વના મુલકો લગી—કોસલ, જેનું રાજધાનીનું નગર જયોધ્યા હતું, અને વિવેહ (એટલે તિહૃત અથવા ઉત્તર બિહાર), જેનું રાજધાનીનું નગર મિથિલા હતું, ત્યાં લગી—બ્રાહ્મણોનો ધર્મ ફેલાઈ ચૂક્યો હતો વિવેહના રાજ જનકની દરબારમાં કુરુ-પંચાલ દેશના અનેક બ્રાહ્મણો આવતા હતા એ દરબારમાં જે વાગ્યુંદો ચાલતા તે શતપથબ્રાહ્મણના પાછલા કાણ્ડોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે એવા મુલકોમાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું પરાક્રમ સૌથી વધારે હતું એ જાતે મારુણિને શિષ્ય હતો, અને (૬થી ૧૦ સુધીના કાણ્ડ સિવાય) આખા બ્રાહ્મણમાં, આધ્યાત્મિક વિષયોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું પ્રમાણ એનું ગણવામાં આવ્યું છે એ બ્રાહ્મણના કેટલાક ફકરાઓ ઉપરથી, યાજ્ઞવલ્ક્યની જન્મ જૂમિ વિવેહમાં હોય એ ધણું સંભવિત જણાય છે ‡ એ બ્રાહ્મણનો

‡ શતપથ બ્રાહ્મણ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય એ બેજ વિવેહના સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા છે એવો મત (જે આ સ્થળે જણાવવામાં આવ્યો છે) તે હવે પ્રો. મેક્ડોનલ્ડને ભૂલભરેલો લાગે છે, અને તેઓ ધારે છે કે બેકે શતપથ બ્રાહ્મણને પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભયનું સાત જ્ઞાન હતું, તોપણ એ ગ્રન્થનો ઉદ્ભવ ધણું કરીને કુરુપચાલમાં થયો હશે

સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ, જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ પૂર્વના દેશનો હોય એવું લાગે છે, તેણે વાદવિવાદમાં પશ્ચિમના સૌથી નામાંકિત આચાર્યોની પણ હરાવ્યા એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી શુક્લ-યજુર્વેદનો સમ્રાટ આ પૂર્વના પ્રદેશમાં જ થયો હશે એવું અનુમાન થાય છે.

જે સમયે વિદેહના દેશમાં બ્રાહ્મણધર્મ હજી ફેલાઈ ચૂક્યો નહોતો તે ગત સમયના સસ્કાર ટકી ગયેલા જ્ઞાનપચબ્રાહ્મણમાં આપણા જોવામાં આવે છે. કદાહરણ તરીકે, 'હેલા કાળમાં એક માર્તા કહેવામાં આવી છે તે પરથી અર્થ લોકોના પૂર્વ તરફના પ્રયાણના તથા જુદા જુદા સમય આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. વિદેહ (જે વિદેહનું વિશેષ પ્રાચીન રૂપ છે) તે દેશનો રાજા માધવ હતો, અને તેનો કુલગુરુ ગોતમ રાહુગણ હતો. તે રાજા એક વખતે સરસ્વતીના કિનારા ઉપર હતો અગ્નિવૈશ્વાનર (જે આ સ્થળે બ્રાહ્મણધર્મના એક મુખ્ય ચિહ્ન તરીકે બ્રાહ્મણોનો સુધારો સૂચવે છે) તે આ સ્થળ આગળથી સળગતો સળગતો પર્વ દિશા તરફ ગયો, અને માધવ પોતાના કુલગુરુ માથે એની પાછળ પાછળ ગયો. આખરે એ સદાનીર (ધણુખડ હાલની ગડક, જે પછના આગળ ગંગાનદીની માથે મળી જાય છે) ત્યાં મુઠી આવી 'હોર્યો એ નદી ઉત્તર તરફના 'હાડમાથી નીચળે છે, અને એ નદી ઉપર થઈને પેંચો સળગતો અગ્નિ ગયો નહીં આગલા સમયમાં "અગ્નિવૈશ્વાનર એ નદી ઉપર થઈને ગયો નથી" એવું વિચારીને બ્રાહ્મણો એ નદી ઓળંગતા નહોતા. એ વખતે પૂર્વ દિશા તરફની જમીન વગર ખેડાયેલી અને ભીનાશવાળી હતી, પણ હવે ઘણા બ્રાહ્મણો ત્યાં વસે છે અને એ જમીન ઘણી સુધરી ગઈ છે, કારણ કે યજ્ઞ વડે બ્રાહ્મણોએ અગ્નિને એવું આસ્વાદન કરાવ્યું છે વિદેહ દેશના માધવ રાજાએ પછી અગ્નિને પૂછ્યું કે "તારે ક્યા આગળ રહેવું?" અગ્નિએ જવાબ આપ્યો કે "આ નદીની પૂર્વમાં તારે વાસ કરવો." લેખક ઉમેરે છે કે હજી પણ કોસલ (અયોધ્યા) અને વિદેહ (તિહત) એ બે દેશ વચ્ચેની સીમા આ નદી વડે અકાચ છે.

શુક્લયજુર્વેદની વાજસનેયી શાખાના માણસોને યાગિકી વિદ્યા, જે આ પૂર્વના દેશમાં વધારે વિકાસ પામી હતી, તેમાં પોતાનું ચરિયાતાપણું હોવા વિષે કંઈક અભિમાન હતું એ તો ખુલ્લું જ છે.

ચરક શાખાના અધ્યર્થોના દોષ વિષે શતપથબ્રાહ્મણમાં ધણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે “ચરકશાલા” એનો અર્થ ધણો બ્યાપક છે, અને કૃષ્ણ યજુર્વેદની ત્રણ વધારે પ્રાચીન શાખાઓ, કઠ, કપિષ્ઠલ, અને મૈત્રાયણીય, તેનો પણ એ “ચરકશાલા”માં સમાવેશ થઈ જાય છે

બૌદ્ધ ધર્મને ૬૬ સ્થાન સૌથી પહેલું કોસલ અને વિદેહના દેશોમાં મળ્યું તેથી એ ધર્મના પ્રથમના સિદ્ધાન્તો તરફ શતપથબ્રાહ્મણનું કેવું વલણ જણાય છે એ પ્રશ્ન જિજ્ઞાસા ક્રિપત્ન કરે એવો છે આ સમ્બન્ધમાં એટલું નોંધવા જેવું છે કે અર્હત, શ્રમણ, અને પ્રતિબુદ્ધ એ શબ્દો પહેલીજ વખત આ ગ્રન્થમાં વપરાયલા જેવામાં આવે છે, પણ બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં એ શબ્દોના જે પારિભાષિક અર્થ થાય છે તે અર્થમાં હજી એ શબ્દો વપરાયા નથી વળી, આ બ્રાહ્મણમાં ગુરુઓની જે નામાવલી આપવામાં આવી છે તેમાં ગૌતમ લોકોનું નામ નધારે વખત જેવામાં આવે છે કપિલવસ્તુના શાક્ય લોકોનું કૌટુંબિક નામ “ગૌતમ” હતું, અને એ કુટુંબમાં બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો વળી, એ બ્રાહ્મણના કેટલાક વચનો ઉપરથી સામ્યદર્શનની શરૂઆતની ત્રિતિતિ પણ સૂચન થાય છે કારણ કે કેટલીક વાર આસુરિ એ નામના આચાર્ય વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને પગપરાપ્રાપ્ત વચનો પ્રમાણે, સામ્યદર્શનમાં પ્રમાણ તરીકે ગણાતા એક આગળ પડતા આચાર્યનું નામ આસુરિ હતું આ બ્રાહ્મણની દત્તકથાઓમાં રામાયણ-મહાભારતની વાર્તાઓના બીજા કેટલે અંશે જેવામાં આવે છે એ વિષ આપણે તજવીજ કરીએ છિયે તો આપણને જણાય છે કે ખરેખર, એ મહાકાવ્યોની સાથે આ બ્રાહ્મણને કઈક સમ્બન્ધ છે ખરો. મહાભારતનો જનમેજય, કુરુ લોકોનો પ્રખ્યાત રાજા, તેનું નામ આ બ્રાહ્મણમાં પહેલીજ વાર જેવામાં આવે છે પણ પાણ્ડુ લોકો, જેને મહાભારતની લડાઈમાં વિજય પામેલા વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તેનું નામ બીજા બ્રાહ્મણોમાં નથી જેવામાં આવતું તેમ આ બ્રાહ્મણમાં પણ નથી જેવામાં આવતું, અને પાણ્ડુઓના આગેવાન મર્જુન, તેનું નામ હજી હિન્દુનેજ લગાડવામાં આવેલું જણાય છે પણ મહાભારતનો મર્જુન તે હિન્દુનો પુત્ર હતો, એટલે હિન્દુના “મર્જુન” એ નામ ઉપરથીજ “હિન્દુ” એ મર્જુનનો પિતા હતો” એવી કલ્પનાનો ઉદ્ભવ

થયો હોવો જોઈએ. શિવેદનો પ્રખ્યાત રાજા જનક તેજ રામાયણની નાયિકા સીતાનો પિતા છે એમ ન માનવું જોઈએ, કારણ કે સીતાનું પાત્ર કેવળ કલ્પિત છે, ઐતિહાસિક નથી.

સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસને પોતાના બે સૌથી પ્રખ્યાત નાટકોનું નામ જો દત્તકથાઓમાથી મળી આવ્યું તેમાની એક અત્રે સવિસ્તર કહેવામા આવી છે, અને બીજી વિષે કંઈ નહીં તો સૂચન પણ કરવામા આવ્યું છે પુરુરવસ અને ઉર્વશીના પ્રેમ અને વિયોગની વાર્તા ઋગ્વેદમા ધણી ઝાખા સ્વરૂપમા જોવામા આવતી હતી તે આ સ્થળે ધણી વધારે વિસ્તાર સાથે કહેવામા આવી છે, અને નુચ્યન્ત તથા શકુન્તલાનો પુત્ર મરત પણ આ આકાશમા આપણા જોવામા આવે છે.

જળપ્રલયની અત્યંત રસ પડે એવી વાર્તા, જે અવસ્તાના રચનારાઓને પણ જાણીતી હતી અને જે મહામારતમા ફરીથી જોવામા આવે છે, તે સવિસ્તર કહેવામા આવેલી હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમા અહીં પહેલીજ વખત આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે સૈમિટિક પ્રજામાથી આ દત્તકથા ઉતરી આવી છે એવું સાધારણ રીતે માનવામા આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનને નક્ષત્રોનું જ્ઞાન સૈમિટિક પ્રજા તરફથી મળ્યું હતું એવું માનવાને જે આધાર છે તે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે એક વખતે મનુના હાથમા એક ન્હાનકડું મત્સ્ય આવ્યું, તેણે મનુને વિનવિ કરી કે “તું મને ઉછેરીને મોટું કર,” અને વચન આપ્યું કે “જે જળપ્રલય થવાનો છે તે વખતે હું તારા રક્ષણ કરીશ” પછી મત્સ્યની શિખામણ પ્રમાણે મનુએ એક વહાણ કર્યું, અને જળપ્રલય થવા માંડ્યો તે વખતે એ વહાણમા તે બેઠો. પેલું મત્સ્ય, કે જેના મૃગ સાથે એ વહાણને મનુએ બાંધ્યું હતું, તે આખરે ઉત્તર તરફના પર્વત આગળ એને લઈ ગયું. પાછળથી એ મનુ પોતાની પુત્રી વડે આખી માનવજાતનો ઉત્પત્તકર્તા થયો.

આ પ્રમાણે, શતપથબ્રાહ્મણનો અન્ય અગત્યની હકોગતો અને ધ્યાન ખેંચે એવા વૃત્તાન્તોની મોટી ખાણના જેવો છે એ અન્ય આકાશ સમયના પાછલા ભાગમા લખાયો હશે એનું આનર પ્રમાણે ઉપરથી માલમ પડે છે એજ જાતના વધારે પ્રાચીન ગ્રંથોની સરખામણીમા એની શૈલી કંઈક વધારે સરળ અને સમજી શકાય એવી જણાય છે.

યજુર્વિધિ વિષે એમા જે કહેવામા આવ્યું છે તે મ્હોટે ભાગે કૃષ્ણ યજુર્વેદના આલેખ વિભાગની સાથે મળતું આવે છે, પણ તે પહેલેથી છેલ્લે સુધી વધારે સરળ અને વધારે સુવ્યવસ્થિત રીતે મૂકવામા આવ્યું છે ઈશ્વરજ્ઞાનની ખામતમા જોઈએ તો, ‘વિશ્વમા એકતાનું તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે’ એ વિચારને ખીજા કોઈ પણ આલેખ ગ્રન્થના કરતા આ સ્થળે વધારે ખિત્તવવામા આવેલો જણાય છે, અને એનું ઉપનિષદ્ તે વેદના સમયની દિલસુદ્ધીના સૌથી સારામા સારો ગ્રન્થ છે

અર્ચર્વેદની સાથે જે આલેખ જોડાયેલ છે તે “ગોપથબ્રાહ્મણ” એ નામથી ઝાળખાય છે એ આલેખ અર્ચર્વેદની સાહિતા સાથે કઈ ખાસ સમ્બન્ધ ધરાવતું નથી એ આલેખના બે કાણ્ડ છે, તેમાના પહેલા કાણ્ડમા પાંચ અધ્યાય છે અને બીજા કાણ્ડમા છ અધ્યાય છે એ બેઉ ભાગ વણા મોડા રચાયેલા છે, કારણ કે વૈતાનસૂત્ર પછી અને અર્ચર્વેદના કોઈપણ રીતના ખરેખરા પરપરાપ્રાપ્ત મંત્રદાય વિના એ ભાગોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ આલેખના પ્રથમાર્ધમા જે વિષય ચર્ચા છે તે કોઈ પણ વિધિવિષયક ગ્રન્થમા આપેલા યજ્ઞના ક્રમને અનુસરતા નથી, અને મ્હોટે ભાગે એ વિષયો તો નવાજ લખાયા છે, પણ એજ પ્રથમાર્ધના બાકીના ભાગમા શતપથબ્રાહ્મણના ૧૧મા નથા ૧૨મા કાણ્ડમાથી થયું લીધેલું છે, અને તે ઉપરાત પેતરેયબ્રાહ્મણમાથી પણ થોડાક ફકરાઓ લીધેલા છે અર્ચર્વેદનું અને ચોથા અથવા “બ્રહ્મા” એ નામના વિષ્ણુ મહત્ત્વ દર્શાવેલું એ આ વિભાગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે એમા શિશ્વનું નામ દેવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી એ વિભાગ આલેખોના સમયમા નહીં, પણ વૈદિક સમય પૂરો થયા પછી રચાયો હશે એવું અનુમાન થાય છે અર્ચર્વેદના વીસ કાણ્ડનું અસ્તિત્વ એમા સ્વીકારવામા આવ્યું છે તે પરથી અને વ્યાકરણ સમ્બન્ધી થયેલા આગળ વધેલા વિચારો એમા દર્શાવવામા આવ્યા છે તે પરથી પણ એ વિભાગનું મોડાપણું જણાઈ આવે છે ગોપથબ્રાહ્મણના દ્વિતીયાર્ધનું સ્વરૂપ બીજા આલેખોને વિશેષ મળતું આવે એવું છે. વૈતાનશ્રૌતસૂત્રમા આપેલા યજ્ઞના ક્રમ પ્રમાણે વિધિઓનો સુમળક નિત્ય એ વિભાગમા આપવામા આવ્યો છે, પણ મ્હોટે ભાગે એ ગ્રન્થ સ્વતંત્ર રચનાનો નહીં, પણ સમૂહીત વચનોનો છે. સાધારણ રીતે આલેખ અને સૂત્રનો જે ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ હોય છે તે અહીં ઉલટાઈ ગયેલો

નેવામા આવે છે ગોપથબ્રાહ્મણનો બીજો કાણ્ડ તે વૈતાનસૂત્ર ઉપરથી રચાયો છે ખરેખર, વૈતાનસૂત્ર તે આ બ્રાહ્મણના સમ્યન્ધમા સહિતાનીજ ગરબ સારે છે એનો લગભગ એતૃતીયાશ જેટલો ભાગ વધારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાથી લેવાયલો છે એવું અત્યાર સુધીમા પૂરવાર થઈ ચૂક્યું છે સૌથી વધારે ફકરાઓ પેતરેયબ્રાહ્મણ અને કૌષીતકિ-બ્રાહ્મણમાથી લેવાયલા છે, અને મૈત્રાયણીસહિતા અને તૈત્તિરીય-સહિતામાથી કંઈક ઓછા લેવાયલા છે એ ઉપરાંત યોડાક ફકરાઓ શતપથબ્રાહ્મણમાથી, ૨૧ પઞ્ચવિંશબ્રાહ્મણમાથી પણ લેવાયલા છે

બેકે ઉપનિષદ્ એ સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણનોજ એક ભાગ હોય છે અને બ્રાહ્મણના વિચારતત્ત્વનો-જ્ઞાનકાંડનોજ-ઉપનિષદ્મા આગળ વિસ્તાર કરવામા આવ્યો હોય છે, તોપણ ખરે જોતા ઉપનિષદ્માંથી વિધાનતત્ત્વ(કર્મકાંડ)ની સાથે વાસ્તવિક વિરોધમા રહેનારા વિચાર-તત્ત્વ(જ્ઞાનકાંડ)ના નવા ધર્મનું સ્થાપન થાય છે દેવતાઓને માટે કોઈ પણ રીતની ખોડખાપણ વગરના યજ્ઞો કરીને પૃથ્વી ઉપરનું સુખ મેળવવું અને પછી થમના નિવાસસ્થાન આગળ સુખમા રહેવું એવો જે ઉદ્દેશ બ્રાહ્મણોમા દીકામા આવે છે તે આ ઉપનિષદોમા દીકામા આવતો નથી, પણ યથાર્થ જ્ઞાન વડે કરીને જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતા થતા સમાગી જીવનમાયી મુક્તિ મળે એજ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ જણાય છે આ કારણથી આ સ્થળે યજ્ઞનો નિધિ મિનઉપખેગી થઈ પડ્યો છે અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એ સૌથી વધારે અગત્યનું ગણાવા મડાયું છે.

† ઉપનિષદોના સમયમા ક્ષત્રિયા અને વસ્યો, ૨૧ સ્ત્રીઓ પણ, નિલસુક્તીની ચર્ચાઓમા લાભ લેતી ધર્મની સભાઓ ભરાતી, અને રાજાઓ તર-થી દીમતી બક્ષીસો આપવામા આવતી(ત્યુઓ કૌષીતકિ-ઉપનિષદ્) અનંતરાનું નામના રાજાએ બાલાકિ નામના બ્રાહ્મણને અ યાત્રમનિધાના ઉપદેશ આપ્યા હતાં છાન્દોગ્યોપનિષદ્મા અશ્વપતિ કૈંઝ્ય નામના રાજાને શુક તરી-સ્થાપીને તેની પાસયા જ્ઞાન મેળવતા અને બ્રાહ્મણોને વર્ણવવામા આવ્યા છે કેસલના રાજા એનનિત્ અને મગવના રાજા મિખિસાર બુદ્ધનો સત્તર વર્ષા હતા તે પણ આજ સમયમા અશો-રાજાએ ખૌં વર્મને આશ્રય આપ્યા ત્યાર પછી પણ કંઠલાઝ ઉપનિષદો રચાયા હતા અને એ ઉપનિષદો ઉપર બુદ્ધના નવા ધર્મની અસર થઈ હતી એ વખતે બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ એકબીજાને શત્રુ જેવા જોતા ગણતા, પણ પદ્દર્શનોના મતભેદ તર-જેવી ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવામા આવતી તેવીજ બૌદ્ધ-ધર્મ તરફ પણ ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવામા આવતી

પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર એ સઘળા ઉપનિષદોનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. ઋગ્વેદના “પુરુષ”માંથી ધીરે ધીરે “આત્મન્”ના વિચારનો ઉદ્ભવ થયો, સૃષ્ટિના રચનાર “પ્રજાપતિ”માંથી ભૂતમાત્રના આદિકારણ એવા નિર્ગુણ “બ્રહ્મ”નો વિચાર ઉત્પન્ન થયો એ ક્રમનુ છેવટમાં છેવટનું પગથિયું તે આ ઉપનિષદોમાં આપણે જોઈએ છીએ. ઋગ્વેદમાં “આત્મન્” એનો અર્થ “શ્વાસ” એટલેજ થાય છે, ઉદાહરણ તરીકે, વાયુને વરુણનો “આત્મન્” કહેવામાં આવ્યો છે. આદ્યજોતમાં એ શબ્દનો “જી” એવો અર્થ થયો એક ઠેઠાણે, “આત્મન્” ઉપર જેઓનો આધાર ગણવામાં આવ્યો છે તેવા “પ્રાણ”ની દેવતાઓની સાથે એકતા સ્થાપવામાં આવી છે, અને એવી રીતે વિશ્વનો ‘આત્મન્’ હોવાની કલ્પના ઉદ્ભવી છે. શતપથબ્રાહ્મણના એક મોડા સ્વાયલા કાણ્ડમાં (૧૦,૬,૩) આ આત્મન્નો વિચાર વધારે ખિલવવામાં આવ્યો છે, અને એ આત્મન્ “વિશ્વમા સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે” એવું એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદમાં “બ્રહ્મ” (નાન્યતર જાતિ) એનો અર્થ “પ્રાર્થના” અથવા ‘ભક્તિ’ એથી વિશેષ ડહાં પણ થતો નહોતો પણ જૂનામાં જૂના આદ્યજોતમાં પણ પ્રાર્થના, વિપ્ર, અને યજ્ઞમાં પ્રકટ થતી “સાર્વત્રિક વિનાદિ”નો અર્થ એ શબ્દમાં દાખલ થયેલો આપણે જોઈએ છીએ. ઉપનિષદોમાં “પ્રકૃતિને સચેત કરનાર પવિત્ર તત્ત્વ” એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે. એ શબ્દનો પાછલો ઇતિહાસ લાખો છે, અને હિન્દુસ્તાનના ધાર્મિક વિચારની ઉત્ક્રાન્તિનું સઘળું તત્ત્વ આ એક શબ્દના ઇતિહાસથીજ સૂચવાય છે. ‘આત્મન્’ અને “બ્રહ્મ” એ બેઉ શબ્દથી જે વિચારો દર્શાવાય છે તેને ઉપનિષદોમાં સાધારણ રીતે એકજ ગણવામાં આવ્યો છે પણ, ખરું જોતા, “બ્રહ્મ” એ વધારે પ્રાચીન શબ્દથી વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા પરમ તત્ત્વનું સૂચન થાય છે, અને “આત્મન્” એ શબ્દથી માનવીમાં પ્રકટ થતા ચૈતન્યનું ભાન કરાવાય છે, અને ‘જ્ઞાત પરથી અજ્ઞાત પર જવું’ એ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને “આત્મન્” એ વિશેષ જાણીતા તત્ત્વને “બ્રહ્મ” એ અજ્ઞાત તત્ત્વનો પરિચય કરાવવાના કામમાં લેવામાં આવ્યું છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં (૩, ૮, ૮ ને ૧૧, “અક્ષરમ્” એ નામથી “આત્મન્”નું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે —

“અસ્થૂલમનઞ્વહસ્વમદીર્ઘમલોહિતમસ્નેહમચ્છાયમતમોઽવાચના-

કાશમસન્નમરસમગન્ધમચક્ષુષ્કમશ્રોત્રમવાગમનોઽતેજસ્કમપ્રાણમમુક્ષમ
માત્રમનન્તરવાહ્ય ન તદશ્માનિ કિઞ્ચન નતદશ્માતિ કશ્ચન ॥....

અદૃષ્ટં દ્રષ્ટશ્રુત શ્રોત્રમત મન્ત્રવિજ્ઞાત વિજ્ઞાતૃ નાન્યદતોઽસ્તિ દ્રષ્ટ
નાન્યદતોઽસ્તિ શ્રોતૃ નાન્યદતોઽસ્તિ મન્તૃ નાન્યદતોઽસ્તિ વિજ્ઞાત્રેતસ્મિન્નુ
સ્વસ્વક્ષરે ગાર્ગ્યાકાશ ઓતશ્ચ પ્રોતશ્ચ ॥”

(એ સ્થૂલ નથી તેમ સૂક્ષ્મ નથી હરેન નથી તેમ દીર્ઘ નથી,
એ લોહી નગરનો છે, ચરખી નગરનો છે, ગ્રાયા નગરનો છે, અધકા
વગરનો છે, વાયુ વગરનો છે, આકાશ વગરનો છે, કોઈના મગમા
લપટાઈ ન જાય એવો, કોઈથી સ્પર્શ ન કરી શકાય એવો છે, એ
સ્વાદ વગરનો છે, ગંધ વગરનો છે, એને આખ નથી, એને કાન નથી,
એને વાણી નથી, એને મન નથી, એને તેજ નથી, એને પ્રાણ નથી,
એને મુખ નથી, એને માપ નથી, એને અદર અને બહાર એવું કંઈ
નથી એ કોઈ પણ ચીજનું ભક્ષણ કરતો નથી, કોઈ એનું ભક્ષણ
કરતો નથી એને કોઈ જોતું નથી છતાં એ સઘળું જોય છે, એને
કોઈ સાબળતું નથી છતાં એ સઘળું સાબળે છે, એના વિષે કોઈ મનન
કરી શકતું નથી, છતાં એ સઘળાનો મનન કરનારો છે, એના વિષે
કોઈને જ્ઞાન નથી, છતાં એ સઘળ વસ્તુનો વિજ્ઞાતા છે એના સિવાય
બીજો કોઈ જોનારો નથી, એના સિવાય બીજો કોઈ સાબળનારો નથી,
એના મિત્રાય બીજો કોઈ મનન કરનારો નથી, એના સિવાય બીજો
કોઈ વિજ્ઞાતા નથી હે ગાર્ગી! એ અવિનાશી સત્ત્વની અદર આકાશ
ઓતપ્રોત થઈને રહ્યું છે)

આખી મનુષ્ય જાતિના નરવચ્ચિતનના ઇતિહાસમા પરમ તત્ત્વનું
અદૃષ્ટ કરાયેલું અને તેના વિષે ઉદ્દેશીય કરાયેલો મૌથી પહેલો આ સ્થળે
આપણે જોઈએ છીએ

“ આત્મન્ ”ના સ્વરૂપ વિષે કાઠક ઉપનિષદના નીચલા
શ્લોકોમા આ પ્રમાણેનું કવિત્વભર્યું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે —

યતશ્ચોદેતિ સૂર્ય

અસ્ત યત્ર ચ ગચ્છતિ ।

ત દેવા સર્વે અર્પિતા -

સ્તદુ નાત્યેતિ કશ્ચન ॥

(જ્યાથી સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને જ્યાં આગળ સૂર્યનો અસ્ત થાય છે તેમા સધળા દેવતાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેની પેલી તરફ કોઈથી પણ જઈ શકાતું નથી)

ન સદ્દશો તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય

ન ચક્ષુષા પश्यતિ કશ્ચનૈનમ્ ।

હઠા મનીષા મનસાઽપિશ્ચક્ષ્મો

ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥

(એનું રૂપ કદી આખથી જોઈ શકાતું નથી, કોઈ પણ માણસ ચક્ષુ વડે એને જોઈ શકતો નથી, હૃદયથી, મનથી, બુદ્ધિથીજ એનું અહણુ થઈ શકે છે, એને જોઓ જાણે છે તે અમર બની જાય છે)

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તુ શક્યો ન ચક્ષુષા ।

અસ્તીતિ બ્રુવતોઽન્યત્ર કથ તદુપલભ્યતે ॥

(વાણી વડે કે મન વડે કે ચક્ષુ વડે એની પ્રાપ્તિ કદી થઈ શકતી નથી, “ એ છે ” એવું કહેવામા આવે તે સિવાય બીજી કઈ રીતે એનું જ્ઞાન થઈ શકે ?)

ઉપનિષદોમા સ્વષ્ટાતરીકેનુ સ્થાન “પ્રજાપતિ”ને બદલે “આત્મન”ને આપવામા આવ્યું છે ઉદાહરણ તરીકે, કૃત્ત્વદારણ્યકના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થે બ્રાહ્મણમા કહેલું છે કે શરૂઆતમા આત્મા અથવા બ્રહ્મ તેજ આ વિશ્વ હતું તેને એકલા ખેંચી લાગવા માડી અને કઈ ગમ્યું નહીં તેને બીજા માણસની ઇચ્છા થઈ તે સ્ત્રી અને પુરુષ થયો તેનાથી આખી માનવ જાતની ઉત્પત્તિ થઈ પછી એજ રીતે નરજાતિના અને નારીજાતિના પશુઓની ઉત્પત્તિ તેણે કરવા માડી છેવટે પાણી, અગ્નિ, દેવતાઓ વગેરેને એણે ઉત્પન્ન કર્યા પછી અન્યકાર વધારે પ્રૌઢ શૈલીમા કહે છે કે —

“સ एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यो यथा क्षुर क्षुरधानेऽवहितः
स्याद्विश्वभरो वा विश्वभरकुलाये त न पश्यन्त कृत्स्नो हि स प्राणस्त्रेव
प्राणो नाम भवति वदन वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्र मन्वानो मन-
स्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद ।....
आत्मेत्येवોपासीत । अत्र ह्येते सर्व एक भवन्ति । ”

[તે (આત્મન્) અહીં નખના ટેરવા સુધી સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો
છે જેમ ખોખાની અદર મૂકાયલો અસો જણાતો નથી, જેમ અગ્નિને
ઢાંધી રાખવાના સ્થાનમાં મૂકાયલો અગ્નિ જણાતો નથી તેમ એને કોઈ
જોઈ શકતું નથી, કારણ કે એ આખો જોવામાં આવતો નથી જ્યારે
શ્વાસ લે છે ત્યારે એ પ્રાણ કહેવાય છે, જ્યારે ખેલે છે ત્યારે એ
વાત્ કહેવાય છે, જ્યારે જોય છે ત્યારે એ ચક્ષુ કહેવાય છે, જ્યારે
સાંભળે છે ત્યારે એ શ્રોત્ર કહેવાય છે, જ્યારે મનન કરે છે ત્યારે એ
મન કહેવાય છે આ સર્વજ્ઞ માત્ર એના કર્મના નામો છે આમાના
ગમે તે અગ્રેકની જે કોઈ પૂજા કરે છે તે (યથાર્થ) જ્ઞાન ધરાવતો
નથી આત્મા તરીકેજ એની ઉપાસના કરી જોઈએ, કારણ કે
(પ્રાણ વગેરે) મર્તે એનામાં એકઠા થાય છે]

શ્વેતાશ્વતર, જે એક મોટું રથાયણ ઉપનિષદ્ છે, તેના
અતુર્થાધ્યાયના ૧૦મા શ્લોકમાં* “ આ જગત્ તે માયા છે ” એવો વિચાર,
જે પાછલા સમયની વેદાન્ત ફિલસૂફીના મ્હોટામાં મ્હોટો સિદ્ધાન્ત છે,
તે પહેલીજ વાર સ્પષ્ટ રીતે મૂકાયલો આપણા જોવામાં આવે છે જગત્
તે માયા છે અને બ્રહ્મ તે એ જગત્ની માયાને ઉપન કરનારો જાદુગર
(માયિન્) છે, એવું એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે પણ આ વિચાર
જૂનામાં જૂના ઉપનિષદોની સાથે પણ જોડાયેલો છે “અનુભવની વસ્તુઓ
તે સત્ય વસ્તુઓની છાયા માત્ર છે ” એવો પહેલોનો ઉપદેશ, અને
“અનુભવની વસ્તુઓ તે જે ખરેખરી વસ્તુઓજ છે તેના દેખાવ માત્ર
છે ” એવો ક્રેન્ડનો ઉપદેશ, અને ઉપનિષદના આ વચનો એ ઉભયનું
તાત્પર્ય ખરેખર જોતા એકજ છે

* માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્ત સર્વમિદ જગત્ ॥

જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ, એ ઉપનિષદોનો મહોટામાં મહોટો સિદ્ધાન્ત છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના ૮ થી ૧૬ સુધીના ખડમા ફરી ફરીને ઉચ્ચારાયેલું એક વાક્ય છે તેમાં એ સિદ્ધાન્ત ધણેજ જીરુસાદાર રીતે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે.

“એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્ય સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ॥”

(આ સઘળું તેજ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તું છે, એ શ્વેતકેતુ !)

“તત્ત્વમસિ” (તે તું છે) એ પ્રખ્યાત શબ્દોમાં ઉપનિષદોના સઘળા વચનોનો સાર આવી જાય છે.

બૃહદારણ્યકમાં એજ સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે મૂકવામાં આવ્યો છે -

“ય एवं વેદાડહ બ્રહ્માસ્મીતિ સ इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या इशत आत्मा ह्येषा स भवति ॥”

(“અહં બ્રહ્માસ્મિ” —હું બ્રહ્મ છું—એવું જે જાણે છે તે આ સઘળું બની જાય છે એને એમ થતો અટકાવવાની શક્તિ દેવતાઓમાં પણ નથી. કારણ કે એ તેઓનો આત્મા છે.)

આ અભેદ શતપથબ્રાહ્મણમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો જુઓ ૧૦,૬,૩ —

“यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमय-
मन्तरान्तमन् पुरुषो हिरण्मय ।” વગેરે

(જેમ ચોખો કે જવ કે સામો કે સામાનો દાણો એમ આ હિરણ્યમય પુરુષ અન્તરાત્માને વિષે છે એ પુરુષનો આત્મા તેજ મહારો આત્મા છે, અહીંથી જઈશ એટલે હું તે આત્માને પ્રાપ્ત કરીશ.)

આ ઉપનિષદ્ગ્રન્થોમાં પરમાત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાને માટે સર્વત્ર ભારે ધડમથલ ચાલી રહેલી જોવામાં આવે છે, અને એ ધડ-

મથલને પરિણામે કોઈ વાર એક રૂપક વાપરવામા આવ્યું હોય તો કોઈ વાર બીજું રૂપક વાપરવામા આવ્યું હોય એવું બન્યું છે ઉદાહરણ તરીકે, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમા, યાગ્યવલ્ક્ય ઋષિ મસાર છોડીને વનમા જવાની તૈયારી કરતા હોય છે તે વખતે એની સ્ત્રી મૈત્રેયી એને પ્રશ્ન કરે છે તેના જવાબમા એ કહે છે —

“સ યથા સૈન્ધવલિલ્ય ઉદકે પ્રાસ્ત ઉદકમેવાનુવિલીયેત નાહા-
સ્યોદ્ભ્રજણાયેવ સ્યાદ્યતો યત સ્વાદદીત લવણમેવ, એવ વા અર इद
મહદૂતમનન્તમપાર વિજ્ઞાનવ્રત એવૈતેભ્યો ભૂતેભ્ય સમુત્થાય તાન્યેવાડ-
નુ વિનશ્યતિ ન મ્રેત્ય સજ્ઞાસ્તિ ॥”

(જેવી રીતે એક મીઠાનો ગાગડો પાણીમા નાખ્યો હોય તો તે પાણીમા ગળી જાય અને તેને પાછો બહાર કાઢી શકાય નહીં, પણ પાણી જમાથી આપો ત્યાંથી ખાડ ને ખાડ લાગ્યા કરે તેવી રીતે આ મહા સત્ત્વ અનન્ત છે, અપાર છે, વિજ્ઞાનનોજ જથ્થો છે આ મૂળ તત્ત્વોમાથી બહાર નીકળીને એમા ને એમાજ એ પાછું વિશીન થાય છે મરણ પછી ચૈતન્ય રહેતું નથી)

કારણ કે, યાગ્યવલ્ક્યે આગળ મમજાવ્યું છે તે પ્રમાણે, જે દ્વૈત ભાવ ઉપર ચૈતન્યનો આધાર રહે છે તે જતો રહ્યો એટલે ચૈતન્ય પણ જતુંજ રહેતું જોઈએ *

એજ ઉપનિષદમા બીજે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે —

“સ યથોર્ણનાપિસ્તન્તુનોચ્ચરેન્, યથાગ્રે કુદ્રા વિસ્ફુલિન્જા વ્યુ-

* યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતર इतर પश्यति તદિતર इतर
જિઘ્રતિ તદિતર इतर શૃણોતિ તદિતર इतरમભિવદતિ તદિતર इतर
વિજાનાતિ યત્ર વા અસ્ય સર્વમાત્મેવાભૂતત્કેન ક જિઘ્રેત્, તત્કેન કં
પश्येત્, તત્કેન ક શૃણુયાત્, તત્કેન કમભિવદેત્, તત્કેન ક
મન્વીત, તત્કેન ક વિજાનીયાત્, યેનેદ સર્વં વિજાનાતિ ત કેન વિજા-
નીયાત્ । વિજ્ઞાતાતરમરે કેન વિજાનીયાદિતિ ।

ચરન્તિ, एवमेवास्मादात्मन सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि
भूतानि व्युच्चरन्ति ॥”

(જેવી રીતે કરાળિયો પોતાના તતુઓ વડે બહાર નીકળે છે,
જેવી રીતે ન્હાના ન્હાના તનખાઓ અગ્નિમાથી બહાર નીકળે છે, તેવી
રીતે એ આત્મામાથી સધળા પ્રાણુ, સવળા શ્લોક, સધળા દેવતાઓ,
સધળા પ્રાણીઓ બહાર નીકળે છે)

વળી આ શ્લોક મુળ્લકોપનિષદ્માંનો છે —

यथा नद्य स्यन्दमाना समुद्रे
अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त
परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

(નદીઓ વહેતી વહેતી જેવી રીતે સમુદ્રમાં અદસ્ય થાય છે
અને પોતાના નામ તથા રૂપ છોડી દે છે તેવી રીતે વિદ્વાન માણુસ
નામ તથા રૂપથી વિમુક્ત થઈને પરમ પુરુષ પર એવા દિવ્ય પુરુષમાં
લીન થઈ જાય છે)

બૃહદારણ્યકમાં એક ઠેકાણે આગવદસ્ય આત્માને “અતર્યામી”
તરીકે વર્ણવે છે —

“य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तर य सर्वाणि
भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत ॥”

(જે સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહે છે, જે સર્વ પ્રાણીઓથી જુદો
છે, જે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર અદરથી રાજ્ય ચલાવે છે, તે તહારો આત્મા
છે, તે અતર્યામી છે, તે અમૃત છે)

એજ ઉપનિષદમાં એક રસ પડે એવી વાતચીત આપી છે, તેમાં
કાશીનો રાજા અનંતરાત્રુ બ્રાહ્મકે ગાર્ગ્ય નામના બ્રાહ્મણને ઉપદેશ
આપે છે કે સૂર્ય, ચન્દ્ર, વાયુ, અને બીજા કુદરતી દેખાવોમાં અથવા

(જાત્ર) આત્મામાં પણ જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ નથી, પણ સ્વભાવસ્થ આત્મા, જે સુજનશીલ અને મનમાં જે વખતે જેવું રૂપ લેવાનું ધારે તેવું લઈ શકે એવો છે તે, અથવા તો પરમ દશામાં, સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આત્મા તેજ બ્રહ્મ છે, કારણ કે એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સધળા બાહ્ય પદાર્થો અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સધળા પ્રકારના મંસારવ્યવહારમાં સ્વભાવસ્થાની બ્રમણ્યો સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને સસાર જે અવસ્થામાં હુમ થઈ જાય છે તેજ બ્રહ્મની 'હેલી અને છેલી અવસ્થા છે.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના આઠમાં પ્રપાઠકના ૭ થી ૧૨ સુધીના ખંડમાં એવીજ મતલબની એક બીજી વાર્તા આપવામાં આવી છે એ ઠેકાણે, પ્રજાપતિને ત્રણ કકડે આત્માના સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે પ્રથમ દર્પણમાં અથવા પાણીમાં જેનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે શરીરી આત્મા છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, પછી જેને સ્વમાં આવે છે તે આત્મા છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને છેવટે, જે સ્વમાં વગરની સુષુપ્તિમાં છે તે આત્મા છે એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે

જનક રામની દરબારમાં જે વખતે પડિતોના વાદવિવાદ ચાલતા હતા તે વખતે નિશ્વેદનતાત્ત્વ (pantheism) ના વિચારો કેવા સાધારણ થઈ ગયા હતા તે જે દમથી દરબારમાં પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા તે દમ ઉપરથી જણાઈ આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, બૃહદારણ્યકમાં બે જુદા જુદા ઋષિઓ અગ્રેડ પછી અગ્રેડ થાતુવદ્ધ્યને તેના તેજ શબ્દોમાં પૂછે છે કે—

“યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ ય આત્મા સર્વાન્નર ત મે વ્યાચક્વ”।

(જે પ્રકટ છે અને જે છુપાયલું નથી, જે સર્વની અદર રહેનારો આત્મા છે તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ હમને સમજાવો)

યથાર્થ જ્ઞાન નહીં ઝલ્ય અને બ્રહ્મનું એક્ય થતા પરમ આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે એ સિદ્ધાન્તની સાચેજ જોડાયેલો બીજો સિદ્ધાન્ત પુનર્જન્મ અથવા સસારનો હતો જૂનામાં જૂના ઉપનિષદોમાં પણ એ સિદ્ધાન્ત સપૂર્ણ વિકાસ પામેલો જોવામાં આવે છે, બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો ત્યાર સુધીમાં એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ સ્થાપિત થયો હોવો જોઈએ, કારણ કે બુદ્ધ પોતે વગર પ્રશ્ને એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો. શતપથબ્રાહ્મણમાં

એ સિદ્ધાન્તનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ આપણા જોવામાં આવે છે એ મન્યમાં, મૃત્યુ પછીનો જન્મ અને ફરી ફરીને આવતું મૃત્યુ એ વિચારની સાથે પાપપુણ્યના બદલાનો વિચાર પણ જોડાયેલો આપણે જોઈએ છીએ ઉદાહરણ તરીકે, એ મન્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેઓએ યથાર્થ જ્ઞાન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમુક યત્ન કરે છે તે મૃત્યુ પછી અમરત્વની પ્રાપ્તિને માટે જન્મ લે છે, પણ જેઓને યથાર્થ જ્ઞાન મળ્યું નથી અને જેઓ એ યત્ન કરતા નથી તેઓ મૃત્યુનો ભક્ષ થઈને ફરી ફરીને જન્મ લેવા કરે છે અહીં જે વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેમાં “ મીઠા દુનિયામાં ફરી ફરીને જન્મ તથા મરણની પ્રાપ્તિ થાય છે ” એવા ખ્યાલ કરતા વધારે આગળ જવામાં આવ્યું નથી “ આ દુનિયામાં જ પુનર્જન્મ થાય છે ” એવા સિદ્ધાન્ત કે જે વિચાર પ્રકટ થયેલો સૌથી ‘હેલો ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવે છે વળી, મૂહુદારણ્યકમાં કર્મના સિદ્ધાન્તની શરૂઆત થયેલી પણ આપણે જોઈએ છીએ નવો જન્મ કેરી રીતનો થાય તેનો આધાર માણસના પોતાના “ કર્મ ” ઉપર રહે છે એવી આ “ કર્મ ”ના સિદ્ધાન્તની મતલબ છે મૂહુદારણ્યકમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માણસનું શરીર જ્યારે પથ મહાભૂતમાં બળી જાય છે ત્યારે જે કર્મ વડે માણસ સારો કે નફારો થાય છે તે કર્મ સિવાય બીજું કંઈ પણ એનું રહેતું નથી બૌદ્ધ ધર્મમાં આત્માનું અસ્તિત્વ બીજકુલ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, પણ મરણ પછી મનુષ્યના “ કર્મ ” ટકી રહે છે અને તે “ કર્મ ” એ મનુષ્યના નવા જન્મના નિર્ણાયક અને છે એ વાત કબૂલ રાખવામાં આવી છે ખરેખર, આ “ કર્મ ”નો સિદ્ધાન્ત એજ યુદ્ધના ઉપદેશનો પાયો છે

પુનર્જન્મનો વેદના સમયથી ઉતરી આવેલો સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે સવિસ્તર અહેવાલ આપણને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્-માંથી મળી આવે છે એ ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે વિદ્યા અને શ્રદ્ધાથી સંપન્ન થયેલો અરણ્યનિવાસી યોગી મૃત્યુ પછી દેવયાન અથવા “ દેવતા-ઓના પથ ”માં પ્રવેશ કરે છે અને આખરે બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે યજ્ઞ અને પુણ્ય કર્મો કરનારો મૃહસ્થ પિતૃયાજ્ઞ અથવા “ પિતૃઓના પથ ”થી ચન્દ્ર પાસે જાય છે, અને પોતાના કર્મ ક્ષીણ થાય, એ કર્મોનું ફળ પૂરું મળી રહે ત્યાં સુધી એ ત્યાં આગળ રહે છે. પછી એ પૃથ્વી ઉપર પાછો આવે છે, અને પ્રથમ છોડવા તરીકેનો અને પછી

ત્રણ ઉંચામાં ઉંચી વર્ણમાથી ગમે તે એકમા માણસ તરીકેનો જન્મ લે છે. અહીં, “પાપપુણ્યનો બદલો એ પ્રકારનો મળે છે” એવું આપણા જોવામાં આવે છે. પ્રથમ ખીજી દુનિયામાં, અને પછી આ દુનિયામાં જન્મ પામીને. કર્મનું ફળ ખીજી દુનિયામાં મળે છે એવો વિચાર વેદની પ્રાચીન સમયની જે માન્યતા હતી તેમથી ઉતરી આવેલો છે નહારા કર્મો કરનારાઓને ચાકાલ, ફૂતરા, અથવા ડુકરનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે પુનર્જન્મ વિષેનું શ્રદ્ધાદારણ્યકર્તું કથન પણ એવીજ રીતનું છે (૬,૨, ૧૫-૧૮) એ ઉપનિષદમાં કહેલું છે કે જેઓ યથાર્થ જ્ઞાનવાળા અને શ્રદ્ધા રાખનારા છે તે દેવલોક અને સૂર્ય આગળ થઈને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી તે પાછા આવતા નથી, જેઓ યજ્ઞ અને સત્કર્મો કરે છે તેઓ પિતૃલોકમાં થઈને ચન્દ્ર આગળ જાય છે, અને ત્યાંથી પાછા માણસ તરીકે પૃથ્વી ઉપર અવતરે છે આ બેમાંથી એકી પથ જેઓ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી એવા ખીજા માણસો પશુ, પક્ષી, અથવા સર્પ તરીકેના જન્મ લે છે

કૌષીતકિ ઉપનિષદનો વિચાર કંઈક જુદી રીતનો છે એ ઉપનિષદ પ્રમાણે, મૃત્યુ પછી સર્વે ચન્દ્ર આગળ જાય છે, અને ત્યાંથી કેટલાક “પિતૃયાણ”થી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, અને બાકીનાઓ પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે તથા પોતપોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યની તે કીટ સુધીના જુદા જુદા જીવનમાંથી ગમે તે એક પ્રકારનું જીવન પ્રાપ્ત કરે છે

કાઠક ઉપનિષદ એ સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવા અને સૌથી વધારે સુંદર ઉપનિષદોમાંનું એક છે એમાં મૃત્યુ પછીના જીવન વિષેનો પ્રશ્ન એક દત્તકથાના રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યો છે નચિકેતસ એ નામનો જીવાન બ્રાહ્મણ યમના રાજ્યમાં જાય છે, ત્યાં આગળ યમ એને ગમે તે ત્રણ વરદાન માગી લેવાનું કહે છે ત્રીજા વરદાનમાં “મૃત્યુ પછી માણસ રહે છે ખરો કે નહીં ?” એ પ્રશ્નને ઉત્તર એ માગી લે છે મૃત્યુ એને કહે છે કે “દેવતાઓ પણ આ વિષે સંશયમાં પડી ગયા છે આ વિષય વશો સૂક્ષ્મ છે, તું કોઈ ખીજી વરદાન માગી લે” —

देवैत्रापि त्रिचिकित्सितं पुरा

नहिं सुज्ञेयमणुरेष धर्म ।

અમ્ય વસ્ નચિકેતો વૃણીશ્વ
મા મોપરોત્તીરતિ મા મૃજૈનમ્ ॥

(દેવતાઓ પણ આ વિષયમાં શકાશીલ બની ગયા છે, એ વિષય આરીક છે, એ વિષય મહેલાઈથી સમજાય એવો નથી હે નચિકેતસ ! તું કેઈ પીળું વરદાન માગી શે, આ વરદાનને માટે મને તું આગ્રહ કરીશ નહીં, આ વરદાનની માગણીમાંથી મને તું છટો કરે)

નચિકેતસને પૃથ્વી ઉપરનો સવળો વૈભવ તથા જાનજાતની મપતિ આપવાનું રહીને આ પ્રશ્ન ઉઠાવવાના થમના સવળા પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે પછી આખરે થમ એના આગ્રહને આધીન થાય છે, અને આ વિષયનું રહસ્ય એની આગળ પ્રકટ કરે છે એ સમજાવે છે કે જીવન અને મરણ એ બેઉ મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિનાજ જુદા જુદા પ્રકાર છે “જીવાત્મા અને પરમાત્મા બેઉ એકજ છે” એ મથાર્થ જ્ઞાન જોણે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેને મૃત્યુ કદી લાગી શકતું નથી —

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય દ્વિદિ શ્રિતા ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥

(માણસના હૃદયમાં રહેનારી સધળી કામનાઓ બ્યારે જતી રહે છે ત્યારે મર્ત્ય માનવી તે અમર બને છે, તે વખતે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એને થાય છે)

પરમ જ્ઞાનના કરતા આ પૃથ્વીના ગુપ્તવૈભવને એ વધારે પમદ કરે એવા હેતુથી નચિકેતસને લલચાવવામાં આવ્યો. એ વાત ઉપરથી માત્ર અથવા મૃત્યુએ જીવને લલચાવવાના પ્રયત્ન કર્યાની જો આખ્યાયિકા છે તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એ ધણું સંભવિત છે નચિકેતસ અને જીવ બેઉ લાલચની રહામે ટકી રહીને અતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે

અલખત, સધળા ઉપનિષદો મળીને અથવા અકેક ઉપનિષદમાંથી વિશ્વ વિષે તર્કશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે સારી રીતે ખિલવવામાં આવેલા, સંપૂર્ણતાવાળા, અને અસંગતિ વિનાના ચોક્કસ વિચારો નીકળી આવે છે એવું માનવાનું કંઈ કારણ નથી. અડધા કવિત્વમય, અડધા દ્વિલસુક્ષ્મ

વિચારો, આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો વિષેના કામચલાઉ સંવાદો અને ચર્ચાઓનું મિશ્રણ આ ઉપનિષદોમા આપણે જોઈએ છિયે એ વિચારોને સુખ્યવરિથત સ્વરૂપ તો વેદાન્તની દિલસુધી વડે પાછલા સમયમાજ મળ્યું એ ઉપનિષદોમાથી જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે તેને આશરે ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ કરતા વધારે મોડું રચાયલું ભાગ્યેજ ગણી શકાશે, કારણ કે એ ઉપનિષદોમા પહેલીજ વાર જોવામા આવતા કેટલાક અગત્યના સિદ્ધાન્તો ઔદ્ધ ધર્મની શરૂઆત પહેલા જાણીતા હોવાજ જોઈએ એમ ઔદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસ ઉપરથી અષ્ટ માલમ પડે છે આન્તર પ્રમાણોને આધારે ઉપનિષદોના તારીખ પ્રમાણેના ચાર વિભાગ પાડી શકાય જૂનામા જૂના ઉપનિષદોને તારીખ પ્રમાણે **બૃહદારણ્યક, છાન્દોગ્ય, તૈત્તિરીય, વેતરેય, અને કૌષીતકિ,** એ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય એ ઉપનિષદો ગદ્યમા રચાયલા છે, અને એ ગદ્યની જૈવી હજી બ્રાહ્મણોના જેવી કઢગી રહેલી જણાય છે **કેન** એ અડધું ગદ્યમા અને અડધું પદ્યમા રચાયલું છે અને એ વચ્ચે સ્થાન રોકે છે તેને મૂકીને આપણે **કાઠક, ર્શ, શ્વેતાશ્વતર, મુણ્ડક, અને મહાનારાયણ,** એ ઉપનિષદો આગળ આવી પહોંચીએ છિયે એ ઉપનિષદો મોડા લખાયલા છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે એ ઉપનિષદો પદ્યમા રચાયલા છે, અને એ ગ્રંથોમા ઉપનિષદોના મિદ્ધાન્ત હવે વિકાસ પામતો જતો આપણા જોવામા આવતો નથી, પણ એ એકની એકજ ગ્થિતિમા નિશ્ચય રહ્યો હોય એવું આપણે જોઈએ છિયે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતા, આ ઉપનિષદો વધારે રમણીય લાગે એના છે વિશેષ પ્રાચીન સમયના ઉપનિષદો પણ તેની અદર ગહેલા આનન્દ, ઉત્સાહ અને આડખરડીનતોને લીધે વિલક્ષણ સૌન્દર્યવાળા જણાય છે, અને તેની ભાષા પણ ઘણી વાર બહુજ છટાદાર લાગે છે ઉપનિષદોના ત્રીજા વર્ગમા **પ્રશ્ન, મૈત્રાયણીય, અને માણ્ડૂક્ય** એ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. એ ગ્રંથો પાછા ગદ્યમા રચાયલા છે, પણ એ ગદ્યની શૈલી પહેલા વર્ગના જેવી જૂની નથી, અને સંસ્કૃત સમયના ગ્રંથોની સાથે એ શૈલી મળતી આવે છે. ચોથા વર્ગમા પાછલા સમયના અથર્વના ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે એ ઉપનિષદોમાથી કેટલાક ગદ્યમા અને બાકીના પદ્યમા રચાયલા છે

ટૂકામા ટૂકા ઉપનિષદોમાનું એક **વેતરેય ઉપનિષદ** છે અષ્ટ-પત્રી કદની ચોપડીના આશરે ચારજ પાના બરાબ એટલો એનો વિસ્તાર

છે એ ઉપનિષદના ત્રણ અધ્યાય છે પહેલા અધ્યાયમા જગતની ઉત્પત્તિ આત્મન્(અથવા “બ્રહ્મ”)થી થયલી કહેવામા આવી છે, અને માણસને એ “આત્મન્”નો સૌથી ઉંચામા ઉંચો આવિર્ભાવ ગણવામા આવ્યો છે એ અધ્યાય ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તનો આધાર લઈને રચાયો છે, પણ ઉપનિષદમા, મૂળ પુરુષને આત્માએ પોતાના સર્જેલા પાણીમાથી ઉત્પન્ન કર્યો એવું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે (સ અદૃશ્ય ઇવ પુરુષં સમુદૃશ્યામુચ્છંચત્ ॥) આ અધ્યાયમા પુરુષશરીરના ત્રણ સ્થાનમા આત્માનો નિવાસ ગણવામા આવ્યો છે ઇન્દ્રિયો, મન, અને હૃદય આ ત્રણ સ્થાન તે ક્રમશઃ જગત અવસ્થા, સ્વમાવસ્થા, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણને મળતા આવે છે બીજા અધ્યાયમા, આત્માના ત્રણ પ્રકારના જન્મ વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે મોક્ષ એ સંસારનો હેતુ છે, અને સ્વર્ગલોકની અમરતા એનું નામજ મોક્ષ છે એવું આ અધ્યાયમા સૂચવવામા આવ્યું છે છેલ્લો અધ્યાય આત્માના સ્વરૂપ વિષેનો છે તેમા કહ્યું છે કે “ચેતન (પ્રજ્ઞા) તેજ બ્રહ્મ છે ”

કૌષીતકિ ઉપનિષદનો અન્ય વિશેષ વિસ્તારવાળો છે એ ઉપનિષદના ચાઠ્ઠા અધ્યાય છે પહેલા અધ્યાયમા, મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વિષે વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તેમા જે બે માર્ગથી આત્માઓનું પ્રયાણ થાય છે તે માર્ગ પણ દર્શાવવામા આવ્યા કે, બીજા અધ્યાયમા, આત્માનું સૂચન ડરનાં તરીકે પ્રાણ વિગ કહેવામા આવ્યું છે છેલ્લા બે અધ્યાયમા બ્રહ્મના સિદ્ધાન્ત વિષે વિવેચન કરવામા આવ્યું છે, તેનીજ સાથે સુખદુખના વિષયોનો આધાર ઇન્દ્રિયો ઉપર છે અને ઇન્દ્રિયોનો આધાર પ્રાણ (ચેતનની અપેક્ષા વગરનું જીવન) અને પ્રજ્ઞાત્મા (ચેતનની અપેક્ષાવાળું જીવન) એના ઉપર છે તે વિષે પણ વિવેચન કરવામા આવ્યું છે આ વિવેચનને પરિણામે જણાવવામા આવ્યું છે કે પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જેઓનો ઉદ્દેશ હોય તેઓએ વિષયો અથવા વિષયનું ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયો વિષે તપાસ કરવાની છોડીને જ્ઞાન અને કર્મ એ બેઉ જોને અવલખીને રહે છે તે તત્ત્વનીજ તપાસ કરવી જોઈએ. એ તત્ત્વને આ સ્થળે પરમ દેવતા તરીકે, અને તેનીજ સાથે આપણી અંદર વસનારા આત્મા તરીકે વણા જીરુસા સાથે વર્ણવવામા આવ્યું છે.

ઋગ્વેદના ઉપનિષદો જેવી રીતે ઉક્ત્ય અથવા “હોતા” એ

નામના વિપ્રને બોલવાના સૂક્તથી શરૂઆત કરે છે તેવી રીતે સામવેદના ઉપનિષદો સામથી શરૂઆત કરે છે, અને પછી રૂપકની કથના વડે આત્મા અથવા બ્રહ્મના જ્ઞાન સુધી આપણને લઈ જાય છે એ ઉપનિષદોનું આધારભૂત તત્ત્વ એકજ છે, અને વળી એ તત્ત્વ સમ્યન્ધી વિવેચન પણ મોટા ભાગે એકસરખું કરવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ કે વેદની જુદી જુદી શાખાના માણસોને મુખપરપરાથી ઉતરી આવેલા કેટલાક વચનોનું એકસરખું જ્ઞાન હતું, અને એ વચનો ઉપરથી તેઓએ પોતપોતાની રીત પ્રમાણે ઉપનિષદો નામના જુદા જુદા ગ્રન્થો રચ્યા

આ પ્રમાણે હિન્દોગ્ય ઉપનિષદ્, જેનું મહત્ત્વ મુદ્ધદારણ્યકના જેટલુંજ છે અને જેનો વિસ્તાર મુદ્ધદારણ્યકના કરતા રહેજળ ઓછો હશે, તે મુદ્ધદારણ્યકની પેઠે મુખપરપરા આલતી આવેલી અને એકસ સ્વરૂપમા ન ગોઠવાયેલી વાતોના સંગ્રહનુંજ બનેલું છે એવું એ ગ્રન્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે એ ગ્રન્થ આઠ પ્રપાઠકનો બનેલો છે, તેમાનો દરેક પ્રપાઠક એક સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ રચના જેવોજ છે, અને તે દરેક પ્રપાઠકની પાછળ જે વધારાના પરિશિષ્ટ ખડો આપ્યા છે તેમાના ઘણા મુખ્ય વિષયની સાથે મેળેસાજોજ સમ્યન્ધ ધરાવે છે.

જેલા બે પ્રપાઠકમા સામ અને તેનો મુખ્ય વિભાગ, ઉદ્ગીથ (“ મોટા અવાજે ગાવાનું ગાયન ”), તેના ગૂઢ અર્થ સમજાવવામા આવ્યા છે બીજા પ્રપાઠકના એક પરિશિષ્ટમા અન્ય વિષયોની સાથે એક એ અક્ષરની ઉત્પત્તિ વિષે, અને ધાર્મિક જીવનની બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, અને વાનપ્રસ્થ, એ ત્રણ અવસ્થા (જેની સાથે પાછલા સમયમા મન્યાસની ચોથી અવસ્થા ઉમેરવામા આવી હતી) તે વિષે વિવેચન કરવામા આવ્યું છે વિશ્વના સૂર્ય તરીકે બ્રહ્મ વિષેના વિચાર, અને આદાશમા દેખાતા સૂર્યનારાયણ તે એ બ્રહ્મનોજ આવિર્ભાવ છે એવી શુદ્ધિ એ ત્રીજા પ્રપાઠકનો મુખ્ય વિષય છે. વળી એજ પ્રપાઠકમા અનન્ત બ્રહ્મને માનવીના હૃદયમા અખિલ અને અખડ રહીને નિવાસ કરતું વર્ણવવામા આવ્યું છે પછી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો માર્ગ કયો છે તે દર્શાવવામા આવ્યું છે, અને બ્રહ્મ અને આત્માના એકબેનો મોટો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે. એ પ્રપાઠકના છેવટના ભાગમા એક દત્તકથા

આપી છે, તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેના ઋગ્વેદના વિચારો અને મનુસ્મૃતિના વિચારો એ બેને જોડનારી સાકળની ગરજ સારે છે. ચોથા પ્રપાઠકમાં વાયુ, પ્રાણ અને અહ્નની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા બીજા બનાવો વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને તે ઉપરાંત, મરણ પછી બ્રહ્મા તરફ આત્માની ગતિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

છાન્દોગ્યના પાંચમા પ્રપાઠકનો પ્રથમાર્ધ અને બૃહદારણ્યકના છઠ્ઠા અધ્યાયનો શરૂઆતનો ભાગ એ બેઉ લગભગ એકસરખાજ છે. આ પ્રપાઠકમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તેને લીધે એ પ્રપાઠક આપણે ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવો થઈ પડ્યો છે. એ પ્રપાઠકના દ્વિતીયાર્ધમાં “આ વિવિધતાભરેલું જગત મિથ્યા છે” એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાન્તનું કથન સૌથી પહેલીજ વારનું આ સ્થળે કરવામાં આવ્યું છે તે કારણથી પાંચમા પ્રપાઠકનો આ દ્વિતીયાર્ધ અગત્યનો થઈ પડ્યો છે. સત્ત્વને ધૃત્તિ થવાથી પોતાનામાંથીજ ત્રણ મૂળ તત્ત્વો—તેજ, પાણી, અને અન્ન—એણે ઉત્પન્ન કર્યા (પાછલા સમયમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી, અને પૃથ્વી, એ પ્રમાણે એ તત્ત્વોની મધ્યા પાંચની થઈ હતી) જીવાત્મા તરીકે એણે આ તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કર્યો, અને એ તત્ત્વોના અમુક અમુક અશોની મેળવણીઓ, જેને “ત્રિવૃત્ત્કરણ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે થવાથી જુદા જુદા વિકારનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પણ એ વિકારો એ નામમાત્ર છે. સત્ એજ એકલી સાચી વસ્તુ છે, એજ આત્મા છે. “તુ તે છે” (તત્ત્વમસિ) સાતમાં પ્રપાઠકમાં અહ્નની ઉપાસનાના “નામન્”થી શરૂ કરીને ચઢતા ચઢતા “ભૂમન્,” જે સર્વસ્વ છે અને જે આપણી અદરનો આત્મા છે, તે સુધીના ૧૬ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. છેલ્લા પ્રપાઠકના પ્રથમાર્ધમાં હૃદયની અદર અને વિશ્વની અદર જે આત્મા છે તેના વિષે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ પ્રપાઠકના છેવટના ભાગમાં ખરા આત્મા અને ખોટા આત્માનો ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને સ્થૂળ શરીરમાં, સ્વપ્નાવસ્થામાં, અને સુષુપ્તિમાં એની જે ત્રણ સ્થિતિ જણાય છે તેના ઉપરથી એ ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે. છેલ્લી સ્થિતિમાં, વિષય અને વિષયી એ બેદને માટે અવકાશજ રહેતો નથી, અને સાચા આત્માની એજ સ્થિતિ હોય છે.

વળી સામવેદનું એક બીજું પણ ઉપનિષદ છે તે ધણુ દૂર છે.

એ ઉપનિષદ્ ને શાખાની સાથે જોડાયેલું હતું તેના ઉપરથી લાખા વખત સુધી “તલવકાર ઉપનિષદ્” એ નામથી એ ઝોળખાતું હતું, પણ પાછળથી એ શાખાની સાથેનો એનો સમ્બન્ધ ટળી ગયો ત્યાર પછી એના શરૂઆતના શબ્દ ઉપરથી એને “કેન્” એવું નામ મળ્યું એ ઉપનિષદ્ના બે વિભાગ છે તેમાંનો બીજો વિભાગ ગદ્યમાં રચાયેલો છે અને તે ઘણો વધારે પ્રાચીન છે એ વિભાગમાં બ્રહ્મની સાથેનો વેદના દેવતાઓનો સમ્બન્ધ વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને એ દેવતાઓની સત્તા બ્રહ્મને લીધે છે, બ્રહ્મ ઉપરજ એ દેવતાઓનો સંબંધો આધાર છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે એ ઉપનિષદ્નો પહેલો વિભાગ પદ્યમાં રચાયેલો છે, અને જે સમયે વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂક્યો હતો તે સમયે એ વિભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો એમ જણાય છે એ વિભાગમાં સગુણ બ્રહ્મ, જે ઉપાસનાનો વિષય છે, અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ, જે અગ્રેય છે, તેનો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે —

“ ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન વિદ્મો ન વિજાનીમો યથૈતદનુશિષ્યાત્ ॥ ”

(ત્યાં આખ પહોચી શકતી નથી, ત્યાં વાણી જઈ શકતી નથી, ત્યાં પિયર દોડી શકતા નથી આપણે એને જોઈ શકતા નથી, કાંઈ એના વિષે આપણને કેની રીતે જ્ઞાન આપી શકે તે આપણ સમજી શકતા નથી)

કૃષ્ણયજુર્વેદના જુદા જુદા ઉપનિષદો સંખ્યા મોડા લખાયેલા હોય એવું જણાય છે. મૈત્રાયણ ઉપનિષદ્નો અન્થ કંઈક મોટો છે અને તે ગદ્યમાં લખાયેલો છે વચમાં વચમાં કોઈ કોઈ શ્લોકો પણ આવે છે એના સાત પ્રપાઠક છે, તેમાંનો સાતમો પ્રપાઠક અને છઠ્ઠા પ્રપાઠકના છેલ્લા આઠ ખંડ મળીને અન્થનો પરિશિષ્ટ ભાગ થાય છે જોડણી અને મધુર રાષ્ટ્રોને લગતા મૈત્રાયણ શાખાના ખાસ લક્ષણો આ ઉપનિષદ્માં જળવાઈ રહ્યા છે, તેથી એ ઉપનિષદ્ પ્રાચીન હોય એવું જણાય છે પણ બીજા ઉપનિષદોમાંથી અનેક ઉતારાઓ એ ઉપનિષદ્માં આવ્યા છે તે ઉપરથી, કેટલાક પાછલા સમયના રાષ્ટ્રો એ ઉપનિષદ્માં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી, સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલો સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત એ ઉપનિષદ્ પહેલા અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ એવું એ ઉપનિષદ્ની

અદરના વચનોથી માલમ પડે છે તે ઉપરથી, વેદ વિરુદ્ધના નાસ્તિક મપ્રદાયો વિષે એ ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ સૂચનો કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી, એ ઉપનિષદ મોડું રચાયેલું હોવું જોઈએ એ વિષે કંઈ પણ મંશ્ય રહેતો નથી ખરેખર, સાંખ્ય દર્શનમાંથી અને ઔદ્ધ ધર્મમાંથી લીધેલા વિચારોની સાથે મેળવણી કરીને ઉપનિષદના જૂના સિદ્ધાન્તોને આ સ્થળે આપણી આગળ મક્ષેપમાં મૂકવામાં આવ્યા હોય એવું આપણને લાગે છે એ ગ્રંથના મુખ્ય વિભાગમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે મમજુતી આપવામાં આવી છે “**बृहद्वच**” એ નામનો ઇકિવાકું પરાનો રાગ (જે ધણું કરીને **रामायण**માં એજ નામનો ગગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેજ હજે) તે પૃથ્વી ઉપગના જીવનની દુખમયતા અને ક્ષણિકતા વિષે વિવેચન કરે છે તે વખતે તેને આત્માના સ્વરૂપ વિષેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં કોઈ પણ સ્થળે દુખ-વાદ બીલકુલ પ્રકટ નથી થયો એવું કંઈ નથી, તોપણ આ ઉપનિષદમાં એ દુખવાદ વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ, તેનું કાગણું નિઃસંશય એજ છે કે સાંખ્ય અને ઔદ્ધ દર્શનની અસર આ ઉપનિષદના ગ્રંથના ઉપર થયેલી છે

એ ઉપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ એ વિષયની ચર્ચા ત્રણ પ્રશ્નના રૂપમાં કરવામાં આવી છે “હેયો પ્રશ્ન એ છે કે “**आत्मा शरीरमा केरी** રીતે પ્રવેશ કરે છે ?” એના ઉત્તરમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે “**पोताना सज्जैला** અચેતન શરીરોને સચેત કરવાને માટે પચ પ્રાણના રૂપમાં પ્રજાપતિ એ શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે ” બીજો પ્રશ્ન એ છે કે “**परमात्मा** તે જીવાત્મા (અથવા **भूतात्मा**) કેરી રીતે થાય છે ? ” આનો ઉત્તર વેદાન્ત દર્શન પ્રમાણે નહીં, પણ સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો વડે કરીને પરવશ થઈને આત્મા પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જૂલી જાય છે, અને અહભાવ તથા મસારના પ્રપચમાં સપડાઈ જાય છે ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે “**आ** દુખની સ્થિતિમાંથી કેવી રીતે છટા થઈ શકાય ? ” આનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે તે વેદાન્ત દર્શન કે સાંખ્ય દર્શન બેમાંથી એકોની સાથે મળતો આવતો નથી, પણ બેકથી જુદો જાતનો—આદ્યજ્ઞાના મમયની સ્થિતિ પાછી આજુબાની ઉત્ક્રાંતિ પ્રેરાયેલો—છે એ જવાબ એવી રીતેનો છે કે આદ્યજ્ઞાન ધર્મના પ્રાચીન નિયમોને જેઓ વળગી રહે છે, વર્ણશ્રમના

ધર્મ જેઓ પાળે છે તેઓનેજ જ્ઞાન વડે કરીને, તપ વડે કરીને, અને બ્રહ્મના ચિંતન વડે કરીને મોક્ષ મળી શકે છે. સુખ્ય દેવતાઓ, એટલે બ્રાહ્મણોના સમયની અગ્નિ, વાયુ, અને સૂર્ય એ ત્રિમૂર્તિ, કાલ, પ્રાણ, અને અન એ ત્રણ અમૂર્ત તત્ત્વો, અને બ્રહ્મા, રુદ્ર (એટલે શિવ), અને વિષ્ણુ એ ત્રણ લોકપ્રિય દેવતાઓ, એ સર્વ બ્રહ્મનાજ સ્વરૂપો છે એવું પણ એ ઉપનિષદ્માં કહેલું છે.

એ ઉપનિષદનો બાકીનો ભાગ પરિશિષ્ટ જેવો છે. પણ વચમાં વચમાં કેટલુંક ધણું રસ વડે એવું પણ એ ઉપનિષદમાં આવે છે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં હોય છે તેવી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેની એક આખ્યાયિકા પણ એ ઉપનિષદમાં આપી છે એ આખ્યાયિકામાં, પ્રકૃતિના તમસ્, રજસ્, અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણોનો સમન્વય રુદ્ર, બ્રહ્મા, અને વિષ્ણુ એ ત્રણ દેવતાઓની સાથે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને બીજી રીતે, ઋગ્વેદની કિલસુદી અને પાછલા સમયની સ્ત્રાવ્ય કિલસુદી એ બેને જોડનારી સાકળ તરીકે એ આખ્યાયિકા ધણી ધ્યાન ખેંચે એવી છે વળી સૂર્ય એ બાહ્ય વસ્તુ અને વ્રાણ એ આંતર વસ્તુ, એ બેઉથી આત્માનોજ સ્ત્રવન થાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને ઓં એ પવિત્ર અક્ષર વડે, મૂ મુવ સ્વ એ ત્રણ વ્યાહતિઓ વડે, અને સ્વાવિત્રીના પ્રખ્યાત મત્ર વડે એ બેઉનું પૂજન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે એ ઉપરાંત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના એક સાધન તરીકે યોગની ભલામણ કરવામાં આવી છે, અને યોગથી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે અને સમાધિ ચઢતી શકાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે યોગની રીતો વિષેની જે માહિતી આ ઉપનિષદમાંથી આપણને મળે છે તે પાછલા 'સમયની વ્યવસ્થાના પ્રમાણમાં ધણી પ્રાથમિક જણાય છે બ્રહ્મની જાગૃત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા ઉપરાંત એક ચોથી (તુરિય) અવસ્થા વિષે પણ આ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે અને આ અવસ્થાને સૌથી ઉંચામાં ઉંચી ગણવામાં આવી છે ઉપનિષદના છેવટના ભાગમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે સત્ય અને અનૃત એ ઉભયનું આસ્વાદન કરવાની આત્માને ધન્ય થઈ તેથી જૈતભાવથી ભરેલા આ મસારમાં આત્માએ પ્રવેશ કર્યો.

મેન્નાયણ કરતા વિશેષ પ્રાચીન એવા કૃષ્ણ યજુર્વેદના બીજા એ ઉપનિષદો છે કાઠક અને શ્વેતાશ્વતર એ બેમાંથી લીધેલા ધણા શ્લોકો

મૈત્રાચળ ઉપનિષદમાં જોવામાં આવે છે એમાં કાઠક ઉપનિષદના આશરે ૧૨૦ શ્લોકો છે, અને શ્વેતાશ્વતરના આશરે ૧૧૦ શ્લોકો છે.

કાઠક ઉપનિષદ એ નચિકેતસની આખ્યાયિકાને લગતું છે એ આખ્યાયિકા તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના કાઠક વિભાગમાં આપવામાં આવી છે, અને એ બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાનું જ્ઞાન ઉપનિષદના રચનારને હતું એમ એ ઉપનિષદના આરંભના શબ્દો ઉપરથી માલમ પડે છે બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાની જે શબ્દોથી શરૂઆત થાય છે તેજ શબ્દોથી આ ઉપનિષદની પણ શરૂઆત થાય છે એ ગ્રંથમાં હાલ એ અધ્યાય આપેલા છે, પણ અગાઉ એકજ અધ્યાય હતો એમ જણાય છે કારણ કે બીજા અધ્યાયમાં યોગ વિષેના વધારે આગળ વધેલા વિચારો જોવામાં આવે છે અને બાહ્ય દેખાવોની અસત્યતા વિષેનો વિચાર પણ ધણો વધારે સ્ફુટ રીતે મૂકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એ અધ્યાય પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે ખેલા અધ્યાયમાં પ્રાસ્તાવિક વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે, આત્મા વિષેની હકીકત કહેવામાં આવી છે, એ આત્મા અશરીર હોવા છતાં પ્રાણીઓના શરીરમાં વાસ કરે છે એ વાત વર્ણવવામાં આવી છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે યોગ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે ખેલા અધ્યાયના કરતા બીજો અધ્યાય લગભગ એટલો સુવ્યવસ્થિત છે, તોપણ એકદરે એ અધ્યાયનો વિષય પણ ખેલા અધ્યાયની સાથે મળતોજ આવે છે એની ચોથી વક્ષીમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બેઉની આત્માની સાથે એકતા છે એવું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે પાંચમી વક્ષીમાં, આત્માનો જગતમાં અને ખાસ કરીને મનુષ્યમાં જે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેના વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે એ આત્મા જગત અને મનુષ્યના સઘળા વ્યવહારથી અળગો રહે છે અને જીવન્ત પ્રાણીઓના દુઃખથી અલિપ્ત રહીને પોતાનું અખંડ સ્વરૂપ જાળવી રાખે છે, તેના સમ્યન્ધમાં અગ્નિ અને વાયુના તથા વિશ્વની જે ચક્ષુ છે એવા સૂર્યનારાયણના સચોટ દર્શાવો આપવામાં આવ્યા છે —

અગ્નિર્યથેકો મુવન પ્રવિષ્ઠો

રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો બભૂવ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો બહિશ્ચ ॥

(એકજ અગ્નિ જગતમા વ્યાપી રહ્યો છે, છતાં દાહ વસ્તુઓના બેદને લીધે તે જેવી રીતે જુદા જુદા દેખાય છે તેવીજ રીતે સર્વે પ્રાણીઓનો અતરાતમા એકજ હોવા છતાં જુદા જુદા શરીરોના બેદને લીધે તે જુદા જુદા દેખાય છે)

વાયુર્યયૈકો મુવન પ્રવિષ્ઠો
રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો નમ્વ ।
અકસ્થા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો નહિશ્ચ ॥

(એકજ વાયુ જગતમા વ્યાપી રહ્યો છે, છતાં પ્રાણુ કે જે જુદા જુદા શરીરમા પ્રવેશ પામેલો હોવાને લીધે તે જેવી રીતે જુદા જુદા દેખાય છે તેવી રીતે મર્વે પ્રાણીઓનો અતરાતમા એકજ હોવા છતાં જુદા જુદા શરીરોના બેદને લીધે તે જુદા જુદા દેખાય છે)

મૂર્યો યયા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુ -
ન લિપ્યતે ચાક્ષૈર્બાહ્યદોષૈ ।
અકસ્થા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
ન લિપ્યતે લોકદુ સ્થેન બાહ્ય ॥

(સૂર્ય એ સર્વે લોકોની ચક્ષુ હોવા છતાં ચક્ષુને લગતા બહારના દોષોથી તે જેમ નિર્લિપ્ત રહે છે તેમ સર્વે પ્રાણીઓનો જે એક અતરાતમા છે તે પણ લોકના દુષ્ઠો નિલિપ્ત રહે છે, કારણ કે તે તેનાથી બાહ્ય છે)

છેલ્લી વર્ણીમા, યોગ એજ પરમ પદને પામવાનું સાધન છે એવો ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે આ સ્થળે મગજની જુદી જુદી શક્તિઓને જે ક્રમમા ગોઠવવામા આવી છે તે સાચા અને યોગ દર્શનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારને વિશેષ રસ આપે એવી છે આ ચર્ચાની અદર અનુલુપણે એક જાતની અમંગલિત ધુસી ગયલી જણાય છે, કારણ કે આત્માને સર્વસ્વ ગણવામા આવ્યું છે, છતાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેની વચ્ચે સખત ભેદ છે એવું પણ સ્થળે સ્થળે દર્શાવવામા આવ્યું છે પાછલા સમયનું વેદાન્ત દર્શન અને સાંખ્ય-ચોગના દર્શનો એ બે વચ્ચેની જે અમંગલિત તે આ સ્થળે પ્રકટ થયલી જોવામા આવે છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના પોતાના વચનો ઉપરથી એવું જણાય છે કે અમુક રચનારના નામથી એ ગ્રન્થનું નામ શ્વેતાશ્વતર એવું પડ્યું છે, અને એ ગ્રન્થ કૃષ્ણ યજુર્વેદની એક શાખા તરફથી રચાયેલો છે એવું જો કહેવામાં આવે છે તેને માટે કઈ જોઈએ તેવો આધાર હોય એવું જણાતું નથી એના અધ્યાયો ગમે તેમ ગોઠવાયલા છે તે ઉપરથી, એના છદોમાં નિયમભંગ થયેલા છે અને છદોના ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે તે પણ સ્વચ્છદ રીતે કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી, એમાં પાછળથી ધુસારી દેવામાં આવેલા ઉતારાઓ ધણા જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી, હાલના સ્વરૂપમાં જે ગ્રન્થ આપણે જોઈએ છીએ તે એકજ લેખકનો રચેલો નથી એવું અનુમાન ધર્ણ વાસ્તવિક જણાય છે એના હાલના સ્વરૂપમાં એ ગ્રન્થ કાઠક ઉપનિષદના કરતા વધારે મોટો મૂંઝવેલો એમાં કઈ પણ મશય નથી, કારણ કે કાઠકની સાથે સમ્યન્ધ ધરાવનારા કેટલાક ફકરાઓ એ ગ્રન્થમાં આવેલા છે, તે ઉપરાંત કાઠકમાંથી કઈક ફેરફાર સાથે અથવા ફેરફાર વગર લીધેલા એવા પણ ધણા શ્લોકો એ ગ્રન્થમાં જોવામાં આવે છે વળી, યોગ વિષેના વધારે આગળ વધેલા વિચારો એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી તેમજ વધારે પ્રાચીન ઉપાનિષદોમાં ખીલકુલ ન જોવામાં આવતા અથવા સ્હેજમાજ-ઝાખી રીતેજ-સૂચવાયેલા વેદાન્તના જુદા જુદા મિદ્ધાન્તો થોડાધણા પણ વધારે ચોક્કસ રૂપમાં આ સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ આ ગ્રન્થનું મોડાપણું જણાઈ આવે છે એ સિદ્ધાન્તોમાંનો એક એ છે કે કલ્પને અતે બ્રહ્મ આખી સૃષ્ટિનો નાશ કરે છે અને એજ બ્રહ્મથી સૃષ્ટિનો પાછો ઉદ્ભવ થાય છે. એ મિવાય ખીજો ખાસ સિદ્ધાન્ત એ છે કે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત ખાલી આભાસ છે-માયા છે તેનીજ સાથે બ્રહ્મના સવિતા, ईशान, અથવા રુદ્ર એ મૂર્ત સ્વરૂપો વિષે ગ્રન્થકારને કઈક વિચિત્ર પક્ષપાત હોય એવું જણાય છે. શિવ એ રુદ્રના નામ તરીકેજ સ્વીકારાયું હોય એવું જોકે હજી નથી થયું, તોપણ રુદ્રના વિશેષણ તરીકે એ શબ્દનો વારંવાર ઉપયોગ થયો છે તે પરથી જણાય છે કે આ ઉપનિષદના સમયમાં મ્હોટામાં મ્હોટા દેવતાના નામ તરીકે શિવ એ શબ્દનો પ્રચાર થવાની તૈયારી થઈ ચૂકી હતી આ ઉપનિષદમાં સાંખ્યદર્શનના શબ્દો તથા મૂળ વિચારો અનેક આપણા જોવામાં આવે છે, જોકે લખનારનું દષ્ટિબિન્દુ પાશ્વ

વેદાન્તીના જેવુજ રશું છે ઉદાહરણ તરીકે, પ્રકૃતિ વિષે એવુ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કરેલી માયા છે

શુક્લયજુર્વેદની સાથે જોડાયેલું એક ઉપનિષદ * સૌથી વધારે લાપ્ત અને છાન્દોગ્ય સિવાય બીજા ઉપનિષદોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું છે અગાઉ જે છૂટા છૂટા ગ્રન્થો હશે તેના સમુદાયનો આખો ગ્રન્થ બનેલો છે એવું છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આ ગ્રન્થના સમ્પન્નમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ એ ગ્રન્થના ત્રણ કાણ્ડ છે, અને એ દરેક કાણ્ડ બપ્પે અધ્યાયનો બનેલો છે એમાંના છેલ્લા કાણ્ડને બાષ્પકારની પરપરાથી પણ સ્થિલકાણ્ડ એવું નામ મળેલું છે, અને એ ગ્રન્થની અદરના વિષય ઉપરથી પણ એનું પરિશિષ્ટ તરીકેનું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે વળી, પહેલો કાણ્ડ અને બીજો કાણ્ડ એ બેઉ એકબીજાની તદ્દન સ્વતંત્ર હતા એ વાત યાત્રવલ્ક્ય અને એની બે પત્નીઓ વિષેની આખી આખ્યાયિકા બેંડ કાણ્ડમાં લગભગ તેના તેજ શબ્દમાં આપેલી છે તે ઉપરથી ચોક્કસ સાબીત થાય છે આ દરેક ખડને છેડે (તેમ શતપથ બ્રાહ્મણના દસમાં કાણ્ડને છેડે) આચાર્યોના વચ્ચે આપવામાં આવ્યા છે એ વંશોની સરખામણી કરતાં એવા નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે પહેલો મધુકાણ્ડ અને બીજો યાજ્ઞવલ્ક્યકાણ્ડ એ બેઉ નવ પેઢી સુધી શુક્લયજુર્વેદની અદરજ સ્વતંત્ર ઉપનિષદો તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને ત્યાર પછી અગ્નિવેદ્ય નામના આચાર્યે એ બેઉ ગ્રન્થોને એકઠા કરીને તેને એકજ ઉપનિષદમાં મૂક્યા, અને ત્રીજો કાણ્ડ, જેમાં જુદી જુદી જાતની વધારાની વસ્તુઓ આપવામાં આવી છે, તે પાછળથી એ બે ગ્રન્થોના ભેગો દાખલ કરવામાં આવ્યો વળી, એ વંશો ઉપરથી એવું અનુમાન પણ વાસ્તવિક જણાય છે કે બ્રાહ્મણોના અને ઉપનિષદોના મુખ્ય આચાર્યો એકજ ન્હોતા, પણ જુદા જુદા હતા.

એ ઉપનિષદના પહેલા અધ્યાયની શરૂઆતમાં અશ્વમેધ એ સૌથી અગત્યના યજ્ઞને વિશ્વ તરીકે ગણીને એ ઉપક્રમે અર્થ સમજાવવામાં આવ્યો છે પછી આત્માના સચક તરીકે પ્રાણ વિષે લખવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાર પછી આત્મા અથવા બ્રહ્મથી થયેલી જગતની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવી છે, તેનીજ સાથે દરેક વ્યક્તિમાં છવાતો

* બૃહદારણ્યકોપનિષદ

તરીકે પ્રાદુર્ભાવ પામતા પરમાત્મા ઉપર, સત્તામાત્રનો આધાર છે એ વાત પણ ખાસ ભાર દઈને કહેવામા આવી છે દેવતાઓની પૂજા વિરુદ્ધ જે વચનો કહેવામા આવ્યા છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે, અને એ વચનો ઉપરથી એવું સમજાય છે કે જે ફકરામા એ વચનો આવે છે તે ફકરો દેવતાઓના કરતા આત્માનું ચઢિયાતાપણું હજી સ્થાપિત કરાતું હતું તે પ્રાચીન સમયમા લખાયેલો હોવો જોઈએ ખીજા અધ્યાયમા આત્માના સ્વરૂપ વિષે અને પ્રાણ અને પુરુષ તરીકેના એના આવિર્ભાવ વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે

એ ઉપનિષદના ખીજા કાણ્ડમા દિલસુધી વિષે ચાર ચર્ચાઓ કરવામા આવી છે, તે દરેકમા મુખ્ય ભાગ લેનાર તરીકે યાગ્નવલ્ક્ય જોવામા આવે છે પહેલી ચર્ચા ત્રીજા અધ્યાયના પહેલા નવ શ્લોકોમા આપી છે, તેમા અઢેક પછી અઢેક એમ નવ વાદવિવાદ કરનારાઓને હરાવીને યાગ્નવલ્ક્ય એ સર્વના કરતા પોતે એક છે એવું બતાવી આપે છે આ ચર્ચામા ધણોજ રસ પડે એવો એક નિર્ણય એ નીકળ્યો છે કે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા બ્રહ્મ એ અજેય છે, પણ વ્યાવહારિક રીતે જોતા એના વિષે જ્ઞાન મળી શકે એમ છે ખીજી ચર્ચા જનક રાજા અને યાગ્નવલ્ક્ય એ બેના સંવાદ તરીકે પ્રકટ થઈ છે, તેમા બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે ખીજા આચાર્યો તરફથી આપવામા આવેલા “બ્રહ્મ એ પ્રાણ છે” અથવા “બ્રહ્મ એ મન છે” એવા એવા છ લક્ષણો ચાલી શકે એવા નથી એવું યાગ્નવલ્ક્ય તરફથી દર્શાવવામા આવ્યું છે છેવટે યાગ્નવલ્ક્ય જણાવે છે કે “નેતિ નેતિ” (એ આવો નથી, એ આવો નથી એવું એવું) કહીનેજ આત્માનું વર્ણન આપી શકાય એમ છે એ અમૃત છે, એ અશીર્ય છે, એ અમગ છે, એ અચળ છે.

ત્રીજી ચર્ચા એથા અધ્યાયના ત્રીજા તથા એથા શ્લોકોમા આપેલી છે તે પણ જનક અને યાગ્નવલ્ક્ય એ બેની વચ્ચેનાજ સંવાદ તરીકે આપવામા આવેલી છે જનત્ત્વ અવસ્થા, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૃત્યુ, પુનર્જન્મ, અને મોક્ષ, એ સઘળા પ્રસંગોમા આત્માની કેરી રિથિતિ હોય છે તેનું ચિત્ર એ સંવાદદ્વારા આપણને પૂરું પડે છે સંયોગ દૃષ્ટાન્તોની મુખ્યકર સમૃદ્ધિ તરફ જોતા, દૃઢ શ્રદ્ધાની ઉછળતી ઊર્મિઓ તરફ જોતા, વિચારની સુંદરતા તથા પ્રૌઢતા તરફ જોતા ઉપનિષદનો આ વિભાગ

ખીન્ન સધળા ઉનિપષ્ટોના કરતા, એટલું જ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના ખીન્ન કોઈ પણ ગ્રન્થના કરતા ચઢી જાય એવો છે એવું આપણે દૃઢતાથી કહી શકીશું. સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂના તરીકે એ વિભાગથી આપણા હૃદય ઉપર જે અસર થાય છે તેમા વચ્ચે વચ્ચે આવતા અનેક શ્લોકોથી ધણો ઉમેરો થયા વગર રહેતો નથી પણ એ શ્લોકો પાછળથી ઉમેરાયલા એમા કઈ પણ સંશય નથી એ શ્લોકોમા સ્વભાવસ્થ આત્માનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપવામા આવ્યું છે —

પ્રાણેન રસંન્નવર કુલાય

બહિષ્કુલાયાદમૃતશ્રારિત્વા ।

સ ર્ઐયતેઽમૃતો યત્ર કામ

હિરણ્મય પુરુષ એકહસ ॥

સ્વપ્નાન્ત ઉચ્ચાવચ્ચમીયમાનો

રૂપાણિ દેવ કુસ્ત્રે બહ્નિ ।

* * *

(નીચલા માળાને પ્રાણના રક્ષણમા મોખીને અને એ માળામાથી બહાર નીકળીને ઉંચે ઉડતું અમર સત્ત્વ, સુવર્ણની પાળોવાળો એ એક હસ, એ પુરુષ પોતે અમર રહીને પોતાની મરજીમા આવે તે પ્રમાણે ત્રિચરે છે સ્વભાવસ્થામા એ દેવ ઉંચોનીચો જાય છે, અને જાતજાતના રૂપ લે છે)

ત્યાર પછી આત્માની સુષુપ્તિ અવસ્થાનું વર્ણન આપ્યું છે —

તદયથાસ્મિન્નાકાશે ર્યેનો વા સુપર્ણો વા વિપરિપત્ય શ્રાન્ત
સહત્ય પક્ષૌ સંજયાયેવ પ્રિયતે, એવમેવાય પુરુષ એતસ્મા અન્તાય ધાવતિ
યત્ર સુતો ન કચ્ચન કામ કામયતે ન કચ્ચન સ્વપ્ન પश्यति ॥

તદ્વા અસ્યૈનદતિચ્છન્દા અપહતપાપ્માઽમય રૂપ તદયથા પ્રિયયા સ્ત્રિયા
સપરિષ્વક્તો ન બાહ્ય કિચ્ચન વેદ નાન્તરમેવાય પુરુષ પ્રાજ્ઞેનાત્મના
સંપરિષ્વક્તો ન બાહ્ય કિચ્ચન વેદ નાન્તરમ્ ॥

(જેવી રીતે બાળ અથવા ગરૂં પક્ષી હવામાં ઉડે ઉડાજીડ કર્યા પછી થાકી જઈને પોતાની પાખ બીડી દે છે અને નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરે છે તેવી રીતે આ પુરુષ એવી સ્થિતિ તરફ દોડે છે કે જે સ્થિતિમાં સુખ રહીને એ કંઈ પણ ઇચ્છા રાખતો નથી અને કોઈ પણ સ્વપ્ન જોતો નથી તે એતુ સાચુ સ્વરૂપ છે કે જેમાં સંધર્મી ઇચ્છા-ઓથી ઉચ્ચે રહીને એ પાપ વગરનો અને નિર્ભય રહી શકે છે કારણ કે પોતાની બહાલી સ્ત્રી તરફથી જેને ગાઢ આલિંગન કરાયલું હોય તે માણસ જેવી રીતે બહારની કે અદરની કોઈ પણ વસ્તુને જાણતો નથી તેવી રીતે પ્રાણ આત્મા તરફથી જેને ગાઢ આલિંગન કરાયલું છે એવો આ પુરુષ બહારની કે અદરની કોઈ પણ વસ્તુને જાણતો નથી)

જેઓને મોક્ષ ન મળ્યો હોય તેઓના આત્મા વિષે લેખકનો વિચાર એવો જણાય છે કે મરણ પછી તરતજ, એટલે વચ્ચે પાપ પુણ્યનો બદલો મેળવવાને માટે કોઈ બીજી દુનિયામાં ગયા વગરજ બરાબર પોતાપોતાની યુદ્ધિ તથા નીતિના બક્ષણ પ્રમાણે એ આત્માને નવા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે

“તદ્યથા તૃણજલાયુકા તૃણસ્યાન્ત ગત્વાઽન્યમાક્રમમા-
ક્રમ્યાત્માનમુપસંહરત્યેવમેવાયમાત્મેદં શરીર નિહત્યાઽવિદ્યાગમયિત્વાઽ-
ન્યમાક્રમમાક્રમ્યાત્માનમુપસંહરતિ ॥

તદ્યથા પેશસ્કારી પેશસો માત્રામુપાદાયાન્યન્નવતર કલ્યાણતરં
રૂપ તનુત એવમેવાયમાત્મેદ શરીર નિહત્યાઽવિદ્યા ગમયિત્વાન્યન્નવતર
કલ્યાણતર રૂપં કુરુતં પિત્ર્ય વા ગાન્ધર્વ વા દૈવ વા પ્રાજાપત્ય વા
બ્રાહ્મ વાઽન્યેષા વા ભૂતાનામ્ ॥”

(જેવી રીતે તૃણનો કીડો એક તૃણને છેડે આવી પહોંચ્યા પછી બીજા તૃણ આગળથી શરૂઆત કરે છે અને તે તરફ પોતાની જાતને લઈ જાય છે, તેવીજ રીતે આ આત્મા આ શરીરને છોડીને અને અવિદ્યાને વિદાય કરીને નવા દેહથી શરૂઆત કરે છે અને તે તરફ પોતાની જાતને લઈ જાય છે

જેવી રીતે સોની અમુક ઘાટ ધડવા માટેનું સુવર્ણ લઈને તેમાંથી

ખીન્ને નવો અને વધારે સુંદર ધાટ ધરે છે તેવીજ રીતે આ આત્મા આ શરીરને છોડીને અને અવિધાને વિદાય કરીને ખીજી નવું અને વધારે સુંદર રૂપ ધારણ કરે છે, પછી તે પિતૃઓનું હોય કે ગંધર્વોનું હોય, કે દેવતાઓનું હોય, કે પ્રભુપતિનું હોય, કે બ્રહ્માનું હોય, કે ખીજા કોઈ પ્રાણીઓનું હોય)

પણ જોને મુક્તિ મળી હોય, પોતે બ્રહ્મ છે એ સત્યનું જોને જ્ઞાન થયું હોય, તેના પ્રાણ તેનાથી દૂર જતા નથી, કારણ કે તે બ્રહ્મના લીન થઈ જાય છે, રે! તેજ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે —

“યથા હિ નિર્લ્વયની વલ્મીકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીતવમેવેદ
શરીર શેતે યથાયમશરીરોઽમૃત પ્રાણો બ્રહ્મ એવ તેજ એવ” ॥

(જેની રીતે સાપની કાચળી મૃત થઈ હોય અને કાઠી નાખવામાં આવી હોય તે કીડીના દર ઉપર પડી રહે છે તેવીજ રીતે એનું શરીર પડી રહે છે, પણ અશરીર અને અમર એવા જે પ્રાણ તેજ બ્રહ્મ છે, તેજ પ્રકાશ છે)

ચોથી ચર્ચા યાજ્ઞવલ્ક્ય અને એની સ્ત્રી મૈત્રેયી એ બેના સંવાદ કે પ્રકટ થઈ છે યાજ્ઞવલ્ક્ય મંસારનો ત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં હતો અને એકાન્તનિવાસને માટે અરણ્યમાં જવાનો વિચાર કરતો હતો તે વખતે એ સંવાદ ચાલેલો છે આગલા અધ્યાયમાં (ખીજા અધ્યાયના ચોથા બ્રાહ્મણમાં) જે વાર્તા આની ગઈ છે તેનીજ આ ખીજી આવૃત્તિ છે એવું સૂચવનારા કેટલાક ચિહ્નો આ સ્થળેથી આપણને મળી આવે છે

ત્રીજા અથવા પરિશિષ્ટ કાણ્ડના પહેલા અધ્યાયના ૧૫ બ્રાહ્મણો છે, તેમાંના ઘણા તો તદ્દન ટૂંકા છે મોટે ભાગે તેઓના વિષય એક-ખીજાથી જુદા જુદા-અવ્યવસ્થિત-છે, અને એ બ્રાહ્મણો તદ્દન જુદાજ સમયમાં લખાયેલા હોય એવું જણાય છે પણ એનો ખીજો અધ્યાય લાગેો અને અગત્યનો છે, અને પુનર્જન્મ એ એનો વિષય છે (એ અધ્યાય છાન્દોગ્યના એજ વિષયના અધ્યાયની સાથે પૂરેપૂરો મળતો આવે છે) એ અધ્યાયમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે યાજ્ઞવલ્ક્યના વિચારોથી એટલા જુદા પડે છે કે અન્યનો આ વિભાગ

વેદની કોઈ બીજી શાખામાં ઉત્પન્ન થયો હશે અને એના વિષયની ખાસ અગત્યતાને લીધે આ ઉપનિષદની સાથે એ વિભાગને ગમે તેમ જોડી દેવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે એની આગળનું અને એની પાછળનું આકાંક્ષુ, જે એની સાથે સમ્યન્ધ ધરાવે છે અને જે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ જોવામાં આવે છે, તે એજ વખતે એની સાથે ઉમેરવામાં આવ્યા એ સંભવિત જણાય છે

લાખામાં લાખુ ઉપનિષદ તેજ ગુરુચરુવેદની સાથે જોડાયેલ છે એમ નથી, પણ જે દૂકામાં દૂકા ઉપનિષદોમાનું એક છે * તે પણ એજ વેદની સાથે જોડાયેલ છે એ ઉપનિષદ તે ઈશા ઉપનિષદ એનો અરભનો શબ્દ ‘ઈશા’ છે તે ઉપરથી એ ‘ઈશા ઉપનિષદ’ના નામથી ઝાળખાય છે એ ઉપનિષદના અદારજ શ્લોકો છે આ ઉપનિષદ તે જે કે વાજસનેયિસહિતાનું છેલ્લું પ્રકરણ છે, તોપણ એ સંહિતાના કરતાં એ કમ્પે મોડું લખાયેલ છે બૃહદારણ્યકના મોડામાં મોડા ભાગ જે વખતે રચાયા તે અરસામાંજ એ લખાયેલ છે, અને ધણી બાબતમાં કાઠક ઉપનિષદના કરતાં એ વધારે આગળ વધેલ છે, તોપણ શ્વેતાશ્વતરના કરતાં એ વધારે જૂનું જણાય છે “હુ તેજ આત્મા છુ” એવું જે જાણે છે અને યથાર્થ જ્ઞાન જેને મળ્યું નથી તે, એ બેની વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવેલો એ આ ઉપનિષદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે વેદાન્ત દિલસુશીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું સિદ્ધાવલોકન એ ઉપનિષદ વડે ધાર્યું સારું થઈ શકે છે

અથર્વવેદની સાથે જોડાયેલા એવા ઉપનિષદો ધણા છે, અને એ ઉપનિષદોની સંખ્યા ચોક્કસ નિર્ણયિત થઈ નથી, પણ સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત ગણી શકાય એની જે ટીપ છે તેમાં અથર્વવેદના ઉપનિષદોની સંખ્યા બધી મળીને સત્તારીસની ગણવાવામાં આવી છે એ ઉપનિષદોમાંનો ધણાખરા મોડા એટલે વૈદિક સમય પૂરો થયા પછી લખાયેલા છે, અને ત્રણ સિવાય બાકીના બધા ઉપનિષદો પુરાણોના સમયમાંજ લખાયેલા છે એમાંનો એક તો ખરેખરો મુસલમાનોનોજ અન્ધ છે, અને તેને મહ્તા ઉપનિષદ્ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે ! ખેલો ત્રણ વેદોને લગતા વધારે પ્રાચીન ઉપનિષદો શ્વેતાશ્વતર જેવા

* વાજસનેયસહિતોપનિષદ્ અથવા ઈશોપનિષદ્

ચોડાક અપવાદો સિવાય સધળા ખરેખરી વેદની શાખાઓનાજ ઉપદેશ-
ગ્રન્થો છે, અને તેઓના નામ પણ એ શાખાઓ ઉપરથીજ પડ્યા છે
વિધિ વિધેની ચર્ચા ચલાવનારા બ્રાહ્મણોની સાથે એ ઉપનિષદો જોડાયેલા
છે અને એ ઉપનિષદો તે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના પરિશિષ્ટ ભાગ છે એથી
ઉલટું, અથર્વવેદના ઉપનિષદો તે માણડૂક્ય અને જાબાલ જેવા
ચોડાક અપવાદો સિવાય વેદની શાખાઓ સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ
ધરાવતા નથી, અને તેઓની અદ્દર ચર્ચાયેલા વિષય ઉપરથી અથવા
કોઈ બીજા પ્રસંગ ઉપરથી તેઓના જુદા જુદા નામ આપવામા આવેલા
છે પ્રાચીન વેદની શાખાઓનું અનુકરણ કરીને પોતાના પણ જુદા
ઉપનિષદો હોય એવી ઉત્કંઠા ધરાવનારા અને ધર્મવિષયની ચર્ચા
ચલાવનારા યોગીઓના અથવા અમુક અમુક પથના મંડળોના વિચારો
એ ઉપનિષદોમા ધણુંખરૂં પ્રકટ કરાયેલા છે એ ઉપનિષદો અથર્વવેદની
સાથે જોડાયા તે કોઈ પણ આતર સમ્બન્ધને લીધે નથી જોડાયા, પણ
તકે અશે, “ હમારા પણ જુદા ઉપનિષદો જોઈએ ” એવી અથર્વવેદના
માનનારાઓની ઉત્કંઠાને લીધે, અને કંઈક અશે, વેદની પ્રાચીન શાખા-
ઓના જેવા ધાર્મિક મંડળોની કાળજીને પરિણામે બાહ્ય તત્ત્વોનો પ્રવેશ
ન થાય એનું એ વેદના સમ્બન્ધમા બન્યું નહોતું તેને લીધે એ
ઉપનિષદો એ વેદની સાથે જોડાયા છે

અથર્વવેદના સધળા ઉપનિષદોમા જે જોવામા આવે છે તે મૂળ
સિદ્ધાન્તને ધણુંખરા ઉપનિષદોમા જુદી જુદી ખાસ દિશાઓમા લઈ
જવામા આવ્યો છે તે ઉપરથી એ ઉપનિષદોના ચાર વિભાગ પાડી
શકાય એ દરેક વિભાગનો સમય એકસરખો છે, પણ દરેક વિભાગની
અદ્દરના જુદા જુદા ઉપનિષદોની એકમીજ સાથે સરખામણી કરતા
કોઈ બહેલા રચાયેલા હોય અને કોઈ મોડા રચાયેલા હોય એવું જણાય
છે પહેલા વિભાગના ઉપનિષદોમા આત્માના સ્વરૂપ વિષે ખાસ વિચાર
કરવામા આવ્યો છે બીજા વેદોના ઉપનિષદો જે ઉદ્દેશથી રચાયેલા
છે તેવાજ ઉદ્દેશથી આ વિભાગના ઉપનિષદો રચાયેલા છે, અને એ
સમ્બન્ધની પ્રતિષ્ઠા (thosis)મા બીજા ઉપનિષદોના કરતા આ
વિભાગના ઉપનિષદો કોઈ પણ રીતે આગળ વધતા હોય એમ જણાતું
નથી અથર્વવેદના ઉપનિષદોનો જે બીજા વિભાગ પાડી શકાય એમ
છે તેમા ઉપનિષદોનો આ મૂળ સિદ્ધાન્ત સત્ય તરીકે વગર ચર્ચાએજ

સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો છે, અને ઊં એ પવિત્ર અક્ષરના જુદા જુદા ખડને આધારે યોગ દ્વારા આત્માની સાથે ઐક્ય કૃત્રી રીતે પામી શકાય એ વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે આ ઉપનિષદો લગભગ બધાજ પદ્યમાં રચાયેલા અને ટૂંકા છે સરાસરી કાદતા આ વિભાગના દરેક ઉપનિષદમાં લગભગ વીસેક શ્લોક હોય એવું જણાય છે ત્યાર પછીના ત્રીજા વિભાગના ઉપનિષદોમાં, મૂળ સિદ્ધાન્તના વ્યાવહારિક પરિણામ તરીકે સંન્યાસની ભલામણ કરવામાં આવી છે અને તે વિષેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપનિષદો પશુ ટૂંકા છે, અને તેમાં વચમાં વચમાં કવિતા આવે છે, પશુ તે ગદ્યમાં રચાયેલા છે ઉપનિષદોના છેવટના વિભાગનું સ્વરૂપ અમુક પથને લગતા ગ્રંથોના જેવું છે એ ગ્રંથોમાં શિવને માટે ईशान, મહેશ્વર, મહાદેવ એવા એવા નામો, અને વિષ્ણુને માટે નારાયણ, નૃસિંહ એવા એવા નામો વાપરીને એ બેઉ દેવતાઓને આત્માના પ્રકટ સ્વરૂપો તરીકે સમજાવવામાં આવ્યા છે. વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારોને આ સ્થળે માણસ તરીકેના આત્માના પ્રાદુર્ભાવ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે

આ અર્થવેદના ઉપનિષદોમાંથી, વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનું સૌથી સચોટ રીતે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સૌથી જૂના અને સૌથી વધારે અગત્યના ઉપનિષદો મુણ્ડક, પ્રશ્ન, અને એ બેના કટ્ટા કદક ઉતરતા પ્રમાણમાં માણ્ડૂક્ય એ ત્રણ છે એમાંના પહેલા બે ઉપનિષદો વધારે પ્રાચીન વેદોના ઉપનિષદોની સાથે વિશેષ મળતા આવે છે, અને પાછલા સમયની વેદાન્ત ફિલસૂફીમાં મ્હોટા પ્રમાણ તરીકે ગણાતા શાંકરાચાર્ય અને શાંકર એ બે આચાર્યોના ગ્રંથોમાં આ ઉપનિષદોમાંના ઉતારાઓ સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે અર્થવેદના મૂળ અને ખરેખરા ઉપનિષદો આ બેજ છે પાછલા સમયના બૌદ્ધધર્મના સાધુઓની પેઠે જે યોગીઓ પોતાનું માથું મુડાની નાખતા (મુણ્ડ) તેઓનું ઉપનિષદ હોવાથી આ બેમાંના એક ઉપનિષદને મુણ્ડક એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે જે ઉપનિષદો ધણા લોકપ્રિય છે તેમાંનું એક આ ઉપનિષદ છે એ ઉપનિષદના વિચારો મ્હોટા ભાગે વિશેષ પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથી લેવાયેલા છે, તે ઉપરાંત વેદાન્તનો પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત એ ઉપનિષદમાં ધણી શુદ્ધ રીતે જળવાઈ રહ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ એ ઉપનિષદના શ્લોકો પણ ધણા સુન્દર છે, અને આ

સંખ્યા કારણેને લીધે એ ઉપનિષદ ધણું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ તો આ ઉપનિષદની પહેલાજ રચાયેલું એમાં કંઈ પણ સંશય નથી, અને બૃહદારણ્યક, તૈત્તિરીય, અને કાઠક એ ત્રણેયો પણ આ ઉપનિષદના રચનારને જાણીતા હતા એમ માનવાને કારણે છે આ ઉપનિષદના કેટલાક શ્લોકો કૃષ્ણયજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર અને બૃહજ્ઞારાયણ ઉપનિષદના પણ જોવામાં આવે છે, અને જે વખતે એ કૃષ્ણયજુર્વેદના ઉપનિષદો રચાયેલા તે અરસામાંજ આ ઉપનિષદ પણ રચાયેલું એ ધણું સંભવિત જણાય છે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ગ્વાયુ ત્યાર પછી અને બૃહજ્ઞારાયણ ઉપનિષદ રચાયુ ત્યાર પહેલાં આ ઉપનિષદ રચાયું હશે એવી રીતનું અનુમાન થાય છે એ ઉપનિષદના ત્રણ વિભાગ (મુળક) છે, અને સામાન્ય રીતે કહીએ તો, બ્રહ્માના જ્ઞાનની તૈયારી, બ્રહ્માનો સિદ્ધાન્ત, અને બ્રહ્માની પ્રાપ્તિનો માર્ગ, એ પ્રમાણે ક્રમશઃ ત્રણ વિષયો એ ત્રણ વિભાગોમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે

પ્રશ્નોપનિષદ એ ગદ્યમાં રચાયેલું છે અને એ ઉપનિષદ અથર્વવેદની પિલ્પલાદ નામની શાખાને લગતું હોય એવું જણાય છે વેદાન્તના છ મુખ્ય વિષયો સમ્બન્ધી શ્રદ્ધાની જિજ્ઞાસા ધરાવનાર છ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પિલ્પલાદ ઋષિને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એ ઉપનિષદનું પ્રશ્નોપનિષદ એવું નામ પડ્યું છે પ્રશ્નપતિએ પ્રકૃતિ તથા પ્રાણની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે કરી, જીવ જીવ પ્રાણના કરતાં ચરિષ્ટ પ્રાણનું કેવું ચઢિયાતાપણું છે, એ જીવ જીવ પ્રાણનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેના વિભાગ કયા કયા છે, સ્વપ્નની અને સ્વપ્ન વગરની નિદ્રા વખતે આત્માની સ્થિતિ કેવી હોય છે, ઝૂંનું મનન કેવું ફલદાયી નીવડે છે, અને પુરુષના સોળ વિભાગ કયા કયા છે, એને લગતા પ્રશ્નો આ ઉપનિષદમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે

માળદૂક્ય ઉપનિષદ એ ગદ્યમાં રચાયેલું છે અને આ ચોપડીના એ પાના જેટલું પણ બાગ્યે થાય એવું ટૂંક છે અડધી ભૂલી જવાયેલી એવી ઋગ્વેદની એક શાખા ઉપરથી એનું નામ પડ્યું છે, તોપણ અથર્વવેદના ઉપનિષદોમાં એની ગણતરી કરવામાં આવે છે ત્રણ પ્રાચીન વેદોના ગદ્યમાં રચાયેલા ઉપનિષદો કરતાં આ ઉપનિષદ ધણું મોટું લખાયેલું હોયું જોઈએ એ આગલા ઉપનિષદો અવ્યવસ્થિત અને

અતિવિસ્તારના દોષવાળા છે તેની સરખામણીમાં આ ઉપનિષદની સ્ફુટતા અને સક્ષિપ્તતા આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી થઈ પડે છે. ધણી બાબતોમાં આ ઉપનિષદ મૈત્રાયણ ઉપનિષદની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને એ મૈત્રાયણ ઉપનિષદના કરતાં આ ઉપનિષદ વધારે મોડું લખાયું હોય એમ જણાય છે. તોપણ અચર્વચેદના બીજા જે ઉપનિષદોને આપણે ચોથા વિભાગમાં મૂકીએ છીએ તેના કરતાં આ ઉપનિષદ વધારે પ્રાચીન જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એ ઉપનિષદમાં ઈશ્વરના ત્રણજ ખડ સ્ત્રીકારવામાં આવ્યા છે, હજી સાડાત્રણ નથી ગણવામાં આવ્યાં. આખું વિશ્વ તે ઈશ્વર એ પવિત્ર અક્ષરનોજ પ્રાદુર્ભાવ છે એ આ ઉપનિષદનો મુખ્ય વિચાર છે. શાકુરના ગ્રન્થમાં આ ઉપનિષદ-માથી ઉતારા આપવામાં આવ્યા નથી એ વાત લગભર ધ્યાન ખેંચે એવી છે, તોપણ અચર્વચેદના કેટલાક ઉપનિષદો ઉપર આ નહાનકડા ગ્રન્થની ધણી મજબૂત અસર થઈ હતી, એટલુંજ નહીં પણ પાછલા સમયમાં લખાયેલા વેદાન્તસાર એ નામના વેદાન્ત વિષેના સક્ષિપ્ત ગ્રન્થના સુવિખ્યાત લેખકે બીજા કોઈ પણ ઉપનિષદના કરતાં આ ઉપનિષદનો સૌથી વધારે ઉપયોગ કરેલો છે.

પણ આ ઉપનિષદનું સૌથી વધારે મહત્ત્વ તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફીના સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવા ગ્રન્થોમાંનો એક, ગૌડપાદની કારિકા, તેની ઉત્પત્તિ આ ગ્રન્થને લીધે થઈ છે. આ કારિકામાં શ્લોકોની સંખ્યા ૨૦૦ ઉપરાંતની છે અને તેના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાંના પહેલા વિભાગમાં માણડૂક્ષ્ય ઉપનિષદનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ચારે વિભાગને ચાર ઉપનિષદો તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી આ કારિકાની કેટલી પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે એ કારિકાનો રચનાર, અને વેદાન્તનો પ્રખ્યાત ભાષ્યકાર શાકુર (ઇ સ. ૮૦૦)જેનો શિષ્ય હતો તે ગોવિન્દનો શુરુ ગૌડપાદ, એ બેઉ એક જ છે એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે. મુખ્ય બાબતમાં શાકુરનું દૃષ્ટિબિન્દુ અને કારિકાના રચનારનું દૃષ્ટિબિન્દુ એકજ છે અને જે વિચારો અને જે અલંકારો કારિકામાં નવાજ વપરાવા માટેલા જેવામાં આવે છે તે શાકુરના ભાષ્યોમાં સાધારણ જેવા થઈ ગયેલા જણાય છે. ખરેખર, પેલોટાએ જેવી રીતે પાર્શ્વનાથડિસના સિદ્ધાન્તોને લઈને તેની મુખ્યવરિ

યોજના કીધી હતી તેવી રીતે શંકરે ગૌડપાદના સિદ્ધાન્તોને લઈને તેની મુખ્યવસ્થિત યોજના કીધી હતી એવું આપણાથી કહી શકાય એમ છે ખચીત, પ્રોફેસર ડયૂસને ખતાવી આપ્યું છે તે પ્રમાણે, અદ્વૈત (વિશ્વમા એકજ તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે) અને અજ્ઞાતિ (કોઈ વસ્તુ નવી જન્મ પામતી નથી) એ બે ગૌડપાદની કારિકાના મુખ્ય વિચારો ઉપર જણાવેલા ઝીક ફિલસુફના વિચારોની સાથે પૂરેપૂરા મળતા આવે છે.

કારિકાના પ્રથમ વિભાગમા માણડૂક્યુપનિષદ્નેજ જાણે પદમા મૂકવામા આવ્યું હોય એવું જણાય છે એ વિભાગમા કઈક નવુંજ કહેવામા આવ્યું છે તે એ છે કે આ જગત્ કઈ છેજ નહીં એમ નથી તેમ અમુક તત્ત્વનો આ જગત્ને રૂપે પરિણામ થયો છે એવું પણ નથી, પણ એ જાણનો સ્વમાવજ છે. જેવી રીતે સૂર્યના જુદા જુદા કિરણો તે એકજ વસ્તુ(પ્રકાશ) છે અને તે સૂર્યથી ભિન્ન નથી તેવીજ રીતે વિશ્વના વિવિધ પદાર્થો તે પણ એકજ વસ્તુ (જ્ઞાન) છે અને તે જાણથી ભિન્ન નથી કારિકાના બાકીના ભાગને ઉપનિષદની સાથે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ નથી અને ઉપનિષદના મિદ્ધાન્તો કરતા એ ભાગમા ઘણું આગળ વધવામા આવ્યું છે દ્વિતીય વિભાગને વૈતથ્ય એવું ખામ નામ આપનામા આવ્યું છે જગત્ એ જગત્ તરીકે સત્યજ છે એ સિદ્ધાન્તનું “ખોટાપણું” એ વિભાગમા દર્શાવવામા આવ્યું છે અધકારને લીધે રજજીને જેવી રીતે સર્પ તરીકે ગણવામા આવે છે તેવી રીતે અજ્ઞાનના અધકારને લીધે જગત્ને આત્મા તરીકે ગણવામા આવે છે શાસ્ત્રનો આધાર લીધા વિના જગત્ ઉપરથી આત્મા વિષે જે કઈ કલ્પના કરવામા આવે તે વૃથા છે, કારણ કે જગત્નો અનુભવ દરેક માણસનો જુદો જુદો હોય છે.

કારિકાના ત્રીજા વિભાગને “અદ્વૈત” એવું નામ આપવામા આવ્યું છે એ વિભાગમા પરમાત્મા અને જીવાત્મા એ બેનો અભેદ મનમનવાને આકાશ અને આકાશનો જે ભાગ એક ધડામા આવી જાય છે તે (ઘટાકાશ) એની સરખામણી કરવામા આવી છે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે અથવા વસ્તુઓ અનેક છે એ વિચારોની વિરુદ્ધ દલીલ કરતી વખતે કવિએ એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે વસ્તુનો પોતાનો

જે સ્વભાવ હોય તેનાથી બિન તે કદી પણ થઈ શકે નહીં જે વસ્તુ સત્ છે તેની ઉત્પત્તિ (સતો જન્મ) થઈ શકે નહીં, કારણ કે જે વસ્તુ અસ્તિત્વમાજ છે તેનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થઈ શકે? જે વસ્તુ અસત્ છે તેની ઉત્પત્તિ (અસતો જન્મ) એ પણ અશક્ય છે, કારણ કે વધ્યા-પુત્રનો જન્મ કદી સંભવતો નથી તેમ જે વસ્તુ છેજ નહીં તેની ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી છેલ્લા વિભાગનું “ અલાતશાન્તિ ” (અથવા “ બળતા લાકડાનું હોલવાવું ”) એવું નામ છે જગત્મા અનેકતા અને ઉત્પત્તિનો આભાસ કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવવાને માટે જે ચાતુર્યવાળી કલ્પના કરવામા આવી છે તે ઉપરથી એ વિભાગનું “ અલાતશાન્તિ ” એવું નામ પડ્યું છે લાકડાનો એક છેડો સળગતો હોય તેને આપણે જોરથી હલાવીએ તો અગ્નિની લીટીઓ અથવા અગ્નિના ચક્રો આપણા જોવામા આવે છે, પણ તે વખતે લાકડાનો છેડો ઉપરનો જે ભાગ સળગતો હોય છે તેમા કઈ પણ ઉમેરો થતો નથી તેમ એ ભાગમાથી કઈ બહાર પણ નીકળતું નથી પેલી જે અગ્નિની લીટી અથવા અગ્નિનું ચક્ર જણાય છે તેનું અસ્તિત્વ આપણી બુદ્ધિ (વિજ્ઞાન) માજ છે તેજ પ્રમાણે જગતના જે જુદા જુદા દેખાવો જણાય છે તેમા એકજ ચૈતન્યની જુદી જુદી વૃત્તિઓ સિવાય વિશેષ કઈ પણ નથી

પ્રકરેણુ ક.

સૂત્રો.

(આશરે ૪ સ પૂર્વે ૫૦૦-૨૦૦)

આહારણિકાના વિચારોનો જેવી રીતે ઉપનિષદોમાં વિકાસ થયેલો જોવામાં આવે છે તેવી રીતે આહારણિકાના વિધિઓનો વિષય સૂત્રોમાં આગળ ચર્ચવામાં આવેલો જણાય છે, પણ ઉપનિષદોને જેવી રીતે શ્રુતિના અન્યો તરીકે જણવામાં આવે છે તેવી રીતે આ સૂત્રોને શ્રુતિના અન્ય તરીકે જણવામાં આવતા નથી એ સૂત્રોની પવિત્ર અન્ય તરીકેની એવી પ્રતિષ્ઠા કદી પણ સ્થાપિત થઈ નથી, તેનું કારણ ધર્મ અને એજ હશે કે એ અન્યો કેવળ વ્યાવહારિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે વિષ્ણુ લોકોના મુખપરપરાએ ઉતરી આવેલા જ્ઞાનના મદદ વડે કરીને આહારણિક અન્યોની અદરના વચનો ઉપરથી જ રચાયા હશે એ અન્યમાના જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે તે છેક ધૌંદ ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે અરસામાં જ રચાયા હોય એમ જણાય છે બરેબર, હરીકાઈમાં ટકી શકે એવા નવા ધર્મના ઉદયને લીધે જ આહારણિક ધર્મની પૂજના સુવ્યવસ્થિત અને સક્ષિપ્ત અન્યો રચાવાની જરૂરિયાત સૌથી પહેલી જણાઈ હોય એ ધર્મ બનવા જોગ છે ત્યાર પછી ધૌંદ લોકોને પણ ધર્મસિદ્ધાન્તો પ્રકટ કરવાને માટે સૂત્રઅન્યોની આ નવી શૈલી ધણી અનુકૂળ જણાઈ હોય એવું લાગે છે, કારણ કે પાલી ભાષાના સૌથી પ્રાચીન અન્યો તે એ શૈલીમાં જ લખાયેલા છે વેદની અમુક શાખાને લગતા ધર્મ વિષેના સૂત્રોનો જે સંપૂર્ણ સમઠ તેને કલ્પસ્મૃત્ત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે એવો સંપૂર્ણ સમઠ સચવાઈ રહેલો જ્યાં જોવામાં આવે છે ત્યાં તે સમઠનો સૌથી પહેલો અને સૌથી વધારે વિસ્તારવાળો ભાગ તે શ્રૌતસૂત્રનો હોય છે

ઋગ્વેદની સાથે શાંખ્યાયન અને આશ્વલ્યાયન એ એ શાખા (ચરણ)ના શ્રૌતસૂત્રના અન્યો જોડાયેલા છે એમાંની પહેલી એટલે શાંખ્યાયન શાખાએ પાછળથી ઉત્તર ગુજરાતમાં નિવાસ કર્યો હતો, અને બીજી એટલે આશ્વલ્યાયન શાખાએ દક્ષિણમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની

વચ્ચેના પ્રદેશમાં નિવસ કર્યો હતો એ બેઠ જાખમાં વિધિનો વૃક્તિ
લગભગ એકસરખા કમમાં આવવામાં આવ્યો છે, પણ મહોદા
રાજકીય યજ્ઞોનું વર્ણન શાંભાલયન ઐતસૂત્રમાં ધણું વધારે વિસ્તાર
સાથે આપ્યું છે. એ સૂત્ર શાંભાલયન બ્રાહ્મણની સાથે ધણું ગાઢ
સમ્બન્ધથી જોડાયેલું છે, અને એની અદરનું વસ્તુ અને એની શૈલી,
જે ધણે ઠેકાણે બ્રાહ્મણોની શૈલીને મળતી આવે છે, તે બેઠ ઉપરથી
આશ્વલાયનના ઐતસૂત્રના કરતાં એ વધારે પ્રાચીન જણાય છે
એ અન્ય અઢાર અધ્યાયનો અનેકો છે, તેમાંના છેલા બે અધ્યાય
પાછળથી ઉમેરાયેલા છે, અને તે કૌષીતકિ આરણ્યકના પહેલા બે
અધ્યાયને મળતા આવે છે આશ્વલાયનનું ઐતસૂત્ર પાર અધ્યાયનું
બનેલું છે, અને એ સૂત્ર પેતરેય બ્રાહ્મણની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે
આશ્વલાયન એ પેતરેય આરણ્યકના ચોથા અધ્યાયના રચનાર તરીકે
પણ જાણીતો છે, અને એ શૌનકનો શિષ્ય હતો એવું મુખ્યપરપરાએ
ઉતરી આવેલી દત્તકથાને આધારે માનવામાં આવે છે

સામવેદના ત્રણ ઐતસૂત્રો સચવાઈ રહ્યા છે તેમાંથી મશકનું
ઐતસૂત્ર, જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે, તેને આર્યેય કલ્પ એવું નામ
પણ આપવામાં આવ્યું છે એ અન્યમાં, પંચવિંશ બ્રાહ્મણના કંને
અનુસરીને સોમયાગના જુદા જુદા વિધિઓને લગતી પ્રાર્થનાઓ
ગણાવી જવા ઉપરાંત કઈપણ વિશેષ કરવામાં આવ્યું નથી લાટ્યાયનનું
રચેલું ઐતસૂત્ર તે કૌતુભ શાખાના અન્ય તરીકે સ્વીકારાયું એ અન્યમાં
મશકના ઐતસૂત્રમાંથી ધણું ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. મશક
અને લાટ્યાયન, એ બેઉના ઐતસૂત્રો પંચવિંશ બ્રાહ્મણની સાથે ધણું
ગાઢ સમ્બન્ધ ધરાવે છે કાશ્યાપજીનું ઐતસૂત્ર અને લાટ્યાયનનું
ઐતસૂત્ર, એ બેમાં તફાવત નહીં જોડેલો છે એ કાશ્યાપજીનું ઐતસૂત્ર
તે સામવેદની રાણાચનીય શાખાનો અન્ય છે

શુક્લયજુર્વેદની સાથે કાત્યાયનનું ઐતસૂત્ર જોડાયેલું છે આ
અન્ય ૨૬ અધ્યાયનો અનેકો છે, અને એકઠરે એ અન્યમાં શ્રાવણ

ફ આશ્વલાયન એ શૌનક, જેણે કલ્પપ્રાતિશાલ્ય રચ્યું હોવાય છે, તેનો
શિષ્ય છે શૌનકે પોતે પણ એક ઐતસૂત્ર લખ્યું હતું, પણ પોતાના શિષ્યનો
અન્ય એને વધારે ચક્રિયાતો લાગ્યો એટલે એણે પોતાના અન્યનો નાશ કર્યો
એવી દત્તકથા છે

બ્રાહ્મણના યજુર્વિધિના ક્રમને ચુસ્ત વળગી રહેવામા આવ્યું હોય એવું જણાય છે, તોપણ એના ત્રણ અધ્યાય (૨૨-૨૪) સામવેદના વિધિને લગતા છે એની ગૂઢાર્થવાળી શૈલી ઉપરથી સૂત્ર સમયનો એ એક મોડો રચાયેલો ગ્રન્થ હોય એવું અનુમાન થાય છે.

કૃષ્ણયજુર્વેદના આખા છ ઐતસૂત્રો સચવાઈ રહ્યા છે, પણ તેમાંથી અત્યાર સુધીમા એજ ઐતસૂત્રો પ્રસિદ્ધ થયા છે એ ઐતસૂત્રોમાના ચાર એકબીજા સાથે ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને તૈત્તિરીય શાસ્ત્રાના ચાર પેટાવિભાગ, જેનાથી કોઈ ખાસ વેદ અથવા બ્રાહ્મણની સાથે જોડાયેલી નહીં એવી પાછલા સમયની સૂત્ર શાખાઓ (ચરણ) નું સચન થાય છે, તેના કંપસૂત્રોમા એ ચાર ઐતસૂત્રોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે આપસ્તમ્બના કંપસૂત્રના ત્રીસ અધ્યાય (પ્રશ્ન) છે તેમાના પહેલા ચોરીસ અધ્યાયનું આપસ્તમ્બનું ઐતસૂત્ર બનેલું છે, અને હિરણ્યકેશીના કંપસૂત્રના ૨૯ અધ્યાય છે તેમાના પહેલા અઢાર અધ્યાયનું હિરણ્યકેશીનું ઐતસૂત્ર બનેલું છે બૌદ્ધાયન એ આપસ્તમ્બના કરતા વધારે જૂનો છે તે બૌદ્ધાયનનું સૂત્ર અને ભારદ્વાજનું સૂત્ર, એ હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી.

મૈત્રાયણી સહિતાને લગતું માનવઐતસૂત્ર છે મત્રાયણીય શાખાનો માનવ એ નામનો જે પેટાવિભાગ હતો અને જેનાથી મનુસ્મૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવું મજબૂત અનુમાન થઈ શકે છે તેને લગતો આ માનવઐતસૂત્રનો ગ્રન્થ છે એ ગ્રન્થ જૂનામા જૂના ઐતસૂત્રોમાનો એક જણાય છે યજુર્વેદના બ્રાહ્મણ વિભાગના જેવી વર્ણનાત્મક શૈલી એ ગ્રન્થમા આપણે જોઈએ છીએ, પણ એ ગ્રન્થમા અને યજુર્વેદના બ્રાહ્મણ વિભાગમા ફેર એટલો છે કે અહીં યજુનો વિધિજ વર્ણવવામા આવ્યો છે અને યજુર્વેદના બ્રાહ્મણોની પેઠે કોઈ પણ રીતની દતકયાઓ, ચર્યાઓ, અથવા વિવેચનો અહીં આપવામા આવ્યા નથી કૃષ્ણયજુર્વેદની સાથે વૈજ્ઞાનસઐતસૂત્ર એ નામનો ગ્રન્થ પણ જોડાયેલો છે, પણ એ ગ્રન્થની તો થોડીક હસ્તલિખિત પ્રતોજ જેવામા આવે છે એ ગ્રન્થ હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

અથર્વવેદનું ઐતસૂત્ર તે “વૈતાનસૂત્ર”ના નામથી ઓળખાય છે. એ સૂત્ર જૂનું નથી તેમજ એ સૂત્રમા કંઈ અપૂર્વતા પણ

નથી, પણ ખીલ વેદોની પેઠે અર્ચર્ચવેદનું પણ જુદું સૂત્ર હોવું જોઈએ એવા હેતુથી એ સૂત્ર રચવામાં આવ્યું છે જે શબ્દથી એ સૂત્રની શરૂઆત થાય છે તે શબ્દ ઉપરથી એનું “વૈતાનસૂત્ર” એવું નામ પડ્યું હોય એ ધર્મ સંબંધિત છે, કારણ કે વૈતાન (“યજ્ઞના ત્રણ અગ્નિઓને લગતું”) એ નામ તો સઘળા ઐતિહાસિક એકસરખા લાગુ પાડી શકાય એવું છે એ સૂત્ર જોકે ખુલ્લું શુદ્ધયજુર્વેદના કાત્યાયનસૂત્રનું અનુકરણ કરે છે તોપણ મોટે ભાગે એ ગોપચ-બ્રાહ્મણની સાથે મળતું આવે છે એ સૂત્ર મોડાપણું સૂચવનારી એક વાત એ છે કે ખીજે ડોકાણે હમેશા શુદ્ધસૂત્ર તે ઐતિહાસિકની પાછળ લખાયેલું જોવામાં આવે છે, પણ આ વૈતાનસૂત્ર તે અર્ચર્ચવેદના શુદ્ધસૂત્રની પાછળ પાછળ ધસડાનાડ છે અને તેના ઉપરજ આધાર રાખનાર છે.

જોકે યજ્ઞના વિધિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને માટે ઐતિહાસિક અત્યંત આવશ્યક છે તોપણ ખીજી દૃષ્ટિથી જોતા, સાહિત્યના સઘળા સ્વરૂપોમાં એ ઐતિહાસિકનું સ્વરૂપ સૌથી ઓછું આકર્ષક છે આ કારણથી એ ઐતિહાસિકમાં જે વિધિઓ આપ્યા છે તે વિષે જેમ બને તેમ સંક્ષેપમાં કથન કરવું એટલુંજ બમ થશે પ્રથમ તો એટલું યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે એ વિધિઓ કદી પણ અમુક ભેગા થયેલા મડળ તરફથી કરવાના નથી હોતા, પણ હમેશા અમુક વ્યક્તિને માટેજ કરવાના હોય છે. એ વ્યક્તિને યજ્ઞમાન અથવા “યજ્ઞ કરનાર” એવું નામ આપવામાં આવે છે, અને એ વિધિઓમાં એ વ્યક્તિ પોતે નહીં જોડેજ ભાગ લે છે ખરેખરા એ વિધિઓના કરનારા તો બ્રાહ્મણો હોય છે, અને યજ્ઞના સ્વરૂપ પ્રમાણે એ વિધિઓમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે કોઈમાં એકજ બ્રાહ્મણ બસ થાય છે તો કોઈમાં સોળ બ્રાહ્મણોની પણ જરૂર પડે છે એ સઘળા વિધિઓમાં વેદીની આસપાસના ત્રણ પવિત્ર અગ્નિઓનું વિશેષ મહત્ત્વ જોવામાં આવે છે * (દેવતાઓ માટેના હવિ નાખવાને માટે કદક ઉડો ખાડો ખોદો હોય છે અને તેના ઉપર ઘાસ પાથર્યું હોય છે તેને “વેદી” એવું નામ

* ગાર્હપત્ય, ગ્રાહ્યનીય અને દક્ષિણાગ્નિ યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાન-પત્ની સૌથી પ્રથમ જે અગ્નિને સળગાવે છે તે ‘ગાર્હપત્ય’ ના નામથી ઓળખાય છે, અને એ અગ્નિ વડેજ ખીલ બે અગ્નિઓ પ્રકટાવવામાં આવે છે

આપવામા આવે છે). સૌથી પહેલો વિધિ અગ્નિઓની સ્થાપના કરવાનો છે (અગ્નિ-આધેય) યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્ની બેઉ અરણીઓ વડે એ અગ્નિને સળગાવે છે, અને ત્યાર પછી એ અગ્નિને ઝોવો ને ઝોવો પ્રભવલિત રાખવામા આવે છે

ઔત વિધિઓની સમ્યા ચૌદની છે તેના બે મુખ્ય વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે, સાત હવિના યજ્ઞો અને સાત સોમના યજ્ઞો. જુદા જુદા પ્રકારના પશુયજ્ઞોને જુદા જુદા વિભાગમા ગોઠવવામા આવ્યા છે. હવિના યજ્ઞમા દુગ્ધ, ધૂત, યૂષ, ધાન્ય, પુરોડાશ વગેરેના હવિ આપવામા આવે છે એવા યજ્ઞોમા અગ્નિહોત્ર એ સૌથી સાધારણ છે એમા રોજ સ્થવારે અને સાંજે ત્રણ અગ્નિઓને દૂધના હવિ આપવામા આવે છે બાકીના યજ્ઞોમા પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાએ કરવાના (દર્શપૂર્ણમાસ) અને ત્રણે ઋતુઓની શરૂઆતમા કરવાના (ઋતુર્માસ) એ યજ્ઞો સૌથી વધારે અગત્યના છે આ ઉપરાંત કેટલાક ફરી ફરીને કરવાના યજ્ઞો છે, તે સિવાય ધણી તો અમુક પ્રસંગ ઉપરજ અથવા અમુક અર્થની સિદ્ધિને માટેજ કરવાના છે

જુની જુદી જાતના સોમયજ્ઞો તે ધણી વધારે ગુચવણિયા હતા. સાદામા સાદો “ અગ્નિહોમ ” તેમા પણ સોળ બ્રાહ્મણોની જરૂર પડતી આ વિધિ એકજ દિવસ પહોચતો, અને તેમા સ્થવાર, બપોર, અને સાંજ એ ત્રણ વખતે સોમના સવનો કરવાના હતા, પણ એ દિવસની આગળથી જો તૈયારીઓ કરવાની હતી તે ધણી બારે હતી એ તૈયારીના વિધિઓ ધણી વિસ્તારવાળા હતા એમાનો એક વિધિ યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્નીની દર્શનાનો હતો બીજા સોમયજ્ઞો કેટલાક દિવસો સુધી-બારબાર દિવસો સુધી પણ-પહોચતા, અને બીજા જાતના યજ્ઞો, જેને સજ્ઞ (“ એઠક ”) એવું નામ આપવામા આવ્યું હતું, તે વર્ષ દિવસ અથવા તેના કરતા પણ વધારે વખત સુધી પહોચતા

જેને સોમયજ્ઞની સાથે જોડી શકાય એવો એક ધણો પવિત્ર વિધિ “ અગ્નિચયન ” એ નામનો છે તે વર્ષ દિવસ પહોચે છે પાંચ પશુઓના બલિદાન સાથે એ વિધિની શરૂઆત થાય છે પછી, વર્ષ-દિવસ સુધી અગ્નિ જેમા રાખી મૂકવાનો તે “ ઉચ્ચા ” નામનું માટીનું પાત્ર તૈયાર કરવામા ધણી વખત જાય છે કાળા હરણુનો વાળ અને

એવા એવા પદાર્થોને માટીની સાથે કેવી રીતે મેળવવા તે વિષે, એ માટીને અમુક ઘાટ કેવી રીતે આપવો તે વિષે, અને છેવટે એ માટીને પકવવી કેવી રીતે તે વિષે ઘણા સૂક્ષ્મ નિયમો અતિ વિસ્તારથી આપવામા આવ્યા છે પછી ઇટો, તે પણ જુદા જુદા કદની અને દરેકનું કદ ચોક્કસ નક્કી કરવામા આવેલું એવી, તેને અમુક ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવાની હોય છે ઇટોના ઉપરાચાપરી પાચ પડ કરવાના તેમા સૌથી નીચેના પડમા ૧૮૫૦ ઇટો ગોઠવવાની, અને બધી મળીને ૧૦,૮૦૦ ઇટો ગોઠવવાની હોય છે એમાની ઘણી ઇટોના જુદા જુદા નામ અને જુદા જુદા અર્થ હોય છે એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું મ્હોટું લશ્કર એકઠું થઈને અનુકૂળ વિધિઓ તથા પ્રાર્થનાઓની સાથે ઇટોને બરાબર ગોઠવીને ધીમે ધીમે “ચેક્કી” તૈયાર કરે છે આ સ્થળે તો એ વિધિના અગત્યના મુદ્દાઓમાથી કેટલાએકજ ગણાવવામા આવ્યા છે, પણ તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ વિધિઓ કેટલા વિસ્તારવાળા અને કેવા ગુચવણુભરેલા છે, ઝીણામા ઝીણી વિગત પણ અગત્યની ગણાતી હોય એવી કેટલી વિગતોનો એમા સમાવેશ થાય છે તેનો કંઈક ઝાખો ઝાખો પણ ખ્યાલ આવી શકશે એવો પાકો સભવ છે બીજા કોઈ પણ ધર્મમા આવી રીતના વિધિઓ કદી જોવામા આવ્યા નથી

ધરમા કરવાના વિધિઓ વિષે બ્રાહ્મણોમા કંઈ પણ કવચિતજ કહેવામા આવ્યું છે એટલે રોજના જીવનવિધિઓની સુવ્યવસ્થિત યોજના કરતી વખતે શ્રુત્તસૂત્રોના રચનારાઓની પાસે લોકમા પ્રચાર પામેલા મપ્રદાય સિવાય બીજો કોઈ પણ આધાર ન્હોતો સાધારણ રીતે, ઐતસૂત્રના અન્યો કરતા શ્રુત્તસૂત્રના અન્યો કંઈક મોડા લખાયલા હોવા જોઈએ, કારણ કે શ્રુત્તસૂત્રના રચનારાઓને ઐતસૂત્રનું જ્ઞાન હતું એમ એ શ્રુત્તસૂત્રના અન્યો ઉપરથી હમેશા જણાઈ આવે છે

ઋગ્વેદની સાથે જોડાયલું પ્હેલું તો શાંભાચનગૃહ્યસૂત્ર છે એ અન્યના છ અધ્યાય છે, પણ અન્યનો મૂળ વિભાગ તો પ્હેલા ચારજ અધ્યાયનો બનેલો હતો, અને એ ચાર અધ્યાયમા પણ કેટલાક ફકરાઓ પાછળથી ધુસાડી દેવામા આવેલા જણાય છે. આ અન્યની સાથે ગાદો સમ્યન્ધ ધરાવનાર શામ્બલ્યગૃહ્ય છે તે પણ કૌષીતકી શાખાનું છે, અને અત્યાર સુધી તો એ અન્યની હસ્તલિખિત પ્રતજ જોવામા આવી છે. એ અન્યના રચનારને શાંભાચનગૃહ્યસૂત્રના છેલ્લા

એ કાણ્ડ વિષે કઈ પણ માહિતી હોય એમ જણાતું નથી, તેમજ ત્રીજા અને ચોથા કાણ્ડમાં વર્ણવેલા કેટલાક વિધિઓ વિષે પણ એ અજ્ઞાન હોય એમ જણાય છે, તેનીજ સાથે પિતૃઓના યજ્ઞ વિષે એક નવોજ કાણ્ડ એ અન્યમાં આપવામાં આવ્યો છે. વેતરેય બ્રાહ્મણની સાથે આયોજાયનાર શૃણ્ણસૂત્ર જોડાયેલું છે એ અન્યનો રચનાર પોતાના ખેલાળ સૂત્રમાં કહે છે તે પરથી સમજાય છે કે પોતાના શ્રૌતસૂત્રના અન્યનો બાકીનો ભાગ એ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે એ સૂત્રના ચાર અધ્યાય છે, અને શ્રૌતસૂત્રના અન્યની પેઠે એ અન્યને છોડે પણ નમ. શૌનકાય “ શૌનકને નમસ્કાર ” એવા શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે.

સામવેદનું મુખ્ય શૃણ્ણસૂત્ર ગોબિલનું છે આ વર્ગના સધળા અન્યમાં એ અન્ય સૌથી વધારે પ્રાચીન, સૌથી વધારે સંપૂર્ણ, અને સૌથી વધારે રસદાયી છે. સામવેદની બેઉ શાખાઓ તરફથી એ અન્યનોજ ઉપયોગ કરીને હોય એમ જણાય છે. સામવેદની સહિતા સિવાય મંત્રબ્રાહ્મણ પણ એ અન્યના ખેલા રચાયું હોતું જોઈએ એમ માલમ પડે છે. સામવેદની સહિતામાં ન આપેલા એવા મંત્રોનો વિધિના ક્રમ પ્રમાણે મગ્ધ કરીને તે મંત્રબ્રાહ્મણમાં આપવામાં આવ્યો છે. ગોબિલે પોતાના અન્યમાં એ મંત્રના ઉત્તારોમાં ટૂંકા રૂપમાં આપ્યા છે. ખાદિરનું શૃણ્ણસૂત્ર દ્રાહ્મણ પણ શાખાને લગતું છે, અને સામવેદની રાણાયનીય શાખા પણ એ સૂત્રનોજ ઉપયોગ કરે છે. ગોબિલનું શૃણ્ણસૂત્ર આ અન્યમાં વધારે સક્ષિપ્ત સ્વરૂપે આપવામાં આવ્યું છે તે સિવાય એ બે અન્યમાં વિશેષ તદાવત જણાતો નથી.

શુક્લયજુર્વેદનું શૃણ્ણસૂત્ર પારસ્કરનું છે, તેને કાતીય અથવા બાજસનેય શૃણ્ણસૂત્ર એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. કાત્યાયનના શ્રૌતસૂત્રની સાથે એ સૂત્રનો એવો ગાઢો સમ્બન્ધ છે કે ધણી વાર કાત્યાયનનું નામ દર્શીને એ સૂત્રમાંથી ઉત્તારોમાં આપવામાં આવ્યા છે. પાછા સમયમાં રચાયેલી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ઉપર આ પારસ્કરના અન્યની અસર થઈ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કૃષ્ણયજુર્વેદના સાત શૃણ્ણસૂત્રો છે, તેમાંના ત્રણજ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. આપસ્તમ્બનું શૃણ્ણસૂત્ર તે એનાજ કૃષ્ણસૂત્રના બે અધ્યાય(૨૬-૨૭)નું બનેલું છે એ બેમાંના ખેલા

અધ્યાયનું નામ મંત્રપાઠ છે, તેમા વિધિઓની સાથે વાપરવાના મંત્રોનો સંગ્રહ આપવામા આવ્યો છે ખરેખર શ્રુત્યસૂત્ર ખીજા અધ્યાયમા છે, અને તે મંત્રપાઠની પછી લખાયેલું છે હિરણ્યકેશીના કંપસૂત્રના ૧૯મા અને ૨૦મા અધ્યાયનું હિરણ્યકેશીનું શ્રુત્યસૂત્ર બનેલું છે બૌદ્ધધર્મના શ્રુત્યસૂત્ર વિષે બહુ જાણુવામા આવ્યું નથી, અને ભાર-દ્વાજના શ્રુત્યસૂત્ર વિષે તો એથી પણ થોડું જાણવામા આવ્યું છે માનવગૃહ્યસૂત્ર તે માનવઘૌતસૂત્રની સાથે ગાદો સમ્બન્ધ ધરાવે છે પાછા ગ્રન્થના ઘણા વચનો ફરોથી શબ્દેશબ્દ એ ગ્રન્થમા આપવામા આવ્યા છે ખીજા શ્રુત્યસૂત્રોમા ન દીઠામા આવતો એવો એક વિધિ-વિનાયકોની પૂજનો વિધિ-આ શ્રુત્યસૂત્રમા આપવામા આવ્યો છે તેને ક્ષીધિ એ સૂત્ર આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે એજ ફરો પાછો થાનુવદ્ધ્યની સ્મૃતિમા પદમા મૂકાયેલો આપણા જોવામા આવે છે તેમા ચાર વિનાયકને બદલે એકજ વિનાયક (ગણેશ એ નામના દેવ) જોવામા આવે છે માનવગૃહ્યસૂત્રની સાથે કાઠકગૃહ્યસૂત્રનો સમ્બન્ધ ખુલ્લો જણાઈ આવે છે બેઉમા વિષયોની ગોઠવણી એન્ડસગ્રામી છે એટલુજ નહોં પણ ઘણા ફરોઓ પણ એકસરખા જોવામા આવે છે વિષ્ણુની સ્મૃતિ સાથે પણ એ ગ્રન્થ ઘણો સમ્બન્ધ ધરાવે છે. વૈજ્ઞાનસગૃહ્યસૂત્ર એ એક વિસ્તૃત ગ્રન્થ છે, અને એ ગ્રન્થ મોડો લખાયો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે જે વિષયોની વિશેષ ચર્ચા પરિશિષ્ટ ગ્રન્થોને માટે રહેવા દેવામા આવી છે તે વિષયોના સમ્બન્ધમા એ ગ્રન્થમા કંઈક કંઈક કહેવામા આવ્યું છે.

અથર્વવેદને લગતો “ કૌશિકસૂત્ર ” એ નામનો અગત્યનો ગ્રન્થ છે એ ગ્રન્થ કેવળ શ્રુત્યસૂત્રનોજ નથી, કારણ કે ગૃહ્ય વિધિઓ વિષેના વધારે અગત્યના નિયમો ઉપરાંત અથર્વ વેદની સાથે ખાસ સમ્બન્ધ ધરાવનારા જાડુઈ તથા ખીજા પ્રયોગો વિષે પણ એમા ચર્ચા ચલાવવામા આવી છે આ વિષયો સમ્બન્ધી એ ગ્રન્થમા જે વિસ્તૃત કથનો કરવામા આવ્યા છે તે ઉપરથી વેદની ખીજી શાખાઓમા ન દીઠામા આવતી એવી ઘણી માહિતી એ ગ્રન્થમાથી આપણને મળી આવે છે. ચાર પાંચ જુદા જુદા ગ્રન્થોને એકડા કરીને તેનો એક સમગ્ર ગ્રન્થ તૈયાર કરવામા આવ્યો હોય એવું એ ગ્રન્થનું સ્વરૂપ જણાય છે અથર્વવેદ અને એ ગ્રન્થ, જે મળીને વેદસમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીના સામાન્ય જીવનનું લગભગ સંપૂર્ણ ચિત્ર આપણી આગળ ખડું કરે છે.

જન્મથી તે મરણ સુધીના મનુષ્યના જીવન જીવન કૌટુંબિક વ્યવહારમાં લાગુ પાડી શકાય એવા અનેક વિધિઓ વિષેના નિયમો ગૃહ્યસૂત્રમાં આપેલા છે. ઐતિહ્યના ત્રણ અગ્નિઓને બદલે એ વિધિઓ કરવાને માટે આવસ્યય અથવા વૈવાહિક એ એકજ અગ્નિની જરૂર પડતી મનુષ્યના જીવન દરમિયાન જે જીવન જીવન મહત્વના પ્રમગો આવે છે તે વખતે કરવાના ચાળીસ સંસ્કારનું વર્ણન એ સૂત્રોમાં આપવામાં આવ્યું છે. ગર્ભાધાનથી તે વિવાહ સુધીના 'હેલા અઢાર મસ્કાર તે "દેહના સસ્કાર" કહેવાય છે. બાકીના બાવીસ યજ્ઞો છે તેમાંના આઠ-નિત્ય કરવાના પચ મહાયજ્ઞ અને બીજા કેટલાક પાકયજ્ઞ-તે ગૃહ્ય વિધિઓનોજ એક ભાગ છે, અને એ સિવાયના યજ્ઞો તે ઐતિહ્ય વિધિઓને લગતા છે.

પ્રથમ મસ્કાર પુસવનનો છે. પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે એ મસ્કાર કરવાનો છે. વટવૃક્ષના પ્રેરહને છૂદીને સ્ત્રીના જમણા નસકોરાની આગળ ધરવો એ વિધિ સૌથી સાધારણ છે. જાતકર્મ પછી નામકરણનો વિધિ કરવામાં આવે છે. ધર્મ્યખર બાળકના જન્મ પછી દસમે દહારે એ વિધિ કરવામાં આવે છે. બાળકનું એક "છૂપુ નામ" પાડવામાં આવે છે તે તેના માતાપિતા સિવાય બીજા કોઈ બાળકનું નથી, અને જૂતપ્રેતની અસરમાંથી બાળકનું રક્ષણ કરવાને માટે એ નામ પાડવામાં આવે છે. નામ કેવું હોય જોઈએ તેને માટે ધર્મ્ય સૂક્ષ્મ સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે, ઉપહરણ તરીકે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે દરેક નામના અક્ષરની સંખ્યા વિષય (એકીની) નહીં, પણ સમ (બેકીની) હોવી જોઈએ, તે નામની શરૂઆત ધૌષ વર્ણથી થવી જોઈએ, અને તેની મધ્યમાં અતસ્થ વર્ણ (ચ, ર, લ, કે વ,) આવવો જોઈએ, બાહ્યભાગના નામને છેડે "શર્મન્," ક્ષત્રિયના નામને છેડે "વર્મન્," અને વૈશ્યના નામને છેડે "ગુપ્ત" આવવું જોઈએ. ધર્મ્યખર ત્રીજે વરસે ચૂડાકરણનો મસ્કાર કરવામાં આવે છે તે વખતે છોકરાના વાળ કાઢી નાખવામાં આવે છે અને કુટુંબની રીત પ્રમાણે કેશ ધારણ કરી શકાય તેટલા માટે મસ્તક પર એક કે બે ગુચ્છાઓજ રહેવા દેવામાં આવે છે. સોળમે વરસે દાઢી મુકાવવાનો સસ્કાર કરવામાં આવે છે એ વખતે સાધારણ

† એ નિયમોનો મ્હોટો ભાગ હાલ આપણા આચારમાંથી દૂર થઈ ગયો છે.

રીતે એ ગાયનું દાન કરવામા આવતું હોવાથી એ સંસ્કારને “ગોદાન” એવું નામ આપવામા આવ્યું છે

બાળક વયનો સૌથી વધારે અગત્યનો સંસ્કાર ઉપનયનનો છે. વિદ્યાભ્યાસ માટે બાળકને શુરુની સમીપ લઈ જવો એનું નામ ઉપનયન છે જે બ્રાહ્મણ હોય તેનો સંસ્કાર આઠમા અને સોળમા વરસની વયમા થવો જોઈએ, પણ જે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય હોય તેનો સંસ્કાર કઈક મોડો કરવામા આવે તો તે ચાલે આ સંસ્કાર વખતે છોકરાને દડ, વસ્ત્ર, મેખલા, અને એક તરફના ખભાની ઉપરથી લઈને બીજી તરફના હાથની નીચે રાખવાનું જનોઈ, એટલા વાના આપવામા આવે છે દડ તે જુદા જુદા કાકનો બનાવેલો હોય છે, અને બીજી વસ્તુઓ તે જુદી જુદી વર્ણ પ્રમાણે જુદા જુદા પદાર્થની બનાવેલી હોય છે. જનોઈ તે ત્રણ ઉંચી વર્ણનું-આર્ય જાતિનું-બહારનું ચિહ્ન છે, અને તે ધારણ કરાવાથી આર્ય વર્ણના માણસને ‘ દ્વિતીય જન્મ ’ની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે “ દ્વિ-જ ” (એ વખત જન્મેલો) એવા નામને યોગ્ય બને છે આ સંસ્કારનું ધાર્મિક પ્રયોજન એ છે કે એનાથી વેદના અધ્યયનનો અને ખાસ કરીને સાવિત્રી એ સૌથી પવિત્ર પ્રાર્થનાનો ઉચ્ચાર કરવાનો અધિકાર એને પ્રાપ્ત થાય છે આ વિધિમા, બાળક બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપનારા આચાર્યને તેનો ધર્મપિતા ગણવામા આવે છે, અને સાવિત્રીને તેની માતા ગણવામા આવે છે

ઉપનયનનો વિધિ હજી પણ હિન્દુસ્તાનમા ચાલે છે ઘણી પ્રાચીન રીતે ઉપરથી એ વિધિની શરૂઆત થઈ હોય એમ જણાય છે પદર વરસના છોકરાને ઝરથોસ્ત્રી કોમમા દાખલ કરતી વખતે જે કસ્તી ધારણ કરાવવાનો વિધિ અવસ્તામા લખ્યો છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ એ વિધિ પ્રચાર પામેલો હતો છોકરાની મોટી ઉંમર થતા, દ્વિતીય જન્મ તરીકે ગણવામા આવતા ઉપનયનનો વિધિ કરવામા આવે એવું જગતની સઘળી પ્રાચીન પ્રજાઓમા જોવામા આવે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ઈડો-ઈરાનના સમય કરતા પણ એ રીતે વધારે પ્રાચીન હતી, અને પાછળથી એ રીતનું સ્વરૂપ બદલાઈને વેદાધ્યયનના અધિકારની પ્રાપ્તિ માટેના વિધિ તરીકે એની ગણના થવા માડી.

ઉપનયનસંસ્કાર પછી વિદ્યાર્થીએ અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો

તેને માટે ધણી વિસ્તૃત નિયમો આપવામાં આવ્યા છે એ અભ્યાસ ઉપરાંત કાઢને એકઠા કરવા, નિયમસર મધ્યા કરવી, ભિક્ષા માગી લાવવી, ભોય પર સૂવું, અને ગુરુની આજ્ઞા માનવી, એ વિદ્યાર્થીના હમેશના ધર્મ તરીકે ગણાવવામાં આવ્યા છે

બ્રહ્મચર્યની અવસ્થા બાર વર્ષ સુધી અથવા તો શિષ્યનો વેદાભ્યાસ પૂરો થાય ત્યાંસુધી પહોંચતી એ અવસ્થાનો અંત આવે એટલે સમાવર્તનનો વિધિ કરવામાં આવતો એ વિધિમાં સ્નાન કરવાનું કામ ધણું મહત્વનું ગણવામાં આવતું એ સ્નાન વડે કરીને એની બ્રહ્મચર્યની અવસ્થાને જાણે ધોઈ નાખવામાં આવતી હોય એવું સૂચવાતું ત્યાર પછી એ સ્નાતક (“જેણે સ્નાન કર્યું છે તે ”) એ નામથી ઓળખાતો, અને પછી થોડા વખતમાં જીવનનો સૌથી અગત્યનો સંસ્કાર, વિવાહવિધિ, તે કરવામાં આવતો આ વિધિના મુખ્ય તત્ત્વો નિ સશય ઈંડો-થુરોપીયન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને એ તત્ત્વો યજુર્વિધિના કરતા વધારે જટિલમતરની વિધાને લગતા હતા પાણિગ્રહણથી કન્યા પોતાના પતિના તાબામાં મૂકાતી જે પત્થર ઉપર કન્યાનો પગ મૂકાવવામાં આવતો તે એ કન્યામાં દૃઢતા આવે તેને માટે હતો પતિની સાથે રહીને જે સાત પગલા એ ભરતી અને યજુનું ભોજન કરતી તે દપતીમાં રહે અને સાહચર્યનો પ્રારંભ થાય તેને માટે હતું કન્યાને સાસરે લઈ જવામાં આવે પછી ભવિષ્યમાં સંપત્તિ અને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે રાતા વૃષભના ચર્મ ઉપર તેને બેસાડવામાં આવતી અને જેણે જીવતા પુત્રોનો જ જન્મ આપ્યો હોય તેવી સ્ત્રીના બાળકને તેના બોળામાં બેસાડવામાં આવતો આ વિધિની સાથે સૌથી વધારે ગાઢો સમ્બન્ધ અગ્નિ એ દેવતાનો હતો, કારણ કે એ વૈવાહિક અગ્નિની આસપાસ પતિ પોતાની સ્ત્રીને ત્રણ વાર ફેરવતો એ ઉપરથી લગ્નને માટે “પરિણય” (આસપાસ ફેરવવું) એવો મસ્કૃત શબ્દ થયો છે—અને એ નવો સળંગોનો અગ્નિ આખા જીવન સુધી એ દપતીની સાથે રહેતો એ અગ્નિને હવિ આપવામાં આવતા અને એ અગ્નિની આગળ વેદના મંત્રો ઉચ્ચારવામાં આવતા સૂચિત થયા પછી પતિ પોતાની સ્ત્રીને બહાર લઈ જઈને ધ્રુવનો તથા અરુન્ધતીનો તારો બતાવે છે, અને અવિચળ પ્રેમ રાખવાને માટે તથા હમેશના જોડાયેલા રહેવાને માટે બેડ એકબીજાનું પ્રોત્સાહન કરે છે સૂત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા ૭ તેવા ને તેવા સચવાઈ

રહેલા આ વિવાહવિધિઓ હજી હાલના હિન્દુસ્તાનમાં પણ બહોળા પ્રચાર પામેલા જોવામાં આવે છે.

ઉપર ગણાવેલા સઘળા મસ્કારો પુરુષોને માટેના છે કન્યાઓને પણ જેમાં ભાગ લેવાનો હોય એવો સંસ્કાર એકલો એકજ-વિવાહનો- છે એમાંના બારેક સંસ્કાર હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ચાલે છે, અને ઉપનયન તે હજી પણ વિવાહથી બીજો નખરે, સૌથી વધારે અગત્યનો સંસ્કાર ગણાય છે કેટલાક વિધિઓનું તો માત્ર બહારનું સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું છે, જેમકે પ્રદાનચર્યને લગતા વિધિઓ.

નવા ગૃહસ્થાશ્રમીની સૌથી અગત્યની ફરજોમાં નિયમસર રોજ કરવાના પચ મહાયજ્ઞોનો સમાવેશ થાય છે એ મહાયજ્ઞો તે બ્રહ્મચર્ય (અથવા વેદનું પઠન), દેવચર્ય (અથવા અગ્નિમાં ધી નાખવાનો વિધિ, હોમ), પિતૃચર્ય (અથવા તર્પણ), મૂત્રચર્ય (જૂત વગેરેને માટે જુદે જુદે સ્થળે જમીન પર જલિ નાખવાનો વિધિ), અને મનુષ્યચર્ય (બ્રાહ્મણ બિશુકો વગેરેનું આતિથ્ય), એ પ્રમાણે છે એમાંથી બ્રહ્મચર્યને સૌથી વધારે મહત્વનો મણુવામાં આવે છે, ખાસ કરીને, સંધ્યા વખતે સાવિત્રીનો પાઠ એ વેદાધ્યયનના જેટલું પુણ્ય આપનારો ગણાય છે જૂના વિચારના બ્રાહ્મણો તરફથી રોજના આ પચ મહાયજ્ઞો હજી પણ થોડા થોડા કરવામાં આવે છે

બીજા યજ્ઞો અમુક પ્રસંગો ઉપર કરવાના છે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના યજ્ઞો તે એવી રીતના છે એ દિવસોએ ગૃહ વિધિ પ્રમાણે પાકચર્ય કરવાનો છે અને શ્રૌત વિધિ પ્રમાણે પુરોહિતનો હવિ આપવાનો છે વળી, વર્ષા ઋતુની શરૂઆતમાં સર્પને હવિ આપવાનો છે એ વખતે સર્પનો ભય હોય છે તેથી ઉઘી પથારી રાખવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે નવું ઘર બંધાવવા માટેના અને તે ઘરમાં રહેવા માટેના પણ જુદા જુદા વિધિઓ છે ઘરને માટે સ્થળ કેવું જોઈએ અને ઘર કેવી રીતે બંધાવવું જોઈએ તેને માટે પણ ધણી સૂક્ષ્મ નિયમો આપેલા છે ઉદાહરણ તરીકે, પશ્ચિમ તરફનું બારણું રાખવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે ઘર લાકડાનું અને વાસનું બાંધવામાં આવે છે તે પૂરેપૂરું બંધાઈ રહે એટલે એક પશુનું બલિદાન આપવામાં આવે છે બીજા વિધિઓ પશુને લગતા છે, ઉદાહરણ તરીકે, મડળના હિતને માટે

વાહરડાને છૂટા મૂકવાનો વિધિ એ સિવાય પહેલી વખતના પાકનું હવિ આપવાના અને હળ ખેડવાના વગેરે કૃષિકર્મને લગતા વિધિઓ પણ છે. ગુરુઓના સ્મરણને માટે બધાયલી કબરો (જેલ્લ) ને આપવાના હવિઓ વિષે પણ કથન કરવામા આવ્યું છે. વળી નહારા સ્વપ્નો, અપ-શુકન, અને બાધિની અસર નાબુદ કરવા માટે શુ કરવું તેની પણ સૂચનાઓ આપવામા આવી છે.

છેવટમા, શ્રદ્ધાસૂત્રોના અત્યંત અગત્યના વિષયોમાનો એક ઇંદ્યેષ્ટિ અને પિતૃઓની પૂજનો છે. એ વર્ષની અદરના બાળકો સિવાય બીજા સર્વને બાળવામા આવે છે. મરનારના વાળ તથા દાઢી કાઢી નાખવામા આવે છે અને એના નખ કાપી લેવામા આવે છે. પછી એને શરીરે જટામાસીનો લેપ કરવામા આવે છે. અને એના મસ્તક ઉપર માળા ચઢાવવામા આવે છે. અગ્નિદાહ કરતા પહેલાં મરનારના શબને કાળા હરણના ચામડા ઉપર સૂવાડવામા આવે છે. ક્ષત્રિય હોય તો તેનું ધનુષ (આલણુ) હોય તો તેનો દડ, વૈશ્ય હોય તો તેની પેશાણી (તેના હાથ-માથા લઈ લેવામા આવે છે, અને તે ભાગીને ચિતા ઉપર નાખવામા આવે છે, અને શબની સાથે એક ગાય અથવા એક બકરાનો પણ અગ્નિદાહ કરવામા આવે છે. પછી છટ્ટી અથવા ફસમી પેઢી સુધીના સઘળા સગાઓ પવિત્ર થવાને માટે સ્નાન કરી નાખે છે. ત્યાર પછી તેઓ એક ઘાસવાળી જગા ઉપર બેસે છે અને તારાઓ જણાવે ત્યાં સુધી પ્રાચીન કથાઓ અથવા જિહ્વીની ક્ષણિકતા વિષેનું વ્યાખ્યાન સાંભળે છે. આખરે, પાછા ફરીને જોયા વગર સર્વે સાથે રહીને ઘેર પાછા આવે છે, અને ત્યાં આગળ પાછા જુદા જુદા વિધિઓ કરવામા આવે છે. મરણ પછી અમુક સમય અશુદ્ધિનો (સૂતકનો) ગણવામા આવે છે. સાધારણ રીતે સૂતક ત્રણ દિવસનું હોય છે. એ દિવસોમા સગાવહાલાઓને અન્ય વસ્તુઓ ઉપરાંત ભૂમિ ઉપર શયન કરવાનું અને માસાહારનો ત્યાગ કરવાનું પણ ફરમાવવામા આવ્યું છે. મરણ પછીની રાત્રીએ મરનારના આત્માને એક પિંડ તથા ઉદક આપવામા આવે છે, વળી દૂધ તથા પાણીનું એક પાત્ર પણ ખુદ્દી હરામા મૂકવામા આવે છે. અને એ પાત્રમા સ્નાન કરવાને માટે મરનારનું આવાહન કરવામા આવે છે. સાધારણ રીતે દસમા દહાડા પછી હાડકાઓને એકઠા કરીને એક વાસણમા મૂકવામા આવે છે, અને “**ઉર્ધ્વ સર્પ માતર ભૂમિમેતામ્**”

તહારી માતા પૃથ્વીની પાસે જ (મ ૧૦, સ ૧૮) એ ઝગવેદનો શ્લોક બોલીને એ પાત્રને દાટવામા આવે છે

અમુક વખત સુધી, “ પ્રેત ” તરીકે મરનારનો આત્મા પિતૃઓથી દૂર રહે છે આ સ્થિતિમા, એ એકજ જેનો ઉદ્દેશ છે (વક્ષોદિષ્ટ) તે શ્રાદ્ધ અથવા “ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવામા આવતું હવિ ” એની આગળ ધરવામા આવે છે, અને એમ કરવાનું કારણ એ છે કે એ શ્રાદ્ધ જો ન કરવામા આવ્યું હોય તો એ પ્રેત પાછું આવે અને સગા-ઓને ત્રાસ આપે એવી માન્યતા છે વરસ દહાડો પૂરો થાય ત્યાર પહેલા એ આત્મા પિતૃઓના વર્ગમા દાખલ થાય છે જે વિધિ વડે કરીને એ આત્માને પિતૃવર્ગમા સ્થાન મળે છે તે વિધિથી એ આત્મા પિતૃઓનો સપિન્દ બને છે વરસ દહાડો પૂરો થાય પછી પિતૃમેષ્ઠ એ નામનો કપ્પર તૈયાર કરવાના કામને લગતો બીજો એક મોટો વિધિ કરવામા આવે છે એ વિધિ વખતે મરનારના હાડકાને વાસણુમાથી કાઢીને યોગ્ય સ્થાનકે દાટવામા આવે છે એ ઉપરાંત અમુક અમુક વખતે જુદા જુદા શ્રાદ્ધ કરવામા આવે છે, જેમકે પાર્વણ શ્રાદ્ધ તે અમાવાસ્યાને દહાડે કરવામા આવે છે, અને બીજા શ્રાદ્ધ કોઈ કોઈ વખતે અને શ્રાદ્ધ કરનારની મરણમા આવે ત્યારે કરવાના હોય છે આ વિધિઓ હજી પણ હિન્દુસ્તાનમા ઘણા અગત્યના ગણાય છે, અને બ્રહ્મણના પૈસાદાર કુટુંબોમા પ્રથમના શ્રાદ્ધ વખતે ૫૦૦૦-૬૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામા આવે છે

ગૃહવિધિના આ સંઘળા હવિઓ તે શ્રૌત વિધિના એ નિયમસરના યજ્ઞોથી તદ્દન જુદા છે એમાના એકતુ નામ પિન્દપિતૃયજ્ઞ છે તે અમાવાસ્યાના ચતુર્થી તરતજ પહેલા કરવાનો છે, અને બીજો આતુર્માસ્યાના ત્રીજા ચતુર્થે લગતો છે

પિતૃઓની પૂજના વિધિનો સૌથી વિશેષ વિસ્તાર કરવામા આવ્યો હતો અને તેનું જુદુંજ સાહિત્ય તૈયાર કરવામા આવ્યું હતું વેદના સમયથી તે માધ્યમિક યુગની સ્મૃતિઓના સમય સુધી એ સાહિત્યનો વિકાસ થતો રહ્યો હતો હેમાદ્રિનો શ્રાદ્ધકલ્પ નામનો ગ્રન્થ છે, તેની Bibliotheca Indicaની આવૃત્તિના ૧૭૦૦ કરતા વધારે પાના બરાબા છે.

પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના નિત્યના ગૃહજીવનનો ખ્યાલ આપનારા શૃંગસૂત્રોના વિપુલ સાહિત્યની રૂપરેખા જેમ અને તેમ સંક્ષેપમાં અત્રે દોરવામાં આવી છે તોપણ એ સૂત્રોમાં ગ્સ પડે એવું ઘણું છે અને સુધારાના ઇતિહાસમાં એ સૂત્રોનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે એટલું દર્શાવવાને માટે ઉપર જે કંઈ કહ્યું છે તે કદાચ ખમ થશે

વૃદ્ધપરંપરાએ ઉતરી આવેલા સંપ્રદાય અથવા “સ્મૃતિ” ઉપર આધાર રાખનારો સૂત્રસાહિત્યનો બીજો વિભાગ ધર્મસૂત્રોનો છે નિત્યના જીવનને લગતા રીતરિવાજો વિષે એ સૂત્રોમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે (સામયાચારિક) કાયદા વિષેના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો તે આ છે, અને એ ગ્રન્થોમાં કાયદાના ધાર્મિક તત્ત્વ વિષે સપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પણ વ્યાવહારિક તત્ત્વ વિષે તો થોડું થોડું અને સંક્ષિપ્ત વિવેચનજ કરવામાં આવ્યું છે. પરંપરા જોતા, કાયદાના જે સૂત્રમંત્રણનો વેદની અમુક શાખાને લગતા સૂત્રસાહિત્યની અદર સમાવેશ થાય છે તેનેજ “ધર્મસૂત્ર” એવું નામ આપવામાં આવે છે આ અર્થને ધ્યાનમાં રાખતા ત્રણ ધર્મસૂત્રો જળવાઈ રહેલા આપણા જોવામાં આવે છે એ ત્રણે ધર્મસૂત્રો કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાની સાથે જોડાયેલા છે પણ એજ પ્રકારના બીજા ગ્રન્થો, જે અત્યાર સુધી જળવાઈ રહ્યા છે અથવા તો તે એક વખતે અસ્તિત્વમાં હતા એવું જેના વિષે આપણે કહી શકીએ એમ છે, તે પણ પ્રથમ અમુક અમુક વેદની શાખાઓ સાથે જોડાયેલા હતા એવું માનવાને મંજૂર કારણ છે ચારક, જે સૂત્રસમયના લગભગ પ્રારંભના વખતમાં થઈ ગયો છે, તે સૂત્રશૈલીમાં લખાયેલા કાયદાઓનું અવતરણ કરે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ધર્મ વિષેના સૂત્રો ઘણા પ્રાચીન સમયમાં રચાયા હતા પરંપરા, હાલ જે ધર્મસૂત્રો અસ્તિત્વમાં છે તેમાંના એકમે તો ચારક જે વખતે થઈ ગયો તે અગ્રસામાંજ લખાયેલા હોવા જોઈએ

જે ધર્મસૂત્ર સૌથી સારી રીતે જળવાઈ રહ્યું છે અને જે અમુક પથના અનુયાયીઓની અથવા આધુનિક પ્રકાશકોની અસરથી મુક્ત રહ્યું છે તે આપસ્તમ્બનું છે “આપસ્તમ્બકલ્પસૂત્ર” અથવા યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન અને ત્રણ ઉંચી વર્ણના કર્તવ્યો એ વિષયના સૂત્રોનો મહોટો સંગ્રહ જેમાં આપ્યો છે તે ગ્રન્થના ૩૦ અધ્યાયમાંથી બે (૨૮-૨૯) અધ્યાયનું એ સૂત્ર બનેલું છે એ ગ્રન્થમાં સુખ્યત્વે કરીને બ્રહ્મચારી

અને ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મો વિષે, કયો ખોરાક ન ખાવો જોઈએ તે વિષે, પ્રાયશ્ચિત્ત, અને તપશ્ચર્યા વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે, અને વ્યાવહારિક બાબતુ તરફ જોતા, માત્ર લભ, વાગ્મા, અને ગુન્હાના કાયદાઓના વિષય એમા મહેન્સાજ ચર્ચવામા આવ્યો છે. ઉત્તર તરફના લોકોના અમુક રિવાજ તરફ એ ગ્રન્થના લેખકે અણુગમે ખતાવ્યો છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે પાછલા મમયમા આપસ્તમ્બની શાખાએ જે દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમા નિવાસ કર્યો હતો એવું આપણે જાણીએ છિયે તે પ્રમાણે આ લેખકનો નિવાસ પણ દક્ષિણમાજ હશે આ ધર્મસૂત્રની ભાષા પાણિનિની આગળના સાહિત્યને મળતી આવે છે તે ઉપરથી અને ખીજી કેટલીક કસોટીઓ ઉપરથી એ ગ્રન્થ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર લખાયો હોવો જોઈએ એવું જીલર સાહેબે અનુમાન કર્યું છે

હિરણ્યકેશીનું ધર્મસૂત્ર તે પણ આ ગ્રન્થની સાથે ધણું ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, કારણ કે એ બેની વચ્ચે કેટલાક પાઠભેદ સિવાય ખીજો કંઈ વિશેષ તફાવત નથી હિરણ્યકેશી એ આપસ્તમ્બની શાખાથી છૂટો પડી ગયો હતો અને નૈર્ઋત્ય કોણના કેંકણના પ્રદેશમા (ગોવાની સમીપમા) એણે નવી શાખા કાઢી હતી એની જે દત્તકથા છે તે આ બે ગ્રન્થોનો જે સમ્બન્ધ જણાય છે તેની સાથે બંધબેસતી આવે છે ઇ. સ. ૫૦૦ના અરસાનો એક મુદ્રાલેખ છે તેમા એક હિરણ્યકેશી જ્ઞાહણ્ય વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે આ આપસ્તમ્બની શાખાથી છૂટા પડ્યાનો બનાવ મોઢામાં મોઢો એ અરસામા બન્યો હોવો જોઈએ આ સૂત્રનું વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એ સૂત્રનો પાઠ આપસ્તમ્બના પાઠ સાથે મળતો આવે છે તે પરથી આપસ્તમ્બના ગ્રન્થનો ધણું મોટો ભાગ જેવો ને તેવો શુદ્ધ જળવાઈ રહ્યો છે એવું ચોક્કસ સાબીત થાય છે હિરણ્યકેશીની શાખાને લગતા કલ્પસૂત્રના ૨૯ અધ્યાય છે તેમાના બે (૨૬-૨૭) અધ્યાયનું આ સૂત્ર બનેલું છે

ત્રીજું ધર્મસૂત્ર, જેને હસ્તલિખિત પ્રતોમા સાધારણ રીતે "ધર્મશાસ્ત્ર" એવું નામ આપવામા આવ્યું છે, તે બૌદ્ધાયનનું છે પણ પોતાપોતાની શાખાને લગતા કલ્પસૂત્રોમા આગલા બે ધર્મસૂત્રોનું સ્થાન જેવું ચોક્કસ નક્કી થયું છે તેવું આ ધર્મસૂત્રનું સ્થાન નક્કી થયું નથી એ ધર્મસૂત્રની અંદર ચર્ચાસ્પદ વિષયને આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રની

અદર ચર્યાયલા વિષયની સાથે આપણે સરખાવીએ છિયે ત્યારે, જેવી રીતે ઔદાયનના શૃલ્લસૂત્રની વધારે જૂની અને કદગી શૈલી ઉપરથી આપસ્તમ્બના શૃલ્લસૂત્ર કરતા એ શૃલ્લસૂત્ર વધારે બહેલુ રચાયલુ જણાય છે તેવી રીતે એ ધર્મસૂત્ર તે પણ આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્ર કરતા વધારે પ્રાચીન છે એવુ આપણને માલમ પડે છે ઔદાયનની શાખાનુ નામ- નિગાન હાલના વખતમા કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામા આવતું નથી, પણ એ શાખા ફક્તિણ હિન્દુસ્તાનની હોય એમ જણાય છે ચૌદમા સૈદામા થઈ ગયલો વેદનો પ્રખ્યાત ભાષ્યકાર સાયણ તે એજ શાખાનો હતો, અને તે દ્વિતિણ હિન્દુસ્તાનનો વતની હતો એ શાખાના ધર્મસૂત્રમા ચારે આશ્રમના ધર્મો, જુગી જુદી મિશ્ર જ્ઞાતિઓ, વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞો, પ્રાયશ્ચિત્ત, તપશ્ચર્યા, મગલવિધિઓ, રાગના ધર્મો, ગુન્હેગારોનો ધનસાદ, સાક્ષીઓની તપાસ, વારસાનો અને લગ્ન વિષેનો કાયદો, સ્ત્રીઓની પદરી, એના જાતજાતના વિષયો ચર્યમામા આવ્યા છે ચોથો અધ્યાય, જે લગભગ બધોજ પદમા-શ્લોકોમા-રચાયલો છે, તે આધુનિક સમયમા ઉમેરવામા આવ્યો હોય એવુ અનુમાન કરવાને મજબૂત કારણ છે, અને ત્રીજો અધ્યાય છે તે પણ ક્યારે રચાયો હશે તે વિષે જરા શક રહે છે

ગૌતમનુ ધર્મશાસ્ત્ર સારી રીતે મચવાયલુ છે તે પણ ઉપલા અન્યોની સાથેજ ગણાવવા જેવુ છે જોકે એ અન્યનો કોઈ પણ કલ્પ સૂત્રની અદર મમાવેશ થતો નથી, તોપણ એક વખતે એ અન્ય અમુક વેદની શાખા સાથે જોડાયલો હશેજ એવુ અનુમાન થાય છે, કારણ કે સામવેદની રાણામનીય શાખાના પેટાવિભાગ તરીકે ગૌતમોને ગણાવવામા આવ્યા છે, અને “ ગૌતમનો અન્ય અગાઉ સામવેદની સાથે જોડાયલો હતો ” એવુ કુમારિલનુ કહેવુ છે તેને ‘ એ અન્યનો છવીસમો અધ્યાય શબ્દેશબ્દ સામવિધાન બ્રાહ્મણમાથી લેવાયલો છે ’ એ વાતથી ટુકો મળે છે જોકે એને ધર્મશાસ્ત્ર એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે તોપણ એની શૈલી અને એનુ એકદર સ્વરૂપ બધી રીતે ધર્મસૂત્રનેજ મળતું આવે છે એ વર્ગના બીજા અન્યોમા જેમ શ્લોકો પણ આવ્યા હોય છે તેમ આ અન્યમા નથી, પણ એ આખો અન્ય ગદ્યામાજ રચાયલો છે વિષયોના વૈવિધ્યની બાબતમા તેમજ વિષયની ચર્યા કરવાની પદ્ધતિમા આ અન્ય ઔદાયનના ધર્મસૂત્રને ઘણા મળતો આવતો હોય એમ જણાય છે. ખરેખર, આ પાછલા અન્યના ઘણા ફકરાઓ ગૌતમના

અન્યને આધારે અથવા તો ગૌતમના અન્યની અદરથીજ લેવાયલા છે એવું દર્શાવવામા આવ્યું છે, અને તે ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે જૂનામા જૂનું ધર્મસૂત્ર જે સચવાઈ રહ્યું છે, અને સચવાઈ રહ્યું ન ગણીએ તો જે પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ગૌતમનું છે, અને તે આશરે ૪ સ. પૂર્વે ૫૦૦ કરતા વધારે મોડું રચાયેલું ભાગ્યેજ હોઈ શકે

સૂત્રનીજ શૈલીમા રચાયેલો અને વેદના સમયને લગતો બીજો અન્ય તે વસિષ્ઠના ધર્મશાસ્ત્રનો છે હલકી હસ્તલિખિત પ્રતો વડેજ એ અન્ય જળવાઈ રહ્યો છે, અને અન્યની જળવણીમા મદદરૂપ થઈ પડે એવા ભાષ્યનો લાભ એને મળ્યો નથી એ અન્યના ત્રીસ અધ્યાય છે, તેમાના છેલ્લા પાંચ અધ્યાય તે મ્હોટે ભાગે પાછળથી કરવામા આવેલા ઉમેરાથીજ ભરાયેલા હોય એમ જણાય છે એ અધ્યાયનાજ નહીં, પણ વધારે જૂના અધ્યાયના પણ ઘણા સૂત્રોના પાઠ એટલા ખરાબ છે કે તે ઉપરથી ખરો પાઠ શું હશે તે વિષે કઈ પણ અનુમાન થઈ શકે નહીં એ અન્યમા ગદ્યની સાથે વચ્ચમા વચ્ચમા પદ્ય પણ આવતું જાય છે, અને પાછલા સમયમા મનુ વગેરેએ મનુષ્યમ્ છદ્મા શ્લોક લખ્યા છે ત્યારે અહીં ત્રિષ્ટુમ્ના જૂના છદ્મો વારંવાર ઉપયોગ કરાયેલો જોવામા આવે છે એ અન્યની અદરના વિષય ઉપર ધર્મસૂત્રની શૈલીના મજબૂત મસ્કાર પડેલા જોવામા આવે છે, અને એ અન્યને તપાસતા ઘણી બાબતોમા પ્રાચીનતાનું તીવ્ર ભાન આપણને થયા વગર રહેતું નથી ઉદાહરણ તરીકે, આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રમા તેમ અહીં પણ, વિવાહના આઈને બદલે છ પ્રકારજ ગણાવવામા આવ્યા છે કુમારિલ કહે છે કે “ વર્તમાન સમયમા (એટલે કુમારિલના સમયમા) વસિષ્ઠના ધર્મ-શાસ્ત્રને સાધારણ રીતે પ્રમાણ તરીકે ગણવામા આવે છે ખરૂં, પણ એનો ખાસ અભ્યાસ તો એકલા ઋગ્વેદીઓજ કરે છે ” આ સ્થળે એ જે અન્યની વાત કરે છે તે કોઈ બીજો નહીં, પણ આપણે જેનું અત્યારે વર્ણન કરીએ છિયે તેજ હતો એમ એ અન્યમાથી એણે જે ઉતારાઓ આપ્યા છે અને જે પ્રસિદ્ધ થયેલા અન્યમા પણ જોવામા આવે છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે વેદની સહિતાઓ અને સૂત્રોમાથી વસિષ્ઠે જે ઉતારાઓ આપ્યા છે તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની ઉત્તર તરફના અન્યોને માટે એને કંઈક પક્ષપાત હોય એમ જણાય છે, અને પરિણામે એવું અનુમાન પણ નીકળે છે કે એ અથવા એની શાખાનો નિવાસ એ

ઉત્તરના પ્રદેશમાં હશે વસિષ્ઠે એક સ્થળે ગૌતમના ગ્રન્થમાંથી ઉતારો કીધો છે તે ગૌતમનો જે ગ્રન્થ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાંના એક ફકરાને લગતો હોય એવો જણાય છે એણે મનુના ગ્રન્થમાંથી જે જુદા જુદા ઉતારાઓ આપ્યા છે તે પાછલા સમયની પ્રખ્યાત સ્મૃતિમાંથી લીધેલા નથી, પણ એ સ્મૃતિની સાથે સમ્યન્ધ ધરાવનારા ધર્મસૂત્રમાંથી લીધેલા છે એમ ખુદ્દલ જણાઈ આવે છે એથી ઉલ્લટ, મનુસ્મૃતિનો જે ગ્રન્થ હાલ અસ્તિત્વમાં છે તેમાં વસિષ્ઠના ગ્રન્થનું વચન એક સ્થળે ટાકવામાં આવેલું છે, અને વસિષ્ઠના ગ્રન્થની જે પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિ છે તેમાં એ વચન જોવામાં પણ આવે છે આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે વસિષ્ઠનો ગ્રન્થ ગૌતમના કરતા મોડો અને મનુના કરતા બહેલો લખાયેલો હોવો જોઈએ વળી જ્ઞાન્વેદને લગતી ઉત્તર તરફની એક શાખાના સૂત્રનો મૂળ વિભાગ ધર્મસૂત્રના પહેલા કટલાક સૈકાઓ આગળથી અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એ અનુમાન પણ ધણું વાસ્તવિક જણાય છે

કટલાક ધર્મસૂત્રોનું અસ્તિત્વ માત્ર એ સૂત્રોમાંથી જે ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા હોય છે તે ઉપરથીજ માલમ પડે છે, અને ખીજા ધર્મસૂત્રોમાં જેના વિષે કંઈન કરવામાં આવ્યું હોય તે સૂત્રો સૌથી વધારે પ્રાચીન છે એમાંનું એક સૂત્ર, મનુ અથવા માનવોનું સૂત્ર, તે “માનવધર્મશાસ્ત્ર”ના પ્રખ્યાત ગ્રન્થની સાથે સમ્યન્ધ ધરાવતું હોવાથી આપણું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે વસિષ્ઠના ગ્રન્થમાં એ સૂત્રમાંથી અનેક ઉતારાઓ આપ્યા છે, તેમાંના છ ઉતારાઓ મનુનો જે ગ્રન્થ આપણે જોઈએ છીએ તેમાં કઈ પણ ફેરફાર વગર અથવા તે સ્થેજસાજ ફેરફાર સાથે આપણા જોવામાં આવે છે વસિષ્ઠના ગ્રન્થમાં એક ફકરો ટાકેલો છે તે અડધો ગદ્યમાં અને અડધો પદ્યમાં રચાયેલો છે, અને એમાંના પાછલો-એટલે પદ્યમાં રચાયેલો-ભાગ મનુના ગ્રન્થમાં પણ ફરીથી જોવામાં આવે છે એ ગ્રન્થમાં પદ્યના જે ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેમાં ખીજા ધર્મસૂત્રોની પેઠે ત્રિષુભ્ અને અનુષુભ્ એ બેઉ છદો વપરાયેલા જોવામાં આવે છે આ છટકે છટકે ટાકવામાં આવેલા વચનો માનવધર્મસૂત્ર, કે જેના ઉપરથી માનવધર્મશાસ્ત્ર અથવા મનુસ્મૃતિનો ગ્રન્થ રચાયો હશે, તેમાંથી લેવાયા હોય એ ધણું સંભવિત જણાય છે

ગદ્ય તથા પદ્યમાં રચાયેલો એક ધર્મગ્રન્થ શંખ અને લિખિત એ બેઉ ભાઈઓ, જે ન્યાયીપણાને લીધે ઘણા સુપ્રખ્યાત થયા

હતા, તેમનો રચેલો કહેવાય છે એ અન્યના પણ છૂટક છૂટક કકડાઓ એવીજ રીતે સચવાઈ રહ્યા છે એ અન્ય ધણો મ્હોટો હશે અને કાયદાના સંસ્થાના વિભાગનો એમા સમાવેશ થતો હતો એ અન્યને પ્રમાણભૂત ગણીને પરાશરે એમાંથી ઉતારાઓ પણ આપ્યા છે. એ અન્ય શુદ્ધ યજુર્વેદની વાજસનેયી શાસ્ત્રા સાથે સમ્યન્ધ ધરાવતો હતો એવું જે કુમારિકે કહ્યું છે (૪ સ. ૭૦૦) તેને એ અન્યના જે ઉતારાઓ આજ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે તે ઉપરથી ટેકો મળે છે

સૂત્રો તે હિન્દુસ્તાનના કાયદાનો જે જૂનામા જૂનો સમય તેમા જ રચાયા હોવા જોઈએ એવું માની લેવાની કઈપણ જરૂર નથી, કારણ કે જનનો ઉપયોગ થવા માડ્યો એટલે સૂત્રના પ્રકારની રચના તદ્દન નાબુદ થઈ ગઈ એવું કદી પણ બન્યું નહોતું ઉદાહરણ તરીકે, વૈશ્વાનસધર્મસૂત્ર નામનો ચાર પ્રશ્ન અથવા અધ્યાયનો જે અન્ય છે, તેના આતર પ્રમાણ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ અન્ય ઇસ્ત્રીસનના ત્રીજા સૈકા કરતા વહેલો લખાયો હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે એની અદર નારાયણ (વિષ્ણુ)ના પદ્ય વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે, અને “બુધવાર” (બુધ નામના ગ્રહનો દિવસ) એ શબ્દ પણ વાપરવામા આવ્યો છે એ અન્ય બધી રીતે ધર્મસૂત્રના જેવો નથી, કારણ કે ખરેખર કાયદાને લગતું કઈ પણ એમા કહેવામા આવ્યું નથી, પણ એ માત્ર ગૃહધર્મનોજ અન્ય છે ચારે આશ્રમોના કર્તવ્યો, ખાસ કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમના કર્તવ્યો, એ અન્યમા ગણાવવામા આવ્યા છે, કારણ કે વૈશ્વાનસ અથવા વિશ્વનસૂના અનુયાયીઓની સાથે એ આશ્રમનો વિશેષ સમ્યન્ધ છે તૈત્તિરીય શાખાના મોડામા મોડા પ્રેરોહમાનો એક આ વૈશ્વાનસનો જણાય છે

સૂત્રો વડે નિયંત્રિત થતા ધર્મવિધિઓ તથા રીતરિવાજોના મ્હોટા સમૂહ તરફ આપણે પાછા ફરીને દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો સ્વાભાવિક રીતે આપણને એવું માનવાની લાલચ થઈ આવ્યા વગર રહેતી નથી કે હિન્દુ લોકોની બુદ્ધિને દાસત્વમા આણવાને માટે અને ધર્મના વિષયમા તેઓ હમેશા એની ને એની દાસત્વનીજ સ્થિતિમા રહે એટલા માટે કઈ પણ ઉદ્યોગ વગરના વિપ્ર લોકોએજ જાણી જોઈને એ સઘળું કામ કરણુ છે પણ દિનપ્રતિદિન જે શોધખોળો થતી જાય છે તેને પરિચ્છમે હવે જણાવવા માડ્યું છે કે વિપ્રાનુજ જેમા વિશેષ કામ એવા આદ્ય

વિધિઓનો પણ મૂળ આધાર તો લોકમા પ્રચાર પામેલા ધર્મવિધિઓ ઉપરજ હતો જે એમ ન હોય તો હિન્દુસ્તાનના લોકો ઉપર બ્રાહ્મણ-ધર્મની આટલી સત્તા કેવી રીતે સ્થાપિત થઈ અને તે અત્યાર સુધી કેવી રીતે ટકી રહી તે સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે જે વિધિઓ પહેલેથી જ અસ્તિત્વમા હતા તેને વધારે વિસ્તૃત તથા સુવ્યવસ્થિત કરવામાજ બ્રાહ્મણોની સર્ગશક્તિનો ખરેખરો ઉપયોગ થયો હતો, અને તેઓએ જે કામ માયે લીધું તેમા, નિ સંશય બીજે કોઈ પણ સ્થળે કદી નથી જોવામા આવ્યો એવો વિજય તેઓએ પ્રાપ્ત કીધો.

જુદી જુદી પ્રજાના પ્રાચીન ઇતિહાસની એકબીજાની સાથે સરખામણી કરી જોતા એવું માલમ પડ્યું છે કે હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ બ્રાહ્મણ ધર્મના ધણા વિધિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા ઉદાહરણ તરીકે, તે વખતે પણ યજ્ઞ એ સઘળા વિસ્તૃત વિધિઓનું મુખ્ય બિન્દુ ગણાતું હતું અને એ યજ્ઞ કરવાને માટે ખાસ વિપ્રવર્ગની જરૂર પડતી વેદના વિધિમા વપરાતા ધણા શબ્દો તે વખતે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને સૌમ એ શબ્દ તો મૌથી સાધારણ થઈ પડ્યો હતો એ સોમનો રસ કાઢીને પછી તેને ગાળવામા આવતો, તેમા દૂધ ભેળવવામા આવતું, અને પછી તે મુખ્ય હવિ તરીકે અર્પણ કરવામા આવતો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે જનોઈ ધારણ કરવાનો વિધિ પણ તે વખતે જાણીતો હતો, અને એ વિધિ પાછો પુષ્પ ઉમ્મર થતા છોકરાઓને દીક્ષા આપવાનો જે એથી પણ વધારે પ્રાચીન રિવાજ હતો તેમાથી ઉત્પન્ન થયો હતો અગ્નિદ્વારા દેવતાઓને હવિ પહોચાડવાનો રિવાજ ઈંડો-યુરોપીયન સમયમા પણ હતો એમ જણાય છે, કારણ કે ગ્રીસ, રોમ, અને હિન્દુસ્તાન એ ત્રણે દેશના લોકોમા એ રિવાજ જોવામા આવે છે વિવાહવિધિમા નવા પરણેલા દપતી વૈવાહિક અગ્નિની આસપાસ ફરે છે અને એ પ્રમાણે ફરતી વખતે વર તરફથી સેકેલુ હવિ અને કન્યા તરફથી ધાન્યનું હવિ અગ્નિની આગળ ધરી રાખવામા આવે છે એ રિવાજ પણ ઈંડો-યુરોપીયન સમયમા અગ્નિત્વ ધરાવતો હતો, કારણ કે રોમન વાકોમા પણ અગ્નિની અદર રાટલી નાખતા પહેલા દપતીએ વેદીની આસપાસ ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ ફરવું એવો રિવાજ હતો તરકન્યાની ઉપર (ફળદ્રુપતાના ચિહ્ન તરીકે) ઓખા અથવા ધાન્ય નાખવાના રિવાજ વિષે સૂત્રોમા કહ્યું છે તે રિવાજ

પણ ઈંડા-શુરોપીયન સમયમા અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ, કારણ કે એ રિવાજ એકબીજામાંથી લેવાયો છે એવું જેના વિષે ન કહી શકાય એવી જુદી જુદી પ્રજાઓમા એ રિવાજ બહોળો પ્રચાર પામેલો જેવામા આવે છે એ લાકડાના કકડાઓ વસીને તેમાંથી યજ્ઞનો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો એવો જે હિન્દુસ્તાનનો વિધિ છે તે તો એથી પણ વધારે પ્રાચીન જણાય છે એજ પ્રમાણે, હિન્દુસ્તાનમા અગ્નિની વેદી કરતી વખતે પાચ જુદા જુદા પ્રાણીઓ-માણસ વગેરે-ના મસ્તક ઉપરથી ઈંડોનું નીચલામા નીચલું પડ ચણી લેવું એવો જે રિવાજ હતો તે પણ, એક માણસ અથવા એક પશુને પાયાની સાથે દાટવામા આવે તોજ મકાનને મજબૂતી મળે એવી પ્રાચીન માન્યતા જે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તે વખતનોજ પ્રચારમા આવેલો હોવો જોઈએ

છેવટમા, ધર્મવિધિન લગતા સૂત્રોના એક વિભાગ તરીકે શુદ્ધ સૂત્રોને ગણાવવા બાકી રહ્યા છે આપસ્તમ્બકલ્પસૂત્રના મ્હોટા ગ્રંથનો ત્રીસમો અને છેલ્લો પ્રજ્ઞ તે આ પ્રકારનો ગ્રંથ છે લેક્ષી તૈયાર કરવાને માટે જે માપ લેવાના તે વિષેની અને એવી એવી બીજી વ્યાવહારિક અગત્યની સૂચનાઓ એ ગ્રંથોમા આપવામા આવી છે એ ગ્રંથોમા જીમિતિનું ધણું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન જેવામા આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનના ગણિતશાસ્ત્રના જૂનામા જૂના ગ્રંથો એ છે, જોકે એ ગ્રંથોની પ્રાચીનતા પણ હજી વિવાદાસ્પદ છે

હિન્દુસ્તાનના પરપરાપ્રાપ્ત સંપ્રદાય પ્રમાણે, સૂત્રની શૈલીમા ગ્રામ્યલા વૈદિક ગ્રંથોના સમગ્ર સમુદાયના “વેદાગ” એ નામના છ વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે એ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે—શિક્ષા અથવા સ્વરશાસ્ત્ર, છન્દસ્, વ્યાકરણ, નિરુક્ત અથવા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, કલ્પ અથવા ધર્મના આચાર, અને જ્યોતિષ્ અથવા ખગોળશાસ્ત્ર આમાના પહેલા ચાર વિષયો તે વેદગ્રંથોનો ગુદ્ધ રીતે પાડ કરી શકાય અને તે સમજી શકાય તેને માટે છે, અને છેત્રા બે વિષયો તે ધર્મના વિધિઓ તથા કર્તવ્યો શા શા છે અને તે કરવાનો યોગ્ય વખત કયો છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેને માટે છે. ધર્મની જરૂરિયાતોને લીધે એ સઘળા વેદાગોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને વેદ પછીમા સમયમા શાસ્ત્રની જે પાચ શાખાઓ મંપૂર્ણ સમૃદ્ધિમા આવી તેનો પ્રારંભ છેલ્લા ચાર વેદાગોમા થયેલો જેવામા આવે છે અને એ ચારમાંથી એકનો તો સંપૂર્ણ વિકાસ

પણ થઈ ચૂંચો હતો એવું આપણને માલમ પડે છે ચોથો અને છઠ્ઠો એ બે વર્ગના સમ્બન્ધમાં, આખા વર્ગનું નામ તે એ વર્ગના પ્રતિનિધિ જેવો જે અમુક ગ્રન્થ તેનેજ લાગુ પાડવામાં આવેલું આપણે જોઈએ છીએ

કલ્પ વિષે તો ઉપર આપણે સવિસ્તર વિવેચન કરીજ ચૂંચ્યા છીએ ખગોળશાસ્ત્રને લગતો વેદના સમયનો કોઈ પણ ગ્રન્થ સચવાઈ રહેલો જોવામાં આવતો નથી, કારણ કે જ્યોતિષ એ નામનું વૈદિક પચાગ, જેની બે આવૃત્તિઓ કમલ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદની હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તે તો વેદ પછીના સમયમાં ધાર્મ્ય મોડું લખાયેલું છે

તૈત્તિરીય આરણ્યક (૭,૧) જેવા પ્રાચીન ગ્રન્થમાં પણ શિક્ષા અથવા સ્વરશાસ્ત્ર વિષે કથન કરવામાં આવેલું જણાય છે તે વખતે પણ વર્ણ, સ્વર, માત્રા, ઉચ્ચાર, અને સંધિના નિયમોનો એ વિષયની અદર સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો એમ જણાય છે શિક્ષા એ નામના કેટલાક ગ્રન્થો જળવાઈ રહ્યા છે, પણ તે વૈદિક સાહિત્યના મોડા લખાયેલા પરિશિષ્ટ ગ્રન્થોજ છે એ ન્હાનકડા ગ્રન્થોમાં વેદના પાઠ અને ગુરુ ઉચ્ચારની સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે જુદા જુદા વેદની સહિતાના ગ્રન્થો, જે સંધિના નિયમો પ્રમાણે વડાયા હતા તે અલ્પખત સ્વરશાસ્ત્રને લગતા અભ્યાસના જે રૂળ જળવાઈ રહ્યા છે તેમાં સૌથી વધારે પ્રાચીન છ પદ્ધતિ ધડાયો તે વખતે વળી એક ડગલુ આગળ ભરવામાં આવ્યું એ પાઠમાં સંધિથી જોડાયેલા શબ્દોને છૂટા પાડી નાખવામાં આવ્યા છે અને દરેક રાખ્દ (સમાસના કંકડાઓને પણ) જુદા જુદા, સંધિના નિયમોથી વિકાર નહીં પામેલા એવી અસંલની સ્થિતિમાં, આપવામાં આવ્યા છે ત્યાર પછીના એ વિષયના અભ્યાસને માટે એ પદ્ધતિ તે એક આધારરૂપ થઈ પડ્યાં હતા ચારક, પાણિનિ, અને ખીજ વૈયાકરણોને જે વખતે વેદનું અમુક રૂપ પોતે વધારે સાદું સમજે છે એમ લાગે તે વખતે તેઓ પદ્ધતિના પૃથક્કરણને હમેશા વળગી રહેતા નથી, અને પતજલિ તો સ્પષ્ટ રાખ્દોમાં એ પદ્ધતિના પ્રામાણ્ય વિષે શકા દર્શાવે છે વૈદિક સ્વરશાસ્ત્રના પરંપરા ગ્રન્થો તે “પ્રાતિશાખ્ય” એ નામના છે સહિતા અને પદ્ધતિની સાથેનો એ પ્રાતિશાખ્યનો સમ્બન્ધ ઉઘાડો છે એ બેઉ પાઠનો એકબીજાની સાથેનો સમ્બન્ધ કેવી રીતનો છે તેનો નિર્ણય કરવો એ પ્રાતિશાખ્યનું કામ

છે એ નિર્ણય કરવામા પ્રસંગવશાત્ વૈદિક સંધિઓ વિષેનો સવિસ્તર અહેવાલ પણ તેઓએ આપ્યો છે, અને તે ઉપરાંત વેદના મત્રોના પાઠ શુદ્ધ રીતે થઈ શકે તે માટે સ્વરચાત્મ વિષેની ચર્ચાઓ પણ તેઓએ ચલાવી છે સાધારણ રીતે, એ પ્રાતિશાખ્યના અન્યો પાણિનિના પહેલા લખાયા હતા એવું ગણવામા આવે છે ચોક્કસ બાબતોમા એ અન્યોની સાથે પાણિનિનું મળતાપણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વેદની સંધિ વિષે પાણિનિએ જે જે ઠેકાણે લખ્યું છે તે તે ઠેકાણે હમेशા પ્રાતિશાખ્યના કરતા એના વચનોમા ઓછી પૂર્ણતા જણાઈ છે, અને પ્રાતિશાખ્યના અન્યોમા, ખાસ કરીને અથર્વવેદના પ્રાતિશાખ્યમા તો, વૈયાકરણોના શબ્દપ્રયોગ ઉપરજ આધાર રાખવામા આવ્યો છે પણ એટલા ઉપગ્રી દાલના જે પ્રાતિશાખ્યો છે તેનું કોઈ વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપ પાણિનિના ઉપયોગમા આવ્યું હશે એવા અનુમાન ઉપર આવવું એ ભાગ્યેજ વાસ્તવિક કહેવાશે, કારણ કે વેદની સંધિ વિષે પાણિનિએ જે પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનું કારણ એવું ન હોય કે દાલના પૂર્ણ સ્વરૂપમા પ્રાતિશાખ્યના અન્યો એના જેવામા આવ્યા નહોતા, પણ કોઈ બીજાનું કાગળ હોય એ ધણુ બનવા ભેગ છે, અને વૈયાકરણોના જે શબ્દપ્રયોગો છે તે તો પાણિનિના સમય કરતા ધણુ વધારે જૂના વખતના છે એ વાત ઉઘાડી છે એ પ્રાતિશાખ્ય અન્યોમાના ચાર જળવાઈ રહ્યા છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા કે એડ ઋગ્વેદનો છે, બીજો અથર્વવેદનો છે, અને એ યજુર્વેદના છે તે ક્રમશઃ ઘાજસનેયી અને તૈત્તિરીય-સહિતાની સાથે જોડાયલા છે વેદની જુદી જુદી શાસ્ત્રાના ઉપયોગને માટે રચાયલા હોવાથી એ અન્યોને “પ્રાતિશાખ્ય” એવું નામ આપવામા આવ્યું છે

ઋગ્વેદનું પ્રાતિશાખ્યસૂત્ર તે એક વિસ્તૃત ગ્રંથ છે એ ગ્રંથ પદ્યમા રચાયેલો છે અને એના ત્રણ અધ્યાય છે આશ્વલાયનનો ગુરુ શૌનક તે એ ગ્રંથનો રચનાર હતો એવું કહેવાય છે, પણ દાલના સ્વરૂપમા જે ગ્રંથ દીઠામા આવે છે તે તો માત્ર શૌનકની શાખામાથીજ ઉત્પન્ન થયો હશે પાછળથી આ પ્રાતિશાખ્યને ટૂંક કરીને અને કેટલીક પરિશિષ્ટ વસ્તુઓનો ઉમેરો કરીને “ઉપલેક્ષ” એ નામનો ગ્રંથ બનાવવામા આવ્યો હતો તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યમા વીસ આચાર્યોના નામ ગણાવવામા આવ્યા છે તેમાના કેટલાક નામ એવા

વિદ્યક્ષણ છે કે તેને લીધે એ ગ્રન્થ આપણું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે વાજસનેયી પ્રાતિશાખ્યના આઠ અધ્યાય છે. તેમા ગ્રન્થના રચનાર તરીકે કાત્યાયનનું નામ ગણાવવામા આવ્યું છે, અને આગળ થઈ ગયલા આચાર્યોમા શૌનકને પણ ગણાવવામા આવ્યો છે અર્ચર્ચવેદ-પ્રાતિશાખ્યના ચાર અધ્યાય છે અને એ શૌનકની શાખાનો ગ્રન્થ છે આ પ્રકારના ખીજા ગ્રન્થો કરતા આ ગ્રન્થમા વ્યાકરણના વિષય વધારે આપવામા આવ્યા છે

૭૨૬ વિષે આદિત્યોમા મધ્યે સ્થળે લખવામા આવ્યું છે, પણ એની મનન થયા તો શાસ્ત્રાયનશ્રૌતસૂત્રના એક અધ્યાય (૭,૨૭)મા, ઋગ્વેદપ્રાતિશાખ્યના છેલ્લા ત્રણ પટલમા, અને ખાસ કરીને નિવાનસૂત્ર, જે સામવેદને લગતો ગ્રન્થ છે, તેમા કરવામા આવી છે પિંગલનો છન્દઃસૂત્ર એ નામનો ગ્રન્થ છે તેમા પણ વેદના છન્દોનો વિષય ચર્ચવામા આવ્યો છે, પણ એ ગ્રન્થ તે એકે વેદાગમા ગણાય છે તોપણ ખરેખર જોતા એ એક પાછલા સમયનો પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ છે, અને ખાસ કરીને વેદ પછીની પદ્યરચનાનો વિષય એ ગ્રન્થમા ચર્ચવામા આવ્યો છે ખરેખર, એ વિષયમા તો એ ગ્રન્થના વચનોને પ્રમાણ તરીકેજ ગણવામા આવે છે

૩૯૮, કાત્યાયનની એ અનુક્રમણી, જે નીચે ગણાવવામા આવી છે, તે દરેકમા અલ્લેક અધ્યાય વેદના છન્દ વિષેનો છે એ એક અધ્યાયમા મહેન્સાનજ ફેર જોવામા આવે છે ઋગ્વેદપ્રાતિશાખ્યના મોળમા પટલમા જે ચર્ચા કરવામા આવી છે તે અને આ અધ્યાયમા જે ચર્ચા કરવામા આવી છે તે લગભગ એકજ છે, અને પ્રાતિશાખ્યનો સમગ્ર ગ્રન્થ એકે અનુક્રમણીના પ્હેલાનો લખાયેલો છે એમા કઈ મંથન નથી, તોપણ પ્રાતિશાખ્યનો જે ભાગ અનુક્રમણીના આ અધ્યાય સાથે મળતો આવે છે તે ભાગ એ અનુક્રમણીના અધ્યાય કરતા વધારે મોડો લખાયો હોય એ બનવા જોગ છે

પદ્મપાઠ ઉપરથી જણાય છે કે એ પદ્મપાઠના રચનારાઓએ કૃત્યાર અને સંધિના વિષયનું સાઃ અન્વેષણ કર્યું હતું, એટલુંજ નહીં પણ વ્યાકરણની રીતિએ શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરવા વિષે પણ તેઓ સારી માહિતી ધરાવતા હતા કારણ કે સમાસના શબ્દોને અને ક્રિયાપદના

ઉપસર્ગ તથા નામના અમુક પ્રત્યયોને પદ્ધતાદિ દ્વારા પાડી નાખવામાં આવ્યા હોય છે. એ વખતથીજ નિઃસશય શબ્દોના ચાર વિભાગ (ચત્ત્વારિ પદ્ધતાનિ) તેઓએ પાડ્યા હતા, જેકે એ વિભાગ કથન સૌથી પહેલુ ચારક તરફથીજ કરવામાં આવ્યુ છે એ વિભાગ નામ (જેની અદર “સર્વનામ”નો પણ સમાવેશ થાય છે), આચાર્ય અથવા ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ, અને નિપાત અથવા અવ્યય એ પ્રમાણે છે. શબ્દોના પૃથક્કરણ ઉપરથી નહીં, પણ પદમાત્રના આ ચાર પ્રકારના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા તે ઉપરથીજ કદાચ “વ્યાકરણ” એ નામ સૌથી પહેલુ વપરાવા માડ્યુ હશે. આલ્લોખ્યોમાં પણ ભાષાશાસ્ત્રની ગોઠવણો થતી હોવાના પ્રમાણ મળી આવે છે, કારણ કે વર્ણ, વૃષ્ણ, વચ્ચન, વિમક્તિ, એવા એવા વ્યાકરણના નામો એ ગ્રંથોમાં વપરાયલા આપણા જોવામાં આવે છે. આરબ્યકો, ઉપનિષદો, અને સૂત્રોમાં એવા પ્રયોગો એથી પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. પણ પાણિનિની પહેલાના વ્યાકરણ વિષે આપણને જે સૌથી અગત્યની માહિતી મળે છે તે ચારકના ગ્રંથમાંથીજ મળે છે.

ચારકના પહેલા વ્યાકરણશાસ્ત્રનું અધ્યયન ઘણું આગળ વધેલું હોવું જોઈએ, કારણ કે પ્રાચ્ય અને ઉદ્દીચ્ય એવી બે શાખાઓનો ભેદ એણે દર્શાવ્યો છે, અને તે ઉપરાંત એની આગળ ઘટ્ટ ગયલા વીસેક આચાર્યોના નામ એણે ગણાવ્યા છે, તેમાંના ત્રણ આચાર્યો—શાકટાયન, ગાર્ગ્ય, અને શાકલ્ય—એ સૌથી વધારે મહત્વના છે. ચારકના વખત સુધીમાં શબ્દના મૂળ રૂપ અને તે રૂપને લગાડવામાં આવતા પ્રત્યય વગેરે, એ એની વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ સમજાતો થયો હતો, એક તરફથી ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવતા જુદા જુદા પુરુષ અને જુદા જુદા કાળના પ્રત્યયોનું લોકોને જ્ઞાન હતું તેમ જીજ્ઞ તરફથી કૃત્ અથવા નામને લગાડવાના તત્ત્વિત પ્રત્યય વિષે પણ તેઓ જાણીતા હતા. ચારકના નિરુક્તમાં, “નામ તે ક્રિયાપદમાંથી નીકળ્યા છે” (આચાર્યતજ્ઞાનિ નામાનિ) એ શાકટાયનના સિદ્ધાન્ત વિષે ઘણી રસભરી ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને ચારક પોતે શાકટાયનના સિદ્ધાન્તનેજ સ્વીકારે છે એણે (ચારકે) એવું દર્શાવ્યું છે કે ગાર્ગ્ય અને જીજ્ઞ કેટલાક વૈયાકરણો સામાન્ય રીતે એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે, પણ સઘળાજ નામો ક્રિયાપદમાંથી નીકળ્યા છે એટલે સુધી કહેવું એ બૂલભરેલું છે એમ તેઓનું માનવું છે. એ વૈયાકરણો તરફથી જે વાધાઓ ઉઠાવવામાં આવે છે તેની

પરીક્ષા કરીને અન્તે એ જણાવે છે કે એ વાધાઓ ચાલી શકે એવા નથી ક્રિયાપદમાથી નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ શાકટ્યાયનના સિદ્ધાન્ત ઉપરથીજ પાણિનિના વ્યાકરણની સઘળી વ્યવસ્થા થયલી છે એ પાણિનિના વ્યાકરણસૂત્રમા વેદના રૂપો સમ્યન્ધી સેકડો નિયમો આપ્યા છે, પણ એ ગ્રન્થનો મ્હોટો ભાગ તો સંસ્કૃત ભાષાના વર્ણનને અર્થે લખાયેલો છે એટલે આ નિયમો તે અપવાદના જેવા સ્વરૂપના છે પાછલા સાહિત્ય ઉપર એ (પાણિનિના) ગ્રન્થની લગભગ સંપૂર્ણ સત્તા ઝમેલી જોવામા આવે છે જોકે સૂત્રસમયની મધ્યમા એ ગ્રન્થ રચાયેલો છે, તોપણ વેદ પછીના યુગનો પ્રારંભ એ ગ્રન્થથી થાય છે એવું ગણ્યા વગર ચાલે એમ નથી એ ગ્રન્થનું પ્રામાણ્ય સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારાયું એટલે એની આગળ થઈ ગયેલા સઘળા આચાર્યો કરતાં એની ઐશ્વર્યતા સહેલાઈથી સ્થાપિત થઈ શકી અને પરિણામે એ આગલા આચાર્યોના ગ્રન્થોના વિનાશ પામ્યા. આગના આચાર્યોમાંથી માત્ર ચારકનો ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો, અને એ ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો તેનું પણ ખરું કારણ એ છે કે એ ગ્રન્થ ખાસ વ્યાકરણનો નથી, પણ “ નિરુક્ત ” (વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર) એ એનો વિષય છે, અને એ વેદાગનો ગ્રન્થ પણ એ એકતોજ છે, એજ વિષય ઉપર એના સિવાય બીજો કોઈ પણ ગ્રન્થ છે નહીં

ચારકનું “ નિરુક્ત ” તે ખરું જોતા વેદ ઉપરના એક ભાષ્યનો ગ્રન્થ છે, અને સંસ્કૃત ભાષામા જળવાઈ રહેલા બીજા કોઈ પણ ભાષ્યના કરતાં એ ગ્રન્થ કેટલાક સૈકાઓ પૂર્વે રચાયેલો હોવાથી એ સર્વના કરતા વિશેષ પ્રાચીન છે “ નિઘણ્ટુ ” એ નામના ઓછી વપરાશના અને ન સમજાય એવા વૈદિક શબ્દોના સંગ્રહો આચાર્યોના ઉપયોગને માટે

+ એ વિનાશ પામેલા ગ્રન્થોમા શાકટ્યાયનનો ગ્રન્થ વિશેષ અગત્યનો હતો એવું માનવાને કારણ છે શાકટ્યાયનનું નામ પાણિનિના તેમજ ચારકના ગ્રન્થમા પણ જોવામા આવે છે પણ એ શાકટ્યાયનનો ગ્રન્થ પાછો ઉપલબ્ધ થાય એવો સંભવ જણાતો નથી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના જે હસ્તલિખિત ગ્રન્થો સંભવાઈ રહ્યા છે તેમા ‘ શબ્દાનુશાસન ’ નામનો એક ગ્રન્થ છે તે શાકટ્યાયનનો છે એવું કહેવામા આવ્યું છે પણ એ ગ્રન્થ વિષે તો એવું જણાય છે કે એ ગ્રન્થ આધુનિક સમયના કોઈ જૈન પંડિતનો રચેલો છે તે કઈક અંશે મૂળ ગ્રન્થનો આધાર લઈને અને ઘેરુ અંશે પાણિનિ વગેરેના ગ્રન્થોનો આધાર લઈને રચાયેલો છે

તૈયાર કરવામા આવેલા તેના ઉપરથી આ “ નિરુક્ત ”ના ગ્રન્થ રચાયો છે ચારુકીના આગળ એવા “ નિઘણ્ટુ ”ના પાંચ સંગ્રહો હતા તેમાના પહેલા ત્રણમા એક અર્થવાળા જુદા જુદા શબ્દોના સમુદાય આપવામા આવ્યા છે, ચોથામા જે શબ્દો ખાસ અધરા હોય તે આપવામા આવ્યા છે, અને પાંચમામા વેદના જુદા જુદા દેવતાઓનું વર્ગીકરણ કરવામા આવ્યું છે આ સર્વની સમજાવતી ચારુકે મ્હોટે ભાગે પોતાના ભાષ્યના બાર અધ્યાયમા આપી છે (એ બાર અધ્યાયની સાથે બીજા બે અધ્યાય પાછળથી ઉમેરવામા આવ્યા હતા) આ સમજાવતી આપતી વખતે ઉદાહરણ તરીકે એણે ઘણા મત્રો દાખ્યા છે, અને તે ખાસ કરીને ઋગ્વેદમાથી લીધેલા છે એ મત્રો એણે સમજાવ્યા છે તેની સાથે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને લગતી ચર્ચાઓ પણ એણે ઠેકાણે ઠેકાણે કીધી છે.

આ ગ્રન્થનો પહેલો અધ્યાય પ્રાસ્તાવિક છે, તેમા વ્યાકરણ અને વેદના અર્થ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યું છે બીજા અને ત્રીજા અધ્યાયમા એક અર્થવાળા શબ્દોના જે ત્રણ “ નિઘણ્ટુ ”-ઓ છે તેને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓ સમજાવવામા આવ્યા છે, ૪થી ૬ સુધીના અધ્યાયમા ચોથા “ નિઘણ્ટુ ” ઉપરનું ભાષ્ય, અને ૯થી ૧૨ સુધીના અધ્યાયમા પાંચમા “ નિઘણ્ટુ ” ઉપરનું ભાષ્ય આપવામા આવ્યું છે “ નિરુક્ત ” એ ગ્રન્થ વેદના અર્થ અને વ્યાકરણના દૃષ્ટિ બિન્દુથી ઘણો અગત્યનો છે તે ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યના જેની શૈલીમા રચાયેલા પ્રાચીનમા પ્રાચીન-પાણિનિના પોતાના કરતા પણ આગળના-ગદ્યના નમૂના તરીકે એ ગ્રન્થ આપણને ખાસ આનન્દ આપે એવો છે વ્યાકરણના જે શબ્દો પાણિનિએ વાપર્યા છે તેજ ચારુકે પણ વાપરેલા જેવામા આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, ધાતુ, કૃત્, તસિત, એજ શબ્દો ચારુકે પણ વાપર્યા છે તોપણ ચારુકે એ પાણિનિના પહેલા ઘણા આગળ થઈ ગયો હોવો જોઈએ, કારણ કે એ બેની વચ્ચેના સમયમા થઈ ગયેલા સમર્થ વૈયાકરણોના નામ ગણાવવામા આવે છે તેની મજબૂત મ્હોટી છે આ કારણથી ચારુકને આપણે ધ્વનીસનની પૂર્વે પાંચમા સૈકામા થઈ ગયેલો ગણવો જોઈએ, અને નિર્ણય સૂત્રસમયના આરંભમા એને મૂક્યા વગર ચાલે તેમ નથી

“ નિરુક્ત ” વડે એક ઘણી મહત્ત્વની વાત સાબીત થાય છે, અને તે એ છે કે ચારુકના વખતમા ઋગ્વેદને રચાયેલું સ્વરૂપ મળી

ચૂક્યુ હતું, અને ઋગ્વેદનો જે પાઠ હાલ આપણા જેવામાં આવે છે અને તે વખતે જે પાઠ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તે એમાં કંઈ પણ અગત્યનો તફાવત હોય એમ જણાતું નથી. ચારુક્ના પાઠમાં કોઈ કોઈ સ્થળે જે ફેરફાર જણાય છે તે ધણો તુચ્છ જેવો છે ઉદાહરણ તરીકે, એક ઠેકાણે (મ ૧૦, સૂ ૨૯) “ વાયો ” એને એ એક ગાન્ધર્વ ગણે છે, ત્યારે શાકલ્યના પદ્મપાઠમાં “ વા યો ” એમ બે શબ્દ છૂટા છૂટા આપવામાં આવ્યા છે ચારુક ઋગ્વેદના મત્રો સમન્વિત છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે કોઈ કોઈ ઠેકાણે એનો પાઠ મહિતાના પાઠથી જુદો પડે છે, જોકે ઋગ્વેદના જે મત્રો ચારુકના ગ્રન્થમાં ટાકવામાં આવ્યા છે તે તો એવા સુધારી લેવામાં આવ્યા છે કે પરપરાથી આપણને જે પાઠ પ્રાપ્ત થયેલો તેમાં અને એમાં લેક્ષમાન પણ ફેરફાર જેવામાં આવતો નથી પણ આવા જે ઝીણા ઝીણા ભેદ જેવામાં આવે છે તે ઋગ્વેદના પાઠની અનેકતાને લીધે નહીં, પણ “ નિરુક્ત ” ની અદ્વતી ભૂલોને લીધે હોય એ ધણું મંભવિત છે એવીજ રીતના નહીં જેવા થોડાક ભેદો સાચાણના ગ્રન્થમાં પણ જેવામાં આવે છે, પણ એ ભેદો હમેશા ભાષ્યકારની શરતચુકને લીધેજ થયા હોય છ એવું અપ્રત્ય જણાઈ આવે છે

સૂત્રોની સાથે “ પરિશિષ્ટ ” એ નામનું ધણું વિશાળ સાહિત્ય જોડાયેલું છે વેદની સંપૂર્ણ શાખાઓમાં એ પરિશિષ્ટના ગ્રન્થો જેવામાં આવે છે સૂત્રોની અદર જે વિષયોનું રહેજસાજ સૂચન કરાયેલું હોય છે તે વિષયોના આ ગ્રન્થોમાં વધારે વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હોય છે, અથવાતો સૂત્રોની અદર જે વિષયો ખીલકુલ આપવામાં આવ્યા નથી હોતા તેના સમ્બન્ધની અગત્યની હકીકતો આ ગ્રન્થોમાં આપવામાં આવી હોય છે આ પ્રમાણે, “ આશ્વલાયનગૃહ્યપરિશિષ્ટ ” એ નામનો એક ગ્રન્થ છે તેના ચાર અધ્યાય છે, અને તે ઋગ્વેદની સાથે જોડાયેલો છે “ ગોમિલસગ્રહપરિશિષ્ટ ” માં સામાન્ય ગૃહ્ય વિધિઓની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને જાહેર લગતા વિધિઓ તરફ એ ગ્રન્થનું ખાસ વલણ જણાય છે એ ગ્રન્થ સામવેદની સાથે જોડાયેલો છે એજ ગ્રન્થની માથે વિશેષ સમ્બન્ધ ધરાવનારો અને ધણુખડ એ ગ્રન્થના ડગ્તા મોડો લખાયેલો “ કર્મપ્રદીપ ” એ નામનો ગ્રન્થ છે તે “ સામગૃહ્યપરિશિષ્ટ, ” “ જાન્વોગ્યગૃહ્યપરિશિષ્ટ, ” “ જાન્વોગ્યપરિશિષ્ટ, ” “ ગોમિલસ્મૃતિ ” એવા એવા અનેક

નામથી ઝોળખાય છે એ અન્થ ગુરુ યજુર્વેદના કાત્યાયનનો અથવાતો ગોભિલનો રચેલો હોય એવું માનવામાં આવે છે. “ગૃહ્યસંગ્રહ” એ નામના અન્થમાં જે વિષયો આપ્યા છે તેજ એ અન્થમાં પણ આપવામાં આવ્યા છે, પણ એ અન્થની વિષયવસ્તુ “ગૃહ્યસંગ્રહ”થી તદ્દન અન્ય રીતની છે એક અન્થમાં કોઈ કોઈ ટેકાણે આખા ને આખા વ્યોક્તે તેના તેજ દીક્ષામાં આવે છે

“પ્રયોગ” અને “પદ્ધતિ” એ નામના હસ્તલિખિત ગ્રંથો પણ ધણા છે, તે યજુનો વિધિ સમજાવવાને માટે ધણા અગત્યના છે જુદી જુદી શાખાઓના શ્રૌત અને યજુ એ બેકે જાતના વિધિઓ આ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવ્યા છે “પ્રયોગ”ના ગ્રંથોમાં કેવળ વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી યજુનો ક્રમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને વિપ્રના જુદા જુદા મંડળોએ યજ્ઞવલ્કના યજુને લગતા કર્મો ગણાવવામાં આવ્યા છે, ત્યારે “પદ્ધતિ”ના ગ્રંથોમાં સૂત્રોના સુવર્ણિત વર્ણનોને વર્ગી રહેવા તરફ અને સૂત્રોમાં અપાયેલી હકીકતો મહેપમાં કહી જવા તરફ વિશેષ વલણ રાખવામાં આવ્યું છે એ મિવાય, જુદા જુદા વિધિઓના વર્ણનો પદ્ધતિમાં પણ અપાયેલા છે તે “કારિકા” એ નામથી ઝોળખાય છે, અને સૂત્રો અથવા પદ્ધતિઓની સાથેજ એ “કારિકા”ઓને જોડવામાં આવી છે એ “કારિકા”ઓમાંથી કુમારિલની જે “કારિકા” છે તે સૌથી વધારે પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે એ “કારિકા” આશરે ઇ. સ. ૭૦૦માં ગ્યાર્ધ હોય એવું અનુમાન થાય છે

“અનુક્રમણી” એ નામના ગ્રંથોનું ૨૧૩૫ પણ પરિશિષ્ટના જેવું છે. જુદી જુદી સહિતાઓમાં જે ક્રમ પ્રમાણે સંસ્કૃતો આપવામાં આવ્યા છે તે ક્રમ પ્રમાણેના સંસ્કૃતો, તેના ઋષિ, છન્દ, અને દેવતાની ટીપ આ “અનુક્રમણી”ઓમાં આપી છે આ પ્રકારના સાત ગ્રંથો ઋગ્વેદની સાથે જોડાયેલા છે એ સાતે ગ્રંથો શૌનકના બનાવેલા છે એવું માનવામાં આવે છે અને અનુષ્ટુપ્ તથા જિષ્ટુ એ બે છન્દોમાં એ ગ્રંથો રચાયેલા છે શૌનકના ઋગ્વેદપ્રતિશાસ્ત્રમાં પણ એજ છન્દો વાપરવામાં આવ્યા છે એ ઉપરાંત એક “સર્વાનુક્રમણી”નો અન્થ પણ છે તે કાત્યાયનનો રચેલો કહેવાય છે, અને પદ્ધતિમાં રચાયેલી “અનુક્રમણી”ઓનો સાર એ અન્થમાં સૂત્રની શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે. પદ્ધતિમાં રચાયેલી પાંચ “અનુક્રમણી”ઓ સચવાઈ રહી

છે. આર્ષાનુક્રમણીમાં પોકાની સંખ્યા ૩૦૦ કરતા કંઈક ઓછી છે, અને તેમાં ક્ષુદ્રેન્દ્રના ઋષિઓની ટીપ આપવામાં આવી છે એ “અનુક્રમણી”નો હાથનો ગ્રંથ તે ખારમાં સૈકામાં જડ્ગુરુશિષ્ય નામના ટીકાકારને જે ગ્રંથ પરિચિત હતો તેને આધુનિક ૨૫૫ આપવામાં આવ્યું હોય તેવી રીતનો જણાય છે “છન્દોનુક્રમણી” એ ગ્રંથનો વિસ્તાર પણ બરાબર જણે એટલેજ હોય એમ જણાય છે ક્ષુદ્રેન્દ્રના સૂતો જે જે છન્દમાં રચાયા હતા તે તે છન્દોની ગણતરી એ ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે તે ઉપરાંત જુદા જુદા મંડળમાં અંગ્રેક છન્દના મંત્રોની સંખ્યા કેટલી છે, અને છન્દોના સંખ્યા શ્લોકો મળીને સામગ્રી સંખ્યા કેટલી થાય છે તે પણ એ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું છે ‘અનુવાકાનુક્રમણી’નો ગ્રંથ ટૂંકો છે, અને એમાં આળીસેકજ શ્લોકો આપેલા છે ક્ષુદ્રેન્દ્રના ૮૫ “અનુવાક” અથવા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે દરેક અનુવાકના શરૂઆતના શબ્દો એ અનુક્રમણીમાં આપવામાં આવ્યા છે, તેમજ પ્રત્યેક અનુવાકના સૂક્તોની સંખ્યા પણ આપવામાં આવી છે તે ઉપરાંત એ અનુક્રમણીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ક્ષુદ્રેન્દ્રમાં બધા મંત્રો ૧૦૧૭ (અને વાંચક શાખા પ્રમાણે ગણીએ તો ૧૦૨૫) સૂક્તો, ૧૦૫૮૦૩ મંત્રો, ૧૫૩૮૨૬ શબ્દો, અને ૪૩૨૦૦૦ અક્ષરો આવે છે, અને આ સિવાય ખીજ પણ કેટલાક વિગતવારના આકાશ્યો એ અનુક્રમણીમાં આપવામાં આવ્યા છે એમાં મંત્રોની જે સંખ્યા ગણાવવામાં આવી છે તે હાલના વખતમાં ટરવામાં આવેલી જુની જુદી ગણતરીઓ સાથે બનાવર બધાએમતી આવતી નથી, પણ ગણતરીનો જે ફેર પડે છે તે રહેજસાજ છે, અને અમુક તેના તે મંત્રો ફરી ફરી આવે છે તેની ગણતરી કરવાની અનુક્રમણીના રચનારની જે રીત હશે તેને લીધે એ ફેર પડતો હશે એ ધણુ મલવિત લાગે છે

ખીજ એક ટૂંકી અનુક્રમણી છે તે “પાદાનુક્રમણી” એ નામથી ઓળખાય છે, અને ખીજ અનુક્રમણીના જેવાજ મિશ્ર છન્દનો એ અનુક્રમણીમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમાં પાદનો-મંત્રની “લીટીઓનો”-અનુક્રમ આપવામાં આવ્યો છે, અને અત્યાર સુધી તો એ ગ્રંથની બે હસ્તલિખિત પ્રતોજ જણવામાં આવી છે “સૂક્તાનુક્રમણી”નું તો એકલું નામજ રહ્યું છે. એ ગ્રંથ જળવાઈ

રહ્યો નથી એ અન્થ જે વખતે હશે તે વખતે એમા ધર્મખર્ચ માત્ર સૂક્તોના પ્રારભના શબ્દો(પ્રતીક)જ આપવામાં આવ્યા હશે એવું અનુમાન થાય છે. “ સર્વાનુક્રમણી ”ને લીધે એવો અન્થ નિરુપયોગી થઈ પડ્યો હશે તેથીજ એ જળવાઈ રહ્યો નહીં હોય એમ લાગે છે “ દેવતાનુક્રમણી ” એ નામના અન્થની કોઈ પણ હસ્તલિખિત પ્રત અસ્તિત્વમા નથી, પણ ષડ્ગુરુશિષ્ય નામના ભાષ્ય કારે પોતાના અન્થમા એ અનુક્રમણીમાથી દસ ઉતારાઓ ટાક્યા છે “ વૃદ્ધદેવતા ”—એટલે “ ૫૪૫ દેવતાઓ ”ની અનુક્રમણી—એ નામના અન્થને લીધે “ દેવતાનુક્રમણી ”નો અન્થ નિરુપયોગી થઈ પડ્યો હશે અને પરિણામે વિનાશ પામ્યો હશે એમ જણાય છે ખીજી કોઈ પણ અનુક્રમણીના કરતાં એ અન્થ વધારે મોટો જણાય છે એમા આશરે ૧૨૦૦ અનુષ્ટુપના શ્લોક આવ્યા છે, અને વચમા વચમા ત્રિષ્ટુપ પણ આવે છે ઋગ્વેદના આઠ અષ્ટકોને અનુસરીને એ અન્થના આઠ અધ્યાય કરવામા આવ્યા છે ઋગ્વેદના ક્રમને અનુસરીને દરેક મત્રના દેવતા વિષે કથન કરવું એવો એ અન્થનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે પણ એમા સમજાતીને માટે અનેક વાર્તાઓ તથા દત્તકથાઓ આપવામા આવી છે તેને લીધે વાર્તાઓના પ્રાચીન મગ્ગ તરીકે એ અન્થ ધણી કીમતી છે મોટે ભાગે યાસ્કના નિરુક્તનો આધાર લઈને એ અન્થ રચાયો છે યાસ્ક પોતે અને યાસ્કના ગણાવેલા ખીજા આચાર્યો ઉપરાંત માગુરિ અને આશ્વલાયન તેમજ નિદાનસૂત્ર વિષે પણ એ અન્થમાં કથન કરવામા આવ્યું છે એ અન્થની વિલક્ષણતા એ છે કે ઋગ્વેદના ધર્મઅન્થમા જેનો સમાવેશ કરવામા આવતો નથી એવા અનેક વધારાના સૂક્તો (સ્થિલ) એ અન્થમા ગણાવવામા આવ્યા છે.

આ પદમા રચાયેલી અનુક્રમણીઓના કરતા—વિશેષ નહીં તો એ અનુક્રમણીઓનું જે મૂળ ૨૧૩૫ હશે તેના કરતા—વધારે મોડી રચાયેલી કાત્યાયનની સર્વાનુક્રમણી છે, તેમા એ અનુક્રમણીઓમા અપાયેલી સઘળી માહિતી એકઠી કરીને એકજ અન્થને ૨૧૩૫ે રજૂ કરવામા આવી છે એ અન્થ સૂત્રની શૈલીમા રચાયેલો છે, અને એ જરા વિસ્તારવાળો છે છાપેની આદતિના આશરે છૌંતાળીસ પાના એ અન્થ વડે ભરાયો છે. ઋગ્વેદના દરેકના સૂક્તના સમ્પન્ધમા સૂક્તની શરૂઆતના શબ્દ અથવા શબ્દો, સૂક્તની અંદર કેટલા મત્રો આવે છે

તે, સૂક્તનો ઋષિ કોણ છે, સૂક્તના દેવતા કોણ છે, અને સૂક્તમાં છન્દ કયો વપરાયો છે તે—અફેક મત્રને માટે જુદો છન્દ વપરાયો હોય તો તે પણ—કહેવામાં આવ્યું છે એ અન્થની પ્રસ્તાવનાના બાર અધ્યાય છે તેમાંના નવ અધ્યાય મળીને ઋગ્વેદપ્રાતિશાલ્ક્યના છેલ્લા ત્રણ અધ્યાયને મળતો આવતો વેદના છન્દ વિષેનો એક ન્હાનકડો અન્થ બને છે અન્થની શરૂઆતમાં લેખક કહે છે કે “પ્રમાણઅન્યોને આધારે (યથોપદેશમ્), ઋગ્વેદના પ્રતીક વગેરેની અનુક્રમણી આપવાનો લેખકનો હેતુ છે, કારણ કે એવા પ્રકારના જ્ઞાન વગર ઐત અને સ્માર્ત વિધિઓ કરવાનું બની શકે નહીં ” આ “પ્રમાણઅન્યો” તે ઉપર ગણાવેલી પદ્યમય અનુક્રમણીઓ છે એ વિષે કંઈ પણ મંશય નથી, કારણ કે સર્વાનુક્રમણી, જે સૂત્રની મક્ષિપ્ત રૈલીમાં લખાયેલો અન્થ છે, તેમાંના કેટલાક પાદ (લીટીઓ) એટલુંજ નહીં પણ કેટલાક ટુકડાઓ પણ આર્વાનુક્રમણી અને વૃહદેવતામાથી ક્યાંતો અસ્ય સ્વરૂપમાં જેના હોય તેવા ને તેવાજ લીધેલા છે અથવા—તો તેની પદ્યમય રચનામાં સ્હેજસાજજ ફેરફાર કરીને લીધેલા છે પદ્યમાં રચાયેલો ખીન્ને અન્થ “ઋગ્વિધાન” એ નામનો છે તે શૌનકનો રચેલો કહેવાય છે, અને ઋગ્વેદના આખા સૂક્તો અથવા—તો છૂટક મત્રોના પદનથી કેવી જાદુઈ અસર થાય છે તેનું વર્ણન એ અન્થમાં આપવામાં આવ્યું છે

સામવેદના પરિશિષ્ટને લગતી આર્ષ અને વૈષ્ણ એવી બે અનુક્રમણીઓ છે, તેમાં સામવેદની નૈગેય શાખાનો જે અન્થ છે તેના ઋષિઓ તથા દેવતાઓને ક્રમશઃ ગણાવવામાં આવ્યા છે. એ અનુક્રમણીઓમાં યાસ્ક, શૌનક, અને આશ્વલાયનના અન્યોમાથી, અને તે સિવાય ખીન્ન અન્યોમાથી પણ ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. કૃષ્ણયજુર્વેદની પણ બે અનુક્રમણીઓ છે તેમાંથી આત્રેય શાખાની જે અનુક્રમણી છે તેના બે વિભાગ છે. પહેલો વિભાગ ગદ્યમાં રચાયેલો છે અને ખીન્ન વિભાગમાં અનુષ્ટુપ્ છન્દના શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે સહિતાના જે મત્રો છે તેને લગતા નામો ગણાવવા ઉપરાંત કંઈ પણ વિશેષ એ અનુક્રમણીમાં આપવામાં આવ્યું નથી. ખીન્ન અનુક્રમણી છે તે કાઠકની આરાયણીય શાખાની છે જુદા જુદા વિભાગના અને જુદા જુદા મત્રોના રચનારાઓનો અનુક્રમ એ અન્થમાં દર્શાવવામાં

આવ્યો છે. ઋગ્વેદમાથી લેવાયલા મત્રોના સમ્બન્ધમા એ મન્થમાં
 જે કહેવામા આવ્યું છે તેમા અને ઋગ્વેદની સર્વાનુક્રમણીમા જે
 કહેવામા આવ્યું છે તેમા ઘણો ફેર પડે છે એ મન્થમા તદ્દનજ નવા
 એવા ઘણા નામ આપવામા આવ્યા છે એ મન્થ અત્રિનો રચેલો
 છે, અને અત્રિએ એ મન્થનો ઉપદેશ લૌગાક્ષિને આપ્યો એવું કહેવામા
 આવ્યું છે માધ્યંદિન શાખાના શુક્લયજુર્વેદની અનુક્રમણી કાત્યાયનની
 રચેલી ગણાય છે એ અનુક્રમણીના પાત્ર અધ્યાય છે તેમાના પહેલા
 ચાર અધ્યાયમા ઋષિઓ, દેવતાઓ, અને છન્દોનો અનુક્રમ આપવામા
 આવ્યો છે ઋગ્વેદમાથી લીધેના મત્રોના જે ઋષિઓ આ અનુક્રમણીમા
 ગણાવવામા આવ્યા છે અને જે સર્વાનુક્રમણીમા ગણાવવામા આવ્યા
 છે તેમા સાધારણ રીતે ફેર પડતો નથી પણ તેનીજ સાથે આ સામાન્ય
 નિયમના ઘણા અપવાદો પણ જોવામા આવે છે એ અનુક્રમણીમા
 કેટલાક નવા નામો પણ આવે છે તે વધારે મોડા સમયના છે, અને
 કેટલાક તો શતપથબ્રાહ્મણના સમયના પણ છે એ અનુક્રમણીના
 પાત્રમા અધ્યાયમા, સહિતાની અદર આવતા મત્રોનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ
 આપવામા આવ્યો છે સર્વાનુક્રમણીની પ્રસ્તાવનાનો જે ભાગ એજ
 વિષયને લગતો છે તેમા અને આ અધ્યાયમા કોઈ પણ રીતનો ફેર
 નથી સર્વાનુક્રમણીની પ્રસ્તાવના એજ આ અધ્યાયનું મૂળ સ્થાન
 હોય એ ઘણું સંભવિત છે. એ ઉપરાંત, શુક્લયજુર્વેદના બીજા ઘણા
 પરિશિષ્ટો છે તે સઘળા કાત્યાયનના રચેલા કહેવાય છે એ પરિશિષ્ટ-
 માથી ત્રણ વિષેજ આ સ્થળે કથન કરવાની જરૂર છે નિગમપરિશિષ્ટમા,
 શુક્લયજુર્વેદના એકજ અર્થના શબ્દોનો કોષ આપવામા આવ્યો છે
 કોષના મન્થ તરીકેજ એ પરિશિષ્ટનું ખાસ મહત્ત્વ છે પ્રવરાધ્યાયમા,
 કોની સાથે લક્ષ ન થઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવાને માટે અને યજ્ઞના
 અનુષ્ઠાનને માટે યોગ્ય વિષે કયા તે દર્શાવવાને માટે બ્રાહ્મણોના કુટુમ્બની
 રીત આપવામા આવી છે ચરણવ્યૂહ, અથવા જુદા જુદા વેદોની
 “ શાખાઓ વિષેની સમજુતી, ” એ મન્થ ઘણા મોડા લખાયેલો છે
 અને એ ઝાઝો અગત્યનો નથી. એમા વેદની શાખાઓ વિષે જે ગણતરી
 આપવામા આવી છે તેના કરતા વિષ્ણુપુરાણ અને વાયુપુરાણના
 અમુક પ્રકરણોમાની એજ વિષયની ગણતરી વધારે ચોક્કસ છે. આ
 ઉપરાંત, અથર્વવેદના પરિશિષ્ટો ૭૦ કરતા પણ વધારે છે તેમા પણ

એક “ક્ષરણવ્યૂહ” નામનું પરિશિષ્ટ છે. અથર્વવેદમાં ૨૦૦૦ સંસ્કૃતો છે અને ૧૨૩૮૦ મંત્રો છે એવું એ પરિશિષ્ટમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વૈદિક સાહિત્યનો આ અહેવાલ સમાપ્ત કરતા પહેલાં માધ્યમિક યુગમાં થઈ ગયલાં વેદના સમર્થ વિદ્વાન સાયણાચાર્ય, કે જેણે ઋગ્વેદ, યેનરેયબ્રાહ્મણ અને આરણ્યક, તેમજ તૈત્તિરીયસહિતા, બ્રાહ્મણ, અને આરણ્યક ઉપર ધણા કીમતી ભાષ્યો તેમજ ખીજ પશુ ધણા અન્યો અથર્વી તે ઇતિ સુધી પોતે જાને લખ્યા છે અથવાતો લખવાનો પ્રારંભ કરીને અન્યને હાથે તેને મપૂર્ણ થવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તેના વિષે એ બોલ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી એ સહિતાઓ ઉપર એના જે ભાષ્ય છે તે એને હાથે અપૂર્ણ રહ્યા હતા અને એના સિધ્ધાંતો તે મપૂર્ણ કર્યા એનું જણાય છે પહેલાં યુક્ત રાજ (૧૩૫૦-૭૯), જેનો એ ગુરુ અને પ્રધાન હતો એમ એના કહેવા પરથી જણાય છે તે, અને તેની પછીનો રાજ હરિહર (૧૩૭૯-૯૯), તેના વખતમાં એણે પોતાના અન્યો રચ્યા, અને એ ૧૩૮૭માં મરણ પામ્યો ચૌદમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં મુમુક્ષુમાનોની સત્તાને દૂર કરીને વિજયનગર, જે હવે હુપીના નામથી ઓળખાય છે અને જે ખિનારી પ્રાંતમાં તુમમદ્રા નદી ઉપર આવેલું છે, તેના નગરે ચનાગો તે કુટુમ્બા આ રાજા હતા સાયણનો મોટો ભાઈ ભાધન તે યુક્ત રાજનો પ્રવાન હતો અને વિદ્યારણ્ય રાખી એ નામથી તે શૃંગેરી મંડના અધ્યક્ષનું કામ કરતો હતો તેવામાં મરણ પામ્યો. એ ભાધને પશુ જાને અન્યો રચ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ સાયણના ભાષ્યો એના આશ્રયને લીધે લખાયા તેથી તે ભાષ્યો “ભાધવીય” અથવા (ભાધનના ઉત્તેજનથી લખાયલાં) એ નામથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા છે ગ્રેફિસર મેક્સ મ્યુનરની સાયણના ભાષ્ય સાથેની ઋગ્વેદની ખીજ આવૃત્તિ છપાઈ તે વિજય-નગરના મહારાજના આશ્રય વડે છપાઈ હતી એ દેવયોગ લગાડ ધ્યાન ખેંચે એવો છે પણ જે નગર ઉપરથી યુક્ત રાજને પોતાની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી તેની સાથે આ પાઠગ જણાવેલા વિજયનગરને કોઈ પણ રીતનો સમ્બંધ નથી

[યાસ્ક અને પાણિનિનો સમય—યાસ્ક અને પાણિનિ એ બેઉ ક્યારે થઈ ગયા તે વિષે, એટલુંજ નહીં પણ એ બેઉમાં પહેલાં

કાણુ થઈ ગયો અને પછી કાણુ થઈ ગયો તે વિષે એક વખતે વિદ્વાનોમા ધણો મતભેદ હતો એમ જણાય છે પ્રો. મેક્સ મ્યુલરનું અનુમાન એવું હતું કે ઇસી સન પૂર્વે પાચમા સૈકામા ચારક થઈ ગયો હતો, અને પાણિનિ એના પહેલા એટલે ચોથા સૈકામા થઈ ગયો હતો એ વિદ્વાનની દલીલ એવી હતી કે વાજસનેયિપ્રાતિશાખ્યના રચનાર કાત્યાયને પાણિનિના અન્થ ઉપર એક વાર્તિક લખ્યું છે, એટલે કાત્યાયન પાણિનિના પછી થઈ ગયો હોવો જોઈએ. એ કાત્યાયને પોતાના અન્થમા શબ્દોના જુદા જુદા વિભાગ ગણાવીનેજ સન્તોષ માન્યો છે, તે પરથી એવું માલમ પડે છે કે “નામ માત્રની ઉત્પત્તિ ક્રિયાપદમાથી થયલી કે કેમ ?” (આલ્લ્યાત્તજ્ઞાનિ નામાનિ) એવો જે નવીન પ્રશ્ન ચારકે ઉઠાવ્યો છે તેના વિષે એને ઝઘ્ઘાળુ જ્ઞાન નહોતું. આ પ્રમાણેની દલીલ કરીને છેવટે પ્રો. મેક્સ મ્યુલર એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે પાણિનિ, કાત્યાયન, અને ચારક એ ક્રમ પ્રમાણે એ ત્રણે વેયાકરણો અગ્રેકના પછી કેટલોક વખત રહીને થઈ ગયા હતા આ અનુમાનની વિરુદ્ધ પ્રો. લેસન એવી દલીલ કરે છે કે પાણિનિના અન્થમા જે અનેક પારિભાષિક શબ્દો જોવામા આવે છે તે ચારકમા જોવામા આવતા નથી તે ઉપરથી અને પાણિનિએ પોતાના અન્થમા ચારકનું નામ સ્પષ્ટ આપ્યું છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ચારક એ પાણિનિના પહેલા થઈ ગયો હતો વળી એ બેઝની ભાષામા તેમજ ચર્યાપદ્ધતિમા એટલે ફેર જોવામા આવે છે કે તેઓની વચ્ચે ધણા વર્ષોનો અન્તર હોવો જોઈએ એમ પ્રો. લેમનનું કહેવું છે આ પ્રશ્ન વિષે સૌથી સમર્થ અને સવિસ્તર ચર્ચા તો પ્રો. ગ્રાહરૂકે પોતાના ‘પાણિનિ’ વિષેના અન્થમા કરી છે પ્રો. મેક્સ મ્યુલરની દલીલનો રદિયો આપતા એ વિદ્વાન જણાવે છે કે ‘નામની ઉત્પત્તિ ક્રિયાપદમાથી થયલી કે કેમ ?’ એ પ્રશ્ન વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે કે નહીં એ કઈ કાલનિર્ણય માટેની ખરી કસોટી નથી, તે છતાં પણ કાત્યાયન અને પાણિનિ એ બેઝમા ‘ડગ્ગાદિ’ વિષે જે કથન કર્યું છે તે પરથી માલમ પડે છે કે તેમને એ પ્રશ્ન વિષેનું જ્ઞાન હતું પાણિનિએ પોતાના અન્થમા ચારકનું સ્પષ્ટ નામ આપ્યું છે તે ઉપરાંત ચારકની વિશેષ પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રો. ગ્રાહરૂકે ખીજ બે દલીલો આપે છે -

(૧) ચારકે પોતાના અન્થની શરૂઆતમા “માલમજ્ઞાનમાલ્યાત

સસ્વપ્રધાનાનિ નામાનિ ” એ પ્રમાણે આખ્યાન (ક્રિયાપદ), નામ વગેરેની સમજૂતી આપી છે, પણ પાણિનિએ વ્યાકરણની અનેક સત્તાઓ (કાઠક, સમાસ વગેરે) સમજૂતી આપ્યા વગરજ વાપરી છે, તે પગથી જણાય છે કે પાણિનિના વખતમા એ સત્તાઓ એવી જાણીતી થઈ ચૂકી હતી કે તેના સમ્પન્નધમા કઈ પણ સમજૂતી આપવાની એને જરૂર પડી નહીં ઉપસર્ગના સ્વરૂપ વિષે પણ ચારકે જેવા વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે તેના પાણિનિએ કરી નથી, અને તેનું કારણ પણ એજ છે

(૨) ઉપસર્ગ વિષે ચારકે જે કઈ લખ્યું છે તેના ઉપર પાણિનિએ કેટલોક સુધારોવધારો કરેલો જોવામા આવે છે ચારકે ઉપસર્ગ અને નિપાત એ બેને જુદા ગણાવ્યા છે ત્યારે પાણિનિએ ઉપસર્ગને નિપાતના એક પેટાવિભાગ તરીકે ગણાવ્યો છે એણે એવું કહ્યું છે કે નિપાતને જ્યારે કોઈ ક્રિયાપદની સાથે જોડવામા આવે ત્યારે તે “ઉપસર્ગ” કહેવાય છે, જે ધાતુની સાથે એ જોડવામા આવે તેને જ્યારે નામનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ “ગતિ” કહેવાય છે, અને જ્યારે એને ખાસ જોડવામા ન આવ્યા હોય પણ નામની સાથે એને સમ્પન્નધ હોય (ઉ. “સર્વે મામનુ તે”), ત્યારે એ “કર્મપ્રવચ્ચનીય” કહેવાય છે આવી રીતના સૂક્ષ્મ વિભાગ ચારકના અન્યમા જોવામા આવતા નથી ત્યાં તો શાકટાયન અને ગાઝર્ગના મત જણાવીનેજ એ ચર્ચા સમાપ્ત કરવામા આવી છે એ શાકટાયન અને ગાઝર્ગ બેઉના નામ પાણિનિના અન્યમા પણ જોવામા આવે છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે શાકટાયન અને ગાઝર્ગ બેઉ પાણિનિના પહેલા થઈ ગયા હતા અને તેઓની વચ્ચેના મતભેદ વિષે પાણિનિને ખબર હતી જુદા જુદા ઉપસર્ગોના ચારકે જે અર્થ આપ્યા છે તેમા પણ પાણિનિના જેવી મપૂર્ણતા જોવામા આવતી નથી.

આ ઉપગ્રંથી સિદ્ધ થાય છે કે ચારકના પછીજ પાણિનિ થઈ ગયા હતા હવે પ્રશ્ન એ ગહે છે કે પાણિનિ કયા સૈકામા થઈ ગયો હતો આ પ્રશ્નના સમ્પન્નધમા પણ એટલોજ મતભેદ છે એક તરફથી ગ્રા ગાઝર્ગટ્ટકર કેટલીક વિચારના યોગ્ય ફક્તો આપીને પાણિનિ ઇસ્વીસન પૂર્વે સાતમા સૈકામા થઈ ગયો હતો એવું સિદ્ધ કરવાને મથે છે ત્યારે બીજી તરફથી વેળર એવું જણાવે છે કે મહાન સિક્કર

બાદશાહની ચઢાઈ (ઇ સ પૂવ ૩૨૬) પછી પાણિનિનો ગ્રન્થ લખાયો હોવો જોઈએ. વેપરની મુખ્ય દલીલ એ છે કે પાણિનિના સૂત્રામાં એક સ્થળે “યવનાની” એવો શબ્દ આવે છે અને એ શબ્દનો એ સ્થળે “યવનોની લિપિ” એવો અર્થ થાય છે આ ઉપરથી એ એવું અનુમાન કરે છે કે પાણિનિના સમયમાં હિન્દુસ્તાનના લોકોને યવનો (ગ્રીક) લેખિકાની લિપિનો સાગે પરિચય હોવો જોઈએ હવે, સિંહરની ચઢાઈ પહેલા હિન્દુસ્તાનના લોકોને એ લિપિનો એવો પરિચય થયો હોય એ ખીલકુલ મલવિત નથી, પણ સિંહરની ચઢાઈ પછી કેટલોક ગળા પીત્યો હશે ત્યારેજ એ લિપિનો એવો પરિચય તેઓને થયો હશે આ ઉપરથી એવું ક્વિત થાય છે કે સિંહર બાદશાહની ચઢાઈ પછી કેટલોક વખત રહીનેજ, “યવનાની” એ શબ્દ જેમાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે પાણિનિનો ગ્રન્થ લખાયો હશે હાં વેપરની આ દલીલને ઝાઝું માન આપી શકાય એમ નથી, કાગળ કે “યવનાની” એ શબ્દનો ‘યવનોની લિપિ’ એવોજ અર્થ થાય છે એમ માનવાને માટે કંઈ ચોક્કસ કારણ નથી એટલે એ દલીલ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકીને પાણિનિ ઇસ્તીમન પછી થઈ ગયો હતો એવું દરાવવામાં આવે તો તે જૂલબરેલું છે. પ્રો ગોલ્ડસ્ટ્રૂકરે અનેક દલીલો આપીને દર્શાવ્યું છે કે પાણિનિ યુદ્ધના પહેલા, એટલે ઇસ્તીમન પૂર્વ છઠ્ઠા સૈકાના પહેલા, અર્થાત્ સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એ વિદ્વાન તો અનેક આન્તર પ્રમાણો આપીને એટલે મુઠી કહેવાની હિંમત કરે છે કે મીમાંસા, વેદાન્ત, સામ્ય, યોગ, ન્યાય, અને વૈજેયિક એ પરદર્શન વિષે પાણિનિને જ્ઞાન નહોતું, અને એ ઉપરથી જણાય છે કે એ પરદર્શન રચાયા ત્યાર પહેલા પાણિનિ થઈ ગયો હતો એ પરદર્શનમાં સામ્યદર્શન સૌથી વિશેષ પ્રાચીન ગણાય છે, અને એ દર્શન ઉપર આધાર રાખનારા બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનો ઇ સ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાના છે એ વાત જાણીતી છે એટલે સામ્ય-દર્શન એનાથી પણ પહેલાનું હોવું જોઈએ અને પાણિનિના ગ્રન્થને મોડામાં મોડો આપણે ઇ સ પૂર્વે સાતમા સૈકામાં મૂકી શકીએ પ્રો ગોલ્ડસ્ટ્રૂકરનો મત વિદ્વાનોમાં સાધારણ રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ પ્રો મેંડોનલનો મત એવો જણાય છે કે પાણિનિ ઇ સ પૂર્વે ચોથા સૈકામાં અને યાસ્કમુનિ પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયા હતા એક વિદ્વાન તો પાણિનિને માટે ઇ સ પૂર્વે ૨૪૦૦નો સમય કહે છે ।]

પ્રકરણ ૧૦

વીરચરિત કાવ્યો.

(આશરે ૬ સ પૂર્વે ૫૦૦થી ૫૦)

વેદનો સમય છોડીને સંસ્કૃત ગ્રન્થોના સમય તરફ આપણે વળીએ છીએ તે વખતે વસ્તુ, વિચાર, અને સ્વરૂપમા પ્રાચીન સાહિત્યના કરતા તદ્દન જુદાજ પ્રકારના સાહિત્યનો ઔથી પ્લેસો પરિચય આપણને થાય છે. વેદનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે ધર્મ નિષેનું છે, સંસ્કૃત સાહિત્ય બીજા વિષયોમા પુષ્કળ આગળ વધેલું છે, પણ તેને ધર્મની સાથે કંઈ પણ ખાસ સંબંધ નથી તે છતાં, નિમ્નશય ઉપનિષદોની વિચારાત્મક વૃત્તિઓના સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે એ સંસ્કૃત સાહિત્યમા પણ એટલે ઉપદેશ આપવા તરફનું વલણ યથે સ્થળે આપણા જોવામા આવ્યા વગર રહેતું નથી હવેના સમયમા જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તેનું સ્વરૂપજ વેદના સમય કરતા તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે, કારણ કે એ નવા સમયમા શ્રદ્ધા, વિજ્ઞા, અને શિવ એ ત્રણ મોટા દેવતાઓની ખાસ પૂજા કરવામા આવતી આપણે જોઈએ છીએ હડવૈયાઓને પ્રાપ્ત કરવાની યજ્ઞની ભૂમિના રાત્ર તરફે બીજા દેવતાઓના કરતા ઇન્દ્રનું પદ હજી પણ લગભગ અડધાતુ ગણાય છે, તોપણ વેદના અગત્યના દેવતાઓનું ગૌરવ અગાઉના કરતા હવે ઘણું ઘટી ગયલું જોવામા આવે છે ધન-વૈભવના દેવતા કુબેર, પડિતાઈના દેવતા ગણેશ, યુદ્ધના દેવતા કાર્તિકેય, સૌન્દર્ય અને પ્રપત્તિની દેવી સ્ત્રી અથવા લક્ષ્મી, ભય ઉત્પન્ન કરે એવી શિવની સ્ત્રી કુર્ગા અથવા પાર્વતી એવી રીતના હલકી પદ્ધતિના કેટલાક નવા નવા દેવતાઓ, અને તે ઉપરાંત નાગ-લોક અને યક્ષ, ગધર્વ આદિના તથા દાનવોના જુદા જુદા વર્ગો હવે ઉત્પન્ન થયા છે

વેદનું સાહિત્ય આખું નહીં તો એનો પ્રથમનો ભાગ ઉત્સાહ અને આનન્દના લક્ષણોથી વ્યક્ત થયેલો છે ત્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યમા, હવે નવેત્ર નીકારાયલા પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને લીધે હુ ખખાહ બ્યાપી

અપક્ષો આપણા જોવામાં આવે છે નિ સ્વયં બ્રહ્માથી મનુષ્યવર્ગમાં અને પ્રાણીવર્ગમાં થઈને જીવનના હલકામાં હલકા સ્વરૂપોની જૂત-માત્રને પ્રાપ્તિ થાય છે એવી રીતનો જે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત તેજ મ્હોટે ભાગે આ પાછલા સમયની કવિતામાં જોવામાં આવતા વૈચિત્ર્યના તત્ત્વનું ખામ કારણ છે ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાણીઓને સ્વરૂપે પૃથ્વી પર વિષ્ણુના અવતાર થયા વિષે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે આમ તેમ ભટકનાગ ઋષિઓ અને સાધુઓ વિષે, સ્વર્ગમાં જઈને ઇન્દ્રની મુલાકાત લેનારા માનવનોકના ગાનઓ વિષે એ કવિતામાં લખવામાં આવેલું આપણે જોઈએ ઠીકે

માનવ વૃત્તાન્તોના વર્ણન આપતી વખતે અદ્ભુત અને અસાધારણ વસ્તુઓને વર્ણનની અદર દાખલ કરી દેવાની આ વૃત્તિની સાથેજ અતિશયોક્તિ કરવા તરફનું પણ એ સાહિત્યનું વલણ છે એવું આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિશ્વામિત્ર ગાન્યે લાગ્યાગટ હજારો વર્ષો સુધી તપ કર્યા કીધું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તપના પ્રભાવ વડે કરીને જુદા જુદા લોકના પ્રાણીઓ, એટલુંજ નહીં પન્નુ દેવતાઓ પણ કપી ઉઠે છે એવી રીતે અતિશયોક્તિભરેલી વાણીમાં તપનો પ્રભાવ વર્ણવવામાં આવ્યો છે **મહામારત**માં ૨૦૦૦૦ કરતા પણ વધારે લીટીઓ છે એ **મહામારત**નો વિષ્ણુવર્ણન પ્રમાણ્યુદ્ધિની આ ખામીનું મ્હોટું ઉદાહરણ આપણને પૂર પાડે છે

સંસ્કૃત સાહિત્યનું જે બાજુ સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કરતા આપણને જણાય છે કે વેદના આગલા અને પાછલા એ બે સમયના સાહિત્ય કરતા સંસ્કૃત સાહિત્યનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદું છે યજુર્વેદની સહિતાઓમાં અને ધ્વાજાણના ગ્રંથોમાં ગદ્ય વાપરવામાં આવતું હતું અને છેવટે ગદ્યનો અમુક અંશે વિકાસ પણ થયો હતો, ત્યારે સંસ્કૃતમાં ગદ્યનો ઉપયોગ કવચિતજ કરવામાં આવેલો જણાય છે એ સમયે સાહિત્યની દરેક શાખામાં પદ્યનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને પરિણામે ઘણી વાર વિષયની ચર્ચાને હાનિ પણ પહોંચી છે, જેમકે ધર્મશાસ્ત્રના વિષયમાં જેમાં ગદ્યનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એવા વિષયો બેજ છે, વ્યાકરણ અને ફિલસૂફી, અને એ વિષયોની ચર્ચામાં જે મકુચિત અને ગંડન શૈલી વાપરવામાં આવી છે તેને પણ

ખરૂ જોતા ગદ્યના નામને શોભે એવી ભાષ્યેન ગણી શકાય સાહિત્યનું નામ જેને આપી શકાય એવું ગદ્ય તો વાર્તાઓ, કહાણીઓ, કાદમરીઓ, અને કવચિત્ કવચિત્ નાટકોમાજ જોવામા આવે છે એાદ્ધ ધર્મના અને જૈન ધર્મના અનુયાયીઓના રચેલા સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્યોમા પણ ગદ્ય વપરાયલું છે, પણ તે મિવાય ખીજે કોઈ પણ ઠેકાણે સાહિત્ય ના નામને શોભે એવું ગદ્ય ખીજકુલ જોવામા આવતું નથી આ પ્રમાણે ગદ્ય તરફ બેદરકામી ગણવામા આવેલી તેને પરિણામે, આજણોના ગદ્ય કરતા પાછલા સમયનું ગદ્ય ઉતરતું જણાય છે કાવ્યગીઓ અથવા ગદ્યમા રચાયેલા કાવ્યોની રીતી ઉપર કાવ્યશાસ્ત્રના ટરડા નિયમોનો અકુશ હોય છે તોપણ એ સમયના એ પ્રકારના સાહિત્યની િની વ્યાકરણના ભાષ્યો જેવીજ કદગી જણાય છે, કારણ કે સૂત્રોની પેઠે, લામા લાખા સમાસોનો ઉપયોગ એ એ શૈલીનું એક આગળ પડતું લક્ષણ છે

ત્યારે, સંસ્કૃત સાહિત્ય લગભગ સમગ્રજ પદ્યમા રચાયલું છે એટલે અશે એ સાહિત્ય વેદના પાછલા સમયના સાહિત્યની સાથે મળતું આવે છે પણ એ સાહિત્યમા જે છન્દ વપરાયેલા છે તે જોકે લગભગ મવળા વેદના છન્દ ઉપરથીજ નીકળ્યા છે તોપણ તે વેદના છન્દથી જુદા છે એ સાહિત્યનો મોટો ભાગ વેદના સમયથી ઉતરી આવેલા આઠ આઠ અક્ષરની ચાર ચાર પંક્તિઓના અનુષ્ટુપ્ છન્દમા રચાયેલો છે, પણ વેદની ચારે પંક્તિઓમા લઘુ શુરુ લઘુ શુરુ એ પ્રમાણેના અક્ષરો ગોઠવાના હતા ત્યારે સંસ્કૃત ઋગ્વેદની પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિમા શુરુ લઘુ શુરુ લઘુ એ પ્રમાણેના અક્ષરો પણ ગોઠવાય છે એ મિવાય સંસ્કૃત કવિતામા ખીજ પણ ધણા છન્દો વાપરનામા આવ્યા છે તેની દરેક પંક્તિ ના અક્ષરોની માત્રા પણ ચોક્કસ નક્કી કરવામા આવેલી હોવાથી વેદના મૂળ છન્દો કરતા આ છન્દો વધારે આગળ વધેલા જોવામા આવે છે

રામાયણ અને મહાભારત એ બે પ્રાચીન સમયના વીરચરિત કાવ્યો મિનાય બાકીની સંસ્કૃત કવિતાની શૈલી પણ વધારે કૃત્રિમ કરી નાખવામા આવી છે એમા થાપા લામા મનામો વારે ત્રિયે ચાપગવામા આવ્યા છે તેમજ કાવ્યશાસ્ત્રના શ્રમખિદ્ધ નિયમોને ચુસ્ત વળગી રહેવા મા આવ્યું છે, અને એની ભાષા પાણિનિના વ્યાકરણસૂત્રો વડે નિયંત્રિત થયેલી છે આ પ્રમાણે સંસ્કૃતસાહિત્યનું બાહ્ય માર્ગ કરડામા કરડા

નિયમો વડે ઘડાયેલું છે, અને વિચિત્ર તથા અતિશયોક્તિવાળા વિચારો એમાં ઉભરાય છે તેને લીધે પુષ્કળ વનસ્પતિઓ ગમે તેમ જંગી નીકળી હોય અને તેનીજ સાથે આપણાથી ચૂટી શકાય એવા સાચી કવિતાના સુંદર કુસુમો પણ ઘણા જોવામાં આવતા હોય એવા કોઈ કળદુષ્પ બગીચાના જેવું એ માહિત્ય જણાય છે

આ પાછલા સમયની કવિતાની ખુબી બરાબર સમજની એ કામ હિન્દુસ્તાનમાં જે ન રહ્યો હોય એવા કોઈ સંસ્કૃત ભાષાના પડિતથી પણ ન બની શકે એવું છે, તો ભાષાન્તરો દ્વારાજ એ કવિતાને જોવાને પરિચય થયો હોય તેઓ તો એ કવિતાની ખરેખરી ખુબી ક્યાંથીજ સમજી શકે ? કારણ કે, પ્રથમ તો, એ કવિતાના છંદો જોડે કૃત્રિમ અને શ્રમસિદ્ધ છે તોપણ ખીજી ભાષાઓમાં ન ઉતારી શકાય એવું ઘર્ષક વિવક્ષણ સૌન્દર્ય પણ એ છંદોમાં રહ્યું હોય છે વળી એ કવિતા જો બરાબર સમજવી હોય તો સૂર્યનો પ્રચંડ પ્રકાશ પડતો હોય અથવા તો તેજોમય ચન્દ્રિકા ખીલી રહી હોય તે વખતનો હિન્દુસ્તાનના કળદુષ્પ મેદાનો તથા અગ્ન્યોનો દેખાવ એ કવિતાના વાચનારે જોયો હોવો જોઈએ વડના પવિત્ર વૃક્ષની નીચે ખેડેલા મૌનવ્રતધારી તપસ્વીનું એણે દ્રશ્ય કર્યું હોવું જોઈએ, તળાવમાં અને નદીઓમાં રમત કુત્તા પશુઓ તથા પક્ષીઓને એણે નિહાળ્યા હોના જોઈએ, જુદી જુદી ઋતુઓમાં કુદરતના દેખાવોમાં જે ફેરફાર થાય છે તેનું જ્ઞાન એણે મેળવ્યું હોવું જોઈએ, ટૂંકામાં, હિન્દુસ્તાનના સહિસૌન્દર્યને દીપાવનારા જુદા જુદા દેખાવો અને જુદા જુદા અવાજોનું એવું સારું જ્ઞાન એને હોવું જોઈએ કે એ દેખાવો અને અવાજોમાંના ગમે તે એક વિશે સહેજસાજ પણ કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે ઉપરથી કોઈ જાણીતું ચિત્ર એના નયન આગળ ખડું થાય અથવા તો કોઈ કોમળ લાગણી એના હૃદયમાં જાતલે થાય એવા પ્રકારનું જ્ઞાન એને ન હોય તો આશ્રવૃક્ષ, રાતા રંગનું અશોકવૃક્ષ, નારંગી રંગનું કંદમ્બ વૃક્ષ, જુદી જુદી જાતના વેલાઓ, જુદી જુદી જાતના કમળો, -એ દરેક વસ્તુનું કથન થતા વાર ને કોઈ તાદૃશ ચિત્ર ખડું થવાને બદલે ખાલી નામ ચિવાય કંઈ પણ વિશેષ એ વસ્તુઓમાં એને જણાય નહીં વળી, લોકોના રીતરિવાજ, વિચાર-શૈલી, અને પંપરાથી ઉતરી આવેલા મપ્રદાય, એ સવળાના જ્ઞાન વગર ઘણી વસ્તુઓ એને અર્થ વગરની લાગ્યા વગર રહે નહીં પણ જેઓ,

એવી રીતના જ્ઞાનની સઘળી સામગ્રીથી સપન થયા હોય તેઓ ખીજા-એને ન જણાય એવી ધણી ખુબીઓ સંસ્કૃત કવિતાઓમા જોઈ શકે ઉદાહરણ તરીકે, આ અન્યના લેખકને જણીતા એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનને સંસ્કૃત કવિતાની અનેકાનેક ખુબીઓનું એવું સપૂર્ણ જ્ઞાન થયું છે કે એ કવિતાઓ સિવાય ખીજી કોઈ પણ કવિતાથી એને આનન્દ મળી શકતોજ નથી.

વેદનો સમય પૂરો થયો ત્યાર પછીજ સંસ્કૃત સાહિત્યની શરૂઆત થઈ અથવા સંસ્કૃત સાહિત્ય તે વેદના સાહિત્યનોજ પાછલો ભાગ કે વેદના સાહિત્યનુંજ વધારે વિકાસ પામેલું સ્વરૂપ છે એમ માનવું એ જૂલભરેલું છે. એ સાહિત્યના સૌથી પ્રાચીન સ્વરૂપો હવે આપણા જોવામા આવતા નથી, પણ ધર્મ એ જોનો વિષય નથી એવા પ્રકારના સાહિત્ય તરીકે વેદના ધાર્મિક સાહિત્યનો અને એ સાહિત્યનો વખત એકજ હશે એવું અનુમાન થાય છે ઉપનિષદો અને સૂત્રો એ વેદના સમયના મોડામા મોડા અન્યો રચાયા તેની સાથે સાથે એક તરફથી બૌદ્ધ ધર્મનું પાલી ભાષાનું કીમતી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું અને ખીજી તરફથી વીરચરિત કાવ્યોના સ્વરૂપની પ્રાચીનમા પ્રાચીન વાર્તાઓનો ઉદ્ભવ થયો ઋગ્વેદમા પણ કેટલાક સૂક્તો વર્ણનાત્મકજ છે એ આપણે જોઈ ગયા છિયે ત્યાર પછી ઋગ્વેદમા અન્યોમા કેટલીક ટૂંકી ટૂંકી દત્તકથાઓ જોવામા આવે છે તે ધણુખરૂ ગદ્યમા રચાયલી હોય છે, પણ તેમાની કોઈ કોઈમા વચ્ચે વચ્ચે પદ્ય પણ આવતું જાય છે ઉદાહરણ તરીકે, પેતરેયબ્રાહ્મણમા શુન શોષની વાર્તા આવે છે તે એવી રીતની છે વળી નિરુક્ત, જે ઈ સ પૂર્વે પાંચમા સૈકામા લખાયલું હોવું જોઈએ, તેમા ધણી ગદ્યમા રચાયલી વાર્તાઓ આવે છે અને વેદની દત્તકથાઓનો જે જૂનામા જૂનો સંગ્રહ અસ્તિત્વ ધરાવે છે—“શ્રુત્તેજતા”-નો પદ્યમા રચાયલો અન્ય-તે પણ એના કરતા ધણો મોડો ભાગ્યેજ હોઈ શકે

સંસ્કૃત સાહિત્યના વીરચરિત કાવ્યોના બે મુખ્ય વિભાગ પડી જાય છે એક વિભાગમા ઇતિહાસ, આલ્પવાન, અથવા પુરાણ, એવા ખાસ નામ વડે ઓળખાતી જૂની વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે, ત્યારે ખીજા વિભાગના અન્યોને કાવ્યનું નામ આપવામા આવે છે મહામારત

એ પહેલા વિભાગનો સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ છે, અને રામાયણ એ બીજા વિભાગનો મુખ્ય ગ્રંથ છે સરકૃત સમયની કવિતાઓમાં જે અનુષ્ટુપ્ છન્દ વપરાયો છે તેજ એ બેઉ ગ્રંથોમાં પણ વપરાયો છે પણ મહામારતમાં વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપના અવશેષ તરીકે ઉપજાતિ અને વચસ્ય (જે વેદના ત્રિષ્ટુપ્ અને જગત્તીમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે) તે છન્દમાં રચાયેલા જૂની ઢબના શ્લોકો પણ જોવામાં આવે છે, અને તે ઉપરાંત, એ આખો ગ્રંથ બીજી રીતે પદ્યમય હોવા છતાં કેટલીક જૂની વાર્તાઓ ગદ્યમાં રચાયેલી તે ગદ્યમાં ને ગદ્યમાંજ સચવાઈ રહેલી એ ગ્રંથમાં આપણે જોઈએ છિયે એ સિવાય રામાયણમાં અને એ ગ્રંથમાં બીજો તફાવત એ છે કે એ ગ્રંથમાં ભાષણોની શરૂઆતમાં “બૃહદ્વચ્ચ ઉવાચ” (બૃહદ્વચ્ચે કહ્યું) એવી મતલબના શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોય છે તે કવિતાથી છૂટા હોય છે, અને વીરચરિતના પ્રાચીન કાવ્યોને એકબીજાની સાથે જોડનારા ગદ્યમય વૃત્તાન્તો ઉપરથી એવી રીતના શબ્દો મૂકવાની પદ્ધતિ ઉતરી આવી હશે એવું અનુમાન થાય છે વળી રામાયણ તે પ્રધાનપણે એકજ કવિનો રચેલો ગ્રંથ છે, એની યોજના અને એની રચનામાં સળતીયતા જણાય છે, અને એ હિન્દુસ્તાનની પૂર્વના પ્રદેશમાં રચાયેલો છે એથી ઉલટું મહામારત, જે હિન્દુસ્તાનની પશ્ચિમના અડધા પ્રદેશમાં રચાયેલો છે, તેમાં જુદા જુદા ખડોને એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, અને એ ખડો વીરચરિતોના એકજ યુગની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા છે એ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારની એકતા એ ખડોને વિષે આપણા જોવામાં આવતી નથી, વળી એ ગ્રંથમાં વીરચરિતના વૃત્તાન્તનું જે તત્ત્વ છે તે તો આખા ગ્રંથની એકપચ્ચમાથ જેટલીજ જગા રોકે છે, અને જ્ઞાનના તત્ત્વથી એ ગ્રંથ એટલો તો ભરચક થઈ ગયેલો છે કે એના છેવટના સ્વરૂપ તરફ આપણે નજર કરીએ છિયે તો એ વીરચરિત કાવ્યના નામને યોગ્યજ નથી, પણ નૈતિક ઉપદેશનો ભડાર જેમાં ભરેલો હોય એવા જ્ઞાનચક્ર(encyclopedia)નોજ ગ્રંથ છે એવું આપણને લાગે છે

મહામારતનો જે ગ્રંથ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેમાં શ્લોકોની સંખ્યા ૧૦૦,૦૦૦ કરતા પણ વધારે છે ઇલિયડ અને ઓડિસી એ બેઉને એકઠા કરીએ તેના કરતા આશરે આઠગણો એ ગ્રંથનો વિસ્તાર છે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એના જેટલું લાંબું કાવ્ય બીજું

કોઈ પણ જોવામા આવતું નથી વર્ણનાત્મક તથા ઉપદેશાત્મક વચનોનો બહાર એમા ભરેલો છે અહાર પર્વનો એ ગ્રન્થ અનેલો છે, અને ઓગણીસમું પર્વ, હરિવંશ, તે એક પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ છે સવળા પર્વનો વિન્તાર એક મરખો નવી ક્રેટલાક પર્વ ઘણા લાખા છે અને ક્રેટલાક ઘણા ટૂંકા છે બારસુ પર્વ તે સૌથી વધારે લાખુ છે અને સત્તરનું પર્વ તે સૌથી વધારે ટૂંક છે બારમા પર્વમા આશરે ૧૪૦૦૦ શ્લોક છે, ત્યારે સત્તરમા પર્વમા માત્ર ૩૧૨ જ શ્લોક છે આઠમા તથા છેલ્લા ત્રણ પર્વ સિવાય બાકીના સઘળા પર્વના પેટાવિભાગ પાડવામા આવ્યા છે તે પણ પર્વના નામથીજ ઓગણખાય છે દરેક પર્વના વિભાગ પાડીને છટા છટા અધ્યાય પણ કરી નાખવામા આવ્યા છે

આખા ગ્રન્થની યુરોપિયન આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું કામ હજી કોઈના તરફથી ઉપાડી લેવામા આવ્યું નથી મહાભારતને પ્રસિદ્ધ કરવાનું મહાભાગત કામ મરકૂત ભાષાશાસ્ત્રના વિકાસને પરિણામે ભવિષ્યમા કોઈ વિકાસો તરફથી ઉપાડી લેવામા આવશે એવી ઉમેદ રહે છે અનેક વિકાસો એકલા મળીને એ કામ કરવાને તૈયાર થશે ત્યારેજ એ કામ થઈ શકશે હાડન, ઓક્સફર્ડ, પેરિસ, અને બર્લિનમા મહાભારતની સંપૂર્ણ હસ્તલિખિત પ્રત છે, અને તે ઉપરાત હિન્દુસ્તાનના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગમા ખીલ ઘણી પ્રતો છે એ ચિનાય એ ગ્રન્થના ક્રેટલાક ટકડાજ જેમા આપનામા આવ્યા હોય એવા હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની પ્રત તો ગણાય નહીં એટલી છે

એ ગ્રન્થની મુખ્ય ત્રણ આવૃત્તિઓ હિન્દુસ્તાનમા બહાર પડી ચૂકી છે તેમાની જે પ્રથમ આવૃત્તિ છે તે ૧૮૩૪-૩૯ મા કલકત્તામા ચાર પુસ્તકોના આકારમા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, અને તેમા હરિવંશ પણ આપવામા આવ્યો છે, પણ કોઈની ટીકા આપવામા આવી નથી ખીલ આવૃત્તિ ૧૮૬૩ મા સુમાઈમા છપાઈ હતી તે વધારે ચારી છે અને તે એક વાર પ્રમિદ્ધ થઈ ત્યાર પછી અનેક વાર તેની નકલો નીકળી ચૂકી છે એ આવૃત્તિમા હરિવંશ આપનામા આવ્યો નથી, પણ એમા ની-હાડની ટીકા આપનામા આવી છે એકદરે વિચાર કરતા, આ જે આવૃત્તિઓમા ઝાઝો ફેર જણાતો નથી એજન મૂળમાથી એકની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાને લીધે એકના પાંચ મહોટે ભાગે એકસરખા છે. પણ જ્યા

લગાર ફેર જણાય છે ત્યાં આગળ સાધારણ રીતે મુખ્યની આવૃત્તિના પાંઠ વધારે સારા હોય છે એ આવૃત્તિમાં કલકત્તાની આવૃત્તિના કરતાં આશરે ૨૦૦ શ્લોક વધારે આપવામાં આવ્યા છે, પણ એ વધારાના શ્લોક કંઈ પણ અગત્યના નથી

મહાભારતની ત્રીજી આવૃત્તિ મદ્રાસમાં ૧૮૫૫-૬૦માં ચાર પુસ્તકોના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી એ પુસ્તકો તેલુગુ લિપિમાં લખાયેલા છે એ પુસ્તકોમાં હરિવંશનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને નીલકંઠની ટીકામાંથી પણ એ પુસ્તકોમાં ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે મહાભારતની આ આવૃત્તિમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો પાંઠ સંગ્રહવામાં આવ્યો છે લગભગ રામાયણની ત્રણ આવૃત્તિઓમાં જેટલો ભેદ છે તેટલોજ આ દક્ષિણના પાંઠમાં અને ઉત્તરના પાંઠમાં ભેદ છે એક આવૃત્તિઓનો વિસ્તાર લગભગ સરખોજ છે એક આવૃત્તિમાં અમુક શ્લોકો નથી આપવામાં આવ્યા, તો બીજી આવૃત્તિમાં બીજા શ્લોકો નથી આપવામાં આવ્યા, એટલે એકદરે એક આવૃત્તિઓમાં અપાયેલા શ્લોકોની સંખ્યા લગભગ એકસરખીજ થાય છે કોઈ વખતે ઉત્તરની આવૃત્તિનો પાંઠ વધારે સારો જોવામાં આવે છે, તો કોઈ વખતે દક્ષિણની આવૃત્તિનો પાંઠ વધારે સારો જોવામાં આવે છે

મહાભારતનો જે મુખ્ય વૃત્તાન્ત છે તેના આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોક છે, અને કુરુઓના આગેવાન દુર્યોધન અને પાંડુઓના આગેવાન યુધિષ્ઠિર જે બેઉ પિત્રાઈ ભાઈ થતા હતા અને શત્રુન્તલાના પુત્ર ભરત-રાજાના વશજ હતા, તેની વચ્ચે ચાલેલી અગ્રાર દિવસની લડાઈનું વર્ણન એમાં આપવામાં આવ્યું છે આ મુખ્ય વૃત્તાન્તની સાથે સાથે દેવતાઓ, ગણાઓ, અને ઋષિઓની પ્રાચીન કથકથાઓ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તથા દેવતાઓની ઉત્પત્તિને લગતા અહેવાલો, કિલસુકી, કાયદો, ધર્મ અને ક્ષત્રિય વર્ગના કર્તવ્ય વિષેની ચર્ચાઓ વગેરે અનેક વિષયોનો એ ગ્રન્થમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આવા વિસ્તૃત અને વિવિધ પ્રકારના વિવેચનોને લીધે વાર્તાના મુખ્ય સૂત્રને સમજવાનું કામ વણુ અવર થઈ પડે છે કોઈ કોઈ કાણે તો એક અમુક વચનને સમજાવવાને માટે આખા ને આખા ગ્રન્થો અદ્દા દાખલ કરી દેવામાં આવ્યા છે ઉદાહરણ તરીકે, યુદ્ધને માટે મળજ થઇને કૌરવ તથા પાંડવ ઉભયની સેનાઓ ઊભી હોય છે તે વખતે મગધીતા એ આખી અદ્દા અધ્યાયની માનથી

બરેલી કવિતા વીર અર્જુન, જે રણક્ષેત્રમાં આગળ વધીને પોતાના સમા-
સમ્યન્ધીઓની સાથે યુદ્ધ કરતા અચઢાતો હતો, તેની આગળ કહી
મંભળાવવામાં આવે છે આ કારણથી **મહાભારત** એ એક કાવ્યનોજ
ગ્રન્થ નથી, પણ વેદાનુસાર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે
પુરુષાર્થો વિષે જ્ઞાન આપનારો ગ્રન્થ છે, મનુષ્યના અખિલ કર્તવ્ય વિષે
સમજ આપનારો સ્મૃતિનો ગ્રન્થ છે, અને સધળી વર્ણના હિંદુઓના
ધર્મનો ઉપદેશ આપનારો ગ્રન્થ છે એવું ધણી વાર કહેવામાં આવે છે
ઉદાહરણ તરીકે, મહાભારતમાં એક ઠંકાણે (૧, ૬૨, ૩૫) લખ્યું છે
કે “આ પવિત્ર વચનોનો મગ્રહ, કે જેમાં ગાય તથા બ્રાહ્મણનું ગૌરવ
સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેનું સહયુક્તિવાળા માણસોએ શ્રવણ કરવું
જોઈએ” અને કાર્ણ અથવા કૃષ્ણ (જે વિષ્ણુનો અવતાર હતો) તેનો
વેદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, એના દરેક પર્વની શરૂઆતમાં
નારાયણ અને નર (એ બે વિષ્ણુના નામ) છે અને સરસ્વતી (વિષ્ણુની
સ્ત્રી)* ના આવાહનનો પ્રખ્યાત શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો છે, અને એ
ગ્રન્થમાં સ્થળે સ્થળે વૈષ્ણવ સપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો જોવામાં આવે છે,
તે ઉપરથી એ જાગવત એ નામના પ્રાચીન વૈષ્ણવ પંથની સ્મૃતિ
હશે એવું સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે **મહાભારત**નો જે ગ્રન્થ
હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેના ગર્ભમાં એક વીરચરિત કાવ્યનો
વૃત્તાન્ત સમાયો છે, વિષ્ણુની પૂજા તરફ એ ગ્રન્થનું વલણ છે, અને
ધણા વિમ્તારવાળા ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થનું સ્વરૂપ હવે એને પ્રાપ્ત થયું છે
એ ઉપરાંત પહેલા પર્વમાં ચોખ્ખું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ કાવ્યમાં
કેટલાક **ઉપાખ્યાન** ઉમેરવામાં આવ્યા ત્યાર પહેલા એક વખતે એના
૨૪૦૦૦ શ્લોક હતા, મૂળ એ કાવ્યના ૮૮૦૦ શ્લોક હતા,† અને
એનો પ્રારંભ ત્રણ વખત થયેલો છે આ ઉપરથી, એ કાવ્ય ચોક્કસ

---

* વિષ્ણુની સ્ત્રી તો સરસ્વતીની પહેલે લક્ષ્મી છે, સરસ્વતી
નહી સરસ્વતી તો હંમારિઝ હતી એ વાત મેંકડોનવ સાહેબના લક્ષમાં
રહેવી જણાતી નથી

† મિ ચિન્તામણ વિનાયક વૈદ્યે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ૮૮૦૦નો જે
આકેશ મહાભારતમાં જણાવવામાં આવ્યો છે તે મૂળ શ્લોકોની સખ્યાનો
નથી, પણ ૬૮ શ્લોકો મહાભારતમાં આવે છે તેની સખ્યાનો છે

સ્વરૂપમાં સૌથી 'હેલુ મુકાયુ તે સમયથી શરૂ કરીએ તો એનો વિસ્તાર ત્રણ કકડે થયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન ધણું સ્વાભાવિક લાગે છે, અને આ અનુમાનને જુદી જુદી જાતના આંતર તથા બાહ્ય પ્રમાણોથી ધણો ટેકો મળે છે

કુરુ અને પચાસ એ બે પાસે પાસે રહેનારી પ્રજાઓ, જે છેવટે એકઠી થઈ ગઈ હતી, તેની વચ્ચે ચાલેલી પ્રાચીન મયમની કોઈલડાઈના ઐતિહાસિક આધાર ઉપરથી મહામારતનું મુખ્ય વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલું એ વિષે કઈ સંશય જેવું નથી શુક્ત તથા કૃષ્ણ એ બેઉ પ્રકારના યજુર્વેદમાં આ બે પ્રજાઓ એકઠી પણ થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે, અને કાઠકોવનિષદ્માં રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર વૈયિત્રીર્ય, જેનો મહામારતમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ જોવામાં આવે છે, તેને એક સુવિખ્યાત પુરુષ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે આ કારણથી, મહામારતનું જે ઐતિહાસિક બીજ છે તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવું જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે એ સમય ઇ સ પૂર્વે દશમા શતક વરતા વધારે મોડો બાગ્યેજ હોઈ શકે એ પ્રાચીન લડાઈ વિષેની અને એ લડાઈમાં જેઓએ ભાગ લીધો હતો તે પરાક્રમી પુરુષો વિષેની જૂની કવિતાઓ મુખપરપરાએ ઉતરી આવી હતી અને જાહેર મેળાવડાઓમાં અથવા મ્હોટા યજુ જેવા પ્રમોદમાં એ કવિતાઓ ગાવામાં આવતી હતી

આવી છૂટક છૂટક કવિતાઓને એકઠી કરીને તે ઉપરથી કોઈ પ્રતિભાશાળી પુરુષે એક ટૂંકું વીરચરિત કાવ્ય બનાવ્યું હશે, અને કૃષ્ણની આગેવાની હેઠળ પાંડુના વિજયી પુત્રોએ કપટ કરીને ધર્મ તથા ન્યાયને પથે ચાલનારા કુરુ લોકોને કેવી રીતે હરાવ્યા * તેનો કરુણરમી ભરેલો વૃતાન્ત એ કવિએ આપ્યો હશે એવું આપણને માનવું પડે છે એકદરે જોતા મહામારતના કાવ્યમાં જે વધારે મોડા સમયની વસ્તુચિતિતું પ્રતિબિંબ પડે છે તેના કરતા જુદાજ પ્રકારની વીરતા અને જુનાજ

* આ મતના સમર્થનને માટે મહાભારતમાં જણાવેલા દુર્યોધનના મૃત્યુપ્રસંગનું સ્મરણ કરો કપટથી દુર્યોધનને હરાવવામાં આવે છે અને યુદ્ધના સામાન્ય નિયમની વિરુદ્ધ જઈને બીમસન તરફથી એને ગદાનો પ્રહાર કરવામાં આવે છે તે વખતે એ ધણું અસરકારક ભાષણ કરે છે અને એ ભાષણને અન્તે સ્વર્ગના દેવતાઓ તરફથી એના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે

પ્રકારની પ્રાચીન શૈલિઓ કઈ પણ ફેરફાર વગર જળવાઈ રહ્યાના જે ચિહ્નો મહામારત્તમાંથી મળી આવે છે તે આ મૂળ કાવ્યના સમયની સાથેજ સમ્યન્ધ ધરાવતા હોવા જોઈએ એ નિસર્થ છે મહોટામાં મહોટા દેવતા તરીકે બ્રહ્માનો જે ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે તે પણ આ પ્રાચીન સમયની સાથેજ સમ્યન્ધ ધરાવે છે પાલી ભાષાના સાહિત્ય ઉપરથી માલમ પડે છે કે યુદ્ધના વખતમાં બ્રહ્માને એ ઉંચુ ૫૬ મળી ચૂકેલું હતું ત્યારે મહામારત્તનું મૂળ સ્વરૂપ આશરે ઇ.સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં ઉત્પન્ન થયું એવું કદાચ આપણે માની લઈએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં મહામારત્તનો ગ્રન્થ કોઈ સ્વરૂપમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તેને માટે જૂનામાં જૂનું પ્રમાણ આપણને આધિવાયનના ગૃહ્યસૂત્રમાંથી મળી આવે છે એ ગૃહ્યસૂત્રમાં ભારત અને મહામારત્ત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે એ ઉપરથી પણ ઇ.સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં એ ગ્રન્થની ઉત્પત્તિ થયાના અનુમાનને ટેકો મળે છે

ત્યાર પછીના સમયમાં, ગવૈયાઓદ્વારા ઊતરી આવેલું એ કાવ્ય વધારે વિસ્તાર પામીને તેના આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોક થયા એ કાવ્યમાં હવે વિજયી પાંડુઓને વધારે સારા ચીતરવામાં આવ્યા અને બ્રહ્માની સરખી પદવીના મહોટા દેવતાઓ તરીકે શિવ અને ખાસ કરીને વિષ્ણુ, જેના અવતાર તરીકે કૃષ્ણ જોવામાં આવે છે, તેને આગળ પડતું સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

ભિર્ગસ્થનિસના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર આ બે દેવતાઓ વિશેષ પુજ્ય ગણાતા થયા હતા અને શૈવ અને વૈષ્ણવ એવી રીતના બે નિભાગ લોકોમાં પડી ચૂક્યા હતા વળી મહામારત્તમાં કુરુઓના મદદગાર તરીકે થવન અથવા ગ્રીક લોકોને ગણાવવામાં આવ્યા છે, અને શક (સીથિયન) અને પર્થિવ (પાર્થિયન) લોકોના નામ પણ એની સાથેજ ગણાવવામાં આવ્યા છે એ ઉપરાંત હિન્દુ લોકના માદરો તેમજ યુદ્ધના અવશેષ જ્યાં સાયની રાખવામાં આવે છે તે હુમરો વિષે પણ એમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે મૂળ કાવ્યનો કંઈક વિસ્તાર ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પછી અને ઇસ્વીસનની શરૂઆતના અરસામાં થયો હોવો જોઈએ એવું માલમ પડે છે.

પ્રાચીન કાવ્યની જે મોટી પ્રતિષ્ઠા હતી તેના લાભ લઈને લોક ઉપર અને ખાસ કરીને રાજાઓ ઉપર અસર થાય એવી રીતે વિપ્રવર્ગના સિદ્ધાન્તોને ધીમે ધીમે મૂળ કાવ્યમાં કેવી રીતે ધુસાડી દેવા એ બ્રાહ્મણોને સારી રીતે આવડતું હતું. આ કારણથી બ્રાહ્મણોની સંસ્થાઓ કેવી દિવ્ય રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે કેવી અચળ છે, વર્ણની વ્યવસ્થા કેવી અનાદિ અને અનન્ત છે, અને સર્વળી વર્ણના લોકોએ કેવી રીતે બ્રાહ્મણોના તાબામાં રહેવાનું છે તે સમજાવનારા ધર્મના મહાગ્રન્થનું સ્વરૂપ એ કાવ્યને આખરે પ્રાપ્ત થયું. મહાભારતની ઉત્પત્તિ વ્યામથી થઈ એવું જે મહાભારતમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે એની છેવટની વ્યવસ્થા વ્યાસ તરફથી કરવામાં આવેલી એવો મહાભારતનો મત છે, કાગણ કે વ્યાસ એ શબ્દનો અર્થ “ વ્યવસ્થા કરનાર,” “ ગોઠવનાર ” એટલેજ થાય છે * ડૅલમૅન તરફથી હાલ એવો વિચાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે કે મહાભારતનું કાવ્ય પ્રથમથીજ ઉપદેશાત્મક હતું. પણ કવિતાની અદરના પ્રમાણની સાથે આ વિચાર બીજકુય બધાએસતો આવતો નથી, અને વિકાસો તરફથી એ વિચારને કઈપણ ટેકો મળે એવો સંભવ જણાતો નથી.

મહાભારતનો ગ્રન્થ હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપ એને મ્યારે પ્રાપ્ત થયું તે વિષેના પ્રમાણો આપણી પાસે કયા કયા છે તે આપણે તપાસીએ. ઇ. સ. ૪૬૨નો અથવા મોડામાં મોડો સમય લઈએ તો ઇ. સ. ૫૩૨નો એક જગીરી બક્ષીસનો લેખ છે તે ઉપરથી નિર્વિવાદ રીતે સાબીત થાય છે કે પહેલા પર્વની અનુક્રમણિકામાં એ ગ્રન્થનો જેટલો વિસ્તાર જણાવવામાં આવ્યો છે અને હાલ એ ગ્રન્થનો જેટલો વિસ્તાર છે તેટલોજ વિસ્તાર આશરે ઇ. સ. ૫૦૦માં પણ હતો, કારણ કે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણેના શબ્દો જોવામાં આવે

* મહાભારતની છેવટની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ નહીં, પણ સૌતિ હતો. એમ માનવું ધધારે વાસ્તવિક લાગે છે. વ્યાસ એજ મહાભારતનો મૂળ રચનાર હતો, અને વૈશંપાયને તથા સૌતિએ જુદે જુદે વખતે એ ગ્રન્થમાં પાછળથી ઉમેરા કર્યા હતા એવું મહાભારતના વચનો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. મહાભારતના રચનારનું “ વ્યાસ ” એવું નામ પડયું તેનું કારણ એવું જણાવવામાં આવે છે કે એણે વેદોની વ્યવસ્થા કરી (વેદાન્ વિવ્યાસ) મહાભારતની એણે વ્યવસ્થા કરી એવું કોઈ પણ ટેકાણે કહેવામાં આવ્યું નથી.

છે. “ મહર્ષિ વ્યાસ, વેદોના વ્યાસ, પરાશરના પુત્ર વ્યાસના કરેલા ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકના મહામારત નામના સંગ્રહમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.” આ અવતરણ ઉપરથી એમ પણ સાબીત થાય છે કે એ વખતે મહામારતના અન્યમાજ બારમાં અને તેમાં અતિ વિસ્તૃત પર્વોના તેમજ હરિવંશ નામના મોટા પરિશિષ્ટ અન્યનો પણ સમાવેશ થતો હતો, કારણ કે એમાંના એક પણ પર્વને ખાતલ કરવામાં આવે તો ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકની મધ્યા વિષેનું કથન આશરો પડતું પણ કરવું અશક્ય થઈ જાય છે. સ ૪૫૦ તથા ૫૦૦ની વચ્ચેના સમયના બીજા પણ કેટલાક જગીરી બક્ષીસના લેખો હિન્દુતાનના જુદા જુદા ભાગ-ભાગો મળી આવ્યા છે, તેની અદર ધર્મી દાતાઓને મળતા લાભ અને અધર્મી લુટારાઓને થતી શિક્ષા વિષે ઉપદેશ આપનારા પ્રમાણઅન્ય તરીકે મહામારતમાંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે આ ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે પાંચમા સૈકાના મધ્યમાં હાલની પેઠી સ્મૃતિ અથવા ધર્મશાસ્ત્ર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એ અન્યને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી આ પ્રતિષ્ઠા ઝાઝમાં ઝાઝા એક શતક પૂર્વે અથવા ઇ સ ૩૫૦ના અરસામાં પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ ગણવું એ વાસ્તવિકજ કહેનારો ઉત્તર તરફના બૌદ્ધ લોકોના લખાણો અને તેના ચીનની બાષામાં થયેલા તારીખ સાથના તરજૂમાંઓ સમ્મન્ધી શોધખોળ ઉપરથી આ તારીખને એકાદ સૈકો પાછળ લઈ જવી એ આપણાથી બની શકશે એવો પાકો સંભવ જણાય છે એ વીરચરિત કાવ્યને સર્વવસ્તુવિષયક ઉપદેશ આપનારા અન્યનું સ્વરૂપ ઇ સ ૨૦૦ કરતા વધારે મોડું નહીં મળ્યું હોય અને એના જે સૌથી મોડા રચાયલા ભાગ છે તેના રચનાકાળ વખતે મનુનું ધર્મશાસ્ત્ર પણ જાણીતું હશે એમ માનવાને તો આત્મારે પણ આપણી પાસે જોઈએ તેટલા સાધન તૈયાર છે ગમે તેમ હોય પણ ઇ સ ૬૦૦ પછી બ્રાહ્મણો તરફથી એ કાવ્યને ધર્મશાસ્ત્રના અન્યનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું અને એટલા બધા મોડા સમયમાજ આખા પર્વના પર્વો એ અન્યમાં ઉમેરવામાં આવ્યા એવી મતલબના જે વચનો ઐકેસર હોદ્દાકર્મને પોતાના મહામારત ઉપરના અન્યમાં કલા છે તે તો તદ્દન ખોટા છે એમ હાલ આપણે જે જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ તેને આધારે આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ તેમ છે

આશરે ઇ. સ ૬૦૦થી તે ૧૧૦૦ સુધીમાં થઈ ગયેલા સંસ્કૃત

ગ્રંથકરોના વચનો ઉપરથી એ પાત્ર સૈકાઓ દરમ્યાન મહામારતની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે ધણું જ્ઞાન આપણને મળી શકે છે બાણ અને એની આગળ થઈ ગયેલો મુખ્યન્ધુ એ એકીના ગ્રંથો તપાસતા માલમ પડે છે કે સાતમા સૈકાની શરૂઆતના આ એક કવિઓએ મહામારતના અદારે અદાર પર્વનો અભ્યાસ કરીધો હતો અને પોતાના ગ્રંથની શોભા વધારવાને માટે એમાની દત્તકથાઓનો તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા, એટલુંજ નહીં પણ હરિવંશનો ગ્રંથ પણ તેઓને જાણીતો હતો આપણે એ પણ જાણીએ છિયે કે બાણના વખતમાં મગવદ્ગીતાનો પણ મહામારતની અદરજ સમાવેશ કરવામા આવતો હતો * ઉર્જનમા મહાકાળના દેહરાની અદર મહામારતની કથા કરવામા આવતી હતી એવું બાણના એક ગ્રંથમા કહેલું છે એવી રીતની કથા કરાવવાનો રિવાજ એ વખતે ધણો ફેલાઈ ગયો હતો એ વાતને ધ સ ૬૦૦ના અરસામા લખાયેલા એક લેખ ઉપરથી ટેકો મળે છે એ લેખ કુમ્ભોજ એ નામના હિન્દુસ્તાનના દૂરના સસ્થાનનો છે, અને એ લેખમા મહામારત અને રામાયણ અને એક પુરાણ, કે જ્ઞેનુ નામ દેવામા આવ્યું નથી, તેની નકલો મદિરમા એટ તરીકે આપવામા આવ્યા વિષે અને હમેશા એ ગ્રંથોનો પાઠ કરવામા આવે તેને માટેની ચોક્કસ વ્યવસ્થા ઢાતા તરફથી કરવામા આવ્યા વિષે કથન કરાયેલું છે આ પ્રમાણે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ મમયે મહામારત તે માત્ર એક વીરચરિત કાવ્ય તરીકે નહીં ગણાતું હોય, પણ એની પહેલા લાખા સમય થયા સ્મૃતિના ગ્રંથ તરીકેનાં પ્રતિષ્ઠા એને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હશે હાલના વખતમા પણ રામાયણ મહાભારતની તથા પુરાણોની કથાઓ જાહેર તથા ખાનગી રીતે ધણી વાર કરાવવામા આવે છે, અને મદિરના પૂજારીઓ અથવા કુટુંબના માણસોના શિક્ષણ તથા ધર્મોપદેશને માટે એ કથાઓ ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે કથા કરતી વખતે સાધારણ રીતે સંસ્કૃત શ્લોકો વાંચી જવામા આવે છે, એટલુંજ નહીં પણ સ્ત્રીઓને માટે અને પિઠાનુ જ્ઞાતિઓની ભાષા જેઓને આવડતી ન હોય એવા પુરુષોને માટે એ શ્લોકોના જુદી જુદી માતૃભાષામા તરજુમાઓ કરીને તે સમજાવવામા આવે છે.

* રાજમહેલનું વર્ણન આપતા “મહાભારતમિવાનન્તગીતાકર્ણનામન્દિત-નર્મ” એ પ્રમાણેના રાજ્ઞો બાણે વાપર્યા છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે બાણના વખતમા મગવદ્ગીતાનો પણ મહામારતની અદરજ સમાવેશ કરવામા આવતો હતો.

ત્યાર પછી મીમાંસાશાસ્ત્રના જાણીતા વિદ્વાન્ કુમારિલ, જે ઇસ્વીસનના આઠમા સદીના પ્રથમાર્ધમાં થઈ ગયા હતા એવું સિદ્ધ થયું છે, તેના સમય આગળ આપણે આવી ખોટીએ છિયે તન્ત્રવાર્ત્તિક નામના એના મોટા ભાષ્યનો જે યોડો ભાગ હમારા તપાસવામાં આવ્યો છે તેમાં મહામારતના અઢાર પર્વમાંથી આખા દસ પર્વના જ્ઞાતો નામ દેવામાં આવ્યા છે અથવાતો તેમાંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે અથવાતો તેના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે એ તો ખુદ્દુ છે કે મહામારતનો જે ગ્રન્થ એને જાણીતો હતો તેમાં આદિપર્વનો સમાવેશ થતો હતો, એટલુંજ નહીં પણ એ પર્વનો જે પાઠ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે અને તે વખતનો જે પાઠ હતો તેમાં ઘણુંજ સરખાપણું હતું અનુક્રમણિકા એ નામનો પહેલો અધ્યાય અને પર્વ સમગ્ર એ નામનો બીજો અધ્યાય એનો પણ એ ગ્રન્થમાં તે વખતે સમાવેશ થતો હતો એ ઉપરાંત ૧૨મું અને ૧૩મું પર્વ, જે ઘણી વાર મોડા રચાયલા કહેવામાં આવે છે, તે અને ૧૯મું પર્વ એ પણ કુમારિલને જાણીતા હતા મહામારત વિષ એણે જે રીતથી લખ્યું છે તે ઉપરથી એાખ્યું જણાઈ આવે છે કે ચારે વર્ણના ઉપદેશને માટેજ રચાયલા અતિ પવિત્ર અને પ્રાચીન ગ્રન્થ તરીકે એ કાવ્ય તરફ એ ઘણા માનની નજરથી જોતો હતો કૌરવો અને પાંડવોની મોટા લડાઈના ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત તરીકે એ ગ્રન્થ તરફ એ જોતોજ નહોતો, એ કાવ્યમાં લડાઈના જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યા છે તે ક્ષત્રિય વર્ણના મ્વાભાવિક શૌર્યને સતેજ કરવાને માટેજ આપવામાં આવ્યા છે એવું એ માનતો હતો.

વેદાન્તશાસ્ત્રના મોટા ફિલસૂફ શકરાચાર્ય, જેણે પોતાનું ભાષ્ય ઇ સ ૮૦૪માં લખ્યું હતું, તેણે મહામારતને સ્મૃતિ તરીકે જાણીને તેમાંથી ઘણું ઠગણું ઉતારાઓ આપ્યા છે, અને ખારમાં પર્વના એક શ્લોક વિષે ચર્ચા કરતા એણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પોતાની ઉત્તરતી

અન્ય લેખકના સમ્બન્ધમાં જો મતભેદ ચાહે છે તેવોજ શકરાચાર્યના સમય વિષે પણ વિદ્વાનોમાં ઘણા મતભેદ ચાહે છે. મોનિયર વિલિયમ્સ એને સાતમા સદીના અન્તના અથવા આઠમા સદીની શરૂઆતમાં થઈ ગયલા માન છે, જટવાદ એન એથી વિગત પ્રાચીન સમયમાં થઈ ગયલા જણાવે છે, અને કાશીનાથ ત્રિપાઠ દેવગ એના વિષે લખે છે કે ‘ સાવારણ રીતે એને આઠમા સદીમાં થઈ ગયલા ધારવામાં આવે છે, પણ એમ માનવાને માટે જોઈએ તેવા મજબૂત કારણો જણાતા નથી ’

સ્થિતિને લીધે વેદ અને વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવાનો જેઓને અધિકાર નહોતો તે વર્ણોના ધર્મોપદેશને માટે મહામારતનો અન્ય રચાયેલો છે

ધર્મીસનના અગિયારમા શતકના મધ્યકાળથી દ્વિમેન્દ્ર નામના કાસ્તીરના કવિનો રચેલો “મારતમજૂરી” નામનો અન્ય ઉતરી આવેલો છે મહામારતનો સાર જેમા આપવામા આવ્યો હોય તેવો જે જૂનામા જૂનો અન્ય આપણને જણીતો છે તે આ છે આ સારઅન્ય વર્ણો અગત્યનો છે, કારણ કે એ સમયે મહામારતનો અન્ય કેરી સ્થિતિમા હતો તેની સવિસ્તર માહિતી એ અન્ય વડે વિદ્વાનોને મળી શકે છે. એ અન્યની હસ્તલિખિત પ્રતો સાથે મહામારતના અન્યને પ્રોફેસર બ્રહ્મચરે ઘણી કાળજી રાખીને સરખાવી જેથો છે, તેને પરિણામે એ પ્રોફેસરને એવું માલમ પડ્યું છે કે એ જાતની હસ્તલિખિત પ્રતો એકબીજાથી જેટલી જુદી પડે તેના કરતા “દ્વિમેન્દ્ર”એ જે અન્ય ઉપગ્રંથી પોતાનો સાર તારવી કાઢ્યો છે તે અને મહામારતનો જે અન્ય હાલ આપણા જેવામા આવે છે તે, એ જેમા વિશેષ તફાવત નથી આ કવિત્વમય સારઅન્યમા કેટલીક વસ્તુઓ મૂકી દેવામા આવી છે એ ખડ, પણ જે વસ્તુઓ મૂકી દેવામા આવી છે તે એકદરે એવી રીતની જણાય છે કે કોઈ પણ સારા અન્યમા એ વસ્તુઓ ન આપવામા આવી હોય તો તે સ્વાભાવિકજ લાગે વળી, એટલું નક્કી છે કે મજૂરીમા કેટલાક વિશેષ નામના જે રૂપો જેવામા આવે છે તે મહામારતની આવૃત્તિઓમા જે રૂપો આપવામા આવ્યા છે તેના કરતા વધારે સારા અને વધારે પ્રાચીન છે મૂળ અન્યના જેમ અદાર વિભાગ જેવામા આવે છે તેમ આ અન્યના પણ અદાર વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે, પણ નવમા પર્વ(શત્યપર્વ)ના ત્રીજા પ્રકરણ(ગદ્યપર્વ)ને તફત જુદું પાડી નાખીને અને બારમા તથા તેરમા પર્વને એકઠા કરી દર્ધને અદારની સખ્યાને વળગી રહેવામા આવ્યું છે આવી રીતનો જે કેરદાર જેવામા આવે છે તે કોઈ પ્રાચીન વિભાગને અનુસરીને કરવામા આવેલો જણાય છે, કારણ કે મહામારતની ઘણી હસ્તલિખિત પ્રતોમા એવી રીતનાજ વિભાગ જેવામા આવે છે

આ સિવાય જાવાનું એક ભાષાન્તર છે તે પણ મહામારતના અન્યની સ્થિતિ વિષે માહિતી મેળવવાને માટે ઘણું અગત્યનું છે એ ભાષાન્તર પણ અગિયારમા સૈકાનું છે

મહામારતનો સૌથી વધારે જાણીતો દીકાકાર નીલકંઠ છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગોદાવરી નદીની પશ્ચિમે કૂર્પર આગળ એ રહેતો હતો, અને બેનેલના કહેવા પ્રમાણે એ સોળમાં સૈકામાં થઈ ગયો હતો. નીલકંઠ જેના ગ્રન્થમાંથી ઉતારાઓ આપે છે એવો, નીલકંઠ કરતાં પણ વધારે જૂનો દીકાકાર અર્જુન મિશ્ર છે. ૧૮૭૫માં કલકત્તામાં છપાવવા મડાયેલી મહામારતની એક આવૃત્તિમાં અર્જુન મિશ્ર અને નીલકંઠ એ બેઉની દીકાઓ આપનામાં આવી છે. મહામારતની જે જૂનામાં જૂની દીકા હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સર્વજ્ઞ નારાયણની છે. એ દીકાના છૂટા છૂટા પણ મ્હોટા મ્હોટા કકડાઓ આજદિન સુધી સચવાઈ ગયા છે. એ દીકા ચૌદમાં શતકના દ્વિતીયાર્ધ કરતાં વધારે મોટી લખાઈ હોય એ બનના જોગ નથી, પણ એથી કંઈક વધારે બહેલી લખાઈ હોવી જોઈએ.

મહામારતની મુખ્ય વાર્તા અત્યંત સહેલમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય —

ભગત લોકોનો દેશ, જે રાજ્ય ડરતી પ્રજાના નામ ઉપરથી કુરુક્ષેત્ર અથવા “કુરુઓની જ્ઞમિ” એ નામથી ઓળખાતો હતો, તેમાં હાલના દ્વિદેહીની ઇલાન દિશામાં ૫૭ માઈલ દૂર હસ્તિનાપુર આગળ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એ નામના બે રાજકુમારો રહેતા હતા. એ બે બાઈઓ-માયી ધૃતરાષ્ટ્ર, જે વધારે મ્હોટો હતો, તે આખે અપમ હતો એટલે ગજબગાદી પાંડુને મળી અને એણે ઘણું યશસ્વી રાજ્ય ચલાવ્યું. પાંડુ એ નામના પાંચ પુત્રો એને હતા, તેમાંના મુખ્ય યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અને અર્જુન એ ત્રણ હતા. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્રો હતા. તે સાધારણ રીતે “કૌરવ”ના નામથી ઓળખાતા. તેમાંનો મુખ્ય દુર્યોધન હતો. પાંડુનું અકાળ મરણ થયું ત્યાર પછી રાજ્યની લગભગ ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના હાથમાં લીધી, અને પોતાના પાંચે ભત્રીજાઓને રાજ્યમહેલમાં દાખલ કરીને પોતાના પુત્રોની માથે તેઓને ઉછરવા દીધા. યુદ્ધના કામોમાં પાંડવો ઘણા પરાક્રમી હતા અને તેઓ વિજય મેળવવામાં એને મદદ કરતા.

* આ વાર્તાનું એકા બેન્ક રસભર વાંચી શકાય એવું વર્ણન કોઈ વાચકને જોઈતું હોય તો તેણે “મહામારતની સમાલોચના”ના પૃષ્ઠ ૧૦૭થી ૧૬૮ વાંચવા.

હતા તેથી રાજ્યએ પાટી કુવરની પદવી પોતાના સૌથી મોટા ભત્રીજા યુધિષ્ઠિરને આપી પણ થોડા વખતમાજ, પોતાના પિતૃર્ષિ બાઈઓએ હવે પાંડવો તરફ શત્રુભાવ રાખીને જે કાવતરાઓ રચવા માડ્યા હતા તેમાથી બચવાને માટે હસ્તિનાપુરથી દૂર જતા રહેવાની તેઓને ફરજ પડી તેઓ પંચાલના રાજા દ્રુપદની પાસે ગયા તે રાજાને દ્રૌપદી નામની એક પુત્રી હતી રાજાના મોટા ધનુષને વાડુ વાળીને એક ચોક્કસ નિશાન તરફ તીર જેનાથી મારી શકાય તેનેજ પોતાની પુત્રી આપવી એવો રાજાનો મકંડ હતો એ કામને માટે અનેક રાજાઓ અને લડાયાઓ સ્પર્ધામાં નીડ્યા હતા, પણ તેમાથી એકને સમર્થનજ સફળ થયો અને દ્રૌપદીની સાથે એનું લગ્ન થયું બાઈઓ બાઈ વચ્ચે તકરાર ન થાય તેટલા માટે દ્રૌપદીએ પાંચે પાંડવોની સ્ત્રી તરીકે રહેવાનું કમ્પ્રમીસ કર્યું હતું દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થયો તે વખતે યાદવકુળના વીરપુરુષ કુળજીની સાથે પાંડવોને પ્રથમ મેળાપ થયો એ વખત પછી પાંડવોના સાચા મિત્ર અને સનાહકાર તરીકે હમેશા કૃષ્ણ તેઓને મદદ કરતા રહ્યા આ પ્રમાણે પંચાલ અને થાંદવ એ બેઉ ક્ષેત્રોની પાંડવોને મદદ હતી તેથી પાંડવોને પ્રસન્ન રાખવા એ ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણું ડહાપણ ભરેલું જણાયું એણે પોતાના રાજ્યના બે ભાગ પાડી નાખ્યા નેમાથી હસ્તિનાપુર તે એણે પોતાના છોકરાઓને આપ્યું અને પોતાના ભત્રીજાઓને એણે એક બીજો પ્રદેશ આપ્યો ત્યાં આગળ ઈન્દ્રપ્રસ્થ, જે હાલ દિલ્હીના નામથી ઓળખાય છે, તે શહેર તેઓએ બાંધ્યું (૧)

એ શહેરમાં રહીને પાંડવોએ ડહાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યું અને ઘણી સારી સ્થિતિમાં રહ્યા આથી દુર્યોધનને તેઓની અદેખાઈ આવવા માડી પોતાના મામા શકુનિની મદદ વડે કરીને પોતાના એ શત્રુઓને પાપમાલ કરવા એવો એણે નિશ્ચય કીધો આ નિશ્ચય પ્રમાણે, ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવીને પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવવામાં આવ્યા તેઓ આવ્યા એટલે ઘૂત ખેલવાને માટે દુર્યોધન તરફથી યુધિષ્ઠિરને આહ્વાન કરવામાં આવ્યું તે તેણે સ્વીકાર્યું, અને ત્યાર પછી ઘૂતની જે રમત રમાઈ તેમાં યુધિષ્ઠિરે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું પોતાનું રાજ્ય, પોતાની લક્ષ્મી, પોતાનું લશ્કર, પોતાના બાઈઓ, અને છેવટે દ્રૌપદીને પણ એણે ગુમાવી આપ્યો એવી રીતનું સમાધાન થયું કે પાંડવોએ બાર વર્ષ સુધી વનવાસ કરવો અને તેરમા વર્ષમાં તેઓએ છૂપા રહેવું ત્યાર પછી બન્ને તેઓ પાંચ આવીને રાજ્ય ચલાવે (૨)

આ શરત પ્રમાણે, દ્વૈપદીને સાથે લઈને સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપર કામ્યક વનમાં તેઓ વિદાય થયા. ત્યાં આગળ બાર વર્ષ તેઓએ કુલી રીતે ગાળ્યા તેનું વર્ણન, અને દેશવટા દરમ્યાન તેઓના સાન્ન્યનને માટે જે વાર્તાઓ કહેવામાં આવેલી તે સંપૂર્ણ જનપર્વ, જે ધર્મુ લાખુ છે, તેમાં આપવામાં આવ્યું છે (૩)

તેઓ વર્ષે મત્સ્ય લોકોના રાજા વિરાટના સેવકો તરીકે તેઓ છૂપા વેષમાં રહ્યા. આ સમયે એક બીજા રાજાની સાથે રહીને કૌરવોએ મત્સ્ય લોકોના દેશ ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને ઘણો ત્રાસ આપ્યો હતો. પછી પાંડવોએ સંજ્ઞા થઈને એ શત્રુઓને નહસાડી મૂક્યા અને રાજ્યની લગભગ પાછી રાજ્યના હાથમાં સોંપી ત્યાર બાદ પોતે ખરેખર કોણ હતા તે તેઓએ જણાવ્યું અને વિરાટ રાજાની સાથે એ વખતથી તેઓને મૈત્રીનો સમ્બન્ધ થયો (૪)

તેઓએ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું તેના કર્મ પશુ ઉત્તર તેઓને મળ્યો નહોતો એટલે તેઓએ યુદ્ધની તૈયારી કરવા માડી કુરુક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિમાં કૌરવ અને પાંડવ એ બે પક્ષની મેનાઓ એકઠી થઈ બેઠે પક્ષમાં બીજા અનેક રાજાઓની મદદ હતી કૌરવોની સાથે પૂર્વ તરફના કોમલ, વિદેહ, અંગ, બમ્બ (બમ્બાળા), કલિંગ વગેરે, અને પશ્ચિમ તરફના શક, ચવન અને સિન્ધુ, ગંધાર, બલ્લીક વગેરેના લોકો જોડાયા હતા, ત્યારે પાંડવોની માથે પુચ્ચાલ, મત્સ્ય, કૃષ્ણની સરદારી હેઠળ કેટલાક ચાદવો, અને એ ઉપરાંત કાશી (બનારસ), ચૈદિ, મગધ વગેરે દેશના રાજાઓ જોડાયા હતા (૫)

એ યુદ્ધ અદ્યાર દિવસ સુધી ચાલ્યું આખરે સંપૂર્ણ કૌરવોના વિનાશ થયો અને એકલા પાંડવો અને કૃષ્ણ તથા તેનો સારથિ એટલા જીવતા રહી શક્યા. આ યુદ્ધનું વર્ણન પાંચ પર્વ સુધી પહોંચે છે (૬-૧૦) ત્યાર પછી મૃત્યુ પામેલાઓની મગજ પાછળની ક્રિયાઓનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે (૧૧), અને ત્યાર પછીના બે પર્વમાં કૌરવોનો અગ્રણી ભીષ્મ પોતાની મૃત્યુશય્યા ઉપરથી રાજ્યના ધર્મ અને બીજા કેટલાક વિષયો સમ્બન્ધી યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપે છે, એ ઉપદેશનો આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોકો જેટલો વિસ્તાર છે.

દૃઢ રાજ ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે પાંડવોને સલાહ થઈ ત્યાર પછી હસ્તિનાપુરમાં યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો અને એણે અશ્વમેધ નામનો મ્હોટો યજ્ઞ કીધો (૧૪) પદર વર્ષ સુધી હસ્તિનાપુરમાં રહ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની સ્ત્રી ગાંધારી સાથે વનમાં જઈને વસ્યો, ત્યાં આગળ દાવાનળમાં એ બેઠો વિનાશ થયો (૧૫). યાદવ લોકોમાંથી કેટલાક કૌરવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા અને કેટલાક પાંડવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા તેઓની વચ્ચે માહોમાહેની લડાઈ જાગી અને પરિણામે એ લોકોનો પણ તદ્દન વિનાશ થયો આ બનાવથી ખિન્ન થઈને કૃષ્ણે અગ્નિમાં નિવાસ કીધો, ત્યાં આગળ અકસ્માત્ કોઈ શિકારીનું તીર એને લાગવાથી એ મગ્ન પામ્યા (૧૬)

પાંડવો પોતે આખરે જિન્દગીથી કટાણી ગયા અર્જુનના પૌત્ર પરિક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મોપીને તેઓ વનમાં ગયા, અને મેરુ એ દેવતાઓના પર્વત આગળ બટકતા બટકતા તેઓ મરણ પામ્યા (૧૭), અને પોતાની પતિવ્રતા જ્ઞાને સાથે લઈને તેઓ સ્વર્ગમાં સિધાયા (૧૮)

આ પ્રમાણે મહામારતની રચના અઢારમાં પર્વ આગળ પૂરી થાય છે પરિક્ષિત રાજાને સર્પદશ થવાથી તે મરણ પામ્યો ત્યાર પછી તેના પુત્ર જનમેજય તરફથી એક મ્હોટો સર્પયજ્ઞ કરવામાં આવ્યો એ યજ્ઞ વખતે વૈશંપાયન, જેણે વ્યાસની પાસેથી મહામારતની કથા સાંભળી હતી, તેણે તે જનમેજયને કહી સંભળાવી વ્યાસના સમ્યન્ધમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવે છે કે ચારે વેદની વ્યવસ્થા કીધા પછી એણે મહામારત, જેમાં પાંડવોની શ્રેષ્ઠતા વિષે, કૃષ્ણના પરાક્રમ વિષે, અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની દુષ્ટતા વિષે ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે, તે રચ્યું

હરિવિશ્વ અથવા “વિષ્ણુનો વસ” એ પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ એકલા કૃષ્ણને લગતો છે એમાં ૧૬૦૦૦ કરતા વધારે શ્લોકો છે, અને એના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે પહેલા વિભાગમાં વિષ્ણુએ કૃષ્ણને અવતાર લીધો ત્યાર સુધીનો કૃષ્ણના પૂર્વજનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, બીજા વિભાગમાં કૃષ્ણના પરાક્રમોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, અને ત્રીજા વિભાગમાં ક્ષત્રિ એ નામના જગતના ચોથા યુગમાં શનારા બગાડનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

મહાભારતમા ઉપાખ્યાનો ધણુ આવે છે અને તે કેટલીક વાર ખડુ લાખા હોય છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે આખા ગ્રન્થનો ચારપચમશ જોડેલો ભાગ એ ઉપાખ્યાનો વડે રોકાયો છે એમાના ધણુ ઉપાખ્યાનો જુદા જુદા મારણોને લીધે આપણું લક્ષ ખેંચે એવા છે, અને કેટલાકમા તો ધણુ ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ જોવામા આવે છે એમાનુ એક, શકુન્તલાનુ ઉપાખ્યાન, (જે પહેલા પર્વમા આવે છે) તેના ઉપરથી કાલિદાસને પોતાના પ્રખ્યાત નાટકનો વિષય જાડી આવ્યો છે ખામ કરીને ત્રીજા પર્વમા ઉપાખ્યાનો વધારે આવે છે દેશનિકાન પામેવા પાંડવોનો વખત જય એટલા માટે એ ઉપાખ્યાનો કહેવામા આવ્યા છે મત્સ્યોપાખ્યાન એ પણ એજ પર્વમા આવે છે શતપથબ્રાહ્મણમા જળપ્રલયની જે સાદી વાર્તા કહેવામા આવી છે તે અહીં વધારે વિસ્તાર સાથે આપવામા આવી છે. પોતે શૂતમાત્રના પતિ હતા છે એવુ મત્સ્ય તરફથી અહીં કહેવામા આવ્યુ છે પોતે વિષ્ણુ છે એવુ જેમ માગલતપુરાણમા કહેવામા આવ્યુ છે તેમ હજી અહીં કહેવામા આવ્યુ નથી આ ઉપાખ્યાનમા હવ મનુ એ માનવ જાતના પર્વત તરીકે જોવામા આવતા નથી, પણ પોતાની યોગશક્તિ વડે સઘળા પ્રાણીઓને તથા સવળી દુનિયાઓને ફરીથી ઉત્પન્ન કરનાર અદ્વા તરીકે એ આપણા જોવામા આવે છે

ખીજુ ઉપાખ્યાન રામનુ છે તે વાતમીકિના રામાયણની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતુ હોવાથી આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે એજ વિષય રામાયણમા ધણુ વધારે વિસ્તાર સાથે આપવામા આવ્યો છે ગંગાવતરણની જે વાર્તા અહીં આપવામા આવી છે તે રામાયણમા પણ જોવામા આવે છે

ખીજી કથા ઋગ્વેદશૃંગ ઋષિની છે અગ લોકોના રાજા હોમપાદના દેશમા એણે વરસાદ આપ્યો હતો તેના બદલામા શાન્તા નામની રાજકુમ્ભરી સાથે એનુ લગ્ન કરવામા આવ્યુ હતું જે યજ્ઞના ફળ તરીકે રામનો જન્મ થયો તે યજ્ઞ પણ દશરથ રાજાની પાસે એણેજ કરાવ્યો હતો વિવેચક દ્રષ્ટિથી જોતા આ ઉપાખ્યાન ખાસ અગત્યનુ જણાય છે. એજ વાર્તા રામાયણમા, એટલુજ નહીં પણ વલ્લભપુરાણ, રુક્મણ્યપુરાણ અને ખીજે ઘણે પ્રમાણે આપવામા આવી છે

શિબિનો પુત્ર રાજ ઉશીનર, જેણે એક કબૂતરને શકરાના સપાટામાંથી બચાવવાને માટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો, તેની વાર્તા ખાસ આનન્દ આપે એવી છે એજ વાર્તા ત્રીજા પર્વના એક બીજા ભાગમાં શિબિના પોતાના સમ્મન્ધમાં અને તેરમાં પર્વમાં શિબિના પુત્ર વૃષદર્ભના સમ્મન્ધમાં કહેવામાં આવી છે એ વાર્તાની ઉત્પત્તિ ખ્રીસ્ત ધર્મથી થઈ હોય એમ એના સ્વરૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પાલી અને સંસ્કૃત એ બેઉ સાહિત્યમાં એ વાર્તા આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનની બહારના પ્રદેશોમાં પણ એ વાર્તા જાણીતી થઈ છે

કામ્યક વનમાં પાંડવોની સાથે દ્રૌપદી જે વખતે રહેતી હતી તે વખતના એના જીવનની કથામાં દ્રૌપદીહરણની વાર્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે એ એકલી હતી તે વખતે સિન્ધુનો જયદ્રથ રાજા મહોટા લશ્કર સાથે ત્યાં આગળથી જતો હતો તેની નજર અચાનક એના ઉપર પડી, અને એને જોઈને તરતજ એના ઉપર તે મોહ પામ્યો, તેથી જોરજુલમ કરીને તે એને પોતાની સાથે લઈ ગયો આ પછી એક ભયંકર લડાઈ થઈ તેમાં પાંડવોએ જયદ્રથની આખી સેનાનો નાશ કર્યો અને દ્રૌપદીને પાછી મેળવી

ઇન્દ્રના સ્વર્ગલોકમાં અમરુને પ્રવાસ કીધો તેની વાર્તા પણ તે સમયના વ્તકથાને લગતા વિચારો કેવા હતા તેના ઉદાહરણ તરીકે રસ ઉત્પન્ન કરે એવી છે વેદોમાં યુદ્ધના પ્રતાપી દેવ તરીકે ઇન્દ્રને વર્ણવવામાં આવેલો આપણે જોયો હતો હવે પોતાના સ્વર્ગીય દરબારના સુખ-વૈભવમાં મગ્ન થાયુંતો એને આપણે જોઈએ છીએ એ દરબારમાં મગીતના મધુરા સ્વરો કર્ણને આનન્દ આપી રહ્યા છે અને અપ્સરા-ઓના મનોહર વૃત્તથી અને તેના અનુપમ સૌન્દર્યથી નયનને તૃપ્તિ મળી રહી છે

હિન્દુસ્તાનના વિશેષ પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્યમાં અનેક આદર્શ-રૂપ સ્ત્રીપાત્રો આપણા જોનામાં આવે છે તેમાંનું એક ઉત્તમ પાત્ર સાવિત્રીનું છે સાવિત્રી એ મદ્રના રાજા અશ્વપતિની પુત્રી હતી એક આધળો અને દેશનિકાલ થયલો રાજા અરણ્યના આશ્રમમાં વસેલો હતો, તેના ખુબસુરત અને ઉદાર પુત્ર સત્યવાનને એ પોતાના પતિ તરીકે પર્મદ કરે છે, એ પુત્રનું એકજ વર્ષનું આયુષ્ય રહ્યું છે એવી નારદ

મુનિ તરફથી ચેતવણી આપવામા આવે છે તોપણ એનેજ પરણવાની પ્રતિજ્ઞાને એ વળગી રહે છે, અને લગ્ન પછી પોતાના પતિની સાથે સસરાના આશ્રમમા જઈને એ રહે છે આ ગ્રંથજે એ સુખમા રહે છે, પણ જે દિવસે પોતાના પતિનું મરણ થવાનું હતું તે દિવસ જેમ જેમ ખામે આવતો જાય છે તેમ તેમ એના હૃદયમા વધારે ને વધારે ચિન્તા થતી જાય છે આખરે એ દિવસ આવીને જોડો રહે છે, અને એ દિવસે સ્ત્યવાન, એનો પતિ, જંગલમા લાડકાં ઝાપવાને માટે જાય છે તે વખતે એ પણ તેની સાથે જાય છે ત્યાં આમળ સ્ત્યવાન યોડા વખત પછી શ્રમિત થઈને સુઈ જાય છે એટલામા મૃત્યુનો રાજ યમ ત્યાં આમળ આવે છે અને એનો જીવ લઈને ચાલતો થાય છે. સાવિત્રી પણ એની પાછળ ને પાછળ જાય છે એટલે યમ જુદા જુદા વરદાન આપવાનું કબૂલ કરે છે, પણ દરેક વખતે કહે છે કે “તારા પતિની જિન્દગી સિવાય ખીજી ગમે તે વરદાન તું માગી લે,” પણ આખરે એ સતી સ્ત્રીના સાચા આગ્રહને આધીન થઈને મૃત શરીરમા જીવ પાછો મૂકવાનું એ કબૂલ કરે છે. સ્ત્યવાન હવે જીવતો થાય છે, અને સાધ્વી સાવિત્રીની સાથે અનેક વર્ષ સુખમા ગાળે છે.

મહામારુતની અદર જે જૂનામા જૂની અને સુંદરમા સુંદર વાર્તાઓ છે તેમાની એક “નલોપાખ્યાન” એ નામની છે એ વાર્તા અન્યના હાથથી સૌથી ઓછી દૂષિત થયેલી છે એ વાર્તા ધણી લોકપ્રિય હતી તેથી કોઈ પ્રકાશક તરફથી શિવ અને વિષ્ણુને અદર દાખલ કરવાનું અથવા એમા જે સાદી રીતભાતનું ચિત્ર આલેખવામા આવ્યું છે— ઉદાહરણ તરીકે, રાજ પોતાનું અન્ન પોતેજ રાધે છે—એ સાદાઈનું ચિત્ર ઝાણું કરી નાખવાનું, અથવા ઇન્દ્રનું સ્વરૂપ બદલી નાખવાનું, અથવા કોઈ ખીજા પ્રાચીનતાના લક્ષણોને નાબુદ કરવાનું ખતી શરૂ નથી. એ કવિતામા સર્વત્ર નીતિનું ઉચ્ચ ધોરણ વ્યાપી રહેલું જોવામા આવે છે, અને એના મુખ્ય પાત્ર કમયન્તીની અલૌકિક પતિભક્તિ અને પતિપરાયણતામા એ નીતિનો પ્રભાવ સૌથી વધારે આપણને માલમ પડી આવે છે વળી ઝેણુરસની ટપકતી પીંછીથી આલેખાયેલા ધણી ચિત્રો એ કાવ્યમા આપણા જોવામા આવે છે.

યુધિષ્ઠિરે ધૂત ગમીને પોતાનું શબ્દ ગુમાવ્યું હતું તેના સાન્નવનને

અર્થે દેશનિકામ દરમ્યાન યૃહદશ્વ તરફથી આ વાર્તા એને કહી સંભળાવવામા આવે છે વિદર્ભની રાજકુવરી કમયતી ધણી રૂપવતી હતી અને તેના પાણિગ્રહણને માટે ધણા પુરુષો ઉત્સુકતા ધરાવતા હતા તેમાથી નળ રાજને એણે પોતાના પતિ તરફે પસંદ કર્યો, અને કેટલાક વર્ષ સુધી દુષપતીએ સાથે રહીને સંસારનું સુખ ભોગવ્યું, પછી નળરાજમા કંઠિનો પ્રવેશ થયો અને એ દ્યૂત રમ્યો તેમા એણે પોતાનું રાજ્ય અને પોતાનું મર્વસ્વ ગુમાવ્યું કમયન્તીને આથે લઈને અર્ધનમ્ર અવસ્થામા એ અરણ્યમા ભટકતો હતો, અને એક સમયે ઉન્મત્ત બનીને એણે તેના ત્યાગ કર્યો એ આખરે પોતાની સ્ત્રીના ત્યાગ કરે છે ત્યાગ પહેલા, જે ભૂમિ ઉપર તે સૂતેલી છે ત્યા આગળ એ ફરી ફરીને પાછો આવે છે તેનું વર્ણન ધણુજ ઝરુણુરસથી ભરેલું છે ત્યાગ પછી તે સ્ત્રી જાગે છે અને અરણ્યમા પોતે તદ્દન એકલીજ છે એવું જાણે છે તે વખતે તેને જે ભય લાગે છે તેનું વર્ણન અને તે પોતાના પતિની શોધમા ભટકતી ભટકતી વિલાપ કરે છે અને “ઓ નળ !” “ઓ નળ !” એમ કહીને તેને ખૂબ પાડે છે તેનું વર્ણન પણ એટલુંજ હૃદયવેદક છે. તે કહે છે —

વીર વિક્રાન્ત ધર્મજ્ઞ સત્યસન્ધ મહીપતે ।

યદ્યસ્યસ્મિન્ વને રાજન્ દર્શયાત્માનમાત્માના ॥

કદા સુરિન્ધગમીરા જીમૂતરવનસન્નિભામ્ ।

શ્રોણ્યામિ નૈષધસ્પાહ વાચ તામમૃતોપમામ્ ॥

વૈદર્ભોલ્યેહ વિસ્પષ્ટા શુભા રાજ્ઞો મહાત્માન ।

આમ્નાયસારિણીમૃદ્ધા મમશોકવિનાશિનીમ્ ॥”

(હે વીર નર ! હે પરાક્રમી પુરુષ ! હે ધર્મના જાણુનારા ! હે સત્યને વળગી રહેનારા ! હે પૃથ્વીના પતિ ! જો તું આ વનમા હોય તો હે રાજન્ ! તારા ખરા સ્વરૂપમા તું મહારી આગળ પ્રકટ થા. “ હે વૈદર્ભ ! ” એવી એ મહાત્માની સ્પષ્ટ અને શુભ વાણી, મેઘની ગર્જના

* આ અને અન્ય પદ્ધતિઓને ગુજરાતી ભાષામા ઉતારાયેલી જોવા ની વાચકને ધ્યાન હોય તો તેણે કમયન્તીનો વિલાપ એ નામની કવિતા ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસના ‘ વસન્ત ’મા જોવી

જેની સ્તિગ્ધ અને ગભીર, અમૃતના જેવી મીઠી, વેદના મન જેવી પ્રસાદવાળી અને સમૃદ્ધ, મ્હારા શોકનો નાશ કરે એવી નૈષધ રાજની વાણી હું ક્યારે સાંભળીશ ?)

જે અરણ્યમાં દમયન્તી બટકે છે તેની સુન્દરતા અને તેની ભયાનકતાના વર્ણનો પણ આગેહૂમ છે આખરે કુણ્ડિનપુરમાં પોતાના પિતાના દરબારનો માર્ગ એને જડે છે પતિના વિયોગને લીધે ખિન્ન તથા મ્હાન થયેલી રાજકુવરીને વિષે કવિએ અનેક સચોટ ઉપમાઓ વાપરી છે —

ચન્દ્રલેલામિવ નવા વ્યોમ્નિ નીલાન્નસંવૃત્તામ્ ॥

.....

દહ્યમાનામિવોર્કેણ મૃણાલીમિવ ચોદ્દૃતામ્ ॥

.....

પૌર્ણમાસીમિવ નિશા રાહુઘસ્તનિશાકરામ્ ॥

(આકાશમાં ઢાળી વાદળીઓને લીધે ઢકાઈ ગયેલી નવી ચન્દ્ર-લેખા જેવી, .. સૂર્યના તાપને લીધે સૂકાઈ ગયેલી અને જમીન પરથી ઉખડી ગયેલી કમલિનીના જેવી, ...રાહુએ ચંદ્રનો ગ્રાસ કર્યો હોય તે સમયની પૂર્ણિમાની રાત્રી જેવી.)

એ દમ્યાનમાં બાહુકના મરપમાં બદલાઈ ગયેલા નાગરાજન અયોધ્યાના રાજાને ત્યાં સારથિ તરીકે રહે છે દમયન્તીને આખરે પોતાનો પતિ ક્યા આગળ છે તેની કંઈક સૂચના થાય એવી બાતમી મળે છે. આ ઉપરથી એક દિવસમાં ૫૦૦ માંદલિ જેટલું અન્તર કાપીને અયોધ્યા નો રાજા કુણ્ડિનપુરમાં આવી પહોંચે તો દમયન્તીના તેની સાથે પુનર્લેખ થાય એવી આશા અયોધ્યાના રાજાને આપવામાં આવે છે સારથિ તરીકે નળ આ ચમત્કાર કરી બતાવે છે તેના બદલામાં રાજા એને દૂતકળાનું સપ્તર્ણ ગ્રહણ સમજાવે છે. એ છૂપા વેપમાં હોવા છતાં દમયન્તી એને ઓળખી કાઢે છે હવે એ ફરીથી ઘૂન રમે છે અને પોતાનું ગુમાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવે છે આ પ્રમાણે દુખના, દિવંગીરીના, હાસત્વના અનેક વર્ષો વીત્યા બાદ દમયન્તીની સાથે એનો ફરીથી

મેળાપ થાય છે, અને ત્યાર પછી દંપતી પોતાનું આયુષ્ય સુખમાં ગાળે છે.

નળની આ વાર્તામાં કેટલાક અકુદરતી અને ચમત્કારી યનાવોનું વર્ણન આવે છે, તોપણ તે વર્ણનો એટલા બધા નથી કે એકદરે એ વાર્તામાં ઉચી કવિવશક્તિનો જે પ્રભાવ ફેલાઈ રહેલો જોવામાં આવે છે તેને કાંઈ પણ રીતની દાનિ પ્દેએ

પુરાણ

મહામારતની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવનારા અઢાઢ અન્યોનો એક જુદો વર્ગ છે તે ઉપદેશાત્મક છે અને તે કૌવ કે વૈષ્ણવ એવા કાંઈ અમુક પથને લગતા છે, અને તે પુરાણ એ નામથી ઓળખાય છે સૃષ્ટિને લગતી ચર્ચાના સમ્બન્ધમાં પુરાણ એ શબ્દ બ્રાહ્મણ અન્યોમાં વાપરવામાં આવ્યો છે મહામારતમાં પણ “ જૂની દંતકથા ” એવા કંઈક અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે અને વીરચરિત કથાઓના કાંઈ પ્રાચીન સંગ્રહનું એ શબ્દ વડે સૂચન થાય છે મહામારતના એક શ્લોક (૧, ૫, ૧)માં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે પુરાણની અદર દેવતાઓની વાર્તાઓ અને ઋષિઓની વસાવલીઓ આપવામાં આવી હોય છે. અદરમાં પર્વમાં તેમજ હરિવંશમાં અદર પુણો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે પુરાણો સચનાઈ રહ્યા નથી, કારણ કે જે પુરાણો આપણને જણીતા છે તે તો સઘળા એકદરે મહામારતથી મોડા રચાયલા છે, અને તેમાં જે પ્રાચીન સમયની વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે તે ધણીખરી મહામારતમાંથીજ લીધેલી છે તોપણ એ અન્યોમાં જેને આપણે પ્રાચીન કહી શકીએ એવું પણ ધણું છે, અને મહામારત અથવા મનુસ્મૃતિનાજ શ્લોકો એ અન્યોમાં પણ દીઠામાં આવતા હોય તે પરથી એ શ્લોકો મહામારત અથવા મનુસ્મૃતિમાંથીજ લેવાયલા છે એમ માની લેવું એ શક્ય નથી જૂની સ્મૃતિઓ અને વેદોની સાથે એ અન્યોને ધણો સમ્બન્ધ છે, અને એજ વર્ગના વિશેષ પ્રાચીન અન્યોમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એ પણ ધણું બનવા જોગ છે પુરાણોનો જે ખાસ વિષય તે જ્યાં આગળ આપવામાં આવ્યો હોય છે ત્યાં આગળ જુદા જુદા પુરાણોની વચ્ચે એટલું સરખાપણું જોવામાં આવે છે—ધણી વાર તો પાનાના પાના સુધી

શબ્દેશબ્દ તેના તેજ જોવામા આવે છે—કે એ સર્વની ઉત્પત્તિ વધારે પ્રાચીન એવા કોઈ એકજ સંગ્રહમાથી થઈ હશે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા વગર આપણાથી રહેવાનું નથી પુરાણની ધણી વાર્તાઓના પ્રાન્થ બરાબર મહામારતની પેઠેજ કરવામા આવ્યો છે નૈમિશા-રણ્યમા યજ્ઞને પ્રમગે લોમહર્ષણના પુત્ર ઉત્તરવ્રત તરફથી એ વાર્તાઓ કહેવામા આવેલી એની રીતનું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે. ધણાબરા પુરાણોનો ઉદ્દેશ વૈષ્ણવ ધર્મનું મહત્ત્વ વધારવાનો છે, જોકે કેટલાક પુરાણો શિવપૂજન તરફ પણ પક્ષપાત રાખે છે.

જગતની ઉત્પત્તિ સિવાય પૃથ્વી વિષેના પુરાણા વર્ણનો, પ્રાચીન દેવતાઓ, સાધુઓ, અને લઠવૈયાઓના પરાક્રમો, વિષ્ણુના અવતાર વિષેના વૃત્તાન્તો, સૂર્યવંશ તથા ચન્દ્રવંશના રાજાઓની નામાવલીઓ, અને વિષ્ણુ અથવા શિવના સહસ્રનામની ટીપો, એ સઘળું પુરાણોમા આપવામા આવ્યું હોય છે વળી પ્રાર્થના, ઉપવાસ, નૈવેદ્ય, ઉત્સવ, યાત્રા આદિ આધનો વડે દેવતાઓની પૂજા કરવાના નિયમો પણ એ ગ્રન્થોમા આપેલા હોય છે.

ગરુડપુરાણ, તેમજ મોડું રચાયલું અને કઈ પણ ખાસ મહત્ત્વ વગરનું અગ્નિપુરાણ, એ મહામારત તથા હરિવંશનો સાર આપનારા ગ્રન્થો છે.

વાયુપુરાણ, જે એક જૂનામા જૂનું પુરાણ છે, તેનો અમુક ભાગ મહામારતની સાથે મળતો આવે છે, પણ હરિવંશની સાથે એ પુરાણનો સમ્બન્ધ એના કરતા પણ વધારે છે, અને જગતની ઉત્પત્તિનું વર્ણન જ્યાં આગળ આપવામા આવ્યું છે ત્યાં આગળ તે હરિવંશના અને એના શબ્દેશબ્દ તેના તેજ જોવામા આવે છે.

એજ પ્રમાણે મત્સ્યપુરાણ પણ મહામારત અને હરિવંશની સાથે ધણા ગાઢા સમ્બન્ધથી જોડાયલું છે અને મત્સ્યની વાર્તાથી એ પુરાણની શરૂઆત થાય છે કૂર્મપુરાણમા વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતાર, જેમાનો એક કૂર્મવંશ પણ છે, તેની લકીંગત આપવામા આવી છે, અને દેવતાઓ તથા રાજાઓની વંશાવલી અને બીજું પણ કેટલીક લકીંગતો આપવામા આવી છે તે ઉપરાંત મહામારત અને

અન્ય પુરાણોના સૃષ્ટિવિષયક વિચારોને અનુકૂળ રહીને સૃષ્ટિનો સવિસ્તર અહેવાલ પણ આપવામાં આવ્યો છે એ પુરાણમાં, જુદા જુદા સમુદ્રો વડે એકબીજાથી છૂટા પડેલા અને જેનું મધ્યભિન્દુ એકજ છે એવ સાત ટાપુઓની દુનીયા બનેલી છે એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમાંના મુખ્ય ટાપુ, જેની મધ્યમાં મેરુ પર્વત આવેલો છે, તે જંબુદ્વીપ છે, અને મારત્તવર્ષ, “ ભગત લોકોનો દેશ ” અથવા હિન્દુસ્તાન એ એનો મુખ્ય વિભાગ છે

માર્કંડેયપુરાણમાં મહામારત્ત એના ખેલા લખાયાની વાત સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવી છે કુળ્લ તે માણસ કેવી રીતે થઈ શકે ? એવી એવી શકાઓ મહામારત્ત વાચતા ઉત્પન્ન થાય છે તેના નિવારણને માટે માર્કંડેય ઋષિ તરફથી એ પુરાણ કહેવામાં આવ્યું છે વર્ણન એ એનું ખાસ લક્ષણ છે અને અમુક પથની હિમાયત સૌથી યોગી કરાયેલી એ પુરાણમાં જોવામાં આવે છે

એથી ઉલટું પદ્મપુરાણ, જે ઘણા લાંબો ગ્રંથ છે અને જેમાંની ઘણી વાર્તાઓ મહામારત્તની સાથે મળતી આવે છે, તેનું વલણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે તોપણ એ પુરાણમાં તેમજ માર્કંડેયપુરાણમાં, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણ એકજ છે એ ત્રિમૂર્તિનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવ્યો છે આ સિદ્ધાન્ત, જે હરિવંશમાં પણ જોવામાં આવે છે, તે વેદ પછીના સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેટલો બધો આગળ પડતો નથી એ વાત જણાવા જેવી છે કે પદ્મપુરાણની અદર રામની જે વાર્તા આપવામાં આવી છે તે રામાયણને અનુસરતી છે, એટલુંજ નહીં પણ કાલિદાસના રઘુવંશની સાથે પણ ઘણે ઠેકાણે એ શબ્દેશબ્દ મળતી આવે છે વળી એમાં શકુન્તલાની વાર્તા આપવામાં આવી છે તે મહામારત્ત પ્રમાણે નહીં, પણ કાલિદાસના નાટકને અનુસરીને આપવામાં આવી છે

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ પણ વિષ્ણુના કૃષ્ણ તરીકેના અવતાર તરફ ખાસ પક્ષપાત ધરાવે છે એ પુરાણમાં તેમજ પદ્મપુરાણમાં કૃષ્ણની પ્રિયા રાધાનો ભાગ ઘણો આગળ પડતો જોવામાં આવે છે હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ, અને ભાગવતપુરાણમાં પણ રાધાનું નામ ખીલકુંલ જોવામાં આવતું નથી

વિષ્ણુપુરાણ પહેલે ઠેકાણે મહામારતની સાથે મળતું આવે છે, તેમા પુરાણના પાંચે લક્ષણો સૌથી વધારે સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે —

સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વશાનુચરિત ચૈવ પુરાણ પञ्चલक्षणम् ॥

સૃષ્ટિની પ્રથમ ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિની પાછલા સમયની ઉત્પત્તિ, દેવતાઓ અને ઋષિઓના વંશ, જુદા જુદા મનુષ્યોનો સમય, અને પ્રાચીન રાજાઓના વંશનો ઇતિહાસ એ પાંચે વિષયો એ પુરાણમા આપવામા આવ્યા છે

માગવતપુરાણમા ભાગવત અથવા વિષ્ણુનું ગાહ્યત્વ વર્ણવવામા આવ્યું છે. એની અદર ૧૮૦૦૦ શ્લોક આપવામા આવ્યા છે. એ વિષ્ણુપુરાણ કરતા મોડું લખાયેલું છે, પણ એ અગિયારમા સદ્કા કરતા વધારે મોડું નહીં લખાયું હોય એવું અનુમાન થાય છે. હિન્દુસ્તાનમા બીજા કોઈ પણ પુરાણના કરતાં લોકોના મન ઉપર એની અમર વધારે બળવાન થઈ છે એનો દશમસ્કંધ, જેની અદર કૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર સરિસ્તર આપ આપવામા આવ્યું છે, તે સૌથી વધારે લોકપ્રિય થઈ પડ્યો છે, અને હિન્દુસ્તાનની હાલની દરેક બાપામા એ દશમસ્કંધનો તજજીમો કરવામા આવ્યો હોય એમ જણાય છે

બ્રહ્મપુરાણ, નારદીયપુરાણ, વામનપુરાણ અને વરાહપુરાણ (જેમાના છેલ્લા બેના નામ વામન અને વરાહ એ વિષ્ણુના અવતાર ઉપરથી પડ્યા છે) તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના બીજા મોડા લખાયેલા પુરાણો છે

સ્કન્દપુરાણ, શિવપુરાણ, લિંગપુરાણ, અને મલિન્ધપુરાણ અથવા મલિન્ધપુરાણ એ શૈવ સંપ્રદાય તરફ પક્ષપાત ધરાવનારા અન્યો છે આમાના છેલ્લા બે પુરાણોમા વર્ણન બહુ થોડું છે એ પુરાણોનું સ્વરૂપ કર્મકાંડને લગતા અન્યોના જેવું વિશેષ છે આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમા પણ એક મલિન્ધપુરાણ વિષે કથન કરવામા આવ્યું છે

આ અદર પુરાણો સિવાય એજ જાતના અદર ઉપપુરાણો છે, તેની અદર કર્મકાંડને પ્રધાન પદ આપવામા આવ્યું છે, અને વર્ણનોને તેજન ગૌણ સ્થાન આપવામા આવ્યું છે

રામાયણ.

જે વખતે મહામારતના ગ્રન્થમા હજી ફેરફાર થયા કરતા હતા તે વખતે રામાયણના મૂળ ભાગને ચોક્કસ સ્વરૂપ મળી ચૂક્યું હતું એમ માનવાને જોકે (હવે પછી આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે) આપણી પાસે મળખૂત કારણો છે, તોપણ સંસ્કૃત સાહિત્યમા વીરચરિત કાવ્યોનો પાછલા સમયમા જે વિકાસ થયો તે રામાયણની સાથે વધારે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, તેને લીધે એ ગ્રન્થનું વર્ણન આપવાનું કામ અત્યાર સુધી આપણે મુસ્તરી રાખ્યું હતું

રામાયણનો જે ગ્રન્થ હાલ આપણા જોવામા આવે છે તેમા આશરે ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે, અને તેના સાત કાણ્ડ છે ત્રણ જુદી જુદી આવૃત્તિઓમા એ ગ્રન્થ સચવાઈ રહ્યો છે એક પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનની (અ), એક બંગાળાની, (બ), અને એક મુંબાઈની (ક) એમાની દરેક આવૃત્તિમા એક તૃતીયાશ જેટલા શ્લોકો ખીજી બે આવૃત્તિઓમા ન હોય એવા દીઠામા આવે છે મુંબાઈની આવૃત્તિમા ધણેખરે ઠંકાણે સાંથી વધારે જૂનો પાંડ સચવાઈ રહ્યો જોવામા આવે છે, કારણ કે ખીજી બે આવૃત્તિઓ કમશ ગૌડ અને વૈદર્ભની રીતિઓ જ્યા આગળ પ્રચલિત હતી ત્યાની છે એટલે એ આવૃત્તિઓમા ભાષા સમ્બન્ધી નિયમ-ભંગ જ્યા જ્યા થયતા ત્યા ત્યા તે સુધારી લેવામા આવ્યા છે. એ સ્થળો-મા રામાયણને એક કાવ્ય તરીકે જ ગણવામા આવ્યું છે મહામારતને એ પ્રમાણે નહોતું ગણવામા આવ્યું, તેનું કારણ એ કે થોડા સમયમાજ એ કાવ્યને ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થની પદ્ધતી પ્રાપ્ત થઈ હતી એવી રીતે રામાયણની આ બે પાછલી આવૃત્તિઓમા ફેટલાક સુધારા કરવામા આવ્યા છે, તોપણ મુંબાઈના પાંડની શોધિત આવૃત્તિ ઉપરાંત આ આવૃત્તિઓમા કંઈ પણ વિશેષતા નથી એમ માનવું એ બૂલભરેલું છે ત્રણે આવૃત્તિઓમા જે ફેરફાર જોવામા આવે છે તે એની રીતના છે કે જે વખતે દેશના જુદા જુદા ભાગમા એ કથા ઉતારવામા આવી અને એની રીને એને ચોક્કસ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે વખતે કથા કરનારાઓના મુખપરપરાપ્રાપ્ત પાઠોમા જે ફેરફાર હતા તે એ આવૃત્તિઓમા જળવાઈ રહ્યા હોય એવું અનુમાન થાય છે આવી રીતનું ચોક્કસ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી ખીજા કોઈ પણ ગ્રન્થની જેવી સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિ

એ ત્રણે આવૃત્તિઓની થઈ એ ત્રણે આવૃત્તિઓ ધણા પ્રાચીન સમયની હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ઇસ્વીસનના આડમાં તથા નવમા સૈકામાં લખાયેલા ગ્રન્થોમાં રામાયણમાંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હાલની ક આવૃત્તિને મળતી આવે એવી આવૃત્તિ તે વખતે પણ હતી, અને હાલની જ આવૃત્તિને મળતી આવે એવી એક ખીજી આવૃત્તિ પણ તે વખતે હશે વળી, રામાયણ-કથાસારમંજરી એ નામના દ્વિમેન્દ્રના કવિવચ્ચ સારગ્રન્થમાં મૂળ કથાને અનુમરોને કમલ તેના સાર આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે અગિયારમા સૈકાના મધ્યભાગમાં એ મંજરીના રચનારે જ આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો, અને કદાચ જ આવૃત્તિ પણ એણે પોતાના ઉપયોગમાં લીધી હશે એજ સૈકામાં ભોજ ડવિએ રામાયણચંપૂ એ નામનો ખીજો સારગ્રન્થ રચ્યો તેણે ધણુ કરીને ક આવૃત્તિનો ઉપયોગ કીધો હોય એવું અનુમાન થાય છે

પ્રિદ્વિસર જેકોબીએ સભાળપૂર્વક જે ગોષ્ઠોમાં કરી છે તેને પરિણામે એવું માલમ પડ્યું છે કે રામાયણનો ગ્રન્થ અગાઉ પાંચ કાણ્ડ- (૨-૬) નોજ બનેલો હતો સાતમો કાણ્ડ તો પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો એમાં કઈ પણ સંશય નથી, કારણ કે એક વખતે છૂટા કાણ્ડનો છેવટનો ભાગ એજ આખા કાવ્યનો છેડો હતો એમ ખુદજ જણાઈ આવે છે વળી, ખેલા કાણ્ડના ડેટલાક ફકરાઓ અને પાછલા કાણ્ડના કેટલાક ફકરાઓ એ બે પરસ્પરવિરોધી જણાય છે તે ઉપરાંત એમાં બે અનુક્રમણિકાઓ (૧) હેલા અને ત્રીજા અધ્યાયમાં) આપવામાં આવી છે તે બે જુદે જુદે વખતે રચાયેલી એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કારણ કે એમાંની એક અનુક્રમણિકામાં ૧ હેલા અને છેડા કાણ્ડ વિષે કઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી, અને તે ઉપરથી એ કાણ્ડ ઉમેરાયેલા ત્યાર પહેલા એ અનુક્રમણિકા રચાયતી હોતી જોઈએ એવું માલમ પડે છે. જે ભાગ મૂળ કાવ્યની શરૂઆતનો હતો એવું કિવાડું જણાઈ આવે છે તેને દ્વિતીય કાણ્ડના અનુસંધાનથી છૂટો પાડી નાખવામાં આવ્યો છે, અને હવે પ્રથમ કાણ્ડના પાંચમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં એને મૂકવામાં આવ્યો છે વળી મૂળ કાણ્ડની અદર કેટલાક અધ્યાય ધુસારી દેવામાં પણ આવ્યા છે પ્રિદ્વિસર જેકોબીએ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે કાવ્યની અસલ રચનામાં દરવામાં આવેલા આ સંધાના ઉમેરાઓ અસલ

રચનાની સાથે એવી શિથિલ રીતે જોડવામા આવ્યા છે કે જોડાણ આપણે ધણી સહેલાઈથી પારખી શકીએ જિયે તોપણ નિશ્ચય પ્રાચીન વિભાગ અને તેની અદર પાછળથી કરવામા આવેલો ઉમેરો એ બેકની વિચારશૈલી એકસરખી છે એટલે પ્રથમ ક્ષત્રિય વર્ણને માટે રચાયતી કવિતાને ફેરવીને તેને જુદુજ સ્વરૂપ આપી દેવાના હેતુથી એ ઉમેરાઓ કરવામા આવ્યા છે એવું માનવાને કોઈ પણ રીતનું ધરણુ નથી માત્ર લોકવૃત્તિને અનુકૂળ થવાના હેતુથીજ ગવૈયાનો ધધો કરનારાઓ તરફથી એ ઉમેરાઓ કરવામા આવ્યા હોય એ અનુમાન વધારે વાસ્તવિક લાગે છે રામાયણની અદરજ એવું કહેવામા આવ્યું છે કે પ્રથમ રામના બે પુત્ર કુશ અને લવ તરફથી મુખપરપગએ પ્રાપ્ત થયેલી એ કવિતા ગવૈયાનો ધધો કરનારાઓ તરફથી વીણા સાથે અથવા વીણા વગર ગાવામા આવતી કુશ અને લવ એ બે નામો કુશીલવ એટલે “ ગવૈયો ” અથવા “ નાટક બજવનાર ” એ સંસ્કૃત શબ્દને વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે સમજાવવાને માટેજ જોડી કાઢવામા આવ્યા છે રામાયણની જે ત્રણ આવૃત્તિઓ આપણા સમય સુધી ઉતરી આવેલી છે તે ઉત્પન્ન થઈ ત્યાર પહેલાથીજ નવા ઉમેરાઓને મૂળ અન્ધની અદર દાખન કરી દેવામા આવ્યા હતા, પણ મૂળ કાવ્ય રચાયુ અને પાછળથી તેની અદર ઉમેરાઓ થયા એ બેની વચ્ચે ધણો સમય ખાલી ગયેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે મૂળ કાવ્યમા અમુક ટોળીના નાયક તરીકે જે દીકામા આવતો હતો તે પાછળના ઉમેરાઓમા આખી પ્રજાના નાયક તરીકે, જનમહાજના નીતિવિષયક ઉંચામા ઉંચા આદર્શ તરીકે બદલાઈ ગયેલો જોરામા આવે છે, અને મૂળના પાત્ર કાણ્ડમા (થોડાક ધુસાડી દેવામા આવેલા ફકરાઓ બાદ કરીએ તો) મહામારતના કૃષ્ણની પેઠે માનવ વીર તરીકે જે જોવામા આવતો હતો તેને પહેલા અને છેલ્લા કાણ્ડમા દેવતાનું પદ પ્રાપ્ત થયું છે અને તેને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણવામા આવ્યો છે એ ઉમેરાઓમા એનો દેવતા તરીકેનો પ્રભાવ એ ઉમેરાઓ કરનારાઓના ચિંતામણી કદી પણ ખર્યો નથી વળી એ ભાગમા રામાયણનો ગ્યનાર વાલ્મીકિ તે રામના સમકાલીન પુરુષ તરીકે જોવામા આવે છે અને દ્રષ્ટા તરીકેનું માન અત્યારથીજ એને અપાવા મડાયું છે આરી રીતના કેરફારો થયા ત્યાગ પહેલા વચ્ચમા લાભો વખન ગયો હોવો જોઈએ એ અનુમાન ધણુ રામાયણિકજ છે

એ રામાયણ અધ્યોધ્યાના ઉદ્ધવાક વરણો જ્યા આગળ અમલ

ચાલતો હતો તે કૌમલ દેશમાં રચાયેલું એમ માનવાને મળખૂત કારણ છે, કારણ કે સાતમાં કાણ્ડના ૪૫માં અધ્યાયમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે વાલ્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ ગંગા નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર આવ્યો હતો વળી એ કવિને અયોધ્યાના રાજકુટુંબ સાથે પણ સમ્બન્ધ હોવો જોઈએ, કારણ કે સીતાને કાઢી મૂકવામાં આવી ત્યાર પછી તેણે એ કવિના આશ્રમમાં આશ્રય લીધો હતો ત્યાં આગળ તેના એ જોડકા બાળકોનો જન્મ થયો હતો, ત્યાં આગળજ તે બાળકો ઉછેરાઈને ન્હોટા થયા હતા, અને પાછળથી એની તરફથી રામાયણનું ગાન પણ એ બાળકોને ત્યાં આગળજ આપવામાં આવ્યું હતું એ ઉપરાંત, પહેલા કાણ્ડના પાંચમાં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે રામાયણનો અન્ય ઈકવાકું વશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો ત્યારે, અયોધ્યામાં સૂત લોકોની અંદર ઈકવાકું વશના વીર નર રામચન્દ્રના સમ્બન્ધમાં કેટલીક વાર્તાઓ ચાલતી હશે એ વાર્તાઓ ઉપરથી વાલ્મીકિએ પોતાનો એક જ સંજ્ઞાતીય અન્ય રચ્યો અને કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર રચાયેલું મહત્ત્વનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાવ્ય એજ હોવાથી એની પછીના માણસો તરફથી યોગ્ય રીતે “આદિકાવ્ય” એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું

* રામાયણ અને મહાભારત એ એમાં પહેલું કયું કાવ્ય લખાયું તે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે રામાયણની પદ્યરચના ઉપરથી તેમજ રામ અને સીતાના જ્ઞાનાન્તમાં બલગમ (હવલત) અને હથ (હિન્દુસ્તાનની ખતી) વિષેનું ઉપદેશ છે તે ઉપરથી એ કાવ્ય મહાભારતથી મોટું રચાયેલું હોતું જોઈએ એવું પ્રો. વેપરનું માનવું છે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓમાંથી જન્મેલા આયાના સુવારા તર- પક્ષપાતની નજરથી જોતા હતા ત્યોન એ ઉપ-માં વાનર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે આર્ય લોકો દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન તર- જગત વસના લાગ્યા તે -ઈ છેવટ પ્રાચીન સમયમાં હોય નહીં, તેથી રામાયણ વગરે મોટું રચાયેલું હોતું જોઈએ એવી વેપરની દલીલ છે ડૉ. ભાદાર-ર કહે છે કે “ રામનો અનંતાર કૃષ્ણના પહેલાં થયેલા ગણાય છે તેથી અને વાલ્મીકિને ‘આદિકવિ’ જાહેરવામાં આવે છે, તેથી ઘણા લોકો રામાયણનેજ પહેલું રચાયેલું માને છે, તોપણ પાણિનિ કે પતંજલિના અન્યોમાં એકલા મહાભારતના પાત્રોનાજ નામો જોવામાં આવે છે અને અમરસિંહ જોવા અર્ચીયીન લેખના નામમાં પણ વિપ્લવના અનેક નામોમાં કૃષ્ણાવતાર-નાજ વણા નામો આપરામાં આવ્યા છે પણ દગ્ધના પુત્ર રામનું નામ નથી આપરામાં આવ્યું એ નવાઈનું છે ” રામાયણ વહેતું લખાયાની તરફેણમાં કેટલીક મળખૂત દલીલો મિ. મેન્ડોનયે આ રુપે આપી છે

પછી એ કાવ્યને ગવેવાનો ધધા કરનારાઓએ-કુશીલવોએ-મોઢે કરવા માડ્યું અને દેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે તેઓ ભટકતા તે વખતે જાહેર મેળાવડાઓમાં તેઓએ એ કાવ્યની કથા કરવા માડી.

મહામારતની મુખ્ય વાર્તાને હજી ચોક્કસ ૨૧૩૫ મળ્યું નહોતું તે વખતથીજ રામાયણનો અસલ ભાગ તૈયાર થઈ ચૂક્યો હતો એમ જણાય છે, કારણ કે મહામારતના વીગ નરો વિષે રામાયણમાં કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું નથી ત્યારે રામની વાર્તા વિષે મહા-મારતના વધારે મોટા કાવ્યમાં ઘણું ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું છે વળી મહામારતના સાતમાં પર્વનો એક કકરો, જે પાંચમી ઉમેરવામાં આવેલો ગણી શકાય એમ નથી તેમાં—

“અપિ ચાપ પુરા ગીત શ્લોકો વાલ્મીકિના મુવિ”

આ મ્યોક વાલ્મીકિનો રચેલો છે એવું મુચરીને બે લીટીઓ ઉતારવામાં આવી છે અને એજ લીટીઓ રામાયણના છઠ્ઠા કાંડના કઈ પણ ફેરફાર વગર જેવામાં આવે છે આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે મહામારતને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું ત્યાર પહેલાંથી વાલ્મીકિનું કાવ્ય એક પ્રાચીન ગ્રન્થ તરીકે જનમડળમાં જાણીતું થયું હોય જોઈએ વળી મહામારતના ત્રીજા પર્વ (અધ્યાય ૨૭૭-૨૮૧)માં એક “રામો-પાશ્વાન” છે, અને તે રામાયણ ઉપરથીજ રચાયું હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એમાંના કેટલાક શ્લોકો વાલ્મીકિના શ્લોકો સાથે યોડાયેલા પણ મળતા આવે છે, અને મુંબાઈની આજ્ઞામાં સચવાઈ રહેલા રામા-યણ ગ્રન્થનું જ્ઞાન પોતાના વાચક વર્ગને છે એવું એ ઉપાખ્યાનનો રચનાર સમજતો હોય એમ એની લેખનપદ્ધતિ ઉપરથી જણાય છે

રામાયણ ક્યારે લખાયું તેનો નિર્ણય કરવાની બાબતમાં ખીજે એક અગત્યનો સવાલ ઔદ્ધ ધર્મના સાહિત્યની સાયેના એના સમ્યન્ધ વિષેનો છે હવે, રામની વાર્તા કઈક જુદા સ્વરૂપમાં દશરથજાતક એ નામની શુદ્ધતા આગળ જન્મ વિષેની એક પાલી ભાષાની વાર્તામાં જેવામાં આવે છે. એ જાતકમાં રામના પરાક્રમેનો પ્રથમ વિભાગ, એના અરણ્યના પરાક્રમેનો લગતો વિભાગજ આપવામાં આવ્યો છે, તેથી એ પ્રથમ વિભાગ દ્વિતીય વિભાગના કરતા વધારે પ્રાચીન છે એવું પ્રથમ દર્શને

જણામ તો તે ધણુ સ્વાભાવિક છે પણ વાર્તાનો દ્વિતીય ઐટમે લક્ષ-
યુદ્ધનો વિભાગ પણ દશરથજાતકના રચનારને જણ્યોતો હતો એવું
માનવાને પણ આધાર મળી આવે છે, કારણ કે વાલ્મીકિના કાવ્યમા
છેવટે રામ અને સીતાનો મેળાપ થાય છે, ત્યારે દશરથજાતકમા
ખીજી કહાણીઓની પેઠે દપતીના લક્ષ્મી વાર્તાનો છેડો આવે છે, અને
તેનીજ સાથે વાર્તાના મૂળ ગ્રન્થમા-જેના ઉપરથી દશરથજાતક રચાયું
તેમા-એ ખેના પ્રથમથીજ લમ થયલા એવું સૂચવનારા કથનો હતા એમ
પણ દશરથજાતકમા જે લખ્યું છે તે પરથી માલમ પડે છે એ
ઉપરાંત આ જાતકની અદરના ગદ્યવિભાગમા રામાયણના પ્રાચીન
વિભાગનો એક શ્લોક (૧, ૧૩૮) પાલી ભાષામા ઉતારાયલો જોવામા
આવે છે

રામાયણની અદરના અનુષ્ટુપ્ છન્દમા રચાયલા શ્લોકો પાછલા
સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યમા જેવા શ્લોકો હોય છે તેવાજ છે, પણ ઔદ્ધ
ધર્મના પવિત્ર ગ્રન્થોમા અનુષ્ટુપ્ છન્દ વાપરતી વખતે ધણી વધારે છટ
લેવામા આવી છે તે ઉપરથી, ખરેખર, એ ઔદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થો વધારે
પ્રાચીન છે એવું અનુમાન કદાચ કરવામા આવે પણ ખરૂં જોતાં એ
પાલી ભાષાના ગ્રન્થોમા એકદરે સંસ્કૃત સાહિત્યના અનુષ્ટુપ્ છન્દના
નિયમોનેજ વળગી રહેવામા આવ્યું છે, અને છન્દ વિષેના જે નિયમભંગ
થયલા એ ગ્રન્થોમા દીઠામા આવે છે તેનું ખરૂં કારણ તો એ જણાય છે
કે સાહિત્યના કામમા પાલી ભાષાનો ઉપયોગ તે વખતે નવોજ થવા
માંડયો હતો અને પાલી ભાષાના ગ્રન્થો તેના અસલ સ્વરૂપમા જોઈએ
તેવા સાચવી રાખવામા આવ્યા નહોતા એથી ઉલટું, ઔદ્ધ ધર્મના સાહિત્ય-
મા ગાર્ગી છન્દ, જે પાછલા સમયની સંસ્કૃત કવિતામા ધણી લોકપ્રિય

* “દશરથજાતક” રામાયણના મૂળ ગ્રન્થ ઉપરથીજ લખાયું હતું
એ વિચારના વિશેષ સમર્થનને માટે જુઓ. મિ. વૈદ્યનું “રામાયણ”, ૫
૬૯ ૭૪ પાનાના મૃત્યુને માટે વિલાપ કરતા પુરુષના સાન્નિધ્યને અર્થ
“દશરથ”ના મૃત્યુનો વૃત્તાન્ત “દશરથજાતક”મા આપવામા આવ્યો છે,
એટલે મૂળ ગ્રન્થમાની સીતાહરણ અને લક્ષ્મીયુદ્ધની હદીગત એ ગ્રન્થમા
ન આપવામા આવી હોય એ ધણુ સ્વાભાવિક છે રામાયણના દ્વિતીય
વિભાગનો વૃત્તાન્ત “દશરથજાતક”મા આપ્યો નથી, તે પરથી એ દ્વિતીય
વિભાગ મૂળ ગ્રન્થમા હતોજ નહીં, પણ હોમરના ગ્રાવ્ય ઉપરથી એ વિભાગ
પાછળથી “રામાયણ”મા દાખલ કરવામા આવ્યો હતો એમ સિદ્ધ થતું નથી

થઈ પડ્યો હતો, પણ જે હજી રામાયણ-મહાભારતમાં દીકામાં આવતો નથી તે પ્રાચીન સમયથીજ વપરાવા માડ્યો હતો

બુદ્ધને વિષે જોમાં કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવો ફકરો રામાયણમાં એકજ છે, અને તે પણ પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલો હોય એવું મ્હણે જણાઈ આવે છે આ ઉપરથી બૌદ્ધ ધર્મની સાથે રામાયણનો કેરી રીતનો સંબંધ છે તે વિષેના પ્રમાણોની એકઠેર તુલના કરતા, મૂળ રામાયણ બૌદ્ધ ધર્મના પહેલા રચાયેલું હોયું જેમ્ને એ અનુમાન વધારે વાસ્તવિક લાગે છે

રામાયણના રચનારને યવન લોકો વિષે કઈ જ્ઞાન હતું કે નહીં એ પ્રશ્ન પણ, નિમશય, રામાયણ રચાયેલાની તારીખના નિર્ણય માટે ઘણો અગત્યનો છે રામાયણનું કાવ્ય તપાસતા આપણને માલમ પડે છે કે એની અદર યવન લોકો વિષે જેજ રચણે કથન કરવામાં આવ્યું છે, એક પ્રથમ કાણ્ડમાં અને બીજા ચતુર્થ કાણ્ડનો એક અધ્યાય, કે જે પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલો છે એવું પ્રોફેસર જૈકોબીએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે, તેમાં આ ઉપરથી એકજ અનુમાન નીકળી શકે છે, અને તે એ છે કે મૂળ કાવ્યમાં જે ઉમેરાઓ કરવામાં આવેલા તે ઈ સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પછી થોડા વખત બાદ કરવામાં આવેલા હોવા જેમ્ને. રામાયણની વાર્તામાં યવન લોકોની વાર્તાઓના પરિચયની અસર થયેલી છે એવી પ્રોફેસર વેબરની જે ધારણા છે* તેને માટે જેમ્ને એવો

* એ ધારણા બાદી છે એવું દર્શાવવા માટે કાશિનાથ ત્રિપાઠી દેવન તરફથી “Was the Ramayana copied from Homer?” એ નામનો એક વિદ્વતાભરેલો લેખ લખવામાં આવ્યો હતો હાલ એક અમેજી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે - “Rama and Homer” - તેમાં પ્રો. વેબરનાથી તદ્દન ઉલટોજ મત દર્શાવવામાં આવ્યો છે, અને હોમરે રામાયણ ઉપરથી પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હતું એવું જણાવવામાં આવ્યું છે પાણિનિ અને કાત્યાયનના વખતમાં રામાયણની કથા સુપ્રસિદ્ધ હતી અને પાણિનિએ “કૌસલ્યા” - “કૈકેયી” એ શબ્દો વિષે જે સૂત્રોમાં ખુલાસા પણ આપ્યા છે રામાયણનો મૂળ ગ્રંથ બુદ્ધના પહેલાનો હોવા જેમ્ને એ મતની તરફેણમાં અનેક આંતર પ્રમાણો આપી ગયાય તેમ છે (જુઓ વૈદ્યન “રામાયણ”) એટલે હોમરનું કાવ્ય એ ગ્રંથની પછીજ લખાયું એમાં સંશય નથી બૌદ્ધ ધર્મનું “દશરથજાતક” પણ એ મૂળ ગ્રંથ ઉપરથીજ લખાયું હોયું જેમ્ને

આધાર જણાતો નથી, કારણ કે, સીતાનું હરણ અને ભાનુનું યુદ્ધ એ બનાવ અને હેલનનું હરણ અને ટ્રોયનું યુદ્ધ એ બનાવની વચ્ચે કંઈ ખરેખર સરખાપણું નથી વળી, સીતાને મેળવવાને માટે રામે એક મજબૂત ધનુષને વાકુ વાળ્યું એ જ્ઞાન્ત શ્રુતિસિદ્ધાન્ત પરાક્રમે ઉપરથી લેવાયેલો છે એમ માનવાને પણ કંઈ પૂરતું કારણ નથી એવા હેતુને માટે એવજ પરાક્રમે કરાયાની વાર્તાઓ યવન સિવાય બીજી પ્રજાઓના કાવ્યસાહિત્યમાં પણ જોવામાં આવે છે, અને એવી વાર્તાઓ સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી.

રામાયણમાંથી પૂર્વ હિન્દુસ્તાનની તે સમયની રાજકીય સ્થિતિ વિષે આપણને જે માહિતી મળે છે તે એ અન્ય ક્યારે રચાયેલો હતો એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં ઠંકડે વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. પ્રથમ તો એ વાત છે કે ખાટલિપુત્ર (પટના) એ નગર વિષે રામાયણમાં કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી કાલાસોક રાજ, જેના વખતમાં વૈશાલી આગળ આવ્યું છે ઇસ પૂર્વે ૩૮૦ વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની બીજી સભા મળી હતી, તેણે એ નગર સ્થાપ્યું હતું, અને મિગ્સથનિસના સમય (ઇસ પૂર્વે ૩૦૦) સુધીમાં એ નગર હિન્દુસ્તાનની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર થઈ પડ્યું હતું રામાયણના પ્રથમ કાણ્ડના ૩૫માં અધ્યાયમાં, એ નગર જ્યાં આગળ હતું તે સ્થળથીજ રામને જતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને (૩૨-૩૩ અધ્યાયમાં), રામાયણની કીર્તિ કૌસલ દેશ, કે જ્યાં એ અન્ય ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનાથી કેટલે દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી તે દર્શાવવાને માટે પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના કૌશામ્બી, કાન્યકુબ્જ, કાંપિલ્ય વગેરે અનેક નગરો સ્થાપ્યા વિષે કવિએ ખાસ લખ્યું છે, પણ તેમાં ખાટલિપુત્ર વિષે બીલકુલ લખ્યું નથી એ નગર જે તે વખતે અસ્તિત્વમાં હોત તો એના વિષે કથન કરવામાં ન આવે એવું કદી પણ ખતત નહીં.

વળી એ વાત પણ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે કૌસલની રાજધાનીને માટે મૂળ રામાયણમાં હમેશા “ અયોધ્યા ” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે ત્યારે બૌદ્ધ લોકો, જૈન લોકો, યવન લોકો, અને પતંજલિ હમેશા એને માટે “ શકેત ” એ શબ્દ વાપરે છે હવે રામાયણના છેલ્લા કાણ્ડમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવ્યું

છે કે રામના પુત્ર હવે પોતાના રાજ્યનું મુખ્ય સ્થાન આવસ્તીમાં રાખ્યું રામાયણના પ્રાચીન વિભાગમાં આવસ્તી નગર વિષે બીલકુલ કથન કરવામાં આવ્યું નથી, અને જુદા વખતમાં કૌસલ દેશનો રાજા પ્રસેનજિત આવસ્તીમાં રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાય છે આ સર્વ ઉપરથી આપણે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર આવીએ છીએ કે જે સમયે અયોધ્યાનું પ્રાચીન નગર છોડી દેવામાં આવ્યું નહોતું પણ હજી તે કૌસલ દેશનું મુખ્ય નગર ગણાતું હતું, જે સમયે “સ્ટ્રાકેટ” એવું નવું નામ એ નગરને બીલકુલ મળ્યું નહોતું, અને જે સમયે રાજ્યનું મુખ્ય મથક એ નગરથી ખસેડીને આવસ્તી આગળ લઈ જવામાં આવ્યું નહોતું તે સમયે રામાયણનો અસલ ભાગ રચાયો હોવો જોઈએ

વળી, પ્રથમ કાણડના પ્રાચીન વિભાગમાં મિથિલા અને વિશાલા એ બે નગરને જુદા જુદા રાજાના તાબામાં રહેનારા જોડિયા નગર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે પણ આપણે જાણીએ છીએ કે જુદા સમય સુધીમાં તો એ બે નગરો એકઠા મળી જઈને તેનું વૈશાલી એ નામનું પ્રખ્યાત નગર થયું હતું અને ત્યાં આગળ તે વખતે રાજ્યની સત્તા એક અમુક રાજાના હાથમાં નહીં, પણ યોગેશ્વર આગળ પડતા માણસોના હાથમાં હતી

રામાયણની અદ્ય જે રાજકીય સ્થિતિનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અમુક સાકડા પ્રદેશ ઉપરજ રાજ્ય ચલાવનારા કુલપતિઓના જેવો અમલ તે વખતે ચાલતો હતો એવું માલમ પડે છે, અને એથી વધારે મહત્વના રાજ્યોનું અસ્તિત્વ એ સમયે બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી. એથી ઉલટું, જરાસંધ નામના સમર્થ રાજાના તાબામાં પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના જે મુલકો હતા અને જેમાં મગધ સિવાય બીજા અનેક દેશોનો સમાવેશ થતો હતો તેના વિષે મહામારતના કવિઓએ જે કથન કર્યા છે તેમાં ઇ. સ. પૂર્વના ચોથા સૈકાની રાજકીય સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પડેલું જોવામાં આવે છે ઉપરની સઘળી દલીલોનો સામટો વિચાર કરતા, રામાયણનો મુખ્ય વિભાગ ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ વર્ષ કરતા વધારે મોડો રચાયો નહીં હોય, અને પાછળથી કરવામાં આવેલા વિશેષ નવીન ઉમેરાઓ ધણખરૂં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં નહીં થયા હોય પણ ત્યાર પછી થયા હશે, એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા વગર આપણને ચાલતું નથી.

આ નિર્ણયને રામાયણની ભાષા ઉપરથી કંઈ ટેકો મળતો હોય એવું પ્રથમ દર્શને આપણને જણાતું નથી, કારણ કે મુંબાઈની આવૃત્તિની આર્ષ ભાષા, જે ખરૂં જોતા મહામારતની ભાષા સાથે એકતા ધરાવે છે, તે પાણિનિના કરતા વધારે મોડા સમયની હોય એવી જણાય છે અને પાણિનિએ એ ભાષા વિષે પોતાના અન્યથા કંઈ પણ કહ્યું નથી પણ એ સઘળું છતાં, રામાયણનો અન્ય પાણિનિના સમય કરતા વધારે મોડોજ લખાયેલો છે એવું કંઈ ચોક્કસ સિદ્ધ થતું નથી કારણ કે પાણિનિ તો “શિષ્ટ જનોની, એટલે બ્રાહ્મણોની વધારે સુધરેલી સંસ્કૃત ભાષા વિષેજ ચર્ચા ચલાવે છે, અને એ ભાષાને ભટકતા ગવૈયાઓની જનમડળમાં વિશેષ પ્રચાર પામેલી ભાષા કરતા પ્રાચીનતાનો વિશેષ રમ લાગ્યો હોય તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે હવે અશોકના મુદ્રાલેખના સમયમાં, અથવા પાણિનિ થઈ ગયાને અડધા સૈકા કરતા વધારે વખત બાગ્યે થયો હશે એટલામાં, હિન્દુસ્તાનના જે પ્રદેશમાં રામાયણ રચાયું તે પ્રદેશમાં પ્રાકૃત એ લોકભાષા થઈ ચૂકી હતી આ કારણથી રામાયણનું લોકમાં પ્રચાર પામવાને માટેજ રચાયેલ કાવ્ય, જે સમયે પાણિનિ થઈ ગયો તે મોડા સમયમાં રચાયું હોય એ ખીલકુલ સંભવિત નથી, કારણ કે એ સમયે તો સાધારણ લોકો એ ભાષા સમજતા પણ ભાગ્યેજ હશે રામાયણની ભાષા પાણિનિના કરતા વધારે અર્વાચીન હોય તો પાણિનિના વ્યાકરણની અસર એ અન્ય ઉપર કેમ ન થયા પામી તેનો પણ ખુલાસો આપવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે વાલ્મીકિના કાવ્ય જેવી રચના થનાથી વીચરિત કાવ્યોની ભાષાને લોકમાં વધારે પ્રાચીન સમયથી પ્રચાર મળી ચૂક્યો હોય એ વધારે સંભવિત છે સંસ્કૃત કાવ્યોને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ રાખીને એકબીજાની સાથે તપાસી જોવામાં આવે તો ઘણુંખડ માલમ પડશે કે ભાષાની બાબતમાં પ્રાચીન વીચરિત કાવ્યોની સાથે એ કાવ્યોને વધારે માઠો સંબંધ છે અને સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેના કરતા પાણિનિના ધોરણથી એ કાવ્યો વધારે જુદા પડે છે

નક્ષીની માખતમાં, અમલના સાદા લોકગીતોના કગ્તા રામાયણની ઝેવી ઘણી જુદી જણાઈ આવે છે અમલના લોકગીતોમાં વાર્તાનેજ પ્રધાન પદ આપવામાં આવતું અને તેના બાહ્ય સ્વરૂપને ઝાણુ રચાન આપવામાં આવતું, પણ અહીં તેમ નથી. વાલ્મીકિના અન્યમાં અનેક

ઉપમાઓ જોવામા આવે છે, અને ધણે ઠેકાણે એકની એકજ વસ્તુને માટે અનેક ઉપમાઓ સામટી વાપરવામા આવી હોય છે વળી ઉપમાને મળતો આવતો રૂપક (ઉ. “ચરણક્રમળ”) એ અલંકાર પણ ધણી વખત એણે બહુ ચતુરાધી વાપર્યો છે, અને એ મિરાય, પાછલા સમયના સંસ્કૃત કાવ્યોમા સાધારણ ચર્ધ પડેલા બીજા અલંકારો પણ કવચિત્ કવચિત્ એણે વાપર્યા છે એ ઉપરાત, વર્ણનશૈલીમા પણ પાછલા સમયના સંસ્કૃત કાવ્યોની સાથે રામાયણનો અન્ધ કેટલુક સરખાપણુ ધરાવે છે ખરેખર પાછલા સમયના કાવ્ય સાહિત્યનો ઉપકાળ ને રામાયણ વડે સૂચવાય છે, અને વાલ્મીકિના અન્ધની કથા કરનરાઓદ્ધાર ને કળા ઉતરી આવેલી તે એ કાવ્યોદ્ધારા આગળ વધેલી હોય એ પૂરેપૂરું સભવિત છે મહાકવિઓ જ્યારે વાલ્મીકિને માટે “ આદિકવિ ” એ શબ્દ વાપરે છે ત્યારે પાછલા સમયના કાવ્યસાહિત્યની સાથેનો રામાયણનો સંબંધ એ શબ્દ વડે સ્પષ્ટ રીતે સૂચવાતો હોય એવું આપણા જોવામા આવે છે

મૂળના પાંચ કાણ્ડમા રામાયણની જે વાર્તા આપવામા આવી છે તેના ચોખ્ખા બે વિભાગ પડી શકે છે તેમાના પ્રથમ વિભાગમા અયોધ્યા આગળ દશરથ રાજાની દરબારમા બે લા બનારો અને તેના પાં જામની હકીકત આપવામા આવી છે આ વિભાગમા પોતાના પુત્રને રાજગાદી ઉપર બેસાડવાને માટે એક રાણી તરફથી કરવામા આવેલી ખટપટોનો કેવળ સ્વાભાવિક અહેવાલ આપણી આગળ રજુ કરાયેલો આપણે જોઈએ છીએ એ વર્ણનમા કોઈ પણ પ્રકારનું રૈચિત્ર્ય નથી, તેમજ કોઈ આગતી દત્તકથાના આધાર ઉપરથી એ વર્ણન આપવામા આવ્યું હોય એમ પણ નથી વૃદ્ધ રાજાના મરણ પછી રાજધાનીના નગરમા રામનો ભાઈ ભૂત પાછો આવ્યો એટલેથીજ ને એ કાવ્યને અંત આવતો હતો તો એક ઐતિહાસિક ગાથા તનીકેજ એ કાવ્યને ગણી શકાત કારણ કે ઈદવાક, દશરથ, અને રામ એ પ્રખ્યાત અને સમર્થ રાજાઓના નામ જુદાજુદામા પણ જોવામા આવે છે, જોકે ત્યાં આગળ એ માણસો એકબીજાની સાથે કોઈ પણ રીતનો સંબંધ ધરાવતા હોય એવું જોવામા આવતું નથી.

બીજા વિભાગનું સ્વરૂપ તદન જુદાજ પ્રકારનું છે દત્તકથાઓનો આધાર લઈને એ વિભાગ રચાયેલો છે, એટલે એમા અમતકાર

અને વૈચિત્ર્યનું પ્રધાનપણ જોવામાં આવે છે એ વાર્તાના રહસ્ય વિષે જૂનામાં જૂનો સિદ્ધાન્ત હોંસન સાહેબનો હતો, અને તે એ હતો કે દક્ષિણના પ્રદેશોને જીતવાનો આર્ય લોકોનો પ્રથમ પ્રયત્ન આલકારિક મંદરપમાં રજુ કરવાને માટે એ વાર્તા રચાયેલી છે પણ રામાયણમાં કોઈ પણ દેકાણે દક્ષિણમાં આર્ય લોકોનું રાજ્ય રામે સ્થાપ્યું એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું નથી, તેમજ એવું તાજ્ય સ્થાપવાનો એનો હેતુ હતો એમ માનવાને પણ આખા ગ્રંથમાંથી આપણને બીલકુલ આધાર મળી શકતો નથી વેબરે પાછળથી એનો એજ વિચાર કંઈક જુદા મંદરપમાં મૂકીને દર્શાવ્યો હતો એના કહેવા પ્રમાણે, આર્ય લોકોનો સુધારો દક્ષિણ સુધી અને લંકા સુધી ફેલાયા તેનો ખુલાસો આપવાને માટે રામાયણ લખાયું હતું પરંતુ આ તકને પણ રામાયણની અદ ના કોઈ પણ વચનોનો આધાર મળી શકતો નથી, કારણ કે રામે લંકા ઉપર ચઢાઈ કીધી તેને પરિણામે દક્ષિણની સામાજિક સ્થિતિમાં કંઈ પણ ફેરફાર અથવા સુધારો થયો એવું રામાયણમાં કોઈ પણ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું નથી દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણોના આગ્રમે જોવામાં આવે છે એ ઉપરાંત દક્ષિણના પ્રદેશ વિષે કવિને ઈર્ષ્ય પણ વધારે માહિતી હોય એમ જણાતું નથી એ સિવાય તો રાક્ષસો અને એવા કલ્પિત પ્રાણીઓનોજ એ ભૂમિમાં નિવાસ હતો એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે, જે ભૂમિનો પોતાનો કંઈ પણ પરિચય ન હોય તેના સમ્મન્ધમાં એના એવી રૂબરૂનાઓ કરવામાં હિન્દુસ્તાનના વનનીઓની કુશળતા જણીતી છે

રામાયણમાં એવું કોઈ પણ રૂપક (allegory) છેજ નહીં, પણ હિન્દુસ્તાનની દત્તકથાઓને આધારે એ કાવ્ય લખાયું છે એવો જોકોથી સાહેબનો અભિપ્રાય છે તે ઘણો વધારે વાસ્તવિક જણાય છે આ વિચાર પ્રમાણે, રામાયણનો બાળે વિભાગ તે વેદની એક દુલોકની દત્તકથાને યૃતીયોકના પરાક્રમોના વર્ણન તરીકે ફેરવી નાખ્યાથી થયો છે એમ ઝહી શકાશે એવી રીતે એક દત્તકથા અસલ અમુક મંદરપમાં હોય તેને કોઈ જુદાજ મંદરપમાં મૂકવામાં આવે એવું ઘણી વાર અને છે સ્વીકારો વૃત્તાન્ત તે પણ ઋગ્વેદની નામે જોઈ શકાય એમ છે. કારણ કે હજી ખડવાથી જમીનમાં પડેલી ચાસને માટે ચેતનત્વ-

નું આશીર્વાદ થવાથી દેવી તરીકે એનું આવાહન કરવામાં આવેલું
 ઋગ્વેદમાં આપણે જોઈએ છીએ. કેટલાક મુદ્ધસૂત્રોમાં પણ ખેડાયલી
 જમીનની દેવતા તરીકે એ આપણા જોવામાં આવે છે અતિ સાંદર્ભ-
 વતી સ્ત્રી તરીકે એ સૂત્રોમાં એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને ઇન્દ્ર
 અથવા પર્જન્યની સ્ત્રી તરીકે એને ગણવામાં આવી છે સીતાની
 ઉત્પત્તિ આવી રીતે થયેલી તેનું સૂચન રામાયણની અદરજ થયેલું છે.
 કારણ કે (૧,૬૦) જનક રાજ એક વખતે ખેતર ખેડતા હતા તેવામાં
 પૃથ્વીમાંથી સીતાની ઉત્પત્તિ થઈ એવું જણાવવામાં આવ્યું છે, અને
 આખરે પણ પૃથ્વીમાતાના ઉદરમાં એ અયોધ થઈ જાય છે (૭,૬૭)
 એનો પતિ, રામ, તે બીજો કોઈ નહીં પણ ઇન્દ્રજ છે, અને દેવોના
 ઉપરી રાવણની સાથેનું એનું યુદ્ધ તે ઋગ્વેદની ઇન્દ્ર-વૃત્રની લડાઈ
 વિષેની કથાનું જ નવું સ્વરૂપ છે રાવણના પુત્રનું નામ ઇન્દ્રજિત (ઇન્દ્રને
 જીતનારો) અથવા ઇન્દ્રશત્રુ (ઇન્દ્રનો શત્રુ) છે તે ઉપરથી આ વિ-
 ચારને વિશેષ ટેકો મળે છે, કાણ કે ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્રજિત અને ઇન્દ્ર-
 શત્રુ એ બે નામમાંથી ઇન્દ્રશત્રુ એ નામ વૃત્રના સમ્પન્ધમાં ઘણીઓ
 વાર વાપરવામાં આવ્યું છે રાવણનું ખાસ પરાક્રમ—સીતાનું હરણ—
 તેને મળતો આવે એવો વૃત્તાન્ત ઋગ્વેદમાં જો ગાયો ઇન્દ્રે પાઞ્ડી
 મેળવી તે ચોરાયાનો છે વાદરાઓનો સરદાર અને સીતાને મેળવવા
 માટેની ચઢાઈમાં રામનો મદદગાર હનુમાન તે વાયુનો પુત્ર છે અને
 તેનું બીજું નામ મારુતિ છે, અને સીતાને શોધી કાઢવાને માટે હજારો
 ગાઉ સુધી હવામાં ઊડતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે આ ઉપરથી
 વૃત્રની સાથેના યુદ્ધ વખતે મરતોએ ઇન્દ્રને જો મદદ કરી હતી તેના
 અને ઇન્દ્રના દૂત તરીકે સ્વરમાં નામના કૂતરાએ રસાતળની પેલી પાર
 જઈને ગાયોને શોધી કાઢી હતી તેના સંસ્કાર કદાચ આ હનુમાનના
 વૃત્તાન્તમાં જળવાઈ રહ્યા હશે એવું જણાય છે સીતા કેદી તરીકે રહેતી
 હતી તે વખતે એને સાન્વન આપનારી રાક્ષસી તરીકે સ્વરમાં નામ
 પણ રામાયણમાં પાછું જોવામાં આવે છે હનુમાનનું નામ સસ્કૃત છે
 તેથી એ પાત્ર હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ ઉપરથી નહીં લેવાયું હોય
 એમ જણાય છે હાલના વખતમાં હિન્દુસ્તાનના સમ્રાજા ગામડાઓમાં
 હનુમાનની પૂજા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ દેવને કૃષિકર્મ(ખેતી)ની
 સાથે કંઈક સમ્પન્ધ હશે અને એ વર્ષાઋતુનું સન્ન હશે એવી પ્રાકૃતિક

જોકોળીની કલ્પના કથક વાસ્તવિક જણાય છે.”

રામાયણની મુખ્ય વાર્તા દશરથ એ પ્રતાપી રાજાના અમલ દરમ્યાન અયોધ્યા નગરીની શી સ્થિતિ હતી તેના વર્ણનથી શરૂ થાય છે એની ત્રણ સ્ત્રીઓ, કૌશલ્યા, કૈકેયી, અને સુમિત્રાને કમલ રામ, ભરત, અને લક્ષ્મણ એ પ્રભાણે પુત્રો હતા રામના લગ્ન વિરેહના ગળ જનકની પુત્રી સીતા સાથે થયા હતા દશરથને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પાસે આવતી હોય એવું જણાયાથી એક દિવસે રામને યુગ્મ / તરીકે સ્થાપ વાનસ્થિતિ આપી એક ન્હોટી સભા આગળ એણે જાહેર કરી નામના ઉપર લોકોને ધણો પ્રેમ હતો તેથી આ સમાચાર સાંભળીને સર્વે ધણો આનંદ થયો એ દરમ્યાન કૈકેયીના ગનમાં પોતાના પુત્ર ભરતને રાજગાદી મળે એવી ઇચ્છા થઈ આવી, અને “દારી ઇચ્છામાં આવે તે એ વાના તુ મારી પાસે માગશે તો તે હું તને આપીશ” એવું વચન રામએ એક વખતે એને આપ્યું હતું, પછી ૬૪ સુધી એ રામને એવું નામ લીધો નહોતો તે વાતનું એણે રામને સ્મરણ કરાવ્યું આખરે દશરથ

* રામાયણની અદર જે જ્ઞાનંત આપવામાં આવે છે તે ૩૫૦ તરીકે અથવા ૮૮૫૦ દત્તકથા તરીકે ન ગણતા અત્યુક ઐતિહાસિક બનાવને આધારે અપાયેલો ગણવેલો એવો પણ એક મત છે રામે ૬૬. ઉપર ખરેખર ચઢાઈ કરી હતી એવું કેટલાક તરફથી જહેવામાં આવે છે “રામવંશી નામના એક પુસ્તકમાં તો શ્રી રામચંદ્રે ભગવાન વિષ્ણુની પૂર્વે ૧૮૪૪ વર્ષ ઉપર ક્યો અમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે અને તે ઉપરથી ઇસ પૂર્વે ૨૩૭૦ની સાલ । શ્રી રામ ૬૬ કા ગયા અમ સિદ્ધ થાય છે ” એવું રા. વામન । વ સોમનારાયણ દલાલ બી એ જ મહેલે ચોથી સાહિત્ય પત્રિકા આગળ વચા-યલા એક નિબંધમાં જણાવ્યું હતું ઇસ પૂર્વે ૨૭૦ જેટલા પ્રાચીન સમય માં આર્ય લોકો ઠેક ઠેકા સુધી પહોંચી ગયા હતા એ વાત ઐતિહાસિક પ્રમાણથી સાબીત કરી શકાય એવી છે ખરી ? એક હિન્દુસ્તાનના જ્યોતિષી એ ભકાના યુદ્ધને માટે ઇસ પૂ. ૧,૨૫,૬૭ ૧૦૧ જેટલો પ્રાચીન સમય જણાવ્યો છે, ત્યારે ટૅનજોય વ્હીલરે ઇસ્વીસનના દસમા સેકામાં ૬૬ કાનું યુદ્ધ થયું હતું એવું જણાવ્યું છે । વિષ્ણુપુરાણને આધારે રામ અને કૃષ્ણની વચ્ચે ૩૫ રાજાઓ થઈ ગયા હતા એવું મિ. અલ્ફ્રેડર કહે છે, અને મહા-ભારતના યુદ્ધને માટે ઇસ પૂ. ૩૧૦૧નો સમય આપણે સ્વીકારીએ તો રામ ઇસ પૂ. ૩૮૮૧ માં થઈ ગયા હોવા જોઈએ, અથવા એજ વિષ્ણુપુરાણને આધારે તિલકે ઠેરવેલો ઇસ પૂર્વે ૧૫૦૦નો સમય કૃષ્ણનો મણીએ અને રામ તથા કૃષ્ણ વચ્ચે ૭૮૦ વર્ષનું અંતર ગણીએ તો રામ-આપણે ઇસ પૂર્વે ૨૨૮૦ માં મૂકીશું

એની જે કઈ ઇચ્છા હોય તે તમ કરવાનું વચન આપે છે એટલે “હરત-
ને રાજગાદી આપો, અને રામને ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ કરાવો”
એવું એ રાજાની પાસેથી માગે છે આ માગણી પાછી ખેંચી લેવાને
માટે રાજા એને ધણું ધણું વીનવે છે પણ એ એકની બે થતી નથી,
અને રાજાની આખી રાત નિદ્રા વગરની જાય છે બીજો દિવસે, રામનો
અભિષેક થયાનો હોય છે તે વખતે હજારો એને પોતાની પાસે બોલાવે છે
અને ઉપગ્રા સમાચાર કહે છે રામ શાન્ત ચિત્તથી આ મમાચાર સાંભળે
છે અને બાપની આજ્ઞા માનવી એ મ્હોટામા મ્હોટું કર્તવ્ય છે એમ
સમજીને તે પ્રભાતે કરવાને એ તૈયાર થાય છે સીતા અને લક્ષ્મણ
એ બેઉ પણ એના સુખદુઃખમા સરખો ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કરે છે અને
એ જાય છે તેની સાથે તે બેઉ પણ વનમા એની સાથે જાય છે. પહેલા
વૃદ્ધ રાજા પુત્રવિયોગથી અત્યન્ત ખિન્ન થઈને કૈંકેયીથી દૂર રહે છે અને
પોતાના બાકીના દિવસોમા રામની માતા કૌશલ્યાની સાથે રહીને આખરે
પોતાના વનવાન ભોગવતા પુત્રને માટે વિનાય કરતો કરતો એ મરણ
પામે છે. એ દરમ્યાન સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે હૃદયકારણમા રામ
સુખ અને શાન્તિમા મ્હેતા હોય છે વૃદ્ધ રાજાનું મરણ થતા હરત,
જે આ વખતે પોતાને મોસાળ રહેતો હતો, તેનું રાજગાદી લેવાનું કહે-
વામા આવે છે એક ઉદાગ પુરુષને શોભે તેવા કોધની સાથે રાજગાદી
લેવાની એ ના પાડે છે અને રામને અયોધ્યામા પાછા લાવવાને માટે
એ હૃદયકારણ તરફ નીકળી પડે છે પોતાના બાઈની વિનંતિથી જોકે
રામના મન ઉપર બધી અસર થાય છે તેપણ વનવાસની પ્રતિજ્ઞા પોતે
પાળવીજ જોઈએ એ વિચારને લીધે અયોધ્યા પાછા આવવાની એ
ના કહે છે. એણે પોતાના તરફથી રાજ્ય હરતને સોંપ્યું છે તેના ચિદ્ધ
તરીકે પોતાની પાડુકા હરતને સોંપે છે પછી હરત અયોધ્યા તરફ
પાછો વળે છે, રામની પાડુકા સિંહાસન ઉપર મૂકે છે તેના ઉપર છત્ર
ધરે છે, અને તેની પાસે બેસીને સઘળી રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે છે અને
ન્યાય ચૂકવે છે

હૃદયકારણમા જે વિકરાળ રાક્ષસો વસતા હતા અને ત્યાંના
ઋષિમુનિઓને યજ્ઞયાગાદિ ધર્મકૃત્યોમા હેરાન કરતા હતા તેની સાથે યુદ્ધ
કરવાનું કામ હવે રામે કરવા માડ્યું અમરત્ય ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે
મન્દ્રના આયુધ મેળવીને એણે સફળ યુદ્ધ અમાનવા માડ્યું, અને એ

યુદ્ધમાં હજારો રાક્ષસોને એણે મારી નાખ્યા. એ રાક્ષસોનો સરદાર રાવણ એના ઉપર ચીડવાય છે અને વેર લેવાનો નિશ્ચય કરે છે. પોતાના એક અનુચરને એ સુવર્ણનો મૃગ બનાવે છે અને એ મૃગ સ્ત્રીતાના જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીતાની વિનંતિ માન્ય કરીને રામ અને લક્ષ્મણ એ હરણની પાછળ પડ્યા હોય છે. તે વખતે એક સાધુનો વેષ લઈને રાવણ સ્ત્રીતાની પાસે આવે છે, તેને જોર જીલ્લમથી લઈ જાય છે, અને તેના મુકામનું રક્ષણ કરનાર જટાયુ નામના યૃદ્ધરાજને ધાયલ કરે છે. પાછા ફરતા રામને અત્યંત ખેદ અને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ યૃદ્ધરાજના શબ્દોને એ અગ્નિદાહ દેતો હોય છે. તેવામાં ચિતામાંથી એક અવાજ નીકળે છે તે શત્રુને કેવી રીતે હરાવી શકાય અને સ્ત્રીતાને કેવી રીતે પાછી મેળવી શકાય તેનો રસ્તો એને સૂઝાડે છે. હવે વાનરોના ઉપગ્રીઓ હનુમાન્ અને સુગ્રીવ એ બેની સાથે એ ગાઢ મૈત્રીનો સમ્બન્ધ બાંધે છે. એમના સુગ્રીવની મદદથી વાલી નામના સમર્થ વાનરને એ હણે છે. એ દરમ્યાન દરિયો ઝોળગીને હનુમાન્ લંકાનો ખેટ, કે જ્યાં રાવણનો મુકામ હતો, ત્યાં આગળ સ્ત્રીતાની શોધને માટે પ્હોચી જાય છે. અહીં એક વૃક્ષવાટિકામાં ખિન્ન હૃદય સાથે બટકતી સ્ત્રીતા એના જોવામાં આવે છે અને “તારો છૂટકારાનો સમય પામે આવ્યો છે” એવું એ સ્ત્રીતાને જણાવે છે અને રાક્ષસોને હાથ પછી એ પાછો રામની પાસે આવે છે અને તેને સધળી હકીગત કહે છે. યુદ્ધ કરવાની યોજના હવે તૈયાર કરવામાં આવે છે. સમુદ્રના દેવની મદદ વડે કરીને લંકા સુધીનો સેતુ બાંધવાનો ચત્રાચાર વાદરાઓ કરી બતાવે છે. પછી રામ સેતુ ઉપર થઈને પોતાની સેનાને લઈ જાય છે, રાવણને હણે છે, અને સ્ત્રીતાને પાછી મેળવે છે. અગ્નિમાંથી પસાર થઈને સ્ત્રીતા પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરી આપે છે. પછી આનન્દથી એને પોતાની સાથે લઈને રામ અયોધ્યામાં પાછો આવે છે. ત્યાં પોતાના પ્રેમાળ બંધુ ભરતની સાથે રહીને એ યશસ્વી રીતે રાજ્ય ચલાવે છે, અને પોતાની પ્રજાને હરેક રીતે સન્તોષ આપે છે.

રામાયણની મુખ્ય વાર્તા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. એની અંદર પહેલા અને છેલા કાવડોને ઉમેરો થવાથી વાલ્મીકિના કાવ્યનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે બદલાઈ ગયું છે અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવાને માટે એ રચાયું હોય એવું જણાય છે. રાવણે બ્રહ્માની પાસેથી એવું વરદાન

માગી લીધું હતું કે “દેવો, ગાધર્વો, અને રાક્ષસો એમાથી કોઈ પણ મહને હરાવી શકે નહીં” આ વરદાન મળ્યા પછી એણે પોતાની સત્તાનો એવો દુરુપયોગ કરવા માંડ્યો કે તેથી દેવતાઓમા ભારે ત્રાસ વર્તી રહ્યો. આખરે તેઓને વિચાર આવ્યો કે રાવણે પોતાના અભિમાનમા ખેંચાઈને “મનુષ્યોથી હું હાર નહીં” એવું વરદાન માગ્યું નથી આથી તેઓએ વિષ્ણુની પાસે જઈને એ અસુરના મહારને માટે માનવીનો અવતાર ક્ષેવાની તેને વિનંતિ કરી. વિષ્ણુએ આ વિનંતિ કબૂલ રાખી અને રામ તરીકેનો અવતાર લઈને પોતાને કરવાનું કામ એણે કરી બતાવ્યું સાતમા કાણડને છેડે છાહા અને બીજા દેવતાઓ રામની પાસે આવે છે, એને નમન કરે છે, અને ત્હમે ખરેખરા “ચક્રધર” વિષ્ણુજ છો એમ કહીને એની સ્તુતિ કરે છે રામ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે એવો જે વિચાર અહીં દર્શાવવામા આવ્યો છે તેની એવી મજબૂત અસર થઈ છે કે આજ દિન સુધી હિન્દુ લોકો એ રામાયણના નાયકની પૂજા કરે છે બારમા શતકના રામાનુજ અને ચૌદમા શતકના રામાનન્દના ધર્મસિદ્ધાન્તોનો પાયોજ રામના ધ્વિરત્વની માન્યતા ઉપર છે, અને હિન્દુસ્તાનની ઉત્તરમા તેમજ દક્ષિણમા શૈવ ધર્મના હલકા વહેમો અને અશુદ્ધ આચારો ફેલાતા હતા તેને અટકાવવામા એ માન્યતા ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી છે.

રામાયણની અદર કેટલાક રસ પડે એવા ઉપાખ્યાનો છે, જોકે તેની સખ્ખા અલબત્ત મહામારતના કરતા તો ઘણી ઓછીજ છે એમાનું એક ઉપાખ્યાન - ગંગાવતરણનું - પહેલા કાણડમા આપવામા આવ્યું છે તેનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે હિન્દુસ્તાનની વાર્તાના જેવુંજ છે વાર્તા અતિશયોક્તિ અને અસંભવના દોષોથી ભરેલી છે કપિલઋષિના તપમા ભગ પડયાથી સ્થગર રાજાના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને એણે પોતાના શાપથી બાળીને ભસ્મ કર્યા હતા તેને પવિત્ર કરવાને માટે ગંગા નદીને સ્વર્ગમાથી પૃથ્વી ઉપર કેરી રીતે લાવવામા આવી હતી તેનું વર્ણન એ ઉપાખ્યાનની અદર આપવામા આવ્યું છે.

બીજું ઉપાખ્યાન (૧, ૫૨-૬૫) વિશ્વામિત્રનું છે. એ એક સમર્થ રાજા હતો. તેણે વસિષ્ઠની ચમત્કારી ગાયને જોરગુલમથી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કીધો તેને લીધે તેની સાથે એને તકરાર થઈ પછી

વિશ્વામિત્રે બારે તપ કીધા અનેક રૂપવતી અપ્સરાઓ એના તપમા ભગ કરવાને આવી, પણ તેઓના મોહમા એ રસાયો નહીં હજારો વર્ષ સુધી એણે તપ કર્યો કીધું આખરે એને બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થયું અને એના પ્રતિરૂપર્ધી વસિષ્ઠની સાથે એને સલાહ થઈ

સ્ત્રોક અથવા અનુષ્ટુપ્ છન્દની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેના સમ્બન્ધમા જે વાનાં છે તે અત્યન્ત રમણીય અને કવિત્વમય છે વાસ્તવિક પોતાના આશ્રમની અદર રામનું ચરિત્ર વર્ણવવાની તૈયારી કરના હોય છે એક વખતે નીના કિનારા ઉપર એક પક્ષિયુગલ પ્રેમથી ત્રિહાર કરતું હતું તેના તરફ એની નજર હોય છે એવામા અચાનક એ પક્ષિ-યુગલમાના એકને-નરને કોઈ શિકારીનું તીર વાગે છે અને તે પક્ષી લોહીથી લદ્દા થઈને મૃત દશામા પૃથ્વી ઉપર પડે છે. એકલી પડી ગયલી માદાના શોકની વાસ્તવિકતા લદ્દા ઉપર ઉડી અસર થાય છે અને એમ ને એમજ-કઈ પણ ખાસ છન્દ કે પ્રયત્ન વગરજ-પેલા પક્ષીના મરણ વિષેના શોકના ઉદ્ગારો અને પેલા દુષ્ટ ખૂનીને આપ આપનારા ઉદ્ગારો એના મુખમાથી બહાર નીકળે છે પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે એ ઉદ્ગારો તે કઈ સાધારણ ભાષામા નીકળતા નથી અને મધુર અને અ-ગ્નિવિત પ્રવાહમા તે વહા જાય છે વિચારમય થઈને પોતાના આશ્રમ તરફ એ પાછા ફરે છે એટલામા બ્રહ્મા એને દર્શન દે છે અને પોતાને પણ ખપર નહીં એની રીતે અનુષ્ટુપ્ છન્દની કવિતા પોતે રચી હતી એ વાત એને જણાવે છે પછી એજ છન્દમા રામના જીવનચરિત્ર અને પરાક્રમેની દિવ્ય કવિતા બનાવવાની બ્રહ્મા એને આજ્ઞા કરે છે. આ વાર્તામા કઇક ઐતિહાસિક અર્થ સમાવશા હશે, કારણ કે સૌથી પ્રથમ રામાયણના મૂળ વિભાગ રચનાર વાસ્તવિક એ અનુષ્ટુપ્ છન્દનું સ્વરૂપ ચોક્કસ નક્કી કીધું એ હકીકત એ વાર્તા વડે સ્પષ્ટ થાય છે અને તે કઇક સબવિત પણ લાગે છે.

એ ડાબ્યના એક મ્લોકમા એની અચળ કીર્તિનું ભવિષ્ય એણે ભાખવામા આપ્યું છે કે—

“જ્યા સુધી પૃથ્વી ઉપર પર્વતોની માળા ભરી રહેશે અને

નદીઓના પ્રવાહ વલ્લા કરશે ત્યાં સુધી આ રામાયણનો ગ્રન્થ માનવી
ઓની જીભ ઉપર સચવાઈ રહેશે ”

હૈંદુઓની જાણીતી ભવિષ્યવાણીના કરતા પણ આ ભવિષ્ય
વાણી વધારે સાચી પડી છે એવું કદાચ આપણાથી કહી શકાશે પ્રથમ-
થી તે આજ દિન સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યનો કોઈ પણ ગ્રન્થ રામાયણ
કરતા વિશેષ લોકપ્રિય થયો નથી ખીજા અનેક સંસ્કૃત કાવ્યો અને
નાટકોનો વિષય એ રામાયણમાથીજ લેવાયેલો છે, અને રામના
વાર્ષિક મહોત્સવનો જે મેળાવડો કાશીમાં ભરાય છે ત્યાં આગળ અને
ખીજે ઘણે ઠંકાણે કથાભટ્ટોના મુખમાથી નીકળતી રામાયણની વાર્તા
હજી પણ હિન્દુસ્તાનના કરોડો માણસોના હૃદયને આનંદ આપી રહી
છે હિન્દુસ્તાનની હાલની અનેક ભાષાઓમાં એ રામાયણના તરજૂમા-
ઓ થયા છે સૌથી વિશેષ મહત્વની વાન એ છે કે માધ્યમિક હિન્દુ-
સ્તાનના મહોટામાં મહોટા કવિ તુળસીદાસને રામ ચરિત માનસ એ
નામનું હિન્દી ગ્રંથ, જેમાં સદ્ગુણ અને યુક્તિના અતિ ઉચ્ચો આદર્શ
મૂકવામાં આવ્યો છે અને જે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના કરોડો મનુષ્યોને
માટે એક જાતના આધ્યાત્મિક (પવિત્ર ધર્મપુસ્તક) ની ગરજ સારે છે
તે લખવાની પ્રેરણા આ વાંદમીકિના ગ્રન્થને લીધેજ થઈ હતી.

[મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું ?—આ અગત્યના પ્રશ્ન
વિષે જુદા જુદા વિદ્વાનો જુદા જુદા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે મહા-
ભારતની અદરના કેટલાક ખગોળશાસ્ત્રને લગતા પ્રમાણને આધારે મિ
મોદક એવું કહે છે કે આજથી આશરે ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ યુદ્ધ થયું
હશે. વરાહમિહિરના મતને અનુસરીને કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે કે એ યુદ્ધ
૪ સ પૂર્વે ૨૬૦૦ વર્ષ ઉપર થયું હતું. એથી ઉલટું, વિષ્ણુપુરાણની
અદરના એક જોડકને આધારે યુરોપીયન વિદ્વાનો માને છે કે એ યુદ્ધ
આશરે ૪ સ પૂર્વે ૧૫૦૦ માં થયું હતું કુરુ-પંચાલના યુદ્ધનો સમય અને
બુદ્ધનો સમય એ બેની વચ્ચે ૩૫ રાજાઓએ મગધ દેશમાં રાજ્ય
કયું એવું મગધ દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે તે પરથી
મિ હત્ત કહે છે કે એ યુદ્ધ ૪ સ પૂર્વે ૧૨૫૦ માં થયું હતું મિ
વેલાદિ આપર ગણુત્રી કરીને એવા અનુમાન પર આવે છે કે ૪. સ.
પૂર્વે ૧૧૮૪ના અક્રોળર માસની ૧૪મી તારીખે એ યુદ્ધ થયું હતું.

હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ રીતે એવું મનાય છે કે કળિયુગનો પ્રારંભ થયાને ૫૦૦૦ વર્ષ ઈ સ ૧૮૯૯ માં પૂરા થયા, તે ઉપરથી ઘણા જૂના વિચારવાળાઓનું માનવું એવું છે કે ઇ સ પૂર્વે ૩૧૦૧માં એ યુદ્ધ થયું હશે મિ ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્ય સમ્રાજા મતમતાન્તરની તુલના કરીને અન્તે આ છેલ્લો મત સ્વીકારે છે અને અનેક આન્તર તથા બાહ્ય પ્રમાણોને આધારે એ મતનું ખરાપણું દર્શાવે છે (જુઓ “મહા-ભારતની સમાલોચના,” દ્વિતીય વિભાગ, પ્રકરણ ૧)

મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું ?—રહેટોર ડાયોન ક્રિસોસ્ટોમ, જે ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેના વચન ઉપરથી મહાભારતના અસ્તિત્વ વિષેનું સૌથી પહેલું પ્રમાણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વેબર કહે છે કે “મિગેસ્થનિસે એ મહાકાવ્ય વિષે કંઈ પણ કહ્યું નથી તે પરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે મિગેસ્થનિસની પછી અને ક્રિસોસ્ટોમના પહેલા, એટલે ઇ સ પૂર્વ ૩૦૦ થી તે ઇ સ ૫૦ સુધીમાં, મહાભારત રચાયું હોવું જોઈએ.” મિ વૈદ્ય કહે છે કે મિગેસ્થનિસનો આખો ગ્રન્થ કોઈના જોવામાં આવ્યો નથી અને એનું જે થોડું લખાણ છૂટક છૂટક વાચવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ હિરૅક્લિસ અને પાંડિયા (કૃષ્ણ અને એની પત્નિ) વિષે કથન કરાયેલું જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી મિગેસ્થનિસના વખતમાં પણ એ કાવ્ય હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ પહેલાં એ કાવ્ય નહોતું એમ કહેવું જીલજરેલું છે, પણ એ કાવ્યને જે હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ પહેલાં નહીં થયું હોય એમ માનવાને કાગળ છે. મહાભારતમાં ઘણી વાર યવનોને સમર્થ પ્રજા તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે તે ઉપરથી, આદિપર્વના પૌષ્ય આખ્યાનમાં એક “નમ દ્વપણ્યક” (જૈન) વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી, મહાભારતમાં જે સમાજસ્થિતિનું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે તે મિગેસ્થનિસના સમય જેવું છે તે ઉપરથી, મિદ્ધ થાય છે કે મહા-ભારતને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ થી પહેલું નહીં થયું હોય. આ ઉપરાંત કેટલાક ખગોળશાસ્ત્રને લગતા પ્રમાણો આપીને મિ વૈદ્ય એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ઇ સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધીમાં મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલું હોવું જોઈએ.

મહાભારતનું વૈષ્ણવ સપ્રદાય તરફ કેવી રીતનું વલણ છે ?—મહાભારત એ ખાસ વૈષ્ણવ સપ્રદાયનો ગ્રન્થ હોય એવું મેક-ડોનલ્ડનાં વચનોનું તાત્પર્ય જણાય છે, પણ એ મનની તરફેણમાં મૂળ ગ્રન્થમાંથી ખાસ આધાર મળે એવું જણાતું નથી વ્યાસે જે વખતે પોતાનું મૂળ કાવ્ય રચ્યું તે વખતે બહુ બહુ તો કૃષ્ણપૂજનની શરૂઆત જ થઈ હશે, અને મહાભારતના અમલ કાવ્યમાં તો કૃષ્ણને એક સાધારણ માનવી તરીકેજ વર્ણવવામાં આવ્યા હશે મૈસલપર્વમાં, કૃષ્ણની કેટલીક સ્ત્રીઓ માર્ગમાં મળેલા દસ્યુ લોકોની સાથે ખુશીથી ચાલી ગયાની હકીકત લખી છે તે ઉપરથી, તેમજ ગદાપર્વમાં, દુર્યોધનના મૃત્યુપ્રસંગે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે અને એ પ્રમાણે જે વર્તણૂક તરફ શ્રીકૃષ્ણ જતે પોતાનો સખ્ત અણુગમો ખતાવે છે તે તરફ સ્વર્ગના દેવતાઓ પોતાની પ્રીતિ દર્શાવે છે એવું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એક વખતે કૃષ્ણને માનવી તરીકેજ ગણવામાં આવતા એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે એમ બિ વૈદે પોતાના ગ્રન્થમાં દર્શાવ્યું છે વ્યાસના રચેલા મહાભારતમાં વૈરાપાયને અને પછી સૌતિએ કેટલાક સુધારાવધારા કર્યા હતા અને વૈરાપાયનના વખતમાં એ ગ્રન્થનું વૈષ્ણવ સપ્રદાય તરફ વધારે વલણ થયું હતું. ભીષ્મસ્તવરાજ, નારાયણાસ્ત્રમેક્ષપર્વ એવા એવા ઉભરાઓ આ વખતેજ કરવામાં આવ્યા હતા પણ સૌતિના વખતમાં તો વૈષ્ણવ સપ્રદાય જેટલો ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો તેટલોજ શૈવ સપ્રદાય પણ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો તેવી સ્થિતિમાં ઐશ્વર્ય ધર્મ વિરુદ્ધ તેનો બચાવ કરવો એ સૌતિનો ઉદ્દેશ હતો એટલે શિવનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારા અનેક આખ્યાનો પણ સૌતિએ મહાભારતમાં ઉમેર્યાં. રામાયણ અને મહાભારત એ બેઉ ગ્રન્થોમાં અસલ રામને તથા કૃષ્ણને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે નહોતા વર્ણવવામાં આવ્યા એવું પ્રો. લૅસન, વિલ્સન, અને ગ્રાહરટ્ટર એ સર્વે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું પણ મીનવું છે ઇશ્વરના અવતાર તરીકે રામ તથા કૃષ્ણને જેમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે ફક્ત પાછળથી ઉમેરાયેલા છે એ વિચારમાં એ વિદ્વાનો બિ વૈદની સાથે મળતા આવે છે, પણ પ્રો. લૅસનનું વિશેષમાં એવું માનવું છે કે શૈવ સપ્રદાય ધણો જૂનો હતો તેની સાથે વૈષ્ણવ સપ્રદાય પાછળથી સ્પર્ધામાં ઉતર્યો હતો એવું મહાભારત વાચતા આપણને લાગે છે વેબર તો એટલે સુધી માનતા જણાય છે કે કુરુ-પચાલની પ્રજાઓ વચ્ચે અમાકિ જે યુદ્ધ થયેલું તેનું

કારણ ધર્મ વિષેના કોઈ મતભેદમાં પણ રહ્યું હોય. કુરુની પ્રજા રુદ્રની ઉપાસક એટલે શૈવ સપ્રદાયમાં માનનારી હતી અને પંચાલ પ્રજા ઇન્દ્રની ઉપાસક એટલે વૈષ્ણવ મપ્રદાયમાં માનનારી હતી એવું એ વિદ્વાનનું અનુમાન છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં, કૃષ્ણની પૂજનીયતા વિરુદ્ધ શિશુપાલે ધણી સખ્ત તકરાર કીધી હતી એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. શિશુપાલ અને કૃષ્ણની તકરારથી એકબીજાની માયે સ્પર્ધા કરનારા શૈવ સપ્રદાય તથા વૈષ્ણવ સપ્રદાયનું સૂચન થાય છે એવો પ્રો હેસનનો મત છે. શિશુપાલને વિષે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે જન્મ વખતે એને ત્રણ આંખ અને ચાર હાથ હતા, પણ કૃષ્ણે એને ખોળામાં લીધો એટલે એના વધારાના હાથ અને એની ત્રીજી આંખ જતા રહ્યાં. આ દત્તકથા ઉપરથી શિવનું જ સ્મરણ થાય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. “શિશુપાલ” એ નામ વડે પણ શિવનું જ સૂચન થાય છે એવું પ્રો હેસન કહે છે. શિવનું પણ “વદ્યપતિ” એવું નામ છે. “શિશુપાલ” એટલે માનવીના તેમજ પશુઓનાં બાળકોને પાળનારો. આ નામના સરખાપણાથી પણ શૈવ સપ્રદાય અને વૈષ્ણવ મપ્રદાયની સ્પર્ધાનું સૂચન થાય છે.

ભગવદ્ગીતા ક્યારે રચાઈ ?—આ અગત્યના પ્રશ્ન વિષે પ્રો મેકડોનેયે કઈ પણ ચર્ચા કીધી નથી એ લગભગ નવાઈ જેવું છે. ભગવદ્ગીતા એ ગ્રંથ એટલો પવિત્ર અને વન્દનીય ગણાય છે કે તેના સમયને માટે વિદ્વાનોમાં ભારે ચર્ચા ચાલી હોય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. એક તરફથી, કાશિનાથ ત્રિપ્લક ટેલગે અનેક આન્તર તથા બાહ્ય પ્રમાણોને આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે “ભગવદ્ગીતા ગ્યાયાનો મોડામાં મોડો સમય જે આપણે ગણીએ તે પણ ઇ.સ. પૂર્વે ત્રીજા સદીના કરતા વધારે પ્રાચીન હોવો જોઈએ,” ત્યારે બીજી તરફથી ડૉ. હોમરિન્સર, ડેવિસ વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એવો મત પ્રકટ કરે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન ફેલાયા પછી અને એ જ્ઞાનની અસરને પરિણામે ભગવદ્ગીતાનો ગ્રંથ રચાયો હોવો જોઈએ. ટેલગની દલીલો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.—

I આન્તર પ્રમાણ —

(અ) ગ્રંથના મ્વક્રમ ઉપરથીજ એાખ્યુ માલમ પડે છે કે દિલ-

સુશીના સુવ્યસ્થાવાળા ગ્રન્થો રચાવા માંડ્યા ત્યાર પહેલાના સમયનો એ ગ્રન્થ છે ઉદ્ધારણ તરીકે, યોગને માટે ચિત્તને વશ રાખવું જરૂર છે એવું કૃષ્ણ કહે છે ત્યારે અર્જુન પૂછે છે કે “ચિત્તને વશ કેવી રીતે રાખવું ?” તેના જવાબમાં કૃષ્ણ કહે છે કે —

“અસશય મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહ ચલમ્ ।

અમ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ”

અહીં, ચિત્તને વશ રાખવાના એ સાધન બતાવ્યા છે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય પણ ત્યાર પછી એ અભ્યાસ અથવા વૈરાગ્ય વિષે કઈ પણ વિશેષ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો નથી એથી ઉલટું “યોગસૂત્ર” માં, “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ ” એ પ્રમાણે યોગનું લક્ષણ આપીને પછી “અધ્યાસચૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધ ” એ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતામાં જણાવેલા અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એજ એ સાધનો ગણાવવામાં આવ્યા છે ત્યાર પછી એ એક વિષે યોગસૂત્રકાર પતંજલિએ ધણું ખુલાસો આપ્યો છે અર્થાત્ પતંજલિની ચર્યાપદ્ધતિ વધારે વ્યવસ્થાપૂર્વકની છે, અને ભગવદ્ગીતાની ચર્યાપદ્ધતિ એથી વિશેષ પ્રાચીન સમયની છે

(૧) ભગવદ્ગીતાની રૌલી ધણી સરળ, અને તેથી ધણી પ્રાચીન છે બાણ અને દણ્ડી, ૨૧ કાલિદાસની ગ્યનાઓમાં પણ જેટલા સમાસો જોવામાં આવે છે તેટલા આ ગ્રન્થમાં જોવામાં આવતા નથી અતકારો પણ ધણા થોડા છે, વાક્યરચના પણ ગુચવણ વગરની છે, અને કેટલાક શબ્દો ફરી ફરીને વાપરવામાં આવ્યા છે તે પણ ગ્રન્થનું પ્રાચીનપણું બતાવી આપે છે. અન્ત, માષા, બ્રહ્મન્ એવા કેટલાક શબ્દોના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે અર્થ થાય છે તેના કરતા અહીં જુદા અર્થ થાય છે ‘હ’ એ શબ્દ વેદના સાહિત્યમાં ધણું જોવામાં આવે છે, અર્વાચીન મસ્કૃત સાહિત્યમાં બીનકુલ

જોવામાં આવતો નથી. તે શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી પણ એ અન્યનું પ્રાચીનપણું જણાઈ આવે છે

(ક) પદ્યરચના. સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકોમાં છંદના નિયમો માન્યતાવાળી જેટલી કાળજી રાખવામાં આવે છે તેટલી ભગવદ્ગીતામાં નથી રાખવામાં આવી તે ઉપરથી જણાય છે કે એ અન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યના સમય પહેલાનો, અને ઉપનિષદ સાહિત્યના સમયની પાસે પાસેનો છે

(ઢ) વેદ વગેરે તરફ ભગવદ્ગીતાનું કેવું વલણ છે તે તપાસતા પણ એ અન્યનું પ્રાચીનપણું જણાઈ આવે છે—

(૧) વેદ તરફ ભગવદ્ગીતાકારને પૂજ્યભાવ છે, પણ એ પૂજ્યભાવ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે ગીતાકારના વચનોનું તાત્પર્ય એ છે કે અમુક વર્ગના, અમુક માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્થિતિના, માણસોને માટે વેદનો ઉપદેશ અનુકૂળ છે એટલે અશે વેદનું પ્રામાણ્ય અબાધિત છે પણ વેદને વળગી રહેનારાઓ તરફથી વેદના સમ્બન્ધ મા જો એથી કંઈ પણ વિશેષ દાવો કરવામાં આવતો હોય તો તે ભગવદ્ગીતાકારને સમત નથી. ભગવદ્ગીતાકાર તો એટલે સુધી કહે છે કે વેદના વચનોનેજ વળગી રહેવું એ પરમ શ્રેયની સિદ્ધિમાં વિઘ્નકર્તા છે ઉપનિષદોનો ઉપદેશ બરાબર આ વિચારની સાથે મળતો આવે છે. મૅક્સમ્યુલર કહે છે તેમ “ધર્મવિધિઓની અનર્થતા દર્શાવવી, અભિલાષથી કરાયેલા યજ્ઞકર્મો પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવવો, દેવતાઓના માહાત્મ્યનો અસ્વીકાર કરવો, અને પરમાત્માનું જ્ઞાન એ સિવાય જીવાત્માના મોક્ષને માટે બીજું કંઈ પણ સાધન નથી એવો ઉપદેશ કરવો એ ઉપનિષદોનો હેતુ છે” આ ઉપરથી પણ ભગવદ્ગીતા એ ઉપનિષદના સમયનો અન્ય છે એમ જણાઈ આવે છે

(૨) ભગવદ્ગીતામાં વેદને જાણે કિતારી પાડવામાં આવતો

હોય એવી રીતના વચનો જ્યાં જ્યાં કહેવામાં આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં વેદના કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ એવા બે વિભાગ છે એ વાત તરફ બીજાકુલ લક્ષ આપવામાં આવ્યું જણાતું નથી, પણ વેદને કર્મકાંડ/વિષયક જણવામાં આવ્યો છે આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ભગવદ્ગીતા રચાઈ તે વખતે ઉપનિષદોને વેદાન્ય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા હજી પ્રાપ્ત થઈ નહીં હોય. ભગવદ્ગીતાના ૧૫ માં અધ્યાયમાં—

“વેદાન્તકૃદેદવિદેવ આહમ્”

એ પકિત આવે છે તેમાં “વેદાન્ત,”-વેદનો છેવટનો ભાગ-એટલે “આરણ્યક” એવો અર્થ થતો હોય એ ધણું સભવિત છે

(૩) ભગવદ્ગીતામાં અથર્વવેદ વિષે કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી. (આ દલીલ બહુ વજન મૂકવા જેવી નથી, કારણ કે અથર્વવેદની વેદ તરીકે ગણતરી થવા માડી ત્યાર પહેલાં ભગવદ્ગીતા રચાઈ હતી એમ તો કહી શકાય એવું છે જ નહીં)

(૪) “વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ” અહીં સામવેદને સઘળા વેદોમાં ચઢિયાતો ગણવામાં આવ્યો છે સામવેદની પ્રતિષ્ઠામાં જુદે જુદે સમયે ફેરફાર થતો ગયો હતો “વૈતરેય-બ્રાહ્મણ,” “છાન્દોગ્યોપનિષદ્,” “મન્મોપનિષદ્” વગેરે ગ્રંથોમાં સામવેદને સઘળા વેદોમાં ચઢિયાતો ગણવામાં આવ્યો છે. એથી ઉલટું, મનુ અને આપ-સ્તમ્બના ગ્રંથોમાં સામવેદના ઉચ્ચારને જ અપવિત્ર ગણવામાં આવ્યો છે આપસ્તમ્બે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે જ્યાં બીજા વેદો ભણાતા હોય ત્યાં સામવેદ ભણાવો જોઈએ નહીં હવે, આ બે પ્રકારના ગ્રંથો તરફ જોતા આપણને જણાય છે કે ભગવદ્-

ગીતાનો અન્ય ખીળ પ્રકારનો નહીં, પણ પહેલા પ્રકારનો છે, અને એ પહેલા પ્રકારનાજ અન્યો વધારે પ્રાચીન છે આપત્તમ્મ ઇ સ પૂર્વે ત્રીજા નતકના પહેલા થર્ધ ગયા છે, એટલે ભગવદ્ ગીતાનો અન્ય ઇ સ પૂર્વ ત્રીજા નતકના પહેલા રચાયો હોવો જોઈએ

(૫) વર્ણવ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ ગીતાના વિચારો અને મનુ તથા આપત્તમ્મના વિચારો મરખાવવા જેવા છે વર્ણવિભાગ વિષે ભગવદ્ ગીતામાં એ વાગ કથન કરવામાં આવ્યું છે —

“ ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશ્ચ ॥”

અને

“ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશા શૂદ્રાણાં ચ પરતપ ।
કર્માણિ પ્રવિમક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈ ॥”

વર્ણવ્યવસ્થાનો ભેદ જન્મને લધને નહીં પણ ગુણને લધને હતો એમ ગીતાકારના વચન ઉપરથી જણાય છે, પણ આપત્તમ્મના અન્યમાં તો મ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એ ભેદ જન્મને લધનેજ હતો ગીતાકારનો દર્શવિશે સિદ્ધાન્ત વધારે પ્રાચીન જણાય છે એ પ્રાચીન મમયમાં વર્ણવ્યવસ્થાનો સર્વજ્ઞ વિકાસ હતો થર્ધ ચક્રમાં નહીં હોય ગીતાની અદર બ્રાહ્મણના ધર્મ નીચ પ્રમાણે ગણનામાં આવ્યા છે —

શમો દમસ્તપ શૌચ ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાન વિજ્ઞાનમાસ્તિકય બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥”

આપત્તમ્મના અન્યમાં ‘અધ્યયન, અધ્યાપન, યજન, યાજન, દાન, અને પ્રતિગ્રહ’ એ સુવિખ્યાત પદ્ધતિઓ ગણાવવામાં આવ્યા છે ગીતાકારના ગણાવેલા ધર્મો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે હિન્દુ સમાજમાં જે ગુણો વડે બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત થઈ

તે ગુણો હજી તેઓમા સપૂર્ણ જોવામા આવતા હતા એ ગુણોની ટીપમા કોઈ પણ પ્રકારના અધિકારની ગણના કરવામા આવેલી જણાતી નથી. એથી ઉલટું, આપસ્તમ્બના વચનમા કોઈ નૈતિક ગુણની વાર્તા નથી એ સ્થળે તો ક્રિયાઓ અને વિધિઓનોજ વિષય છે, અને બ્રાહ્મણોના ધર્મની ગણતરી કરવામા કર્તવ્યની સાથે સાથે અધિકારને પણ ગણાવવામા આવ્યા છે. આપસ્તમ્બના સૂત્રો રચાયાં તે વખતે બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી અને તેઓ અમુક અમુક અધિકાર પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા, ગીતા રચાઈ તે વખતે બ્રાહ્મણો ઉત્તમ ગુણ વડે કરીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને પોતાના ભવિષ્યના ગૌરવનો પાયો નાખતા હતા આ કારણથી પણ ગીતાનું પ્રાચીનપણું જણાઈ આવે છે. વળી,

“किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या मक्ता राजर्षयस्तथा ॥”

એ પંક્તિમા પવિત્ર બ્રાહ્મણો અને શ્રદ્ધાળુ રાજ-
ઓને સાથે સાથે મૂક્યા છે અને—

“इम विवस्वते योग प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥
एवं परंपराम्नाप्तमिम राजर्षयो विदु ।
स कालेनेह महता योगो नष्ट परतप ॥”

એ પંક્તિઓમા યોગનું ઉત્તમ જ્ઞાન ઇશ્વરના તરફથી મનુષ્યને પહોંચાડવાને માટે મ્હોટા રાજર્ષિઓને કામમા લેવાયલા જોવામા આવે છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે ક્ષત્રિયોની પદવી તે વખતે આપસ્તમ્બના સમયના કરતા જુદી રીતની હતી અને એ પદવી ઉપનિષદોના સમયની સાથે વધારે મળતી આવતી હતી. એ ઉપરાંત, આ વાત પણ ધ્યાનમા રાખવાની છે કે ભગવદ્-

ગીતામા દરેક વર્ણને માટે જુદા જુદાન ધર્મ ગણાવવામા આવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે વર્ણવ્યવસ્થાની તે વખતે શરૂઆતજ થઈ હતી

- (૧) પ્રે વિદ્વસનનુ માનવુ એવુ હતું કે ગીતાની અંદર એક સ્થળે ઔદ્ધર્મ વિષે કથન કરવામા આવેલુ છે, પણ એ માનવુ બૂલભરેલુ હતું “નાન્યદસ્તીતિ-વાચિન” એમ ગીતામા કહેવામા આવ્યુ છે તે ઔદ્ધર્મીઓના સમ્બન્ધમા નહીં, પણ આર્વાકમતાનુયાયીઓના સમ્બન્ધમા કહેવામા આવ્યુ છે જુદની પેઠે ગીતાકારનુ વલણ પણ પોતાના સમયની સ્થિતિને સુધારવા તરફ જણાય છે. જુદની પેઠે ગીતાકારે વેદનો સમૂહો ત્યાગ કર્યો નથી, તોપણ વેદ અમુક અધિકાર વાળા માણસોને માટેજ છે એવુ એણે કવુ ૮ ગીતાએ વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ કર્યો નથી, પણ એ વ્યવસ્થાને માટે કેવળ જન્મ કરતાં વધારે સગીન આધાર એણે આપ્યો છે વેદ અને વર્ણવ્યવસ્થા એ બે વિષય ઔદ્ધર્મ અને ગીતા બેઉને સામાન્ય છે આ વસ્તુસ્થિતિનો ખુલાસો બે રીતે થઈ શકે પ્રાચીન ધર્મમા સંશ્લેષ ઉત્પન્ન કરે એવા એકજ આધ્યાત્મિક બળને પરિણામે ગીતા તેમજ ઔદ્ધર્મ એ બંનેનો આવિર્ભાવ થયો, અને ગીતા એ આ આવિર્ભાવનુ વધારે જૂનુ અને પ્રાથમિક સ્વરૂપ હતુ એમ હોય, અથવા તો મૂળના આલેખધર્મ ઉપર ઔદ્ધર્મની અસર થવા લાગી હતી તે વખતે આલેખ ધર્મના જે આછા નબળા અંગો હતા તેને સુદૃઢ બનાવવાને અને જે વધારે નબળા અંગો હતા તેને દૂર કરવાને માટે ગીતા રચાઈ એમ હોય મિ ટેલગને આ બીજો ખુલાસો માન્ય લાગતો નથી, અને એ ધારે છે કે મૂળ આલેખોનો પ્રાચીન ધર્મ, પછી ઉપનિષદોની ફિલસુફી, પછી ગીતા, અને પછી ઔદ્ધર્મ એ ક્રમમાજ હિન્દુ ધર્મની પ્રગતિ થઈ હતી.

૬. બાળ પ્રમાણ.—

શંકરાચાર્યે ગીતા ઉપર બાળ્ય લખ્યું છે અને શકરાચાર્યને માટે મોડામા મોડો સમય આઠમા સૈકાનો જણાવવામા આવ્યો છે એટલે આઠમા સૈકામા તો ગીતા હોવીજ જોઈએ એ ખુલ્લું છે. એની આગળના સમયને માટે સૌથી પહેલું પ્રમાણ બાળ્યની કાદમ્બરીમાથી મળી આવે છે. એ અન્યમા એક સ્થળે લખ્યું છે કે.—

“મહાભારતમિવાનન્તગીતાકર્ણનાનન્દિતનરમ્ ॥”

અહીં રાજમહેલને મહાભારતની સાથે સરખાવવામા આવ્યો છે. એ મહેલમા “અનન્ત ગીતા સાબળીને નરો આનન્દમા રહેતા હતા,” તેથી એ મહેલ મહાભારતના જેવો હતો મહાભારતમા પણ “અનન્તની ગીતા (ભગવદ્ગીતા) સાબળીને નરને (અર્જુનને) આનન્દ થયો હતો” આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે બાળ્યના વખતમા એટલે ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકામા ગીતા હતી એટલુંજ નહીં પણ મહાભારતની અદરજ એનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો હતો એ સમયે મહાભારત તરફ ઘણા માનની નજરથી જોવામા આવતું હતું એવું કાદમ્બરીના અનેક દ્વંદ્વો ઉપરથી માલમ પડે છે રાણી વિલાસવતી મહાભારતની કથા સાબળવા જતી હતી, અને મહાભારતને ધર્મના અન્ય તરીકે પણ ગણવામા આવતો હતો બાળ્યના પહેલા કાલિદાસ કવિ થઈ ગયો હતો બાળ્યના “હર્ષચરિત” મા કાલિદાસ વિષે લખ્યું છે, અને સાતમા શતકની શરૂઆતનો એક તાત્રપટ છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા તે વખતે ઘણી સારી ઝામી ગઈ હતી કાલિદાસ ક્યારે થઈ ગયો તે હજી વિવાદાસ્પદ છે પણ “પયતન્ત્ર”ની અદર કાલિદાસનો એક શ્લોક ટાક્યો છે, અને ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમા ઈરાનના રાજા નસિર્વાનને માટે એ અન્યતુ ભાષાન્તર કરવામા આવ્યું તે વખતે પણ એ શ્લોક એ અન્યમા હતો એમ માનવાને કારણ છે કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા એટલી ઝામે કે એના વચનોને પ્રમાણ તરીકે ટાકવામા આવે એને માટે કંઈક સમય ગયો હોવો જોઈએ, અને એક હિન્દુસ્તાનના અન્યની પ્રતિષ્ઠા ઈરાન સુધી પહોંચે તેને માટે પણ એ પુરાતન કાળમા કેટલોક સમય લાગેલો હોવો જોઈએ એ વાત ખ્યાનમા લેતા જણાશે કે કાલિદાસ પાંચમા શતકના મધ્ય કરતા વધારે મોડા

સમયમા થઈ ગયો હોય એ બનવા જોમ નથી. હવે, કાલિદાસના “રઘુ-
 વંશ” અને “કુમારસંમવ”મા કેટલીક પંક્તિઓ એવી છે કે જે
 “ગીતા”ના અમુક અમુક શ્લોક સાથે ધણું સરખાપણું ધરાવે છે. એ
 પંક્તિઓ “ગીતા” ઉપરથીજ લખાયલી હોવી જોઈએ. વળી, રઘુવંશમા
 એક સ્થળે કાલિદાસે “મનુસ્મૃતિ”નું પ્રમાણ ટાંચુ છે, તે ઉપરથી માલમ
 પડે છે કે “મનુસ્મૃતિ” પણ કાલિદાસના પહેલા રચાયલી હોવી જોઈએ.
 આપરતમ્બ એ મનુથી પણ આગળ થઈ ગયા છે, અને ગીતા એ
 મનુ અને આપરતમ્બ એ બેઉના ગ્રન્થ પહેલા રચાયલી હોવી જોઈએ
 એવું આપણે આગળ દર્શાવી ગયા છીએ. છેલ્લું પ્રમાણ બાદરાયણના
 “વેદાન્તસૂત્ર” અથવા “બ્રહ્મસૂત્ર”નું છે. આ સૂત્રોમા કેટલેક ઠેકાણે સ્મૃતિનું
 પ્રમાણ આપવામા આવ્યું છે, અને કેટલાક સૂત્રોના સમ્બન્ધમાં તો લગ-
 ભગ બધાજ ટીકાકારો જોમ કહે છે કે “અહીં સ્મૃતિ તરીકે ભગવદ્-
 ગીતાનું સૂચન કરવામા આવ્યું છે” આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ગીતાએ
 “વેદાન્તસૂત્ર”ના પહેલા રચાયલી હોવી જોઈએ ગીતાના ૧૩મા અધ્યાય-
 ના ચોથા શ્લોકમા “બ્રહ્મસૂત્ર”નું નામ આવે છે, પણ તે “વેદાન્ત-
 સૂત્રો”ને ઉદ્દેશીને નહીં, પણ કોઈ બીજા વિષયને ઉદ્દેશીને હશે [આ
 સ્થળે એટલું ધ્યાનમા લેવું જોઈએ કે અહીં પણ “બ્રહ્મસૂત્ર”નો “વેદાન્ત-
 સૂત્ર” એવોજ અર્થ થાય છે એવું રામાનુજનું કહેવું છે, અને પ્રો.
 મેક્સ મ્યુલરને પણ એ વિષે બીલકુલ સંશય જણાતો નથી ખરી વસ્તુ-
 સ્થિતિ કદાચ એવી હશે કે “બ્રહ્મસૂત્ર” એ શબ્દ વડે અહીં બાદરાયણ-
 ના “વેદાન્તસૂત્ર”નો નિર્દેશ કરવામા નહીં આવ્યો હોય તેમજ એ
 શબ્દ કોઈ બીજા વિષયને ઉદ્દેશીને પણ નહીં વાપરવામા આવ્યો હોય,
 પણ બાદરાયણના “વેદાન્તસૂત્ર” કરતા પણ વધારે વહેલા રચાયલા જે
 “બ્રહ્મસૂત્રો” ગીતાના વખતમા અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે તેને ઉદ્દેશીને
 એ શબ્દ વાપરવામા આવ્યો હશે એવા “બ્રહ્મસૂત્રો” બાદરાયણના
 પહેલા અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એવું માનવાને કારણ એ છે કે બાદ-
 રાયણેજ પોતાના સૂત્રોમા “અઘૌકુલોમિ”, “કાશકૃત્ન” વગેરે આગળ
 થઈ ગયેલા ઋષિઓ વિષે કથન કર્યું છે] હવે બાદરાયણ ક્યારે થઈ
 ગયો તેના આપણે વિચાર કરીએ પૂર્વભીમાસાદર્શનના પ્રખ્યાત ટીકા-
 કાર કુમારિલ ભટ્ટ સાતમા સૈકાના અન્તમા થઈ ગયા એ વાત હવે નક્કી
 થઈ ચૂકી છે “મીમાંસામાન્ય”નો રચનાર શબ્દર રવામી એના પહેલા
 કેટલાક વખત ઉપર થઈ ગયો. ભાષ્યની ફીલી ઉપરથી જો આપણે અનુ-

માન બાધીએ તો આપણને લાગે છે કે એ પતનજલિ (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૪૦) થી બહુ મોડો નહીં થઈ ગયો હોય એ શંકા નવામીએ ઉપવર્ષનુ પ્રમાણ આપતા એને માટે “મગલજ્ઞ” એવું અતિમાનસૂચક વિશેષણ વાપર્યું છે, અને શકરાચાર્યના વચન ઉપરથી એવું જણાય છે કે એ ઉપવર્ષે “વેદાન્તસૂત્ર” ઉપર ભાષ્ય રચ્યું હતું આ સર્વ ઉપરથી “વેદાન્ત-સૂત્ર” ધણા પ્રાચીન હોવા જોઈએ અને ભગવદ્ગીતા એનાથી પણ પ્રાચીન હોવી જોઈએ એવું માલમ પડે છે ‘વેદાન્તસૂત્ર’ ઉપર બૌદ્ધાયને પણ ભાષ્ય લખ્યું હતું એમ શામાનુજચાર્ય તેમજ આધવાચાર્યના વચન ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે, અને શામાનુજચાર્યે તો પોતાનું ભાષ્ય એ બૌદ્ધાયનના ભાષ્યને આધારે લખાયાનું જણાવ્યું છે. આ બૌદ્ધાયન આપસ્તમ્બના કરતા વધારે પ્રાચીન જણાય છે, અને આપસ્તમ્બ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સૈકા પહેલા થઈ ગયો હતો એવો ડૉ. જ્યુલરનો અભિપ્રાય ધણા સંગીન પ્રમાણેને આધારે બધાયલો છે “વેદાન્તસૂત્ર” ની પ્રાચીન-તાને માટે ત્રીજી દલીલ એ છે કે પાણિનિએ પોતાના ગ્રન્થમાં “મિશ્ર-સૂત્ર” ના રચનારા એક પારાશર્ય વિશે લખ્યું છે આ પારાશર્ય તે વ્યાસ અને “મિશ્રસૂત્ર” તે “વેદાન્તસૂત્ર” એમ ભદ્રેશ ક્ષીતિ, નાગેશ ભટ્ટ, જ્ઞાનેન્દ્ર સરસ્વતી, અને તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ એ સર્વનું કહેવું છે. હવે પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા કરતા વધારે મોડા સમયમાં થઈ ગયો નથી, અને પ્રો. ગ્રાહરસ્ટ્રુકર તો ધણા સંગીન કારણો આપીને એને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા કરતા ધણા વધારે પ્રાચીન સમયમાં (આઠમા સૈકામાં) થઈ ગયેલો માને છે. ત્યારે, “વેદાન્તસૂત્ર” એ સમયથી પણ વધારે વહેલાં રચાયેલો હોવા જોઈએ અને ભગવદ્ગીતા એનાથી પણ વધારે વહેલી રચાયેલી હોવી જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે

આ સઘળી દલીલો ડેવિસ સાહેબના મગજમાં ખીલકુલ ઉતરતી નથી. એ સાહેબ તો એમજ માને છે કે ભગવદ્ ગીતામાં જે પ્રૌઢ વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે હિન્દુ ધર્મમાં ક્યાંથી આવી શકે ? હિન્દુ ધર્મનું કોઈ બીજું પુસ્તક લો, કોઈ પુરાણનો ગ્રન્થ ત્હમે વાંચો તો તેમાં વિષયવાસના વાળા અને ક્રૂરતાથી ભરેલા દેવતાઓના માહાત્મ્ય વર્ણવા-મલા ત્હમારું જોવામાં આવશે. “ કાળી ચામડીની, લોહી જેમાંથી ટપકતું હોય એવા ખીહામણા મહેરાની, સર્પોથી વિટળાયેલી, ખોપરીઓને ધારણ કરનારી, અને દરેક રીતે દેવીના કરતા વિકરાળ રાક્ષસીને વધારે મળતી

આવતી ” શિવની સ્ત્રી કાલીનું પણ હિન્દુસ્તાનમાં પૂજન થતું, અને ધર્મની એવી અધમ સ્થિતિને લીધે ઠગવિદ્યા અને ખૂનના કર્મો ધણા સાધારણ થઈ ગયા હતા ભગવદ્ ગીતાનું વાતાવરણ એનાથી ધણુંજ ઉચ્ચ છે, અને તેનું કારણ એજ કે હિન્દુસ્તાનમાં જે ધર્મ ચાલતો હતો તેના કરતા કોઈ વધારે ઉંચા અને પવિત્ર ધર્મના પરિચય ગીતાના રચનારને થયો હતો ખ્રિસ્તી સવત્ શરૂ થયા પછી ભગવદ્ ગીતા રચાઈ હતી એ મતના ટેકામાં ડેવિસ સાહેબ ત્રણ દલીલો આપે છે —

૧ કૃષ્ણની પરમેશ્વર તરીકે પૂજા મહાભારતના વિશેષ પ્રાચીન ભાગમાં એવી પૂજા જેવામાં આવતી નથી શિશુપાળ જેવો પુરુષ એની પૂજ્યતા વિષે ચોખ્ખો અનાદર દર્શાવે છે, અને જોકે સ્ત્રીજન એની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તોપણ શિશુપાળના વિચારના માણસો પણ તે વખતે થોડા નહીં હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વળી કૃષ્ણ પોતેજ પરમેશ્વર તરીકે મહાદેવની અને બ્રહ્માની પૂજા કરે છે સંધ્યા વસ્તુઓનો ઉદ્ભવ એનાથી થયો છે એવું કૃષ્ણને વિષે મહાભારતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે ખરૂં, પણ જ્યાં જ્યાં એવા ફકરાઓ જેવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં એવું લાગે છે કે એ ફકરાઓ મહાભારતમાં પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલાં. કૃષ્ણની પરમેશ્વર તરીકેની પૂજા ખરે-ખરી પુરાણોમાજ જેવામાં આવે છે. ભાગવત પુરાણ, પદ્મ-પુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ એ અન્યોમાજ એને પરમેશ્વર તરીકે વર્ણવ્યો છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવદ્ ગીતાનો અન્ય પુરાણના અન્યો જે વખતે રચાયા તે અરસામાજ રચાયો હોવો જોઈએ.

૨. પુરાણની અદર દેવતાઓના જે જે ચિહ્નો અને સાહિત્યો ગણાવવામાં આવ્યા છે તેજ ગીતાના દશમાં અધ્યાયમાં ગણાવવામાં આવ્યા છે —

સમુદ્રમંથનથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચે શ્વસુ નામનો ઇન્દ્રનો ઘોડો, વરુણ જેના ઉપર સ્વાર થાય છે અને કામદેવ જેને પોતાના ધ્વજ ઉપર ધરી રાખે છે તે મંકર, ઇન્દ્રનો હાથી ઐરાવત, વિષ્ણુ જેના પર સ્વાર થાય છે તે વૈનતેય-એ સર્વ પૌરાણિક મહત્ત્વના પ્રાણીઓને ગીતામાં ગણાવવામાં આવ્યા છે વળી મહાભારતના નલોપાખ્યાનમાં

વરુણને સમુદ્રના રાજા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે ત્યારે ગીતામાં તેને માત્ર જળચર પ્રાણીઓનો સરદારજ કહેવામાં આવ્યો છે જૂતોતી પૂજા ઉપરથી પણ પુરાણના સમયતુલ્ય સ્થાન થાય છે વળી, સામવેદને સધળા વેદોમાં શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે યજ્ઞને પ્રસન્ને સામવેદના મત્રો બણવામાં આવતા હશે એવા સમયમાન-એટલે મનુના પછી લાખો વખત રહીને-ભગવદ્ ગીતા રચાઈ હોવી જોઈએ

(૩) ભગવદ્ ગીતાની ભાષા ઉપરથી પણ એની અર્વાચીનતા જણાઈ આવે છે. “કલ્પ,” “મન્વન્તર,” “કુન્દ્ર,” “માયા” (એટલે ચિદ્ર), “યોગ,” “વિમૂત્તિ,” “માયા” એ સધળા શબ્દો પુરાણગ્રન્થોમાજ સામાન્ય વપરાશના થઈ ગયલા જોવામાં આવે છે વળી, ભગવદ્ ગીતાની ભાષા તે કાલિદાસની “શકુન્તલા” મા વપરાયલી ભાષા જેવી લાગે છે.

આ સધળા “પ્રમાણ” ઉપરથી મિ ડેવિસને લાગે છે કે ધર્મસનના ત્રીજા સૈકા પહેલાં ભગવદ્ ગીતા રચાઈ હશે નહીં, અને એ સમય પહેલાં તો હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ થવા માડ્યો હતો, તેની અસર પણ એ ગ્રન્થ ઉપર થયજ હશે].

[રામાયણનું કાવ્ય—એ કાવ્ય વિષે મિ ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્ય કેટલાક આન્તર પ્રમાણોને આધારે જણાવે છે કે જે સમયે ઐશ્વ ધર્મનો ઉદય થયો નહોતો, જે સમયે વેદનાજ દેવતાઓ—ધન્, વરુણ, યમ વગેરેની-ચર વડેજ પૂજા થતી હતી, જે સમયે આદ્યજ અને ક્ષત્રિય વર્ગના માણસો એકબીજાના પરિચયમાં છૂટથી આવી શકતાં હતા અને એક વર્ગના માણસથી બીજા વર્ગમાં જવાયજ નહીં એવું નહોતું, જે સમયે માસાહારની પણ છૂટ હતી, જે સમયે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના જેટલીજ આવડતહોશિઆરી ધરાવતી હતી અને પુરુષના જેટલીજ સ્વતંત્રતા ભોગવતી હતી તે અત્યન્ત પ્રાચીન સમયમાં વાસ્તીકિએ એ કાવ્ય રચ્યું હતું. આ પ્રમાણે એ કાવ્ય મહાભારતના કરતા વધારે પ્રાચીન છે, પણ એમાં જે ઉમેરાઓ થયા તે મહાભારતની છેવટની (સૈાતિની) આવૃત્તિ તૈયાર થઈ ત્યાર પછી થયલા જણાય છે હાલના રામાયણમાં ‘અમણ’ અને ‘અમણી’ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, એટલુજ નહીં પણ ઐશ્વ ધર્મ વિરુદ્ધના સખ વચનો કહેવામાં આવ્યા છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે અશોકે ઐશ્વ ધર્મને રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો

ત્યાર પછી કેટલોક વખત રહીને એ ધર્મ અસ્ત થવા લાગ્યો તે અરસામા રામાયણ રચાયુ હોયુ જોઈએ. વળી મહાભારતમા રાશિઓ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરવામા આવ્યુ નથી, પણ રામાયણમા રાશિઓ વિષે કથન કરવામા આવ્યુ છે. એ રાશિઓ વિષેનુ જ્ઞાન થવન લોકો મારફત આશરે ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાનમા દાખલ થયુ હતું એ ઉપરાંત, ઉત્તરકાણ્ડમા મારુતિના વ્યાકરણજ્ઞાન વિષે કહેવામા આવ્યુ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મારુતિને પતજલિના ભાષ્યનુ જ્ઞાન પણ હતું એ સર્વ ઉપરથી એવુ જણાય છે કે રામાયણને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયુ તે વહેલામા વહેલું ઇસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામા હોઈ શકે. ત્યાર પહેલા મહાભારતનો અન્ય અસ્તિત્વમા હતો અને રામાયણમા અયોધ્યા-કાંડનો ૧૦૦ મો સર્ગ રાજના ધર્મ વિષેનો છે તે મહાભારતમા સ્વભાવર્વનો પાંચમો અધ્યાય છે તે ઉપરથીજ લેવાયલો જણાય છે, કારણ કે રામ તરફથી ભારતને જે સો પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે તે ધણે કહ્યે વખતે પૂછવામા આવે છે અને એ ભાગ એની આગળના તથા પાછળના ભાગથી સ્પષ્ટ જુદો જણાઈ આવે છે તે પરથી મહાભારતનું જોઈને એ સર્ગ રામાયણમા ધુસાડી દેવામા આવેલો એવુ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. રામાયણની કથાને લગતા જુદા જુદા કાવ્યોને ત્રિ. વૈદ્ય નીચેના અનુક્રમમા ગોઠવે છે એ ક્રમ રચનાકાળ પ્રમાણેનો છે —

૧. વાલ્મીકિનો મૂળ ગ્રન્થ.
૨. બૌદ્ધ લોકોનુ “દશરથજાતક”
૩. મહાભારતમા આપેલુ “રામોપાખ્યાન”
૪. વાલ્મીકિનો અન્ય હાલ જે સ્વરૂપમા આપણા જોવામા આવે છે તે.
૫. કાલિદાસ, ભવશ્યુતિ વગેરે સરકૃત કવિઓના રચેલા રઘુવંશ, મહાવીરચરિત, ઉત્તમરામચરિત વગેરે ગ્રન્થો
૬. પુગણે, ખાસ કરીને “વજ્રપુરાણ” અને “અધ્યાત્મરામાયણ”.
૭. વુળસીન્દમ વગેરે કવિઓના કાવ્યો]

પ્રકરણ ૧૧

—*~*~—

મહાકાવ્યો

(આશરે ઇસ પૂ. ૨૦૦ થી ઇસ ૧૧૦૦)

હિન્દુસ્તાનના કાવ્યસાહિત્યનો ખરો ઇતિહાસ થાનેશ્વર અને કનોજના રાજા હર્ષવર્ધન, જેણે આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું અને જેના આશ્રયથી આણું કવિએ હર્ષચરિત એ નામનો ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત અને ખીન્ન ગ્રંથો લખ્યા હતા, તેના રાજ્યથી (૬૦૬-૬૪૮), એટલે ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાના પ્રથમાર્ધથીજ શરૂ થાય છે આ સમયની પહેલાના કોઈ પણ કાવ્યની તારીખ હજી સુધી ચોક્કસ નક્કી થઈ નથી. તોપણ કાવ્યશૈલીની જેના ઉપર મજબૂત અસર થઈ હોય એવો એક ગ્રંથ, વરાહમિહિર નામના ખગોળશાસ્ત્રી ની “બૃહત્સંહિતા,” એને આપણે વગર આચકે છૂટા સૈકાના મધ્ય-ભાગમાં મૂકી શકીશું પણ કાલિદાસ, મુખન્ધુ, ભારવિ, ગુણાદય* વગેરે સૌથી પ્રખ્યાત કવિઓની તારીખને માટે તો આપણી પાસે કોઈ પણ રીતનું ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી એ કવિઓના સમ્બન્ધમાં ચોક્કસ રીતે તો આપણાથી એટલુંજ કહી શકાશે કે આશરે ઇસ ૬૦૦માં એ કવિઓની કીર્તિ ધણે દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી આણુંના ગ્રંથમાં

* મુખન્ધુએ “વાસવદત્તા” એ નામનો વાર્તાનો ગ્રંથ લખ્યો છે એ કવિ જ્ઞાત્ર સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો હશે એમ પ્રો. વેબર ધારે છે ડૉ. હોલે “વાસવદત્તા”નો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ નથી છે તેની પ્રસ્તાવનામાં એણે એક અનુમાન કર્યું છે કે ભવભૂતિ મુખન્ધુના પહેલા થઈ ગયો હતો ભારવિ-એ કિરાતાર્જુનીયનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે શક સવત્ ૫૦૭, એટલે ઇસ ૫૮૫-૬ના એક મુદ્દલેખમાં ભારવિ અને કાલિદાસ એ બે કવિઓના નામ સાથે આપવામાં આવ્યા છે, એટલે એ સમય સુધીમાં બેઉને પ્રખ્યાતિ પણ મળી ચૂકી હતી એમ જણાય છે ગુણાદય આશરે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એણે “બૃહત્કથા”નો ગ્રંથ રચ્યો હતો તે પૈરાયી ભાષામાં લખાયેલો હતો એક ધારવામાં આવે છે એ ગ્રંથને આધારે બારમા સૈકામાં થઈ ગયેલા સોમદેવે પોતાનો “કથાસરિત્સાગર” નામનો ગ્રંથ રચ્યો

અને ઇસ ૬૩૪ ના એક મુદ્રાલેખમાં એ કવિઓના વિષે જે મતન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એટલીજ વાત આપણને માલમ પડે છે વળી એ કવિઓમાંથી કેટલાક, જેમકે શુભાદ્ય, કે જેના અન્ય વિષે મુખ્યદુએ વારંવાર કથન કર્યું છે, તે તો નક્કી એના કરતાં ઘણા વધારે પ્રાચીન સમયમાં જ થઈ ગયલા હોવા જોઈએ તારીખ નક્કી કરવામાં ઉપયોગની થાય એવી જે કંઈ થોડી ઘણી સામગ્રી કવિઓની પોતાની તરફથી આપણને ઉપલબ્ધ થઈ છે તેનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, કારણ કે ઇસ્વીસનના પહેલા પાંચ સૈકા સુધીના હિન્દુસ્તાનનો રાજકીય તથા સામાજિક ઇતિહાસ હજી અધકારમાં જ વ્યવસ્થા છે.

કાવ્યસાહિત્યનો પ્રચાર ક્યારે થયો તેના સમ્બન્ધમાં પતંજલિના મહામાત્ર્યમાં આપેલા ઉતારાઓને આપણે અગત્યના પ્રમાણ તરીકે ગણી શકીશું એ ઉતારાઓ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે એના વખતમાં કાવ્યસાહિત્ય ઘણું ખીલેલું હતું, અને ઇસ્વીસનની શરૂઆત પહેલાથી એ વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ એ ઉતારાઓમાંના કેટલાક શ્લોકો સંસ્કૃત સમયના કૃત્રિમ હન્દોમાં રચાયેલા છે અને જે અનુષ્ટુપ્ શ્લોકો છે તેનું વસ્તુ તેમજ તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ એ બેઉ રામાં યજુ-મહાભારતને નહીં, પણ સંસ્કૃત સમયના કાવ્યોને મળતા આવે છે.

આ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છીએ કે ઇસ ૪૧૪ થી ૪૨૧ સુધીમાં અશ્વમેધના બુદ્ધચરિતનો ચીનની ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો આ ગ્રંથને માટે ગ્રંથની અદરજ “મહાકાવ્ય” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ એ ગ્રંથ કાવ્યની શૈલીમાંજ લખાયેલો છે બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓમાં મનાતું આવ્યું છે તે પ્રમાણે અશ્વમેધ એ કનિષ્ઠ રાજાનો સમકાલીન હતો, એટલે એ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. ગમે તેમ હોય, પણ એનું કાવ્ય ઇસ ૩૫૦ અને ૪૦૦ની વચ્ચેના સમય કરતાં વધારે મોડું નહીં લખાયું હોય એ નક્કી છે એક બૌદ્ધ ધર્મના સાધુએ આ પ્રમાણે સંસ્કૃત કાવ્યના નિયમાનુસાર છુદ્ધની દતકથા લખવાનો વહેલો વિચાર કર્યો એજ વાત ઉપરથી ક્ષાત્રણેનું કાવ્યસહિત્ય મોડામાં મોડું ઇસ્વીસનના ચોથા શતકમાં અને ઘણુખડ એના છાયા વખત પહેલા કેવું પ્રચાર પામી ચૂક્યું હતું એ જણાઈ આવે છે.

છેલા પા સૈકામાં નિષ્કશાસ્ત્રની શોધખોળોમાં જે વધારો થયો છે તેને પરિણામે ધ્રુવીસનના પહેલા પાંચ સૈકાના તિમિરાચ્છાદિત સમયના કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડવા માડ્યો છે. મિ ફેલીટના “Corpus Inscriptionum Indicarum” ના ત્રીજા પુસ્તકમાં એ વિષયના સમ્યન્ધમાં અમત્યના એવા આખા અઢાર મુદ્રાલેખો આપ્યા છે. એ લેખો મ્હોટે ભાગે પદ્યમાં લખાયેલા છે, પણ કવચિત્ કવચિત્ ઉંચા પ્રકારનું ગદ્ય પણ એ લેખોમાં જોવામાં આવે છે. એ લેખો આશરે ઇ.સ. ૩૫૦ થી ૫૫૦, એટલે બસો વર્ષ સુધીમાં લખાયેલા છે એમાંના ઘણાખરા લેખોમાં શુભ વશનો અર્થ વાપરવામાં આવ્યો છે. એ સંવત્ ઇ.સ. ૩૧૫ થી શરૂ થાય છે, અને દ્વિતીય અન્દ્રશુભ, જેને વિક્રમાદિત્ય એ નામ પણ આપવામાં આવ્યું હતું, તેણે એ સંવત્નો પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો હતો. એ રાજના મુદ્રાલેખો અને સિક્કાઓ ઇ.સ. ૪૦૦ થી ૪૧૩ સુધીના છે કેટલાક લેખોમાં માલવ સંવત્, જે પાછળથી વિક્રમ સંવત્ એ નામથી ઝાળખાયો અને જે ઇ.સ. પૂર્વે ૫૭ થી શરૂ થાય છે, તે વાપરવામાં આવ્યો છે એમાંના કેટલાક લેખો પ્રજાસ્થિતના છે, એટલે તેમાં રાજાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે એ પ્રજાસ્થિતોને તપાસતા માલમ પડે છે કે, ચોથા, પાંચમા, અને છઠ્ઠા સૈકામાં જે કાવ્યશૈલી વપરાતી હતી તે આજ દિન સુધી સચવાઈ રહેલા કાવ્યોના કરતા જુદી નહોતી શુભ વશનો રાજ સમુદ્રશુભ, જે ચોથા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેના વિષે આપણા જોવામાં આવે છે કે તે જાતે કવિ હતો અને બીજા કવિઓને આશ્રય આપતો હતો એ આશ્રય લેનારા કવિઓમાં એક હરિષેષ્ઠ કરીને હતો તેણે પોતાના આશ્રયદાતાની પ્રશંસામાં ત્રીસેક લીટીઓ (નવ શ્લોકો) પદ્યમાં લખ્યા છે અને લમ્બગ એટલીજ લીટીઓ ગદ્યમાં પણ લખી છે એ લખાણુમાં બાપા ઉપર એનો કાળુ એવો જણાય છે કે કાલિદાસ અને દુણ્ડી જેવા કવિની સાથે પણ એ હરીદાર્ધમાં ટકી શકે કાવ્યશાસ્ત્ર વિષેના સંઘળા સંસ્કૃત ગ્રંથોના નિયમાનુસાર એના ગદ્યમાં અનેક લાખા સમાસો જોવામાં આવે છે, અને તેમાંના એક સમાસ તો એટલો લાખો છે કે તેના અક્ષરોની સંખ્યા ૧૨૦ કરતા પણ વધારે થાય છે એની કનિતામાં કાલિદાસ અને બીજા કવિઓની પેઠે એ વૈદર્ભી રીતિનો સ્વીકાર કરે છે, અને લાખા સમાસોનો પરિત્યાગ એ વૈદર્ભી રીતિનું ખાસ લક્ષણ છે સમુદ્રશુભની પછીના રાજ દ્વિતીય અન્દ્રશુભના પ્રધાન વીરસેનનો

લખેલો એક મુદ્રાલેખ છે તેમા પશુ આ શૈલી, જે ઇ.સ. ૩૦૦ સુધીમા સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂકી હતી, તે વાપરવામા આવી છે.

એક ધણો અગત્યનો મુદ્રાલેખ માલવ (વિક્રમ) સવત્ ૫૨૯ નો અથવા ઇ.સ. ૪૭૩ નો છે. એ લેખમાં આખા ૪૪ શ્લોકો (બધી મળીને ૧૫૦ લીટીઓ) છે, અને કશપુર (જે હાલ મેન્ડેસરના નામથી ઓળખાય છે) ત્યાં આમળ સૂર્યનું મંદિર છે તેની પ્રતિષ્ઠાના રમારક તરીકે વત્સભદ્રિ નામના કવિએ એ શ્લોકો રચેલા છે આ મુદ્રાલેખની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં એવા નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે પાંચમા સૈકામા કાવ્યનું ખૂબીયું સાહિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવતું હોયું જોઈએ, અને એ ઉપરાંત વિશેષ તો એ માલમ પડે છે કે એ કાવ્યમા અને કાલિદાસના ગ્રંથોમા કેટલુંક સરખાપણું છે આ છેલ્લી વાત પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે વત્સભદ્રિ, જેની કવિત્વશક્તિ ધણી ઉતરતા પ્રકારની હતી અને જેણે પોતાનું કાવ્ય શ્રમપૂર્વક લખ્યાનું જણાવ્યું છે, તેને કાલિદાસના કાવ્યો વિષે માહિતી હતી અને કાલિદાસના કાવ્યોનો તેણે ઉપયોગ કર્યો હતો આ કારણથી દ્વિતીય ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો સમય, એટલે ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાનો આરંભકાળ, એ આશરો પડતો સમય હિન્દુસ્તાનના મહોટામા મહોટા કવિને માટે માટે સૌથી વધારે સંભવિત જણાય છે.

ગુપ્ત વંશના સમયના મુદ્રાલેખ ઉપરાંત એ અગત્યના લેખો ઇસ્વી-સનના બીજા સૈકાના છે તે ગદ્યમા લખાયેલા છે અને ધણા લાંબા છે તેમાનો એક ગિરનારનો છે અને બીજો નાસિકનો છે એ લેખો ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ સમયે પશુ એક ગદ્ય કાવ્યની શૈલી હતી તે ધણી બાજતોમા પાછલા સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યની વાર્તાઓ અને કાદંબરી-ઓને મળતી આવતી હતી, કારણ કે એ લેખોમા લાંબા સમાસો વારંવાર વાપરવામા આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ અનુપ્રાસ અને જાત જાતની ઉપમાઓ તથા રૂપકોનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે તો-પણ એ લેખોમા કાવ્યાલકારો ધણા ઓછા વાપરવામા આવ્યા છે અને તે પણ કેટલીક વખતે તો રામાયણ-મહાભારતના જેવા સાદાજ હોય છે. એકદર જોતાં એ લેખો હરિષેણના કાવ્યના ગદ્ય વિભાગના કરતાં ઓછી કૃત્રિમતા વાળા છે, એટલે કાવ્વી, મુખ્યન્ધ, અને બાણના ગ્રંથો કરતાં તો એની કૃત્રિમતા ધણીજ ઓછી હોય તેમા કઈ નવાઈ જેવું નથી ગિરનારના મુદ્રાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે એના લેખકને કાવ્યશાસ્ત્રના

એક સિદ્ધાન્ત વિશે ખબર હતી, એના વખતમા વૈદર્ભી રીતિના નિયમે પ્રમાણેના છન્દોબદ્ધ કાવ્યો રચાતા હતા, અને ત્યાર પછીના વખતમા તેમ તે વખતમા પણ એવા કાવ્યોને રાજદરબારમાથી ઉત્તેજન મળતું હતું કાવ્યસાહિત્ય એ બીજા સૈકાની એક નવીન શોધ હતી એમ માની શકાય એવું નથી એ સૈકા પહેલા લાખા વખત સુધી એ સાહિત્યનો વિકાસ થતો રહ્યો હોવો જોઈએ આ પ્રમાણે કૃત્રિમ કાવ્યસાહિત્યની શરૂઆત ઇંગ્લીસનના પહેલાથી થઈ હતી એવા મહામાપ્યના પ્રમાણને મુદ્રાલેખના વાચનથી ટેકા મળે છે, એટલુંજ નહીં પણ ત્યાર પછીના સૈકાઓમા પણ એ સાહિત્ય નિરતર ખેડાતુ રહ્યું હતું એવું સિદ્ધ થાય છે.

મહૂંમ ગ્રાફેસર બુલર અને મિ ફ્લીટની આ શોધખોળોને પરિણામે ગ્રાફેસર મેક્સ મ્યુલરનો છઠ્ઠા સૈકામા સરકૃત સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયાનો ધણો જાણીતો સિદ્ધાન્ત, જે એ વિદ્વાન તરફથી પોતાની હમેશની તેજદાર રીત પ્રમાણે “India, what can it Teach us ?” (હિન્દુસ્તાન એ આપણને શું શીખવે છે ?) એ નામના ગ્રન્થમાં રજૂ કરવામા આવ્યો હતો અને જે અનેક વર્ષો સુધી સ્વીકારાયો જતો હતો, તે હવે જલબરેલો ઠરે છે

શક (સોથિયન) અને બીજા પરદેશીઓના હુમલાઓને લીધે ઇસ્વીસનના પહેલા એ સૈકાઓમા હિન્દુસ્તાનના વતનીઓને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ છોડી દેવી પડી હતી એવું ગ્રાફેસર મેક્સ મ્યુલરનું શરૂઆતનું વચન છે તે ઉપર જણાવેલા એ મુદ્રાલેખમાના પાછલા મુદ્રાલેખના પ્રમાણ ઉપરથી ખોટું ઠરે છે. એ મુદ્રાલેખના પ્રમાણને બીલકુલ ન ગણીએ અને બીજી રીતે વિચાર કરીએ તોપણ એ સમયે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એવી રીતે એકદમ અટકી ગઈ હોય એ ઘણું અસંભવિત લાગે છે પ્રથમ તો સોથિયનોએ હિન્દુસ્તાનના આશરે એક-પચાસ જેટલા ભાગનેજ હમેશને માટે તાબે કર્યો હતો, કારણ કે તેઓનું રાજ્ય પૂર્વમા મથુરા કરતા વધારે આગળ વધ્યું હોય એમ જણાતું નથી, અને પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, રાજપુતાના, અને મધ્ય હિન્દુસ્તાન એટલા પ્રદેશોજ તેઓના તાબામા આવ્યા હતા વળી એ જીતનારા લોકોએ ઝડપથી હિન્દુપણ સ્વીકારવા માંડ્યું હતું એમાના ધણાખરાઓએ બીજી પેઢીએ નામ પણ હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ જેવા રાખ્યા હતા એમાના એક ઉપભદાત

(સંસ્કૃત “મુદ્રાર્કમદ્ધ”) તેણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની મિશ્ર ભાષામાં લખાયેલા એક મુદ્રાર્કેખમાં પોતાના પરાક્રમો વર્ણવ્યા હતા. કનિષ્ઠ પોતે (ઈ સ ૭૮) અને એની પછીના રાજાઓ બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપતા હતા, અને એ ગળાઓના અમલ દરમ્યાન મથુરા આગળ હિન્દુસ્તાનનું શિવપશાત્ર ધણી ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું આ પ્રમાણે જીતનારી પ્રજાએ હિન્દુસ્તાનનો પ્રમાણમાં થોડો ભાગ જે જીત્યો હતો તેનો સુધારો પોતેજ સ્વીકારી લીધો હતો નો દેશના એ ભાગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તદ્દન બંધ પડી ગઈ હતી એમ માની લેવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી, અને આખા હિન્દુસ્તાનની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એકદમ અટકી ગઈ હતી એમ માનવાને તો આધારજ ક્યા રહ્યો ?

પ્રોફેસર મૅક્સ મ્યુલરનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે ઈસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ઉજ્જનના રાજા વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને દતકથા પ્રમાણે એની દરબારમાં કાલિદાસ વગેરે પ્રખ્યાત કવિઓનો સત્કાર થતો હતો તે સમય હિન્દુસ્તાનના કાવ્યસાહિત્યનો સુવર્ણયુગ હતો કાવ્યસાહિત્યના પુનરુજ્જીવનનો આ સિદ્ધાન્ત તવારીખ સમ્બન્ધી ફેરગૂસનના ચતુરાધિભરેલા તર્ક (hypothesis) ઉપર આધાર રાખે છે ઉજ્જનના એક વિક્રમ નામના રાજાએ હિન્દુસ્તાનમાંથી સીથિયન લોકોને કાઢી મૂક્યા ત્યાર પછી ઇ સ ૫૪૪ માં પોતાના વિજયના સ્મારક તરીકે એણે વિક્રમ સંવત્ સ્થાપ્યો અને ઇ સ ૫૫૭ થી એટલે પોતાના સમય કરતા ૬૦૦ વર્ષ પાછળથી, એ સંવત્સના વર્ષો એણે ગણવા માડ્યા એવા ફેરગૂસનનો તર્ક છે આ તર્ક તદ્દન ખોટો છે એવું મિ ફ્લોટની મુદ્રાર્કેખ સમ્બન્ધી શોધખોળોને પરિણામે સિદ્ધ થયું છે. એ શોધખોળોથી માલમ પડ્યું છે કે ઇ સ. ૫૫૭ થી જેની ગણતરી કરવામાં આવે છે તે વિક્રમ સંવત્ ઇ સ ૫૪૪ માં સ્થાપવામાં આવ્યાની વાત ખોટી છે, એટલુંજ નહીં પણ એના એક સકા કરતા વધારે વખત પહેલાંથી માલમ સવત્ (જે આશરે ઇ સ ૮૦૦ થી વિક્રમ સવત્ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો) તે વપરાશમાં આવી ચૂક્યો હતો એ ઉપરાંત માલમ પડે છે કે છઠ્ઠા સૈકાના મધ્યભાગમાં પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાંથી કોઈ શક (સીથિયન) લોકોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે એના સો કરતા વધારે વર્ષ પહેલાંથી તે દેશ શુભ રાજાઓથી જીતાઈ ચૂક્યો હતો. અન્તમાં, એવું માલમ

પડે છે કે નેકે બીજા પરદેશી વિજેતાઓને, હુણુ લોકોને, છઠ્ઠા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાંથી ખરેખરા કાઠી મૂકવામાં આવ્યા હતા તોપણ તેઓને કાઠી મૂકનારો રાજા કોઈ વિક્રમાદિત્ય નહોતો, પણ યશोधર્મન વિષ્ણુવર્ધન એ નામનો રાજા હતો.

આ પ્રમાણે વિક્રમાદિત્ય એ પ્રતાપી રાજા છઠ્ઠા સૈકાના ઐતિહાસિક પ્રદેશમાંથી ખસીને દંતકથાના તિમિરાચ્છાદિત પ્રદેશમાં અદસ્ત થઈ જાય છે સોળમાં સૈકાના એક ગ્રન્થમાં ધણી વાર ટાકવામાં આવતો પણ જેનું પ્રામાણ્ય બરાબર સિદ્ધ થયું નથી એવો એક શ્લોક આપ્યો છે તેમાં વિક્રમાદિત્યની સાથે એની દરબારના “નવરત્નો” માના મુખ્ય તરીકે ધન્વતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, વરાહમિહિર, અને વરરુચિના નામ જોડવામાં આવ્યા છે. વિક્રમ રાજા ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં થયા હતા એ વાત ખોટી ઠરે છે તેની સાથે આ શ્લોકમાં ગણાવેલા કવિઓની તારીખના નિર્ણયની બાબતમાં આ શ્લોકની સઘળી ઉપયોગિતા જતી રહે છે એવી દંતકથાના પ્રમાણ ઉપરથી એ સઘળા કવિઓ એકજ સમયમાં થયા હતા એમ માનવું એ પણ વાસ્તવિક નથી. નેકે એમાંનો એક વરાહમિહિર તે ખરેખરો છઠ્ઠા સૈકામાં જ થયો હતો, તોપણ હવે તો સ્વતંત્ર ગીતે અને બીજી દલીલોને આધારે દરેક કવિના કાળનો નિર્ણય કરીને પછીજ તેને એ સૈકામાં મૂકી શકાય વિક્રમાદિત્યની દંતકથાને બાદ કરીએ તો છઠ્ઠા સૈકામાં કાવ્ય સાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ થયો હતો એવું માનવાને હવે કંઈ પણ કારણ રહેતું નથી, કારણ કે હરિષેણુની પ્રશસ્તિ અને શુભવશના સમયની બીજી કેટલીક મુદ્રાલેખની કવિતાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઝોઝામાં ઝોઝા બસો વર્ષ પહેલાંથી એ સાહિત્ય વિકાસ પામી ચૂક્યું હતું

એકલા કાલિદાસને છઠ્ઠા સૈકામાં મૂકવાને માટે બીજી જે દલીલો મૂકવામાં આવે છે તેમાંની કોઈપણ સંગીન નથી. એમાંની એક મુખ્ય દલીલ ચૌદમાં સૈકામાં થઈ ગયેલા મલ્લિનાથ નામના ટીકાકારે કાલિદાસના મેઘદૂતના ૧૪ માં શ્લોક ઉપરની ટીકામાં “દ્વિન્નાગ” એ શબ્દની જે સમજૂતી આપી છે તેના ઉપરથી ઉઠાવવામાં આવી છે એ શબ્દના સાધારણ અર્થ ઉપરાંત દ્વિન્નાગ નામના કાલિદાસના એક હરીફ શત્રુનું પણ એ શબ્દ વડે સૂચન થાય છે એવું મલ્લિનાથનું કહેવું છે. પ્રથમ તો,

મહિનાથનુ આ કહેવુ વાસ્તવિક છે કે નહીં તેજ ધણી શકે પડતી વાત છે ત્યાર પછી, દિગ્નાથ નામનો યૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશક હતો તેના વિષે મહિનાથે લખ્યુ છે કે કોઈ બીજા દિગ્નાથ વિષે લખ્યુ છે તે નિશ્ચય-પૂર્વક કહી શકાતુ નથી ત્રીજુ, દિગ્નાથ એ વસુબન્ધુનો શિષ્ય હતો એવી યૌદ્ધ ધર્મની વાર્તા ઉપર ઝાઝુ વજન મૂકી શકાય તેમ નથી, કારણ કે સોળમા સૈકા સુધી એની મતલબનુ કથન થયલુ જોવામા આવતું નથી. ચોથુ, વસુબન્ધુ છટ્ટા સૈકામા થઈ ગયો હતો એમ કહેવાને માટે વિક્રમાદિત્ય વિષેનો સિદ્ધાન્ત એજ એક મુખ્ય આધાર છે, અને વસુ-બન્ધુના ગ્રન્થોનો ઇ સ ૪૦૪મા તરજુમો કરવામા આવ્યો હતો એવુ ચીનના પ્રમાણુ ઉપરથી માલમ પડે છે તે પરથી વસુબન્ધુ છટ્ટા સૈકામા થઈ ગયો હતો એ વાત ખોટી ઠરે છે એ પ્રમાણુ આ દલીલ રૂપી સાક્રિજની એકેએક કડી ધણીજ નબળી છે એમ જણાઈ આવે છે.

બીજી મુખ્ય દલીલ એ છે કે આર્યભટ(ઇ સ ૪૯૯)ની પછી કાલિદાસ થયો હશે, કારણ કે ચવન લોકોની પાસેથી પ્રાપ્ત થયલી ખગોળશાસ્ત્રની વિધાનુ એને જ્ઞાન હોય એમ જણાઈ આવે છે, પરંતુ ડૉ. થીબોએ બતાવી આપ્યું છે કે “ રોમકસિદ્ધાન્ત ” એ નામનો હિન્દુસ્તાનનો એક ખગોળશાસ્ત્રનો ગ્રંથ, જે નિર્ણય ચાવની વિધાના પરિચયની અસરને લીધે લખાયેલો છે, તે આર્યભટના કરતા વધારે પ્રાચીન છે, અને તે ઇ સ ૪૦૦ કરતા વધારે મોડો લખાયેલો હતો એમ માની શકાય એવું નથી આ રથને ઉમેરવું જોઈએ કે ચન્દ્રગ્રહણ થાય છે તે પૃથ્વીની છાયાને લીધે થાય છે એવી કાલિદાસના રઘુવંશમાના એક શ્લોક(૧૪, ૪૦)ની મતલબ છે એમ ગણીને આ ખગોળશાસ્ત્રની દલીલના ટેકામા એ શ્લોક ગેરવ્યાજબી રીતે ટાકવામા આવ્યો છે, પણ ચન્દ્રની અદર જે ડાઘા જણાય છે તે પૃથ્વીની છાયાને લીધે છે એવો સિદ્ધાન્ત પુરાણોમા ધણી વાર પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યો છે, અને ખરૂં જોતા આ શ્લોકમા જે કહેવામા આવ્યું છે તે પણ માત્ર એ ડાઘાઓના સમ્યન્ધમા કહેવામા આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે આપણને હાલમાં જે માહિતી મળી શકે છે તે ઉપરથી કાલિદાસ ઇન્ડીસનના છૂટા સૈકામાં નહીં, પણ પાચમાં સૈકામાં થઈ ગયો હતો એમ માનવાને આપણને મજબૂત કારણ મળે છે. તોપણ

એના ફરેકેફરેક અન્યની ભાષા, શૈલી, અને કાવ્યરચનાની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવામા આવે અને જેની તારીખ નક્કી કરી શકાતી હોય એવા મુદ્દા લેખોની સાથે તેમજ કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીનમા પ્રાચીન સરદૃત અન્યોમા આપવામા આવેલા નિયમોની સાથે એ અન્યોની સરખામણી કરવામા આવે ત્યાં સુધી એ ક્યારે થઈ ગયો હતો એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે એવો મંભવ નથી

જેવી રીતે પુરાણના વિષયો મુખ્યત્વે કરીને મહામારત્નમાથી લેવાયા હતા તેવી રીતે પાંચમાથી તે બારમા સૈકા સુધીમા રચાયલા અનેક કાવ્યોના વિષય રામાયણમાથી લેવાયા હતા, જોકે રામાયણનું પ્રાચીનમા પ્રાચીન કાવ્ય અને ખીજા કાવ્યો એ બેની વચ્ચે ઘણો વખત ખાલી ગયો હતો રામાયણની અદર કાવ્યના વસ્તુને કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપ કરતા વધારે પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યું છે, પણ પાછલા કાવ્યો મા બાહ્ય સ્વરૂપ એનેજ વધારે અગત્યનું ગણવામા આવ્યું છે, અને વસ્તુ એ તો વધારે ને વધારે શૈલીની ચમત્કૃતિ દર્શાવવાનું સાધન માત્ર થતું જાય છે જેમ કાવ્ય વધારે મોડું રચાયલું હોય છે તેમ તર્કની ચતુરાઈ વડે અને શૈલીની કુશળતા વડે વાચકને ચક્રિત કરવા તરફ, હમેશા હેઠ્ઠના કરતા યુક્તિના ઉપર વિશેષ અસર કરવા તરફ કવિ-ઓનું વલણ વધારે ને વધારે જણાઈ આવે છે જે સારામા સારા કાવ્યો છે તેમા પણ ચોક્કસ નિયમોને ખીજા કોઈ પણ દેશની કવિતાના કરતા વધારે સખત રીતે વળગી રહેવામા આવ્યું છે, કારણ કે પાણિનિના વ્યાકરણના નિયમોનો એ કાવ્યોની ભાષા ઉપર સખત કાયુ રહ્યો હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ કાવ્યશાસ્ત્રના અન્યોમા ચમક અને અલકારના જુદા જુદા પ્રકારને લગતા વિસ્તૃત નિયમોથી એની શૈલી પણ મજબૂત રીતે નિયંત્રિત થઈ હોય છે

કાલિદાસના રઘુવંશ અને કુમારસંભવ એ બે કાવ્યો સૌથી વધારે અગત્યના છે બેઉની લેખનશૈલીમા અપૂર્વતા છે અને બેઉમા ઘણી ઉંચા પ્રકારની કવિવશક્રિતિ જોવામા આવે છે કેટલાક શ્લોકો બેઉમા તેના તેજ છે, ખીજા ઘણા શ્લોકો રહેજસાજ ફેરફાર સાથે મૂકનામા આવ્યા છે, અને અનેક ફકરાઓ એવા છે કે જે એકની એક રીતે મૂકવામા આવ્યા નથી છતાં વિચારમા ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે વળી

ખેડ કાવ્યોમા અમુક પ્રમગ્નુ વર્ણન આપવાને માટે અમુકજા છન્દ વાપરવામા આવ્યો છે, ખેડમા દરેક સર્ગ સાધારણ રીતે એકના એકજા છન્દમા લખાયલો છે, પણ દરેક નવા સર્ગની શરૂઆતથી નવા છન્દનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે સસ્કૃત સમય પ્રમાણેનો **મનુષ્ય** અને વેદના **ત્રિષ્ટુમ્** ઉપરથી ઉત્પન્ન થયલો **ઉપજ્ઞાતિ** એ ખેડ છન્દો મૌર્યા વધારે વાપરવામા આવ્યા છે

રઘુવંશના ઓગણીસ સર્ગ છે તેમા રામનુ જીવનચરિત્ર અને તેની સાથે એના પૂર્વજો તથા વંશજોનો અહેવાલ આપવામા આવ્યો છે પહેલા નવ સર્ગમા દ્વિલીપ અને એના પુત્ર રઘુથી શરૂ કરીને રામના સૌથી નિકટના ચાર પૂર્વજોનુ વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે ત્યાર પછીના ૯ સર્ગ (૧૦-૧૫)મા રામનો વૃત્તાન્ત આપવામા આવ્યો છે અને તે વણોખરો વાર્તાકી, જેને કાલિદાસ આ ગ્રંથને (૧૫, ૪૧) “ પહેલો કવિ” (**બાદ્યકવિ**) એવુ નામ આપે છે, તેના **રામાયણ**ની સાથે મળતા આવે છે ત્યાર પછીના બે સર્ગમા રામના ત્રણ પાસેના વંશજોની હકી ગત આપી છે, અને છેલ્લા બે સર્ગમા એના નજીકે અયોધ્યામા જેમણે રાજ્ય ચલાવ્યુ હતુ તે બાકીના ચોવીશ રાજાઓનો અહેવાલ મક્ષેપમા આપવામા આવ્યો છે, અને કદાચ અણુધારી રીતે, વિષયો રાજા અગ્નિવર્ણના મૃત્યુની હકીગતની સાથે એ કાવ્ય મમામ થાય છે. રામના આ પરાજોના નામ **વિષ્ણુપુરાણ**ની અદર જે ટીપ આપવામા આવી છે તેની સાથે ખરાખર મળતા આવે છે

રઘુવંશનો વૃત્તાન્ત કદાચ ત્વરાથી વલ્લો જાય છે, અને એમા લાખા લાખા વર્ણનો અતિશય નડતા નથી એની અદર ઔચિત્યરાજી અને અસર કરે એવી અનેક ઉપમાઓ આવે છે, અને ખરેખરી કવિ ત્વની ખુબી પણ એમા ધણી છે વળી કાવ્યના પ્રમાણમા એની શૈલી સરળ છે, જેકે નિ.સશય ધણા કૃત્તિઓ એમા એવા પણ છે કે જે યુરોપના માણસોને તો ધણા કૃત્તિમ લાગ્યા વગર ગ્હે નહીં સહવારમા રાખને જગાડવા એ જેનુ કર્તવ્ય છે એવા કવિ તરફથી ઉચ્ચાગયલો નીચેનો શ્લોક (૫, ૧૫) નમૂના તરીકે ચાલશે—

ભવનિ વિરલમક્તિર્મ્હાનપુષ્પાપહાર

સ્વકિરણપરિવેષોદ્ગેદશૂન્યા. પ્રદીપા. ।

અયમપિ ચ ગિર નસ્ત્વત્પ્રબોધપ્રયુક્તા-

મનુવદતિ શુકસ્મે મઙ્ગલાવપજરસ્ય ॥

(ત્હમને ભેટ તરીકે આપેલા પુષ્પો કરમાઈ ગયા છે અને સ્થિતિ થઈ ગયા છે, દીવાઓ પણ પોતાનામાંથી જે કિરણો નીકળતા હતા તેના પ્રકાશથી ગમ્ય બની ગયા છે, પાજરામાં રહ્યો રહ્યો મધુર વાણી બોલનારો ત્હમારો પોપટ તે ત્હમને જગાડવાને માટે હમે જે બોલો બોલીએ ડિયે તે ફરીથી બોલી અભળાવે કે)

રઘુવંશ ઉપરની વીસ કરતા વધારે ટીકાઓ જાણીતી છે તેમાં મહિનાથની સજ્જીવની નામનો ટીકા છે તે સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે મહિનાથે કાવ્યના દરેકદરેક શબ્દનો અર્થ સમજાવ્યો છે અને એનામાં મોટાટી ખુખી એ છે કે કવિનો મૂળ પાઠ કયો હતો તે શોધી કાઢવાનો અને તે સાચવી રાખવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે એના પહેલા લખા ચલી અનેક ટીકાઓ વિષે એને ખબર હતી, અને એ ટીકાઓમાંથી દક્ષિણાવત અને નાથ એ બેની ટીકાઓ વિષે એ અનુમોદનપૂર્વક લખે છે પણ એ ટીકાઓ હાલ અસ્તિત્વમાં નથી જે બીજી ટીકાઓ સચવાઈ રહી છે તેમાં ઇસ ૧૩૮૫ માં દિનકર મિશ્રની રચાયેલી સુબોધિની અને આરિત્રવર્ધન નામના જૈનની શિશુહિતૈષિણી, જેનો દિનકરની ટીકામાં સાર આપવામાં આવેલો જણાય છે, એ બે ગણાવવા જેવી છે

કુમારસંભવ અથવા “કાર્તિકેયનો જન્મ” એ કાવ્યના બધા મળીને સત્તર સર્ગો છે એમાંના પહેલા સાત સર્ગોમાં શિવ અને હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી એ કાર્તિકેયના માઆપના પ્રણય તથા લગ્નનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે આ વાત ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે વર્ણન એ આ કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે કવિત્વમય ચિત્ર આપવામાં હિન્દુસ્તાનના કવિઓનું જે ખાસ સામર્થ્ય રહેલું છે તે આ કાવ્યમાં એખપુ જણાઈ આવે છે પોતાની ફળદ્રુપ અને અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિના ઉપયોગને માટે આ સ્થળે જોઈએ તેટલો અવકાશ મળતો હોવાને લીધે કવિ તરફથી ઉપમા વગેરે અલકારો એ કાવ્યમાં છટથી વપરાયલા જોવામાં આવે છે ચિયોગિની છન્દ (જેની અદર દશ દશ અને અગિયાર

અગિયાર અક્ષરની પદ્ધતિઓ વારાફરતી આવે છે અને લીટીના છેલ્લા અક્ષરો લઘુ ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે) તેના એક શ્લોક નમૂના તરીકે ચાલશે કુદરતની વસ્તુઓ, જેને કવિવદ્દષ્ટિથી પ્રમદા તરીકે કલ્પવામા આવી છે, તે પણ પતિને અનુસરનારી પત્નીના કર્તવ્યનું કેવું 'શાન્ત પૂર પાડે છે તે કવિએ આ શ્લોકમા દર્શાવ્યું છે —

શશિના સહ યાતિ કૌમુદી
સહ મેઘેન તલિત્પ્રલીયતે ।
પ્રમદા પતિવર્ત્મગા ઇતિ
પ્રતિપન્નં હિ વિચેતનૈરપિ ॥

(ચન્દ્ર જય છે તેની સાથે ચન્દ્રિકા પણ જતી રહે છે, મેઘ જય છે તેની સાથે વીજળી પણ વિદાય થાય છે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના પથને અનુસરે છે એ વાતનું ચેતન વગરની વસ્તુઓ પણ પ્રતિપાદન કરે છે)

પાછલા દસ સર્ગમા શુગારરસ ધણે વધારે હોવાથી છપાયલી આદ્યતિઓમા સાધારણ રીતે પહેલા સાત સર્ગજ આપનામા આવ્યા હોય છે જે હેતુને માટે કાર્તિકેયનો જન્મ થયો હતો તે હેતુ પૂરો થયાની હકીકત સાથે—તારકાસુરના વિનાશના વર્ણન સાથે—આ કાવ્ય પૂર થાય છે

કુમારસમ્ભવ ઉપગની વીસ કરતા વધારે ટીકાઓ આજ દિન સુધી સચવાઈ રહી છે એમાની કેટલીક ટીકાઓ રણુર્વશ ઉપર જેમણે ટીકાઓ દરેલી છે તેમનીજ રચેલી છે એવા ટીકાકારોમા મહિનાથ એ ખાસ ગણાવના જેવો છે

પાછલા સમયના કાવ્યોનો વિષય રામાયણ—મહાભારતમાથીજ વેવાયલો છે પણ એ કાવ્યોની અદર ભાવાત્મક, શુગારાત્મક, અને ઉપદેશાત્મક તરવો વધારે ને વધારે બળેલા જોવામા આવે છે પ્રૌઢ મુખનાઓનો પ્રભાવ દર્શાવવાના સાધન તરીકે કાવ્યરચનાનો વધારે ને

વધારે ઉપયોગ થતો જાય છે, તે એટલે સુધી કે આખરે નિસાર ઉક્તિઓ અને વાક્યો સિવાય બીજી કંઈ પણ રહેતું નથી વલ્લભીમા શ્રીધરસેના નામના રાજના વખતમાં, ઘણું કરીને સાતમાં સૈકામાં લખાયેલું અને જુદા જુદા ટીકાકારોના મત પ્રમાણે ભર્તૃહરિ નામનો કવિ અને પૈયાકગણ (જે ઇ સ ૬૫૧માં મરણ પામ્યો હતો) * તેનું રચેલું હશેવાતું “મટ્ટિકાવ્ય” બાવીસ સર્ગનું બનેલું છે અને તેમાં રામની વાર્તા આપવામાં આવી છે, પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણના ઉપો સમન્વયના એજ એ કાવ્યનો મુખ્ય બિંદુ છે

કિરાતાજીનીયના અદ્ધર સર્ગો છે તેમાં કિરાતના વેષમાં શિવ અને અર્જુન એ બેની વચ્ચે થયેલી લડાઈ, જે પહેલી મહામારતમાં આપવામાં આવી છે, તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરાયેલું છે એ કાવ્યના રચનાર ભારવિ વિષે ઇ સ. ૬૩૪ના એક મુદ્રાલેખમાં કથન કરાયેલું છે, એટલે એ કાવ્ય છઠ્ઠા સૈકા કરતા મોડું લખાયું હોય એ સમ્ભવિત નથી એ કાવ્યના પદરમાં સર્ગમાં દ્વણ્ડીના કાવ્યાદર્શમાં વર્ણવેલા છે તેવા જાત જાતના શબ્દાલકારોના દૃષ્ટાન્ત તરીકે અનેક શ્લોકો આપવામાં

† એ રાજનું નામ “શ્રીધરએન” નહીં, પણ “ધરસેન” હવે એ નામના ચાર રાજ્યો થઈ ગયા હતા એમાંનો કયો રાજ ભટ્ટિનો આશ્રયદાતા હતો તેનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી, પણ એ કવિ છઠ્ઠા સૈકાના અંતમાં અને સાતમાં સૈકાના આરંભમાં થઈ ગયો હતો એ વિષે કંઈ સંશય નથી એ કવિને “ભટ્ટિ”, “ભટ્ટ સ્વામી”, “ભર્ત સ્વામી” “ભર્તહરિ” એવા જુદા જુદા નામ આપવામાં આવ્યા છે પણ એનું ખરું નામ “ભટ્ટિ” હવે “ભટ્ટિ” એ “મર્ત”નું પ્રાકૃત રૂપ જણાય છે એના પિતાનું નામ “શ્રીધર સ્વામી” અથવા “શ્રી સ્વામી” હવે નીતિ, વૈરાગ્ય, અને શમારના શતકોનો રચનાર ભર્તૃહરિ એનાથી તદ્દન જુદો છે “વાક્યપદીય”નો રચનાર ભર્તૃહરિ એ બેઠેથી જુદોજ છે, અને તે બૌદ્ધ ધર્મી હતો ઇ સ ૫૨૨માં એનું મૃત્યુ થયું તે વેચાકરણ આ વાક્યપદીયનો રચનારજ હોવો જોઈએ, કારણ કે ઇતિહાસે કહ્યું છે કે એ વેચાકરણ બૌદ્ધધર્મી હતો ભટ્ટિનું ખરું નામ શું હવે અને તે ચારે થઈ ગયો તે વિષેની વિસ્તૃત ચર્ચાને માટે જુઓ ‘Bombay Sanskrit series’ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા “મટ્ટિકાવ્ય”માં ૨૧ બા કમળાગ-૨ ખાણસકર ત્રિવેદીએ આપેલી પ્રસ્તાવના

* બીનના મુસાફર ઇતિહાસના વચન ઉપરથી વેચાકરણ ભર્તૃહરિનો મૃત્યુનાળ આ પ્રમાણે નક્કી થયો ૧)

આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે એક શ્લોક (૧૪) માં (છેડેના “જ્” ન ગણીએ તો) સર્વત્ર “જ્” સિવાય ખીજે કોઈ વ્યંજન જોવામાં આવતો નથી, અને ત્યાં પછીના એક શ્લોક (૨૫) માં દરેક લીટીના પ્રથમ-માર્ધના અક્ષરો ઉલટાવીને વાચીએ તો બરાબર દ્વિતીયાર્ધના અક્ષરો થઈ રહે છે *

શિશુપાલવધ એ કાવ્ય વીસ સર્ગનું છે તેમાં ચૈદિના એક રાજાનો કુવર અને કૃષ્ણનો પિતૃર્ધ શિશુપાલ વિષ્ણુને હાથે કેવી રીતે માર્યો ગયો તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે એ કાવ્ય માધ કવિનું ગયેલું છે તેથી એ માધકાવ્ય એ નામથી પણ જાણખાય છે એ કાવ્ય ઇસ ૬૫૦થી ઇસ ૭૦૦ સુધીમાં રચાયેલું છે એવું મહૂંમ ડૉ. કિલહર્ન સાબીત કરી આપ્યું છે એના ૧૯માં સર્ગમાં

છન્દોવિષયક ચમત્કૃતિના ઘણા નમૂનાઓ આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંના કેટલાએક તો બહુજ ગુચ્છવાળા છે (ઉ ૨૯) એની અદર એક શ્લોક (૩૪) એવો છે કે જે ઉલટાવીને વાચીએ તો તે આગલો શ્લોક વગર ઉલટાવેલો વાચીએ તેની બરાબર થઈ રહે તેનીજ સાથે, એકદર જોના, આ કાવ્યમાં કવિત્વની ખુબીઓ અને ધ્યાનમાં રાખતા વાચક વિચારો કર્ષ થોડા છે એમ ખીલકુલ કહી શકાય એવું નથી

નૈષધીય (જેને “નૈષધચરિત” એ નામ પણ આપવામાં આવે છે) તેના બાવીસ સર્ગો છે, અને તેમાં મહામારતનું જાણીતું ઉપાખ્યાન—નિષધના રાજા નંદની વાર્તા—વર્ણવવામાં આવી છે એ કાવ્ય શ્રીહર્ષ, જે આરમાં સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેનું રચેલું છે

આ છ કાવ્યોને “મહાકાવ્ય” તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને એ સંખળા જાણ્યો ઉપર મહિનાયે ટીકા કરેલી છે “મહાકાવ્ય”ના લક્ષણો દૃષ્ટીએ પોતાના કાવ્યાદર્શમાં આપ્યા છે (૧, ૧૪-૧૯) એ કાવ્યોના વિષય કોઈ ઇતિહાસમાંથી લેવાયો હોવો જોઈએ, એ

§ ન નોનનુન્નો નુન્નોનો નાના નાનાનના નનુ ।

નુન્નોડનુન્નો નનુન્નેનો નાનેના નુન્નનુન્નનુત્ ॥

* દેવાકાનિનિ કાવાદે, ઇત્યાદિ

કાવ્ય લાખા હોવા જોઈએ, અને શહેરો, સમુદ્રો, પર્વતો, ઋતુઓ, સૂર્યોદય, લગ્નો, નાયક તરફથી લડવામા આવેલી લડાઈઓ, વગેરે-વગેરેના વર્ણનોથી એ કાવ્યો અલકૃત થયલા હોવા જોઈએ

હરવિજય અથવા “શિવનો વિજય” એ નામનું એક લાખુ મહાકાવ્ય પચાસ મર્ગનું છે તે રતનાકર નામનો એક કાશ્મીરનો કવિ, જે નવમા સૈકામા થઈ ગયો છે, તેનું રચેલું છે

નૈષઘીયનો જે નાયક છે તેનાજ જીવનનું વર્ણન આપનાર એક ખીળુ અર્વાચીન કાવ્ય નલોદય અથવા “નળનો ઉદય” એ નામનું છે તેમા નળ રાખાએ પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું ત્યાર પછી એનો ફરીથી ઉદય કેવી રીતે થયો તેનો અહેવાલ આપવામા આવ્યો છે એ કાવ્ય કાલિદાસનું રચેલું કહેવાય છે, પણ કાલિદાસના કરતાં ઘણા વધારે મોડા સમયમા એ લખાયું હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે જાતજાતના કૃત્રિમ છન્દો વાપરવામા, તેમજ સૌથી મોડા લખાયેલા કાવ્યોમા જોવામા આવે છે તેવી રૌક્ષીની ચમત્કૃતિઓ આણવામા, પોતે કેવો ચતુર છે તે દર્શાવવું એજ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે આ કાવ્યમા અનુપ્રાસ પણ આણવામા આવ્યો છે, અને તે પણ છન્દોબદ્ધ પદ્ધતિઓના અન્તમાજ નહીં પણ તેની મધ્યમા પણ દાખલ કરવામા આવ્યો છે ખરેખર કાવ્યનું વસ્તુ બહુ ટકામાજ પતાવી દેવામા આવ્યું છે, અને નાયક વિષેના વૃતાન્તનું સ્થાન મ્હોટે ભાગે લાખા લાખા વર્ણનો અને લાગણીના ઊભરાઓ વડે રોકાયું છે ઉદાહરણ તરીકે, એ કાવ્યના ચાર સર્ગમાથી જે ખીળે અને સૌથી વધારે લાખો સર્ગ છે તે કેવળ ભાવાત્મક છે અને તેમા માત્ર નવા પરણેલા દંપતીના મુખનું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે, અને સવળા પ્રકારની અપ્રાસંગિક વસ્તુઓ પણ અદર દાખલ કરવામા આવી છે

કૃત્રિમતાની પરાકાષ્ટા રાઘવપાંડવીય નામના કાવ્યમા જોવામા આવે છે એ કાવ્ય કવિરાજ, જે ધણું કરીને આશરે ઈસ ૮૦૦મા થયો હતો, તેનું રચેલું છે એ કાવ્યમા રાઘવ અથવા રામ અને પાંડવ એ બેઉના પરાક્રમેનું વર્ણન એકાં વખતે આપવામા આવ્યું છે કાવ્યની રચના એવી રીતની કરવામા આવી છે કે દ્વિ-અર્થા શબ્દો અને

વાક્યોના પ્રયોગ નડે કરીને રામાયણ અને મહામારત એ બેઉની વાર્તા એકી વખતે કહી શકાય છે તેના તેજ શર્ખો જે અર્થમાં લઇએ તે પ્રમાણે ક્યાંતો રામાયણની વાર્તાનું અથવા તો મહામારતની વાર્તાનું જ્ઞાન મળે છે આવી ગીતનું પરાક્રમ ખરેખર જગતના ધીજન કોઈ સાહિત્યમાં કદી જોવામાં આવશે નહીં તોપણ, હિન્દુસ્તાનની અદ્ભુત કવિગજનું અનુકરણ કરનારાઓ નીકળ્યા છે

એક મહાકાવ્ય, જે હજી સુધી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં જોવામાં આવે છે, તે નવસાહસાકચરિત એ નામનું છે એ કાવ્યમાં માલવના રાજા નવસાહસાકે ઉર્ફે સિંધુરાજના પરાક્રમોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને એ પદ્મશુભ નામનો કવિ, જે આશરે ઇસ ૧૦૦૦માં થઈ ગયો, તેનું રચેલું છે એના બધા મળીને અઢાર સર્ગો છે, અને તેની અદર જુદા જુદા ઓગણીસ છંદોમાં રચાયેલા ૧૫૦૦ કરતા વધારે શ્લોકોનો સમાવેશ થાય છે એ કાવ્યમાં જન્મરચનાની ચમત્કૃતિઓને કવિએ વેગળી રાખી છે, પણ જેનો છેડોજ ન જણાય એવા લાખા ભાષણો અને ડટાળો આવે એટલા વિસ્તારવાળા વર્ણનોને લીધે એના વૃત્તાન્તનો વેગ વણો સ્પષ્ટન પામ્યા વગર રહેતો નથી

અતમા, આપણે જણાવીશું કે પ્રાકૃતમાં પણ એક મહાકાવ્ય છે તે કાલિદાસનું રચેલું ડહેવાય છે એ કાવ્ય “સેતુબન્ધ” અથવા “રાવણવન્ધ” એ નામનું છે અને એમાં નામની વાર્તા આપવામાં આવી છે કાશ્મીરના રાજા પ્રવરસેને વિતપ્તા (જેતમ) નદીના ઉપર વહાણોનો એક પૂલ મધ્યોએ હતો તેના સ્મારક તરીકે કાલિદાસે એ કાવ્ય ગ્રંથ હવે એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે

છટ્ટા અને સાતમાં સૈકાથી શરૂ થતી કેટલીક ગદ્યાત્મક નવલકથાઓ છે તેને કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર લખનારા સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ કાવ્યમાં ગણ્યું છે તેથી આ સ્થળે તેના વિષે કથન કરનામાં આવે તો તે અયોગ્ય ગણાશે નહીં લાખા સમામેનો ખડોળો ઉપયોગ એ આ ગ્રંથોની ગૈલીનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને એ લક્ષણને લીધે એ ગ્રંથો વાચવાનું કામ ખચીત અવર થઈ પડે છે એની અદરના તત્ત્વ તરફ નજર કરતા એની અદર ગતિ (action) જેવું બહુ જણાતું નથી વૃત્તાન્તના ઝીણા મરખા સ્તર ઉપર આધાર રાખનારા છૂટા છૂટા ચિત્રો મ્હોટે ભાગે એ

અન્યેમા આપવામા આવ્યા હોય છે, અને એવા પ્રસંગોના લાભ લઈને અનેક ઉપમાઓથી ભરેલા અને ધણી વાર દ્વિઅર્થી વચનોથી ઉભરાતા લાખા લાખા વર્ણુનો અદર બુસાડવામા આવ્યા હોય છે એ અન્યેની શૈલી ધણી કૃત્રિમ અને ગુચવણુભરેલી હોય છે, તોપણ ચુરોપીયનને આકર્ષક ન લાગે એવા ચોક્કાની અદર ખરેખરા કવિત્વમય વિચારો વણા સમાયા હોય એવું બને છે

દશકુમારચરિત અથવા “દસ રાજકુમારોના પરાક્રમ” એ અન્યમા સામાન્ય જીવનની વાર્તાઓ આપવામા આવી છે અને સમાજની બ્રહ્મ સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ એમા જણાય છે એ અન્ય દૃષ્ટીનો રચેલો છે, અને ધણુંખરૂં ઇસ્વીમનના છઠ્ઠા સૈકામા એ લખાયો હતો મુખ્યધુની રચેલી વાસવદત્તામા ઉજ્જયિનીની રાજકુવરી વાસવદત્તા અને વત્સના રાજ ઉદયનની લોકપ્રિય વાર્તા આપવામા આવી છે ધણુંખરૂં એ અન્ય સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાજ લખાયો હતો એનાથી જરાક મોડી બાણુની કાદંબરી, જેની અદર કાદંબરી એ નામની રાજકુવરીનો કવિત્વમય વૃતાન્ત આપવામા આવ્યો છે, તે રચાઈ હતી એજ કવિનો કંઈક એવાજ પ્રકારનો બીજો અન્ય હર્ષચરિત એ નામનો છે તેના આઠ પ્રકરણુ છે અને તેની અદર બાણુ કવિએ કનોજના રાજા હર્ષવર્ધનના જીવનનો કંઈક અહેવાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેની અદર વૃતાન્તનો ભાગ બહુજ થોડો છે ઉદાહરણુ તરીકે, આઠમા ઉચ્છ્વાસના પચીસ પાનામા પાંચ લાખા વર્ણુનો આપવામા આવ્યા છે, અને દરેક વર્ણુનને ખાતે સરેરાસ બે પાના રોકાયા છે એ ઉપરાત બીજા એના કરતા ટૂંકા વર્ણુનો પણ એ ઉચ્છ્વાસમા આવે છે તે તો જુદા એક ઠેકાણે દાસત્વનાં દુખો વિષે ચાર પાના ભરીને લાખુ વિવેચન કરવામા આવ્યું છે અને તેમા જાત જાતની ઉપમાઓ ઉપરાયાપરી વાપરવામા આવી છે સેવકને વિષે કહેવામા આવ્યું છે કે —

“ ચિત્રધનુષ ઇવાલીકગુણાધ્યારોપણૈકક્રિયાનિત્યનમ્રસ્ય
નિર્વાળતેજસ , સમાર્જનીસમુપાર્જિતરજસોડવકરકૂટસ્યેવ નિર્માલ્યબાહિન ,
... નિશાસ્વપિ માતૃબલિપિણ્ડસ્યેવ દિક્ષુ વિસિપ્યમાણસ્ય,....
....તુલાયન્ત્રસ્યેવ પશ્ચાસ્કૃતગૌરવસ્ય તોયાર્થમપિ નમત.....

(ચિત્રેલુ ધનુષ્ જેવી રીતે ખોટી-ચિત્રેલી-દોરી ખેંચવાના એક કાર્યમાં રોકાયેલ રહીને નિરન્તર વાકુ જણાય છે, છતાં બાણનું તેજ તેનામાં હોતું નથી તેની રીતે સેવકો શેઠને વિષે ખોટા ગુણોનું અધ્યા-ગ્રાપણ કરવાના એક કાર્યમાં રોકાયેલા રહીને હમેશા નમ્રભાવ ધારણ કરે છે, છતાં તેમનામાં ડઘ્ પણ સામર્થ્ય હોતું નથી, સાવરણી વડે એકઠો કરાયેલો ધૂળનો ઢગલો જેમ નિર્માલ્યને પણ ધસડી જાય છે તેમ તેઓ પણ નિર્માલ્યને લઈ જાય છે, ...માતાને બધી તરીકે આપેલા પિંડને જેમ ગમે ત્યાં ફેંકવામાં આવે છે તેમ તેઓને પણ ગમે ત્યાં ફેંકવામાં આવે છે, ...પાણી કાઢવાના સચાનો જેમ બાર બધો પાછળ નહોતો હોય છે અને એ સચો પાણીને માટે જેમ નીચો આવે છે તેમ તેઓનું પણ ગૌરવ બધું પાછળ રહ્યું હોય છે અને પાણીને માટે પણ તેઓ વાકા વળે છે.. વગેરે) *

ત્યાર પછી થોડી વારમાં વનના વૃક્ષોનું વર્ણન આવે છે તેના ખાસા એ પાના ભરાયા છે ત્યાર પછીના પાનામાં એક મ્હોટા ઐશ્વર્ય સાધુનો ઉપદેશ સાબળવાને માટે અરણ્યમાં એકઠા થતા જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓને ગણાવવામાં આવ્યા છે એ વિદ્યાર્થીઓમાં વાનર, પોપટ, ધુનડ, અને વ્યાઘ્રને પણ ગણાવવામાં આવ્યા છે વાનરો ધર્મવિધિ-ઓના કાર્યમાં મુથાયેલા હોય છે શ્રદ્ધાળુ પોપટો ઐશ્વર્ય ધર્મનો સિક્કાન્ત મમજવતા હોય છે ધુવડો જુદાના આગલા જન્મો વિષે બાપણ આપતા હોય છે, અને વ્યાઘ્રોએ ઐશ્વર્ય ધર્મની અસરને લીધે પોતાનું વિકરાળ-પણ તણ ન માન્યાહાગ્નો ત્યાગ કર્યો હોય છે

(અતિવિનીતૈ કપિભિરપિ ચૈત્યકર્મ કુર્વાણૈ, ત્રિસરણપૈર પરમો-
પાસકૈ શુકૈરપિ શાક્યશાસનકુશલૈ કોશ સમુપદિશદ્મિ ..
કૌશિકૈરપિ શોધિસત્ત્વજાતકાનિ જપદ્મિ, જાતસૌગતશીલશીતલસ્વભાવૈ
શાર્દૂલૈરવ્યમાસાશિભિરુપાસ્યમાનમ્)

પછી ઋષિનું વર્ણન આવે છે —

* આ રકરો આડમાં ઉલ્લાસનો નહીં, પણ સાતમાં ઉલ્લાસનો છે.

“અરુગેન ચીવરપટલેન મ્રદીયસા સવીતમ્, બહલબાલાતપાનુ-
લ્પિતમિવ પૌરદર દિગ્માગમુહ્નિલિપત્નરાગપ્રભાપ્રતિમયા રક્તાવદાતયા
દેહપ્રમથા પાટલીકૃતાના કાષાયગ્રહણમિવ દિશામપ્યુપદિશન્તમ્.”

(એણે ધણું સુવાળુ અને રક્તાવર્ણનું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું, રહવારના
આછા સૂર્યનો પ્રકાશ જેના ઉપર પડતો હોય એવા પૂર્વના દિગ્માગ
જેવો એ જણાતો હતો, એની રક્તાવર્ણની દેહપ્રભા, જે નવા પદ્મરા
ગના જેવી હતી, તેનાવી ઝળહળી રહેલી દિશાને પણ એ જાણે કાષાય
વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો વિપ્રેક્ષ આપતો હોય તેવું જણાતું હતું)

પછી અરબ્ધમા નિસ્વાન થઈને પડેલી એક દુખિયાની રાજ-
કુમારીનું વર્ણન આવે છે —

“પ્રવિષ્ટા વનગહન ધ્યાન ચ, સ્થિતા તસ્તલે મરણે ચ, પતિતા
ધાત્ર્યુત્સક્તે મહાનયે ચ, દૂરીકૃતા મત્રી સુખેન ચ, ...દગ્ધા ચણ્ડા
તપેન વૈધવ્યેન ચ, ધૃતમુર્ખી પાણિના મૌનેન ચ, ગૃહીતા પ્રિયસત્ત્વી
જનેન મન્યુના ચ, તથા ચ મૃદૈર્બન્ધુભિર્વિલાસૈશ્ચ મુક્તેન શ્રવણયુગલેના-
ત્મના ચ, પરિત્યક્તૈર્ભૂષણૈ સર્વારમ્ભૈશ્ચ, મૃગૈર્વલયૈર્મનોરથૈશ્ચ ચરણ-
લગ્નામિ પરિચારિકામિર્દર્ભાંદુરસૂચીમિશ્ચ, હૃદયવિનિહનેન ચક્ષુષા પ્રિયેણ
ચ, દીર્ઘૈ શોકશ્વસિતૈ કેશૈશ્ચ, ક્ષીણેન વપુષા પુણ્યેન ચ, પાદયો
પતન્તીમિર્વૃદ્ધામિરશ્નુધારામિશ્ચ ... . . ”

(તેણે વનમા તેમજ ધ્યાનમા પ્રવેશ કર્યો હતો, તે ઝાડની નીચે
તેમજ મરણની સમીપમા બેસી હતી, ધાત્રીના ખોળામા તેમજ મ્હોટા
અનર્થમા તે પડી હતી, પતિથી તેમજ સુખથી તે વેગળા થઈ હતી,
સપ્ત તાપથી તેમજ વૈધવ્યથી તે દાઝેલી હતી, હાથ વડે કરીને તેમજ
માન વડે કરીને તેનું મ્હો હકાવણું હતું, તેની પ્રિય સખીઓએ તેમજ
દિલગીરીએ તેનું અહણું કર્યું હતું, તેના સગાસમ્યન્ધીઓથી તેમજ
વિલાસોથી તે વિખૂટી પડી હતી, તેના શ્રવણયુગલ તેમજ તેના આત્મા
વિધાડા હતા, અવકારથી તેમજ ઉદેશ સાથની ઓક્સ પ્રવૃત્તિથી તે

તળમલી હતી, તેના વલય તેમજ તેના મનોરથો ભાગેલા હતા, તેની પરિચારિકાઓ તેમજ દર્બીકુરની સોયો તેના ચરણને લાગી હતી, તેના ચક્ષુઓ તેમજ તેનો પ્રીતમ તેના હૃદયમાં ચોટેલા હતા, તેના નિસાસાઓ તેમજ તેના વાળ લાખા હતા, તેનું શરીર તેમજ તેનું પુણ્ય દૃઢ હતું, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તેમજ અશ્રુની ધારાઓ તેના ચરણે પડી હતી, વગેરે વગેરે વગેરે)

[કાલિદાસનો સમય—કાલિદાસ ક્યારે થઈ ગયો હતો એ પ્રશ્ન મસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસને લગતા અનેક વિકટ પ્રશ્નોમાંનો એક છે રાજા વિક્રમાદિત્ય એનો આશ્રયદાતા હતો એમ કહેવાય છે અને એક પ્રાચીન શ્લોકમાં વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થઈ ગયેલા “નવ રત્નો” ગણાવામાં આવ્યા છે તેમાં કાલિદાસનું નામ પણ જોવામાં આવે છે —

“ધન્વન્તરિ ક્ષપણકોઽમરસિંહશંકુ

વેતાલમદ્ઘટકર્પરકાલિદાસા ।

સ્થાનો વરાહમિહિરો નૃપતે સમાયામ્

રત્નાનિ વૈ વરુચિર્નવ વિક્રમસ્ય ॥”

આ વિક્રમની સંવત્ ૪૯૯ પૂર્વે ૫૬૫થી શરૂ થાય છે તેથી પ્રો વિલ્સન, સર વિલિયમ જોન્સ વગેરે અંગ્રેજોએ એવું અનુમાન કર્યું હતું કે કાલિદાસ ઇસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો હશે પણ “વિક્રમાદિત્ય” એ નામના અનેક રાજાઓ થઈ ગયા છે, અને “વિક્રમાદિત્ય” એ શબ્દનો અર્થ “વિક્રમનો આદિત્ય” એટલેજ થતો હોવાથી અનેક પરાક્રમી રાજાઓને સ્તુતિ અર્થે પણ એ નામ આપવામાં આવતું હતું, એટલે કાલિદાસ વિક્રમાદિત્યના વખતમાં જ થઈ ગયો હોય તોપણ એ વિક્રમાદિત્ય કયો એ વિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો કેટલાક વિદ્વાનો—ડૉ કર્ન, પ્રો વેબર, પ્રો મૅક્સ મ્યૂલર, ડૉ લાઉ દાલ, ડૉ લાંડારકર, ડૉ ફૂલીટ વગેરે—તો એટલે સુધી કહેવા લાગ્યા કે ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં “વિક્રમાદિત્ય” નામનો રાજા થઈ ગયો હતો એવું માનવાને કોઈ પણ લેખી પ્રમાણ આપણી પાસે છે નહીં મિ ફૂર્ગુસને તો વળી એ નવોજ ખરો કિશોરો એ વિદ્વાને એવું જણાવ્યું કે વિક્રમસંવત્-

ની ખરેખરી શરૂઆત ઇ.સ. પૂર્વે ૫૭થી થતી નથી, પણ ઇ.સ. ૫૪૪માં ઉત્તરગંગાના રાજા વિક્રમે શ્વેત્ક લોકોને હરાવ્યા ત્યારથી એ સવત્તી શરૂઆત થાય છે, અને એ સવત્તને કૃત્રિમ રીતે ૬૦૦ વર્ષ પાછળ લઈ જઈને ઇ.સ. પૂર્વે ૫૬થી વિક્રમ સવત્તી શરૂઆત ગણવામાં આવી છે આ તર્ક પ્રો. એક્સ મ્યુલરને ઘણો સાબીત લાગ્યો, અને એ વિદ્વાને જણાવ્યું કે વિક્રમ સવત્તના ૬૦૦ વર્ષ પહેલાનો કોઈએની પુરાવો મળી આવે નહીં ત્યાં મધ્ય મિ. ફર્ગુસનનો તદ્દ પોતે પડવાનો જરા પણ મળ્યો નથી પણ ડૉ. ફર્લીટની શોધખોળોને પરિણામે ઇ.સ. ૫૪૪થી સૈકા કરતા વધારે વખત પહેલાનો એક લેખ મળી આવ્યો છે અને મિ. ફર્ગુસનના તર્કનું ખોટાપણ સિદ્ધ થયું છે ડૉ. એક્સ મ્યુલરનું એક ખીજી અનુમાન એવું હતું કે વેદના સાહિત્યનો કાળ પૂરો થયો ત્યાર પછી કેટલાક વખત સુધી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર તદ્દન ખાલી રહ્યું હતું અને પછી એકાએક પ્રજામાં જાગૃતિ આવી હતી અને સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયું હતું કાલિદાસ વગેરે નવ રત્નો એ સાહિત્યના પુનરુજ્જીવનના સમયમાળ થયા હતા-એટલે ઇસ્વીસનના પાંચમા અથવા છઠ્ઠા સૈકામાં થયા હતા પણ ડૉ. જ્યુલર અને ડૉ. પીટર્સને બતાવ્યું છે કે વેદના સાહિત્યનો સમય પૂરો થયો ત્યાર પછી પણ ઘણા ગ્રંથો રચાયા હતા એટલે અમુક વખત સુધી સાહિત્યવિષયક ગિચલતા રહી અને ત્યાર પછી એકદમ સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયું એવો પ્રો. એક્સ મ્યુલરનો સિદ્ધાન્ત ખોટો ઠરે છે ડૉ. લાઉ હાજીએ અનેક દલીલો આપીને એવો નિર્ણય કીધો હતો કે કાલિદાસ ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ એમની મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) વિક્રમસાહિત્યના સમયમાં થઈ ગયલા “નવ રત્નો” જેમાં ગણ્યો વામાં આવ્યા છે તે શ્લોકમાં કાલિદાસ તથા વરાહમિહિરના નામ પણ જોવામાં આવે છે વરાહમિહિર આશરે ૫૭૦માં થઈ ગયો હતો એટલે કાલિદાસ એજ અરસામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ (કોઈ પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ વિના આ શ્લોકને આધારે કાલનિર્ણય કરવો યોગ્ય ગણીએ તોપણ આ કાલિદાસ તે શકુન્તલાનો રચનારજ કે કોઈ બીજો તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે)

- (૨) “રાજતરંગિણી”માં એવું કહે છે કે કાશ્મીરના રાજા હિરણ્યનુ

મરણ થયું અને તેની પાછળ કોઈ પણ સંતાન હતું નહીં તે વખતે ઉજ્જનના રાજા હર્ષવિક્રમાદિત્યે પોતાના દરબારમાં નોકરીને અર્થે આવેલા માતૃગુપ્ત કવિને કાશ્મીરની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. એ માતૃગુપ્તે ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, અને પછી સન્યાસ લઈને એ કાશીમાં જઈ વસ્યો એ અરસામાં હિરણ્યનો ભત્રીજો દ્વિતીય પ્રવરસેન યાત્રા કરીને પાછો ફર્યો હતો તેણે હવે પોતાના હાથમાં રાજ્યની લગામ બીધી હોવાથી કહ્યું કે આ માતૃગુપ્ત તેજ કાલિદાસ હોવો જોઈએ માતૃગુપ્ત (માતા જેનું રક્ષણ કરે છે તે) અને કાલિદાસ (કાળી માતાનો જે ભક્ત છે તે) એ બેઉ એકજ છે વળી “સેતુકાવ્ય” એ નામની એક પ્રાકૃત કવિતા છે તેના વિષે એ કવિતાના ટીકાકારે કહ્યું છે કે પ્રવરસેન રાજાની વિનંતિ થવાથી કાલિદાસે એ કાવ્ય રચ્યું હતું આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે કાલિદાસ તેજ મિત્રગુપ્ત હોવો જોઈએ (કાલિદાસ જેવા કવિને માટે “રાજતરંગિણી”માં વધારે જણીતું નામ ન વાપરતા “માતૃગુપ્ત” એવું અભિપ્રાય નામ વાપરવામાં આવે એનું કંઈ કારણ? ક્ષેમેન્દ્રએ પોતાના “ભૌતિકવિચારચર્ચા” નામના ગ્રન્થમાં જુદા જુદા કવિઓની કૃતિગાથી ઉતારાઓ આપ્યા છે રણુલંકા અને વિક્રમોર્વશીયમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે કાલિદાસનું નામ આપ્યું છે, સંતુલન એ કાવ્યમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે પ્રવરસેનનું નામ આપ્યું છે, અને ખીલ કેટલાક ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે માતૃગુપ્તનું નામ આપ્યું છે આ ઉપરથી જણાય છે કે સેતુ-લંકા એ કાલિદાસનું રચેલું ન્હોતું, અને કાલિદાસ, માતૃગુપ્ત, અને પ્રવરસેન એ ત્રણેના ગ્રન્થો કાલિદાસના વખતમાં અસ્તિ-ત્વ ધરાવતા હતા)

- (૩) મેઘદૂતની એક પંક્તિમાં “દિન્નાગ”નું નામ આવે છે મહિ-નાથ એના ઉપર ભાષ્ય લખતા કહે છે કે ‘ દિન્નાગ’ના સામાન્ય અર્થે ઉપરાત “દિન્નાગ” એ નામનો કાલિદાસનો સમકાલીન પ્રતિસ્પર્ધી હતો તેનું પણ એ શબ્દ વડે સૂચન થાય છે. એ “દિન્નાગ” અમગ નામના એક ઐદ તર્કશાસ્ત્રીનો શિષ્ય

હતો એમ રત્નધર્મરાજના “ભગવાન પુદ્ગલા જીવનચરિત્ર” ઉપરથી માલમ પડે છે એ અસંગ વસુમન્ધુનો વડીલ બન્ધુ અને ગુરુ થતો હતો એવું તારાનાથના “ઐશ્વર્યધર્મના ઇતિહાસ” ઉપરથી જણાય છે, અને હાલ સગ કહે છે કે વસુબંધુ એ આવસ્તીના રાજા વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હતો આ વસુબંધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો, માટે કાલિદાસ પણ એ વખતમાં જ થયો હોવો જોઈએ (વસુબંધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એ વાત ખોટી છે, કારણ કે એ વસુબંધુના અન્યોનો ઇ.સ. ૪૦૪માં તરજીબો કરવામાં આવ્યો હતો એવું ચીનના પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડ્યું છે)

(૪) યવન લોકોના ખગોળશાસ્ત્ર વિષેનું એને કેટલુંક જ્ઞાન હતું એમ જણાય છે. “જામિનિ” (ગ્રીક શબ્દ હાયમેટ્રોન) એવો શબ્દ એના “કુમારસંમથ”માં જોવામાં આવે છે આ જ્ઞાન એને આર્યભટ (ઇ.સ. ૪૯૯) તરફથી મળ્યું હશે તેથી એ આર્યભટ પછી, એટલે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. (“રોમકસિદ્ધાન્ત” એ અન્ય આર્યભટના કરતા વધારે પ્રાચીન છે અને તે ઇ.સ. ૪૦૦ કરતા વધારે મોડો લખાયેલો નથી).

(૫) એક દત્તકથા એની જે કે કાલિદાસ અને લોકોનો રાજા કુમાર દાસ, જે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો અને જે એક પ્રખ્યાત મસ્કૃત કવિ હતો, તે એક સમકાલીન હતા કુમારદાસ પોતાના રાજ્યની એક રૂપવતી વારાગનાને ત્યાં ધણી વાર જતો આવતો હતો એ વારાગના ઉપર તેનો ધણો પ્રેમ હતો એક વખતે એ વારાગનાને ત્યાં એ ગયો હતો ત્યારે એણે દિવાલ ઉપર નીચે પ્રમાણેની લીટી લખી.—

“કમલે કમલોત્પત્તિ શ્રૂયતે ન તુ દૃશ્યતે ।”

આ લીટીની નીચે એણે ઉમેર્યું કે જે કોઈ આ સમસ્યાની પૂર્તિ કરશે તેને સાડે ધનામ આપવામાં આવશે કાલિદાસે આ રાજકવિની કવિતાઓ વાંચી હતી અને એ કવિને મળવા માટે એ ખાસ આવ્યો

હતો તે દરમ્યાન ભોગબેગે આજ વારાગનાના મકાનમા એ રહ્યો હતો એણે પેલી ભીંત પરની લીટી વાંચી અને પછી ખીજી એક લીટી ઉભેરીને તેની સમસ્યાપૂર્તિ કીધી —

‘બાલે તવ મુસ્તામ્બોજે દૃષ્ટમિન્દીવરદ્વયમ્ ॥’

આ પકિત વડે વારાગનાના સોન્દર્યની કાલિદાસે યોગ્ય કદર કરી, પણ તેથી તે વારાગના સન્તુષ્ટ થઈ નહીં ઉલટો, રાગની ખાસથી સમસ્યા-પૂર્તિ કર્યા માટે મ્હોટું ઇનામ મેળવવાનો તેને લોભ લાગ્યો તેની તેજ રાત્રે એ વારાગનાએ કાલિદાસનું ખૂન કર્યું, અને પછી તેનું મુકદ્દમે ત્યા કુપાવી દીધું ખીજે દિવસે ગળ એ વારાગનાની પાસે આવ્યો ત્યારે વારાગનાએ એની પામે સમસ્યાપૂરણનું ઇનામ માગ્યું રાગએ બેથું કે આ પકિત કોઈ સાધારણ માણસની રચેલી નથી પણ કોઈ પ્રતિભાવાન કવિની રચેલી છે વારાગનાનું કહ્યું એણે માન્યું નહીં અને એ પકિતનો ખરેખરો રચનાર કોણ છે તે બાણવાની એણે હઠ લીધી “ખરી વાત તું નહીં જણાવે તો હું ત્હને શિક્ષા કરીશ” એવી રાગ તરફથી ધમકી આપવામા આવી એટલે વારાગનાએ ખરેખરી વાત કહી દીધી અને કાલિદાસનું મૃત શરીર પોતે મતાડયું હતું તે એને બન-લાવ્યું તે બેઘને રાગના બેઘનો કઈ પાગ રહ્યો નહીં એ પ્રખ્યાત કવિના અગ્નિદાહને માટે એણે ભારે સામગ્રી તૈયાર કરાવી, અને ચિતા જેની સળગાવવામા આવી તેવોજ એ ઉદાર ચિત્તનો રાગ શોકથી પર-વશ બનીને અગ્નિમા ડૂબી પડ્યો અને પોતાના કવિબન્ધુની સાથે એ પણ બળીને રાખ થઈ ગયો એના અતપુરની પાચ રાણીઓ પણ એનો દાખલો લઈને એવીજ રીતે એની પાછળ બળી મુઈ આ પ્રભાણેની ન્તકથા ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે કુમારદાસને કાલિદાસની રચનાઓને માટે ધણું માન હતું એ કુમારદાસે “જાનકીહરણ” નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેમા એણે કાલિદાસની શૈલીનુંજ અનુકરણ કર્યું હોય એવું જણાય છે કાલિદાસના જેવા શબ્દો, કાલિદાસના જેવી પદ-ગ્યનાઓ, અને કાલિદાસના જેવા અલકારો “જાનકીહરણ”મા પણ જોવામા આવે છે પણ કુમારદાસની શૈલી ઘટક વવાગે કૃત્રિમ છે (એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે કાલિદાસ અને કુમારદાસ એ બેઉ સમકાલીન નહીં હોય, પણ કુમારદાસ પાછળથી થયો હશે. વળી કુમારદાસે પોતાના

અન્યમા એક રથએ એક સમર્થ યવન રાજા વિષે લખ્યું છે, ત્યારે કાલિદાસે યવન લોકોને મહુ મહત્ત્વ આપેલું કોઈ પણ ડેકાણે જોવામા આવતું નથી એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે એ જેઉ કવિઓ સમકાલીન નહોતા)

કાલિદાસને જૂઠા સૈકામા મૂકવા માટેની સઘળી ફલીલો આ પ્રમાણે નખળી હરે છે હવે એ કવિને વહેલો થઈ ગયલો માનવા માટે આપણી પાસે શો આધાર છે તે આપણે તપાસીએ

પ્રો મેકડોનલે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે સવત્ પરદનો એટલે ઇ સ ૪૭૭નો મુદ્રાલેખ, વત્સભટ્ટિનો રચેલો છે અને તેના ઉપરથી વત્સભટ્ટિને કાલિદાસના અન્યોનુ સાઝ જ્ઞાન હતું એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ છિયે મુદ્રાલેખને આધારે આપણે કાલિદાસને પાચમા શતકના પ્રથમાર્ધમા થઈ ગયલો ચોક્કસપણે ગણી શકીએ અશ્વધોષના “**बुद्धचरित**” ઉપરથી કાલિદાસના સમયને કદાચ આપણે વધારે પાછળ લઈ શકીશું. એ “**बुद्धचरित**”મા અને કાલિદાસની કૃતિઓમા વાણી તેમજ વિચારનું કેટલુંક સરખાપણું જોવામા આવે છે તેથી પ્રો કૉવેલ એવું ધારે છે કે “કાલિદાસે એ અશ્વધોષનો અન્ય વાચ્યો હોવો જોઈએ” પણ અશ્વધોષનું કવિત્વ કાલિદાસના કરતા ધણું ઉતરતા પ્રકારનું હતું એમ એના અન્ય ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ત્યારે કાલિદાસે અશ્વધોષનો અન્ય વાચ્યો પછી પોતાની કૃતિઓ રચી હશે એમ કહેવું તેના કરતા અશ્વધોષ કાલિદાસની કૃતિઓ વાચીને પોતાનો અન્ય રચ્યો હતો એમ કહેવું એ શું વધારે વાસ્તવિક નથી ? હવે અશ્વધોષ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામા થઈ ગયો હતો એવું પ્રો કૉવેલે ઠરાવ્યું છે, અને જો એમ હોય તો કાલિદાસ તેનાથી પહેલા, અર્થાત્ ઇસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામા થઈ ગયો હોવો જોઈએ આ અનુમાનને ટેકો મળે એના કેટલાક આતર પ્રમાણો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. “**भासविकामित्र**”ના નાટકનો જે નાયક છે (અગ્નિમિત્ર) તેનો પિતા પુષ્પમિત્ર પતન્જલિના વખતમા થઈ ગયો હતો એમ પતન્જલિના અન્ય ઉપરથી માલમ પડે છે એ પતન્જલિ ઇ સ પૂર્વે ૧૪૪મા થઈ ગયો હતો એવું ડૉ લાંડારકરે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે તે ઉપરથી પણ કાલિદાસ ઇ સ પૂર્વે પહેલા સિકામા થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે વળી કાલિદાસની “**शकुन्तला**”ના છઠ્ઠા અંક ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કાલિદાસના

સમયમા વિધવાને પોતાના પતિની મિલકત મળી શકતી નહોતી અને ચોરીને માટે મૃત્યુની શિક્ષા ફરમાવવામા આવતી હતી આ સ્થિતિ ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે મનુ વગેરે સ્મૃતિકારોની પછી અને બૃહસ્પતિ વગેરે સ્મૃતિકારોના પહેલા કાલિદાસ થઈ ગયો હોવો જોઈએ હવે બૃહસ્પતિ ઇન્દ્રીસનના પહેલા સૈકામા થઈ ગયો જણાવવામા આવે છે ત્યારે કાલિદાસ એના પહેલા એટલે ઇન્દ્રીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામા થઈ ગયો હોવો જોઈએ એમ ક્ષિત થાય છે આ સિવાય કાલિદાસ ના જુદા જુદા ગ્રંથોમા હુણુ, ચવન વગેરે જુદી જુદી પરદેશી પ્રજાએ વિષે જે ડહાં કહેવામા આવ્યું છે તે ઇસ પૂર્વે પહેલા સૈકાની સાથે બગબર બધાએસતું આવે છે એવુ કેટલાક કહે છે, અને ખગોળશાસ્ત્ર વિષે જે રાન કાલિદાસના ગ્રંથોમા જોવામા આવે છે તે પણ કાલિદાસને એ સમયે થઈ ગયો હોવામા કઈ બાધકર્તા થઈ પડતુ નથી એવુ જણાવવામા આવે છે એ પુરાતન કાળના ઇતિહાસ ઉપર હજી વિશેષ પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે અત્યારે તો આપણને એમજ સ્વીકારવુ પડે કે કાલિદાસના સમયનો પ્રશ્ન હજી અનિર્ણીત દશામા છે, અને એ સમ્બન્ધમા વગર સંકોચે તો આપણાથી એટલુંજ કહી શકારો કે એ કવિ મોડામા મોડો ઇન્દ્રીસનના પાંચમા સૈકામા થઈ ગયો હતો, અને કદાચ (પ્રથમ જણાવવામા આવતું હતું તે પ્રમાણે) એ એથી ઘણો વહેલો-ઇન્દ્રીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામા પણ-થઈ ગયો હોય કાલિદાસને ને આપણે ઇન્દ્રીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામા થઈ ગયો માનીએ તો હામ વગેરે કવિઓ, જે નિમરાય કાલિદાસના પહેલા થઈ ગયા હતા એટલુંજ નહીં પણ જૂના કવિ તરીકે ઘણી સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા, (જુઓ “માલવિકાગ્નિમિત્ર”ની પ્રસ્તાવના) તેમને આપણે કયા મેકામા મૂકીશુ ? જે સંસ્કૃત નાટકો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેના જેવીજ દબમા લખાયલા મરુત નાટકોના સાહિત્યનો આરબ-ગાળ આપણે કયો ગણીશુ ? ।

[માલ, ગુજરાતનો પહેલો સંસ્કૃત કવિ- -માલ કવિ સાધા-ન્યુ ગીતે જીવીમનના નવમા ૩ દરામા સૈકામા થઈ ગયો હોવામા આવે છે, પણ ૧૧ જેકોખીના મત એના છે કે એ કવિ ઇન્દ્રીસનના ૭૫૧ સકાના મંચમા થઈ ગયો હતો “ગુજરાતનુ સંસ્કૃત સાહિત્ય: એનુ રેખાદર્શન” એ નામના એક નિમ્બમા પ્રો આનન્દરાવર આપુભાઈ કુલે એ કવિ વિષે નાચ પ્રમાણેની હકીકત જણાવી છે. —

“સંસ્કૃત સાહત્યના ઇતિહાસમા ગુજરાતના આઘ કવિ તે માઘ છે એના સમય વિષે વિદ્વાનોમા મતભેદ છે, પણ એની જૂમિ ભિન્નમાલ યા ભિન્નમાલ (જેને જીએન્સંગ ‘પિલોમિલો’ કહે છે તે) હતી એ વિષે સર્વે એકમત છે આ વખતે ગુજરાતના એ વિભાગ હતા, ઉત્તર અને દક્ષિણ—તેમા દક્ષિણ ગુજરાતની રાજધાની સ્થિત હતી અને ઉત્તર ગુજરાતની ભિન્નમાળ હતી ભિન્નમાળ એ ભારે જાહોજલાલીનું ગહેર હતું, અને માધ કવિ પણ પુષ્કળ વૈભવવાળા ગ્રહસ્થ હતા

“માધ નામના એક વૈશ્ય શેઠ પાસેથી ધન લઈ એક ગરીબ બ્રાહ્મણે પોતાનું કાવ્ય એ વણિને નામે ચઢાવી દીધું છે એવી એક ક્ષત્રકથા છે, તેને અન્ય કોઈ પ્રમાણથી પુષ્ટિ મળતી નથી

“બ્રહ્મલકૃત મોજપ્રબન્ધમા લોજરાજ અને માધ પડિતના અનેક રાસક પ્રમગો વર્ણવ્યા છે તેનું પ્રમાણ સ્વીકારીએ તો માધ અને લોજ એ સમકાલીન હતા

“શિશુપીલવધને અન્તે સ્વવશવર્ણનમા કવિ કહે છે કે શ્રી વર્મલ નામે રાજના સર્વાધિકારી સુપ્રભદેવ, તેમના પુત્ર દત્તક, અને દત્તક ના પુત્ર પોતે સુપ્રભદેવ રાજને હમેશા સારી અને હિતકારક મવાહ આપતા અને તે રાજ ખુશીથી માનતા—‘તથ્યમુદર્કપથ્ય તથાગત-સ્યેવ જન સચેતા’—કાલો માણસ તથાગત(બુદ્ધ)નો કિપદેશ માને છે તેમ આ ઐહ ધર્મ માટે કવિ ઉદાર મન દાખવે છે પણ એમનો સ્વીકૃત ધર્મ બ્રાહ્મણ છે એ આ મહાકાવ્યના વિષયથી તથા તેમાના કૃષ્ણાદિકના સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે પણ આ કિપરથી એટલું કહી શકાય કે ઐહ અને બ્રાહ્મણના અવિરોધકાળનું આ કાવ્ય છે

“ અને તેજ પ્રમાણે મેરુતુગાચાર્ય(ઇસ ૧૩૦૫)ના પ્રબન્ધ-ચિન્તામણિમા અને શ્રી પ્રભાચંદ્ર (ઇસ ૧૨૭૮)ના પ્રભાવકચરિતમા પણ માધને લોજ રાજના સમયમા મૂકે છે વળી પ્રભાવકચરિતમા સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તક અને શુભકર, દત્તકનો માધ અને શુભકરનો સિદ્ધર્ષિ એમ ઉપમિતિમવપ્રપન્નના કર્તા સિદ્ધર્ષિને અને માધને કાકાના છોકરા ભાઈ કહ્યા છે સિદ્ધર્ષિનો સમય ઇસ ૬૦૬ ગણાય છે એટલે મ્હોરા ભાઈના પુત્ર માધને ઇસના નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા મૂકવો

એમ એક મત છે પણ પૂર્વોક્ત ભોજપ્રખ્યાદિક અન્યો બહુધા દાન-કથાથીજ ભરેલા છે, અને સ્પષ્ટ રીતે જુદા જુદા સમયના સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા અન્યકારોને એમા ભોજરાગની સભામા એકઠા કર્યા છે તેથી એવું પ્રમાણ વળનદાર નથી એમ પ્રસિદ્ધ જૈનશાસ્ત્રી ડૉક્ટર જેકાબી-નો મત છે

“વામન પડિતે કાવ્યાલક્ષ્મીનરવૃત્તિમા માધનો શ્લોક ઉતાર્યો છે અને વામન ઇ.સ. નવમા શતકના મધ્ય ભાગમા થએલા આનન્દવર્ધન-ના પહેલા થએલો એ સિદ્ધ છે એટલે આનન્દવર્ધન પહેલા વામન, અને વામન પહેલા માધ એમ પૌર્વાપર્ય ગોઠવતા માધનો સમય પૂર્વોક્ત પ્રખ્યાદિમા બતાવેલા સમય કરતા વધારે જૂનો ઠરે છે પણ જેકાબી તો માધને બાણ અને મુખન્ધુની પણ પહેલા મૂકે છે અને ઇ.સ. છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય દરતા એને વધારે અર્વાચીન ન માની શકાય એમ કહે છે માધના કેટલાક શ્લોક જે સુમાખિતાવલ્લિમા વલ્લભદેવે ઉતાર્યા છે તે જેતા શિશુપાલવચ્ચ ઉપરાત એના બીજા અન્યો પણ હશે એમ લાગે છે પણ અન્યારે તો શિશુપાલવચ્ચ ઉપલબ્ધ થાય છે “શિશુ-પાલવચ્ચ” એ આ યુગના (ઇ.સ. ૬-૮ શતકના) અનેક વધવિષયક કાવ્યોમાનું એક છે પણ આ વર્ગના કાવ્યોમા કોઈએ પ્રાપ્ત ન કરેલી એવી અમાધારણ પ્રતિષ્ઠા—પદ્યમહાકાવ્યની બૃહત્ત્રયીમા એક મહોદ્ધ સ્થાન—આ કાવ્યે પ્રાપ્ત કર્યું છે વિષય જુગરાતના કવિને શૌભતો—દ્વારકા-ધીશ શ્રીકૃષ્ણના યશોગાનનો છે, અને એમા સમુદ્ર પર્વત (રૈવતક-ગિરનાર) વગેરેના બહુ બબ્બ વર્ણનો છે નીતિબોધ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી મહાકાવ્યને જે ગાભીર્ય મળે છે તે પણ અત્રે વિદ્યમાન છે અને એકાદશ સર્ગમા માલિનીવૃત્તમા જે પ્રભાતવર્ણન કર્યું છે તે અસાધારણ કવિ-ત્વથી આકાએક છે વળી એક ખાસ લક્ષમા રાખવા જેવું એ છે કે કવિએ કાવ્યના લક્ષણ ગુણ રસ વગેરે સમ્યક્થી પણ પોતાના વિચાર એક રથજે દાખલ કરી દીધા છે, અને એજ આપણે આગળ જતા વામન અને મમ્મટ જેઓ માધમાથી ઉદાહરણ લે છે તેમના લેખમા પણ જોઈએ છીએ ”]

પ્રકરણ ૧૨.

ભાવપ્રધાન કાવ્યો.

આગરે ૫ મ ૪૦૦-૧૦૦૦

સંસ્કૃત માહિત્યમા ભાવપ્રધાન કાવ્યના વિશેષ વિસ્તારવાળા અન્યો રચાયા નથી પણ ૭ અન્યો રચાયા છે તેમા કાલિદાસની એ ઉત્તમ કૃતિઓએ અગત્યનું સ્થાન મેળવ્યું છે એ કવિ વીરચરિત કાવ્યો તથા નાટકો લખવામા જેવો કુશળ હતો તેવોજ ભાવપ્રધાન કાવ્ય રચવામા પણ એ પ્રતીતિ હતો ખરેખર એની ભાવપ્રધાન કાવ્યો રચવાની શક્તિ એના નાટકોમા પણ સ્પષ્ટ માલમ પડ્યા વગર રહેતી નથી

કાલિદાસના મેઘદૂત એ નામના કાવ્યગ્નના ગેયેએ ધણા વખાણ કર્યો હતા એ કાવ્ય સોળ સોળ અક્ષરની ચમ્પાર પક્તિઓવાળા મદાકાન્તા છન્દમા રચાયલા ૧૧૫ શ્લોકોનું બનેલું છે એક વિયોગી પોતાનાથી દૂરના દેશમા વસનારી પોતાની પત્નીને મેઘદ્વારા મહેશો કહાવે છે, તે આ કાવ્યનો વિષય છે શિલ્પરે પોતાના “Maria Stuart” નામના નાટકમા એજ કલ્પનાનો ઉપયોગ કર્યો છે એ નાટકમાં, અદીવાન થયલી રાણી મેરી દક્ષિણ તરફ જતા વાદળા તરફ જોઈને પોતાના બાળપણની ભૂમિને અભિનંદન આપવાની તેને વિનંતિ કરે છે (અક ત્રીએ, પ્રવેશ પહેલો) મેધહૂતનો વિયોગી પુરુષ એક ચક્ષુ અથવા કુખેર ભડારીનો મેવક છે એ પોતાના કર્તવ્યમા ચૂક્યો હતો તેથી એને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના રામગિરિના ઢોળાવ ઉપરના ઉપવનો તરફ દેશનિકાલ કરવામા આવ્યો હતો પ્રિયાના વિયોગને લીધે એ સુકાર્ધ ગયો હતો અને ઉદાસ રહેતો હતો વર્ષાઋતુની શરૂઆતમા ઉત્તર દિશા તરફ જતું એક ઝાળુ વાદળ એના જોવામા આવ્યું એ વાદળને જોવાથી એના હૃદયમા તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ આવી અને હિમાલયના દૂરના પ્રદેશમા રહેનારી પોતાની પત્નીને આશા અને હ્રમેદનો એક મહેશો પહોંચાડવાની એ વાદળને વિનંતિ કરવાને એ પ્રેરાયો કાવ્યના પ્રથમાર્ધમા, ઉત્તર દિશા તરફ જતા માર્ગમા જે જુદા જુદા

દેખાવો મેઘની દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહેશે નહીં તેનું વર્ણન યક્ષ તરફથી થયું છે. સાથે આપવામાં આવ્યું છે પાણીના ઝાપટાઓ વડે ઘવા-નળને શાન્ત કર્યા પછી જેના શિખર ઉપર એ ચોભશે તે આગ્રકૂટ નામનો પર્વત, (વિધ્યાચળના પાદ આગળ વાકી ચૂકી ભમતી નર્મદા નદી, વિદિશા (લિલ્લા) નગર, અને વેત્રવતી(બેટવા)નો પ્રવાહ, અવન્તીમાં આવેલી ઉજ્જયિની નગરી (ઉજ્જન), કુરુક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિ, ગંગા નદી અને જ્યાં આગળથી એ નદી વહે છે તે હિમચી સંકેદ થઈ ગયલા પર્વતો, એ સઘળા સ્થળો આગળ થઈને આખરે કૈલાસ ગિરિ ઉપર આવેલી અલકાનગરી આગળ એ પહોંચશે

કાવ્યના દ્વિતીયાર્ધમાં પ્રથમ એ નગરીની અને પોતાના ધરની શોભાનું વર્ણન આવે છે ત્યાર પછી પોતાની સ્ત્રી, તેની આસપાસની સ્થિતિ, તેની પ્રશસ્તિ વગેરેનું રસભર્યું વર્ણન એ આપે છે, અને ઉત્તમ અવસ્થામાં અને સુકાર્ષ્વર્યે શરીરે બિહાનામાં એ આમથી તેમ પછાડા ભારતી હશે એવી એ કલ્પના કરે છે પછી, એ વિયોગિની બાળાની આખ બારી આગળ ઠરી હશે તે વખતે મેઘ પોતાની ગર્જના કરીને એના પતિનો સંદેશો એને પહોંચાડશે, અને જહેશે કે એ હજી જીવતા છે અને ત્હને જોવાને રાતદિવસ તકપી રહે છે

“इयमास्वग चकितहरिणीप्रेक्षणो दृष्टिपात

वक्त्रच्छाया शशिनि शिखिना बर्हमारुषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीबीचेषु भ्रूविलासान्

हन्तैकस्थ कचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥”

(પ્રિયડુ ળતામાં ત્હારા અગને હું જોઉં છું, ચકિત થયલી હરણી-ની દૃષ્ટિમાં ત્હારા નયનને હું જોઉં છું, શશીમાં ત્હારા વકત્રની છાયાને હું જોઉં છું, મયૂરના પીછામાં ત્હારા કેશને હું જોઉં છું, નદીના આછા તરંગોમાં ત્હારા નિલાસો મ્હને જણાય છે, પણ અદ્વિસોસ' કોઈ પણ એકજ સ્થળે સામડું ત્હારું સાદૃશ્ય મ્હારા દીકામાં આવતું નથી)

પણ, એ કહે છે કે હિંમત રાખો, આખરે આપણા શોકનો અન્ત આવશે—આપણે પાછા મળીશું—

પશ્ચાદાવા વિરહગુણિત તં તમેવામિલાષ
નિર્વક્ષ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસુ સપાસુ ॥

(પછી આપણે વિરહથી વધેલી આપણી જુદી જુદી મનઃકામનાઓને શરદ ઋતુની આદની સપૂર્ણ ખીલી રહી હોય એવી રાત્રીઓમાં સદૃશ કરીશું.)

પછી સંદેશો કલા આદિ સાન્ન્ય મળે એવા સમાચાર સાથે પાછા આવવાની મેઘને વિનંતિ કરીને એ વિયોગી પુરુષ ઇચ્છે છે કે “હારી પ્રિય સખી વિદ્યુતથી તુ ક્ષણવાર પણ વિયોગ પામીશ નહીં”, અને એ વચનો સાથે એ તેને વિદાય કરે છે

આ સુંદર કાવ્યમાં ભાવનુ—લાગણીનુ—પ્રાધાન્ય છે તેની સાથે એમાં વર્ણનનુ તત્ત્વ પણ ધણુ આગળ પડતું જોવામાં આવે છે એજ તત્ત્વ કાલિદાસના ઋતુસંહારમાં એનાથી પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે એ નહાતું કાવ્ય છ સર્ગનુ બનેલુ છે અને તેમાં બધા મળીને ૧૫૩ શ્લોકો આવે છે એમાં જુદા જુદા છંદો વાપરવામાં આવ્યા છે હિન્દુસ્તાનમાં સસ્કૃત કવિઓ સાધારણ રીતે વર્ષના છ વિભાગ પાડે છે તે છએ ઋતુઓનું ધણુ કવિત્વમય વર્ણન એ કાવ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે સુગારના ચિત્રો જેની સાથે ગૂંથાઈ ગયા છે એવા સૃષ્ટિસૌન્દર્યના છટાદાર વર્ણનોની સાથે માનવ લાગણીઓનો જે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેને પણ કવિએ ધણી ચતુરાઈથી જોડી દીધો છે કવિને કદરત ઉપર કેવો ઉંડો પ્રેમ છે, એની અવલોકનશક્તિ કેવી તીવ્ર છે, અને હિન્દુસ્તાનના સૃષ્ટિસૌન્દર્યના દેખાવોનુ અત્યંત આમેદૂળ વર્ણન આપવામાં એ કેવો કુશળ છે તે આ કાવ્યમાં જેવું જોવામાં આવે છે તેવું કદાચ કાલિદાસના ખીજ કોઈ પણ કાવ્યમાં નહીં જોવામાં આવતું હોય

ત્રીમના વર્ણનથી એ કાવ્યની શરૂઆત થાય છે એ ઋતુમાં દિવસે સૂર્યનો તાર ધણો પ્રચંડ લાગતો હોય તો તેના પ્રભાણમાં ચન્દ્રિકાથી શોભી રહેલી રાત્રિઓ પ્રેમી જનોને ઉત્તરો વિશેષજ આનન્દ આપે છે. સુંદર યુવતિઓના મુખ જોઈને ચદ્રમાં ધ્રુવીથી પરવશ બની જાય છે, અને એજ સમયમાં એકલકા પથિકતુ હૈર્ધુ વિયોગના અગ્નિથી સળગે

છે ત્યાર પછી તાપથી જુદા જુદા પ્રાણીઓ ઉપર જે અમર થાય છે તેનું છટાદાર વર્ણન આવે છે સપ, મિહ, હાથી, બેમ, હુક્કર, હરણ, મેર, બગલુ, દેડકા, અને માઝા એ સર્વ પ્રાણીઓને તાપને લીધે તૃષા લાગે છે અથવા સુરતી આવે છે, અને વનમા દાવાનળને લાધ અનેક વૃક્ષો તથા વનસ્પતિઓનો વિનાશ થાય છે અને નાસ પામેલા પત્તુઓના ટોળાઓને એ અગ્નિથી ઇગ્ના ઇગ્નલાસવુ પડે છે

સખ્ત તાપના દિવસો પૂરા થયા પછી વર્ષાદના દિવસો આવે છે નીજળી ડીપી વાવટા સાથે અને ગર્જના રૂપી હુન્દુભિ નાથે કાળા અને ભારે વાદળાઓના આગમનથી વર્ષા ઋતુનું સૂચન થાય છે માત્ર વર્ષાદના ટીપા ઉપરજ આધાર રાખનારા ચાતક પક્ષીઓના માથમા એ વાદળાઓ ધીરે ધીરે આગળ વધે છે, અને આખરે વર્ષાદ વરમે છે નદીના ઝરણાઓ અમુક તરફ ધરયા જાય છે તે વખતે તેઓ અચ્છન્દે નિહરતી યુવતિઓની પેઠે કિનારા ઉપર આવેલા વૃક્ષોને જાગૃતથી ઉખેડી નાખે છે વર્ષાદને લીધે પૃથ્વી તૃણાકુરોથી આવૃહાદિત થાય છે અને વનના પ્રદેશો સુનેરી કળાઓ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરે છે —

નીલોત્પલાભામ્બુદચ્ચુમ્બિતોપલા

સમાચિના પ્રસ્તવળે સમન્તત ।

પ્રવૃત્તનૃત્યે શિશ્વિમિ સમાકુલા

સમુત્સુકત્વ જનયન્તિ મૃધરા ॥

(નીલ કમળના જેવી કાન્તિવાળા વરસાદથી ભરેલા વાદળાઓ હિંચા પર્વતોને ચુબન કરે છે, પર્વતની આસપાસના સઘળા ઢોળાવ ઉપરથી જળની ધારાઓ વહે છે, અને નૃત્યના જેણે આરભ કર્યો હોય એવા મયૂરના ટોળાઓ દામ દામ નજરે પડે છે તે વખતે પર્વતોનો દેખાવ જોઈને હૃદયમાં પ્રેમના વિચારો ઉભરાય છે)

યાગ પછી નદી પગથેડી યુવતિના જેવી સુંદર, વિકાસ પામેલા કમળો રૂપી મુખવાળી, શેરડીના અને પાંડલા માડલા ડાગરના છોડ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરનારી, અને હસાના ઉન્મત્ત કલગવ રૂપી નૃપરના ઝણ્ણારને લીધે ગમ્ય જણાતી નરદ્ ઋતુ આવે છે કુસુમભારને લીધે જેના

પક્ષવ નમી ગયા છે એવી સ્થામ લતાઓ રૂપવતી યુવતિઓના આ-
લૃપણુથી અલકૃત થયલા બાહુની કાન્તિને હરી લે છે, અને રાતા રંગના
અશોકની કળીઓની વચ્ચેથી જણાતા નર્ધ જુદાના પુષ્પો હસતી
યુવતિઓના ચળકતા દાત અને રાતા ઓઠની શોભાને હઠાવી દે છે

ત્યાર પછી હેમન્ત ઋતુ આવે છે તેમા ડાગર પાકે છે, કમળના
પુષ્પો કરમાય છે, અને મહવારમા ખેતરો ઉપર ઝાકળના બિન્દુ પથરાઈ
ગયા હોય છે —

પાક વ્રજન્તી હિમજાતશીતૈ—

રાધૂયમાના સતત મરુદ્ધિ ।

પ્રિયે પ્રિયઙ્કુ પ્રિયવિપ્રયુક્તા

વિપાણ્ડુતા યાતિ વિલાસિનીવ ॥

(બહાલી' એ સમયે, પાકને પામતી અને હિમને લીધે
અત્યન્ત શીતળ થયલા પવનોથી કપાયમાન થઈ રહેતી પ્રિયયુ લતા
પ્રીતમથી વિખૂટી પડેલી વિલાસિની સ્ત્રીની પેઠે વધારે ને વધારે ફક્કી
થતી જાય છે)

આ સમય પ્રેમી જનોને વિશેષ પ્રિય લાગે છે, અને એ પ્રેમી
જનોના આનન્દતુ વર્ણન આ સર્ગમા કવિએ ધણી છટાદાર રીતે
આપ્યું છે

શિશિર ઋતુમા અગ્નિ અને સૂર્યના દૂમળા ફિરણો ધણા મધુર
લાગે છે હવે પ્રેમી જનોના હૃદય રજની વડે આકર્ષાતા નથી, કારણ કે
એ રાત્રિઓમા ચન્દ્રના ફિરણો શીતળ હોય છે અને તારાઓનો પ્રગટ
મન્દ હોય છે

છેલ્લામાં છેલ્લી, વસન્ત ઋતુ, તેના આનન્દો કવિએ સોથી વધારે
વિસ્તાર સાથે વર્ણવ્યા છે એ ઋતુમા કર્ણ ઉપર **કર્ણિકાર** પુષ્પ ધાગ્યું
કરીને, અને કેશ ઉપર રાતા અશોક તથા નવમશ્વિકાના પુષ્પો જૂથાને
પ્રમદાજનો પોતાના પ્રીતમને મળવાને ઉત્સુક બને છે. એજ ઋતુમા મત
થયલા બ્રમરોનો ગળુગણાટ અને કોકિલનો મીઠો ટહુકો સંભળાય છે,

એજ ઋતુમા પ્રદુષ્ઠ થયલા ચૂતવૃક્ષના અકુરો જાણાય છે યુવતિઓના હૃદયને વીંધવાને માટે ભગવાન કુસુમાયુધ જે તીક્ષ્ણ બાણોનો ઉપયોગ કરે છે તે એ આત્રવૃક્ષની કળીઓજ છે

ઘટસ્વર્ણર અથવા “ભાગેલા ઘડાનો કંકડો” એ નામનું એક ભાવપ્રધાન કાવ્ય છે તેના બાવીસજ શ્લોક છે, અને તેની રચના ધણી કૃત્રિમ છે એ કાવ્યના છેલ્લા શ્લોકમા કવિએ પોતાનું નામ-ઘટસ્વર્ણર-દાખલ કર્યું છે, અને કવિના નામ ઉપરથી આખા કાવ્યને પણ ઘટસ્વર્ણર એજ નામ આપવામા આવ્યું છે એ કવિ ક્યારે થઈ ગયો હતો તે જાણાતું નથી વિક્રમાદિત્ય વિષેના જે શ્લોકનું આપણે ઉપર કથન કરી ગયા િયે તેમા વિક્રમની દરબારના “નવ રત્નો”મા એનું નામ પણ ગણાવવામા આવ્યું છે

ચૈત્રપચ્ચાશિકા અથવા “ચૌરના પચાસ શ્લોકો” એ પણ એક ભાવપ્રધાન કાવ્ય છે અને એમા ધણી ખુબીઓ છે કાસ્મીરનો કવિ (ભરહણ, જે અગિયારમા શતકના દ્વિતીયાર્ધમા થઈ ગયો, તેણે એ કાવ્ય રચ્યું છે દતકથા પ્રમાણે, આ કવિએ એક રાજકુવરીનો પ્રેમ છૂપી ગીતે મેળવ્યો હતો અને એ જ્યારે પકડાઈ ગયો ત્યારે એને મૃત્યુની શિક્ષા ફરમાવવામા આવી આ ઉપરથી એણે પચાસ શ્લોકો રચ્યા તે દરેડની રાઝઆતમા “હજી પણ મહેને સાબરે છે” એવા શબ્દો આવે છે, અને પોતે જે પ્રેમનો આનન્દ અનુભવ્યો હતો તેનું વર્ણન એ શ્લોકોમા વાળું નિસાહપૂર્વક અને છટાદાર રીતે આપવામા આવ્યું છે એ શ્લોકોની રાજના મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે કવિને એણે ક્ષમા આપી અને પોતાની પુત્રીની સાથે એના લગ્ન કર્યા

માધ્યમિક હિન્દુસ્તાનની ભાવપ્રધાન રચનાઓનો મોટો ભાગ ઝાઝા વિસ્તારવાળા સુસંકલિત ગ્રંથોનો અનેલો નથી, પણ થોડીજ રેખાઓ નડે એક નહાતું પણ સુંદર ચિત્ર ચીતરવામા આવે તે પ્રમાણે ચાર પાંક્તિઓના એકજ શ્લોકમા સુગારના અમુક પ્રસંગનું અથવા અમુક ભાનનું કથન કરવામા આવ્યું હોય એવું વિશેષ જોવામા આવે છે જે ઉપદેશાત્મક રચનાનો ઉપયોગ કરવામા હિન્દુસ્તાનના શ્લોકોએ ધણી અસાધારણ રતોડ મેળવી હતી તે રચનાની સાથે આ ભાવપ્રધાન કાવ્યો

ધણી રીતે સરખાપણું ધરાવે છે અવલોકનશક્તિની તીવ્રતા અને લાગણીની ઉત્કટતા એમા જણાઈ આવે છે, અને ધણુખર એ ચિત્રો અતિ કુશળ કારીગરોને હાથેજ ચીતરાયા હોય છે એમાના ધણુ શ્લોકો વિચાર અને વાણી એ ખેડિમા અપૂર્ણ સૌન્દર્યના ઉત્તમ નમૂનાઓ આપણુને પૂરા પાડે છે પણ એમાના કેટલાક શ્લોકોની ખુબી બાષાન્તર કરવામા જતી રહે છે, કાન્ણ કે મૂળમા વપરાયલા પ્રૌઢ છન્દોને ખીણ બાષામા ઉતારવા એ અશક્ય થઈ પડે છે કેટલાક સરકૂત કવિઓએ આવા પોતાના રચેલા સઘળા ન્હાનકડા કાવ્યોના સંગ્રહ કમા છે

એવા કવિઓમા ભર્તૃહરિ એ સૌથી વધારે જાણીતો છે એ એકજ માણસ વૈયાકરણુ પણ હતો, દ્વિલસુદ્ર પણ હતો, અને કવિ પણ હતો*. એકજ માણસમા આવી રીતનું ત્રણે પ્રકારનું નૃપુલ્ય દીઠામા આવે એ તો માત્ર હિન્દુસ્તાનની કેળવણીથીજ થઇ શકે, અને હિન્દુસ્તાનમા પણ એવો ખીજો દાખલો જડી આવવો મુશ્કેલ છે ભર્તૃહરિ એ સાતમા સેકાના પ્રથમાર્ધમા થઈ ગયો હતો ઇસ્લિગ નામનો ચીનનો મુસાફર, જેણે એ શતકના પાછલા ભાગમા વીસ કરતા વધારે વર્ષ હિન્દુસ્તાનમા ગાળ્યા હતા, તે કહે છે કે ઐર્ષ ધર્મનો સાધુ થઇ ગયા પછી એ કવિ પાછો સસારી થયો હતો અને એવી રીતે માધુ-ઓનો મઠ અને સસાર એ બેની વચ્ચે બધું મળીને સાત આઠ વખત એણે જાગ્રાવ કર્યા કીધી હતી પોતાની અસ્થિરતા વિષે એ પોતાની જાતને ઇપકો આપતો હતો, પણ એ અસ્થિરતાને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય એનામા હતું નહીં છૂટા છૂટા શ્લોકોના ત્રણ શતક એણે રચ્યા છે એમાનું પહેલું અને છેલ્લું શતક ઉપદેશાત્મક છે તેને ખાટેઆગળ ઉપર કંઈક કહેવાનો પ્રસંગ આવશે માત્ર ખીજું—શૃંગારશતક—તેમા કામુકતાની લાગણીનું ચિત્ર આલેખવામા આવ્યું છે આ શતકના લલિત અને પ્રૌઢ શ્લોકો પરથી સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રકારે દસ્યમાન થતા સૌન્દર્યનો તેમજ પુરુષોના હૃદયનું હરણુ કરવાની તેમની કળાનો કવિને ધણુ સારો પરિચય હતો એમ જણાઈ આવે છે એમાના એક શ્લોકમા

* ઇસ્લિગના વચનોને આધારે આ સ્થળે પ્રૌ એકડોનલે જે હકીગત જણાવી છે તે આ કવિને લાગુ પડતી નથી એમ હમે ઉપર જણાવી ગયા છિયે ભર્તૃહરિ નામનો વૈયાકરણુ તે આ શતકોના રચનારથી તદ્દન જુદો છે, અને ઐર્ષ ધર્મ તો તેણે સ્વીકાર્યો હતો

એ પૂછે છે કે સધળી દિશાઓમા આખાની મ્હારનો પરિમલ બાપી રહ્યો હોય અને મધને લીધે મત બનેલા બમરોનો ગણમણ્યુટ ચાલી રહ્યો હોય તેવી વસન્ત ઋતુમા પ્રેમની ઉત્કંઠા કેને નહીં થતી હોય ?* ખીન્ન શ્લોકમા એ કહે છે કે કમળના જેવા નયનવાળી યુવતિઓના સૌન્દર્યની અસરને કાષ્ઠથી રોકી શકાતી નથી. વિદ્વાન્ ભાણુસો પણ એની અસરને રોકવા અસમર્થ છે. તેઓ વૈરાગ્યની જે વાતો કરે છે તેમા ખાલી શબ્દ સિવાય ખીન્ન કંઈ પણ છે નહીં ! કવિ પોતે વિલાપ કરે છે કે “મ્હારી પ્રિયા મ્હારાથી દૂર હોય છે ત્યારે મ્હારા જીવનનો સધળો પ્રકાશ જાણે જતો રહે છે.”

સતિ પ્રદીપે સત્યગ્રૌ સત્સુ તારારવીન્દુષુ ।

વિના મે મૃગશાવાદ્યા તમોમૂતમિદં જગન્ ॥

(દીવો છે, અગ્નિ છે, તારા છે, રવિ છે, ચન્દ્ર છે, તોપણ ન્હાનકડા હગ્ગુના જેવી આખવાળી મ્હારી પ્રિયનમાના વિના આઆખુ જગત મને અધકાગમ્ય લાગે છે)

તેનીજ સાથે અસાવધ મનુષ્યોને એ શીખામણુ આપે છે કે સ્ત્રીના સૌન્દર્ય વિષે ત્હમે હદ બ્હારનો વિચાર કર્યા કરશો નહીં —

કામિનીકાયકાન્તારે કુચપર્વતદુર્ગમે ।

મા સચર મન પાન્થ તત્રાસ્તે સ્મરતસ્કર ॥

(કુચ ૩મી પર્વતને લીધે દુર્ગમ એવા કામિનીની કાયા રૂપી

* સહકાર કુસુમકેસરનિકરમરામોદમૂર્છિતદિગન્તે ।

મધુરમધુવિધુરમધુપે મધૌ ભવેત્કસ્ય નોત્કળ્ઠા ॥

૧ વચસિ ભવતિ સજ્જત્યાગમુદ્દિશ્ય વાર્તા

શ્રુતિમુક્ષરમુસ્તાના કેવલ પણ્ડિતાનામ્ ।

જપ્તનમરુણરત્નગ્રન્થિકાસ્ત્રીકલાપ

કુવલયનયનાના કો વિહાતુ સમર્થ ॥

અરણ્યમાં, હે મન-મુસાફર ! તું જઈશ નહીં, કારણ કે ત્યાં આગળ સ્થર નામનો તરકર ત્હને મારવાને માટે હમેશા હુપાર્ધ રહ્યો હોય છે)

ખીજ એક શ્લોકમાં કામદેવને માછી તરીકે કલ્પવામાં આવ્યો છે. એ માછી આ મંસાર રૂપી સમુદ્રની અંદર સ્ત્રી નામની (મત્સ્ય વેધવાની) કડી નાખે છે, અને માસની ધ્રુજા રાખનારા માછલાઓને જેવી રીતે મધુદ્રમાંથી ખેંચી કાઢવામાં આવે તેવી રીતે સ્ત્રીના શુદ્ધાખી ઓઠના આસ્વાદનને માટે લોલુપતા ધરાવનારા પુરુષોને એ ખેંચી કાઢે છે અને પછી અનુરાગરૂપી અગ્નિમાં તેને શેકે છે *

એક યુવતિ ઉપર પ્રેમ રાખવાથી કવિ ઈર્ષ્ય કઈ વિચિત્ર પ્રકારની ગુચવણમાં ફસાઈ પડે છે —

સ્મૃતા મવતિ પાપાય દૃષ્ટા ચોન્માદકારિણી ।

સ્પૃષ્ટા મવતિ મોહાય સા નામ દયિતા કથમ્ ॥

(એનું સ્મરણ કરે છું તો પાપ લાગે છે, એને જોઉં છું તો ઉન્મત્ત બની જાઉં છું, એને સ્પર્શ કરે છું તો મ્હારી સધળી ઇન્દ્રિયો મોહ પામી જાય છે રે ! એવી સ્ત્રી તે બહાલી કેમ લાગે ?)

એ પ્રમાણે, આ શતકના છેવટના ભાગમાં કવિનું હૃદય સ્ત્રી-સૌન્દર્યના ખેંચાણમાંથી દૂર જવા માડતું હોય એવું જણાય છે એ કહે છે ‘રે બાળા ! મ્હારા તરફ કટાક્ષ ફેંકવાનું તું છોડી દે, ત્હારો શ્રમ મિથ્યા છે હું હવે ત્હને બદલાઈ ગયો છું, યૌવન જતું રહ્યું છે અને મ્હારા વિચારો હવે અરણ્ય તરફ વળવા માડ્યા છે, મ્હારો મોહ નાશ પામ્યો છે, અને આખા જગતને હવે હું એક તણખલાની બરાબર

* વિસ્તારિતં મકરકેતનધીવરેણ

સ્ત્રોતસજ્જિતં બદ્ધિશમત્ર મવામ્બુરાશૌ ।

તેનાચિરાત્તદધરામિષ્ણોલ્લમર્ત્ય-

મત્સ્યાન્વિકૃપ્ય સ પચત્યનુરાગવહ્નો ॥

અર્જુન છુ.ક” આ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ ધીરે ધીરે પોતાના “વૈરાગ્યચાતક” એ નામના ત્રીજા સંગ્રહને માટે તૈયારી કરે છે

૪ યુગારરસના છૂટા છૂટા શ્લોકોનો એક ટૂકો પણ અતિ મનોહર અને કીમતી સંગ્રહ “ઝૂગારતિલક” એ નામનો છે તે કાલિદાસનો રચેલો કહેવાય છે એના તેવીસ શ્લોકો છે તેમા કેટલીક ઉચી કલ્પનાવાળી ઉપમાઓ ધણી ખુબીની સાથે દાખલ કરવામા આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક શ્લોકમા કવિ પૂછે છે કે જેની આકૃતિ અને જેના અવયવો જુદી જુદી જાતના નાજુક પુષ્પોના જેવા છે તે યુવતિનું હૃદય પત્થરના જેવું કંકણ કેમ હશે ? બીજા શ્લોકમા એ પોતાની પ્રિયાને એક શિકારીની સાથે સરખાવે છે —

इय व्याधायते बाळा भूरस्या कर्मुकायते ।

कटाक्षाश्च शरायन्ते मनो मे हरिणायते ॥

(આ બાળા એક શિકારીના જેવી છે, એની બલતા તે ધનુષ્યના જેવી છે, કટાક્ષ કેપી તીર એ કંકે છે, મહારા મનરૂપી હરણને એ વીધે છે)

આ પ્રકારના બાવાત્મક કાવ્યોમા સૌથી વધારે અગત્યનું કાવ્ય અમરકણતક અથવા “અમરના રચેલા સો શ્લોકો” એ નામનું છે પ્રેમી સ્ત્રી પુરુષોની જુદી જુદી મનોદશાઓ, આનન્દ અને વિષાદ, ક્રોધ

* बाळे लीलामुकुलितममी मन्धरा दृष्टिपाता

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।

सप्रत्यन्ये वयमुपरत बाल्यमास्था वनान्ते

क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयाम ॥

† इन्दीवरेण नयन मुखमम्बुजेन

कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।

अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधा

कान्ते कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥

અને પ્રભુ એ સર્વના ચિત્રો આલેખવાની કળામાં આ કવિનું અપાર કૌશલ છે દૃપતીઓના કલહ અને તેનું સમાધાન એની જુદી જુદી અવસ્થાઓનો ચિતાર આપવામાં તે એની ચતુરાઈ અપૂર્વ છે. વિષય આટલો સંકુચિત હોવા છતાં, પ્રસંગો અને લાગણીઓ એકજ સરખા હોવા છતાં કંઈક આશ્ચર્ય લાગે એવી રીતે વિચારો મૂકવાની ખુબીને લીધે અને હમેશા નવીનતાજ જણાય એવી રીતની કાવ્યની કળાને લીધે પોતાની રચના તરફ સચોટ લક્ષ રખાવવામાં કવિ જે ફત્તેહ મેળવે છે તે ખરેખર માન ઉપજાવે એવી છે અમરુ અને ખીજા કવિઓ અહીં બુત અને આધ્યાત્મિક પ્રેમના ચિત્રો આપતા નથી, પણ વિષયનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે તેવાજ પ્રેમના ચિત્રો આપે છે, તોપણ અમરુના કાવ્યમાં લાગણીની કોમળતા અને વિચારની સુન્દરતા ધણી વખત જોવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, સંધ્યા સમયે વિદેશ ગયલા પતિના પુનરાગમનની રાહ જોતી સ્ત્રીનું એણે જે વર્ણન આપ્યું છે તે જુઓ *

કાવ્યશાસ્ત્ર વિષેના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આવા કાવ્યરત્નો ધણી સચવાઈ રહેલા જોવામાં આવે છે એવો એક શ્લોક રાતા અશોક વૃક્ષ વિષેનો છે એ શ્લોકમાં વૃક્ષને કવિ પૂછે છે કે “હું એના ઉપર આટલો પ્રેમ રાખું છું છતાં એ કુશોદરી મ્હને મૂકીને ક્યા ગઈ તે તું કહે, મ્હને એને દીડી નથી એવું સૂચવતો હોય તેમ તું ત્હાર મસ્તક હલાવે છે,

* આદાષ્ટિપ્રસરાત્પ્રિયસ્ય પદવીમુદ્ગીક્ષ્ય નિર્વિળ્ગયા
વિશ્વાન્તેષુ પથિષ્વહ પરિણતૌ ધ્વાન્તે સમુત્સર્પતિ ।
દત્ત્વૈક સશુચા ગૃહ પ્રતિ પદ પાન્થસ્ત્રિયાસ્મિન્સણે
મા મુદાગત્ત્વેત્યમન્દવલિતગ્રીવં પુનર્વીક્ષિતમ્ ॥

આ સુન્દર પદ્યોનું ભાષાન્તર સાક્ષર શ્રી કેશવલાલે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે —

“જેવું પથોનું જોણું બધ પડિયું દુહાડો ગયો આશમી,
ને અધારે રહ્યું રમી તાહું લગી જાચી ભૂચી ડોકથી,
ખેંચી આખ વિલોહી વાટ ડગલું બેહોરા પાછું ભરી,
‘આવતાં કહોં હોય કય’ કરોંને જોયે વળી બાપડી

પણ તે બપોર છે ડારણ કે મહારી પ્રિયાના પાદનો સ્પર્શ ત્હને ન થયો હોત તો આટલા પુષ્પો ત્હને ક્યાંથી આવ્યા હોત ?”

આ સમજા કાબ્યામા વનસ્પતિઓ અને પનુપક્ષીઓને અગત્યનું સ્થાન આપવામા આવ્યું છે અને તેના વિષે ઘણી ખુબીથી લખવામા આવ્યું છે. પુષ્પોમા કમળ એ સૌથી વધારે લક્ષ્ય ખેંચતું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એમાના એક શ્લોકમા એવું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે કે સંધ્યા સમયે કમળો પોતાના નયન મીચી દે છે, ડારણ કે તેઓનો પતિ અને તેઓનો હિતકર્તા સૂર્ય પોતાના કિન્નરોથી વિહીન બનીને અસ્ત પામે છે તે તેઓથી નેઈ શકાતું નથી બીજા એક શ્લોકમા કરુણરસ ઉપજાવે એવી ખુબીથી એક શ્રમરના ચર્યાનાં વર્ણન આપવામા આવ્યું છે —

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ મવિષ્યતિ મુપ્રભાત
માસ્વાનુદેપ્યતિ હસિષ્યતિ પક્કજ ચ ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उन्मुमूल ॥

(“ગત જશે, શોભીતુ પ્રભાત આવશે, સૂર્ય ઊગશે, કમળ ખીલશે” એ પ્રમાણે કમળના કોશની અદર પૂરાયશે ભરશે વિચાર કરતો હતો એટલામા તો, રે ! હાય ! એક હાથીએ આવીને કમળના છોડને ઉખેડી નાખ્યો)

જેના સમ્યન્ધમા કઈ કઈ કવિત્વમય વાર્તાઓ જોડાયેલી ?

† रक्ताशोक कुशोदरि क नु गता त्यक्तवानुरक्त जन
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूत शिर ।
उत्कठा घटमानवटूपदघटासघटदष्टच्छद—
स्तत्पादाहनिमन्तरेण भवत पुष्पोद्गमोऽयं कृत ॥

અમોઽ વૃક્ષન કાઈ નુન્નર યુવતિના પાદનો પ્રહાર થાય છે ત્યારેજ તેના પર પુષ્પ આવે છે એવી સસ્કૃત કવિઓની માન્યતા છે

એવા જુદા જુદા પક્ષીઓને પણ માનવજીવન અને માનવપ્રેમને દર્શાવત પૂરે પાડનારા તરોકે કવિતાઓની અંદર ઘણી વખત દાખલ કરવામાં આવે છે જ્ઞાતક પક્ષી, જે મેઘમાથી ટપકતા વર્ષાદના બિન્દુઓ સિવાય બીજી કોઈ પાણી સ્વીકારવા કરતા તૃષ્ણાને લીધે મરણ પામતુ એ વધારે પસંદ કરે છે, તે આત્મમાનતુ દર્શાવત પૂરે પાડે છે જ્ઞાતક, જે અન્દના કિરણોનું પાન કરતો ગણાય છે, તે પ્રિયતમાના સુખઅન્દના કિરણોનું પોતાના નયન વડે પાન કરનારા પ્રેમી પુરુષને અચ્છુ સામ્ય પૂરે પાડે છે જ્ઞાતક, જેના ભાગ્યમાં રાત્રીને સમયે પોતાની પ્રિયાને વિયોગજન નિર્માથલો કહેવાય છે, તે રાત્રીના પ્રહરોમાં આર્ત રવથી પોતાની પ્રિયાને બૂમ પાડે છે, અને એના વડે દાપત્યપ્રેમનો સુંદર આદર્શ આપણી આમળ ખડો થાય છે

આ સઘળી કવિતાઓમાં, ખીલી રહેલા વૃક્ષોને લીધે શોભતા, કુસુમોને લીધે મીઠી સુવાસ આપતા, પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારના રમ વડે નયનને આકર્ષતા અને તેઓના મીઠા સંગીત વડે કર્ણને તૃપ્તિ પમાડતા, સૂર્યપ્રકાશ જેના ઉપર પડતો હોય એવા કમળો વાળા સરોવરોથી અને હાયડામાં સૂતેલા મ્હોટી આખ વાળા હરણોથી વૈવિધ્ય વાળા જળજીવા રમ્ય પ્રદેશો એ હિન્દુસ્તાનની યુવતિઓના તેજદાર નયન તથા સુંદર સ્વરૂપને માટે યોગ્ય પશ્ચાદ્ભૂમિ પૂરી પાડે છે એ કવિતાઓ માના કેટલાક રત્નો તો એવા છે કે તેનાથી હૃદય જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ “Die Lotosblume” અને “Auf Flügeln des Gesanges” જેવા ભાવપ્રધાન કાવ્યો લખવાને પ્રેરાયો હોય તો તેમાં કંઈ પણ અયોગ્ય કહેવાય નહીં.

એવાજ પ્રકારના ઘણા ભાવપ્રધાન કાવ્યો પ્રાકૃતમાં પણ લખાયા છે. તેમાં સ્પષ્ટશતક અથવા “સાતસો શ્લોક” એ નામનો ઉત્તમ કાવ્યોનો એક વિસ્તૃત સંગ્રહ હોય કવિ, જે ધણુખરૂં ઇ. સ. ૧૦૦૦ કરતા ઘણો વખત પહેલા થઈ ગયો, તેનો કરેલો છે એની અંદર ઘણી ખુબીઓ છે, અને એકદરે હિન્દુસ્તાનના લોકપ્રિય ભાવપ્રધાન કાવ્યોનો કીમતી ભણ્ડાર એ ગ્રન્થ વડે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે આ સંગ્રહમાંથી એકજ શ્લોક વિષે સૂચન કરતુ આ ઠેકાણે બસ થશે એ ન્હાનકડા કાવ્યમાં તારાઓરૂપી કમળોથી અલકૃત થયેલા રાત્રી સમયના

આકાશરૂપી સ્વચ્છ સરોવરમાં ધીરે ધીરે ફરતા સફેદ હસ તરીકે ચન્દ્રને વર્ણવવામાં આવ્યો છે

બાવપ્રધાન કાવ્ય અને નાટક એ બેની વચ્ચેનો સંક્રાન્તિનો સમય “મીલિંગોવિન્ડ” એ નામની રચનાથી સૂચવાય છે. એ રચના બેકે બારમાં સૈકાની રચાયેલી છે, તોપણ અસલના નાટકનો જે પ્રકાર હજી પણ ઇંગ્લાન્ડમાં સચવાઈ રહ્યો છે અને મુખ્યવસ્થિત નાટકો લખાતા થયા તેના પહેલા જે પ્રકાર અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તેના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂનો એ રચના વડે આપણને પૂરો પડે છે. એ કવિતામાં બેને આપણે “સવાઈ” નું નામ આપી શકીએ તેવું કંઈ જણાતું નથી, કારણ કે એના ત્રણે પાત્રો માત્ર એક જાતના સ્વગત બાપણ (Monologues) જ કરે છે, અને બીજા બેમાંથી એક જણ એ બાપણ સાબળે છે; કોઈ વખતે તો એક પણ માણસ સાબળનાર નથી હોતું કૃષ્ણનો રાધા નામની રૂપવતી ગોવાળણ ઉપરનો પ્રેમ, એ પ્રેમી મુમ્મલ વચ્ચેની તકરાર, અને એ તકરારનું છેવટે સમાધાન એ આ કાવ્યનો વિષય છે. કૃષ્ણના જીવનચરિત્રમાંથી, એ જાતે ગોવાળિયો (મોવિન્ડ) હતો, યમુના નદીના કિનારા ઉપર રહેતો હતો, અને પ્રેમાળ ગોપિકાઓની સાથે સ્વચ્છંદે વિકાર કરતો હતો એ ઇતિહાસનો આધાર આ કાવ્ય રચાયું છે એ કાવ્યમાં ત્રણજ પાત્રો આવે છે કૃષ્ણ, રાધા, અને તેની સખી

એનો લેખક જ્યદેવ એ ધણું કરીને ઇંગ્લાન્ડમાં જન્મ્યો હતો. ઇંગ્લાન્ડના રાજા લક્ષ્મણસેનનો એ સમકાલીન હતો. ઇંગ્લાન્ડની હાલની યાત્રાઓની પેઠે કૃષ્ણના જીવનચરિત્રના બનાવો બજવી બતાવનારા લોકમાન્ય નાટકોનો નમૂનો લઈને જ્યદેવે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હોય એ ધણું સંભવિત છે યાત્રા એ નામના ઉત્સવ પ્રસંગના નાટકોમાં અત્યારે પણ મુખ્યત્વે કરીને બાવાત્મક કવિતાઓજ હોય છે. એ કવિતાઓ થોડીક બોલી જવાની અને થોડીક ગાવાની હોય છે. એમાં “સવાઈ”નું તત્ત્વ થોડુંજ હોય છે, અને મોટે ભાગે, વાતચીતના શબ્દો આગળથી ગોખી રાખવાને બદલે તે વખતે એમ ને એમજ જે શબ્દો થોડા હોય તે વાપરવામાં આવે છે એવી રીતના આધાર ઉપરથી જ્યદેવ પોતાની અતિ કૃત્રિમ રચના રચી. એલીની મિહાસ સાથે અધરમાં અધરા

છન્દો વાપરવાની શક્તિ, એને લીધે આ કાવ્યમાં બાલ સ્વરૂપનું જે અખડ સૌન્દર્ય એનાથી આણી શકાયું છે તે જેઓ મૂળ સંસ્કૃત વાચવાને શક્તિમાન છે તે સમક્ષાને આશ્ચર્ય પમાડ્યા વિના રહ્યું નથી. એની અદર મમક તથા અતુપ્રાસનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે એટલે સુધી કે નલોદયની પેઠે કાવ્યની પદ્ધતિઓને છેડેજ નહીં પણ તેની વચમાં પણ અતુપ્રાસ આણવામાં આવ્યો છે, અને શૃંગારની ઉભરાતી લાગણીઓને જુદા જુદા અને કર્ણને પ્રિય લાગે એવા છન્દોમાં એણે એવી ચતુરાઈથી મૂકી છે કે એ બાબતમાં એનાથી કોઈ પણ ચઢી જાય નહીં જ્યદેવની કવિતાને અગ્રેજી ભાષામાં બરાબર રીતે ઉતારવી એ અશક્ય છે તોપણ ફેક્ટ નામના જર્મન કવિએ વિચાર અને વાણી એ ઉભયમાં મૂળનું અતિ કૃત્રિમતાભર્યું સૌન્દર્ય એક ભાષાન્તરદ્વારા જેટલું આણી શકાય તેટલું આણ્યું છે પૂર્વદેશીય કદંબનાની સમ્પૂર્ણ ફળદ્રુપતા સાથે જે કવિતામાં વિષયસુખના આનન્દોનું છટાદાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેમાંથી પણ ધર્મને લગતો ગૂઢ અર્થ ખેંચી કાઢવામાં આવે એ લગાર વિચિત્ર લાગે એવું છે પણ આ કાવ્યના સમ્બન્ધમાં એવું બન્યું છે, અને તે પણ એકજ વખત બન્યું છે એમ નથી હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારોના કહેવા પ્રમાણે, કૃષ્ણ અને રાધાનો વિયોગ, તેઓની એકબીજાને પામવાની ઉત્કંઠા, અને તેઓની છેવટની મિત્રતા એ સર્વથી જીવાત્માનો પરમાત્માની સાથેનો સમ્બન્ધ સ્વવાચ છે આ વિચાર જ્યદેવના મગજમાં કદાચ હોય પણ ખરો. પણ તે સામાન્ય રીતની સૂચના તરીકે હરો, દરેકેદરેક વિગતમાં વિસ્તાર-પૂર્વક એ વિચારને અનુસરવું એવી એની ધારણા નહીં હોય.

પ્રકરણ ૧૩.

—X—X—X—

નાટકો.

(આશરે ઇ.સ. ૪૦૦ થી ૧૦૦૦)

હિન્દુસ્તાનના નાટકનો ઇતિહાસ-એ વિષયમાં કોઈ પણ શુરો પીયને પુષ્કળ રસ પડ્યા વગર રહે નહીં, કારણ કે એ અગત્યનું સાહિત્ય પશ્ચિમની અસરથી તદ્દન મુક્ત રહીને હિન્દુસ્તાનમાં સપૂર્ણ અને સાર્વત્રિક વિકાસ પામી ચૂક્યું હતું, અને સુસલમાનોની જીત પહેલાના પાંચ છ સૈકામાં હિન્દુ લોકોના રીતરિવાજો કેવા હતા તેના ઉપર એ સાહિત્ય ધણો ઉજ્જવળ પ્રકાશ નાખે છે.

ઋગ્વેદમાં સરમાં અને પૃથ્વી, યમ અને યમી, પુરૂરવસ અને ઉર્વશી એવા એવા મવાદો જે સૂત્રોમાં આવે છે તે સૂત્રો હિન્દુસ્તાનના નાટકોનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ આપણી આગળ ખડું કરે છે એમાંના છેલ્લા-પુરૂરવસ અને ઉર્વશીના-સંવાદ ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના મ્હોટામાં મ્હોટા નાટકકારે હજાર કરતા વધારે વર્ષ પછીથી પોતાનું લિન્કમોર્ચેશીય એ નામનું પ્રખ્યાત નાટક રચ્યું હતું આ પ્રમાણે નાટકનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું હતું તે આપણે જાણીએ છિયે, પણ નાટકો મ્યારથી બજવવા મડાયા એ પ્રશ્નનો જોઈએ તેવો ખુલાસો મળી શકતો નથી તોપણ દત્તકથાના અને ભાષાના જે પ્રમાણો આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે તે બજવાતા નાટકોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે તે દર્શાવવાને યસ થાય એટલા છે

“નટ” અને “નાટક” એ શબ્દો નટ્ ધાતુ, જે સંસ્કૃત “નૃત્” એટલે નાચવું, તેનું પ્રાકૃત રૂપ છે, તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થયા છે તત્ત્વને માટે નાચ એ શબ્દ હાલ હિન્દુસ્તાનમાં વપરાય છે તે અંગ્રેજ લોકોના માબજવામાં ધણી વાર આવ્યા વગર રહ્યો નહીં હોય ખરેખર, નાચથીજ ધણીખર હિન્દુસ્તાનના નાટકો બજવવાનો આરંભ થયો હશે પ્રથમ કઈ પણ શબ્દ બોલ્યા વગર તત્ત્વની શારીરિક હીલચાલો સાથે હાથના અને મ્હોના ચાળાઓ કરવામાં આવતા હશે એની સાથે

ખચીત ગાયન પણ છેક પ્રાચીન સમયથી જોડવામા આવ્યા હશે. આ કારણથી નાટ્યશાસ્ત્રનો જે મૂળ સ્થાપનાર કહેવાય છે તે મહત્તના નામનો અર્થ સંસ્કૃતમા “નાટક ભજવનાર” એવો પણ થાય છે, અને શુજરાતી આરોહ સપ્તની પેઠે કેટલીક ભાષાઓમા “ગાનાર” એવો પણ એનો અર્થ થાય છે નાય અને ગાયન ઉપરાત સવાદને દાખલ કરવામા આવ્યા એ નાટકના વિકાસક્રમનું છેલ્લું પગથિયું હતું. આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના અને ગ્રીસના નાટકોનો વિકાસક્રમ લગભગ એક-સરખોજ હતો એમ જણાય છે નાટકની આ પ્રાથમિક સ્થિતિનું હાલની બંગાળાની યાત્રાઓ અને ગીતગોવિન્દ વડે આપણને સાંકે બાન થાય છે સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલા સંસ્કૃત નાટકમા ભાવપ્રધાન કાવ્યો અને સંવાદો એકબીજાની સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયા હોય છે તે સમયની પહેલાના સંક્રાન્તિકાળમા ગીતગોવિન્દ જેવી રચનાઓ રચાઈ હશે હાલમા હાસ કવિના તેમજ અશ્વધોષના રચેલા નાટકો જડા આવ્યા છે, તે પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડયું છે કે નાટકની રચના ઇસ્વીસનના આરંભ-કાળથીજ સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂકી હતી

ભજવાતા નાટકો વિષે સૌથી પહેલી વાર કથન કરાયેલું મહા-માય્યમા જોવામા આવે છે એ ગ્રન્થની અંદર કૃષ્ણના જીવનમાના કાંસવધ અને જાહિવધના વૃતાન્તો ભજવી બતાવવામા આવ્યા વિષે લખ્યું છે. હારતે દેવતાઓની સમક્ષ વિષ્ણુની સ્તી લેકમીના સ્વચંદ્રનું નાટક ભજવાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે * વળી સંગીત, જેની અંદર નૃત્ત, ગીત, અને વાદ્ય એ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે,† તેની શરૂઆત કૃષ્ણ અને ગોપીઓથી થયેલી એમ કહેવામા આવે છે. ગીતગોવિન્દ-મા ષ્ણુના જીવનની હકીકત આપી છે અને હાલની યાત્રાઓમા પણ સાધારણ રીતે કૃષ્ણના જીવનના અમુક અમુક બનાવોજ ભજવી બતાવવામા આવે છે આ સર્વ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે વિષ્ણુ-કૃષ્ણના પથની સાથે હિન્દુસ્તાનના નાટકસાહિત્યના વિકાસને કમ્પક સમ્બન્ધ છે, અને તેથી ખ્રિસ્તી હોકાના માધ્યમિક યુગના ધાર્મિક ખેલો (mysteries)ની પેઠે હિન્દુસ્તાનમા પણ પ્રથમ ધાર્મિક ખેલોજ ભજ-

* જુઓ “વિક્રમોર્વશીય” નાટક — અક ૨-૩

† નૃત્ત ગીત તથા વાદ્ય ત્રય સંગીતમુચ્યતે ॥

વાતા હશે, તેમા કૃષ્ણની દતકથામાના અમુક અમુક બનાવો મ્હોટ ભાગે ગાયન અને નાચ વડે બજવી બતાવવામા આવતા હશે અને તેની અદર ગદ્યાત્મક સવાદોનો પણ ખેલ બજવનારાઓ પોતાને તે વખતે જેમ સહે તેમ ઉપયોગ કરતા હશે.

નાટકનું સાહિત્ય હિન્દુસ્તાનમા દરેક રીતે પુષ્કળ વિકાસ પામેલું છે એ વાત અનેક નાટકો આજ સુધી સચવાઈ રહ્યા છે તે ઉપરથી જ નહીં, પણ નાટકની રચના અને નાટકની શૈલી વિષે વિસ્તૃત નિયમો આપનારા કાવ્યશાસ્ત્રના જે ગ્રંથો છે તે ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે ઉદાહરણ તરીકે “સાહિત્યદર્પણ” નામનો ગ્રંથ છે તેમા સંસ્કૃત નાટકના રૂપક અને ઉપરૂપક એવા બે મુખ્ય વિભાગ આપવામા આવ્યા છે, અને પછી રૂપકના આખા દશ પ્રકાર અને ઉપરૂપકના અઠાર પ્રકાર ગણાવવામા આવ્યા છે

પાશ્ચાત્ય વાચકોનું ધ્યાન ખેંચે એવા હિન્દુસ્તાનના નાટકોના ખાસ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે એમા છેવટનો પરિણામ દુ ખમય આવતો નથી, એમા ગદ્યાત્મક સવાદોની સાથે ભાવપ્રધાન કવિતાઓ વારાફરતી આવી જાય છે, અને એમા કેટલાક પાત્રો સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે ત્યારે બીજા પ્રાકૃત બોલે છે

સંસ્કૃત નાટકની રચના મિશ્રિત હોય છે. એમા આનન્દ અને શોક એ બેઉ મિશ્રણ થયેલું જોવામા આવે છે સાધારણ રીતે એમા વિદ્વપકનો ભાગ આગળ પડતો હોય છે, અને એમા નાયક તથા નાયિકા ધણી વાર અત્યંત નિરાશામા આવી પડે છે પણ એનો અંત કોઈ દહાડો દુ ખમય આવતો નથી આ કારણથી શ્રોતાજનોના હૃદયમા ભયની, શોકની, અથવા દયાની જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તે હમેશા વાર્તાનું શુભ પરિણામ આવવાથી આખરે જ્ઞાન્ત થઈ જાય છે એ ઉપરાંત, નાટકની વચમા પણ ધણીજ કરુણારસ વાળો બનાવ આણવામા આવતો નથી, દાખલા તરીકે, રમબૂમિ ઉપર કદી મરણ થયેલું દેખાડવામા આવતું નથી. ખરેખર, કોઈ પણ રીતની અસભ્ય વસ્તુ, - કરડવુ, ખજવાળવુ, ચુબન કરવુ, ખાવુ, કૂંધવુ, એવુ કંઈ પણ—શ્રોતા-જનોની સમક્ષ કદી બજવવામા આવતું નથી

સંસ્કૃત નાટકોમા ભાવપ્રધાન કવિતાઓ ધણી આવે છે. એ

કવિતાઓમાં, નજરે પડતા દેખાવો અથવા માણસોના વર્ણન આપવામાં આવ્યા હોય છે અથવા તો જે બનાવો અને તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય છે. સાધારણ રીતે એવી કવિતાના ચચ્યાર લીટીના શ્લોકો હોય છે. શકુન્તલા નાટકમાં એવા અસંખ્ય શ્લોકો છે, એટલે આખા નાટકનો લગભગ અડધો ભાગ એ શ્લોકો વડે રોકાયેલો છે. એ શ્લોકોમાં જાતજાતના છંદો વાપરવામાં આવ્યા હોય છે આ પ્રમાણે શકુન્તલાના પહેલા ૩૪ શ્લોકોમાં જુદા જુદા અગિયાર છંદો વપરાયેલા છે એ ગુચવણિયા અને કેવળ માનામેળના છંદોનું અંગ્રેજી ભાષામાં અનુકરણ કરવું એ બની શકે એવું નથી. નાટકોમાં જે સવાદો આવે છે તે ધણાખરા બહુજ સાધારણ ગદ્યમાં લખાયેલા હોય છે પાછળની કવિતામાં જે પ્રૌઢ વિચાર દર્શાવેલો હોય છે તેની પ્રસ્તાવનાનું કામ એ ગદ્ય વડે કરાય છે

સંસ્કૃત નાટકમાં જુદા જુદા પાત્રો પોતપોતાની પદવી પ્રમાણે જુદી જુદી ભાષાઓ વાપરે છે. નાયકો, રાજાઓ, ક્ષાત્રિયો, અને હવેલી સ્થિતિના પુરુષો સંસ્કૃત ભાષા વાપરે છે, સધળી સ્ત્રીઓ અને હલકી સ્થિતિના પુરુષો પ્રાકૃત ભાષા વાપરે છે પ્રાકૃતની અદરજ પાછા જુદા જુદા ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, હવેલી પદવીની સ્ત્રીઓ કવિતામાં મહારાષ્ટ્રી ભાષા વાપરે છે, પણ બીજી રીતે તેઓ, તેમજ તેઓના છોકરાઓ અને હવેલી વર્ગના નોકરો, શૌરસેની ભાષા વાપરે છે. રાજમહેલના નોકરો માગધી ભાષા વાપરે છે, શક અને જુગારી લોકો અવન્તી ભાષા વાપરે છે, ગોવાળિયાઓ આબીરી ભાષા વાપરે છે, કાપલા વેચનારાઓ પૈશાચી ભાષા વાપરે છે, અને હલકામાં હલકા અને જંગલી માણસો અપભ્રંશ ભાષા વાપરે છે

વસ્તુસંકલના અને પાત્રાલેખનની બાબતમાં સંસ્કૃત નાટકકારોનું કૌશલ ધણું જોવામાં આવે છે, પણ તદ્દન નવુંજ રચવાની શક્તિ તેઓમાં ઝાઝી જોવામાં આવતી નથી સાધારણ રીતે કોઈ ઐતિહાસિક અથવા પૌરાણિક કથામાંથી તેઓ પોતાના નાટકનું વસ્તુ લે છે. પ્રેમ એ હિન્દુસ્તાનના ધણાખરાં નાટકોનો ખાસ વિષય હોય છે. નાયક સાધારણ રીતે કોઈ રાજા હોય છે અને એક અથવા અનેક સ્ત્રીઓનો પતિ પણ તે ચર્ચ થયેલો હોય છે. કોઈ સુંદર યુવતિનું રૂપ જોઈને તે

એકદમ વિહ્વળ બની જાય છે નાયિકાનું હૃદય પણ કામના બાણથી તરતજ વીધાઈ જાય એવું હોય છે અને તે પણ નાયકના ઉપર એટલીજ મોહ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે પોતાના મનોવિકારને શનાવીને કેટલાક વખત સુધી નાયકને શંકામાં ને શંકામાં રાખી મૂકે છે દૃષ્ટીના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની ચકાઓ ઉદ્ભવે છે તેઓના માર્ગમાં અનેક પ્રકારના વિઘ્ન નડે છે, અનેક પ્રકારના વિલબ થાય છે, અને બેઉ ઉદાસ અને દ્વિષા ધર્ષ જાય છે તેઓની દશા જોઈને આપણને જે ઝાંઝાળા ઉપજે છે તેનો ભાર નાયિકાની સખીઓના વર્તન વડે કરીને, પણ ખાસ કરીને નાયકના હમેશના સાથી વિદૂષકની સૂઝતા વડે કરીને ઝાંઝાળા થાય છે પોતાના શરીરની ખોડખાપણને લીધે તેમજ નાયકની બાબતોમાં કદગી રીતે વચ્ચે પડીને એ વિદૂષક ખીન્નઓને હસવાનું કારણ આપે છે પણ વાચ્યાતુર્યના એ જે પ્રયત્નો કરે છે તે બહુ ઉંચા પ્રકારના નથી હોતા સર્વની મસ્કરીનું પાત્ર બને એવો માણસ હમેશા ક્ષાણભ્રમ હોવો જોઈએ એ નિયમ લગાર વિચિત્ર લાગે એવો છે

હિન્દુસ્તાનના નાટકો શ્રીસના શુભપરિણામી નાટકોની સાથે કષ્ટક સરખાપણું ધરાવે છે એ ખરૂં, પણ ઇલિઝાબેથના સમયના નાટક-કારોની, અને ખાસ કરીને શેક્ષપિયરની, રચનાઓ સાથે એ નાટકોનું સરખાપણું એથી ધણુ વિશેષ છે જનરનભાવના અમુક નમૂનાઓ રજુ કરવા એ હિન્દુસ્તાનના નાટકારોનો ઉદ્દેશ હોતો નથી, પણ અમુક વ્યક્તિ-ઓના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવું એટલેજ તેઓનો ઉદ્દેશ હોય છે, અને સ્થળ તથા સમયની એકતાનો નિયમ પણ તેઓ સાચવતા નથી નાટકમાં અદ્ભુત અને અમ્બવિત બાબતો આણવાની તેઓને ટેવ હોય છે, ગદ્ય અને પદ્ય એ બેઉનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે, ગભીર અને હાસ્યરસ વાળા જ્ઞાન-તોનું તેઓ મિશ્રણ કરે છે, અને દ્વિઅર્થી શબ્દો તેઓ વાપરે છે કેટલીક વખત, હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે શબ્દોને તેઓ મચડી નાખે છે વિદૂષકનું પાત્ર પણ શેક્ષપિયરના મસ્કરાની સાથે ધણુ સરખાપણું ધરાવે છે નાટકની ગતિ (plot) ને આગળ વધારવાને માટે પત્રલેખન, નાટકની અદર નાટક બજવવું, મૃત જનોનું સજીવન થવું, એવા એવા કેટલાક પ્રયોગો પણ ઉભયમાં સાધારણ છે એકબીજાની અસર ધર્ષ હોય અથવા એકબીજામાંથી કષ્ટ પણ લેવામાં આવ્યું હોય એવો જ્યાં મંભવજ નથી ત્યાં આગળ પણ આવી રીતના

સાદૃશ્ય જોવામા આવે છે તે ઉપરથી એકજ વસ્તુનો સ્વતંત્ર રીતે પણ એકસરખો વિકાસ કેવો થાય કે તેનું ધણું બળવા જેવું ઉદાહરણ આપણને મળે છે.

દરેક સંસ્કૃત નાટકની શરૂઆત એક પ્રસ્તાવનાથી થાય છે એ પ્રસ્તાવનાના આગમના આગિપ્ત અથવા નમસ્કારરૂપ નાન્દી આપવામા આવી હોય છે અને તેમા શ્રોતાજનોના હિતને માટે દેવતાની પ્રાર્થના કરવામા આવી હોય છે ત્યાર પછી સાધારણ રીતે સ્વતંત્ર અને એક બે નટોની વચ્ચે મંવાદ ચાલે છે તેમા નાટક વિષે અને નાટકના લખનાર વિષે કથન કરવામા આવ્યું હોય છે, શ્રોતમંડળની રીતિ મેળવવા માટે તેઓની સારાસારપરીક્ષણશક્તિના વખાણ કરવામા આવ્યા હોય છે, નાટકનું વસ્તુ સમજાવવાને માટે ભૂત કાળના બનાવોનો અને વર્તમાન કાળની સ્થિતિનો અહેવાલ આપવામા આવ્યો હોય છે, અને છેવટે ભ્રમશા ખરેખરા નાટકના એક પાત્રના પ્રવેશ વિષે ચતુરાધથી કથન કરવામા આવ્યું હોય છે સંસ્કૃત નાટકના જુદા જુદા પ્રવેશો અને અંકો પાડવામા આવ્યા હોય છે એક પાત્રના પ્રવેશ અને બીજા પાત્રના નિષ્ક્રમણથી જુદા જુદા પ્રવેશોનો ભેદ સમજાય છે આખો અંક પૂરો થાય ત્યાં સુધી રંગભૂમિ કદી ખાલી રહેતી નથી, તેમજ એટલા વખત સુધીમા સ્થળ પણ બીલકૂલ મદલાતું નથી નવા અંકની શરૂઆત કરતા પહેલા ઘણી વાર સ્વગત બાંધણું અથવા નવાદના રૂપનો દ્રોક સંગો પ્રવેશ મૂકવામા આવ્યો હોય છે, તે વિષ્વકર્મા અથવા પ્રવેશકના નામથી ઓળખાય છે એ પ્રવેશની અદર વચ્ચેના વખતમા જે બીનાઓ બની ગયલી માની લેવાની હોય તે કહી જવામા આવે છે, અને હવે જે બનવાનું હોય તેને માટે શ્રોતાજનોને તૈયાર રાખવામા આવે છે આખી ગ્યના પૂરી થતા છેવટે સર્વે જનોના સુખને માટે ઇષ્ટ દેવની પ્રાર્થના કરવામા આવે છે, અને એ પ્રાર્થના બોલનાર નાટકનું કોઈ મુખ્ય પાત્રજ હોય છે.

અંકોની બાબતમા, કોઈ નાટકમા એકજ અંક હોય છે તો કાંઈમા દમ અંક પણ હોય છે એ પ્રમાણે અંકોની સંખ્યા ન્હાની મોટી હોય છે, તોપણ નાટક કઈ જાતનું છે તેના ઉપર પણ અંકોની સંખ્યાનો આધાર રહે છે જેમકે, નાટિકા એ નામની રચનામા ચાર અંકો હોય છે અને પ્રહસન નામની દારસ જેવી રચનામા એકજ અંક હોય છે.

ગગ્નમિ ઉપર નાટક બજવાતા જેટલો વખત જય તેટલાજ વખતમા, અથવા બહુ બહુ તો એક દિવસમા રગભૂમિ ઉપર દર્શાવવામા આવતી સધળી બીનાઓ બનેલી એવું માની લેવામા આવે છે, અને એક અઠ પૂરો થાય અને બીજો શરૂ થાય તેની વચ્ચે એક રાત્રી વહી ગયલી એવું ધારી લેવામા આવે છે પણ કવચિત્ કવચિત્ બે અઠની વચ્ચેના વખત એથી વિશેષ લાંબો પણ હોય છે ઉદાહરણ તરીકે, કાલિદાસના શકુન્તલા અને ઉર્લૂશીના નાટકોમા પહેલા અને છેલ્લા અઠની વચ્ચે કેટલાએ વર્ષો વહી ગયા હોય છે, અને ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિતમા પહેલા અને બીજા અઠની વચ્ચે આખા બાગ વર્ષનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોય છે

અને સ્થળની એકતાનો નિયમ પણ હમેશા સાચવવામા આવતો નથી, કારણ કે એક પ્રવેશ પૃથ્વીના એક ભાગને લગતો હોય તો એની પછીનો પ્રવેશ પૃથ્વીના બીજાજ ભાગને લગતો હોય અથવા તો પૃથ્વીને બદલે અતગ્નિ ઉપગનોજ હોય એવું ધણી વાર બને છે કેટલીક વખત તો એકજ અઠની અદર જુદા જુદા સ્થળો બદલાતા જોવામા આવે છે, જેમકે, દિવ્ય સ્થમા બેગીને અતરિણમાર્ગ પ્રયાણ કરાયાનું માની લેવાનું હોય તે વખતે કઈક નવાઈ જેવું એ છે કે નાટક બજવનારાઓના અભિનય વિષે તેમજ તેના વજ્રાલકારાદિ વિષે અનેક સૂક્ષ્મ નિયમો આપવામા આવ્યા છે, પણ સ્થળભેદના સમ્બન્ધમા એવી રીતનું કંઈ પણ કથન કરવામા આવ્યું નથી નાટકની અંદર કેટલા પાત્રો આવવા જોઈ એ તેના સમ્બન્ધમા કોઈ પણ રીતની મર્યાદા મૂકવામા આવી નથી

હિન્દુસ્તાનના માધ્યમિક યુગમા ખાસ નાટકશાળાના મકાનો હતા નહીં, પણ રાજમહેલની સંગીતશાલામાજ નાટકો બજવાતા હતા એમ જણાય છે વચ્ચેથી વિભક્ત થયેલો પડદો એ રગભૂમિની અવગ્યાન એક આસ્થિક અંગ હતું, પણ રોમની નાટકશાળાની પેઠે એ પડદાથી રગભૂમિ અને શ્રોતાજનો એકબીજાથી છૂટા પડી જતા નહોતા, પણ ગગ્નમિના પશ્ચાદ્ભાગ તરીકે એ પડદો ચાલતો. પડદાની પાછળ નેપથ્ય હતું ત્યાં આગળથી વજ્રાલકાર સજીને નાટકના પાત્રો રગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરતા જ્યારે તેઓને ઝડપથી પ્રવેશ કરવાનો હોય ત્યારે “અપદીક્ષેષેણ”-પડદો હલાવીને-દાખલ થવાની સૂચના કરવામા આવતી.

રગભૂમિ ઉપરના પડદા અને શ્વેતભાર ધણીજ સાદા હતા શેઠસપિયરના વખતના નાટકોની પેઠે આ નાટકોમાં પણ સઘળી વસ્તુઓ આમેહૂંબ દર્શાવવામાં નહોતી આવતી, પણ નાટક જોનારાઓની કલ્પના ઉપર વિશેષ આધાર રાખવામાં આવતો હતો. રગભૂમિ ઉપર શસ્ત્રો, ખેડકા, સિંહાસનો, અને રથો એ સઘળું દર્શાવવામાં આવતું, પણ એ રથોને ખરેખર ઘોડાઓ જોડવામાં આવતા હશે એ વાત માની શકાય એવી નથી સ્વર્ગના અને પૃથ્વીના રહેવાશીઓની વચ્ચે વારવાર વહેવાર ચાલતો હોવાને લીધે દિવ્ય રથોનો ખ્યાલ આપવાને માટે કોઈ પ્રકારનું હવાઈ યંત્ર વાપરવામાં આવતું હોય એ બનવા જોગ છે, પણ આ સમ્બન્ધમાં “નાટયિત્ત્વા” એવી સૂચના વારવાર આપવામાં આવેલી હોય છે તે પરથી એવું જણાય છે કે નાટક જોનારાઓને ગતિનો અને ત્વરાનો ખ્યાલ આવે તેટલા માટે નટ તરફથી અમુક ચાળાઓજ કરવામાં આવતા હશે.

હિન્દુસ્તાનના સારામાં સારા નાટકો આતરે ડળનેક છે, અને તે આશરે ઇસ્વીસનના પાચમાં સૈકાની શરૂઆતથી તે આડમાં સૈકાના અન્ત સુધીમાં, એટલે લગભગ ચાગ્ગો વર્ષ સુધીમાં લખાયેલા છે એ નાટકો કાલિદાસ અને ભવભૂતિ એ બે મોટા નાટકકારોના રચેલા છે, અથવા તો અમુક કવિઓના રચેલા નાટકો એ કવિઓને આશ્રય આપનારા રાજાઓના નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા, અને એવી રીતે મૂલ્ય અને શ્રીહર્ષના નામ સાથે તે નાટકો આપણા સમય સુધી જીતરી આવેલા છે.

કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોના રચનાર તરીકે જોને આપણે પ્રથમથીજ જાણીએ છિયે તે કાલિદાસ એ નાટકકારોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એના રચેલા ત્રણ નાટકો આજકિન સુધી જળવાઈ રહ્યા છે. શકુન્તલા, વિક્રમોર્વશાય અને માલવિકાગ્નિમિત્ર.* આ નાટકોમાં એની કલ્પના-

* આમાંના છેલા નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસે પારિપાત્વકની પાસે નીચે પ્રમાણે વચન બોલાવ્યું છે —

“માવ તાવન્ પ્રથિતયશસા માસસૌમિલ્લિકવિપુત્રાદીના પ્રબન્ધાન-તિક્રમ્ય વર્તમાનકવે કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયા કથ પરિષદો बहुमान ।”

આ ઉપરથી જણાય છે કે કાલિદાસના પહેલા ભાસ, સૌમિલ્લ, કવિ પુત્ર વગેરે નાટકકારો થઈ ગયા હતા અને તેઓએ સારો યશ પણ મેળવ્યો હતો. એ નાટકકારો ક્યારે થઈ ગયા તે વિષે કંઈ પણ ગ્રાન્થસ નિર્ણય હજી

નો જે પ્રભાવ જોવામાં આવે છે અને નાળુક લાગણીઓને પ્રદર્શિત કરવામાં એની જે ચતુરાઈ જોવામાં આવે છે તેને લીધે આખા જગતના નાટકકારોમાં ઉચ્ચ સ્થાન એને પ્રાપ્ત થાય છે એની કવિતાના વિચારની મિહાશમાં કોઈ પણ રીતના ઉન્માદ અથવા કોઈ પણ રીતની ભયાનકતાના વિન આવતા નથી દરેક નિધારને નબળો પાડી નાખ્યા વિના તેને અમુક નિયમમાં રાખવાની એણે કાળજી રાખી છે એના નાટકોમાં પ્રેમની ઉછળતી લાગણી પણ નીતિની મર્યાદાને ઓળંગી જતી હોય એવું જોવામાં આવતું નથી, એ લાગણી કદી ધુળ્યા અથવા દ્રેપની ઉન્માદદશામાં પલટાઈ જતી જણાતી નથી લિંગીરીની તીવ્ર પીડાઓને પણ કંઈક અકુશમાં રાખીને તેને ઉંડી અને અસરકારક ઉદાસીનતાનું સ્વરૂપ એણે આપ્યું છે અમુક મર્યાદામાં રહેવાની કાળજી હિન્દુસ્તાનના કવિઓમાં બીજે ટેકાણે કવચિતજ જોવામાં આવે છે, પણ આ નિયમે એ બાબતમાં ધણી કાળજી રાખી છે અને પરિણામે, હમેશાજ સુંદર લાગે એવી અનુપમ કૃતિઓ એને હાથે રચાઈ છે આજ કારણને લીધે, હિન્દુ લોકોની દત્તકથાઓની નિર્મર્યાદતાથી ધણા અપ્રસન્ન થયલા એથેની શાન્ત યુદ્ધિને પણ શકુન્તલા જેના નાટકનો અજબ મોહ લાગ્યો હતો.

ગ્રીક નાટકો અને હાલનાં નાટકોની સરખામણીમાં સંસ્કૃત નાટકો કુદરતને ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપતા જણાય છે નાટકના

થોડા નથી પણ ભાસના રચેલા નીચે પ્રમાણેના ૧૩ નટકો ઉપલબ્ધ થયા છે —

સ્વપ્રવાસવદ્તા, પ્રતિજ્ઞાયૌગેન્ધરાયણમ્, પશ્ચરાત્રમ્, દરિદ્રચારુદત્તમ્, દૂતવટોલ્કચમ્, અવિમારકમ્, બાલચરિતમ્, મન્યમઘ્યાયોગ, કર્ણભારમ્, અરુમજ્ઞમ્, પ્રાતમાદશરથમ્, રામાભિષેક, દૂતવાક્યમ્

આ તમામ નાટકો પાઈ ચૂક્યા છે અને એ નાટકો જોઈને આપણને લાગ્યા વગર ગ્રહેતું નથી કે એ નિયમે જે ચળ મેળવ્યો હતો તેને માટેની લાયકાત પણ એનામાં હતીજ ભાલવિકાન્નિમિત્ર નાટકની ફટલી પ્રતોમાં “ભાસ”ને બદલે “ધાવક”નું નામ આપવામાં આવ્યું છે એ ધાવક કવિ કારમીરના ગણ શ્રીહર્ષનો સમકાલીન હોય એટલે સાતમાં સૈકામાં થઈ ગયો હતો, એમ પ્રો. બેબર કહે છે “માસક, રામિલ, સોમિલાદીનામ્” એવો પણ એક પાઠ છે

પાત્રોની આસપાસ પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય પથરાઈ રહ્યું હોય છે, અને એ સૌન્દર્યની સાથે નિરન્તર તેઓ ગાઢો સમ્બન્ધ રાખે છે. આમ વજેરે ઘસો, લતાઓ, કમળો, પાટલપુષ્પો, હરણો, હસો, પોપટો, અને કામલો, એ સર્વનો તેઓને પરિચય હોય છે, એ સર્વની સાથે તેઓ વાત કરી શકે છે, એ સર્વને તેઓ જીવનના આધાર જેવા ગણી શકે છે. આ મગ્ધશ્રી, પ્રેમી જનોના હૃદય ઉપર કુદરતની કેવી અસર થાય છે તે વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે સંસ્કૃત કવિતાઓમાં કુદરતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, પણ કુદરતનો અને માનવહૃદયનો સમ્બન્ધ સૌથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે તો સંસ્કૃત નાટકોમાંજ આપણે જોઈએ છીએ.

કાલિદાસના સારામાં સારા નાટકો પણ રમજૂમિ ઉપર બજાવવાને માટે જોઈએ તેવા અનુકૂળ નથી એ વાત કબૂલ કર્યા વગર આપણને આશંકા નહીં ભાવની અત્યંત કામળતા, અને તેનીજ સાથે ગતિ (action) ની કંઈક ન્યૂનતા, એ બેને લીધે પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપર એ નાટકોની મજબૂત અસર થઈ શકે એમ બનતું નથી હિન્દુસ્તાનના અદ્ભુત રસ વાળા (romantic) નાટકોમાં શાકુન્તલા અને વિક્રમોર્વશીય એ બે ઉત્તમ નાટકો ગણાય છે પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્યના બે પ્રખ્યાત રાજાઓની પ્રેમકથાઓ ઉપરથી આ નાટકો રચાયા છે, અને તેમાં સાધારણ રીતે આપણે જોઈએ છીએ તેનાથી તદ્દન જુદીજ રીતના દેખાવો નજરે પડે છે એ નાટકોમાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના માણસો એકબીજાથી સ્વતંત્ર રહેતા નથી, પણ માણસો, ગધવો, અપ્સરાઓ, અને ઋષિઓ એકબીજાની સાથે વ્યવહારમાં જોડાતા આપણા જોવામાં આવે છે એથી કિલક, માલવિકાગ્નિમિત્રમાં કોઈ અસાધારણ અથવા સ્વર્ગીય બતાવો આપતા નથી, પણ રાજમહેલ અને રાજના અત્યંત પુરની સાથે એ નાટકનો સમ્બન્ધ છે, અને તે વખતની પ્રેમની ખટપટોનું ચિત્ર એ નાટકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

શાકુન્તલાનું વસ્તુ મહાભારતના પહેલા પર્વમાંથી લેવાયેલું છે પ્રાચીન સમયનો એક નામાકિત રાજા દુષ્યંત તે આ નાટકનો નાયક છે, એનકા નામની અપ્સરા અને વિદ્યામિત્ર ઋષિની પુત્રી શકુન્તલા તે એની નાયિકા છે, એ બેનો પુત્ર મરુત તે એક પ્રખ્યાત વશનો રથાપ-

નારો થયો હતો. આ રચના સાત અક્ષરી બનેલી છે, અને કાવ્ય-સાહિત્યના રચનારાઓ જેને “નાટક”નું ખાસ નામ આપે છે તેવા પ્રકારની એ રચના છે એવી રચનામાં, નાટકનું વસ્તુ કોઈ દત્તકથા અથવા ઇતિહાસ ઉપરથી લેવાયેલું હોવું જોઈએ, નાટકના પાત્રો અસાધારણ અથવા સ્વર્ગલોકના હોવા જોઈએ, એની શૈલી પ્રૌઢ હોવી જોઈએ, એમાં અનેક ઉંચા વિચારો આવતા હોવા જોઈએ, અને એના ઓછામાં ઓછા પાંચ અક્ષર અને વધારેમાં વધારે દસ અક્ષર હોવા જોઈએ.

પ્રસ્તાવનામાં નદી તરફથી ગ્રીષ્મ ઋતુની ખુબીઓ વિષેની એક સુંદર કવિતા માવામાં આવે છે એ પ્રસ્તાવના પૂરી થયા પછી કાવ્ય ઋષિના પવિત્ર આશ્રમ આગળ એક મૃગની પાછળ પડેલા દુઃખાનંત રાજા આવે છે. અહીં શકુન્તલા પોતાની બે સખીઓની સાથે પોતાના બહાલા શ્વેભે પાણી પીવડાવવાના કામમાં રોકાયેલી હોય છે તેના ઉપર રાજાની નજર પડે છે આ વખતનું એનું સૌન્દર્ય જોઈને રાજા બોલી બેઠો છે -

અથર કિસલ્યસગ કોમલવિટપાનુકારિણૌ વાહ ।

કુસુમમિવ લોમનીય યૌવનમલ્લેષુ સનઢમ્ ॥

(એના અથરનો ગગ ખીલતી કળીના જેવો છે, એના હાથ કોમળ શાખાઓના જેવા છે, એના અંગે અંગ ઉપર જે જીવાની ખીલી રહી છે તે કુસુમના જેવી હૃદયને હરી બેનારી છે)

તેની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ એ ગોધી કાઢે છે પછી તરત પોતાની રાજધાની તરફ પાછા વળવું એને મુશ્કેલ જણાય છે -

ગચ્છતિ પુર શરીર ધાવતિ પશ્ચાદસસ્તુતં ચેત ।

ચીનાશુકમિવ કેતો પ્રતિવાત નીયમાનસ્ય ॥

(ઝાર શરીર આગળ જાય છે, પણ ઝાર ચિત્ત જાણે શરીરની સાથે કંઈ સમ્બન્ધજ ધરાવતું ન હોય તેમ પાછળનું પાછળ દોડે છે પણ જેમથી આવતો હોય તે દિશા તરફ લઈ જવામાં આવતી રેશમી ધબળના જેવી ઝારા ચિત્તની સ્થિતિ છે)

ખીજ અકમા વિદૂષક માદબ્યના પ્રવેશ સાથે નાટકમા હાસ્ય-
ગ્ગનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે પોતાના શૈક્ષી પ્રેમપરવશતા અને મૃગયા-
પ્રીતિ જોઈને એને કટાણા આવ્યો છે. ત્રીજા અકમા વિરહવેદના
ભોગવતી શિકુન્તલા લતાગૃહમા કુસુમશયન ઉપર સૂતેલી જોવામા આવે
છે પોતાની બે સખીઓની સાથે એ વાતચીત કરતી હોય છે તે રાજા
સાબળી લે છે અને પછી પ્રકટ થાય છે, અને શિકુન્તલાની સાથે લગ્ન
કરવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે પછી ચોથા અકમા શરૂઆતમા એક પ્રવેશ-
વિષ્કમ્બક- આવે છે. ચિત્તની પરવશતાને લીધે શિકુન્તલા તરફથી
દુર્વાસા ઋષિના ચોગ્ય સત્કાર કરવામા ન આવ્યાથી એ કોપી મુનિ
એના ઉપર ચીડવાઈને એવો શાપ દે છે કે “જેના વિષે અનન્ય ચિત્તથી
વિચાર કર્યા કરીને મહારા જોવો તપરવી આવ્યો હોય છે તેનું પણ તું
ભાન રાખતી નથી તે રાજા જેવી રીતે એક પ્રમત્ત માણસ આગળ
કરાયથી વાર્તા તદ્દન ભૂલી જાય છે તેવી રીતે ત્હને ભૂલી જશે ” પાછળ-
થી દુર્વાસાની ક્ષમા માગવામા આવતા, ‘વૌંટીના દર્શનથી રાજાને
પાછી પ્રત્યભિગ્ના થશે ” એવું એ કહે છે. આટલો જ્ઞાન્ત આ
વિષ્કમ્બક વડે પ્રેક્ષક જનોને જણાવવામા આવ્યો છે.

આ દરમ્યાન શિકુન્તલાની સાથે ગાધર્વ લગ્ન કર્યા બાદ રાજા
પાછો ફર્યો હોય છે ત્યાર પછી કલ્પ ઋષિ શિકુન્તલાને સાસરે વિદાય
કરવાનો સંકલ્પ કરે છે જે પવિત્ર આશ્રમમા પોતે ઉછરીને મોટી થઈ
હતી, જે વેલીઓને પોતે પાણી પાઈને ઉછેરી હતી, જે હરણાઓને પોતે
વિવિધ પ્રકારના લાડ લડાવ્યા હતા, અને જે સખીઓની સાથે પોતે
કઈ કઈ વિશ્વભક્ષ્યાઓ કીધી હતી તે સર્વને છોડતી વખતે શિકુન્તલાની
કેવી સ્થિતિ હોય છે, તેનું વર્ણન આ ચોથા અંકમાં આપવામા આવ્યું
છે. ઉભરાતા હૃદયથી અને સજલ નયનથી આ સખીના બાળપણના
સ્નેહીઓની એ રજા લે છે અને પછી વિદાય થાય છે કોઈને પણ
ગમી ગયા વગર રહે નહીં એવી અનેક ખુબીઓ આ અંકમા જોવામા
આવે છે. કવિની જલ્પનાનો પ્રભાવ, કુદરત તરફ એનો ઉભરાતો
પ્રેમ, અને માનવહૃદયનું ઉંડું ગાન એ સર્વ આ અંકમા જોટલું
જોવામા આવે છે તેટલું ખીજ કોઈ પણ અંકમા નથી જોવામા આવતું.

અરણ્યના આશ્રમને છોડીને જે દિવસે શિકુન્તલા જવાની હોય

છે તે દિવસની પ્રભાતનુ એક આહાત્ય શિષ્ય નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે—

યાત્યંકતોઽસ્તશિખર પતિરોષધ્રીના—

માવિષ્કૃતોઽરૂણપુર સર એકતોઽર્ક ।

નેજોદ્વયમ્ય યુગપદ્મચસનોદયામ્યા

લોકો નિયમ્યત ઇવાત્મદશાન્તરેષુ ॥

(એક તરફથી ઓપધિઓનો પતિ ચન્દ્ર પશ્ચિમના ગિગિશિખર ઉપર દેખે છે, અને બીજી તરફથી અરુણને આગળ રાખીને સૂર્ય પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે એ બે તેજના ગોળાઓ એકી વખતે અસ્તોદયની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓનો અનુભવ કરે છે તે પરથી જગત્તમા મનુષ્યની કાણે કાણે બાલાતી દશાઓનું સૂચન થાય છે)

ત્યાર પછી એ કહે છે —

અન્તર્હિતે શશિનિ સૈવ કુમુદ્વતી મે

દ્વષ્ટિં ન નન્દયતિ સમ્મરણીયશોભા ।

ઇષ્ટપ્રવાસજનિતાન્યબલાજનસ્ય

દુ સ્થાનિ નૂનમતિમાત્રસુદુ સહાનિ ॥

(ચન્દ્ર જ્યાં જતા જોના શોભા સ્મૃતિમાજ રહે છે એવી કુમુદ્વતી તેની તેજ હોવા છતાં નયનને આનન્દ આપતી નથી ખરેખર, કદ જોનાના વિદેશગમનથી અબળા જોનાને જે દુઃખ થાય છે તે અતિ દુઃસહજ હોય છે)

શકુન્તલાના વિયોગના સમય પાસે આવતા આત્રમનો વૃદ્ધ મુનિ પોતાની લાગણીઓ નીચે પ્રમાણે પ્રકટ કરે છે —

યાસ્યત્યદ્ય શકુન્તલેતિ હૃદય સપ્તૃપ્તમુત્કળ્પયા

કળ્પ' સ્તામ્ભિતઞ્જાષ્ણવૃત્તિકલુષશ્ચિન્નાજહં દર્શનમ્ ।

वैष्णव्य मम तावद्दीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकस
पीड्यन्ते गृहिण कथं न तनयाविच्छेपदुर्लभैर्वै ॥

(“શકુન્તલા અજે જવાની છે” એ વિચારથી મહારા હૃદયને ખેદ થાય છે, આસુના પ્રવાહને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મહારા કંઠ ગળગળા થઈ ગયો છે, વિચારભારને લીધે મહારા નયન જડ જેવા બની ગયા છે સ્નેહને લીધે મહારા જેવા વૃદ્ધ અરણ્યનિવાસીને પણ આટલી લાગણી થાય છે તો મસારીઓને પોતાની પુત્રીના વિયોગનું નવું કુખ આવી પડતા કેમ શોક ન થાય ?)

ત્યાર પછી તપોવનના વૃક્ષોને એ કહે છે કે “તહામે શકુન્તલાને સાસરે જવાની સ્નેહપૂર્વક રજા આપો”, અને પછી ઉમેરે છે કે —

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुर्न कलं यथा प्रतिवचनीकृतमेभिर्दीदृशम् ॥

(વનવાસમાં શકુન્તલાના જે બન્ધુઓ હતા તે વૃક્ષોએ આ શકુન્તલાને જવાની રજા આપી છે તેઓએ કોકિલાના આવા કલરવ વડે કરીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો છે)

ત્યાર પછી આકાશમાંથી આવી રીતની શુભેચ્છાઓના અવાજ સંભળાય છે —

रम्यान्तर कमलिनीहरिर्नै सरोभि-

श्छायाद्भूमैर्नियमितार्कमयूखताप ।

भूयात्कुशेदायरजोमृदुरेणुरस्या

शान्तानुकूलपवनश्च दिवश्च पन्था ॥

(તહારો પ્રવાસ ત્હને સુખરૂપ નીવડે ! એ પ્રવાસ દરમ્યાન શાન્ત અને અનુકૂળ પવન તહારા શરીર ઉપર વાઓ ! થોડે થોડે અન્તરે, કમળના પુષ્પોથી શોભી રહેલા સરોવરો તહારા નયનને તૃપ્તિ આપો !

ગ્રાયાવાળા વૃક્ષને લીધે સૂર્યના કિરણોનો તાપ નિયમમાં રહેો. અને હારા પગ નીચેની ધૂળ તે કમળની રજ જેવી સુવાળી થાઓ.)

પાંચમા અકમાં શકુન્તલા પોતાના પતિ આગળ આવે છે એ એક ધણો અસરકારક છે રાજા એને ઝાળખતો નથી, અને જોકે એના તરફ એ ફરતાથી વર્તતો નથી તોપણ એને પોતાની પત્ની તરીકે સ્વીકારવાની એ ના પાડે છે છેવટે, શકુન્તલા પોતાના પતિ તરફથી બેટ તરીકે આપવામાં આવેલી વીંટી એને ખતલાવવાનો વિચાર કરે છે, પણ એ વીંટી ખોવાઈ ગઈ છે એવું માલમ પડતાં એની સધળી આશા જતી રહે છે ત્યાર પછી સ્ત્રીના આકારનો એક સ્વર્ગનો જ્યોતિ શકુન્તલાને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે

ત્યાર પછીના પ્રવેશકમાં રાજાની વીંટી એક માછીની પાસેથી નીકળતા સિપાઈઓ તે માછીને ધસડી જતા જોવામાં આવે છે એ વીંટી એક માછલીના શરીરમાંથી નીકળી હતી એવું માછીનું કહેવું હતું. રાજા એ માછીને શિક્ષા કરતો નથી, પણ તેને ઈનામ આપીને વિદાય કરે છે હવે દુષ્યન્તને પોતાના આગલા પ્રેમનું સ્મરણ થાય છે શકુન્તલાનો પોતે અસ્વીકાર કીધો તેને માટે એ પસ્તાવો કરતો હોય છે તેટલામાં માતલિ નામનો ઇન્દ્રનો સારથિ ત્યાં આગળ આવે છે અને અસુરોને હરાવવાના કામમાં રાજાની મદદ માગે છે

છેલ્લા અકમાં, દુષ્યન્ત રાજા ઇન્દ્રના રથમાં બેસીને હૈમકૂટ નામના ગાંધર્વોના પર્વત તરફ જતો જોવામાં આવે છે આ રથને સિહના બન્યા સાથે રમતો એક ન્હાનો છોકરો એના જોવામાં આવે છે. એ પોતાનોજ પુત્ર છે એવી હજી એને ખબર નથી એ છોકરાનો હાથ ઝાલીને એ કહે છે —

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
का निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-
द्यस्यायमङ्गात्कृतिम् प्ररूढ ॥

(આ કોઈ પારકાના છોકરાનો અર્થ થવાથી મહારા સખળા અવધવોને આટલું સુખ મળે છે તો જ એનો ખરેખરો પિતા થવાને બાઅમશાળી થયો હશે તેના ચિત્તમાં એનાથી કેટલો આનન્દ થતો હશે ?)

પછી થોડી વારમાં શકુન્તલા એના જોવામાં આવે છે એ તેને ઝાળખે છે, અને આખરે ખેડ ફરીથી એકબીજાની સાથે જોડાઈને સુખમાં ગહે છે

કાલિદાસના નાટકની બે મુખ્ય આવૃત્તિઓ આપણા જોવામાં આવે છે દેવનાગરી એ નામથી ઝાળખાતી વધારે મક્ષિપ્ત આવૃત્તિ છે તે વધારે પ્રાચીન અને વધારે સારી છે બગાળાની આવૃત્તિ વધારે વિસ્તારવાળી છે તેનું અસ્તિત્વ સ્વર વિનિયમ જોન્સના ભાષાન્તરદ્વારા પ્રથમ બહીતું થયું હતું

વિક્રમોર્વશીય અથવા “વિક્રમ ૧૩ ડગીને મેળવેલી ઉર્વશી” એ નાટક પાંચ અકતું છે ટ્રોટક એ નામના નાટકોમાં એ રચનાનો સમાવેશ થાય છે. એની અદર થોડાક પૃથ્વીના અને થોડાક સ્વર્ગના બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું હોય છે અને એમાં પાંચ, સાત, આઠ, અથવા નવ અક્ટો હોય છે આ નાટકનું વસ્તુ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે અપ્સરાઓ તરફથી પુરુરવસ્ રાજાના સાબળવામાં આવે છે કે તેઓની સખી ઉર્વશીનું દેત્ય લોકોએ હરણ કર્યું છે આ ઉપરથી પુરુરવસ્ રાજા ઉર્વશીને બચાવવા માટે જાય છે અને પોતાના રથમાં બેસાડીને તેને પાછી લઈ આવે છે એ અપ્સરાનું રૂપ જોધને રાજા તેના ઉપર મોહિત થઈ ગયો હોય છે અને તે પણ પોતાને બચાવનારા વીર પુરુષ તરફ પ્રેમભીની દૃષ્ટિથી જોય છે. પણ મન્દ્રની હરખારમાંથી ઉર્વશીને બાલાવવામાં આવે છે તથા એ પ્રેમી જોડાને તરત છૂટા પડવાની જરૂર પડે છે

બીજા અક્ટમાં અસ્વસ્થ ચિત્તે ઉદ્યાનમાં રાજા ફરતો હોય છે તે સમયે થોડા વખતને માટે ઉર્વશી એની દૃષ્ટિએ પડે છે એક પત્રમાં

* સપ્તાષ્ટનવપંચાક દિવ્યમાનુષસશ્રયમ્ ।

ત્રોટકં નામ તત્પ્રાહુઃ પ્રત્યંકં સવિદૂષકમ્ ॥

ઉર્વશીએ પોતાના પ્રેમની કબૂનાત આપી હતી તે પત્ર રાણીના હાથમા આવે છે તે વાચીને રાણી ઘણી કોપાયમાન થાય છે

ત્રીજા અકમા આપણા જાણવામા આવે છે કે ઇન્દ્રની દરબારમા લક્ષ્મીના વિવાહનું નાટક ભજવવાનું હતું તેમા ઉર્વશીએ લક્ષ્મીનો વેષ ભજવવાનો હતો એ નાટક ભજવતી રખતે, “ત્હારું હૃદય કોના પર લાગેલું છે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા “પુરુષોત્તમ” (એટલે વિષ્ણુ) એમ કહેવાને મદ્યે એનાથી “પુરુરવસ”નું નામ દેનાઈ જાય છે આ ઉપરથી એના ગુરુ ભરત તન્દ્ર્યા એને શાપ દેવામા આવે છે પણ ઇન્દ્ર એને માફ કરે છે, અને પુરુરવસનો પુત્ર પુરુરવસના જ્ઞેનામા આવે ત્યાં સુધી પુરુરવસની સાથે રહેવાની એને છૂટ આપે છે

ચોથા અકની વિલક્ષણતા એ છે કે એ અક લગભગ આખો ભાવપ્રધાન કવિતાઓનો અનેયો છે કૈલાસ પર્વત આગળ પ્રેમાળ દંપતી દ્વરતા હોય છે એટલામા ઉર્વશી યુદ્ધતા દેવ કુમારના ઉપવનમા પ્રવેશ કરે છે એ ઉપવનમા સ્ત્રીઓને દાખલ થવાની મનાઈ હતી ભરતના શાપને બીધે ઉર્વશી એકદમ લતાના રૂપમા બદલાઈ જાય છે એનાથી વિપ્રુટ પડતા રાજા ગોકયી ગાડા જેવો બની જાય છે, અને સધળે ઠેકાણે એને શોધે છે જુદા જુદા જન્તુઓ, પક્ષીઓ, પશુઓ, અને એક પર્વતના શિખરને પણ પોતાની પ્રિયા રિષેના સમાચાર એ પૂછે છે આખરે ગિરિ ઉપરથી નીકળતી સન્નિતામા એને ઉર્વશીના દર્શન થતા હોય એવો વિચાર એના મનમા આવે છે —

નરજ્ઞમ્ભ્રમઙ્ગા ક્ષુભિતિહિગશ્રેણિરસના

વિકર્ષન્ની કેન વસનમિત્ર સંરમ્મશિયિલ્મ્ ।

પદા વિદ્ધ યાન્તો સ્તલિતમમિસધાય બહુશો

નદીભવેનેય ધ્રુવમસહના સા પરિજના ॥

(નદીના તરંગો તે એના ભ્રમણના જેવા છે, હાલતા પક્ષીઓની દાર તે એના કમરપટા જેવી છે, એતુ શીણ તે ઉતાવળથી ચાલવાને બીધે ગિથિલ થયલા વસ્ત્રના જેવું છે, એનો પ્રવાહ તે મ્હારી ભૂલના

સ્મરણને લીધે થયલી એની અણસરખી ગતિના જેવો છે. કોઈને લીધે, ખરેખર, એ જાતેજ નદીના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ છે)

છેવટે, એક જાદુઈ મણિ એના કપ્પળમાં આવ્યું હોય છે તેની અસરને લીધે એક લતાને એ વળગી પડે છે, અને એ આલિંગન થતાજ લતા પાછું ઉવશીનું ૩૫ ધરી દે છે

ચોથા અને પાંચમા અકની વચ્ચે કેટલાક વર્ષો વહી જાય છે ત્યાર પછી અકમ્ભાત પોતાનો પુત્ર આયુષ્, જેને ઉર્વશીએ છૂપી રીતે જન્મ આપ્યો હતો અને એક આશ્રમમાં રાખીને ઉછેરાવ્યો હતો, તે પુત્રવત્સના જોવામાં આવે છે એટલે ઉર્વશીને પાછા સ્વર્ગમાં જવાનું આવે છે. પણ પુત્રવત્સે દૈત્યો વિરુદ્ધની લડાઈમાં ઇન્દ્રને જે મદદ કીધી હતી તેના બદલામાં ઇન્દ્ર એના ઉપર ફરીથી કૃપા કરે છે અને ઉર્વશીને હમેશા રાજની સાથે રહેવાની છૂટ આપે છે

આ નાટકની પણ બે આવૃત્તિઓ છે તેમાંની એક હિન્દુસ્તાનની છે

માલવિકાગ્નિમિત્ર અથવા “માલવિકા અને અગ્નિમિત્ર” એ નાટક એની પ્રસ્તાવનામાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે કાલિદાસ-નુંજ રચેલું છે કે નહીં તે વિષે, એ નાટક લગભગ એણું સાફ છે અને જુદી રીતનું છે એટલા ઉપરથી લાખા વખત સુધી ઘણી શકા રાખવામાં આવતી હતી, પણ તે કોઈ પણ રીતે વ્યાજબી નથી. વેબરે દર્શાવ્યું છે કે વિચાર અને વાણી ઉભયમાં કાલિદાસના ખીજાં બે નાટકોની સાથે આ નાટક ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે, અને જોકે કવિત્વની ખુબીમાં એ બે નાટકોની બરાબરી કરી શકે એવું તો આ નથી, તોપણ એમાં ઘણી ખુબીઓ છે એનો રિપય અલૌકિક અથવા દિવ્ય લોક સાથે સંબંધ ધાવનારો નથી હિન્દુસ્તાનના રાજાઓના સાધારણ જીવનમાં પ્રમોગ ઉપરથી એ નાટકનું વસ્તુ લેવાયલું છે, અને આ કારણને લીધે તે સમયની સામાજિક રિથિતિનું ઘણું સાફ ચિત્ર એ નાટક વડે આપણને પૂરું પડે છે. હાલ પૂર્વે ખીજા સૈકામાં વિદિશા (લિલસા) નંબરીમાં જુગ વધતો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે આ નાટકનો નાયક છે. આ અગ્નિમિત્ર રાજા અને માલવિકા એ બેના પ્રેમનું વર્ણન આ નાટકમાં

આપવામાં આવ્યું છે માલવિકા એ રાણીની દાસી છે. એ બધી રૂપ-વતી હતી તેથી રાજાની દૃષ્ટિ એના ઉપર ન પડે તેની રાણી તરફથી ખાસ સમાજ રાખવામાં આવતી હતી માલવિકાને જોવાના અને માલવિકાની સાથે વાત કરવાના રાજા તરફથી કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તેને લીધે અનેક પ્રકારની ન્હાની ન્હાની ખટપટો જાળી થાય છે એ ખટપટો દરમ્યાન અભિમિત્રના કોઈ પણ વખતે જુલમી રાજાના લક્ષણો દીઠામાં આવતા નથી, પણ પોતાની સ્ત્રીઓની લાગણીઓ તરફ હમેશા એ માનની અને કોમળતાની દૃષ્ટિથી જોય છે છેવટે એવું માલમ પડે છે કે માલવિકા ખરેખર જોતા એક રાજકુવરી હતી, પણ હુદારાઓના હાથમાં સપડાઈ જવાથી અભિમિત્રના દરબારમાં દાસી તરીકે એને આવવું પડ્યું હતું રાજાની સાથે એનો સમ્બન્ધ થવામાં હવે કંઈ પણ વાધો રહ્યો નહીં, એટલે એ સર્વનો અન્ત સારો આવે છે

કવિત્વની સફાઈ, હૃદયની કોમળતા, ઉંડી લાગણી એ સર્વમાં કાલિદાસની પદવી સૌથી ચઢિયાતી છે ત્યારે જુસ્સો, જગૃતિ, અને ગતિ (action) એ ગુણોમાં તેમજ પાત્રાલેખનની સચોટતામાં મૃચ્છકટિકના રચનારે હિન્દુસ્તાનના સમજા નાટકકારોમાં બધો ઉંચી પદવી ભોગવે છે. આ ગુણોને લીધે નાટકકાર તરીકેની એની ખુદી કમક શેક્સપિયરના જેવી જણાય છે. મૃચ્છકટિકના નાટકમાં સર્વશક્તિ અને ખુદિપ્રભાવ પણ સારા ભાવમાં આવે છે એ નાટક શૂદ્રક રાજાનું રથેશ્વર હોવામાં આવ્યું છે અને નાટકની પ્રસ્તાવનામાં એ રાજાનાં વખાણ કરવામાં આવ્યા છે પણ શૂદ્રક રાજાએ જેને આશ્રય આપ્યો હોય એવા કોઈ કવિનું બનાવેલું એ નાટક હશે એ અનુમાન વધારે સંભવિત જણાય છે; પણ પ્રોફેસર પિરકલ દારે છે તે પ્રમાણે એ નાટક હરદીનું બનાવેલું નથી અને તેમ હોય, પણ એ નાટક છૂટા સૈકામાં લખાયું હોય એ સંભવિત જણાય છે. એ નાટકના દસ અંક છે, અને જેને પ્રકરણનું નામ આપવામાં આવે છે તે જાતનું એ નાટક છે.

† વામનનો “કાવ્યાલંકારવૃત્તિ”નો અન્ય આકાશ સેકાનો રચાયેલો છે તેમાં “મૃચ્છકટિક” માથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે એટલે તે વખતે તે એ નાટક હતું એ સિવાય વિશેષ એ નાટકની તારીખના સમ્બન્ધમાં કંઈ શકારું નથી કેટલાક એને બદલામાં બદલું નાટક ગણે છે, પણ કાલિદાસે કે બાણે એના વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કંચન ક્યું નથી

નાટકનું જે નામ રાખવામા આવ્યું છે તેને નાટકની સાથે કઈ ખાસ સંબંધ નથી. છૂટા અંકના એક ગોણુ વૃત્તાન્ત ઉપરથીજ એ નામ રાખવામા આવ્યું છે. ઉજ્જયિની અને તેની આસપાસના પ્રદેશો એ નાટકનું સ્થળ છે. રમણમિ ઉપર આવનારા પાત્રોની સંખ્યા એ નાટકમાં ધણી મોટી છે એમાના મુખ્ય પાત્રો ચારુદત્ત અને વસન્તસેનાનાં છે ચારુદત્ત એક બ્રાહ્મણ વેપારી હતો તેણે અતિશય ઉદારતાને લીધે પોતાની સધળી મિલકત ગુમાવી હતી અને દરિદ્ર થઈ ગયો હતો. વસન્તસેના એક પૈસાદાર વારાગના હતી તેનો ગરીબ પણ અમીર સ્વ-ભાવના ચારુદત્ત ઉપર ધણો પ્રેમ હતો, અને આખરે તે એની સાથે પરણે છે. ત્રીજા અંકમા ખાતર પાડવાનું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે તે ધણું હાસ્ય ઉપજાવે એવું છે. એ સ્થળે ચોરી કરવાના કામને એક રસિક કળા તરીકે વર્ણવવામા આવ્યું છે. ચોથા અંકમા વસન્તસેનાના મહેલની શોભાનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામા આવ્યું છે એ વર્ણનમાં ધણી અતિશયોક્તિ છે, તોપણ એ વખતમા મોજશોખના સાધનો ક્યાં ગણાતા હતા તેનો ધણો રમુજ પડે એવો ચિતાર એ વર્ણનો ઉપરથી આપણા નયન આગળ ખડો થાય છે એકદર જોતાં, આ નાટકમા હાસ્યરસના પ્રસંગો ધણા આવે છે તેમ ગમીર દેખાવો પણ અંદર ધણા છે અને એમાના કેટલાક તો આખમાથી આસુ પડાવે એવા કરુણરસ-થી ભરેલા છે

કવિઓના આશ્રયદાતા પ્રખ્યાત રાજા શ્રીહર્ષ અથવા હર્ષદેવ, જેને આપણે જ્ઞાનેશ્વર અને કનોજના હર્ષવર્ધન તરીકે ઓળખીએ છીએ, તેનાં રચેલા કહેવાતા બે નાટકો* સાતમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમા રચાયેલાં છે. રત્નાવલી અથવા “ રત્નની માળા ” એ નાટકમાં તે સમયના રાજદરબાર અને અતપુરના જીવનનો ચિતાર આપવામા આવ્યો છે કાલિદાસનું માલવિકાગ્નિમિત્ર અને આ નાટક ધણી બાબતમા સરખાપણું ધરાવે છે ખરેખર, માલવિકાગ્નિમિત્ર ઉપરથીજ રત્નાવલીનું વસ્તુ સૂઝ્યું હોય એ ધણું બનવા જોગ છે વત્સના રાજા ઉદયન

* “રત્નાવલી” અને “નાગામન્ડ” એ બે ઉપરાત ત્રીજા “મિલ-કર્શિકા” નામનું ચાર અંકનું નાટક છે તે પણ હર્ષ રાજાનું રચેલું કહેવાય છે “રત્નાવલી”ની થેઠે એ નાટકમા પણ ઉદયન રાજાનીજ કોઈ પ્રેમકથા આપવામા આવી છે

અને તેની રાણી વાસવદત્તાની દાસી સાગરિકા એ બેના પ્રેમની વાર્તા આ નાટકમાં આપવામાં આવી છે. આખરે નાટકની નાયિકા સાગરિકા તે દેહકાની રાજકુવરી હતી એવું માલમ પડે છે. વહાણુમાં બેસીને જતા વહાણુનો નાશ થયાથી ઉદ્ધવન રાજાના દરબારનો આશ્રય તે ભેગો પડ્યો હતો. નાટકના વસ્તુને દત્તકથા સાથે કઈ સમ્બન્ધ નથી, પણ કોઈ ઇતિહાસ અથવા વીરચરિત કાવ્યમાંથી ઊતરી આવેલી વાર્તા ઉપરથી એ વસ્તુ ભેવાયલું છે એ વાર્તા કષ્ટક શુદ્ધ ૨૧૩૫માં રોમદેવના **કથાસરિત્સાગર**માં પણ જોવામાં આવે છે એ વાર્તા રાજાના ખીજ વારના લગ્ન વિષેની હોવાથી વાસવદત્તાની યોગપ્રિય કથાનો પાંગળો વૃત્તાન્ત એમાં આવે છે એમ કહી શકાય. આની રીતે જે વાર્તા ઊતરી આવેલી તેની મુખ્ય રચનામાં કવિએ કઈ ફેરફાર કર્યો છે કે કેમ તે કહેવું અશક્ય છે, પણ દેવતાઓના તથા દાવાનગના ચિત્ર ખડા કરના નાદુર્ગરતું પાત્ર તદ્દન નવું છે અને કેવળ ગૃહસ્થવનની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા જે બનાવો અદર આવે છે તે પણ કવિના પોતાનાજ છે. શ્રીહર્ષની દરબારમાં રહેનારો કોઈ કવિ તેજ આ નાટકનો ખરેખરો રચનારો છે એમાં કઈ સંશય નથી, પણ એ રચનાર બાણ કવિ ભાગ્યેજ હોય બાણ કવિએ **પાર્વતીપરિણય** લખ્યું છે, પણ તે નાટક ધણું ઉતરતા પ્રકારનું છે.

એકદર, **રત્નાવલી**નું નાટક વાચ્યું ગમે એવું છે એમાં પાત્રોનું આલખન સારું થયલું છે અને એમાં કવિત્વની ખુબીઓ પણ ઘણી જોવામાં આવે છે. એ ખુબીઓના નમૂના તરીકે નીચેની પંક્તિઓ અત્રે ટાકવામાં આવે છે એ પંક્તિઓમાં ચન્દ્રોદય પહેલાનો પૂર્વનો આખો પ્રકાશ રાજા તરફથી વર્ણવવામાં આવ્યો છે —

રાજા—કથમુત્સવાપદ્ધત્તેતોમિ સધ્યાતિક્રમોડ્ગ્યસ્મામિર્નાવલક્ષિત ।

દેવિ, પથ્ય ।

उदयतटान्तरितमय प्राची मूचयति दिङ् निश नाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ॥

(રાજા-યુ) 'ઉત્સવમાં ચિત્ત ચાટ્યું હોવાને લીધે, મધ્યાસનમય ઘઈ ગયો તેની પણ આપણને ખબર પડી નહીં ? રાણી, શુઓ. એવું

રમણી જેવી રીતે પોતાના અતિ મ્હાન વદનશ્રી પોતાના હૃદયમાં વસેલા પ્રીતમનુ બાન કરાવે છે તેવી રીતે અત્યારે પર્વ દિશા ઉભયગિરિએ લીધે છૂપાઈ ગયલા નિશાના પતિ-ચન્દ્રનુ આપણને બાન કરાવે છે).

શ્રીહર્ષનુ લખેલું કહેવાતું જાગાનન્ય નામનું નાટક પણ જાણીજી ખુબીઓ વાળુ છે. હૃદયમાં લોખ કિષ્કન કરે એવી એ નાટકની રચના અને જોઈક ધર્મના, સરકાર એ નાટકમાં જોવામાં આવે છે એનો નાટક જોઈક ધર્મ ખાળવાનો છે અને નાનીમાં જુલનીજ-સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. આ કારણથી જાગાનન્ય રચનાર અને આ નાટકનો રચનાર એવ જુલ હોવા જોઈએ એવુ અનુમાન થાય છે. જાણીજી પેટે શ્રીહર્ષના દરબારમાં રહેનારા કોઈ કવિનું એ નાટક રચેલું હોય એ સુભવિત છે.

ભવભૂતિ એ નાટકકાર ચતુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાનો બ્રાહ્મણ હતો, અને એની પ્રતાવનાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે તે પ્રમાણે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો વિક્રમંદેશ, જે હાલ બિરારના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાંનો વતની હતો. ઉજ્જયિની નગર એને સારી રીતે જાણીતું હતું, અને પોતાના અક્ષતના પૈકાંક વર્ષ તો એણે ત્યાં આમળજી ગાળ્યા હશે એમ જણાય છે. કન્યકુબ્જ (કનોજ) નો રાજા યશોવર્મા, જે આઠમા સેકાના પ્રથમાર્ધમાં થઈ ગયો, તે એનો આશ્રયદાતા હતો.

એ કવિના ત્રણ નાટકો આપણા વખત સુધી સમવાઈ રહેલા છે. એ ત્રણેમાં કવિત્વની અનેકાનેક ખુબીઓ આપણા જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન નાટકકારોની કૃતિઓ અને આ નાટકો એમાં એ ત્રણ વસ્તુઓના ભેદ જણાય છે. વિદ્વપકનું પાત્ર આ નાટકોમાં બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી, અને હાસ્યરસ તથા વાગ્યાતુર્યનું તત્વ એમાં રહેજાન જ પ્રવેશ થવા પામ્યું છે. હિન્દુસ્તાનના બીજા કવિઓએ સહિસૌન્દર્યના વર્ણનો આપતી વખતે કુદરતની કોમળતા અને ચૂડતા તરફજ લક્ષ રાખ્યું છે ત્યારે ભવભૂતિએ કુદરતની પ્રાદતા અને બલ્યાતોને ચિતાર આપવો એ વધારે પર્મ કર્યું છે, અને તેનું કારણ ખચીત એજ હોવું જોઈએ. દક્ષિણમાં એ કવિનો જન્મ થયો હતો એટલે ત્યાંના પર્યતોની એના હૃદય ઉપર ઉડી અસર થઈ હતી. વળી કોમળ અને ઉદાર લાગણીઓ-વાળા પાત્રો આજેખવામાં એ કુશળ હતો, એટલુંજ નહીં પણ ઉડી

અને ઉત્કટ લાગણીઓ અસરકારક રીતે પ્રકટ કરવાની આવડત પણ એનામા ધણી સારી હતી

ભવભૂતિના નાટકોમા માલતીમાલવ એ નામનું દસ અંકનું પ્રકરણ સૌથી વધારે જાણીતું અને સૌથી વધારે લોકપ્રિય છે. નાટકનું સ્થળ ઉજ્જયિની છે, અને માલતી અને માલવની પ્રેમકથા એ નાટકનો વિષય છે. માલતી એ રાજ્યના પ્રધાનની પુત્રી હતી અને માલવ એ ઉજ્જયિનીમા અભ્યાસ કરનારો એક જુવાન વિદ્યાર્થી અને પીળા રાજ્યના પ્રધાનનો પુત્ર હતો. આ મુખ્ય વાર્તાની સાથે માલવનો મિત્ર મકરન્દ અને રાજના માનીતાની પ્હેન મદ્યન્તિકા એ બેના પ્રેમની કથા ધણી ચતુરાઈથી જોડી દેવામા આવી છે. માલતી અને માલવ એકબીજાને મળે છે અને તેઓની વચ્ચે પ્રીતિ ઉપન્ન થાય છે, પણ રાજાએ પોતાના માનીતાની સાથેજ માલતીને પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માલતીને એ માનીતા તરફ ધણો કટાક્ષ છે. મકરન્દ તે માલતીનો વેપ લઈને રાજના માનીતાની સાથે પરણે છે અને એવી રીતે રાજની ધારણા નિષ્ફળ જાય છે. યોદ્ધા ધર્મની બે સાધ્વીઓની મદદ વડે ફરીને પ્રેમાળ દયતી છેવટે એકબીજાની સાથે લગ્નના સમ્બન્ધથી જોડાય છે આ નાટક એક જાતનું રોમિયો અને જ્યુલિયટના જેવું છે ફેર માત્ર એટલો છે કે રોમિયો અને જ્યુલિયટમા અન્ત માઠો આવે છે ત્યારે અહીં આખરે શુભ પરિણામ આણવામા આવે છે. શેક્સપિયરના નાટકમા ફ્રાંસ લૉરન્સ આવે છે તેમ આ નાટકમા કામન્દકી નામની પરિમાજિકા આવે છે. કામળ સ્નેહનાં ચિત્રા અને દુઃગદિવીની પૂજારણના બચકર કૃત્યો એ બેનો વિરોધ ખચીત અસરકારક લાગે છે, જોકે તે જોઈએ તે કરતા વધારે સખત છે એવું કદાચ કહેવારો. આ નાટકમા માણસો મૂર્ખાવશ થઈ જાય અને વળી પાછા થોડીજ વાગમા જાગૃત થઈ જાય એવું લગાર જોઈએ તે કરતા વધારે આવે છે

નવમા અકમા વિન્ધ્યાચળના દેખાવનું વર્ણન આપનારા કેટલાક સુંદર શ્લોકો આવે છે એમાના બે શ્લોકો અત્રે ઉતારવામા આવ્યા છે.—

અયમભિનવમેવદયામલોતુક્તસાનુ-

મંદમુલ્લરમયૂરીમુક્તસંસક્તકેક. ।

સકુનિશ્વરનીદાનોઘહસ્તિન્નવવર્ષા
વિતરતિ વૃહદ્વમા પર્વત પ્રીતિમક્ષ્ણો ॥

વધતિ કુહરમાજામત્ર મહ્નકયૂના-
મનુરસિતગુરુણિ સ્ત્યાનમમ્બૂકુતાનિ ।
શિશિરકટુકવાયઃ સ્ત્યાયતે સહ્નકીના-
મિમ્બક્ષિતવિકીર્ણગ્રન્યિનિષ્યન્દગન્ધ ॥

(મ્હેટી શિલાઓવાળા આ પર્વત નયનને આનન્દ આપે છે; એનાં ઉપર શિખરો નવા વાઙ્ગાઓને લીધે કાળાં જણાય છે; એની ધટાઓમાં આનન્દને લીધે નાચતી તથા કેકારવ કરતી મૂર્ચ્છાઓના ઘોષાટ આપી રહે છે; અને ઢોળાવ ઉપરના વૃક્ષો માળાઓની આસ-પાસ ભર્યાં કરતાં પક્ષીઓને લીધે પ્રકાશમાન જણાય છે, એની શુદ્ધ-ઓમાંથી રીંછના ધુરુવાનો ધ્વનિ તથા પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે, અને સસ્તકી વૃક્ષોની હાથીઓએ ભાગી નાખેલી ડાળીઓમાંથી દડી અને તીખી મુગન્ધ આવે છે).

લવભૂતિના બીજા એ નાટકોમાં એકજ નાયકની-રામચન્દ્રની-જીવનકથા વર્ણવવામાં આવી છે. મહાવીરચરિત અથવા “મ્હેટી વીરુ ચરિત” એ નાટક રામાયણમાં આપેલી વાર્તાના કરતાં રહેજ-સાજજ જુદુ પડે છે. એ નાટકના સાત અંક છે અને એમાં અનેક પાત્રો આવે છે. રામના રાજ્યાભિષેક સુધીની હકીમત એ નાટકમાં આપવામાં આવી છે. ગ્રેક્ષની કલ્પના ઉપર ફેરવે આધાર રાખવામાં આવેલા તેનું સારું ઉદાહરણ એ નાટકનો છેલ્લો અંક આપણને પ્રદર્શિત છે. એક હવાઈ રથમાં બેસીને લંકાથી તે ઠેક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના અગ્રધ્યા નગર સુધીના રામના પ્રવાસનો ચિતાર એ અંકમાં આપણમાં આપ્યો છે, અને માર્ગમાં આવતા દેખાવોનું વર્ણન એ મઠળીમાના એક માણસ તરફથી આપવામાં આવ્યું છે.

કલ્પરામચરિત અથવા “રામના ચરિતનો પાંજો ભાગ” એ નાટકમાં ધણી સુંદર દ્રકરાઓ આવે છે. પણ એ નાટકમાં ગતિ (action)ની

ખોટ છે તેને હીલે 'નાટક' કરતા 'નાટ્યના સ્વરૂપની કવિતા', એ નામ અને માટે વધારે યોગ્ય જણાય છે. શોકની સાગણી વડે વિશુદ્ધ બનેલા રામ અને સીતાના કોમળ સ્નેહના વર્ણનમાં સાચો કરુણારસ જોટલો જોવામાં આવે છે તેટલો હિન્દુસ્તાનના ખીજા કોઈ પણ નાટક-માથી ભાગ્યેજ મળી શકશે સીતાને વનમાં વિદાય દરવામાં આવે છે ત્યાં આગળથી નાટકની સ્વચ્ચાત થાય છે અને એકાન્તવાસમાં દુખના ખાર વર્ષો ગાળ્યા પછી લોહોના હાનાદ વચ્ચે અયોધ્યાની રાણી તરીકે એ ફરીથી સ્થપાય છે એટલેથી નાટકનો અન્ત આવે છે સીતાને દાદી મૂકવામાં આવે છે ત્યાં પછી સીતાના બે પુત્રોનો જન્મ થાય છે તેને વાત્સલિક ઋષિ ઉછેરીને મ્હોટા કરે છે પણ તે વખતે એ પુત્રો રાજવંશી હોવાનું લેને કંઈ પણ જ્ઞાન નથી હોતું એ વાત ચૈકસખિગ-ના સિમ્બોલિકાનના નાટકમાં બિસેરિયસ નામનો સાધુ ગિડીરિયસ અને આર્વિરેગસ એ બે રાજકુમારોને ઉછેરીને મ્હોટા કરે છે તેનું સ્મરણ કરાવ્યા વગર રહે એવી નથી એ રાજકુમારો પોતાના પિતા રામને મળે છે તેનું વર્ણન તે પ્રવેશમાં આપવામાં આવ્યું છે તેમાં ઘણું ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ જોવામાં આવે છે

ખીજા નાટકકારોના નાટકોમાંથી વિશાખદત્તનું મુદ્રારાક્ષસ અથવા "મુદ્રા અને રાક્ષસ" એ નાટક વિલક્ષણ સ્વરૂપનું હોવાથી ખાસ જણાવવા જેવું છે. અત્યાં સુધી વર્ણવાયેલા સઘળા નાટકો કરતા આ નાટકની વિલક્ષણતા એ છે કે એમાં સંજખટપટોનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, અને તે પણ ઘણું ઉંચા પ્રકારના કલાવિધાન માથે આપવામાં આવ્યું છે જનશ્રુતિ, ગતિ (action) અને એક્સરસ-દર્શિત્વ આ નાટકમાં આપણા જોવામાં આવે છે એ નાટક આશરે ૪ સ ૬૦૦ માં લખાયું હશે એવી કંઈ પણ વધારે યોક્તમ એ નાટકની તારીખના સમ્બન્ધમાં આપણુથી કહી શકાય તેમ નથી હિન્દુસ્તાન ઉપર ચિઝર ખાદશાહે ચઢાઈ કીધી ત્યાર પછી થોડા વખતમાં અન્દ્રગુપ્તે જન્મ વસના છેલ્લા રાજને ઉઠાડી મૂકીને પાટલિપુત્ર આગળ નવી ગાદી સ્થાપી એ સમયનો વૃત્તાન્ત આ નાટકમાં આપવામાં આવ્યો છે જૂના રાજનો પ્રધાન-રાક્ષસ-નવા રાજને સીકારવાની ના પાડે છે અને પોતાના જૂના શેઠનું વેર લેવાના પ્રયત્ન આદરે છે અન્દ્રગુપ્તનો પ્રધાન ચાણક્ય નામનો આજણ હતો તે ઉદાર

હૈંદ્યના રાક્ષસને ચન્દ્રગુપ્તના પક્ષમા આણવાની જે ખટપટો કરે છે તેનુ ચિત્ર આ નાટકમા આપવામા આવ્યુ છે એ ખટપટોને પરિણામે આણુમ્તો હેતુ પાર પડે છે અને રાક્ષસ આખરે ચન્દ્રગુપ્તના પક્ષમા આવે છે

સાક્ર નાસાયણનું લેખીસંહાર એ છ અકતુ નાટક છે અને એનુ વસ્તુ મહામારતમાંથી લેવાયલુ છે દુર્યોધનનો એક ભાઈ ગજસભાની અંદર ટ્રોપદીને એટલો ઝડીને ખેંચી લાવે છે એ બનાવ ઉપર એ નાટકની ગતિ-action-નો આધાર છે એ નાટકના રચનારને એક તાત્રપત્ર આપવામા આવ્યુ હતું તે ઇ સ. ૮૪૦ નુ છે તે ઉપરથી એના સમયનો નિર્ણય થઈ શકે છે એ નાટકમાં બેકે કવિત્વની કંઈ ખાસ ખુશી નથી તોપણ કુબ્જના પથ તરફ એમા ઉઘાડો પક્ષપાત દર્શાવવામા આવેલો હોવાથી હિન્દુસ્તાનમાં લાખા વખત થયા એ નાટક ઘણું પ્રિય થઈ પડ્યુ છે

રાજશેખર કવિ આશરે ઇ સ. ૯૦૦ મા થઈ ગયા હતા. સરલતા અને વાણીની શીકાશ એ એના નાટકોના મુખ્ય લક્ષણ છે એના લખેલા ચાગ નાટકો આજ દિન મુધી સંચવાઈ રહ્યાં છે, અને તેમા નામ નીચે પ્રમાણે છે: **વિજયશાલમંજિકા, કંપૂરમંજરી, શાલિ-શાલમંજર, અને પ્રજ્ઞપદમંજર** અથવા **શાલમંજર**

દેશીધર કવિ, જે ઘણું ઘરીને અહીપાલ રાજના સમયમા કાવ્યકુખજ આગળ ધરવીસનના દસમા સૈકમા થઈ ગયો, તેણે **ચલેક-કૌશિક** અથવા “કાપાયમાન કૌશિક” એ નામનુ એક નાટક લખ્યુ છે.

અગિયારમા સૈકમા દામોદર મિશ્ર એણે **હનુમન્નાટક**, જેને **મંદીનટિક** અથવા “મંદીનું નાટક” એ નામ પણ આપવામા આવે છે, તે લખ્યું. “દેવકથા એવી છે કે” માર્કવેના રાજા **સાળ**, જે અગિયારમા સૈકમા આઝલા ભાગમાં ધારા (હાલનું ધાર) અને “ઉન્નયપિની (ઉન્નય) આગળ રહેતા હતા, તેમો દરબારમાં એને આશ્રય આપવામાં આવતો હતો **હનુમન્નાટિક**માં હનુમાનના સુમન્યની સુમતી વાર્તા આપવામાં આવી છે એ નાટકમા કંઈ ઝડી, ખુશી નથી, એ ચોદ અકતુ નાટક છે. એમા સકલનાની ઘણી ખામી જોવામા આવે છે,

અને જુદા જુદા કક્ષાઓ એકઠા કરીને તેને જોડી દીધા હોય તેવી રીતની એ રચના છે.

કૃષ્ણ મિશ્રનું પ્રબોધચન્દ્રોદય અથવા “ગાનના ચન્દ્રનો ઉદય” એ નામનું નાટક છે અહનું છે અને તે આશરે અગિયારમા સૈકાના છેવટના ભાગનું રચાયેલું છે. એ નાટક હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની એક અત્યન્ત ધ્યાન ખેંચે એવી રચના હોવાથી એના તરફ ખાસલક્ષ આપવું જરૂરનું છે. એમાં ધર્મ તથા ફિલસૂફીના વિષયો આલંકારિક રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે અને અમૂર્ત વિચારોને માણસ તરીકે વર્તતા કલ્પવામાં આવ્યા છે, તોપણ એમાં નાટકને શોભે એવું જીવન અને જુસ્સો થયું જોવામાં આવે છે. સ્પૅનિશ કવિ કૅલડેરોનના આલંકારિક નાટકોમાં કૃષ્ણમિશ્રે સંપ્રદાયને ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેવીજ રીતે અહીં બ્રહ્મણ્ય ધર્મના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ઉપનિષદ્, સ્કંધ, મતિ, વિષ્ણુમુક્તિ એવા અમૂર્ત તત્ત્વોને જીવતા અને જગતાં પ્રાણીઓમાં ફેરવી નાખીને એક સુંદર નાટક રચવાના સુસ્કેહ કામમાં હિન્દુસ્તાનના આ કવિએ સારી ફત્તેહ મેળવી છે. મહામોહ નામના નદારા રાજા કાશીમાં રાજ્ય કરતા હોય છે. તેની આસપાસ કામ, ક્રોધ વગેરે સેવકો વીટળાયા હોય છે, અને તે સર્વે મળીને વિષ્ણુમુક્તિને તેમજ વિવેક નામના ઉદાર રાજાને, અને સખળા સદૃશ્યોને કાઢી મૂકે છે. પણ “વિવેક અને ઉપનિષદ્ દેવી એ બે ફરીથી એકબીજાની સાથે જોડાશે, એ યોગને પરિણામે પ્રબોધોદયનો જન્મ થશે અને એ પ્રબોધોદય મહામોહનું રાજ્ય નાબુદ કરશે” એવું ભવિષ્ય ભાખવામાં આવ્યું હોય છે, તે પરિણામની સિદ્ધિને માટેના પ્રયત્નો અને છેવટે સાચા પક્ષનો વિજય એ આ નાટકનું વસ્તુ છે.

બારમા સતકથી* તે આજ દિન સુધીમાં અનેક સંસ્કૃત નાટકો રચાયા છે, અને તેનું વસ્તુ ધર્મ, મર્યાદા અને રામાયણમાંથી

* એ વાત ભણવા જેવી છે કે બારમા સૈકામાં રચાયેલા બે સંસ્કૃત નાટકો, જેની હસ્તલિખિત પ્રત હજી સુધી જોવામાં આવતી નથી, તેનો લેડિક લાય અન્ડર આગળથી નીકળેલા ફેટલાક યુદ્ધાલેખોમાં સચવાઈ રહેશે જોવામાં આવે છે (જુઓ ફિલહૉર્ન, ઈપિગ્રાફિયા ઇન્ડિયાનું પરિચિદ, પ્રસ્તક ૫ શ્રે, પૃષ્ઠ ૨૦ થી, અંક ૧૭૪ માં હલકતા, ૧૮૯૬)

લેવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય એક અથવા વધારે અકના દારસો પણ છે તે મોટે ભાગે હલકી ગતના છે અને તેમાં દબ વજેરે જુદા જુદા દુર્ગુણોને ઉપાડા પાડવામાં આવ્યા છે. કળાની દૃષ્ટિથી જોતાં આ પાછલા અન્યો હિન્દુસ્તાનના અસલના નાટકકારોની રચના કરતાં ઘણા ઉતરતા છે.

પ્રકરણ ૧૪

વાર્તાઓ અને કહાણીઓ,

આશરે ઇ સ ૪૦૦-૧૧૦૦

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપદેશાત્મક અને માનિક વચનોના જે ધ્વનિ વ્યાપી રહેલો જોવામાં આવે છે તે એ સાહિત્યના કોઈ પણ અભ્યાસી-નું લક્ષ્ય બેઝ્યા વગર રહે એવો નભવ નથી. તોપણ ખીજા કોઈ પણ પ્રકારના સાહિત્ય કરતા વાર્તાઓ અને કહાણીઓમાં એ ધ્વનિ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. એ વાર્તાઓ અને કહાણીઓમાં બોધના વચનો અને કહેવતના રૂપની ફિલસુફીઓ મથળે મથળે આપણા જોવામાં આવે છે. વાર્તા અને તેમાંથી નીકળતો સાર એ બેઉના કથનને માટે આ પદ્ધતિ ધણી અનુગ્રંથ થઈ પડી હોય તો તેમાં કઈ પણ નવાઈ જેવું નથી.

સંસ્કૃત સાહિત્યની વાર્તાઓ અને કહાણીઓના જુદા જુદા સ-અંહોતુ ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં એકજ વૃત્તાન્તના બોખાની અદર જુદી જુદી અનેક વાર્તાઓનો અભાવેશ કુવામાં આવ્યો હોય છે એવા અન્યોમાં, મુખ્ય ઢથાના જે પાત્રો હોય છે તે એકખીજાને જ્ઞાન આપવાને માટે અથવા તે પોતાના ખાસ રિચારોની સલતા સાખીત કરવાને માટે વારાફરતી જુદી જુદી વાર્તાઓ કહી સંભળાવે છે. એક પેઠાવાતની અદગ ખીજી વાત દાખલ કરી શકાય અને તેની અદર પાછી ત્રીજી વાત દાખલ કરી શકાય એ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે એમ હોવાથી આખા અન્યની રચના ચીનાઈ પેઠીઓના સટને મળતી આવતી હોય તેવી જણાય છે. વાત કહેવાની હિન્દુસ્તાનની આ પદ્ધતિને ઇરાન અને અગમરનાન એ પૂર્વની પાડોશી પ્રગ્નઓએ સીકાર કાધો હતો, અને સ્વનત્ર પુસ્તકો ગ્યતી વખતે તેઓએ આજ પદ્ધતિ વાપરી હતી. અલમત “અરેબિયન નાઈટસ” એ આ પદ્ધતિમાં રચાયલા અન્યનો મહોટામાં મહોટા નમૂના છે.

સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ વર્તમાન એ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની આ

શાખાનો સૌથી વધારે અગત્યનો અને મોટો વધારો એ આપે એવો અન્ય છે એ અન્યના પાંચ વિભાગ હોવાથી અને **પંચતત્ત્વ** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે એ અન્યના મોટે ભાગે વાર્તાઓને કે તે ગદ્યમાં રચાયેલી છે અને તેની સાથે વચ્ચે વચ્ચેમાં દૂર દૂર બોધવચનોના નોંધો આપવામાં આવ્યા છે આ મગ્ગને ચોક્કસ સ્વરૂપ ત્યારે આપવામાં આવ્યું તે કહેવું અશક્ય છે પણ એટલું આપણે જાણીએ છીએ કે ધર્મના છૂટા મગ્ગના પ્રચારમાં એ અન્ય અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. કારણ કે **બુદ્ધ** અનુશીવાન (૫૩૧-૪૮૬) એ ગાદથાહના હુકમથી પહેલાં, જે તે વખતે ઈરાનના પટિતોની ખાસ ભાષા હતી, તેમાં એનું ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર, પાંચમા સૈકામાં એ અન્ય જાણીતો થયા હતા એમ આપણે માની લઈએ તો તેમાં કઈપણ ખોટું નથી, કારણ કે એક પરદેશી ગાન એનું ભાષાન્તર કરાવવાની ઇચ્છા નાજે એટલી પ્રખ્યાતિ એ અન્યને મળી હોય ત્યારે પહેલાં જણાવ્યું વખત અતીત થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ એ અનુમાન વાળું સંભાવિત છે.

પંચતત્ત્વનો અન્ય બૌદ્ધ ધર્મના પુસ્તકો ઉપરથીજ લખાયેલો હોવા જોઈએ એવો મત લાંબા વખત સુધી પ્રચલિત હતો, પણ એ મતને માટે જોઈએ તેવો આધાર નથી એવું માલમ પડ્યું છે એ અન્ય-માની કેટલીએક વાર્તાઓ બૌદ્ધ ધર્મના પુસ્તકોમાં પણ જોવામાં આવે છે તેને લીધે તેમજ એ અન્યની અદરથી પણ કેટલાક એવાજ પ્રમાણ મળી આવતા હોય એવું લાગતું હતું તેને લીધે એ અન્ય બૌદ્ધધર્મના પુસ્તકો ઉપરથીજ લખાયેલો એવો મત ઊભો થયો હતો, પણ એ મત ખરો નથી એવું હવે સિદ્ધ થયું છે છેક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી બૌદ્ધ મોક્ષમા વાર્તાઓ અને કહાણીઓનું સાહિત્ય ચાલતું આવ્યું હતું એ વાર્તાઓ બુદ્ધની ગયેલી છે એવું માનવામાં આવતું, અને કોઈ પણ વાર્તાનું જે સાગમાં સાઠ પાંચ હોય તેના વિષેના પ્રતાપને બુદ્ધના આગલા જન્મના પ્રતાપ તરીકે ગણવામાં આવ્યાથી એ વાર્તાઓની પત્રિકામાં વધારો થતો આ ઉપરથી એની વાર્તાઓને **જાતક**, અથવા “બુદ્ધના આગલા જન્મના વાર્તાઓ” એવું નામ આપવામાં આવતું એ નામની વાર્તાઓનો એક સમૂહ ઇસ્વીસનના પહેલાંના કદાચ હશે એમ લાગે છે ગમે તેમ હોય પણ ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં, હાલ **સુચ-પિટક**માં એ વાર્તાઓ જે સ્વરૂપમાં દીધામાં આવે છે તે સ્વરૂપ તેઓએ

પ્રાપ્ત કીધું એ નક્કી છે વળી, ચીનાઈ ભાષાના એ જ્ઞાનચક્રો (encyclopedias) છે, તેમાં જ નિશેષ પ્રાચીન છ તે ઇ.સ. ૬૬૧ માં મપૂર્ણ તૈયાર થઈ ગયું હતું. તેમાં હિન્દુસ્તાનની અનેક વાર્તાઓ । ચીનાઈ ભાષામાં તરજુમા કરવામાં આવેલા છે, અને એ વાર્તાઓના મૂળ તરીકે ઐદિધર્મના આખા ૨૦૨ ગ્રંથોને ગણાવવામાં આવ્યા છે પણ હાલના સ્વરૂપમાં **પંચતન્ત્ર**નો જે ગ્રંથ જોવામાં આવે છે તે તો બ્રહ્મણોનાજ ગ્યેલો છે હવે એ સંગ્રહના પાચજ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, પણ એ સંગ્રહના જૂનામાં જૂના ભાષાન્તર ઉપરથી એવું માન્ય પડે છે કે એક વખતે એ ગ્રંથના બાર પ્રકરણ હશે એ સંગ્રહનું મૂળ નામ શું હશે તે આપણાથી કહી શકાતું નથી, પણ પહેલા તત્ત્વમાં, **કરટક** અને **દમનક** એ બે શિયાળવાની વાત વધારે આવે છે એટલે તેના ઉપરથી એ ગ્રંથનું નામ પડ્યું હશે એ ઘણું મનવિત જણાય છે, કારણ કે સીરિયાના પ્રાચીન ભાષાન્તરના ગ્રંથનું નામ “કલિલગ અને દમનગ” એવું આપવામાં આવ્યું હતું, અને અરબી ભાષાન્તરના ગ્રંથનું નામ “કલોલાહ અને દિમનાહ” આપવામાં આવ્યું હતું

પ્રથમ **પંચતન્ત્ર** રચાયેલું તે ગળઓના છોકરાઓને નીતિના નિયમોનું જ્ઞાન આપવાને માટે, એક જાતના “ગળકુમારોના આદર્શ” તરીકે રચાયું હશે એ ઘણું મનવિત જણાય છે, કારણ - એ પુસ્તકની શરૂઆત એવી રીતે થાય છે કે દક્ષિણના **મહિલારોગ્ય** નામના એક નગરમાં **અમરશક્તિ** એ નામનો રાજા રહેતો હતો, તેની એવી ઇચ્છા થઈ કે મહારા ત્રણ મૂખા અને નિરુધમી છોકરાઓને માટે તેઓને કળવી શકે એવો કાઈ મર્થ વિદ્વાન મહારે શોધી કાઢવો આખરે એને એક બ્રાહ્મણ મળ્યા આવ્યો તેણે નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં ગળકુમારો સર્વથી ચઢિયાતા થાય એનું શિલણ ૭ માહનામાં તેઓને આપવાનું માથે લીધું આ ઉદ્દેશમાં **પંચતન્ત્ર** નામનો ગ્રંથ રચીને અને પેલા ગળકુમારો આગળ તે ડહી સબળાવીને એણે મકળતા મેળવી

પછીના તત્ત્વનું નામ “મિત્રમેદ” છે, તેમાં વૃષભ અને સિંહની વાર્તા છે વનમાં બે શિયાળવાઓ આ બેનો એકબીજા સાથે પરિચય કરાવે છે અને પગિણાએ તેઓની વચ્ચે ગાઢી મિત્રતા બધાય છે. પછી

પેલા એ સિયાળવાંમાનું એક વિચાર કરે છે કે “હવે આ બેમાથી એકકો આપણી દરકાર ગમતુ નથી, માટે આપણે કઈ ખટપટ કરીને બેઉને લડાવી મારવા જોઈએ” પછી બેની પાસે વારા ફરતી જઈને એ કહે છે કે “તારો મિત્ર તો તારી વિરુદ્ધના કારતરા રચે છે” આનું પગિ-જ્ઞાન એ થાય છે કે વૃષભ અને સિંહની લડાઈ થાય છે તેમા દુષ્કર્મ માર્યો જાય છે, અને પેના સિયાળવાને પોતાની ખટપટોના કળ તરીકે મુખ્ય પ્રવાનની પદ્ધતિ મળે છે ખીજા ત્રયનું નામ “મિત્રસપ્રાપ્તિ” છે. તેમા એક દાસ્યો, એક હરણ, એક મગડો, અને એક ઉંદર એ ચારે ના પરાક્રમોની વાત આવે છે વિચારપૂર્વક માધવામા આવેલી યોગ્ય મૈત્રીવી કટલા લાભ થાય છે એ દર્શાવતુ એ ખીજા ત્રયનો ઉદ્દેશ જણાય છે ત્રીજા ત્રયનું નામ “કાકોલૂકીયમ” (કાગડાઓ અને ધુવડોની લડાઈ) એવું છે આ ૧૬ જે શત્રુઓ હોય તેઓની વચ્ચે કરવામા આવેલી મિત્રતા કેટલી જોખમભરેલી છે તે આ ત્રયમા દર્શાવવામા આવ્યું છે ચોથા ત્રયનું નામ “લઘ્વપ્રણાશમ” (જે મનુષ્ય હોય તેનો ગિનાન) એવું છે તેની અર્થગતિ મુખ્ય માર્તી “એક વાદરો અને એક મનગ” વિષેની છે મૂખાઓના તામામાની વસ્તુઓ ખુશામત કરીને તેઓના પામેલી ક્ષતિ ગતે પદ્ધતિ લેવાય છે તે આ ત્રયમા દર્શાવવામા આવ્યું છે પાંચમું ત્રય “અપરીક્ષિતકારકમ” (વગરવિચાર્ય કામ કરવાની ટેવ વિષે) છે વસ્તુસ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા વગર કામ કરવાની ટેવને લીધે એક હાનિમને જે જુદા જુદા અનુભવો મળ્યા તેને લગતી વાર્તાઓ આ ત્રયમા આપવામા આવી છે

પશુઓને માણસના જેવી સધળા પ્રવૃત્તિઓ કરતા વર્ણવવામા આવ્યાથી આખા ગ્રંથમા હાસ્યરસનું એક વિચિત્ર પ્રકારનું તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે ઉદાહરણ તરીકે, પશુઓને વેદનો અભ્યાસ કરતા અને ધર્મ-પરાયણ જીવન વ્યતીત કરતા વર્ણવવામા આવ્યા છે તેઓ દેવતાઓ વિષે સાધુઓ વિષે, વારનરો વિષે મ્હાટી મ્હાટી ચર્ચાઓ ચલાવે છે, અથવા તો નીતિસાહજના સૂક્ષ્મ નિષ્ક્રમો વિષેની વાતચીતોમા મગ્યા રહે છે, પશુ એવામા અચાનક તેઓની ચિત્રાણ પાશવ પ્રકૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય છે દાખલા તરીકે, એક ખીસકોલી અને એક વાદરો એ બેની વચ્ચે તકરાર થઈ તે વખતે ન્યાય ચૂકવવાનું કામ એક ધર્મનિષ્ઠ બિલાડીને મોપવામા આવ્યું. તેણે જીવનની બર્યતા અને સહમુખ્યની મહત્તા વિષે

એક લાંબુ ભાષણ આપ્યું તેથી બેઠ પક્ષનો તેના ઉપર એટલો વિશ્વાસ બેસી ગયો કે તેની ઉદ્દાપણબર્યા વચ્ચેનું વધારે સારી રીતે શ્રવણ થાય તેટલા માટે બેઠ જણા તેની પાસે આવ્યા, એટલે તરતજ તેણે એકને પોતાના પગ વડે પકડી લીધું, બીજાને પોતાના હાથમાં લઈ લીધું, અને બેઠનું એવી રીતે ભક્ષણ કરી નાખ્યું ગાયનકળાનું અભિમાન રાખનારા ગણેશની વાત તો ધણીજ હાન્ય ઉપજાવે એવી છે. એક ચાદની રાતે એ ગણેશે ચીમકાના ખેતરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને ત્યાં આગળ એને ગાવાનો શોખ થઈ આવે છે તે વખતે એના મિત્ર શિયાળવા તરફથી ગાયનની વિરુદ્ધ કેટલાક વાક્યા ઉદાવવામાં આવે છે તેના એ ગદિયા આંધે છે અને મંગીતશાસ્ત્રનો ખુબીઓ વિષે એ એક મ્હોટું ભાષણ ચલાવે છે પછી એ ગણેશે ભૂકવા માટે છે એટલે ચોકી રાખનારા માણસો એના ભૂકવાનો અવાજ સાંભળીને જાગી જશે છે અને એને મારી રીતે ધીમી નાખે છે

બ્રાહ્મણોનો દમ અને લોભવૃત્તિ, દરબારી માણસોનો ખટપટિયો સ્વભાવ, સ્ત્રીઓનું અભિચારીપણું, અને એ ઉપરાંત માનવીના જન જનના દુર્ગુણો વિષે પૃષ્ઠજ હાન્યગ્ન સાથે મખન આણેપો કરવામાં આવ્યા છે. બ્રાહ્મણોએ જે હદ બહારની સત્તા પચાવી પાડી હતી તેની વિરુદ્ધની લોકલાગણી આ ગ્રન્થમાં જીરુસાદાગ રીતે પ્રકટ કરવામાં આવી છે, અને હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની ખીજી ગ્રાંથાઓમાં જે અતિશયોક્તિ જોવામાં આવે છે તેને બહારે જીવન વિષે વધારે સંગીન અને સુખકર વિચારો આ ગ્રન્થદ્વારા પ્રકટ થયેલા આપણે નોંધીએ છીએ.

પહેલા તંત્રની એક ટૂંકી પાર્તાનું આપાન્તર નીચે આપવામાં આવ્યું છે તે જગત્તૈક્ષ્ણી શૈલીના નમૂના ખરીકે ચાંદરો—

“ઝાઈ પર્વતના પ્રદેશમાં વાનરસુ પુષ્પ વસતું હતું. એક વખતે હૈમન્ત ઋતુમાં અત્યંત સંખત પવન લાગવાને લીધે એ વાનરોના શરીર ક્ષીણતા હતા અને વર્ષસાહેબા સખત ઝાંપટા તેઓને લાગતા હતા તેથી તેઓને કંઈ પણ શાન્તિ મળતી નહોતી. આ કારણથી કેટલાક વાંદરાઓએ અગ્નિમાં સનખા જેવાં ગુળફળને એકઠા કરીધા, અને અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છાથી એ ગુળફળની આસપાસ વીરળાઈને તેઓએ ધૂક મારવા

માડી હવે સૂચીમુખ નામનો પક્ષી તેઓનો આ વૃથા પ્રયામ જોઇને બોલી ઉઠ્યો 'રે' વાદરાઓ' ત્હમે સરે મૂરખ છો' આ કઈ અમિ-
ના તનખા નથી. આ તો ગુન્નકળ છે માટે ત્હમે આ વગરકારણનો
શ્રમ શુ કરવા કરો છો? એથી કઈ ત્હમની ટાઢ કોઈ દિવસ જવાની
નથી આના કરતા જ્યાં પવન ન આવતો હોય એવો કોઈ વનપ્રદેશ
અથવા ગુફા કે ગિરિની અખોલ ત્રિપે ત્હમે શોધ કરજો તો તે કીક
પડશે હજી પણ આકાશમાં ભારે વાદળાઓ ફેખાય છે' આ વચનો
માજગીને પેલા વાનગૃથમાં એક ધરડા વાગે હતા તે બોલી બોલ્યો
'અલ્યા મૂર્ખા' ત્હમે આવી વાતની નો પચાન? તુ ત્હારે રસ્તે જા!
હજી છે કે —

મુહુર્તિદ્વિતકર્માણ દ્યૂનકારં પરાનિતમ્ ।

નાલાપયેદ્વિવેકજ્ઞો યદીચ્છેત્ સિદ્ધિમાત્મન ॥

(પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ થાય એવું જે ઇચ્છતો હોય તે વિવેકી
માણસે વાગવાગ પોતાના કામમાં જેને વિધન નગ્તા હોય અથવા ઘૂતમાં
જે જુઆરી હાર્યો હોય તેની આથે વાતચીત કરવા જવું નહીં)

૧૩૧, —

આલેટક વૃથાક્લેશં મૂર્ખં વ્યસનસત્પિનમ્ ।

આલાપયતિ યો મૂઢ મ ગચ્છતિ પરામવમ્ ॥

(જેનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો હોય એવા શિકારી સાથે અથવા કુખ-
ના દુઃખાઈ પડેલા મૂર્ખ માણસ સાથે જે બોલવા જાય છે તેની સર-
લાય છે)

પછી પેલા પક્ષીએ આ વચનોને ન લેખવતા વાદરોને ફરી
ફરીને કહ્યા કીધું કે " રે ! ત્હમે નામી મહેનત શુ કરવા કરો છો ?"
એવી રીતે એ પક્ષી બોલ બોલ કરતો અટક્યો નહીં એટલે એક વાદરા
વ્યર્થ શ્રમ કરી કરીને ચીદવાઈ ગયો હતો તેણે એની પાખો વડે એને
પકડી લીધો અને એક શિલા સાથે એને પછાડ્યો. અને એવી રીતે એ
પક્ષી મરણ પામ્યો તેથી હું કહું છું કે —

નાનામ્યં નમતે દારુ નાદમનિ સ્પાત્ ક્ષરાક્રિયા ।

મૂર્ચીમુલ્હ ત્રિજાનાહિ નાશિન્વાપોવદિશ્યતે ॥

(વળી ન શકે એવું લાંબુ નળતું નથી, પાથર ઉપર હળમળ થતી નથી હે સૂચીમુખ ! તુ યાદ ગમ્યને કે શિખામણ લેવાની જોને ધ્રુષ્ટા ન હોય તેના ઉપર શિખામણની અસર કઈપણ થતી નથી)”

વાર્તાઓનો આવે એક ખીન્ને પ્રગટ જિતોપદેશ (અથવા “હિતની શિખામણ”) એ નામથી મુવિખ્યાત છે એની અંતરની ખુખીને લીધે એ અન્ય હિન્દુતાનમાં મંદુરત ચારિત્યના માથી રધાએ જાણીતા અને સૈમી વધારે લોકપ્રિય અનોખાનો એક ગણાય છે, અને વિદ્યાર્થીઓને શિખરવાને માટે એ અથ ધર્મો અનુકૂળ પડે એવો હોવાથી ઈસ્લામમાં સંસ્કૃતનો નવો અભ્યાસ કરવા માનના વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ એ અન્યજ શિખરવામાં આવે છે એ અન્ય મોટે ભાગે પશ્ચાત્તર ઉપરથીજ લખાયેલો એ પશ્ચાત્તરની ૪૩ વાર્તાઓમાંથી ૨૫ વાર્તાઓ એ અન્યમાં આપવામાં આવી છે મુખ્યત્વે કરીને પશ્ચાત્તરના પહેલા ત્રણ વિભાગોનારી વાર્તાઓજ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે મગજ કે ચોથા વિભાગની એકજ વાર્તા— ૧૧નું ચામકુ ઓઠ નાગ ગંગેગતી વાર્તા— અને પાંચમા વિભાગની ત્રણજ વાર્તાઓ એ પુસ્તકમાં જોવામાં આવે છે એ પુસ્તકની શરૂઆતનો ભાગ પશ્ચાત્તરના જોગજ છે, પણ અજાન અને દુર્ગુણી ગજકુમારોના પિતાને અટી સુદર્શન એવ નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને એનો નિવાસ પાંગરિપજા (પદ્મના મા હતો એવ જણાવવામાં આવ્યું છે. હિત પાંગરના ગામ વિભાગ પડવામાં આવ્યા છે એમાના પહેલા એ વિભાગની ગ્યતાનું ખેખ અંતે તેના નામ એ એક પશ્ચાત્તરના પહેલા એ તત્તરી સાથે મળતા આવે છે, પણ તેનો કમ પશ્ચાત્તરના કરતા ઉલટો છે ત્રીજા અન ચોથા વિભાગને માટે કમશ “વિગ્રહ” અને “સ્ત્રી” એવા નામ ગમવામાં આવ્યા છે હમ અને મોર એ બેની લક્ષણ અને તેનું પ્રમાધાન એ આ એ વિભાગની મુખ્ય વાર્તા છે

૨૫ અને માર્મિક વચનો પશ્ચાત્તરના કરતા આ પુસ્તકમાં ધણ વધારે એવામાં આવે છે, અને અદર દાખલ કરવામાં આવેલા શ્લોકોની

મખ્યા ધણી ગાઝ ઝેટલી મ્હેટી ભાય છે કે ગધમા જે વૃતાન્ત ચાલતો
રોય છે તેની ગનિમા એ પ્રેમી વિદ્યાર્થી થઈ પડે છે તોપણ એ
મ્હે કોમા ધણી કાપણબરેવી કહેવતો અને ધણા સુન્દર વિચારો સમા-
યલા હોય છે એથા વિભાગના છેવટના ભાગમા માનવજીવનની
દાક્ષિણતાના જે નોમ છે તેની દાખીના મુઠ્ઠા વિવક્ષણ મૌન્ય રહેલું
ઝ નીચલા બે મ્હેકો નમૂના તરીકે બસ થશે

यथा काष्ठ च काष्ठ च ममेयाता महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयाता तद्वद्भૂतसमागम ॥

*

*

*

ब्रजन्ति न निवर्तन्ते स्त्रोत्रं नि सरिता यथा ।

आयुरादाय मर्त्यानां तथा राज्यहर्ता सदा ॥

(મ્હેટા ઉદ્ધમા જેવી રીતે બે કાઢના કકડાઓ એકબીજાની
પાસે પાસે આવે છે, અને પામે ચારીને વળી પાછા જુદા પડે છે,
તેવી રીતે પ્રાણી માત્રનો સમાગમ ક્ષણવારનો પ્રે.. ...જેવી રીતે નદી-
ઓના પ્રનાદ આગળના આગળ ચાલા જાય છે અને પાછા ફરતા નથી
તેવી રીતે માણસોનું આયુષ્ લઈને ગતી અને વિસ બેઉ પાછા
ફરતા નથી)

હિતોપદેશનો ગ્યાર કોણ હતો તે નક્કી કરી શકાતું નથી;
અને એ અન્ય રચાયતી તારીખ વિષે પણ વધારેમા વધારે એટલું જ કહી
શકાય છે કે એ અન્ય ૫૦૦ વર્ષ કરતા વધારે જૂનો છે, કારણ કે
એનો સૌથી પ્રાચીન હસ્તલિખિત અન્ય જે મળી આવ્યો છે તે ઇ.સ
૧૩૭૩ માં લખાયો હતો

વજ્રતંત્ર અને હિતોપદેશ એ બેઉ અન્યો પ્રથમ રાજાઓને
ગૃહનીતિ તથા રાજ્યનીતિનું શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી રચાયા હતા
તેથી હિન્દુ ષોડ્ધો જેને નીતિશાસ્ત્રનું સાદિલ કહે છે તે વર્ગમા આ
બેઉ અન્યોને મૂકી શકાય. નીતિશાસ્ત્ર વિષેનો કેવળ હિન્દોબદ્ધ રચના-

વાળો એક અન્ય નીતિસાર નામના છે તે કામન્દકતા ગ્વેશ છે અને હિતોપદેશના રચનારે જે જુદા જુદા અન્યોમાથી કહેવતો લીધી છે તેમાનો એક અન્ય આ છે

પૂર્વેની કલ્પનાના રગથા માની ગીતે ગાયલા એવા સુન્દર અને ચતુરઘવાળી વાર્તાઓનો એક સંગ્રહ છે તેનું નામ **વેતાલપચ્ચવિંશતિ** છે તેમા વેતાલ (શખમા વચનાના દેવ) સમ્બન્ધી પચીશ વાર્તાઓ આપવામા આવી છે આ મગ્રહની મૂળ રચના નીચે પ્રમાણેની છે —

ઉજ્જયિનીના રાજા વિક્રમને એક યોગી નરકથી એવું કહેવામા આવે છે કે “એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર આ ઝાડ ઉપરનું રાખ તું નીચે ઉતાર અને ઉંચા પ્રકારનો જાદુઈ શક્તિ મેળવવા માટેના વિધિઓ જ્યાં આગળ કરવામા આવનાર છે ત્યાં આગળ તું એ રાખ લઈને જ” રાજા એ મગને પોતાની ખાંધ ઉપર લઈને ચાલવા માડે છે એટલામા એ રાખની અદર ઢાળલ થયલા વેતાલ બોલવા માડે છે અને એક વાર્તા કહે છે એક સવાલના પ્રત્યુત્તરમા રાજાથી મૂલમા બોલી દેવાય છે એટલે પેલું રાખ એકદમ અદસ્ય થઈ જાય છે અને પાછું પેલા ઝાડ ઉપર લટકતું દેખાય છે રાજા પાછો જઈને એ રાખને લઈ આવે છે અને ફરી પાછું એવું ને એવું થાય છે એરી રીતે વેતાલ બધી મળીને પચીસ વાર્તાઓ કહે છે ત્યાં મુધા એ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે એ દરેક વાર્તા એરી રીતે રચવામા આવી છે કે તેને છેડે અનુક્રમ ગુચવણુ બરેલો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર રાજા પાસેથી માગવામા આવે છે આ અન્યમા જે વાર્તાઓ આપવામા આવી છે તે “Vikramat and the Vampire” એ નામથી ઘણા અગ્રેજ વ્રાજ્ઞકોને જાણીતી છે

વાર્તાઓનો અઠ માળો સંગ્રહ **સિંહાસનદ્વારિશિકા** (સિંહાસનખત્રીસી) એ નામનો છે એ ૪ મગ્રહને માટે વિક્રમચરિત એ નામ પણ વપરાય છે એ અન્યમા, વિક્રમ રાજાનું મિહાસન તેજ વાર્તા કહેનાર છે આ અને એના આગમનો, એ બેઉ સંગ્રહની ઉત્પત્તિ બૌદ્ધ ધર્મમાથી થઈ છે

એજ પ્રકારના ત્રણે અન્ય **કુલસત્તતિ** (સુહાસિતેરી) એ

નામનો છે એ અન્થની વાત એવી છે કે એક સ્ત્રીનો પતિ પરગામ ગયો હતો તે દરમ્યાન તેની સ્ત્રી પરપુરુષનો સગ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી એના પતિનો પાગેયો પોપટ ઘણો હોશિયાગ હતો તેની એ મલાહ લ છે એ પોપટ પોતે જાણે પેલી સ્ત્રીના વિચારના વિરુદ્ધ ન હોય તેવા નીતનુ બતાવે છે, પણ એવા કર્મ ડગવામા કેટલું જોખમ રહેલું છે ન તર પેલી સ્ત્રીનું એ વક્ષ બચે છે, અને ગુચવણને પ્રસંગે ફલાણીએ પાતાના જાતનો જેવી રીતે બચાવ કીધો હતો તેવી રીતનો બચાવ કરતા આવડ એમ ન હાય તો કોઈ પુરુષને મળ્યા જનુ નહીં એવી રીતનું તેની પામેથી વચન લે છે તે કલાણીએ કેના પ્રકારની મુશ્કેલીમાં જી રીતે પેતાની જાતનો બચાવ કીધો હશે તે વિષે જિજ્ઞાસા થવાથી તે સ્ત્રી એ વિષેની વાર્તા કહી સભળાવવાને માટે પોપટને નિનતિ કરે છે અને પોપટ પછી વાતા કહે છે પણ જ્યાં આગળ ગુચવણનો પ્રસંગ આવે ત્યાં મુર્ધનીજ વાર્તા એ કહે છે, અને પછી તે સ્ત્રીને એ પૂછે છે કે “આવી ગુચવણને પ્રસંગે પેલી સ્ત્રીએ શું કરવું જોઈએ?” આનો ઉત્તર તે સ્ત્રીથી નથી આપી શકાતો એટલે પોપટ તેને કહે છે કે “આજની ગત ત્હમે ધરમા રહો તો હું ત્હમને એનો ખુલાસો કહું” આવી રીતે સિત્તેર દિવસ નીકળી જાય છે, એટલામા તે સ્ત્રીના પિયુ પરદેશથી પાછો પધારે છે.

નાતાના આ ત્રણે સમ્રહો ગદ્યમા લખાયલા છે અને તે પ્રમાણુ-મા ન્હાના છે પણ એટ જીળે સમ્રહ વિશેષ મહત્ત્વનો છે તે કવિતામા ગ્યાયલો છે અને ઘણો લાખો છે, કારણ કે તેમા ૨૨,૦૦૦ શ્લોકો છે, એટલે એ અન્થ મહામારતના લગભગ ચોથા ભાગ જેટલો છે, અને ઇલિયડ અને ઓડિસિ એ બેઉ અન્થને એકઠા કરીએ તો તેના કરતા એ અન્થ લગભગ બમણો થાય એટલો એનો વિસ્તાર છે એ અન્થનું નામ કથાસરિત્સાગર અથવા “કથાઓની નદીઓનો સાગર” એવું છે. એ અન્થના ૧૨૪ પ્રકરણ છે, તેને તરીક અથવા “મોળ” એવું નામ આપવામા આવ્યું છે આ ઉપરાંત ખીજી રીતે એ પુસ્તકના અઢાર વિભાગ માડવામા આવ્યા છે તેને લઘ્વક એવું નામ આપવામા આવ્યું છે

એ અન્થનો રચનાર સોમદેવ એ નામનો કાશ્મીરનો કવિ

હતો, તેણે પોતાનો અન્ય આશરે ૬૨ ૧૦૭૮મા લખ્યો હતો એ કવિ જાતે બ્રાહ્મણ હતો તોપણ એના અન્ય ૭૫ થી માલમ પડે છે કે, એણે પોતાની વાર્તાઓ બૌદ્ધ અન્યોમાથી લીધી છે, એટલુંજ નહીં પણ બુદ્ધના જન્મ સમ્બન્ધી વાર્તાઓનું સ્પષ્ટ કથન પણ એણે પોતાના અન્યમા કર્યું છે. ગુણાદ્ય એ નામના કવએ વૃહ કથા એ નામનો અન્ય ગ્રંથો હતો તેને આધારે સોમદેવે પોતાનો અન્ય ગ્રંથો દત્તો એક સોમદેવના અન્યમા સોમદેવે પોતે કહ્યું છે એ ગુણાદ્યની કૃતિમાથી દૃષ્ટીએ પોતાના અન્યમા અવતરણ કરેલું છે અને વૃહત્કથા એ અન્યનું નામ બાણે પણ પોતાની કાદમ્બરામા આપ્યું છે બુદ્ધના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વૃહત્કથાનો અન્ય ધરતીસનના પહેલા અથવા બીજા સૈકામા લખાયો હોવો જોઈએ.

એ અન્યને ઇસ ૧૦૩૭મા, એટલે સોમદેવના કૃત્તા થોડા વર્ષ પહેલા, હેમેન્દ્ર વ્યાસદાસ નામના સોમદેવના એક સમકાલીન કવિએ નવા સ્વરૂપમા પ્રકટ કર્યો હતો એણે પોતાના અન્યનું નામ ‘વૃહત્કથામજરી’ એવું રાખ્યું હતું, અને એ અન્ય કથાસરિત્સાગરના લગભગ ત્રીજા ભાગ જેટલોજ છે હેમેન્દ્ર અને સોમદેવ એ બેઉએ એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાના અન્ય તૈયાર કર્યા છે, અને બેઉ જણાવે છે કે પોતે જે અથવા બાપાન્ત કર્યું છે તે અન્ય પૈશાચી ભાષામા લખાયેલા છે સૌથી અગ્રાણ અને માયા હલ્લી નણીમા જે પ્રાકૃત ભાષાઓ વાપરવામા આવતી તેને ‘પૈશાચી ભાષા’ એવું નામ આપવામા આવ્યું હતું એ કિપગત કથાસરિત્સાગરમા (તમ્મ ૬૦-૬૪) પશ્ચત્તરના પહેલા ત્રણ તરની વાર્તાઓ પણ આપવામા આવી છે એ ત્રણનું પહેલનીમા જે વખતે ભાષાન્ત થયું (આશરે ઇસ ૫૭૦) તે વખતે તેનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ ૨૧૨૫ સોમદેવના વખતમા પણ કાયમ રહ્યું હતું એ વાત ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવી છે.

સોમદેવના અન્યમા ઘણાજ ગમ પડે એવી વાર્તાઓ અનેક છે દાહરણ તરીકે, એક રાજની વાત એવી છે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણના નાધના નિશ્ચેન એ ગળને જ્ઞાન નહોતું તેથી એની સ્ત્રીએ અમુક વચન કહ્યા તેનો એ હૃદયે અર્થ સમજ્યો, અને પછી એવો શરમાઈ

ગયો કે ‘સગૃહતનું સારૂ જ્ઞાન મેળવવું અને તે જો ન મળે તો તે મેળવવાના પ્રયત્ન કરતા કરતા મરણને સરણ થવું’ એવો એણે નિશ્ચય કર્યો. એમની ઘણી પ્રખ્યાત વાર્તાઓમાંની એક શિખિ રાજની છે, કે જેણે એક રાકનાના સપાટામાથી એક કબૂતરને બચાવ્યું હતું એ જાતકની વાર્તા છે, અને ઓદ્ધર્મની સિંપકળાના નમૂનાઓમાં એ વાર્તાનું ચિત્ર ત્રણી વાર જોવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, અમરાવતીનો સ્તૂપ જે હરશીનનની રાડઆતનો છે, તેના ઉપર એ વાર્તાનું ચિત્ર છે એ વાર્તા સર્વજ્ઞ કર્તાર સાથે ચીનાઓ તેમજ મુસલમાનોમાં પણ સુપ્રખ્યાત છે

ઉપદેશાત્મક કાવ્યો.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની વિચારનીતિ પ્રકૃતિને લીધે ધર્મ, દિલ્લસુશી, અને વિજ્ઞાનના ધણા અગત્યના પરિણામો આવ્યા, એટલુંજ નહીં પણ ખીજા નેઈ પણ પ્રગ્નના સાહિત્યના ક્રમમાં સગૃહ સાહિત્યની કવિતામાં ત્રણે નખ્યામન પ્રૌઢ વિચારો પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા સ્વરૂપ સાહિત્યના શુદ્ધ શુદ્ધ વિભાગોમાં અથગે સ્થળે અનેક સુભાષિનો જોવામાં આવે છે, તેમાં કલાપણુર્મી અને પ્રૌઢ, આકર્ષક અને અપૂર્વ, એવા વિચારો વારંવાર ઘણી મન્કારી અને કવિત્રમય વાણી દ્વારા પ્રકટ કરાયલા આપણા જોવામાં આવે કે. રમૂતિના અન્યોમાં એવા વિચારો કિમરાય છે, વીરચન્તિ કાવ્યો તથા નાટકોમાં પરાક્રમી પુરુષો, સાધુ જનો, અને દેવતાઓને મુખેથી એવા વચનો નીકળતા આપણે પરંવાર સાબળીએ છિયે, અને વાર્તાઓમાં વાલ્મી, શિવાગત્તા, બિલાડી, અને ખીજા પ્રાણીઓને એવા વચનો વારંવાર બોલતા આપણે જોઈએ છિયે સૌથી વધારે તો, મહામારત્ન, જેને દરેક ધર્મિય હિન્દુ પોતાના મનથી નીતિવિષયક પ્રશ્નોના સમન્ધમાં એક જ્ઞાનચક્ર (encyclopedia) જેવું ગણે છે તે દિલ્લસુશીભર્યા સુવચનોની એક મ્હોટી ખાણના જેવું છે તોપણ બ્યાવહારિક નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપતું એજ જેનો ઉદ્દેશ છે એવા, વજ્રતન્ત્ર અને હિનોપદેશ જેવા પુસ્તકોમાં નીતિશાસ્ત્રના વચનો સ્પષ્ટી વચારે જોવામાં આવે તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ સુભાષિતોની કૈલી એવી સર્વબ્યાપક છે

કે કવિત્વભર્યાં સુભાષિતો એકલાજ જેમા આપવામા આવ્યા હોય તેવા અન્યો એ સાહિત્યમાથી ધણા થોડા નીકળ્યા આવે છે એમાના એ સૌથી અગત્યના અન્યો છે તે મહાબુદ્ધિશાળી મર્ત્યુહરિના રચેલા છે, તેમાના એકનું નામ નીતિશતક છે અને બીજાનું નામ હૈરાગ્યશતક છે બીજા અન્યોમા, શાન્તિશતક એ શિલ્પજ્ઞ નામના એક કાશ્મીરી કવિનું રચેલું છે, મોહમુદ્દર એ નામની કવિતામા મમારી વિષયોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે, અને એ કવિના શંકરાચાર્યની રચેલી છે એવું કહેવામા આવે છે, પણ તે ખોટું છે, અને જ્ઞાનકવ્યશતક એ અન્ય, જેણે પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યને લીધે હિન્દુમાન મા ધણી વિખ્યાતિ મેળવી છે અને જે મુદ્રારાક્ષસ એ નામના રાજ કીય ખટપટોના નાટકનો મુખ્ય નાયક છે તે ચાણક્યનું રચેલું છે નીતિ-મંજરી*, જે હજી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, તે એક જુદાજ પ્રકારનો સંગ્રહ છે એની અદર જે બોધવચનો આપવામા આવ્યા છે તેના સમર્થનમા માથે સાથે વાર્તાઓ પણ આપવામા આવી છે તે એકેએક ઋગ્વેદ માથીજ લીધેલી છે. એ અન્યના અશારે બસોએક શ્લોક છે, અને તે દ્વા દ્વિવેદ નામના કવિના રચેલા છે તેણે પોતાની કવિતા સાથે તે ઉપર ટીકા પણ આપેલી જે એ ટીકામા વૃહદ્દેવતા, ઋગ્વેદ ઉપરનું સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય, અને બીજા અન્યોમાથી પુષ્કળ કિતારાઓ આપ્યા છે

સંસ્કૃત સાહિત્યના ચૂટી કાઢેલાં સુભાષિતોના કેટલાક આધુનિક મત્રહો પણ છે એમાનો એક શ્રીધરવાસનો સ્વાકીકર્ણામૃત નામનો અન્ય છે, તેમા ૪૪૬ કવિઓની કૃતિમાંથી કિતારાઓ આપ્યા છે. એ કવિઓમાના ધણાખરા ખગાળાના છે, અને એ સંગ્રહ ઇસ ૧૨૦૫મા થયો હતો શાસ્ત્રીચરણસિંહ એ અન્ય ચાંદમા મેકાનો છે, તેમા ૨૬૪ કવિઓની કૃતિમાંથી ચૂટી કાઢેલા આશરે ૬૦૦૦ શ્લોકો છે સુભાષિતા વલી એ નામનો અન્ય વલ્લભદેવનો ગ્રંથો છે, તેમા આશરે ૩૫૦ કવિઓની કૃતિમાંથી આશરે ૩૫૦૦ શ્લોક લીધેલા છે ડૉ બ્રહ્મીટલિંગ, જેણે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની શોધખોળ કરનારાઓમા નેરોડરના જેવી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેણે સંજ્ઞા સંસ્કૃત સુભાષિતોને પોતાના “Indische

* આ અન્ય ઇસ ૧૦૫૪મા રચાયો હતો

spruho" એ નામના અથવા એમના કર્યા છે એ અન્યથા આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આશરે ૮૦૦૦ શ્લોકો ચૂટી કાઢવાના આવ્યા છે અને પ્રથમાક્ષરના વર્ણુક્રમ પ્રમાણે એ શ્લોકોને ગોઠવાના આવ્યા છે મૂળ શ્લોકોની શોધિત આગ્રતિ ઉપગત, જર્ન. બાલાનુ ગદ્યના રચાયણ બાપાન્તર એ અન્યથા આપવામાં આવ્યું છે

ધર્મમણ્ડ એ અન્ય પાલીમાં રચાયેલો છે, તેપણ તેના વિષે આ સ્થળે એ બોલ કહેવા એ કદાચ કોઈ થઈ પડે. બૌદ્ધધર્મના સાહિત્યમાં જે વિચારો મોટી પ્રાદ છે અને મોટી કલિતમય છે, તેજે સુભાષિતના ઉપમા પ્રકટ થયા છે, તેનો સંગ્રહ આ અન્યથા આપવામાં આવ્યો છે

આ સધળી કવિતાઓમાં માનવજીવનની વ્યર્થતાનો મિદ્ધાન્ત સ્થળે સ્થળે આપણા જોવામાં આવ્યા વગર ગહેનો નથી ઈંડા પૂર્વે છતાં સૈકામાં બૌદ્ધધર્મનો ઉદય થયો ત્યાં પહેલાથી એ મિદ્ધાન્ત અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અને ત્યાર પછી તે આજ નિન સુધી હિન્દુસ્તાનના લોકોની વિચારપદ્ધતિ ઉપર એ મિદ્ધાન્તની મજબૂત અસર થયા વગર ગઈ નથી આપણને અહીં એવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે સવળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો અને મમારથી નિવૃત્ત થવું એ મિવાય સાચા સુખની પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી કુન્નની અનેક સુદર રચનાઓ કવિનયન આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તેની મનોહરતાની એના હૃદય ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી. તે જના ઐ સૈદ્ધિ સૌન્દર્યની અવગણના કરીને નિરાશા તથા ગમગીની સાથે અરણ્યના એકાન્તમાં રહીને ચિત્તની શાન્તિ મેળવવાનું અને શાશ્વત સુખને શોધવાનું એ વધારે પમદ કરે છે આ કાગળની એ કવિતાઓમાં એકાન્તમાં રહીને મનન કરનાગ ધર્મિક આધુનુ ચિત્ર ધણી યા વિચારપૂર્વક આલેખવામાં આવ્યું છે મધળી ડામનામાંની મુન્ના રહીને જે વખતે પૃથ્વીને એ પોતાની શય્યા ગણે છે, પોતાના બાકનું ઔષ્ણિક અનાવે છે, આકાશને તણુ મરખો ગણે છે, ચન્દ્રમાને પાતળો સર્વો બાવે છે, વૈરાગ્યને પોતાની સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારે છે અને નિઃશ્વાસને વરુણ પખા વડે પવન નાખનારી યુવતિઓ તરીકે માને છે તે વખતે એનું સુખ

રાખના કરતાં કોઈ પણ રીતે ઝાણુ નથી હોતું.* વૈરાગ્યનો ઉપદેશ ભર્તૃહરિએ જોવી જુરસાદા શૈલીમાં આપ્યો છે તેના કરતા વધારે જુરસાદાર શૈલીમાં હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ કવિએ આપ્યો નથી એ કવિ પોતાના જીવન દરમ્યાન આધ્યાત્મિકતા અને મસારીપણું એ બેમાંથી કયું વધારે ધૃષ્ટ છે તે વિષે ગુચવણમાં રહેતો હતો, અને કોઈ વાર શૂઝાર તરફ પ્રીતિ દાખવતો તો કોઈ રખત વૈરાગ્યના ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં પણ ઉડ્ડયન કરતો એની કવિતામાં સ્થળે સ્થળે હાન્યરમથી ભરેલા દુઃખકાવ્યો જોવામાં આવે છે તે આજુ લડા ખેંચે એવા અ । કવિની પ્રકૃતિનુજ પરિણામ હતું એમાં કંઈ પણ સંશય નથી

પણ સસારી સુખની ક્ષણિકતા કેપરથી હિન્દુસ્તાનના કવિઓને એકલા વૈરાગ્યનાજ વિચારો આવ્યા હતા એમ નહોતું માનવજીવનની વ્યર્થતા ઉપરથી સદ્ગુણને સેવાની આવશ્યકતા વિષેનો વ્યવહાર ઉપદેશ પણ તેઓએ તારી કાઢ્યો હતો, અને ધણી પ્રૌઢ વયનોમાં એ ઉપદેશ વાચક સમક્ષ મૂકનાના આવશ્યો આપણે જોઈએ છીએ —

જહાન્તઃકન્દુરવલ જીવિત સલુ દેહિનામ્ ।

નયાવિવમિતિ જ્ઞાત્વા શશ્વત્કલ્યાણમાચરેત્ ॥

(ખરેખર માનવીઓનું જીવન જળની અંદાના ચન્દ્ર જેવું ચપળ છે: આ વાત કેટલી સાચી છે એવું સમજીને માણસે હમેશા સારાં કર્મોજ કરવા જોઈએ).

ધણી વાર એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માણસ જ્યારે મરી જાય છે અને પોતાના જ્ઞાતાઓને પાછળ મૂકીને વિદાય થાય છે ત્યારે એની

* મૂ. પર્યહો નિજમુજલતા કન્દુક સં વિતાન

દીપશ્રન્દ્રો વિરતિવિનાલઙ્ગમક્ષમોદ ।

દિક્ષાન્તામિ પવનચર્મરોઽર્જ્યમાન સમન્તા—

કિલ્લુ: શેતં નૂરં હવ મુવિ સ્યક્તમર્વસ્પૃહોઽપિ ॥

ખીજી જીંદગીના પ્રામભા એના સારા કર્મોજ એકલા સારે રહે છે.* અને જીંદગીના કોઈ ન જોય એવું હોય ત્યારે પણ પાપ કદી કરવાનું નથી, કારણ કે “હૃદયના વચનારો પુગલો ઋષિ” — “conscience” (અતઃકલ્પ) ને માટે એવા ખુમીદર વચનો વાપરવામાં આવ્યા છે — તે તો હનસા આપણા સત્ત્વના કમ જોય છે

સધાના પ્રકારના મત મતાન્તરને સદન કરવાની અને આખી માનવ જાત ઉપર પ્રેમ રાખવાની જે ઉદાર બુદ્ધિને લીધે જ્ઞાતિનીજ નહીં, પણ પ્રજાનીતાની ન્યાયો પણ આજગી જવા જેટલું સામર્થ્ય ભૌદ્રધમમાં આવી શક્યું, અને એવી રીતે પ્રત્યેક પ્રાચીન જન્મદર્શ હોવાનું માન પણ એને મળી શક્યું તે ઉદાર બુદ્ધિનું તત્ત્વ આ કવિતાઓમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું આપણા જોવામાં આવે છે. મહામારતનો અન્ય બ્રાહ્મણોનો રચેના છે, છતાં તેમાં પણ આવા ઉદાર વિચારો આપણા જોવામાં આવે છે —

જ્યાયાસમાયે શીઝેન વિહીન નૈવ પૂજયેન્ ।

અપિ શૂદ્રઃ ચ ધર્મજ્ઞઃ સદ્વૃત્તમભિરૂચયેત્ ॥

(મ્હોટા માણસ પણ જો સદાચારથી વિહીન હોય તો તેને માન આપવું નહીં, શૂદ્ર પણ જો ધર્મજ્ઞ અને સદાચારી હોય તો તેની પૂજા કરી)

હૃત્પદરિ આખા જગતને કેવી ઉદારતાથી પોતાના ધર જેવું ગણ્યો હોતો તે નીચલા શ્લોક ઉપરથી સમજાઈ —

અયં નિજ પરાં વેતિ ગણના લઘુવેતમામ્ ।

ઉદારચરિતાના તુ વસુવૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥

(‘આ માણસ મ્હોટો છે અને આ માણસ પાશુ છે’ એવી

* મૃત શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠગેષ્ઠામ સિતો ।

વિમુક્તા બાન્ધવા યાન્તિ ધર્મક્ષમતુલ્યચક્તિ ॥

ગણત્રીઓ માર્ગ મનના માણ્યોજ કરે છે, પણ કદાર જુદાના માણ્યોસો
તો આખી દુનિયાને પોતાના કુટુંબ જેવું ગણે છે)

પણ આ દુનિઓ મનુષ્યો તરફ મનુભાવ રાખવાનો ઉપદેશ
આપીનેજ અડકતા નથી, પણ મનના પ્રાણીઓના સુખદુઃખ તરફ
મનભાવ રાખવાનો ઉપદેશ પણ તેઓએ આપ્યો છે:—

न हिंमयति यो जन्तून्मनोवाक्कायहेतुभि ।

जानितार्थपनयनै प्राणिभिर्न स हिंस्यते ॥

(મનુષી, વાળીથી કે રાગીરથી કોઈ પણ જન્તુની જે કદી
હિંસા કરતો નથી તેને વિકરાળ પ્રાણીઓ પણ ઈર્ષ્ય કરતા નથી)

મનુજન અને દુર્જન બેકે નરક કામળના અને ક્ષમા ગણવી
એવો ઉપદેશ હિતોપદેશના નીચલા ત્રોકમા આપ્યો છે —

निर्गुणोऽपि सत्त्वेषु दया कुर्वन्नि साधव ।

नहि महरने ज्योत्स्ना चन्द्रश्चाण्डाच्वેश्मनि ॥

(ગુણ વગરના મનુષ્યો ઉપર પણ સારા માણ્યોસો દયા રાખે છે,
આપકાણના નર આમળવા ચન્દ્ર પોતાનો પ્રકાર કદી બદલેતો નથી)

વળી, પેર લેવાના વિચાર ન કરા એવો ઉપદેશ પદ્મસત્તમા
નીચે પ્રમાણે આપવામા આવ્યો છે —

उत्कारिषु य साधु साधुत्वे तस्य को गुण ।

अपकारिषु य मातु म साधु सक्किरुच्यते ॥

(જેમણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યા હોય તેના તરફ સાધુરૂપિ
ગણીએ તમા શું ? જેમણે આપણા ઉપર અપકાર કર્યા હોય તેના
તરફ જે માતુરૂપિ ગણે તેજ ખરા માધુ પુરુષ કહેવાય)

સદગુણી પુરુષાના સારા ગુણોનું વણી વાગ વર્ણન આપવામા
આવ્યું છે, અને સંજ્ઞનદુર્જનનો બેદ દર્શાવવાને માટે દુર્જનોના દુર્ગુણોને

પણ કેટલીક સાર સાથે સાથે મૂકવામા આવ્યા છે ઉદાહરણ તરીકે,
સાગ માણુમેની નમ્રતા વિષે ભર્તૃહરિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે —

भवन्ति नम्रास्तरव फलोद्गमै-
नैवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घना ।
अनुद्धता सत्पुरुषा समृद्धिभि
त्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

(કળ આવવાથી ટલા નીચા નમે છે, નવા પાણીને લીધે
વાદળાઓ ધણી નીચા નમે છે, સારા માણસો લક્ષ્મીના મને લીધે ઉદ્ભવ
ખની જતા નથી, પરોપકારી માણસોનો સ્વભાવજ એવી રીતનો
હોય છે)

માથી મિત્રતા અને સાધુ જનોના સમાગમની અમલતા વિષ
ધણી સુંદર વિચારો આ કવિતાઓમા પ્રકટ થયા છે, તેમા ધણી વાર
અતિ ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ આપણા જોવામા આવે છે ઉદાહરણ
તરીકે, પદ્મવત્રીનો નીચેનો શ્લોક જુઓ —

महाजनस्य सपर्क कस्य नोन्नतिकारक ।
पद्मपत्रस्थित तोय धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥

(મોટા માણસના સંપર્કથી કોની ઉન્નતિ નથી થતી? કમળના
પત્ર ઉપર રહેલું પાણી પણ મુક્તાક્ષણના જેવી જાલાને પ્રાપ્ત કરે છે)

ફ ખરાબને જેમા પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યું હોય એવી
કવિતાઓમા સ્ત્રીઓ વિષે અને સ્ત્રીઓના સ્વભાવ વિષે ધણી કડવા વચનો
કહેવામા આવ્યા હોય તો તે કદાચ સ્વાભાવિકજ ગણાશે સ્ત્રીઓ વિષે
ધણી સાર કેવી ગીતના વર્ણન આપવામા આવ્યાં હોય છે તેના નમૂના
તરીકે કથાસરિત્સાગરમાનો નીચેનો શ્લોક યસ થશે —

सव्यावत् क्षणरागिण्यो नदीवत्कुटिलाशया ।
भुजगीवदविश्वासया विद्युद्वज्रपला स्त्रिय ॥

છે, નદીના પ્રવાહની પેઠે તેઓના આશય કુટિલ-વાકાચુક-હોય છે, સાપણની પેઠે તેઓ વિશ્વાસ ન કરી શકાય એવી હોય છે, વીજળીના જેવી તેઓ અચાનક ચિત્તની હોય છે)

કેટલાક શ્લોકોમાં જીસ્વભાવને આના કરતા વધારે મારો પણ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને કેટલાક શ્લોકોમાં મતી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા પણ કરવામાં આવી છે

એ કવિતાઓમાં દર્શિતાનું દુઃખ અને દાસત્વના ગર્હણીયતા વિષે ધણી ટૂંકા ટૂંકા પણ સચોટ વચનો કહેવામાં આવ્યા છે, અને લક્ષ્મીના પ્રભાવ રૂંડે જીને હલકો માણસ પણ દુનિયામાં સધળી રીતે બુદ્ધિમાન અને સદ્ગુણી કહેવાય છે તે વિષે કટાક્ષમય વચનો ધણી સખત ભાષામાં કહેવામાં આવ્યા છે

સંસ્કૃતની ઉપદેશાત્મક કવિતાઓમાં સાદ્વિધાની પ્રગતિ કરવામાં આવી હોય એ તો અભાવિકજ છે એ વિધાને કીમતી ખજાના જેવી ગણવામાં આવી છે સગાસમ્બન્ધીઓમાં એ દ્રવ્યના પિત્રાગ પાડી શકાતા નથી, એ દ્રવ્ય કાષ્ઠથી ચોરી શકાતું નથી, અને ખીજને આપવામાં આવ્યાથો એ ખીલકુલ ઓછું થતું નથી † એથી ઉલટું, પડિતાઈનું ખાલી અભિમાન અને અર્ધદગ્ધતાનો એ કવિતાઓમાં મારી ગીતે તિગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે જે લોકોએ ધણી પુસ્તકો વાંચ્યા હોય પણ તેનો અથ સમજતા ન હોય તેઓને સુખડના ભાગ્યી લાટેલા ગધેડાની સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે ગધેડાને જેવી રીતે 'પોતાની પીઠ ઉપર ભાર છે' એટલુજ જ્ઞાન હોય કે, પણ જેનો ભાગ છે તે વસ્તુ કેટલી કીમતી છે તેનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી હોતું તેવી રીતે અર્થ સમજ્યા વગર પુસ્તકો વાંચી જનારા મૂર્ખ પુરુષને પોતાની વિદ્યામાં શુ રહસ્ય સમાયલું છે તેનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી હોતું, પણ તે ખાલી મ્હોટા મ્હોટા શબ્દોન ખોલી જાણે છે

---

† ન ચોરહાર્યં ન ચ રાજહાર્યં

ન દ્રાવૃમાજ્યં ન ચ મારકારિ ।

વ્યયે કૃતે વર્ધનં એવ નિત્ય

વિદ્યાવન સર્વધનપ્રધાનમ્ ॥

બુદ્ધની પહેલાના સમયથી પુનર્જન્મના વિચારની હાયા હિન્દુ સ્તાનના વતનીઓની વિચારપદ્ધતિ ઉપર પડી ચૂકી છે તેથી સસ્કૃતની ઉપદેશાત્મક કવિતાઓમા દૈવના વિચારનું પ્રાધાન્ય વિશેષ જોવામા આવતુ હોય તો તે સ્વાભાવિકજ છે ખરેખર, એ કવિતાઓમા ઘણી વાર આપણા વાચવામા આવે છે કે કોઈ પણ માણુમ દૈવની સત્તાથી દૂર રહી ગકતું નથી, પણ તેની સાથે એવુ પણ ઘણી વાર કહેવામા આવ્યુ છે કે આ કારણુને લીધે પુરુષપ્રયત્ન છોડી દેવો એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી કારણુ કે હિતોપદેશ અને જીજ્ઞાસા ધર્મોમા દર્શાવ્યુ છે તે પ્રમાણે દૈવ તે જીજ્ઞુ કઈ નહીં પણ આગના જન્મની સારી અથવા નકારી પ્રતિનિધિ પરિણામ છે આ કારણુથી જુદા જુદા જીવો એક માટીના ગોળાને પોતે ધારે એવો ધાર આપી શકે છે તેવી રીતે સારી વર્તણુક વડે દરેક માણુમ પોતાનુ નસીમ ધડી શકે છે આવી રીતે પુરુષપ્રયત્ન તે પ્રારબ્ધ પ્રપરક (complement) અને છે હિતોપદેશમા લખ્યુ છે તે પ્રમાણે, જેની 'નિત્ય એક પૈકાથી ચાલી ગ-તો નથી તેની રીતે પ્રારબ્ધ તે પુરુષાર્થ વિના નાના શકતું નથી' આ સિદ્ધાન્તનુ ઘણા સચ્ચાટ દાખલાઓથી સમર્થન કરવામા આવ્યુ છે દલાલગળ તરીકે, હિતોપદેશના એક શ્લોકમા એ 'ત્યુ છે કે 'મિત્ર નંધના હોય તો તે મા મળગા - 'મિત્ર માત્ર પ્રેમ નથી',† જીજ્ઞાસા એક શ્લોકમા એવા પ્રશ્ન પૂછ્યા છે કે 'કમ કયા વિના તજનાથી તેવ કાનાથી મેળવી શકાશે ?'† અથવા, મહાભારતમા એક સ્થળે કહ્યુ છે તે પ્રમાણે ક્ષેત્રની બહાર વાવેલા બીજાથી જેમ કળ નીકળતું નથી તેમ પુરુષપ્રયત્ન વગર પ્રારબ્ધની મિદ્ધિ થતી નથી *

§ यथाहोकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

एव पुरुषकारेण विना दैव न सिध्यति ॥

† उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगा ॥

तदैवमिति सचिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मन ।

अनुद्यमेन कस्तैल तिलेभ्य प्राप्तुमर्हति ॥

* यथा बीज विना क्षेत्रमुप्त भवति निष्फलम् ।

तथा पुरुषकारेण विना दैव न सिध्यति ।

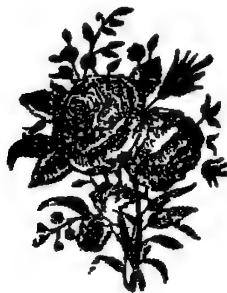
પ્રારંભ જેનું વાકું હોય તેને માટે દંડતા અને ધૈર્યના ઉપદેશ-
વચનો પણ ઘણા મળી આવે છે. પદ્યતંત્રમાનો નીચલો શ્લોક આ
પ્રકારનો છે —

ઉદેનિ સવિતા તામ્રસ્તામ્ર એવાસ્તમેતિચ ।

સપત્નો ચ વિપત્નો ચ મહનામેકરૂપતા ॥

(નપતિ અને વિપતિ એક નખતે મ્હોટા માણસો એ-મગખાગ
હોય છે સૂર્ય એ ઝગતી વખતે રક્ત નર્જનો હોય છે, અને અમ્ત
પામતી વખતે પણ એવોજ હોય છે)

બ્રાહ્મણોના નીતિશાસ્ત્ર વિષેના વિચારોનો સંગ્રહ આ પ્રકરણમાં
વર્ણવાયલા ઉપદેશાત્મક ગ્રંથોમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને તે સિવાય
સંસ્કૃત ભાષાના બીજા સાહિત્યમાં પણ એ વિચારો છૂટા છવાયા જોવા-
માં આવે છે, તોપણ બૌદ્ધધર્મના પાલી સાહિત્યમાં એ વિચારોની
જેરી સુવટિત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કદી
પણ કરવામાં આવી નથી હિન્દુ દિલસુધીના આસ્તિક ઈર્શનો તરફ હવે
આપણે વળીશું તે ઉપરથી જણાશે કે એમાંના એક પણ ઈર્શનમાં એ
વિચારોને કઈ પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી

પ્રકરણ ૧૫

—*~*~*

ફિલસૂફી

હિન્દુતાનની ફિલસૂફીની પ્રાન્ભદ્શા કેરી હતી તે ઋગ્વેદના મોડામા મોડા ગ્યાયલા મુકતો અને અથર્વવેદ એ એમા આપણે જોઈએ છીએ. સદિની ઉત્પત્તિ વિષે આ એ ૩૯ની ઉત્પત્તિ અને ત્રિથિતિના કારણરૂપ જે મનાતન તત્ત્વ છે તેના વિષે એ મુક્તોમા વિચાર કરવામા આવ્યો છે એ ઉપરાંત યજુર્વેદમા સદિની ઉત્પત્તિને લગતી કેટલીક વિચિત્ર વ્તકથા છે તેમા સર્વશક્તિમાન યજ્ઞ વડે કરીને સઘળી વસ્તુઓને સૃષ્ટિ કેરી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે તેનું વર્ણન આપનામા આવ્યું છે આ વેદસમયના વિચારોની સાથે પ્રાચીન ઉપનિષદોના વિચારોને ધણો ગાઢો મનમન્ધ છે, એટલુજ નહીં પણ મોટે ભાગે એકમા તેના તેજ વિચારો જોવામા આવે છે જે છે તે સવળુ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ સિવાય કંઈ પણ નથી (સ્થિતેવતાવાઃ) અને બાહ્ય વસ્તુઓની તત્ત્વપરીક્ષા મુદ્દિના પાયા ઉપરજ થતી જોઈએ (મુદ્દિવાઃ) એ આ ફિલસૂફીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે આ ફિલસૂફીની સાથે સાથે બીજી એક નિરીશ્વરવાદી અને આતુભવિક ફિલસૂફી ઉત્પન્ન થઈ, તે ઇસ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામા બૌદ્ધ અને જૈન એ બે મોટા નાસ્તિક ધર્મોના પાયારૂપ થઈ પડી હતી

ઉપનિષદોની ફિલસૂફી અવ્યવસ્થિત રૂશામા છે, પણ આશરે ધરવીસનના પહેલા મૈકાથી માડીને ધીમે ધીમે આ તેમજ બીજા વિચારોને સુવ્યવસ્થિત કરીને મન્યના રસપમા ચૂકવામા આવ્યા હતા મધ્ય મળીને નવ દર્શનો જોવામા આવે છે, તેમાના કેટલાકની ઉત્પત્તિ ધરવી સન પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામા તો થઈજ ચૂકી હતી એમ યોગ્ય જણાય છે જે છ દર્શનો આસ્તિક કહેવાય છે તેમાના આખા ચાર અગાઉ નિરીશ્વરવાદી હતા, અને એક તો હમેરાજ નિરીશ્વરનારી રહ્યું હતું આ ત્રાત પ્રથમ દર્શને કદાચ નવાઈબરેલી અને આશ્ચર્યમાનક લાગશે, પણ બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારનો સંપૂર્ણ અને વેદના પ્રામાણ્યનો નામનો પણ રી કાર કરવામા આવે એટલુજ આસ્તિકપણાને માટે અપેક્ષિત છે, અને વેદના દરેકદરેક સિદ્ધાન્તને પૂરેપૂરો કબૂલ કરવો અથવા તો હિશ્વરના

અસ્તિત્વને માન્ય રાખવું એવું કઈ આસ્તિકપણાને માટે ખીલકુલ જરૂર-
નું નથી, એવી તે વખતની સાર્વત્રિક માન્યતા હતી તેનો આપણે વિચાર
કરીએ છિયે ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય પામવાનું કઈ પણ કારણ રહેતું
નથી બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારને માન આપવામાં આવે અને વેદનું
પ્રામાણ્ય હમે સ્વીકારીએ છિયે એટલું બહારનું પણ દર્શાવવામાં આવે
તો પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં મનુષ્યના વિચારો ઉપર ખીજી કોઈ પણ રીતના
અકુશો નહોતા અને તેઓને તત્ત્વચિન્તનના ત્રિપથમાં સ્વતંત્ર વિચાર
કરવાની મંજૂરી છૂટ હતી આને પરિણામે દ્વિલસુદ્રીની નિરકુશ ચર્ચાઓ
અને લોકમાન્ય ધર્મને અનુસાર વર્તન એ એક એકી વખતે ખીજી કોઈ
પણ દેશના કરતા હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ જોવામાં આવતું આસ્તિક
દર્શનોમાં વેદાન્તનો વિશ્વદેવતાવાદ અને સાંખ્યનો નિરીશ્વરવાદ એ સૌથી
વધારે અગત્યના છે વેદાન્તમાં ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તોને ચાલુ રાખવા
માં આવ્યા છે તેને લીધે વેદનો સમય પૂરો થયો ત્યારથી તે અત્યાર
સુધી એ દર્શને હમેશા બ્રાહ્મણધર્મની ઉત્કૃષ્ટ દ્વિલસુદ્રી તરીકે સખળ સામ્રાજ્ય
મેળવ્યું છે, અને સાંખ્ય દર્શને જગતના ઇતિહાસમાં પહેલીજ વખતે
માનવયુક્તિનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપિત કર્યું છે અને તત્ત્વચિન્તનના
ખબીર પ્રત્યક્ષો કેવળ બદ્ધિ વડેજ નિર્ણય કરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે

સાંખ્ય-દર્શન ઉપરથી જૈન ઔદ્ધ અને જૈન એ બે નાસ્તિક દર્શનોની
ઉત્પત્તિ થઈ એ દર્શનોમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી
અને બ્રાહ્મણોની વર્ણવ્યવસ્થાનો તેમજ યજુર્વાગાદિનો તિરસ્કાર કરવામાં
આવ્યો છે આવાંકનો જડવાદ એ એથી પણ વધારે નાસ્તિક છે એ
દર્શન ખીજી નાસ્તિક દર્શનોના કરતા વળી એક ડગલું વધારે આગળ
જાય છે, અને હિન્દુસ્તાનના ખીજી સંધળા આસ્તિક તેમજ નાસ્તિક
દર્શનોને સામાન્ય એવા જે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો-પાપપુણ્યના બદલાને માટે
પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત અને મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત - ને
પણ એ દર્શનમાં માન્ય કરવામાં આવ્યા નથી.

મૃત્યુ પછી ફરેક મનુષ્ય સ્વર્ગમાં અથવા નરકમાં, અથવા માનવી-
ઓ અને પશુઓના શરીરમાં, અથવા પૃથ્વી ઉપરનાં વનસ્પતિઓમાં
નર્તી નવા જીવન ધારણ કરે છે, અને ત્યાં આગળ તેના આગલા જન્મ-
ના પાપપુણ્યનો બદલો તેને મળે છે એ સિદ્ધાન્ત ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં

એવો તો યોગસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો કે છુદ્દે કંઈ પણ વિચાર કરવા ન થોભતા તરતજ પોતાના ધાર્મિક દર્શનમાં એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કર્યો, અને એ પ્રાચીન સમયથી તે આજદિન સુધી હિન્દુસ્તાનના લોકોની એ સિદ્ધાન્ત ઉપર અચળ શ્રદ્ધા રહી છે આ વિચિત્ર સિદ્ધાન્ત, જોની સત્યતા ફિલસૂફીની રીત પ્રમાણે કદી સાબીત કરવામાં આવી નથી, તે કેવળ જડવાદીઓ મિવાય હિન્દુસ્તાનના પ્રત્યેક દર્શનમાં અને પ્રત્યેક ધર્મમાં ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી સ્વત મિદ્ધ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો. એવો બનાવ માનવયુદ્ધિવ્યાપારના અખિલ ઇતિહાસમાં કદાચ બીજો શોધ્યો જડશે નહીં આ સિદ્ધાન્તનું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્વર્ગના શાશ્વત સુખભર્યા જીવનના રમણીય સ્વપ્નો વેદમાં જોવામાં આવતા હતા તેને સ્થાને એક મૃત્યુ પછી બીજું એમ મૃત્યુમાંજ પરિણામ પામનારા દુઃખભર્યા જીવનની અનન્ત પરપરાના ભયકર ચિત્રો ખડા થવા લાગ્યા. ઉપનિષદોના યોગ્ય વિચાર પહેલાના સંક્રાન્તિકાળની સ્થિતિ જ્ઞાતપથ-બ્રાહ્મણમાં જોવામાં આવે છે (જુઓ, પ્રકરણ ૮ મુ)

જે મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તને ત્રીધે આશાવાદને ઝ્યાને દુ પદાવની સ્થાપના થઈ તે સિદ્ધાન્ત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો એ પ્રશ્ન ધણો અગત્યનો છે ઋગ્વેદના છેલ્લા મંડળમાં એ ઠેકાણે ‘મરનારનો આત્મા પાણી તરફ અથવા ઓષધિ તરફ જાય છે’ એવી મતલબનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે સિવાય ઋગ્વેદમાં એ સિદ્ધાન્તની કંઈ પણ નિશાની જોવામાં આવતી નથી વેદના પાછલા સમયના એક બે કવિઓના જાડતા તરફ ઉપરથી આવો વ્યાપક સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો હોય એ બહુ સભવિત જણાતું નથી. આ વિષયમાં આર્ય વિજેતાઓને પ્રથમ પ્રેરણા હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ તરફથી થઈ હોય એ વધારે સભવિત જણાય છે મૃત્યુ પછી માણસનો આત્મા ઝાડમાં થડમાં અને પશુઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે એવી માન્યતા અડધા જગતી લોકોમાં ધણો પ્રચાર પામેલી હોય છે એ વાત જાણીતી છે ઉદાહરણ તરીકે, હિન્દુસ્તાનના સોંથલ લોકોને વિષે એવું કહેવાય છે કે ‘ સારા મનુષ્યોનો આત્મા જેને ફળ આપતા હોય એવા વૃક્ષોમાં પ્રવેશ કરે છે’ એવું હાલના વખતમાં પણ તેઓ માને છે પણ એવી પ્રજાઓમાં, ‘પશુઓ અને વૃક્ષો દ્વારા માનવીનું જીવન ચાલુ રહે છે, એવી માન્યતા ઉપરાંત પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત બીલકુલ આગળ વધ્યો નથી હોતો એટલે આર્ય

લોકોએ આ વિગતો હિન્દુતાનના મૂળ રતનીઓ પામેથી વીધો હોય તોપણ એ વિગતો પગની આડે રાખી નાના ન્યવિચિત્ર પંપગનો મિદ્ધાન્ત, જેને પાસપુરના ૧૧૧૧ વિના નતિક મિદ્ધાન્ત સાથે ગાદો મમ્મન્ધ છે, તે સ્થાપના કરવાના આગ્યો તે માટેના યશ તો નિમશય તેમનજ ધરે ૭ હિન્દુતાનના ચોપાના હૃદય ઉપર એ સિદ્ધાન્તની કદી પણ ન ગસાય એવી અચેટ ગાથ પડી તેનું કાનુ નિસંશય એજ છે કે મસાગના કોઈ માણસનું સુખ મગે છે, કોઈને દુઃખ મગે છે, અને એ સુખ દુઃખના અનુભવને આ જીવનમાં કમલો કૃત્યોની સાથે ઈર્ષ પણ સમ્બન્ધ નથી હોતો એ પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, ત્યારે એ સુખદુઃખનું કારણ શું એ પ્રશ્નનો મન્તોષકાગક ખુલાસો માણસને આ મિદ્ધાન્ત વડે મળી શકે છે અગેખગ હિન્દુસ્તાનના લોકોનો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત જોકે આ રીતે નિયિત વાગે એવો છે તોપણ એ સિદ્ધાન્તમાં એ ગીતની ખુરી નહીં છે એક તો એ કે જગતના નીતિમય શાસનમાં ન્યાયનું જે તત્ત્વ જરૂરનું ગણાય તે એ સિદ્ધાન્ત વડે પૂર પડે છે, અને બીજું એ કે દરેક માણસનું ભાગ્ય માણસના પોતાના કાર્યમાં છે એ અગત્યના નૈતિક નિયમનું પણ એ સિદ્ધાન્તની સાથેજ આપણને ભાન કરાવાય છે કારણ કે, જેમ આ જીવનમાં કરેલા દરેક પાપકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના માણસનો જીવકો થતો નથી તેમ દરેક પુણ્ય કર્મનું શુભ ફળ પણ બીજી જીવનમાં જોને પ્રાપ્ત થયા વગર રહેતું નથી જે કર્મ કોઈ ચક્ષુ હોય તેના જો બોગવ્યા વિના માણસને કદી ચાલતું નથી કારણ કે, મહાભારતમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે,

“યથા વેનુસહસ્રેષુ વત્સા ગચ્છતિ માતરમ્ ।

તથા યજ્ઞ કૃત કર્મ કર્તારમનુગચ્છતિ ॥”

“હજાર ગાયે માથી પણ વાઝરુ જેવી ગીતે પોતાની માતાને ગોધી કાપવા વગર ગહેનું નથી તેવીજ ગીતે આગળ કમલો કૃત્ય તે કરનારનો પાગળ પાગળ થયા વગર ગહેનું નથી”

જીવનની આ પરચને “મમા” એનું નામ આપવામાં આવ્યું છે એ “મમાર”ને અનાદિ ગાયવામાં આવે છે, કારણ કે આ જન્મનો દરેક અનુભવ તે આગલા જન્મના કરેલા કૃત્યનું પરિણામ છે, તે જન્મનો

દરેક અનુભવ તે તેનાથી આમણા જન્મના કરેલા કૃત્યનુ પરિણામ છે, અને એ પ્રમાણે આપણે ગમે તેટલા પાછળ જઈશું તોપણ એની એજ સ્થિતિ રહેશે પાપપુણ્યની ફળ આપનાની શક્તિને માટે સાધારણ રીતે “અહુષ્ટ” એ શબ્દ વપરાય છે, પણ ધણી વાગ એને માટે “કર્મ” એ વધારે સાદો નામ પણ વાપરવાના આવે છે એ “કર્મ” તે મનુષ્યના જીવનનું નિયામક છે, એટલુંજ નહીં પણ જગત્ની દરેક વસ્તુના ઉત્પત્તિ તથા વિકાસનું નિયમન પણ એ “કર્મ” વડેજ થાય છે કારણ કે જે કંઈ બનાવ બને છે તેની ગમે તે પણ કોઈપ્રાણી ઉપર અસર થયા મગર રહેતી નથી, અને તેવી, પાપપુણ્યના ફળ વિષેના નિયમ પ્રમાણે, તે પ્રાણીના કોઈ આગળના કૃત્યને લીધે તે બનાવ બનેલો હોવો જોઈએ બીજી રીતે કહીએ તો, પ્રકૃતિના વ્યાપાર તે પણ સચેત પ્રાણીઓના પાપપુણ્યનું પરિણામ છે આ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓનું નિયમન કરનાર “કર્મ”ની સત્તા આગળ ઈશ્વરના સ્વતત્ત્વ રાજ્યને માટે ખીલકુલ અવકાશ રહેતો નથી આ કારણથી, જે દર્શનોમા ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામા આવ્યું છે તેમા પણ ઈશ્વરથી પણ ન તોડી શકાય એવા પાપપુણ્યના ફળ વિષેના નિયમ બરાબર જાળવીને જગતને તથા પ્રાણિ માત્રને દોરવવું એટલુંજ ઈશ્વરનું કર્તવ્ય ગણવામા આવ્યું છે આ સિદ્ધાન્તને વધારે મહોટા પાયા ઉપર લઈ જઈને વિશ્વનો જુદા જુદા કંપને અન્તે પ્રત્યે અને વળી પુનરુત્પત્તિ કલ્પવામા આવ્યા છે, તે પણ ‘મસાર’ના સિદ્ધાન્તનોજ એક ભાગ છે

જેના વડે કરીને જન્મપરપરાનો અન્ત આવે છે તે મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત પણ મધળા દર્શનોમા સાધારણ છે અને તે પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત જેટલોજ પ્રાચીન છે પ્રવૃત્તિ માત્ર ઇચ્છાને આધીન છે, અને એ ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ “અવિદ્યા”ને લીધે છે વસ્તુના ખરા સ્વરૂપ વિષે જેનાથી ભૂલાવામા પડાય છે તેના અજ્ઞાનને માટે “અવિદ્યા” એ શબ્દ વપરાય છે, અને એ “અવિદ્યા” તેજ મસારનું અન્તિમ કારણ છે પ્રથમ, “ત્રિદા વગરની અથવા જ્ઞાન વગરની સ્થિતિ” એટલેજ એ શબ્દનો અર્થ હતો, પણ આ સ્થળે “અયથાર્થ જ્ઞાન” એવો એનો અર્થ થાય છે જેનાથી ભુક્તિ મળે એવી ગતના જ્ઞાનથી એ “અવિદ્યા”નો નાશ થાય છે. આ પરમ જ્ઞાન, જે પુણ્યનું ફળ નથી, પણ સ્વતત્ત્વ રીતેજ જેનો પ્રકાશ થાય છે, તે અવિધ્યના જન્મોમા જેનું ફળ મળત

એવા કર્મોની ભાવી અસરને નાબુદ કરે છે, અને એ પ્રમાણે “સંસાર”નો અન્ત આણે છે. પણ જે કર્મોના ફળ પરિપાક પામવા માડયા હોય તે કર્મો ઉપર એ જ્ઞાનની કઈ પણ અસર પહોંચતી નથી. આ કારણથી, જેવી રીતે ઘડો તૈયાર થઈ ગયા પછી પણ કુભારનું પૈકું થોડા વખત સુધી ચક્કર ચક્કર ફર્યા કરે છે તેવી રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી પણ મનુષ્યનું હાલનું જીવન ચાલ્યા કરે છે અને મૃત્યુ વખતેજ એને સંપૂર્ણ મુક્તિ મળે છે. પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે કર્મ કર્મો કરવામા આવે તેનું પાપપુણ્ય એને લાગતું નથી, કારણ કે જગતના પદાર્થો માટેની એની સઘળી કામનાઓનો અન્ત આવ્યો હોય છે.

સ્વર્ગ અને નરક, દેવતાઓ, ગંધર્વો, અને રાક્ષસો એ વિષે જે લૌકિક માન્યતાઓ હતી તેને ઐશ્વર્ય તથા જૈન ધર્મમા તેમજ આસ્તિક દર્શનોમા સાચવી રાખવામા આવી છે પણ એ વધારે ઉંચા અને વધારે ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ પણ પુનર્જન્મના નિયમને આધીન હોય છે એવું માનવામા આવતું અને પગમ જ્ઞાન જો તેઓએ ન મેળવ્યું હોય તો એવું જ્ઞાન જોએને પ્રાપ્ત થયું હોય એવા મનુષ્યોના કરતા તેઓને ઉતરતા ગણવામા આવતા.

જીવ અને જ્ઞાન એ બેકામા તાદાત્મ્યભાવનું આરોપણ કરનારો પ્રાચીન ઉપનિષદોનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત સામ્યદર્શનના બુદ્ધિવાદી મર્યાદાકર્તા, જે ઐશ્વર્યધર્મની દૃઢકથાઓ પ્રમાણે બુદ્ધના પહેલા થઈ ગયો હતો અને જેના સિદ્ધાન્તોને વળગી રહીને બુદ્ધ પોતાના સિદ્ધાન્તોને વધારે મજબૂત બનાવ્યા હતા, તેને રૂચો નહીં કર્તાપણનો સિદ્ધાન્ત સંપૂર્ણ રીતે દૈત્યાદીજ છે એક પ્રકૃતિ અને અનેક જીવાત્મા એ પ્રમણે બે તરવો એ સિદ્ધાન્તમા સ્વીકારવામા આવ્યા છે એ બેકા તરવો અનાદિ અને અનન્ત, તોપણ પરસ્પરથી ભિન્ન છે એવો કપિલ મુનિનો સિદ્ધાન્ત હતો એ બેકા તરવોના સ્વરૂપ કેવા છે અને તેઓનો પરસ્પરનો સમ્બંધ કેવા પ્રકારનો છે તેની ચર્ચા એજ સામ્યદર્શનનો મુખ્ય વિષય છે ખરેખર, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેકાના પ્રદેશની સુરેખ મર્યાદા આકનારો સૌ ૧૧ પહેનો કપિલ હતો સામ્ય મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સ્પષ્ટ ભેદ સમજવો એજ મંસારના દુષ્પ્રભાવી મુક્તિ આપનાર પરમ જ્ઞાન છે.

વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારા અને તેને નિયમમા રાખનારા પરમ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાંખ્યદર્શનમા સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, અને એ દર્શનની સાથે બધાએસતું પણ આવતું નથી કારણ કે એ દર્શન પ્રમાણે જડ પ્રકૃતિમા (આત્માને અર્થે) વિકાર પામવાની શક્તિ રહેતી છે અને એ વિકાર કેવી રીતનો થાય તેનો નિર્ણય કેવળ ‘કર્મ’ થીજ થાય છે. સાંખ્યમતવાદીઓ પોતાના નિરીશ્વરવાદના બચાવમા કહે છે કે સંસારમા દુઃખ ક્યાથી આવ્યું એ પ્રશ્નનો ઈશ્વરવાદીઓથી કોઈ પણ રીતનો ખુલાસો આપી શકાતો નથી, કારણ કે જગતને ઉત્પન્ન કરનાર અને તેને નિયમમા રાખનાર ઈશ્વર છે એવું આપણે સ્વીકારીએ તો એ ઈશ્વર વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યના દોષનાથી કોઈ પણ રીતે બચી શકતો નથી ‘ઈશ્વરના અસ્તિત્વને માટે કઈ પણ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી’ એ વાત ઉપર સાધારણ રીતે સાંખ્યમતવાદીઓ તરફથી ઘણો ભાર મૂકવામા આવે છે

એ મત પ્રમાણે, જગત તે સાચું છે અને અનાદિ કાળથી સાચુંજ હતું, કારણ કે જે સત છે (જે અતિત્ત્વ ધરાવનાર છે) તેની ઉત્પત્તિ હમેશા સતમાથીજ થાય છે વસ્તુની સત્યતાનો આધાર ફળ નિર્વિહારી દૃષ્ટિના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરજ રહે છે “પ્રકૃતિ” અથવા “પ્રજ્ઞાન”માથી અમુક નિયમો પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ થયતી વર્ણવવા મા આવી છે અનુભવના ચાત અશો ઉપરથી અચાત અશો ઉપર જઈને ન્યાયશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે અન્તિમ કારણ સુધી પહોંચવું એવી પદ્ધતિનો આ દર્શનમા સ્વીકાર કરવામા આવેલો હોવાથી હાલના વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની શોધખોળોના આધાર ઉપરથી જેઓના વિચાર બંધાયા હોય તેઓને એ દર્શનમા ખાસ આનન્દ પડે એ ઘણું સ્વાભાવિક છે

જગતમા પદાર્થોના ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયેલો જોવામા આવે છે અને એ પદાર્થો એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે તેનો ખુલાસો એવી રીતે આપવામા આવે છે કે ત્રૂણ પ્રકૃતિ જોકે એકસરખી અને અખડ છે તોપણ તે જુદા જુદા ત્રણ “ગુણ”ની બનેલી છે એ ત્રણ ગુણોનું એકબીજાની સાથે જુદા જુદા પ્રમાણમા સમેલન થવાથી જુદા જુદા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થયેલી માનવામા આવે છે સત્ત્વગુણ, જે વિષય પરવે પ્રકાશ અનં દીપ્તિના લક્ષણોથી અને વિષયી પરત્વે સદ્ગુણ, સુશીલતા, અને બીજાં શુભ લક્ષણોથી અક્ષિત થયેલો હોય છે, તે

આનન્દની લાગણી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, રજોગુણ જે પ્રવૃત્તિ અને જીદા જીદા હાનિકારક લક્ષણોથી અકિત થયેલા હોય છે, તે દુ ખની લાગણી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને તમોગુણ, જે એક તરફથી આળસ, સુસ્તી, અને અધકારના લક્ષણોથી અને બીજી તરફથી ભય, મોહ વગેરે લક્ષણોથી અકિત થયેલા હોય છે, તે વૈરાગ્યની લાગણી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે અલ્લેક કલ્પને અન્તે સધળી વસ્તુઓ પાછી મળ પ્રકૃતિમા લય પામે છે, અને એ પ્રમાણે નિકાર, જીવન, અને પ્રલય વારાફરતી આવે છે અને જાય છે, તેનો આદિ પણ નથી અને અન્ત પણ નથી

સાંખ્યદર્શનનુ માનસશાસ્ત્ર ખામ અગત્યનુ છે પ્રેક્ષણ, મનન, ઇચ્છા એવા એવા સધળા મનોવ્યાપાર આત્માના સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા નથી, પણ માત્ર અત કરણ એટલે પ્રકૃતિનાજ યાત્રિક વ્યાપારો છે એ સિદ્ધાન્ત ખાસ રસ ઉત્પન્ન કરે એવો છે પુરુષ પોતે નિર્ગુણ છે, અને ‘નેતિ’ ‘નેતિ’ વડેજ એનું વર્ણન આપી શકાય તેમ છે જીદા જીદા જીવાત્માઓમાં ગુણભેદથી ઘડાયેલુ વ્યક્તિત્વ નથી હેતુ એટલે ખાસ કરીને અત કરણ અને હિન્દ્રયેનુ યનેલુ સૂક્ષ્મ શરીર, જે આત્માની આમખાસ વીટળાઈ વળે છે અને જે આત્મા વડે કરીને સચેત થાય છે, તેના ઉપર વ્યક્તિત્વનો સધળો આધાર રહે છે આ સૂક્ષ્મ શરીર, જે પુનર્જન્મના આધારરૂપ પાપપુણ્યના વાહન જેવુ છે, તે એક સૂક્ષ્મ શરીરમાથી બીજા કોઈ-દેવતાના, કે માનવીના, કે પશુના, કે વૃક્ષના-શરીરમા આત્માનુ પ્રયાણ થાય તે વખતે તેની સાથે રહે છે સચેત અવસ્થામાજ દુ ખ—જેની અદર સાંખ્યદર્શનના વિશિષ્ટ દુ ખવાદ પ્રમાણે આનન્દનો પણ સમાવેશ કરવામા આવે છે—તે દુ ખનુ બન્ધન હોય છે દુ ખની મપૂર્ણ નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીર જે જડ તત્ત્વોનું બનેલુ હોય છે તે તત્ત્વો વિનાશ પામે છે અને આત્મા હમેશને માટે વિમુક્ત થઈને સ્વતત્ર રહે, પણ સપૂર્ણ અચેત અવસ્થામા રહે છે

“સાંખ્ય” એ નામ સૌથી પહેલુ પાછલા સમયના ઉપનિષદોમા વપરાયેલુ જણાય છે, અને મહામારત્તમા એ નામ ઘણી વખત જોવામા આવે છે “સંખ્યા” ઉપરથી “સાંખ્ય” એ શબ્દ થયો છે પણ પ્રથ

એની અદર અણાવેલા પચીમ તરનો ઉપરથી એનો “ગણુના” એવો અર્થ થયો હશે કે એમા જે પદ્ધતિ રચીકારવામા આવી છે તે ઉપરથી “આનુમાનિક જ્ઞાન” એવો એનો અર્થ થયો હશે એ વિષે કંઈક શકા રહે છે

સાંખ્ય દર્શનના સરથાપક ગણાતા કપિલ મુનિ, જેના તિલ્કાન્ત ઐશ્વર્યમંતા પહેલાના કહેવાય છે અને જેને છુદ્ધની જન્મભૂમિ કપિલવસ્તુની સાથે મન્મન્ધ છે એવું ઐશ્વર્ય કથાઓમા કહેવામા આવ્યું છે, તે હટ્ટા સૈકાના મધ્ય મગય પહેલા થઈ ગયલા હતા એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે એ મુનિએ જે પોતાના સિદ્ધાન્તોને કદી અન્યના સ્વરૂપમા ચૂંચ્યા હોય તો તે અન્ય ખીલકુલ જળવાઈ રહ્યા નથી ખરેખર હિન્દુસ્તાનમા સાંખ્યદર્શનની સાથે હમેશાજ કપિલનું નામ જોડાતું રહ્યું છે તોપણ એ નામનો કોઈ માણસ ખરેખરો થઈ ગયો હતો કે કેમ તે વિષે પણ કેટલીક વાર શકા ઉઠાવવામા આવે છે સાંખ્ય દિલસુરીને માટે ખજુ અગત્યનું પ્રમાણ પચ્ચશિખ, જે ધરવીસનની શરૂઆતમા થઈ ગયા હોય એમ જણાય છે, તેનું છે. સાંખ્યદર્શનનો આજદિન સુધી સચવાઈ રહેલો જૂનામા જૂનો અન્ય ધર્મરૂઢિજનો છે અને તે ‘સાંખ્યકારિકા’ એ નામથી ઓળખાય છે ઈસ ૫૫૭ થી ૫૮૩ સુધીમા એ અન્યનો ચીનની ભાષામા તરજુમો કરવામા આવ્યો હતો એટલે એ અન્ય પાચમા સૈકા કરતા વધારે મોડો લખાયો હોય એ સંભવિત નથી, અને એ અન્યને હવે આપણે ચોથા સૈકામા મૂકી શકીએ છીએ. એ અન્ય આપ્યા હન્દમા રચાયલા ૬૯ શ્લોકનો ખનેલો છે અને તેમા ત્રણ ખીજ શ્લોક પાછળથી ઉમેરવામા આવ્યા હતા એ શ્લોકમા સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાન્તો વિષે અત્યન્ત સંક્ષેપમા અને પદ્ધતિપુર સર ચર્ચા કરાગ આવી છે સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાન્તોને ફેલાવનાર મુખ્ય પુરુષ તરીકે એ અન્યમા પચ્ચશિખનું નામ આપવામા આવ્યું છે પાછળથી એ પચ્ચશિખના મુત્રોનું સ્થાન આ અન્યને મળ્યું હોય અને તેને લીધે પચ્ચશિખનો અન્ય જળવાઈ રહ્યો ન હોય એમ જણાય છે “સાંખ્યકારિકા” ઉપર બે ઉત્તમ ટીકાઓ છે એક ગૌડપાદની અને ખીજ વાચસ્પતિમિશ્રની ગૌડપાદની ટીકા કદાચ આઠમા સૈકામા રચાયલી હશે, અને વાચસ્પતિમિશ્રની ટીકા નવમા સૈકામા લખાયલી હતી

સાખ્યા વખત સુધી ‘સાંખ્યસૂત્ર’ એ સાંખ્યદર્શનનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ ગણાતો હતો અને એ કપિલનો લખેલો છે એવું કહેવામાં આવતું હતું, પણ ધણુ નહીં એ ગ્રન્થ આશરે ઇસ ૧૪૦૦ સુધી લખાયો નહોતો એ ગ્રન્થ “સાંખ્યપ્રવચન” એ નામથી પણ ઓળખાય છે સાંખ્યના મિદાન્તો અને ઉ નિપદોના મિદાન્તો એ બેમાં કઈ ફેર નથી એવું સમજાવવાનો બ્યથ પ્રયત્ન એ ગ્રન્થના રચનાર તરફથી કરવાના આગ્ય છે થોગ અને વેદાન્તદર્શનની પણ એ ગ્રન્થકારના મગજ ઉપર જ નહીં અમર થઈ હોય એમ જણાય છે આ ગ્રન્થ ઉપર જૂનામાં જૂની ટીકા અનિરુદ્ધની છે તે આશરે ઇસ ૧૫૦૦ માં રચાયેલી છે, અને તેનું બાહ્યલક્ષીપણુ આપણને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે વિદ્વાન-ભિષ્ટની “સાંખ્યપ્રવચનમાણ્ય” એ નામની ટીકા, જે સોળમાં શતકના હિતી હિંમત લખાવી છે તે પિતારવા બે વધારે છે, પણ બાહ્યલક્ષી થોડી છે ગ્રન્થ ૧૨નું વલણુ ઈશ્વરવાદ તરફ છે, તેથી હવે આસ્તિક દર્શનોના મુખ્ય મિદાન્તોમાં ૧૨મ સત્ય સમાયલું છે એવું દર્શાવવાના પ્રયત્નમાં જુદા જુદા દર્શનોના જે ખાસ ભેદો છે તેને એણે દબાવી દીધા છે

ઇસવીપનની શરૂઆતથી તે આધુનિક સમય સુધીમાં હિન્દુસ્તાનના ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર સાંખ્ય સિદ્ધાન્તોની મજબૂત અમર થતી રહી છે, જોકે વેદાન્તની જેટલી અસર થઈ છે તેના પ્રમાણમાં એ અમર ઘણી યોડી છે એમાંના કેટલાક વિચારો—જેમકે મન્દુ, રજસ્ અને તમસ્, એ ત્રણ ગુણ વિષેનો વિચાર તે આખા મસ્કૃત સાહિત્યની સામાન્ય માત્રાકીનો વિષય થઈ પડ્યા છે પ્રખ્યાત વેદાન્તી શકરાચાર્ય(ઇસ ૮૦૦)ના વખતમાં, સાંખ્યદર્શન તરફ ઘણા માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું હતું મનુસ્મૃતિમાં જોકે મીમાંસા તથા વેદાન્તદર્શનના તેમજ લૌકિક દત્તકથાઓના ઈશ્વરવિષયક વિચારોનું મિશ્રણ થયેલું છે, તોપણ મોટે ભાગે સાંખ્ય-દર્શનના સિદ્ધાન્તોને મનુએ વગરે માન આપ્યું છે મહામારતમાં, ખામ કરીને ખારમાં પર્વમાં, સાંખ્યદર્શનના અનેક સિદ્ધાન્તો છે, ખરેખર, સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાન્તોની ઘણીખરી વિમતો આ ગ્રન્થમાં કોઈને કોઈ ઢેકાણે પણ જોવામાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. મહાભારત એજ સાંખ્યદર્શનનું જૂનામાં જૂનું મૂળ આપણને ઉપલબ્ધ થયું છે, અને પ્રથમના સાંખ્યદર્શનના ઘણાખરા સિદ્ધાન્તો એ ગ્રન્થ પરથી ઘણા સારી રીતે જણાઈ

આવે છે પુરાણોના સાંખ્યનો ધણોખરો ભાગ તો નિર્મલ્ય ગણ્ય પ્રકારનો છે પુરાણોમાંથી લગભગ અડધા સુદ્ધિની ઉત્પત્તિના સમ્મન્ધમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના કથનનેજ અનુસરે છે, અને જે પુરાણોમાં વેદાન્તની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમાં પણ સાંખ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો મજબૂત અસર જોવામાં આવે છે તોપણ એટલું ખર કે પુરાણોમાં સર્વત્ર વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોના લીધે, ખાસ કરીને ‘જગત્ત્રિવિધા છે’ એ સિદ્ધાન્તને લીધે, સાંખ્યશાસ્ત્રના ગુરુ નિચારો કઇક દૃઢાર્થ ગયા હોય તેવા જણાય છે પુરાણોના સાંખ્યનું એક ખામ લક્ષણ એ છે કે એમાં સુદ્ધિના કાર્યને માટે પુરુષ વિષે નર તરીકેના અને પ્રકૃતિ વિષે નારી તરીકેની કલ્પના કરવામાં આવી છે

બૌદ્ધ અને જૈન એ બે ધર્મની દિલસુદ્ધીનું મૂળ સાંખ્ય-દર્શન છે એવો એક મત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે.

* જૈનમ યુદ્ધ ઇસ પૂર્વે છઠ્ઠા સદીના થઈ ગયો હતો સામાન્ય લોક-વર્ગ સમગ્ર શકે તેટલા માટે એક પોતાનો ઉપદેશ પ્રાકૃત ભાષામાં આવ્યો હતો એના પુસ્તકોને “પિટક” (પેટી) અથવા નામ આપવામાં આવ્યું છે “વિનયપિટક” “સુત્તપિટક” અને “મમિચ્છમ્મપિટક” એ બૌદ્ધ ગ્રંથોના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ છે એમાંના પહેલા “પિટક”માં બૌદ્ધ સાધુ-ઓને પાળવાના નિયમો આપ્યા છે અને બીજા બેમાં બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજાવવામાં આવ્યા છે એ ધર્મમાં નીતિના નિયમો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને એ નિયમો વિષે ઘણી સૂક્ષ્મ વગતો આપવામાં આવી છે એ નિયમોના અનુસર રહેને “અહત્”નું નામ આપવામાં આવે છે યુદ્ધના મૃત્યુ પછી એના શિષ્યવર્ગમાં કેટલોક મતભેદ પડ્યો હતો, અને મહાયાન તથા હીનયાન એવી જુદી જુદી શાખાએ થઈ ગઈ હતી યુદ્ધમાં જે નીતિનું ગૌરવ હતું તે એના શિષ્યોમાંથી જરૂર જ રહ્યું તેમાં આજસુધી ગયા અને ઝીણી ઝીણી બાબતો વિષે તકરાર કરવા લાગ્યા યુદ્ધના મરણ પછી તરતજ મગધ દેશની રાજધાની (રાજગૃહ) માં ૫૦૦ બૌદ્ધ સાધુ ગઈ એક સભા મળી હતી બૌદ્ધ ધર્મની બીજી સભા કાલાસોલક રાજના વખતમાં વૈશાલીમાં મળી હતી તે પહેલી સભા પછી ૧૦૦ વર્ષ રહીને (અટલે ઇસ પૂર્વે ચોથા સદીના મળી હતી ત્રીજી સભા બીજા સો વર્ષ રહીને ત્રીજા સદીના વખતમાં (ઇસ પૂર્વે ત્રીજી સદીના) મળી હતી, તે પછીના મળી હતી, અને ચોથી સભા કનિષ્ક રાજના વખતમાં (અટલે ઇસ પૂર્વે ચોથા સદીના) મળી હતી જૈન ધર્મના પેઠે બૌદ્ધ ધર્મ જિન્દગીમાંથી રહ્યો

જીવગીમા દુષ્ણ સિવાય ખીજી રૂઠ પણ છે નહીં એ બેડે ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે સગારમા નહીને મનાગના મુખ્ય મેળવના અરી અરિધામૂલક ઇન્દ્રિય એજ રખા મગણ છે સંસારનો પરિયાગ અને પ્રાણિમાત્ર તરફ અત્યંત પ્રીતિમાય એ વડે કરીને ઇચ્છાપ્રણાશદ્વાગ માનવ જનનો મમારો જીવનના રખા માથી ઉદ્ધાર કરવા એ બેડે ધર્મના ઉદ્દેશ છે દુષ્ણવાદવાળા આ બેડે ધર્મોમા એટલુ બધુ સગપાપણ છે કે લાના વખત સુધી જૈન, અથવા જિનને માનના એનો ધર્મ, તે બ્રાહ્મ ધર્મનોજ એક પથ છે એવુ માનવામા આન્યુ હતું પણ આધુનિક ગોવખોળોને પરિણામે એવુ માલમ પડયુ છે કે બેડે નમના મન્યાતકા એજજ વખતમા થઈ ગયા હતા, અને છઠ્ઠા મૈત્રાના મધ્ય હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર-પરદેશમા બ્રાહ્મણ ધર્મના નિધિઆ અને જીવી જીવી નણા માનો લાધેલા ખાસ અવિ કારોની મ્દામે થતારા જે બાન્ડ આચારો નીકળ્યા હતા તેમા સૌરી વધારે આગળ પડતા તેઓ હતા એકે ધર્મોમા બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉત્તરતા અને નાશવત દેવતાઓને મીઠારવામા આવ્યા છે, પણ સામ્યની પેઠે આવનાથી પરમ દેવતાના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે, એ ધર્મો જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ જે દર્શન ઉપરથી ફિલસુફીના મિદ્ધાન્તો તેઓએ લીધા હતા તનાથી જીવી જીવી બાબતોમા તેઓની ભિન્નતા વધતી ગઈ આ રચનિજુ પશ્ચિમ એ આન્યુ કે સામ્યમત તાદીઓએ આ બેડે ધર્મોના કેટલાક મિદ્ધાન્તો વિરુદ્ધ મજબૂત લડત ચલાવી ખામ કરીન, આત્માનુ અસ્તિત્વજ નથી એવો બ્રાહ્મ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત, વસ્તુમાત્ર લાણુનારજ ટકો રહે છે એ સિદ્ધાન્ત, અને આત્માનો પ્રધન એવુ નામજ મોલ છે એ સિદ્ધાન્ત,* એ સર્વની તેઓ રહામે થયા પણ આ રચજ એટલુ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે કે નાવાણુ એટલે મમૂન ઉજ્જવ મમજનાનો છે કે નિર્લપ આનન્દની

નહીં એ ધર્મ નિ સરવ થઈ ગયે હતા અને બ્રાહ્મણુએ એ વમ નાબુદ કરવાને માટે ધર્મા સખત પગના લીધા હતા મનાન્તરસહિણતા એ બુદ્ધતા ઉદાર વર્મણુ ખાસ લક્ષણ હતુ એ ધર્મજ્ઞનાર હિન્દુસ્તાન સિનાવની ગીજ ખાપી પ્રજાઓના પગાય છે

* ફક્ષિત્ર ઉપરિદ્ધસ કહ ૭ કે “નિર્વાણુ” અર્થ નમ્દતા “બુઠાલુ” એવા અર્થ થાય છે, પગ તે આત્માનુ બુઠલુ નહીં, પણ રાજ, ક્ષેષ, અને માલિક્ષી ત્રણ પ્રકારના અભિર્ણુ બુઠાલું અમજનાલું છે

કિંચિત્કામચલની છે એ પ્રકારે નિર્ણય કરવાની જુદે ની-પદ્ધતિની નિર્ણયકાર, અમાના પદ્ધતિ વિચારમાં, “યોગ પ્રાપ્ત થતા જવાના અર્થમાં કિંચિત્કામચલ છે” એ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનો કષ્ટક સંકાર કરનારા આવેલો જણાય છે

આ બેઉ ધર્મોમાં આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચાઓ એ ગૌણ સ્થાન રોકે છે એ ધર્મોનું જ મહત્ત્વ છે તે એ ચર્ચાઓને લીધે નથી, પણ હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીના આસ્તિક દર્શનોમાં નીતિના નિયમો તરફ લગભગ સંપૂર્ણ બેદરકારી રાખવામાં આવી છે ત્યારે આ ધર્મોમાં એ નીતિના નિયમોને ઉકૃષ્ટ સ્થિતિએ લઈ જવામાં આવ્યા છે એમાં જ એનું ખરેખર મહત્ત્વ છે. એ બેઉ ધર્મોની સ્થિતિ જુદી જુદી લઈ-લઈ છે એ ધણુ નવાઈ જેવું છે જૈનધર્મ તે માત્ર હિન્દુસ્તાનના ઐક્ય-ધ્વાના-સરખા પણ નરીકે જ ટકો રહ્યો છે, બૌદ્ધ ધર્મ તે પોતાની જન્મ-મૃત્યુ-માર્ગી લાંબા વખત થયા જતો રહ્યો છે, પણ એ ધર્મ જન્મતા એક મહાન્ ધર્મની પદવી મેળવી છે અને ખીજ કોઈ પણ ધર્મમાં કરતાં એ ધર્મમાં માનનારાઓની મંખ્યા વધારે મોટી છે

સાંખ્ય દર્શનમાં યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે અચુક પ્રકારની મનોદશા જરૂરની છે એવો સિદ્ધાન્ત ઉમેરાઈને તેનો અન્ય વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં ખીજ કોઈ પણ આસ્તિક દર્શનના કરતા વધારે બહેલો પ્રકારો. આ અન્ય તે “યોગસૂત્ર”નો છે અને એ અન્ય યોગ ફિલસુફીના સ્થાપક પતંજલિને રચેલો છે જેમાં ખીજ દર્શનો વિરુદ્ધ અર્થ કરવામાં ન આવી હોય એવો ફિલસુફીનો સત્ત્વ-અન્ય એકલો બાજ છે એ કારણથી એ અન્ય ખીજ અન્યોના કરતા બહેલો લેખાયો હશે એવા અનુમાન ઉપર આવવાને આપણને મનજૂત કારણ મળે છે પણ યોગ દર્શનનો સરસ્થાપક અને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો વેતા પતંજલિ એ બેઉ એકજ છે એવું જો હિન્દુસ્તાનના લોકોનું માનવું છે તે ખરૂં છે એમ આપણાથી કહી શકાય એવું નથી, કારણ કે એ બેઉ અન્યકારોના વિચારમાં કેટલોક ફરક છે એવું ચોક્કસ દર્શાવવામાં આવ્યું છે ઉપર બતાવેલા કારણથી “યોગસૂત્ર” એ ઇ.સ પૂર્વે ખીજ સદીમાં રચાયેલો હોવાં જોઈએ એ અનુમાન ધણું વાસ્તવિક લાગે છે. આ અન્ય “સાંખ્યધર્મશાસ્ત્ર” એ નામથી પણ ઓળખાય છે. પાછલા સમયના

“સાંખ્યસૂત્ર”નું નામ પણ એજ છે તે ઉપરથી કપિલની શિલકૃષ્ટી સાથે એનો સમ્બન્ધ કેટલો ખોટો છે તે જણાઈ આવે છે. મહામારતમાં “સાંખ્ય” અને “યોગ” એ બેઉ દર્શન એકજ હોય એવી મતલબનું કથન કરવામાં આવ્યું છે

યોગદર્શન લોકોની રુચિને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે એટલા માટે પતંજલિએ સગુણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સિદ્ધાન્ત પણ એ દર્શનમાં દાખલ કર્યો, પણ તે એવી શિથિલ રીતે મૂક્યો કે આખા દર્શનની બ્યવસ્થાને એ સિદ્ધાન્તની સાથે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ રહેતો નથી. ખરેખર એ ગ્રન્થમાં ઈશ્વર વિષેના જે સૂત્રો છે તે ગ્રન્થના બીજા ભાગની સાથે કઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતા નથી એટલુજ નહીં પણ એ દર્શનના આધારભૂત સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ જાય છે કારણ કે સાંખ્ય દર્શનની પેઠે અહીં પણ પ્રકૃતિથી પુરુષનું જુદા પડવું (કૈવલ્ય) એજ મતુખ્યનો અન્તિમ ઉદ્દેશ જણાવવામાં આવ્યો છે, ઈશ્વરની સાથે જોડાવુ અથવા ઈશ્વરમાં લીન થઈ જવું એ નહીં, અને અહીં જીવાત્મા તે પણ “પરમાત્મા” અથવા ઈશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ નહીં, પણ “પરમાત્મા” અથવા ઈશ્વરની પેઠે જીવ પણ અનાદિ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે

યોગ વિષે અને યોગથી જે અદ્ભુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે પતંજલિના વખતમાં જે વિચારો પ્રચલિત હતા તે જ્યાં આગળ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે જ્યાં આખા દર્શનમાં ખરેખરો વિલક્ષણ છે અમુક વસ્તુ ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર કરવું એનું નામ “યોગ” કહેવાય છે ઉપવાસ આદિ વ્રતો વડે કરીને અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા ઐતિહાસિક સમયથી પણ પહેલાંની અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, અને હજી પણ જગલી પ્રજાઓમાં એવી માન્યતા સામાન્ય જોવામાં આવેછે આવી રીતના વ્રતોને માટે વેદોમાં “તપસ્” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે આ ઉપરથી, હિન્દુસ્તાનમાં માનસિક ભગૃતિ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ “યોગ” એ નામનો મનોવ્યાપાર વધારે ને વધારે ખીલતો ગયો, અને પતંજલિના પહેલા કેટલાક સૈકાઓ આગળથીજ એ વિષેનું જ્ઞાન અને અનુભવ લોકોમાં હશે એમ માનવાને આપણી પાસે આધાર છે કારણ કે આધુનિક શોધ-ખોળોને પરિણામે એવું માલમ પડ્યું છે કે યુદ્ધિવિષયક સાંખ્યદર્શન

નહીં પણ આચારવિષયક યોગદર્શન પણ યોગદર્શનના આરંભકાળની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અન્ય વસ્તુઓમાંથી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને એકાગ્રતા રાખવી એ યોગદર્શનમાં અસલથીજ ધર્મ વખણાવતું હતું પતંજલિએ માત્ર એ સિદ્ધાન્તને વધારે ખીલવ્યો, અને ચિત્તની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા સાધવાના સાધન ક્યા ક્યા છે તે વિષે એણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી એના દર્શનમાં યોગના નિયમોનું બરાબર પાલન કરવું એ ખાસ અગત્યનું ગણવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એનાથી અદ્યુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલુજ નહીં પણ મોક્ષને માટે એ અત્યંત સાધન છે એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે એના ગ્રન્થના ચાર અધ્યાય છે તેમાં ચિત્તની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા (સમાધિ), એ એકાગ્રતા મેળવવાના ઉપાય (સાધન), એનાથી જે અદ્યુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે (વિમુક્તિ), અને ઉદાર પામેલા આત્માનું દૃઢપણું (કૈવલ્ય) એ ચાર વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે આ ગ્રન્થ ઉપર જૂનામાં જૂની અને સારામાં સારી ટીકા વ્યાસની રચેલી છે, તે ઇસ્વીસનના સાતમાં સૈકાની છે

પાછલા મયમના ધણા ઉપનિષદો યોગસિદ્ધાન્તની સાથે ખરો સમ્બન્ધ ધરાવે છે. મનુસ્મૃતિના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં યોગ વિષે ધણી વિમતો આપવામાં આવી છે ખરેખર, એ ગ્રન્થમાં જે ઇશ્વરવાદ બેવામાં આવે છે તે ઉપરથી એના સાંખ્ય સિદ્ધાન્તો યોગદર્શનમાંથીજ લેવાયા હશે એ સંભવિત જણાય છે. મહામારતના ગ્રન્થમાં, ખાસ કરીને ખારમાં પર્વમાં, યોગ વિષે ધણા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. “મમ્મજીતા”માં યોગનું તત્ત્વ ધર્મ આગળ પડતું જણાય છે, એટલુજ નહીં પણ એને “યોગશાસ્ત્ર”નું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે યોગની સિદ્ધિ વિષે હજી પણ હિન્દુસ્તાનના ધણા લોકોને શ્રદ્ધા છે, અને હાલના વખતમાં પણ ધણા માણસો યોગનું આનુભવિક જ્ઞાન મેળવે છે. તોપણ સાપ્રત કાળના યોગીઓ ધર્મખર્ચ જતરમતરના ખેલ કરનારાઓ અને મહારીઓજ હોય છે

પાછલી એટલે અર્વાચીન સમયની ટીકાઓમાં ચિત્તની એકાગ્રતાના પ્રયોગોને માટે “રાજયોગ” એવું ખાસ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. બાકી પ્રયોગોને માટે સાધારણ રીતે “ક્રિયાયોગ” એ નામ વાપર-

આમા ભગવે છે એનું જે વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપને માટે પાશ્વિક મન્યોમા “હૃદયોગ” એ હૃદય વાપરવામા આવ્યો છે, અને શ્લોકો ભાગે આસને કેવી રીતે રોકવો તેના પ્રયોગો “હૃદયોગ”મા આપવામા આવ્યા છે “હૃદયોગ” અને “રાજયોગ” એ બેનો ભેદ ધણી વખત દર્શાવવામા આવ્યો છે

યોગના આઠ અગ્રમાથી આસન એ ચિત્તની એકાગ્રતા આણુ નાર અને આરોચ્યને વધારનાર હોવાથી ખાસ અગ્રતમનું ગણાય છે આસનના જુદા જુદા પ્રકારનું વર્ણન આપવામા વધારે અર્વાચીન લેખકોને વિશેષ આનન્દ મળતો હતો, અને ધણી વાર બધા મળીને ચોર્ચાસી આસન ગણાવવામા આવ્યા છે હૃદયોગમા “મુદ્રા” એ નામના બીજા આસનો પણ આપવામા આવ્યા છે સૌથી વધારે જાણીતી “મુદ્રા” તે “શ્લેષ્મી” એ નામની છે જીભને વાળીને પાછળ ગળા તરફ લઈ જવી અને ભવાની વચ્ચેના એક બિન્દુ તરફ એકાગ્રદષ્ટિ રાખવી તેનું નામ “શ્લેષ્મી” કહેવાય છે પ્રાણાયામની સાથે સાથે આવી રીતના પ્રયોગો કરવાથી સમાધિ ચઢતી હતી એ સમ્યન્ધમા એક હુરિદાસ નામના યોગીનો દાખલો તો સારી રીતે જાણીતો છે ૧૮૦૦ થી ૧૮૩૦ સુધીમા એ યોગી રાજપુતાના અને હાહોરમા આમતેમ ભટકતો હતો, અને પૈસા ખાતર પોતાના શરીરને પોતે સમાધિની સ્થિતિમા હોય ત્યારે પૃથ્વીમા દટાવા દેતો હતો. સ્કેલેવનસનની નવલકથામા સિકન્દ્રદાસ નામના હિન્દુસ્તાનના વતની તરફથી “Master of Ballantrae” ને દાટવામા આવ્યાની જે વાત આવે છે તે નિઃસંશય આ યોગીના વૃત્તાન્ત ઉપરથીજ લેવાયલી છે

સાંખ્ય અને યોગ એ બે દર્શનો વધારે પ્રાચીન હતા અને તેઓનો પરસ્પરનો સમ્યન્ધ ધણો ગાઢો હતો તેનો પછી આશ્ચર્યસ્વી સનની શરૂઆતમા બે દર્શનો નીકળ્યા તે આ બેથી તદ્દન જુદીજ ભતતના હતા છ આસ્તિક દર્શનોમા પણ પ્રથમથીજ ઈશ્વરવાદ જેમા સ્વીકારવામા આવ્યો હોય એવા દર્શનો આ બેજ હતા. તેમાંનું એક વેદો અને ધર્મશાસ્ત્રો ઉપરથી સ્વાયલુ છે એટલે તેમા વેદધર્મના કર્મ-કાંડની ચર્ચા કરવામા આવી છે, અને બીજામા ઉપનિષદોના મુખ્ય અદૈતવાદી સિદ્ધાન્તોની પદ્ધતિપુરસ્કાર ચર્ચા કરવામા આવી છે “પૂર્વ-

મીમાંસાને “કર્મમીમાંસા” એ નામ મળ્યું કેમ કે આશ્રય આપે છે, પણ સાધારણ રીતે એ એકલા “મીમાંસા” એ નામથી જ ઓળખાય છે. વેદાન્તદર્શનની સાથે એનો ગાઢ સમ્બન્ધ છે તેને લીધે જ એને પૂર્વદર્શનોમાંના એક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે. એ દર્શનના સિદ્ધાન્તો “કર્મમીમાંસાસૂત્ર”માં આપવામાં આવ્યા છે, અને તેનો રચનાર જૈમિનિ છે. ધર્મવિધિઓ વિષે અને એ વિધિઓ કરવાથી શા શા લાભ થાય છે તે વિષે એ દર્શનમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વેદ કાંઈનો રચોક્ષો નથી અને અનાદિ છે એવું કહીને ‘શબ્દ નિલ છે’ અને તેથી શબ્દને અર્થની સાથે જ સમ્બન્ધ છે તે સંકેતિક નથી, પણ શબ્દના અતર્જત સ્વભાવનું જ પરિણામ છે, એ સિદ્ધાન્તો ઉપર એ દર્શનમાં ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વચિન્તનની દૃષ્ટિએ જોતાં એ દર્શનમાં કઈ ખાસ રસ પડે એવું ન હોવાથી યુરોપના વિદ્વાનોનું એ દર્શન તરફ હજી સુધી બહુ લક્ષ ગયું નથી.

“મીમાંસાસૂત્ર” ઉપરનું જે જૂનામાં જૂનું ભાષ્ય અત્યારે અસ્તિત્વમાં છે તે શામર સ્વામીનું છે. એ ભાષ્ય ઉપર આશરે ઇસ. ૭૦૦માં મીમાંસાસામ્રાજના પ્રખ્યાત વિદ્વાન કુમારિલ એમણે વાર્તિક લખ્યું તે “તન્ત્રવાર્તિક” એ નામથી ઓળખાય છે. પહેલા અધ્યાયના બીજા પાદથી એ ગ્રન્થનો આરંભ થાય છે. એજ કુમારિલે “ત્ત્વોક્તિ-વાર્તિક” પણ લખ્યું છે, તેમાં પતંજલિના પહેલા પાદની ઉપરના ‘શામર સ્વામી’ના ભાષ્યને પદ્યમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. “મીમાંસાસૂત્ર” ઉપર પાછળથી જે ભાષ્યો લખાયા તેમાં માધવનું “જૈમિનીયન્યાયમીલા-ચિંત્તર” (ચૌદમા ક્રમનું) એ સૌથી વધારે અગત્યનું છે.

આ દર્શન ક્ષેત્રમાં “ઉત્તરમીમાંસા દર્શન” એ ધણું વધારે લક્ષ આપવા જેવું છે. કારણ કે તેમાં ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તો સુખ્યવસ્થિત રીતે આપવામાં આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના હાલના પડિતોના આધ્યાત્મિક વિચારો પણ એ દર્શનમાં પ્રકટ કરાયેલા જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદ્ એ “વેદનો અન્ત (છેવટનો ભાગ)” હોવાથી એને “વેદાન્ત” એ નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. એક સર ધ્યુસનના શબ્દોમાં કહીએ તો ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાન્તો અને “ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ” એ બેની વચ્ચે જેવી રીતનો સમ્બન્ધ છે તેવી રીતનો સમ્બન્ધ

આ ઉત્તરમીમાંસાદર્શન અને પ્રાચીન ઉપનિષદો એ એની વચ્ચે છે. એનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનો છે, અને તે “તત્ત્વ-મસિ” એ પ્રખ્યાત સૂત્રના રૂપમાં ધણી વખતે મૂકવામાં આવે છે. આ કારણથી એ મીમાંસાને “બ્રહ્મમીમાંસા” અથવા “શારીરકમીમાંસા” એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. અનાદિ અને અનન્ત બ્રહ્મના વિભાગ પડી શકતા નથી તેમજ એનો પરિણામ પણ થતો નથી તેથી જીવ એ બ્રહ્મનો એક અંશ અથવા બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું તત્ત્વ હોઈ શકે નહીં એવું એ દર્શનમાં કહેવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છે નહીં એ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી વેદાન્તને “મદ્વૈતવાદ” એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. વ્યવહારમાં વસ્તુઓનું જે વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે અને વેદમાં આત્માઓની અનેકતા વિષે જે કથન કરવામાં આવ્યા છે તેના સમ્બન્ધમાં એવો ખુલાસો આપવામાં આવે છે કે એ સધળા સ્વપ્નના દેખાવો છે, અને જ્યાં સુધી માણસ જાગૃત અવસ્થામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધીજ એ દેખાવો સાચા હોય છે.

એવા ખોટા અનુભવોનું મૂળ કારણ “અવિદ્યા” છે. ખીન્ન દર્શનોની પેઠે આ દર્શનમાં પણ “અવિદ્યા”નું અસ્તિત્વ એમનું એમ માની લેવામાં આવ્યું છે, પણ એના સમ્બન્ધમાં કોઈ પણ રીતનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો નથી. આ વ્યાવહારિક સૃષ્ટિ તે “માયા” માત્ર છે એ આત્માથી સમજી શકાતું નથી તેનું કારણ “અવિદ્યા” છે. આ પ્રમાણે વેદાન્તીની દૃષ્ટિએ વિશ્વ તે એક મૃગતુષ્ણિકાના જેવું છે જેવી રીતે તુષાકુલ થયેલું હરણ મૃગતુષ્ણિકામાં પાછીનું દર્શન કરે છે તેવી રીતે આત્મા પણ તુષ્ણાને લીધે વિશ્વનું દર્શન કરે છે. યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા અધકાર ખરી જાય છે અને જાણે જાણી પેઠે સધળા માયાવી રચના અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તે વખતે જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે કશું પણ અન્તર રહેતો નથી અને મોક્ષનો જે પરમ પુરુષાર્થ તેની સિદ્ધિ થાય છે.

યથાર્થ જ્ઞાન ખચીત દુનિયાના વ્યવહારથી મળી શકતું નથી પણ વેદોના જ્ઞાનકાંડમાં એટલે ઉપનિષદો વડે એ જ્ઞાન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. રજનુના ઉપર સર્પનો અધ્યારોપ કરવામાં આવ્યો હોય તે જેવી રીતે નષ્ટ થાય છે તેવી રીતે યથાર્થ જ્ઞાન વડે કરીને બાહ્ય દેખાવોના વૈવિધ્યની બ્રમણા પણ નષ્ટ થાય છે. પણ વેદાન્તમાં બે પ્રકારની વિદ્યા મણાવવામાં આવી છે “પરા” અને “અપરા” એમાંથી “પરા વિદ્યા”

એ નિર્ગુણ બ્રહ્મ (નાન્યતરભૂતિ) તેના વિષેની છે અને “અપરા વિદ્યા” તે સગુણ બ્રહ્મ (નર ભૂતિ), જે જન્મતેના આત્મા છે અને જે સૃષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર અને મોક્ષ આપનાર ઈશ્વર છે, તેના વિષેની છે. એકની એકજ વસ્તુને રૂપવાળી અને રૂપ વગરની, ગુણવાળી અને ગુણ વગરની કહેવાથી જે વિરોધ આવે છે તેનો ખુલાસો એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે સગુણ બ્રહ્મ કઈ સત્ય નથી, પણ એકજ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું અજ્ઞાનજનિત માયાવી સ્વરૂપ છે.

વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો બ્રાહ્મરાયણના “બ્રહ્મસૂત્ર”માં આપવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રન્થનો અર્થ એમનો એમ સમજી શકાય એવો નથી તેથી શકરાચાર્ય નામના પ્રખ્યાત વેદાન્તી દિલ્લસુદ, જેણે બ્રાહ્મણ-ધર્મના સમુદરજીકાર્મમાં ધણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, તેણે પોતાના “માધ્ય”માં એનો અર્થ સમજાવ્યો છે એ દિલ્લસુદ ઇ.સ. ૭૮૮માં જન્મ્યો હતો, ૮૨૦માં એ સાધુ થઈ ગયો હતો અને ધણું કરીને એ મોટી વય સુધી જીવ્યો હતો * એણે જે અર્થ ક્યાં છે તેજ સઘળી અગત્યની બાબતોમાં “બ્રહ્મસૂત્ર”ના ખરા અર્થ હોય એ દરેક રીતે સબવિત જણાવ્યું છે તોપણ “માયાબાદ”ને વધારે સંપૂર્ણ અને મજબૂત કર્યાનું માન તો એનેજ ધટે છે. સદાનન્દ યોગીન્દ્રનો “વેદાન્ત-સાર” નામનો ગ્રન્થ છે તેમાં શકરના સમજાવેલા વેદાન્તસિદ્ધાન્તોના સાર સંક્ષેપમાં ધણી સારી રીતે આપવામાં આવ્યો છે એ ગ્રન્થકારના વિચારો ધણી બાબતમાં શકરથી જુદા પડે છે, અને એવું જ્યાં થાય છે ત્યાં આગળ ગ્રન્થકારના મગજ ઉપર સાંખ્યદર્શનની મજબૂત અસર થઈ હોય એવું માલમ પડે છે.

શકર પછી “બ્રહ્મસૂત્ર” ઉપર જે બીજા ધણા ભાષ્યો લખાયા છે તેમાં બારમાં સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં થઈ ગયેલા રામાનુજનું ભાષ્ય સૌથી અગત્યનું છે. આ લેખકે પોતાના ભાષ્યમાં પાંચરાત્ર અથવા છાગવત નામના એક જૂના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો ખ્રિસ્તી વિચારને મળતા આવે છે અને તે મગલગ્રીતા અને માગલતપુરાણમાં તેમજ એ સંપ્રદાયના ખાસ ગ્રન્થોમાં સમજાવ-

* શ્રી કૃષ્ણાર્ચના જન્મની તારીખ વિષે હજી ધણો મતભેદ છે ન્દાનપણથીજ એણે સંન્યાસ લીધો હતો અને એવું જીવન જહુ દૂકે હવે એક સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે

વાર્મા આવ્યા છે રામાનુજે આપ્યા છે તે પ્રમાણેના જાણવત ધર્મેના સિદ્ધાન્તોમાં અને જેના ઉપર એણે બાળ્ય લખ્યું છે તે “**સંયમસૂત્ર**”ના વિચારોમાં ઘણો ભેદ જણાય છે કારણ કે એના કહેવા પ્રમાણે જીવ અને જ્ઞાત એ એ એક નથી, અને જીવને જે બંધન રહે છે તે અજ્ઞાન-ને લીધે નહીં, પણ અભિજ્ઞાને લીધે રહે છે જ્ઞાન નહીં પણ ભક્તિ એજ મુક્તિ પામવા અથવા ઈશ્વરની સાથે એક થવાનો ખરો ઉપાય છે

છેલ્લા એ આદિત્યક દર્શનો, વૈશેષિક અને ન્યાય, એકબીજાની સાથે ગાઢા સમ્બન્ધ ધરાવે છે, કારણ કે પદાર્થોનો વિભાગ અને જગત-ની ઉત્પત્તિ અણુઓમાંથી થઈ છે એ સિદ્ધાન્ત મેળિમાં સાધારણ છે. એ એમાં વૈશેષિક દર્શન ધણું વધારે પ્રાચીન છે, અને “**સંયમસૂત્ર**”માં પણ એ દર્શન વિરુદ્ધની ટીકા કરવામાં આવી છે ત્યાં આગળ એ દર્શન વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે એના તરફ બહુ લક્ષ આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે એમાં માનનારા કોઈ છે નહીં પાછલા સમયમાં ખચીત એ પ્રમાણે નહોતું, કારણ કે તે વખતે એ દર્શન ધણું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું અણુવાદમાં “**વિશેષ**” એ પદાર્થ ઉપર ઘણો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેના ઉપરથી એ દર્શનનું “**વૈશેષિક**” એવું નામ પડ્યું છે એ દર્શનના રચનાર માટે “**કળાદ**” “**કળમુજ્**” અથવા “**કળમહા**” (કણ ખાનારો) એવી સંજ્ઞા પણ વાપરવામાં આવે છે

એ દર્શનની ખાસ ખુબી એ છે કે એમાં પદાર્થોના ચોક્કસ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે અને તેમાં સ્પષ્ટતા વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે પ્રથમ જે છ પદાર્થો ગણાવવામાં આવતા હતા તે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાય એ પ્રમાણે હતા એ છએના ખાસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે અને તેના પેદાવિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. **સમવાય** અથવા નિત્ય સમ્બન્ધ, અને **સંયમ** એ એનો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે, અને દ્રવ્ય અને ગુણોનો, અંશ અને અશીનો, સામાન્ય અને વિશેષનો, ગતિ અને ગતિમાન વસ્તુનો સમ્બન્ધ તે **સમવાય** એવી રીતે **સમવાય**નું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે પાછળથી એક માત્રો અમાલ એ નામનો પદાર્થ ઉમેરવામાં આવ્યો છે તેનાથી સૂક્ષ્મ ભેદો રચવાની સગવડ થવાથી હિન્દુસ્તાનના ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર તેની મજબૂત અસર થઈ છે આ પદાર્થના પાછા

પ્રાગભાવ, પ્રધ્વસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ (જેમકે, ઘટ અને પટ), અને અત્યન્તાભાવ (જેમકે, હૃદયમાં અગ્નિ) એ પ્રમાણેના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે

આ પદાર્થોના સમ્યન્ધમા વ્યાપક સિદ્ધાન્તો ઉપર આવડુ એ વૈશેષિક દર્શનનો હેતુ હતો. આ કારણથી “કૃષ્ણ” એ પદાર્થના સમ્યન્ધમા આણુઓમાંથી જન્મતલી ઉત્પત્તિ થયાનો સિદ્ધાન્ત ઉદ્ભવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે “ગુણ” એ પદાર્થના સમ્યન્ધમા માનસશાસ્ત્રની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે તે ધ્યાન ખેંચે એવી છે અને તે સાંખ્યદર્શનની સાથે મળતાપણુ ધરાવે છે. આ સ્થળે આત્માને અનાદિ, અનન્ત, સર્વવ્યાપક અને દિક્કાલ આદિથી અનવચ્છિન્ન ગણવામાં આવ્યો છે. આત્માની સાથે મનને ધણો ગાદો સમ્યન્ધ છે, અને એ મન વડે ટરીને બાહ્ય પદાર્થોનું નહીં પણ એ આત્માના પોતાના ગુણો પણ આત્માથી જાણી શકાય છે. આત્મા વિશુ છે પણ મન અણુ છે, એટલે એક ક્ષણે અચુક એકજ પદાર્થનું એનાથી પ્રહણુ થઈ શકે છે. આ કારણથીજ આત્માને એકી વખતે અનેક વસ્તુઓનું જ્ઞાન થતું નથી.

ન્યાયદર્શનમાં કૃષ્ણાદના દર્શનનોજ વિકાસ થયેલો છે અને એ કૃષ્ણાદના દર્શનનુંજ પરિપૂરક છે. અધ્યાત્મવિદ્યા અને માનસશાસ્ત્રના વિષયમાં એ બેઉ દર્શનની વચ્ચે ડઘ પણુ ભેદ નથી. સિદ્ધાન્ત વિષે એમાં ઘણી વિસ્તારપૂર્વક અને સચોટ સમજૂતી આપવામાં આવી છે એજ એનું ખાસ લક્ષણ છે. આ કારણે લીધે હિન્દુસ્તાનમાં આજ દિન સુધી ન્યાયદર્શન એ સઘળી દ્વિલસુધીના અધ્યયનને માટે મૂળ પાયા તરીકે ગણાય છે. યથાર્થ જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ એ ચાર સાધન વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવા ઉપરાંત ન્યાય અને હેતુશાસ્ત્ર વિષે એમાં સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હિન્દુસ્તાનના લોકોએ સ્વતંત્ર રીતે આ સ્થળે ન્યાયની સમજૂતી આપી જણાય છે એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે પણ એટલું યાદ ગમવું જરૂરનું છે કે ઍરિસ્ટોટલ થઈ ગયા પછી પણ લાખો વખત સુધી હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ જાતનું મુખ્યવસ્થિત ચર્ચાપદ્ધતિનું સ્વરૂપ (“સિદ્ધાન્તજમ”ના જેવું) હિન્દુસ્તાનમાં જોવામાં આવતું નથી, અને ઝીસના ખગોળશાસ્ત્ર ઉપરથી હિન્દુસ્તાને પોતાનું ખગોળશાસ્ત્ર લીધું એવું તો હવે પુરવાર થઈ ચૂક્યું.

છે, ત્યારે ખગોળશાસ્ત્રની પેઠે આ (સિદ્ધાન્તિક્રમ) પણ તેઓએ શ્રીસની પાસેથી લીધું એમ કેમ ન હોય એ એક પ્રશ્ન છે. મોતમતુ “ન્યાયસૂત્ર” એ આ દર્શનનો પ્રમાણગ્રન્થ છે એ અન્યના પહેલાજ સૂત્રમાં સૌજ પદાર્થો ગણાવવામાં આવ્યા છે અને એ પદાર્થો વિષેના ચાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતા મોક્ષ મળે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી આ સ્થળે લૌગિકને કેટલું નહત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે જણાઈ આવે છે.

“વૈશેષિકસૂત્ર” અને “ન્યાયસૂત્ર” એ બેમાંથી એકેમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવ્યું નહોતું, અને જોકે એ બે દર્શનોમાં પાછળથી ઈશ્વરવાદ દાખલ થયો હતો. તોપણ જડ પ્રકૃતિના રચનાર તરીકે ઈશ્વરને તેઓએ કદી સ્વીકાર્યો નથી. તેઓના ઈશ્વર વિષેના વિચાર સૌથી પહેલા ઉદયનાચાર્યની “કુસુમાંજલિ”, જે દશમાં સૈકામાં લખાઈ હતી, તેમાં અને જે અન્યોમાં બેઉ દર્શનોની સાથે સાથે ચર્ચા કરવામાં આવી હોય તેમાં સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરામલા જોવામાં આવે છે. એ અન્યોમાં ઈશ્વર અને ખીજા સનાતન જીવાત્માઓની વચ્ચે બેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે પુનર્જન્મની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા ગુણો ઈશ્વરમાં નથી અને વિશ્વના નિયામક થવાને માટે જરૂરનું સામર્થ્ય અને જ્ઞાન એનામાં છે.

સાખ્ય, યોગ, અને વેદાન્ત એ સર્વ સિદ્ધાન્તોનો સાર ખેંચી કાઢીને તેનું એકીકરણ કરવાની જે પ્રયત્ન ચાલી હતી તેને પરિણામે લખાયેલા જૂનામાં જૂનો સાહિત્યગ્રન્થ “શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્” એ નામનો છે. એનાથી વધારે પ્રખ્યાત ગ્રન્થ “મગ્ગચૂરીતા”નો છે, તેમાં કૃષ્ણ તરીકે અવતાર પામેલા પરમાત્મા અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે એ ઉપદેશનું તાત્પર્ય એ છે કે માણસ ગમે તે વર્ણનો હોય પણ તેનો મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મ એ છે કે પોતાનું જે કર્તવ્ય હોય તે તેણે ઉત્સાહથી કરવું. આ સિદ્ધાન્ત મૂકવામાં બાધાનું જે સૌન્દર્ય અને સામર્થ્ય ભગવદ્ગીતામાં જોવામાં આવે છે તે હિન્દુસ્તાનના ખીજા કોઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થ કરતાં બિલકે એવું નથી.

આસ્તિક વૈદ્યનો અને બે બ્રાહ્મણધર્મના વિરોધી દર્શનોની સાથે સાથે “લોકાયત્”નું દર્શન પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું, તે એ દર્શનના મૂળ પ્રતિપાદકના નામ ઉપરથી ચાર્વાકનું દર્શન પણ કહેવાય.

છે. એ દર્શન ધર્મનું નાસ્તિક મણાતું હતું, કારણ કે વેદોત્તું પ્રમાણ અને આલ્મયુધર્મના વિધિઓનો એમાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ પુનર્જન્મ અને મોક્ષના સિદ્ધાન્ત, જે સધળા દર્શનોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, તેનો પણ એ દર્શનમાં અસ્વીકાર કરાયો છે. જુદાના સમય પહેલાં પણ જડવાદના ચિહ્નો તો હિન્દુસ્તાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને હાલના સમયમાં પણ એ જડવાદમાં દ્રવી રીતે માનનારા ધણા હોય છે. તેપણ બૃહસ્પતિ, જે દત્તકથા પ્રમાણે આ દર્શનના મૂળ પ્રતિષ્ઠાક કહેવાય છે, તેના નટ થયલા સૂત્રો સિવાય એ દર્શનનો ખીજો કોઈ પણ ગ્રંથ કદી અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી એ દર્શન વિષે આપણે જે જ્ઞાન ધરાવીએ છિયે તે કંઈક અંશે ખીજા દર્શનોમાં કરવામાં આવેલી ચર્ચાઓ ઉપરથી, પણ ખાસ કરીને ચૌદમાં શતકના પ્રખ્યાત વેદાન્તી મધ્વવાચાર્ય, જે સાયણના માર્ગ હતા, તેના રચેલા “સર્વદર્શનમગ્રહ” ઉપરથી આપણને પ્રાપ્ત થયેલું છે. આર્વાક મતની અત્યંત નાસ્તિકતા એટલા ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પ્રત્યક્ષ મિથ્યા ખીજા દર્શનોમાં સ્વીકારવામાં આવેલા મધ્વનાં પ્રમાણોનો એ દર્શનમાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકૃતિનેજ તેઓ મત્ત તરીકે સ્વીકારતા હતા. ચૈતન્યગુણાન્વિત શરીર એજ આત્મા છે એવું તેઓ માનતા હતા જેવી રીતે અમુક ઓપધિઓનું મિશ્રણ થવાથી માદકતાનો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે તેની રીતે અમુક તત્ત્વોનું મિશ્રણ થવાથી શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ તેઓનું કહેવું હતું. આ કારણથી, શરીરનો બ્યારે વિનાશ થાય છે ત્યારે આત્મા નો પણ વિનાશ થાય છે એવો તેઓનો મત હશે જડ અને ચેતન સધળી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ પુનર્જન્મના નિયમને આધીન છે એમ માનવું જીવભરેલું છે. વસ્તુઓનું ખરૂં સ્વરૂપ એજ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિનું ગરણ છે. ધન્વિયોથી અતીત વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ તેઓ સ્વીકારતા નથી, અને એવી વસ્તુઓમાં જેઓ માને છે તેઓની મસ્કરી કરવાનું મન થયા વગર તેઓને રહેતું નથી તેઓ કહે છે કે દેશનો રાજા, જેનું અસ્તિત્વ આખા જમતના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, તેજ આપણો મહાટામાં મહોટો દેવતા છે, મંસારના કારણેને લીધે જે સંસારના દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે તેજ નરક છે, અને શરીરનો વિનાશ થવો એનુંજ નામ મોક્ષ છે. એ દર્શનનો ગ્રંથ દેવતાઓના આચાર્ય બૃહસ્પતિનો રચેલો છે એમ કહેવામાં પણ કંઈક મસ્કરીનું તત્ત્વ સમાયલ હોય એમ

જણાય છે બ્રાહ્મણના ધર્મ ઉપર એ દર્શનમા મખત આક્ષેપો કરવામા આવ્યા છે ચાર્વાકમતવાળાઓ કહે છે કે વેદો એ માત્ર લુપ્તમા માણસોના અસંખ્ય પ્રભાવ છે અને તે અસત્ય, પૂર્વાપરવિરોધ, અને પુનરુક્તિ એ ત્રણ દોષોથી ફષિત થયલા છે, વેદના આચાર્યો દલી છે, અને તેઓના મિદ્ધાન્તો પરમ્પરવિરોધી છે, અને જુદા જુદા ધર્મવિધિઓ એ બ્રાહ્મણોને જીવનના માધન તરીકેજ ઉપયોગી છે તેઓ પ્રછે છે કે “યશ્મા જે પશુનુ બલિદાન કરવામા આવે તેને જે ઝવેં મળતુ હોય તો યશ કરનારો માણસ પોતાના આપનુજ બલિદાન શામાટે નહીં કરતો હોય ?”

નીતિની બાબતમા જોઈએ તો “મજાહ મેળવવી” એજ એ દર્શનનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ મેળવવુ એજ પરમ પુરુષાર્થ છે અને સુખનો યોગ્ય ઉપભોગ થાય તેનો ઉપાય એજ છે કે જેવી રીતે મત્સ્ય મેળવવા ઇચ્છનાર માણસ મત્સ્યની સાથેના ભીંગડા અને હાડકા તરફ દુર્લક્ષ રાખેછે તેવી રીતે સુખ મેળવવા ઇચ્છનાર માણસે સુખની સાથે જે દુઃખ રહ્યું હોય તેના તરફ દુર્લક્ષ રાખવુ

યાવજ્જીવેત્ સુખજીવેદ્દુષ્ટા કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્ ।

મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુત્ ॥

“જ્યા સુધી જીવો છો ત્યાં સુધી સુખમા ગહેવુ, માથે દેવુ ધઈ જાય તોપણ ધી પીવુ, કારણ કે આ દેહ એક વખતે બળીને ભસ્મ થઈ જાયો ખી તે પાછો ક્યાંથી આવવાનો હતો ?”

સર્વદર્શનસંગ્રહના શ્રેષ્ઠ બધા મળીને સોળ દર્શનોના વર્ણન આપ્યા છે અને દરેક દર્શન વખતે તે દર્શનનાજ અતાવલખી થઈને તે તે દર્શન વિષે ધણી આશ્ચર્યકારક રીતે એણે સમજાવ્યાર્થ કરી છે જે છ દર્શનો વિષે ઉપર કઈ કહેવામા આવ્યુ નથી તે બ્રાહ્મ અત્માના જે અને વળી તે કેવળ ક્વિલસુદીને યગતા નથી. એમાના પાંચ અમુક અમુક પથને લગતા છે એક વૈષ્ણવ પથનુ છે, અને ચાર શૈવ સંપ્રદાયના છે, અને એ સઘળા દર્શનોને સાખ્ય અને વદાન્તના મિદ્ધાન્તોની મળખૂત અમર લાગી છે છટ્ટુ પાણિનિનુ દર્શન તેને આધવે ક્વિલ સુદીના બેસુ મડ્યુ છે તેનુ કાગળુ એટલુજ છે કે હિન્દુસ્તાનના વૈયાકરણોએ શબ્દના નિત્યત્વ વિષેનો મીમામાદર્શનનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો અને સ્કોટ અથવા દરેક શબ્દની સાથે અર્થગ્રહણને અર્થે આવશ્યક એવુ જે અદશ્ય અને અવિનાશી તત્ત્વ રહ્યું હોય છે તે વિષેના યોગસિદ્ધાન્તનુ તેઓએ વિશેષ સમર્થન કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૬

—X—X—X—

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ

ધર્મશાસ્ત્રના અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંસ્કૃતમાં લખાયેલા અનેક ગ્રંથો છે અને તેમાંના ઘણા અગત્યના પણ છે, છતાં સ્થળસંકોચને લીધે એ ગ્રંથોનો અત્યંત સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપવાનું પણ અત્ર બની શકતું નથી. તોપણ હિન્દુસ્તાનનો મુધારો જેમાં પ્રતિબિંબિત થયો છે તે સંસ્કૃત સાહિત્યનો આ ઇતિહાસ પૂરો કરતા પહેલાં પશ્ચિમની પ્રજાઓની એ સાહિત્ય ઉપર શી અસર થઈ છે અને એ સાહિત્યની પશ્ચિમની પ્રજાઓ ઉપર શી અસર થઈ છે તેનો જ્ઞાતાન્ત ઘણો દૃઢાણુમાં પણ આપ્યા વગર ચાલશે નહીં આ ઘણા રસ પડે એવા વિષયનું યોગ્ય વિવેચન તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ વડેજ થઈ શકે

હિન્દુસ્તાનના લોકો અને પશ્ચિમના લોકો એકબીજાના સમ્બન્ધમાં આવ્યાના જૂનામાં જૂનાં ચિહ્નો હિન્દુસ્તાનની લેખનકળાના ઇતિહાસમાંથી આપણને મળી આવે છે એ લેખનકળા ઘણું કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયમાં સેમેટિક પ્રજા તરફથી પ્રાપ્ત થઈ હતી એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

ઐતિહાસિક સમયની શરૂઆત થતા પહેલાં સંસ્કૃત લોકો હિન્દુસ્તાન ઉપર જીત મેળવી હતી, પણ પાછળથી તેઓ બાતે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ પરદેશી રાજાઓના તાબામાં ગયા હતા. આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦થી ૩૩૧ સુધીના વાયવ્ય દિશાનો છેડાનો ભાગ આર્ધિમિનિઃ વંશના અમલ દરમ્યાન ઇરાનીઓના તાબામાં ગયો હતો. પહેલાં સદાશરે ગંધાર અને અન્યક એ હિન્દુસ્તાનની પ્રજાઓ પાસેથી ખડકી મેવા ખાંડી હતી. એલિસન અને પર્સિયોલિસના જૂના ઇરાની લેખો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એની પછીના રાજા ડારિયસ હિસ્ટ્રિયસે ગંધારના લોકો ઉપરજ નહોં, પણ સિન્ધુ નદી આમળ રહેનારી બીજી પ્રજા ઉપર પણ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. હિરોડોટસ પણ કહે છે કે એ રાજાએ જિતાર હિન્દુસ્તાનના લોકોને તાબે કર્યા હતા એજ ડારિયસ

ના હકમથી રુદ્રાધર્મ નામનો ગ્રીક હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરી આવ્યો હતો અને ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦ મા વસાણમાં બેસીને સિન્ધુ નદીમાં ડૂબી હતો એમ કહેવાય છે. એણે જે હકીકત જણાવી હતી તેના ઉપરથી આધાર રાખીને હિરોડોટસ અને બીજા અનેક ગ્રીક લેખકોએ હિન્દુસ્તાનનો વૃત્તાન્ત આપ્યો હતો. ઇ.સ. પૂર્વે ૪૮૦માં ગ્રીસની રહામે ઍરિસિસ જે ઘરકર લઈ ગયો હતો તેમાં ગદાગ અને હિન્દુસ્તાનની ડુંકડીઓ હતી, તેના વસ્ત્રઆદિ વિષેનું વર્ણન હિરોડોટસે આપ્યું છે એ ઇતિહાસકારે એવું પણ કહ્યું છે કે આખા ઇરાનના રાજ્યમાં સૌથી વધારે ભારે ખડકી હિન્દુસ્તાનના છત્રપતિ તરફથી આપવામાં આવતી, અને એ ખડકીને માટે જે સુવર્ણ જોઈએ તે પૂર્વ તરફના એક અરણ્યમાંથી લાવવામાં આવતું એ સુવર્ણને શિયાળવાના કરતા વધારે મોટી કીડીઓ જમીનમાંથી ખોદી કાઢતી.

ઇ.સ. પૂર્વે એકાદ સૈકાની શરૂઆતમાં ટેશિયસ નામનો ગ્રીક વૈદ્ય, જે બીજા આર્ટેક્ઝિસના દરબારમાં રહેતો હતો, તેણે ઇરાનીઓની પાસેથી હિન્દુસ્તાન વિષે ઘણી હકીકત જાણી હતી, અને એ જાતે પણ હિન્દુસ્તાનના કેટલાક યુદ્ધમાં મનુષ્યોના પરિચયમાં આવ્યો હતો. પણ ઇ.સ. પૂર્વે ૩૮૮માં જે હિન્દુસ્તાનમાંથી પાછો ફર્યો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનનો જે વૃત્તાન્ત એણે લખ્યો તેમાંથી આપણને અમત્યની હકીકતો બહુ મળી આવતી નથી, કારણ કે એ વૃત્તાન્ત બહુ કાળજીથી સાચા રાખવામાં આવ્યો નથી અને સત્યનાને માટે એના દેશજન્યોમાં એ લેખકની પ્રતિષ્ઠા બહુ સારી ગણાતી નહોતી.

મદાન સિકદર બાદશાહે ઇરાનના રાજ્યનો નાશ કર્યો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાન ઉપર જે ફરીથી ચઢાઈ કરવામાં આવી તે વખતે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સૌથી પડેલી ચોક્કસ તારીખ આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૭માં ૧૨૦,૦૦૦ પામદળ અને ૩૦,૦૦૦ ઘોડે-સ્વાર સાથે સિકદરે હિન્દુ કુશનો પર્વત ઝોળાયો હતો. કાબુલ અને સિન્ધુ નદીના સંગમ આગળ આવેલું પુષ્કલવતી (ગ્રી. પ્યુકલોતિસ) નું નગર કમળમાં લીધા પછી અને કાબુલ નદીની ઉત્તર તરફના અશ્વક લોકો (ગ્રી. અસ્સકનોઈ, અસ્પેસિયોઈ, હ્યુપેસિયોઈ) ને અને દક્ષિણ તરફના ગદાર લોકોને તાબે કર્યા પછી ૩૨૨ની શરૂઆતમાં સિન્ધુ

નદીની પેલી તરફ એ ગયો સિન્ધુ અને જોલમની વચ્ચે, તક્ષશિલા (મી. દેક્સિલિસ) આગળ, પહેલી વખતે જાહચોગીઓ, જેને તેઓ "હિન્દુસ્તાનના ફિલસૂફો" એ નામ આપે છે, તે તેઓના જોવામાં આવ્યા, અને તેઓના ચોમ જોઈને અને તેઓના વિચિત્ર સિદ્ધાન્તો સાબળાને તેઓને ઘણી નવાઈ લાગી

જોલમ અને ચિનાબની વચ્ચે પૌરવ અથવા પૌર લોકોનું રાજ્ય આવેલું હતું, તેના રાજાને માટે ઘીક લોકોએ "પૌર" એ પ્રજાના નામ ઉપરથી "પૌરસ" એ ગૃહ વાપર્યો છે તે રાજા ૫૦,૦૦૦ પાવદળ, ૪૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૨૦૦ હાથોઓ, અને ૪૦૦ રથ લઈને સિકંદરને આગળ વધતો અટકાવવાને માટે તેની રહામે ગયો હતો પછી જોલમ નદીના કિનારા ઉપર ભારે લડાઈ થઈ તેમાં કેટલીક કુશીલતા વેદ્યા પછી સિકંદરે પોતાના મ્હોટા લશ્કરને લીધે અને ઉંચી પ્રતિભાને લીધે આખરે વિજય મેળવ્યો પૂર્વ દિશામાં જત પર જત મેળવતો એ સતલુજ (મી. ઝદ્દિસ) નદી સુધી આગળ વધ્યો પછી, એના ઍસિડોનિયન લોકોએ પ્રાંતિયોઇ લોકોના (સં. પ્રાચ્ય) રાજાના પ્રતાપની હકીમતો સાબળી હતી તેથી તેઓએજ આગળ વધવાની ના કહી, એટલે આ સ્થળથી વધારે આગળ ગંગા નદી તરફ જવાનું એનાથી ખની શક્યું નહીં આ કારણથી પંજાબ અને સિન્ધના નવાબોની નીમ-જીક કરીને સિન્ધુ નદીના મુખ તરફ એ હકારી ગયો અને એરોનિયા આગળથી ધરાનમાં પાછો આવ્યો સિકંદરની સાથે જેઓ મથા હતા તેઓના લખાણ ખીલકુલ જળવાઈ રહ્યાં નથી પાછલા સમયના લેખકોએ એ લખાણોમાંથી કેટલાક ઉતારાઓ આપ્યા છે તેના ઉપરથીજ આપણને કંઈ કંઈ માહિતી મળી શકે છે

સિકંદરના મૃત્યુ પછી પંજાબના નવાબ સુદીમસે ૪૬ રાજા પૌરસનું ખૂન કર્યું તેને લીધે હિન્દુસ્તાનના લોકો ઘીક સનાની રહામે થયા અને અન્દ્રગુપ્ત (મી સેન્દ્રોકોટોસ અથવા સેન્દ્રોકિપ્ટોસ) એ નામના સાહસિક યુવાનની આગેવાની હેઠળ તેઓએ પોતાનું મુખવેલું સ્વાતત્ર્ય પાછું મેળવ્યું ઇસ પૂર્વે ૩૧૭માં અન્દ્રગુપ્તે સિન્ધુ નદી આગળના મુલકોનો કબજો લીધો અને ૩૧૫માં પાર્થલપુત્રના રાજાને એણે માદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, ત્યાર પછી આખી ગંગા નદી આગળની ખીણના પ્રદેશો પણ એના તાબામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે એણે જે વશ-

ની સ્થેપિના કરી તે ઝોર્ય વશ ૧૩૭ વર્ષ સુધી ચાલ્યો (ઇ.સ પૂર્વે ૩૧૫ થી ૧૭૮) હિન્દુસ્તાનમાં એના જેવું મોટું રાજ્ય અત્યાર સુધીમાં ખીમ કોઈનું જોવામાં આવ્યું નથી ગંગા નદીના મુખથી તે સિન્ધુ નદી સુધીનો (શુબરાત સાથેના) હિમાલય પર્વત અને વિન્ધ્યાચળના વચ્ચેના સમગ્ર પ્રદેશ એના તાબામાં હતો.

સિંધુકરે ઝોરિયા અને પર્શિયા(ઈરાન)નું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તેણે જેવું કે અન્દ્રગુપ્તને હરાવવા જેટલું પોતાનામાં સામર્થ્ય નથી એટલે પાટલિપુત્ર આગળ અન્દ્રગુપ્તની દરબારમાં રહેવાને માટે મિત્રસ્થનિસ નામના ઝીંકને એણે મોકલ્યો આ એલચી એ પ્રમાણે ઇ.સ. ૩૧૧થી ૪૦૨ સુધીના વર્ષોમાં હિન્દુસ્તાનની અદરજ રહ્યો હતો, અને એણે "Ta Indika" નામનો ગ્રંથ લખ્યો તે ખાસ કીમતી હોવાનું કારણ એ છે કે હિન્દુસ્તાનનો જેને જાતઅનુભવ હોય એવા પરદેશી તરફથી પોતાના અનુભવનો ખાસ અહેવાલ જેમાં આપવામાં આવ્યો હોય એવો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથ આ છે મિત્રસ્થનિસે અન્દ્રગુપ્તના સૈનિક બળ વિષે અને એની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે ધણી સફળ વિગતો આપી છે. એણે અરણ્યનિવાસી યોગીઓ (Hylobioi) વિષે લખ્યું છે અને બ્રાહ્મણનિસ અને સર્મનાધ-એટલે બ્રાહ્મણો અને યૌદ્ધો (સમજ) -એવા બે જાતના ફિલસૂફો ગણાવ્યા છે એણે કહ્યું છે કે વરસાદ આવ્યાનારા ઝૂંપસ દેવ(ઇન્દ્ર)ના અને ગંગા નદીની હિન્દુસ્તાનના લોકો પૂજા કરે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે એના વખતમાં પવિત્ર નદી તરીકે ગંગાની વન્દનીયતા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. પર્વતની અદર હાયોનિસસની પૂજા કરવામાં આવે છે એવું એણે કહ્યું છે, અને એ હાયોનિસસનું એણે જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે "હાયોનિસસ" એ શબ્દ એણે "શિવ"ને માટે વાપર્યો છે ખેતરોની અદર, ખાસ કરીને યમુના નદીના કિનારા ઉપર રહેનારા ગ્રૂસેન લોકોમાં અને મિથિયાના નગરમાં, હિસ્ત્રિસની પૂજા થાય છે એવું એણે કહ્યું છે તે વિષ્ણુ અને કૃષ્ણાવતાર, જેના ચાલકુળનું મુખ્ય નગર જયુરા છે, તેના વિષેજ દશે આ વચ્ચેના ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે એ વખતે પરમ દેવતા તરીકે શિવ અને વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું અને પર્વતોમાં શિવની, અને ગંગા નદી આગળની ખીણોમાં વિષ્ણુની પૂજા થતી હતી જૂનામાં જૂના યૌદ્ધ સૂત્રોમાં જોડે

કૃષ્ણ વિષે કઈ પણ કથન કરવામા આવ્યું નથી, તોપણ આ વખતે કૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણવામા આવતો હતો એવું પણ માલમ પડે છે વળી મિર્ઝાસુલ્તનિસ તરફથી આપણને એવી પણ માહિતી મળે છે કે એના વખતમા સુલ્તિના ચાર મુગનો સિદ્ધાન્ત હિન્દુસ્તાનમા ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો

ચન્દ્રમુખના પૌત્ર, પ્રખ્યાત રાજા અશોકે પોતાનું હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય જળવી રાખ્યું, એટલુંજ નહીં પણ તેને દરેક બાળ્યએથી વધાર્યું જોડાઈ ધર્મને એણે રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો ત્યાર પછી એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોને ફેલાવવા એણે ધણી મહેનત કરી, અને ખાસ કરીને લોકામા એણે એ ધર્મ ફેલાવ્યો ત્યાર પછી હમેશા જોડાઈ ધર્મના સપ્રદાયો લોકામા ધણી કાળજીથી સાચવી રાખવામા આવ્યા છે

અશોકના મૃત્યુ પછી આશરે ૪૫૫ પૂર્વ ૨૦૦ના ઓક્ટોબરિયન ગળતોએ પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન ઉપર જીત મેળવવા માંડી, અને આશરે એંશી વર્ષ સુધી ત્યાં આગળ રાજ્ય કીધું યુથિડિયોસે જેલમ તરફના પ્રદેશોમા પોતાનો અમલ વધારવા માંડ્યો (૪૫૫ પૂર્વે ખ્રીસ્ત સેકાના આરંભમા) સિન્ધુ નદીના નીચલા ભાગના મુલકો, માળવા, જુનરાત, અને ધણું કરીને કાશ્મીર ઉપર પણ એના પુત્ર ક્રિમેટ્રિયોસની સત્તા ફેલાઈ ચૂકી હતી એ ડિમેટ્રિયોસ “હિન્દુસ્તાનના લોકોનો રાજા” કહેવાય છે, અને સિક્કા ઉપર એ બાપા વાપરવાનો નવો રિવાજ સૌથી પહેલાં એણે કાઢ્યો હતો સિક્કા ઉપર એક તરફજ ઓંક બાપાનો મુદ્રાલેખ છાપવામા આવતો તેની સાથે ખીજી તરફ હિન્દુસ્તાનની સ્વરોષ્ટ્રી લિપિનો મુદ્રાલેખ એણે ઉમેર્યો. ઝુકેટાઇડિસ (૪૫૫ પૂર્વે ૧૫૦-૧૬૦), જેણે ક્રિમેટ્રિયોસના સ્થાનુ બડ ઉઠાવ્યું હતું, તેણે પગખનો મુલક પૂર્વમા બીઆસ સુધીના પોતાના તાબામા આવ્યો. હિલિયોગ્રિસ (૪૫૫ પૂર્વે ૧૬૦-૧૨૦)ના રાજ્ય પછી હિન્દુસ્તાનના ઓંક રાજાઓનો ઓંકિયાની સાથેનો સમ્બન્ધ તૂટી ગયો એ ઓકો-ઇડિયન રાજાઓમા સૌથી વધારે જાણીતો મિર્ઝા હતો (આશરે ૪૫૫ પૂર્વે ૧૫૦), તેના વિષે મિલિન્ડ એ નામથી જોડાઈ ધર્મના મંથોમા ધણી વખત લખવામા આવ્યું છે હિન્દુસ્તાન ઉપર ઓંકની સત્તા લગભગ એ સમયો સુધી માલુ રહી ત્યાર પછી તેની છેલ્લામા છેલ્લી નિશાની ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦ મા

અદૃશ્ય થઈ ગઈ. હિન્દુસ્તાનમાં સ્મારક તરીકેના ઓંક મુદ્રાલેખો કદી પણ જોવામાં આવ્યા નથી એ વાત ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવી છે.

ઓકો-ઈંડિયન સમયની શરૂઆત સાથે ઓંક લોકો જોને ઇંડો-સીથિયન કહે છે અને હિન્દુસ્તાનના લોકો જોને “શક” એ સીથિયન માત્રને માટેના સાધારણ ઇરાની નામથી ઓળખે છે તેની ચકાઈઓ પણ થવા માડી પૂળખના જાટ લોકો તે આ કહેવાતા સીથિયનોના વંશજ છે એવું માનવામાં આવે છે એ શક લોકોનો સાંથી પહેલો રાજા મોવ્યસ અથવા મોઆ હતો (આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦), અને એ લોકોનું રાજ્ય ઇ.સ. ૧૭૮ સુધી, એટલે લગભગ ત્રણ સૈકાઓ સુધી ચાલ્યું હતું હિન્દુસ્તાનમાં શક સંવત્ વડે કરોને શક લોકોનું સ્મરણ કાયમ રહ્યું છે એ શક રાજાઓમાંથી એકલો એક કનિષ્ક રાજા પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે તેના રાજ્યાભિષેકના વરસથી, એટલે ઇ.સ. ૭૮ થી શક સવત્તની શરૂઆત થાય છે અને એ સવત્ત હતી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ચાલે છે એના તાખાના મુલકોમાં ગંગા નદી ઉપર આવેલા કાન્ય-કુપ્પજ(કનોજ)નો પણ સમાવેશ થતો હતો, અને હિન્દુસ્તાનની પેલી તરફ મધ્ય એશિયાના કેટલાક ભાગો સુધી એનું રાજ્ય ફેલાયું હતું જૈન ધર્મ તરફ એને ધણો પ્રભુતા હતી, ગંધાર અને કાશ્મીરના પ્રદેશોમાં એણે જૈન ધર્મનું ખાસ સ્થાનક કર્યું હતું, અને કાશ્મીરમાં જૈન ધર્મની ચોથી સભા એણે મેળવી હતી.

આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦માં શક લોકોના પછી કુપન લોકો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા મધ્ય એશિયામાંથી યુએ-ચિની પાંચ પ્રજાઓમાંથી એક આ હતી, અને પાછળથી આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર તેઓએ જીત મેળવી હતી.

ઇ.સ. ૩૧૮થી ૪૮૦ સુધી શુભ રાજાઓના અમલ દરમ્યાન ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના સઘળા મુલકો એકઠા થઈને લગભગ અદ્રગુપ્તના જાટજીવ વિશાળ રાજ્ય રહ્યું ત્યાર પછી કઈક જુલુ લોકોના હુમલાઓને લીધે તો કઈક ખીજા કારણોથી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પાછા છટા છટા રાજ્યો થઈ ગયા અને તેમાંના કેટલાક રાજ્યો ઉપર પાછલા શુભ રાજાઓની સત્તા રહી આ સ્થિતિ ઇ.સ. ૬૦૬ સુધી ચાલી, પછી કનોજના

રાજ્ય હર્ષવર્ધને આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર સર્વોપરી સત્તા મેળવી એનું રાજ્ય ચાલતું હતું તે સમયમાં બાણ નામનો કવિ થઈ ગયો, અને ચીનનો હ્યૂન સગ નામનો પ્રખ્યાત મુસાફર પણ એજ સમયે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો.

આશરે ઇ.સ. ૧૦૦૦ માં મુસલમાનોની જીત થઈ એટલે હિન્દુસ્તાન પાછું પરદેશીઓના તાબામાં આવ્યું સિકંદરની ચઢાઈ પછી જેમ મિર્ઝાસ્થનિસ નામના પરદેશીનો અન્થ લખાયો હતો તેમ આ ચઢાઈ પછી સારે નરીએ આઠખરની નામના કળવાયલા પરદેશીનો “ધડિયા” એ નામનો કીમતી અન્થ લખાયો (આશરે ઇ.સ. ૧૦૩૦) તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના સુધારાની તે સમયની સ્થિતિનો ધણો સવિસ્તર અહેવાલ આપણને મળી શકે છે.

આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના લોકો પશ્ચિમની જીતનારી પ્રજાઓના સંસર્ગમાં વારંવાર આવ્યા હતા તેને લીધે સાહિત્યની ગુદી ગુદી શાખાઓમાં હિન્દુસ્તાન અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ એ બેકની એકબીજા ઉપર અસર થઈ હોય એ ધણું સ્વાભાવિક છે.

વીરચરિત કાવ્યો (epics) ના સમ્બન્ધમાં ડાયો ક્રિસોસ્ટોમોસ નામના ગ્રીક અલકારશાસ્ત્રીનું કહેવું એમ હતું કે હિન્દુસ્તાનના લોકોએ હોમરની કવિતાને પોતાનીજ ભાષામાં ઉતારી છે અને પ્રાયમના દુ ખો, ઍન્ડ્રોમૅશ અને હિડ્યુબાના વિલાપો, ઍકિલિસ અને હેક્ટરના પરાક્રમે એ સર્વના ગાયન તેઓ ઉત્સાહથી ગાય છે મહામારતના કેટલાક મુખ્ય પાત્રો હોમરના પાત્રોની સાથે સરખાપણું ધરાવે છે તે ઉપરથીજ આ ગ્રીક લેખકે આ પ્રમાણે કહેલું એમ ખુલ્લું જણાઈ આવે આવે છે, અને એ સરખાપણું ઉપરથી મહામારત તે “ધલિમડ”નું ભાષાન્તર છે એવું અનુમાન એણે કરેલું હોય એમ જણાય છે પણ ખરૂં જોતાં આ બે કાવ્યોની વચ્ચે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ નથી. તેમજ ગ્રીક કાવ્યની રામાયણ ઉપર અસર થયલી એવો પ્રોફેસર વેબરનો સિદ્ધાન્ત છે તેને માટે પણ કોઈ રીતનો આધાર જણાતો નથી (પ્રકરણ ૧૦ મુ.)

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે મહામારતના કૃષ્ણ પૂજા વિષે ઘણું કથન કરવામા આવેલું છે એ કૃષ્ણના પથમાં અને ખ્રિસ્તી ધર્મમા ખચીત કેટલીક અગત્યની બાબતોનું સરખાપણું છે તે ઉપરથી ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરને લીધે કૃષ્ણનો પથ નીકળ્યો એવો મત કેટલાક તરફથી દર્શાવવામા આવે છે પણ મહામારતના સમય વિષે આપણે જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છિયે તે ઉપરથી (૫ ૩૬૪-૩૬૫) તેમજ ઇસ્વીસન પહેલા કેટલાક સૈકાઓ આગળથી દેવતા તરીકે કૃષ્ણની પૂજા થતી હતી એવું મિર્ગેસ્થનિસના વચનોથી માલમ પડે છે તે ઉપરથી કૃષ્ણના ધર્મની ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમા તો આ વિચાર બૂલબરેલો જણાઈ આવે છે વળી મહામાપ્ય ઉપરથી આપણને માહિતી મળે છે કે ઇસ્વીસન પૂર્વે ખ્રીજ સૈકામા, અને ખ્રીજ સૈકામા નહીં તો પહેલામા તો નફીજ, કૃષ્ણની વાર્તા નાટકને રૂપે ભજવવામા આવતી હતી.

હિન્દુસ્તાનના નાટકો અને ગ્રીસના નાટકોની ઉત્પત્તિ એક-ખીજથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે થઈ હતી કે કેમ એ એક અગત્યનો સવાલ છે ઇસ્વીસન પહેલાના ત્રણ સૈકાઓમા હિન્દુસ્તાનના અને ગ્રીસના નાટકોની એકખીજ ઉપર અસર થઈ હોય એ ખનવા જોગ છે એટલું તો આપણે કબૂલ કરવું પડશે સ્વિકરે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચંદાઈ કીધી તે વખતે એની સાથે અનેક કલાવાનો પણ હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા હતા, તેમા નાટક ભજવનારાઓ પણ આવ્યા હોય એ મબવિત છે સિંધુકસે પોતાની છોકરીના લગ્ન ચન્દ્રગુપ્તની સાથે કર્યા હતા અને એ રાજા તેમજ ખ્રીજ ટોલેમી એ બેઉએ પાટલિપુત્રમા પોતાની તરફના એલચીઓ મોકલીને પાટલિપુત્રના દરબારની સાથેનો સમ્બન્ધ જાળવી રાખ્યો હતો પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમા લગભગ બે સૈકાઓ સુધી ગ્રીક રાજાઓનો અમલ ચાલ્યો હતો ગુજરાતમા નર્મદાના મુખ આગળ આવેલું હાર્ય ચહેર, જેને ગ્રીક લોકો “એરિએઝ” એવું નામ આપે છે, તેની સાથે એલેક્ઝાન્દ્રિયાને વ્યાપારનો સમ્બન્ધ ધણો મજબૂત હતો, અને એ પાછલું ચહેર ઉજ્જયિની (ગ્રી એઝીની)ના નગર સાથે વ્યાપારમાર્ગથી જોડાયું હતું તેને લીધે ઉજ્જયિની પણ તે વખતે ધણા વૈભવની સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું ફિલોસ્ટ્રટસ, જે ઇસ્વીસનના ખ્રીજ સૈકામા થઈ ગયો, તેના વચન ઉપર બહુ બરોસો મૂકી શકાય એમ નથી એ ખરૂં, પણ તે આશરે ૪૫૫ પંચમા હિન્દુસ્તાનમા આવેલા

“Apollonius of Tyana”ના જીવનચરિત્રમાં કહે છે કે ગ્રીક સાહિત્ય તરફ ખાંધણા ધણા માનની નજરથી જોતા હતા. હિન્દુસ્તાનના મુદ્રાલેખોમાં, ખડકી તરીકે યવન કન્યાઓને હિન્દુસ્તાનમાં મોકલવામાં આવતી હતી તેના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ, ખાસ કરીને કાલિદાસે, રાજાઓનાં સેવામાં રહેતી યવનકન્યાઓને વિષે લખ્યું છે પ્રોફેસર વેબરે તે એવું પણ અનુમાન કર્યું છે કે ગ્રીક વાગનાઓની અસરને લીધે ગ્રીસના ધર્મોસ દેવતાની પેઠે હિન્દુસ્તાનના કામદેવને પણ મકરધ્વજ (મકરના ચિહ્નવાળો ધ્વજ) ધારણ કરતો કલ્પવામાં આવ્યો છે

આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે પ્રોફેસર વેબર એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે ઍફ્રિયામાં, પળખમાં, અને જુજરાતમાં ગ્રીક નાટકો બજવાતા હશે તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને એ નાટકોનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો હશે. હિન્દુસ્તાનની રમણમિના પડદાને માટે “યલનિકા” અથવા “યવનોનો પડો” એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એ વાતથી ઉપલા વિચારને ટેકો મળે છે તેનીજ સાથે, હિન્દુસ્તાનના અને ગ્રીસના નાટકોનું આંતર સ્વરૂપ એકબીજાને મળતું આવતું નથી એટલું પ્રોફેસર વેબર કબૂલ કરે છે

પણ પ્રોફેસર વિડિય એક ડગલુ આગળ જાય છે અને કહે છે કે એ નાટકોનું આંતર સ્વરૂપ પણ એકબીજાને મળતું આવે છે. ગ્રીસના દુ ખપરિણામી નાટકોની સાથે હિન્દુસ્તાનના નાટકોનું સરખાપણું શોધી કાઢવું એ તો તદ્દન અશક્ય હતું, પણ ઍન્થસના નવા શુભપરિણામી નાટકો, જે આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦માં વિશેષ સારા લખાતા હતા, તેની અસર “મૃચ્છકટિક”માં જોવામાં આવે છે એવું એનું ધારણ હતું. “મૃચ્છકટિક”માં અને આ પાછલા સમયના ગ્રીક નાટકોમાં જેટલી વસ્તુઓનું સરખાપણું જણાય છે તેના કરતા બીજા સંસ્કૃત નાટકોમાં ઓછી વસ્તુઓનું સરખાપણું જોવામાં આવે છે, અને તે સરખાપણું પણ આધુ આધુ છે આ કારણથી પ્રોફેસર વિડિયનો સિદ્ધાંત અસંભવિત હોય છે, અને હિન્દુસ્તાનના નાટકો અને શેક્સપિયરના નાટકોની વચ્ચે એનાથી ધણું વધારે સરખાપણું છે એ વાત આપણે લક્ષમાં લઈએ છીએ ત્યારે એ અસંભવ વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપમાં આપણને જણાઈ

આવે છે. ગ્રીક નાટકો હિન્દુસ્તાનમાં કદી બજવાતા હતા કે નહીં એ વાત શકા પડતી છે અને એટલું તો નક્કી છે કે એ નાટકો બજવાતા હતા એવું દર્શાવનારા વચનો કોઈ પણ સ્થળે સચવાઈ રહેલા જોવામાં આવતા નથી. પણ જે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકો સાપ્રત કાળ સુધી અસ્તિત્વમાં રહ્યાં છે તેનો સમય અને ગ્રીક સમય એ બેની વચ્ચે ઓછામાં ઓછો ચારસો વર્ષનો અન્તર છે. હિન્દુસ્તાનના નાટકોનો વિકાસ તો સપૂર્ણ સ્વતંત્ર રીતે જ થયો હતો, અને એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી તેના વિષે જોકે કોઈ પણ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, છતાં તે પણ સ્વતંત્ર રીતે જ થઈ હતી એ વાત રહેલાધર્મી ધ્યાનમાં જોતરે એવી છે. અલખત, પડદાને માટે “ચલનિકા” એ શબ્દ હિન્દુસ્તાનમાં નબરોનબર જોવામાં આવેલા ગ્રીક નાટકોના સંસ્કારને લીધે ઉત્પન્ન થયો હોય એ બનવા જોગ છે, પણ ગ્રીક રંગભૂમિમાં પડદો રખાતો હતો કે નહીં એજ વાત અનિશ્ચિત છે, અને રખાતો હોય તોપણ તે રંગભૂમિની પાછળ તો નહોતોજ રખાતો એ નક્કી છે.

એક વાત ખામ નોંધવા જેવી છે, અને તે એ છે કે યુરોપના આધુનિક નાટકોમાંના એક સૌથી પ્રખ્યાત નાટકની શરૂઆતનો ભાગ એક ઉત્તમ સંસ્કૃત નાટકની “પ્રસ્તાવના”નું અનુકરણ કરીને લખવામાં આવ્યો છે. “શકુન્તલા” નાટકની પ્રસ્તાવના ઉપરથી ગેથેએ પોતાના “ફ્રેસ્ટ” નામના નાટકની પ્રસ્તાવના રચી, તેમાં સૂતધાર, વિદ્વપક, અને કવિ એ ત્રણને રંગભૂમિ ઉપર જે નાટક બજવવાનું હતું તેના સમ્યક્-માં વાતચીત કરતા એણે દર્શાવ્યા છે (જુઓ, ૫ ૪૬૫) ફ્રેસ્ટે ૧૭૯૧માં કાલિદાસની ઉત્તમ કૃતિનો જર્મન ભાષામાં તરજૂમો કર્યો, અને એજ વર્ષમાં “શકુન્તલા” વિષે ગેથેએ જે સુવિખ્યાત પકિતઓ રચી તે ઉપરથી એ કવિના હૃદય ઉપર કાલિદાસના નાટકની કટલી ઉડી અસર થઈ હતી તે જણાઈ આવે છે. એ અસર લાખ્યા વખત સુધી એવી ને એવી રહી હતી, કારણ કે રંગભૂમિને માટે “ફ્રેસ્ટ”ની પ્રસ્તાવના ૧૭૯૭ પહેલાં લખાઈ નહોતી, અને છેક ૧૮૩૦માં પણ વેમારની રંગભૂમિને માટે હિન્દુસ્તાનના આ નાટકનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો એ કવિનો વિચાર હતો.

એ પ્રમાણે વીરચરિત કાવ્યો અને નાટકોની બાબતમાં હિન્દુ

સ્તાન અને પશ્ચિમના દેશોની એકબીજા ઉપર અસર થઈ હોય એવું કંઈ જણાતું નથી, પણ વાર્તાઓ અને કહાણીઓના સમ્બન્ધમાં વસ્તુ-સ્થિતિ કેવા જુદા પ્રકારની છે. એ વાર્તાઓ અને કહાણીઓ હિન્દુ-સ્તાનમાંથી ક્યાં ક્યાં સુધી પહોંચી ગયા હતા તેનો જ્ઞાતાન્ત આખા જગતના સાહિત્યવિષયક ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે ચમત્કાગ્વાળો લાગે એવો છે.

આપણે જાણીએ છિયે કે ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં હિન્દુસ્તાન માં ખ્રીસ્ત વાર્તાઓનો એક સગહ હતો, તેમાં પરુઓને માણસોની પેઠે વર્તતા વર્ણવવામાં આવ્યા હતા (જુઓ, પૃ ૪૮૯) સેસેનિયન રાજા ખુશર અનુશીર્વાન (૫૩૧-૫૭૯)ના હુકમથી બાર્દોષ નામના એક ઇરાની વેદે ખ્રેસ્તી ભાષામાં એ ગ્રન્થનો તરજૂમો કર્યો આ તર-જૂમો અને અસલનો ગ્રન્થ એ બેઉ હુમ થઈ ગયાં છે, પણ ખ્રેસ્તી ઉપરથી કરાયેલા બે ભાષાન્તરો સાપ્રત કાળ સુધી સચવાઈ રહ્યા છે તે પ્રાચીન અને લક્ષમાં લેવા જેવા છે સીરિયાનું ભાષાન્તર આશરે ઇ.સ ૫૭૦માં થયેલું છે, અને એ ભાષાન્તરના ગ્રન્થનું “કલિલાગ અને હમનગ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે એ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત પ્રત ૧૮૭૦માં અચાનક રીતે જડી આવી હતી, અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવા કેટલાક અનુકૂળ સંજોગોને પરિણામે એ પ્રત તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ જવાથી ૧૮૭૬માં એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો બીજું, ખ્રેસ્તીનું અરબી ભાષાન્તર આઠમાં સૈકામાં ઇસ્લામી ધર્મમાં વટલાયેલો એક ઇરાની, કે જે આશરે ઇ.સ ૭૬૦માં મરણ પામ્યો હતો, તેના તરફથી કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે ગ્રન્થનું “કલિલાહ અને હિ-મનાહ” અથવા “પિદ્પૈની વાર્તાઓ” એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું આ ભાષાન્તરના ગ્રન્થમાં એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે એક નકારો રાજા હતો તેને બિદ્વ્યા નામના એક બ્રાહ્મણ દ્વિસુદે સુધાર્યો આ બિદ્વ્યા એ શબ્દ સંસ્કૃત “ચિદ્વાપતિ” ઉપરથી ખ્રેસ્તીમાં થઈને કેવી ગતે આવ્યો તે સન્તોષકારક રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે આ બિદ્વ્યા ઉપરથી હાલનો “બિદ્પૈ” અથવા “પિદ્પૈ”, જે આ પ્રમાણે વિશેષ નામ હેજ નહીં, તે શબ્દ આવ્યો છે.

આ અરબી ભાષાન્તર ઘણું અગત્યનું છે, કારણ કે યુરોપના માધ્યમિક યુગના સાહિત્યને ઘડવામાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડેલા ખીજા ભાષાન્તરો આ ભાષાન્તર ઉપરથી રચાયા હતા આ ખીજા ભાષાન્તરો નીચે પ્રમાણે છે —

વિશેષ અર્વાચીન સમયનું સીરિયાનું (આશરે ઇ.સ. ૧૦૦૦),

ગ્રીક (૧૧૮૦),

હિબ્રીની (આશરે ૧૧૩૦), પાછળથી “અનવાર-ધ-સુહુલી અથવા “Lights of Canopus” એ નામથી સુધારા વધારા પામેલું (આશરે ૧૪૯૪),

જાનું સ્પેનિશ (૧૨૫૧),

અને હિબ્રુ (આશરે ૧૦૫૦)

ભાષાન્તરના ચોથા તબક્કામાં હિબ્રુમાંથી લેટિનમાં કરાયેલું “Directorium Humance Vitae”, જે આશરે ૧૪૮૦માં છપાયું હતું, તે જાહાન ઔફ કેપૂઆનું ભાષાન્તર આપણા જોવામાં આવે છે.

વર્ટ્ઝબરગના હ્યુક એબરહાર્ડની સૂચનાથી એ જાહાન ઔફ કેપૂઆના અન્યનું “Das Buch der Byspel der alten Wyssen”, અથવા “પ્રાચીન દિલસુક્ષેની રચેલી વાર્તાઓનું પુસ્તક” એ નામનું જર્મન ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું, અને તે સૌથી પહેલું આશરે ૧૪૮૧માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું ૧૪૮૩ થી ૧૪૮૪ સુધીમાં ઉલ્મ નામના શહેરમાં તારીખ સાથેની ચાર આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ, અને ત્યાર પછી ૧૫૯૨ સુધીમાં ખીજી તેર આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ તે ઉપરથી પદરમાં અને સોળમાં સદ્કામાં ગમ્મન સાથે જ્ઞાન આપવાના માધન તરીકે આ અન્ય કેટલો અગત્યનો ગણાતો હતો તે ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે Directoriumના હિબ્રુ ભાષાન્તર ઉપરથી એક ઇટાલિયન ભાષાન્તર પણ થયું હતું, તે ૧૫૫૦માં વેનિસમાં છપાયું હતું, અને એ ઇટાલિયન ભાષાન્તર ઉપરથી સર થોમસ નોર્થનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર રચાયું (૧૫૭૦). આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનો મૂળ અન્ય રચાયો ત્યાર પછી એનું

અંગ્રેજી ભાષાન્તર થતા પહેલા જુદી જુદી પાત્ર ભાષાઓમાં એવું ભાષાન્તર થઈ ચૂક્યું હતું અને એક હજાર વર્ષ જેટલો વખત વહી ગયો હતો

વાર્તાઓ આવી રીતે એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં અને બીજી ભાષામાંથી ત્રીજી ભાષામાં બટકતી રૂંદે ત્યારે મુમુક્ષુરીથી એનામાં કેટલા ફેરફાર થઈ જાય છે તે તપાસવું આનન્દજનક થઈ પડે એવું છે હા ફ્રેન્ચને પોતાની વાર્તાઓની દ્વિતીય આવૃત્તિમાં (૧૬૭૮) જણાવ્યું હતું કે “મહારા આ મન્યનો મોટો ભાગ હિન્દુસ્તાનના ઝાંપિ [પલ્પેના] મન્ય ઉપરથી રચાયેલો છે” એ ફ્રેંચ લેખકના મન્યમાં એક પ્રખ્યાત વાર્તા એવી છે કે એક દૂધવાળી હતી તે પોતાના માથા ઉપર દૂધનું વાસણ મૂકીને બજાર તરફ જતી હતી, અને દૂધ વચ્ચેના જે પૈસા આવશે તેનું હું આમ કરીશ ને પછી તેમ કરીશ ને પછી ફાણું કરીશ ને પછી ફાણું કરીશ એવા સેખચક્ષીના જેવા વિચારો કરતી કરતી તે ચાલતી હતી એવામાં પોતાના સહભાગ્યના વિચારથી તે એટલી તો હરખાઈ મઈ કે તેનાથી કુદરતે મરાઈ ગયા, અને પરિણામ એ થયું કે તેના માથા ઉપર જે દૂધનું પાત્ર હતું તે બોલ ઉપર પડી ગયું અને તેના કકડેકકડા થઈ ગયા આ વાર્તા તે યજ્ઞસત્ત્વ ! જે વાર્તા હજી જોવામાં આવે છે તેનુંજ એક નવું સ્વરૂપ છે અસલ વાર્તા એવી છે કે એક બ્રાહ્મણ હતો તે બિક્ષા માગીને ધાન્યના દાણા લઈ આવ્યો હતો એ ધાન્યનો જે અવશેષ રહ્યો હતો તે એણે પોતાના કમડળમાં સાચવી રાખ્યો હતો, અને કમડળને એણે પોતાની પથારી ઉપર બીંતની એક ખીંટીએ લટકાવ્યું હતું પછી એ વિચાર કરે “હું કે “કમડળના વખતમાં આ દાણા હું વેચીશ એટલે મને કેટલા પૈસા મળશે ! પછી ધીમે ધીમે હું ટોર પાળતો થઈશ, એક સરમ વ વચાનું લઈશ, અને એક રૂપવતી કન્યાની સાથે લગ્ન કરીશ તે વખતે પહેલાં મણીમાં પણ મને સાઈ દ્રવ્ય મળશે પછી હું બધા ભેટો દાર્પણ ત્યાં આમળ મહારો છોકરો કોઈ વખત રમતો હશે તે વખતે હું ૨૫ રી વહુને બૂમ પાડીશ અને કહીશ કે, બહી એ ! આ છોકરાને અહીંથી લઈ જા ! અને પછી એ મહાર કહ્યું તહો માને એટલે હું નેને આમ લાત લગાવીશ.” એમ કરીને એ લાત લગાવે છે એટલે એના પમના

પ્રહારથી પેલું કમડળ ભાગી જાય છે અને તેની અંદરના બધા ફાટ્યા
એના ઉપરજ વેરાઈ જાય છે

બીજી પંચતન્ત્રની વાર્તા અતિશય લોભવાળા એક શિયાળવાની
છે તે પશુ હા ફ્રાન્ટેઇનમાં આવે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે. એક
શિયાળવુ હતું તેની નજર એક ડુકર અને એક શિકારીના શબ પડેલા
હતા તે ઉપર જાય છે. શિકારીના શબની પાસે એક ધનુષ્ પડેલું જોઇને
શિયાળવુ વિચાર કરે છે કે “પહેલા આ ધનુષ્યની દોરી ખાઈ જાઉં અને
પછી શબને ખાઈશ” એમ કરીને તે દોરીને એ કરડવા માંડે છે, એટલે
ધનુષ ભાગી જાય છે, એના માથામાં વાગે છે, અને એ મરણ પામે
છે. હા ફ્રાન્ટેઇનમાં શિયાળવાનું વડુ થઈ ગયેલું જોવામાં આવે છે,
અને એ ધનુષને અડકે છે એટલે સંભાથી તીર છૂટે છે અને તેને લીધે
એનું મરણ થાય છે એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હિન્દુસ્તાનની વાતચિત્તે જ સુસંસ્કૃત કરી છે તે વિષેના આખા
ઇતિહાસમાં બહુસંખ્ય અને જોસફટની હકીગતના જેવી આશ્ચર્યજનક
કદાચ બીજી કોઈ નહીં હોય. જમલદીન અલખમનસુર (૭૫૩-૭૭૪) એના
અમલ દરમ્યાન કહીંચાઈ અને દિલ્લિમાં જોના અમલમાં તર-
જુમો કરવામાં આવ્યો હતો, તેના દરબારમાં જોના આંક ડેમ્સ
નામનો એક ખિસ્તી રહેતો હતો તેણે ખિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રને લગતા અન્ય
તનિકે શ્રીક બાધામાં બહુસંખ્ય અને જોસફટની વાર્તા લખી હતી. આ
અન્ય માધ્યમિક શુભનો એક અત્યન્ત લોકપ્રિય અન્ય યર્ધ પડ્યો હતો,
અને પૂર્વની તથા પશ્ચિમની અનેક ભાષાઓમાં એનો તરજુમો કરવામાં
આવ્યો હતો. એના અદર રથળે રથળે વાર્તાઓ અને કહાણીઓ આવે
છે તેને લીધે એ અન્ય ધણો રસ પડે એવો લાગે છે એ વાર્તાઓ
અને કહાણીઓ મોટા ભાગે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાંથીજ લેવાયેલી
જણાય છે, અને અન્યનો નાયક, જોસફટ રાજા, તે પશુ હિન્દુસ્તાન-
નોજ છે એ જોસફટ તે ખીજે કોઈ નહીં પશુ જુદું પેતે છે. જોસ-
ફટ એ નામ “જોષિસ્વર” એ જુદા જાણીતા નામનો અપભ્રંશ
યર્ધને ધડાય છે ઓસના અને જોમના દેવળમાં જોસફટને એક મોટા
સિદ્ધ પુરુષની પદવી પ્રાપ્ત થઈ, અને ઓસમાં જોસફટની રક્ષા તારીખ,
અને જોમમાં જોસફટની રક્ષા તારીખ એ એના માનમાં તહેવારના

દિવસો તરફ ગચ્છવામાં આવતાં થયાં. પૂર્વના એક નૃસિંહ ધર્મને સંસ્થાપક- તે ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધ પુરુષ તરીકે પૂજ્ય એ ધર્મને લગતા ઇતિહાસની આશ્ચર્યથી દિવ્ય બનાવી દે એવી એક વાત છે.

આ પ્રમાણે સુરેષના માધ્યમિક યુગનું વાર્તાઓ અને કલાણીઓનું સાહિત્ય જોકે મોટે ભાગે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય ઉપરથીજ ધડાધુ હતું તોપણ પ્રાચીન સમયમાં હિન્દુસ્તાનના એ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ વધારે બેલી થઈ હતી એવું જો કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે તે લગભગ શક પડતું છે. ઇસવ અને યેલિયસના સંમલોનાની કેટલીક વાર્તાઓનો હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓ સાથેનો સમ્યન્ધ ચોખ્ખો જણાઈ આવે છે. હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓ પ્રથમ લખાયેલી એ વિચારની તરફથી એવી દલીલ આપી શકાય તેમ છે કે હિન્દુસ્તાનની વાર્તામાં શિયાળ અને સિંહનો સમ્યન્ધ ધણે સ્વાભાવિક જણાય છે ત્યારે ગ્રીસની વાર્તામાં એ સમ્યન્ધને માટે ખરી વસ્તુસ્થિતિનો ખીલકુલ આધાર નથી. આનાથી વિરુદ્ધ એવી દલીલ આપવામાં આવે છે કે હિન્દુસ્તાનના જો ખાસ, પરુઓ અને પક્ષીઓ છે તે હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓમાં આગળ પડતો. આગ લેવા જોવામાં આવતા નથી અને શિયાળ અને કાગડાની ઇસપનીતિની વાર્તાનું એક ગ્રીક ચિત્ર છે તે ઇસ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદીનું છે વેબર અને બેન્ડી જેક એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે હિન્દુસ્તાનના લોકોએ કેટલીક વાર્તાઓ ગ્રીક સાહિત્યમાંથી લીધી હતી તેનીજ સાથે એ વિદ્વાનો એટલું કબૂલ કરે છે કે હિન્દુસ્તાનના લોકોની રચેલી સ્વતંત્ર વાર્તાઓ ત્યાર પહેલાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. હાલમાંજ ઉપરના પાંચ વાર્તાસાહિત્યની આરંભિક આપણા જોશમાં આવે છે, અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને લઈ આ પ્રકારની વાર્તાઓનું સાહિત્ય વધારે વિકાસ પામ્યું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે; ખરેખર, “જાનકા”ની પ્રાચીન વાર્તાઓમાં બુદ્ધ પોદે જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે.

વાર્તાસાહિત્યની સામે સામે, જન્મ-પુનર્જન્મ ઉપયોગના સૈદ્ધાંત વધારે કરવો પડે એવી જો રચત તેનું પણ હિન્દુસ્તાનમાંથી પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ થવા માડ્યું. સૈદ્ધાંતને માટે સંસ્કૃતમાં “સમુદ્રાન્ત” અથવા “માર દુકામનું લક્ષ્ય” એ શબ્દ વપરાય છે, કરણ કે એમાં એક

જાનના યુદ્ધ જેવું થાય છે, તેમા પામળ, ઘોડેસ્વાર, રથ અને હાથી સાથેની બે સેનાઓ સ્થામસ્થામી ગોઠવાય છે, અને દરેક સેનાની સાથે એક રાજા અને એક પ્રધાન હોય છે તેની સરદારી હેઠળ યુદ્ધ ચાલે છે સસ્ત્રન સાધિત્યમા આ રમત વિષેનું સ્પષ્ટ કથન સૌથી પહેલું બાણના ગ્રન્થમા કરાયેલું જોવામા આવે છે, અને એટલે નામના નવમા સૈકાના એક કાશ્મીરી કવિના “કાવ્યાલંકાર” નામના ગ્રન્થમા એક કવિતા છે તેની હન્દગ્યના એવી છે કે તે વડે શેતરજના રથ, હાથી અને રેવાની ચાલનું સ્વયન થાય છે છઠ્ઠા સૈકામા શેતરજની રમત ધરાનમા પ્રમુખ કવ્વામા આવી, અને ઇ.પ ૧૧૮૦ સુધીમા આર્ય લોકોના યુરોપમા એ રમત સાધારણ થઈ ગઈ માધ્યમિક યુગની કવિતાના યુરોપિયન ભાષાના રૂઢ પ્રયોગો (કે “check” એ શબ્દ “શાદ” એટલે “રાજા” એ ધરાની શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે), અંકગણિતનું શાસ્ત્ર (કે એકિની ગણતરી), અને લઠવૈયાઓના બખ્તર ઉપર ધણી વાર “હાથી” નું ચિત્ર કાઢવામા આવે છે તેમા પણ શેતરજની અરુર આપણા જોવામા આવે છે યુરોપના માધ્યમિક યુગમા નવ રાજાની વખતે અણગમે થવાને બદલે હિન્દુસ્તાનના વાર્તાસાહિત્યથી અને શેતરજના રમતથી કરોડો માણસોનો વખત આનન્દમા જતો હતો.

દ્વિલસુદ્ધી નરક વળતા, શ્રીસના અને હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન દ્વિલસુદ્ધીના સિદ્ધાન્તોમા ધણી બાબતોનું સરખાપણું આપણા જોવામા આવે છે હિંદુ અને જમત બેઉ એકજ છે, જ્યાં જ્યાં અનેકતા જોવામા આવે ત્યાં ત્યાં મિથ્યાત્વ હોય છે, જ્ઞાન (thinking) અને સત્તા (being) એક એકજ છે એવા ટટલાક “ઇલિયેટિક્સ”ના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સમજા ઉપનિષદોમાં અને ઉપનિષદોના સારરૂપ વેદાન્તદર્શનમાં જોવામાં આવે છે વળી, પ્રથમથીજ અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ ગણાયેલી કદી અસ્તિત્વમાં આવી શકતી નથી, અને જે વસ્તુ ખરેખરી અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનો કદી વિનાશ થતો નથી એ એમ્પિરિકલિસમો સિદ્ધાન્ત અને પ્રકૃતિની નિત્યતા અને અવિનશ્વરતાના સાંખ્યદર્શનનો ખાસ સિદ્ધાન્ત એ બેકે પણ બરાબર મળતા આવે છે ગ્રીક લોકોમા એવું કહેવાય છે કે થેલ્સ, એમ્પિરિકલિસ, એનેક્સા-ગોરામ, ડેમોક્રિટય વગેરે વિદ્વાનો ખાસ દ્વિલસુદ્ધીનો અભ્યાસ કરવાને માટે પૂર્વના દેશોમા ગયા હતા આ કારણથી ગ્રીક લોકો ઉપર ધરાન-

દ્વારા હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીની અસર પહોંચી હોય તો તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતા સંભવિત તો છે.

ઉપર ગણાવ્યા તે દાખલાઓમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ ગમે તે હોય, પણ હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફી અને હિન્દુસ્તાનના વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપર પિથાગોરાએ પુષ્કળ આધાર રાખ્યો હશે એ વાત ધણી સંભવિત ગણાય છે. ધર્મના, ફિલસુફીના અને ગણિતશાસ્ત્રના જે જે સિદ્ધાન્તો પિથાગોરાસના પ્રતિપાદન કરેલા ગણાય છે તે ધણાખરા ઇસ પૂર્વે છઠ્ઠા સદીમાં હિન્દુસ્તાનમાં જાણીતા યર્ષ યૂમ્પા હતા એકની વચ્ચે સરખાપણું જોવામાં આવતું હોય એવા મુદ્દાઓની સખ્યા એટલી મોટી છે કે તેનું સામદુ બળ ધણુ ભારે થાય છે. પુનર્જન્મ, પચ મહાતત્ત્વનો સ્વીકાર, ભૂમિતિમાં પિથાગોરાસનો સિદ્ધાન્ત, અડધ ખાવાનો પ્રતિબંધ, પિથાગોરાસના મતાનુયાયીઓના વિચારમાં ધર્મ તથા ફિલસુફીનું સમિશ્રણ, અને પિથાગોરાસના મંપ્રદાયની ગહનતાભરી અર્થાઓ, એ સર્વનું સચોટ સાદૃશ્ય પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાંથી પણ આપણને મળી આવે છે. પિથાગોરાસના મતમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત આવે છે તે અસખ્ય અને ખુલાસા વગરનો જણાય છે, અને એ સિદ્ધાન્ત કોઈ પારકા દેશમાંથી આવ્યો છે એવું શ્રીક લોકો માનતા હતા એ સિદ્ધાન્ત મિસર દેશ તરફથી એને મળ્યો હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે પ્રાચીન મિસર દેશના લોકો એ સિદ્ધાન્ત વિષે કંઈ પણ જાણતા નહોતા. તોપણ, પાછલા સમયની દત્તકથા છતાં, એટલા પ્રાચીન સમયમાં પિથાગોરાસ જોને હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હોય એ અસંભવિત જણાય છે, પણ ઇરાનમાં એને હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મેળાપ થયો હોય એ ધણું બનવા જોગ છે. આવું છતાં હવે ધણા લોકોનું માનવું એવું છે કે પિથાગોરાસને હિન્દુસ્તાન તરફથી કંઈ ખાસ જ્ઞાન સાપડ્યું નહોતું અને હિન્દુસ્તાનના વિચારો સાથે જે કંઈ સરખાપણું એના મનમાં જોવામાં આવે છે તે અચાનકજ આવી ગયલું છે.

ત્યાર પછીના સદીઓ તરફ જોતા આપણને એવું માલમ પડે છે કે શ્રીસની "નિયો-પ્લેટોનિસ્ટ" ફિલસુફી ઉપર સ્પષ્ટદર્શનની અસર થઈ હોય એ સંભવિત છે એ દર્શન ઇસ્વીસનના પહેલા સદીમાં પ્રચાર પામ્યું હતું, અને એલેક્ઝેન્ડ્રિયા અને હિન્દુસ્તાનની વચ્ચે તે વખતે

પુષ્કળ બ્યવહાર ચાલતો હતો એટલે એલેક્ઝેન્ડ્રિયામાં એ દર્શન જાણીતું થયું હોય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. નિચોપ્લોટિનિસ્ટ ફિલસૂફીના અગ્રણી પ્લોટિનિસે (ઇ.સ. ૨૦૪-૨૬૫) એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો હતો કે આત્મા (પુરુષ) તે દુઃખથી મુક્ત છે અને દુઃખ માત્ર પ્રકૃતિની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવે છે. વળી, પ્રકાશ અને આત્માની એકતા એણે દર્શાવી હતી, અને ચૈતન્યનું સ્વરૂપ સમજાવવાને માટે એણે કર્પણ, જેની અંદર વસ્તુઓનું પ્રતિબિમ્બ જણાય છે, તેનો ઉપયોગ કીધો હતો. આ સર્વ વિચારો એને સાંખ્યદર્શન ઉપરથી સ્ફુર્તા હોય એ બનવા ભેગ છે. પણ એકદર બેતા એ પણ ઘણું મંભવિત લાગે છે કે પ્લોટિનિસને આ વિચારો સ્વતંત્ર રીતે પણ સૂઝ્યા હોય, કારણ કે એ વિચારો તે પ્લોટિનિસ અને એરિરોટલ એ બંનેની ફિલસૂફીમાંથી કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયેલું કંઈ હોઈ શકે. પણ માણસે વિષયની સંધિનો ત્યાગ કરવો બોધ એ અને ધ્યાન વડે કરીને સત્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો એણે પ્રયત્ન કરવો બોધ એ એવો સિદ્ધાન્ત પ્લોટિનિસે સ્થાપિત કર્યો હતો તે તો પ્લોટિનિસ ઉપર ચોખ્ખાદર્શનની અસર થઈ હોય એવું જ સૂચવે છે. સાંખ્યદર્શનના વિચારોની અસર પ્લોટિનિસના સાંધી વધારે યુદ્ધિમાન શિષ્ય થોર્દિસી (ઇ.સ. ૨૩૨-૩૦૪)ના ઉપર થઈ હતી એ વાત એનાથી પણ વધારે મંભવિત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ, પ્રકૃતિના બધનથી મુક્ત થયેલા આત્માની સર્વવ્યાપકતા, અને વિશ્વ અનાદિ છે એવો સિદ્ધાન્ત, એ સર્વ ઉપર થોર્દિસીએ ખાસ ભાર મૂક્યો છે. વળી એ પણ નક્કી થાય છે જેવું છે કે એ યશની વિરુદ્ધ હતો અને પશુઓની કિંસા કરવાની એણે મનાઈ કીધી છે.

બીજા અને ત્રીજા સૈકાના ખ્રિસ્તી જ્ઞાનવાદ (gnosticism) ઉપર તો હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફીની અસર ઉઘાડી જણાઈ આવે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિરોધ, યુદ્ધિ, ઇચ્છા વગેરેનો બ્યક્તિએક સામનો સમ્બન્ધ, આત્મા અને પ્રકાશનું એકત્ય, એ જ્ઞાનવાદના સિદ્ધાન્તો સાંખ્યદર્શનમાંથીજ લેવાયેલા છે. કેટલાક જ્ઞાનવાદીઓએ માણસોના “pneumatikoi” “psychikoi,” અને “hylikoi” એવા ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે તે પણ ત્રણ ગુણ વિષેના સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથીજ પાડવામાં આવ્યા છે. વળી સીરિયન સમ્રાટનો જ્ઞાનવાદી બ્લેર્ડિસેનિસ, જેણે હિન્દુસ્તાનના ફિલસૂફો પાસેથી હિન્દુસ્તાન વિષેની માહિતી

મેળવી હતી, તેણે સૂક્ષ્મ દેહનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું હતું તે બીજી કંઈ નહીં પણ સાંખ્યદર્શનનું જિજ્ઞાસારીત છે. છેવટમાં, ધણાં સ્વર્ગો વિષેનો જ્ઞાનવાદીઓનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે સૃષ્ટિ વિષેની પાછલા સમયના ઔદ્ધ ધર્મની વિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉપરથીજ લેવાયેલા છે એ ખુલ્લું છે.

હાલના સૈકાનો વિચાર કરીએ તો શોપેનહોર અને વૉન હાર્ટ-મેનની દુખવાદવાળી ફિલસૂફી ઉપર હિન્દુસ્તાનના વિચારોની અસર કેટલી થઈ હતી તે સર્વ કોઈની જાણમાં છે હોટન ભાષાન્તર વાચવાથી પણ શોપેનહોરના મગજ ઉપર ઉપનિષદોની કેવી ઉડી અસર થઈ હતી તે એના જાણીતા વચનો ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. ‘‘ઉપનિષદો એ મહારા જીવન દરમ્યાન મહારા આરામનું સાધન હતું. મહારા મરણ વખતે પણ એ મહારા આરામનું સાધન રહેશે’’

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ યુરોપ ઉપર હિન્દુસ્તાનનો ઉપકાર ધણો થયો છે સૌથી પહેલી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે જર્મનમાં સર્વત્ર સંખ્યા ગણવાને માટે જે અંક વપરાય છે તેની શોધ પ્રથમ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ કીધી હતી એ અંક ઉપર આધાર રાખનારી દશાશની રીત વડે ગણિતશાસ્ત્રમાંજ નહીં, પણ સુધારાની પ્રગતિના આખા ઇતિહાસમાં જે ફેરફાર થઈ ગયો તેની જોઈએ તેની કદર કરવી સુરેલ છે આઠમાં અને નવમાં સદ્દમાં હિન્દુસ્તાનના લોકો અંકગણિત અને બીજાગણિતના વિષયોમાં આરબ લોકોના, અને આરબ લોકોદ્વારા પશ્ચિમની સઘળી પ્રજાઓના ગુરુ થઈ પડ્યા હતા બીજાગણિતને માટેનો શબ્દ-‘‘algebra’’-જોકે અરબી ભાષામાંથી આવેલો છે તોપણ એ ગણિતનું શાસ્ત્ર યુરોપને હિન્દુસ્તાન તરફથી મળેલું છે.

બ્રહ્મિતિના વિષયમાં, શુલ્ક સૂત્રો અને શ્રીક લોકોનું પુસ્તક એ બેની વચ્ચે એટલું સરખાપણું જોવામાં આવે છે કે ગણિતશાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર કૅન્ટોરના કહેવા પ્રમાણે બેમાંથી ગમે તે એક પક્ષ તરફથી બીજા પક્ષની આવડતનો લાભ લેવાયો હોવો જોઈએ એ વિષે કંઈ સંશય રહેતો નથી. એ ઇતિહાસકારનો અભિપ્રાય એવો છે કે હીરોની-એલેક્ઝાન્ડ્રિયન બ્રહ્મિતિ (ઇસ પૂર્વે ૨૧૫), જે ઇસ પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ પછી હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થઈ જણાય છે, તેની શુલ્ક

સૂત્રો ઉપર અસર થઈ હોય જોઈએ પણ શુદ્ધ સૂત્રો આ સમય કરતા ધણી વધારે વહેલા લખાયા હોય એવો પાકો મત્તવ જણાય છે, કારણ કે એ સૂત્રો તે ઐત સૂત્રોની અદરનોજ એક અમત્યનો વિભાગ છે, અને એની અદરતુ ભૂમિતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વ્યાકરણશાસ્ત્રની પેઠે વ્યાવહારિક (practical) કારણેને લીધેજ ઉત્પન્ન થયું હોવાથી બ્રાહ્મણોના ધર્મવિષયક શાસ્ત્રોની અદરજ એનો સમાવેશ થાય છે શુદ્ધ અને કૃષ્ણ યજુર્વેદમા તેમજ બ્રાહ્મણોમા યજુર્ભૂમિની અને વેદિઓની રચના ધણી સમ્પત્તિ નિયમોને અનુસરીને કરવામા આવતી એવું વારવાર જોવામા આવ્યું છે, અને એ નિયમોનો લગભગ પણ અનાદર થાય તો તેને મ્હોટામા મ્હોટા અનર્થનું કારણ ગણવામા આવ્યું છે આમડ-છેટની તીવ્ર લાગણી ધરાવતા બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મની સાથે ગાઢો મમ્બન્ધ ધરાવતું હોય એવું કોઈ પણ જ્ઞાન પરદેશીઓ પાસેથી મેળવે એ સંભવિત જણાતું નથી એથી ઉભડું શ્રીક શોકોએ શુદ્ધસૂત્રોમાથી લીધું હોય એ પણ ખડું ખનવા જોગ નથી, કારણ કે ધણુંખડું એ સૂત્રો ધારવામા આવે છે તેના કરતા ખડું મોડા લખાયા હતા

ખગોળશાસ્ત્ર વિષે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના લોકોને સ્વતંત્ર જ્ઞાન થોડુંજ હતું ફિનીશિયનોની સાથે તેઓને વ્યાપારનો સમ્બન્ધ હોવાથી ચન્દ્રની ગતિના અદ્ભૂત વિભાગનું જ્ઞાન તેઓને ચંદ્રિયનો તરફથી મળ્યું હોય એ સંભવિત છે ખરેખર હિન્દુસ્તાનનું ખગોળશાસ્ત્ર શ્રીસના ખગોળશાસ્ત્રની એના ઉપર અસર થયા પછીજ શરૂ થાય છે ખચીત એજ એક એવું ચાત્ર છે કે જેમા શ્રીસની અસર આપણાથી નિવિવાદપણે સાબીત કરી શકાય તેમ છે. એ વિષયમા ચવનો તરફથી પોતાને જે લાભ થયલો તે હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ હમેશા કબૂલ કર્યો છે, અને ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના હિન્દુસ્તાનના ગ્રન્થોમા જે અનેક શ્રીક નામો આવે છે તે ઉપરથી એ વાત ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ધરાહમિહિરના “હોરાશાસ્ત્ર”મા જુદી જુદી ગણિતોને માટે ક્યાતો શ્રીક નામોનું ભાષાન્તર કરીને મસ્કૂત નામો ખનાવવામા આવ્યા છે અથવા તો તેના તેજ શ્રીક નામો વાપરવામા આવ્યા છે, જેમકે, “એગિસ”ને ખદને “આર” (મગા), “હીલિ-યોસ”ને ખદને “હેલિ” (સૂર્ય), “અયૂમ”ને ખદને “જ્યો” (જ્યુપિટર). ધણી પારિભાષિક શબ્દો ત્રીધા શ્રીક પુસ્તકોમાથી લેવામા આવ્યા છે,

જેમકે “કેન્ટ્રોન”ને બદલે ‘કેન્દ્ર’, “હાયેમેટ્રોન”ને બદલે “જામિત્ર” હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી કેટલાકના તો નામ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય દેશોની સાથેનો તેઓનો સંબંધ જણાઈ આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, “રોમકસિદ્ધાન્ત” એનો અર્થ “Roman Manuśā” એવો થાય છે વગહમિહિરના ગ્રન્થનું “હોરાશાસ્ત્ર” એવું નામ છે તેમાનો “હોરા” એ શબ્દ ગ્રીક ભાષાનો છે.

તોપણ થોડીક બાબતોમાં હિન્દુસ્તાનના લોકોએ ખગોળશાસ્ત્રને સ્વતંત્ર રીતે ગ્રીક લોકોના કરતાં પણ વધારે આગળ વધાર્યું હતું, અને પાછળથી ખગોળશાસ્ત્રમાં પણ પશ્ચિમને કંઈક જ્ઞાન આપવાનો વારો તેઓને આવ્યો હતો કારણ કે આઠમાં અને નવમાં સૈકામાં આ શાસ્ત્રમાં પણ તેઓ આરબ લોકોના શુક્ર બન્યા હતા “સિદ્ધાન્ત”ના ગ્રન્થો, આર્યભટ્ટના લખાણો, અને બ્રહ્મગુપ્તનું રચેલું કહેવાતું “બ્રહ્મગણ” એ સર્વના આરબ લોકોએ ભાષાન્તર અથવા અનુવાદ કર્યા હતા, અને આ ભાષાન્તર અથવા અનુવાદના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે બગદાદના ખલીફા તરફથી હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓને વારંવાર પોતાની દરબારમાં બોલાવવામાં આવતા હતા પછી આ આરબોની મારફત હિન્દુસ્તાનનું ખગોળશાસ્ત્ર યુરોપ તરફ ગયું, અને એવી રીતે, યુરોપ તરફથી લાખા વખત ઉપર જે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું તેજ જ્ઞાન ગોળ ચક્ર દરીને યુરોપમાં પાછું આવ્યું ઉદાહરણ તરીકે, “ઉલ્ક” (ગ્રહમાર્ગનું ઉંચામાં ઉંચું બિંદુ) એ મંરકૃત શબ્દ અરબી ખગોળશાસ્ત્રના લૅટિન ભાષાન્તરમાં “apex” એ સ્વરૂપે દાખલ થયો.

બારમાં સૈકામાં હાસકર થઈ ગયો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રમાં કંઈ પણ આગળ વધારો થયો નહીં, પણ જે જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં એ પાછું ફરી થઈ ગયું ખગોળશાસ્ત્રનો આગળ અભ્યાસ કરવાનું કામ હવે આરબ લોકોએ કરવા માંડ્યું હતું અને મૂળ વસ્તુસ્થિતિનું પરિવર્તન એવી અજબ રીતે થયું કે નવમાં સૈકામાં એક આરબ લેખકે હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્ર વિષેનો ગ્રન્થ લખ્યો હતો તેનો આ સમયમાં હિન્દુઓ તરફથી અભ્યાસ થવા લાગ્યો એ શાસ્ત્રમાં અસલના ગ્રીક નામો તો કાયમ રહ્યા, પણ નવા નામોની જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ અરબી નામો હવે સ્વીકૃતતા મળ્યા.

હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રની આરબદશામાં શ્રીસના વૈદકશાસ્ત્રને એના ઉપર અસર થઈ હતી કે નહીં એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્તર હજી વાળી યકાય એમ નથી, કારણ કે એ ઉત્તર વાળતા પહેલાં એ ઉદ્દેશના વૈદકશાસ્ત્રોને એકબીજાની સાથે મળાળથી તપાસી જોવાની જરૂર છે, અને એવી રીતે તપાસી જોવાનું કામ અત્યાર સુધીમાં કોઈ તરફથી કરવામાં આવ્યું નથી તોપણ આધુનિક સમયમાં હિપોક્રેટિસ અને ષ્વરક (જે એક ચીનાના કહેવા પ્રમાણે કનિષ્ક રાજાનો દરબારી વૈદ્ય હતો) તે બેઉના ગ્રંથોમાં કેટલોક સચોટ મળતાપણું શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે, અને તે ઉપરથી, ઇસ્વીસન પહેલાં હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્ર ઉપર શ્રીસની અસર થઈ હોય એ સંભવિત જણાય છે.

એથી ઉલટું હિન્દુ વૈદકશાસ્ત્રની આરબ ભાષા ઉપર આશરે ઇ.સ ૭૦૦ પછી ધણી અસર થઈ હતી, કારણ કે જમદાદના ખલ્દીશી તરફથી એ વિષયને લગતા કેટલાક પુસ્તકોના ભાષાન્તર કરાવવામાં આવ્યા હતા ષ્વરક અને સુશ્રુતના ગ્રંથો (જે ઇસ્વીસનના ચોથા સદી કરતાં વધારે મોડા નહીં લખાયા હોય એવું જણાય છે) તેના આઠમાં સૈકાના અન્તમાં ષ્વરબ્ધી ભાષામાં તરજૂમાં કરવામાં આવ્યા હતા, અને અલ-રઝી નામનો પ્રખ્યાત આરબ વૈદ્ય, જે ઇ.સ ૯૩૨માં મરણ પામ્યો હતો, તેણે એ ગ્રંથોને પ્રમાણ તરીકે ગણીને તેમાંથી ઉતારા આપ્યા હતા ત્યાર પછી યુરોપીયન વૈદ્યોએ આરબસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રને પ્રમાણ તરીકે ગણવા માડ્યું અને સત્તરમાં સૈકા સુધી એ વૈદકશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા એવી ને એવી કાયમ રહી એ વખતે યુરોપીયન વૈદ્યો હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રના અન્વયકારો તરફ ધણા માનની નજરથી જોતા હશે, કારણ કે અવિસેન્ના (ઇ.સ ૧૧૬૦), રૂહાઝીસ (અલ-રઝી), અને સિરાપિયોન (ઇ.સ ૧૨૬૦) એ આરબ લેખકોએ લૅટિનમાં જે ભાષાન્તરો કર્યા છે તેમાં ષ્વરક વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે હાલના વખતમાં કૃત્રિમ નાક બનાવવાનો પ્રયોગ યુરોપની શસ્ત્રવિદ્યામાં કાબલ થયો છે તે હિન્દુસ્તાનમાંથી આવ્યો છે. ત્યાં આગળ અરાડમાં સૈકામાં અમરેજીને એ કળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું

આપણે આગળ જોયું છે કે સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધને પરિણામે ઓગણીસમાં સૈકામાં મુલનાત્મક કથાશાસ્ત્ર (Com

parative Mythology) અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર (Comparative Philology)ની બે નવી વિદ્યાઓ નીકળી. આમાની પાછલી વિદ્યાને લીધે મૃત ભાષાઓ (dead languages) શિખવવાની યુરોપની પદ્ધતિમા પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. બૌદ્ધ ધર્મ વિષે લોકોને જિજ્ઞાસા છે તેને પરિણામે યુરોપમા એ વિષેના ધણા મન્યો લખાયા છે. એક બે દાખલા લઈએ તો હીનના કેટલાક ઉત્તમ ભાવ પ્રધાન કાન્યો અને સુર એડવિન આર્નોલ્ડના “Light of Asia” (જંબુજ્યોતિ) જેવા મન્યો સંસ્કૃત કવિતાની પ્રેરણાને લીધેજ લખાયા છે આ પ્રમાણે યુરોપના યુદ્ધિવ્યાપાર ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યની ધણી અસર થયેલી છે તેની કોઈથી પણ ના પાડી શકાય એમ નથી, અને ભવિષ્યમા એ સાહિત્યની કદાચ એથી પણ વધારે અસર થશે એવો સંભવ જણાય છે.

વિજ્ઞાન, કળા વગેરેના સાહિત્યનું પરિશિષ્ટ

ધર્મશાસ્ત્ર

ધર્મશાસ્ત્રને લગતા સંસ્કૃત સાહિત્ય વિષેની સામાન્ય ચર્ચાને માટે બુધનો “Encyclopædia” (જ્ઞાનચક્ર) માં ૧૮૯૬માં પ્રકટ થયેલો જોલિનો લખેલો ‘Recht und Sitte’ નામનો અતિ મૂલ્યવાન ગ્રંથ જુઓ. વેદની પછીના સમયમાં લખાયેલા કેટલાક ધર્મસૂત્રો છે, તેમાં “વૈષ્ણવધર્મશાસ્ત્ર” અથવા “વિષ્ણુસ્મૃતિ” એ નામનો ગ્રંથ સૌથી વધારે અગત્યનો છે એ ગ્રંથ “કાઠકગૃહ્યસૂત્ર”ની સાથે ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે, અને એનો છેવટનો પાઠ ઇસ ૨૦૦ કરતા વધારે પ્રાચીન નથી. ૧૮૮૧માં જોલિએ એ ગ્રંથ કલકત્તામાં પ્રકટ કર્યો, અને ૧૮૮૦માં ઓક્સફર્ડની “Sacred Books of the East” (પૂર્વના પવિત્ર પુસ્તકો) એ નામની ગ્રંથમાળામાં એનું રચેલું ભાષાન્તર પ્રકટ થયું. વેદની પછીના સમયમાં જે ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો લખાયા તે સંખ્યા પદ્યમાં અને તે પણ મોટે ભાગે જનુષ્ટુમ્ હિન્દમાં લખાયેલા છે. ધર્મસૂત્રના કરતાં એમાં વધારે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મસૂત્રોમાં તો ધર્મને લગતી જાણપતો વિષેજ લખવામાં આવ્યું હોય છે, પણ અહીં તેમ નથી. આ જગ્યામાં ચામલ્લી દેમુતિઓમાં “માનવધર્મશાસ્ત્ર” એ સૌથી વધારે મહત્વની અને સૌથી પ્રાચીન છે. એ દેમુતિ ‘માનવધર્મસૂત્ર’ના ઉપરથી રચાઈ હોય એ ધણુ ખનવા જોગ છે. “મહામારત”ની સાથે એ દેમુતિને ધણો ગાઢો સંબંધ છે. “મહામારત”ના ખીળ, બારણા, અને સોળમાં, એ પ્રનાણે ત્રણ પર્વ માળ એ દેમુતિના ૨૬૮૪ શ્લોકોમાંના ૨૬૪ દીકામાં આવે છે એ દેમુતિને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઇસ ૨૦૦ના કરતા વધારે મોડું નહીં હોય એમ જણાય છે. ૧૮૮૭માં જોલિએ લંડનમાં એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો, ૧૮૮૬માં બુલરે “Sacred Books” (પવિત્ર પુસ્તકો) માં ધણી કીમતી પ્રસ્તાવના સાથે એનું ભાષાન્તર છપાવ્યું, તે ઉપરાંત ૧૮૮૪માં બર્નેસે લંડનમાં એનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કર્યું, ૧૮૮૬માં મલિકે સાત દીકાઓ સાથે મૂળ ગ્રંથ મુબાઈમાં પ્રકટ કર્યો, ૧૮૮૬માં કુલ્લકની દીકા સાથે એ ગ્રંથ મુબાઈમાં છપાયો અને તે ૧૮૮૭માં

પ્રકટ થયેલી નિર્ણય સાગર ત્રિસની આદૃતિ કરતા વધારે સારી છે. બીજા અન્થ “યાજ્ઞવલ્ક્યધર્મશાસ્ત્ર”નો છે તે ધણો વધારે ટૂંકો છે (તેમા ૧૦૦૯ શ્લોક છે) શુક્લયજુર્વેદના અમુક ધર્મસૂત્રને આધારે એ અન્થ રચાયેલો હોય એ ઘણુ ખતવા ભેગ છે એનો ત્રીજો અધ્યાય “પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર”ને મળતો આવે છે, પણ કૃષ્ણયજુર્વેદના “માન્વ-ગૃહ્યસૂત્ર”ની સાથેના એનો સમ્બન્ધ ઉઘાડો છે એ અન્થ આસરે ઇસ ૩૫૦મા રચાયેલો હોય એમ જણાય છે વિદેહ (તિહત ની સજ-ધાની મિથિલામા એનો જન્મ થયો હોય એ ખતવા ભેગ છે ૧૮૪૯મા રૅટ્ઝરે બર્લિનમા “યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ” ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કરી ૧૮૯૨મા “મિતાક્ષરા” નામની ટીકા સાથે એ અન્થની ત્રીજી આદૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ ‘ધર્મ’ એ શબ્દમા એકલા કાયદાનોજ સમાવેશ કરવામા આવેલો સૌથી પહેલો “નારદસ્મૃતિ”મા જણાય છે એ અન્થમા ૧૨૦૦૦ કરતા વધારે શ્લોક આવે છે, અને એ મહોટે ભાગે “મનુસ્મૃતિ” ઉપરથી રચાયેલો જણાય છે બાણુ કવિએ પોતાના એક અન્થમા “નારદીય ધર્મશાસ્ત્ર” વિષ કથન કર્યું છે, અને ધર્મશાસ્ત્રના એક સૌથી વધારે પ્રાચીન ટીકાકારે આઠમા સૈકામા નારદના અન્થ ઉપર ટીકા કરી હતી નારદનો અન્થ આસરે ઇસ ૫૦૦મા રચાયેલો હોય એમ જણાય છે ૧૮૮૫મા બૅલિએ કલકત્તામા “નારદસ્મૃતિ”નો અન્થ પ્રકટ કર્યો, અને ૧૯૮૯મા “Sacred Books”ના ૩૬મા પુસ્તકમા એનું ભાષાન્તર થયું વધારે અર્વાચીન અન્થ “પરાશર-સ્મૃતિ”નો છે એ અન્થ ઇસ ૧૩૦૦ પહેલાનો છે ૧૮૯૩મા “Bombay Sanskrit Series”મા એ અન્થ પ્રસિદ્ધ થયો, ૧૮૮૭મા “Bibliotheca Indica”મા એનું ભાષાન્તર થયું. વેદની પછીના ધર્મશાસ્ત્રના અન્થનો બીજો જથ્થો ટીકાઓનો છે “ મનુસ્મૃતિ” ઉપરની મેધાતિથિની ટીકા એ આજદિન સુધી સચવાઈ રહેલી સખળી ટીકાઓમા વિશેષ પ્રાચીન છે એ ટીકાકાર આસરે ઇસ ૯૦૦મા થઈ ગયેલો જણાય છે “મનુસ્મૃતિ” ઉપરની સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ટીકા કુલ્લુકભટ્ટની છે પદરમા સૈકામા ખનારસમા એ ટીકા લખવામાં આવી હતી, પણ ખારમા સૈકાના એવિન્દરાજ નામના ટીકાકારના અન્થમાંથી તદ્દત્તથી કરવા સિવાય કુલ્લુકભટ્ટે કંઈ વિશેષ કરેલું જણાતું નથી “યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ” ઉપરની સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ટીકા વિશ્વનાથરની છે, તે “મિતાક્ષરા” નામની છે, અને તે આસરે ઇસ. ૧૧૦૦મા

લખાયેલી જણાય છે પણ પ્રાચીન સમયથી હખણમાળ નહીં, પણ બનારસમાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મોટા ભાગમાં એ ગ્રંથ પ્રમાણ તરીકે ગણાતો હતો ગયા સૈકામાં વારસાને લગતા કાયદા વિષે જેમાં લખવામાં આવ્યું છે તે અધ્યાયનું કૌલશ્રૂકે ભાષાન્તર કર્યું ત્યાર પછી અંગ્રેજી અદાલતોમાં વારંવાર એ ગ્રંથના વચનોને પ્રમાણ તરીકે ટાકવામાં આવ્યા છે ઇસ ૧૦૦૦ પછી ધર્મનિબન્ધ એ નામના અસંખ્ય ગ્રંથો હિન્દુસ્તાનમાં લખાયા છે તેમાંનો સૌથી ભારે ગ્રંથ “સતુર્વર્ગ-ચિન્તામણિ” એ નામનો છે એ ગ્રંથ હેમાદ્રિનો રચેલો છે, એ ગ્રંથના પાંચ વિભાગ છે, અને એ આશરે ઇસ ૧૩૦૦માં લખાયેલો હતો. એમાં કાયદા વિષે નહીં જેવુંજ લખ્યું છે, પણ દેશીતિઓ અને પુરાણોમાંના અનેક રસ પડે એવા શ્લોકો એમાં આપ્યા છે “Bibliotheca Indica”માં એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જીમ્મતવાહનનો “ધર્મરત્ન” નામનો ગ્રંથ, જે ધણુંખર પદરમાં સૈકામાં લખાયેલો છે, તે આ રથળે ગણાવવો જોઈએ, કારણ કે “દાયમાન”નો પ્રખ્યાત ગ્રંથ, જે બંગાળમાં પ્રમાણ તરીકે ગણાય છે અને જેનું કૌલશ્રૂકે ભાષાન્તર કર્યું છે, તે આ “ધર્મરત્ન”નોજ એક ભાગ છે આ રથળે એટલી વાત નોંધવા જેવી છે કે ખીજા દેશોમાં કાયદાની ચોપડીઓ હોય છે તેમાં અને આ હિન્દુસ્તાનની દેશીતિઓમાં ઘણા ફેર છે એ દેશીતિઓ અમુક વ્યક્તિઓ તરફથીજ લખવામાં આવી છે. વળી બ્રાહ્મણોને માટે બ્રાહ્મણો તરફથી એ રચવામાં આવી છે, તેના પરિણામે બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારને એમાં હદ બહારનું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હોય એ ધણું સ્વાભાવિક છે આ કારણને લીધે એ દેશીતિઓમાં જે ઈર્ષ લખવામાં આવ્યું હોય તેની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરવાને માટે બાલ્ય પ્રમાણોની મદદ લેવી જરૂરી છે.

ઇતિહાસ

મુસલમાનોની જીત પહેલાંનો ખાસ ઐતિહાસિક ગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કોઈ પણ છે નહીં “રાજતરંગિણી” અથવા “રાજઓની નદી” એ નામનો ગ્રંથ કલ્હણનો રચેલો છે અને તેમાં કાશ્મીરના રાજાઓની તવારીખ આપવામાં આવી છે એ ગ્રંથ કલ્હણે ઇસ ૧૧૪૮માં લખના માંડ્યો હતો એ ગ્રંથમાં આશરે ૮૦૦૦ શ્લોક છે એનો

આગશે ભાગ ઐતિહાસિક નથી, પણ તેમા દત્તકથાઓ આપવામાઆવા છે. ખરેખરો ઐતિહાસિક વિભાગ તો જેમા એણે પોતાના સમયનો ચિતાર આપ્યો છે તેજ છે કાસ્મીરની તવારીખના સમ્યન્ધર્મા આ ગ્રન્થ ધણે કીમતી છે

વ્યાકરણ

હિન્દુસ્તાનના વ્યાકરણ સાહિત્યને માટે ખાસ કરીને વાકરનેમશ-ના “Altindische Grammatik”ના પ્રથમ પુસ્તકનું ૫ પૃષ્ઠ થી શરૂ થતું લખાણ જુઓ આજ સુધી જળવાઈ રહેલુ જૂનામા જૂનુ વ્યાકરણ પાણિનિનું છે એ પાણિનિની આગળ થઈ ગયલા ૧૪ વૈયાકરણો ગણાવવામા આવ્યા છે, પણ તેમાના કોઈનો પણ ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો નથી પાણિનિ હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય દિશાના છેડા ઉપર રહેતો હતો અને એ ધણું કરીને ઇસ પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામા થઈ ગયો હતો. એના ગ્રન્થમા લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રો છે, અને એ ગ્રન્થના આઠ અધ્યાય કરવામા આવ્યા છે. ૧૮૮૭મા બ્રહ્મીટલિંગે જર્મન ભાષાન્તર સાથે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. વ્યાકરણના સાધારણ નિયમોથી જુદી રીતે બનેલા શબ્દોનો એક સંગ્રહ પાણિનિના વખતમા હતો, તે કંઈક રૂપાન્તર પામીને “उणादि सूत्र ” એ નામથી જળવાઈ રહ્યો છે ઉચ્ચવલદતની ટીકા સાથે એ ગ્રન્થ ૧૮૫૯મા ઓફ્ટેકેટ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો એ ઉપરાંત પાણિનિએ બે શેષસંગ્રહ વિષે પણ લખ્યું છે એક “धातु-पाठ” અને બીજો ‘गणपाठ’ ધાતુપાઠમા આશરે ૨૦૦૦ ધાતુઓ આપવામા આવ્યા છે. એમાના આશરે ૮૦૦ જ સંસ્કૃત સાહિત્યમા જોવામા આવે છે, અને વેદની ભાષાના આશરે પચાસ ધાતુઓ એમા જોવામા આવતા નથી “गणपाठ”મા એકસરખા નિયમ જેને લાગુ પડતા હોય એવા જુદા જુદા ગણ પ્રમાણે શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે ઇસ. ૧૧૪૦મા વર્ધમાને “गणरत्नमहोदधि” રચ્યો તેમા આ ગણોને છન્દમા ગોઠવવામા આવ્યા છે. પાણિનિના વ્યાકરણને સમજાવવાને માટે પ્રથમ “परिभाषा” એ નામના અર્થ કરવાને લગતા નિયમોના ગ્રન્થ રચાયા અરાડમા સૈકામા નાગોજીમહે એ સઘળી પરિ-ભાષાઓનો સંગ્રહ કરીને “परिभाषेन्दुशेखर” નામનો ગ્રન્થ રચ્યો (એ ગ્રન્થ “Bombay Sanskrit Series”માં કિલકર્ણે છપાવ્યો

છે, વર્ષ ૧૮૬૮ અને ૧૮૭૧) ત્યાર પછી પાણિનિના ૧૨૪૫ સ્ત્રો ઉપર કાલ્યાણન, જે વાલુ કરીને ઇસ્વીસન પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં થઈ ગયો, તેણે “વાર્ષિક” લખ્યા, અને ત્યાર પછી કેટલોક વખત રહીને વ્યાકરણની જુદી જુદી “કારિકા”ઓ લખાઈ ટીકાકારોની આ સઘળી મહેનતનો લાભ લઈને પતંજલિએ પોતાનું “મહામાણ્ય” રચ્યુ તેમાં પતંજલિની પોતાની તરફની ટીકા પણ આપવામાં આવી છે. (એ મહાભાષ્યના ત્રણ પુસ્તક કિલ્હાઈને મુખાઈમાં છપાવ્યા છે) એ અન્યમાં પાણિનિના ૧૭૧૩ સ્ત્રો ઉપર ટીકા કરવામાં આવી છે પતંજલિધણુ કરીને ઇસ્વીસન પૂર્વના બીજા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો. ગમે તેમ હોય, પણ ઇસ્વીસનની શરૂઆતના કરતા વિશેષ અર્વાચીન તો એને ગણી શકાય એમ નથીજ સાતમાં સૈકામાં ભર્તૃહરિએ “મહામાણ્ય”ના ઉપર ટીકા કરીને પોતાનો “વાક્યપદીય” નામનો અન્ય રચ્યો (એ અન્ય “Benares Sanskrit Series”માં છપાયો છે) એ અન્યમાં વ્યાકરણની ફિલસુફી વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે એ ઉપરાંત, કૈયટ, જે ઘણું કરીને તેરમાં સૈકામાં થઈ ગયો, તેણે પણ “મહામાણ્ય” ઉપર ટીકા કરી છે આશરે ઇસ્વી ૬૫૦માં જ્યાદિત્ય અને વામનની રચેલી “કાશિકા વૃત્તિ” (એટલે “કાશીની ટીકા”) રચાઈ. પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર લખાયેલી સર્વજ્ઞ ટીકા સૌથી પહેલી આજ છે (એ અન્યની બીજી આવૃત્તિ ૧૮૯૮માં ખનારસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.) પદરમાં સૈકામાં રામચન્દ્રે “પ્રક્રિયાકૌમુદી” નામનો અન્ય રચ્યો, તેમાં વ્યાકરણના વિષયની વધારે સગવડભરેલી વ્યવસ્થા કરીને પાણિનિ ના વ્યાકરણને વધારે સહેલું બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ભદ્રોજની “સિદ્ધાન્તકૌમુદી”, જે સત્તરમાં સૈકામાં લખાઈ છે, તેનો ઉદ્દેશ પણ આના જેવો છે (૧૮૯૪માં મુખાઈના નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં એ અન્ય છપાયો છે) એ અન્યના સાગ તરીકે વરદરાજે “લઘુ-કૌમુદી” નામનો મક્ષિત અન્ય લખ્યો (એ અન્ય બેલેન્ટાઇને અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે) ૧૮૯૧માં ખનારસમાં એની ચોથી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી પાણિનિની પદ્ધતિ પ્રમાણે વ્યાકરણનો જેને અભ્યાસ કરવો હોય તેને પ્રથમ આ “લઘુકૌમુદી”નો અન્ય શીખ વવામાં આવે છે પાણિનિની સાથે જેને સમન્વય નહીં એના વૈયાકરણમાં અન્દ્ર (જે આશરે ઇ.સ. ૬૦૦માં થઈ ગયો), શ્લોકટાપન

નામનો બીજો પ્રખ્યાત શાકટાયનથી જુદો વૈચારણ્ય (જે “કાશિકા”ના સમય પછી થઈ ગયો) અને સૌથી વધારે અમતનો હૈમચન્દ્ર, જે બારમા સૈદ્ધાંતો થઈ ગયો અને જેણે પ્રાકૃતનું બાકરણ લખ્યું (પ્ર. પિણ્ણ, ભાષાન્તર સામે, જે પુસ્તકો, ૧૮૭૭-૮૦) તે ખાસ ગણાતવા જેવા છે. હૈમચન્દ્રે પ્રાકૃતના બાકરણ ઉપરાંત “ડબ્બાલિયણસુત્ર” પણ રચ્યું છે. પાછળથી લખાયેલા બાકરણોમાં શુરવર્મનના “કાતક”ની (પ્ર. કશિકા, જિ. ૬) પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હોય એમ જણાય છે. વરુચિનું “પ્રાકૃતપ્રજ્ઞપ્ત” (પ્ર. કવેલ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૬૮) એ પ્રાકૃત ભાષાનું બાકરણ છે. વૈષ્ણવેનું “મુગ્ધસોજ” એ નામનું સંસ્કૃત શાકરણ બંગાળમાં વિશેષ વપરાય છે. “કિદ્સુજ”નો અન્ય પર્તજલિતા લક્ષ્ય કરતાં વધારે અર્વાચીન છે, તેમાં નામના ઉચ્ચારને લગતા નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. હૈમચન્દ્રના “કિંગાલુચાસન”માં લિંગ વિષેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શુરોપીયનોના રચેલા બાકરણમાં, વેદની ભાષા તેમજ સંસ્કૃત ભાષા એ ઉભયની ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ ચર્ચા કરવાનો જેમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. હોમ એવો સૌથી પહેલો અન્ય બ્રહ્મીનીનો છે. સંસ્કૃત ભાષા વિષે તુલનાત્મક પદ્ધતિનો જેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એવો અન્ય વાકરનેશ્વરનો છે તે અતિ ઉત્તમ છે, પણ હજી તો તેનો પહેલો વિભાગજ પ્રસિદ્ધ થયો છે. મૅક્સ મ્યુલરના સંસ્કૃત બાકરણ ઉપરથી આ લેખકે (પ્રે. ઍકડોનલે પોતે) પણ એક સંક્ષિપ્ત બાકરણ રચ્યું છે તે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો આરંભ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને કામનું છે. એજ લેખકનું વેદનું બાકરણ જુલરની ઇન્સાઇક્લોપીડિયાના એક ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું છે તે વિકાસનો ઉપયોગને માટે લખાયેલો મોટો અનુષ્ઠ છે, એનું “વિદ્યાર્થીઓ માટેનું વેદનું બાકરણ” જે ૧૯૧૬ માં ઍક્સફર્ડમાં છપાયું હતું, અને “અભ્યાસ નવો શરૂ કરનારાઓ માટેનું સંસ્કૃત બાકરણ”, જેની બીજી આવૃત્તિ ૧૯૧૧ માં બહાર પડી હતી, એ બે અવધારીનું પયોગી બાકરણો છે.

કોશતા મન્યો.

ઍચરનું “Die indischen Wörterbücher”, જે ૧૮૯૭માં જુલરની “Encyclopaedia” માં છપાયું છે, તેમાં આ આખા વિષયની માહિતી આપવામાં આવી છે અને કોશતા સમગ્રા અન્યોનાં

નામ ગણ્યાવવામાં આવ્યાં છે “કૌશ”ના જુદા જુદા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અપરિચિત શબ્દો અને અર્થો કવિઓના ઉપયોગને માટે આપવામાં આવ્યા હોય છે. એ સમગ્ર ગ્રંથો પદ્યમાં રચાયેલા હોય છે એકજ અર્થના અનેક શબ્દો જ્યાં આપવામાં આવ્યા હોય છે ત્યાં વર્ણાનુક્રમ બીજાકુલ જોવામાં આવતો નથી અને એક શબ્દના અનેક અર્થો જ્યાં આપવામાં આવ્યા હોય છે ત્યાં આગળ પણ વર્ણાનુક્રમ નહીં જોવાય હોય છે વ્યાકરણમાં જેવી પાણિનિના ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા છે તેવી કોશના ગ્રંથોમાં “અમરકોશ”ની પ્રતિષ્ઠા છે. (મુબાઈમાં એ ગ્રંથ મહેશ્વરની ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે) એ ગ્રંથ આશરે ઇસ ૫૦૦માં રચાયેલો હોય એ અસંભવિત નથી. પુરુષોત્તમદેવનો “ત્રિકાવકુશોષ” “અમરકોશ”ના પરિશિષ્ટ ગ્રંથ જેવો છે (એ છેક ઇસ ૧૩૦૦માં રચાયેલો હોય એ ખનવા જોમ છે) શાશ્વતનો “અનેકાર્થસમુદાય” એ નામનો ગ્રંથ “અમરકોશ”ના કરતા વધારે પ્રાચીન હોય એ કોઈ પણ રીતે અસંભવિત નથી હલાયુધનો “અમિદાનરત્નમાલા” નામનો ગ્રંથ (પ્ર. ઓરિફ્રેટ, લેન્ડન, ૧૮૬૧) આશરે ઇસ ૬૫૦નો જણાય છે. યાદવપ્રકાશનો “વૈજયન્તી” નામનો ગ્રંથ આશરે એક સેકો મોડો લખાયેલો છે મહેશ્વર કવિનો “વિશ્વવ્રકાશ” ઇસ. ૧૧૧૨ નો છે “મલ્લકોશ” આશરે ઇસ ૧૧૫૦માં કાશ્મીરમાં રચાયેલો હતો હેમચન્દ્રે (ઇસ ૧૦૮૮-૧૧૭૨) ચાર કોશ બનાવ્યા છે “અમિદાનચિન્તામણિ” (એકજ અર્થવાળા શબ્દોનો કોશ), પ્ર. યોગેશ્વર અને રંધ, સેઈ પીટર્સબર્ગ, ૧૮૪૭, “અનેકાર્થસંગ્રહ” (અનેક અર્થવાળા શબ્દોનો કોશ), પ્ર. ઝંચરી, વિયેના, ૧૮૬૩, “દેશીનામમાલા” (પ્રાકૃત ભાષાનો કોશ), પ્ર. પિરેથ, મુબાઈ, ૧૮૮૦, અને “નિઘણકુશોષ”, જેમાં વનરપતિશાસ્ત્રને લગતા શબ્દોનો સમગ્ર આપવામાં આવ્યો છે, તે. આ છેલ્લો ગ્રંથ “અમિદાનચિન્તામણિ” નો પરિશિષ્ટ ગ્રંથ જેવો છે.

હાલ્યશાસ્ત્ર

સિસ્વેઈન લિલિના “The'âtrie Indien”નાં ૨૧ પૃષ્ઠ, રેનોડનો “La Rhetorique Sanskrit” (જે ૧૮૮૪માં પેરિસમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે), અને ૧૮૬૭-૮ ના “Journal of

the Royal Asiatic Society"ના આવેશો "Notes on Alamkara Literature" નામનો લેખ જુઓ. ભરત-
નું "નાટ્યશાસ્ત્ર" એ આ વિષયને લગતો જૂનામાં જૂનો અને સૌથી
વધારે અગત્યનો ગ્રન્થ છે એ ગ્રન્થ ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયો
હોય એમ જણાય છે (૧૮૯૪માં મુબાઈની "કાવ્યમાલા"ના ૪૨માં
અંકમાં, અને ૧૮૯૭માં લાયોન્સમાં પ્રોસેટ તરફથી એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ
થયો હતો). ૬૯૬ીનો "કાવ્યાદર્શ" જે છઠ્ઠા સૈકાની આખરમાં રચાયો
હતો તેમાં આશરે ૬૫૦ શ્લોક છે ૧૮૯૦માં બેન્ડોલ્ફિંગે લીપ્ઝિકમાં
ભાષાન્તર સાથે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, અને ૧૯૧૦ માં રમાયાર્થે
મદ્રાસમાં એ ગ્રન્થ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે વામનનો "કાવ્યાલકાર-
કૃત્તિ" નામનો ગ્રન્થ આઠમાં સૈકામાં રચાયેલો જણાય છે રોહમટ,
જે નવમાં સૈકામાં થઈ ગયો, તેનો "જૃંગારતિલક" નામનો ગ્રન્થ
પિશ્વે ૧૮૮૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે આનન્દવર્ધનનો "ધ્વન્યાલોક"
અભિનવગુપ્તની ટીકા સાથે "કાવ્યમાલા" માં ૧૮૦૧ માં છપાયો છે
રોહટ શતાનન્દનો "કાવ્યાલકાર" એ નવમાં સૈકાનો ગ્રન્થ છે અને
તે "કાવ્યમાલા" માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. ધનંજયના "દશરૂપ" માં
નાટકના દશ પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે એ ગ્રન્થ દસમાં સૈકાનો
છે (૧૮૬૫માં હુંડે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, ૧૮૯૭માં મુબાઈના
નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી એ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે, ૧૯૧૨ માં ન્યૂ
યોર્કમાં એ ગ્રન્થ ભાષાન્તર સાથે છપાયો છે) મગ્ધ અને અલ્લટનો
રચેલો " કાવ્યપ્રકાશ" આશરે ૧૧૦૦માં લખાયેલો છે (૧૮૯૭ના
"પંડિત"માં એ પ્રસિદ્ધ થયો છે) " સાહિત્યદર્પણ " એ ગ્રન્થ પૂર્વ
બંગાળના વતની વિશ્વનાથ કવિરાજે આશરે ઇસ. ૧૪૫૦માં રચ્યો
હતો. (૧૮૯૫માં કલકત્તામાં વિદ્યાસાગરે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો,
અને " Bibliotheca Indica " માં બેન્ડોલ્ફિંગે અને મિત્રે એનું
ભાષાન્તર કર્યું છે)

ગણિતશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર

આ વિષય સમ્બન્ધી વિવેચન કરનારે એકજ પુસ્તક છે, અને
તે થીબોનું છે. યુર-કેલ્હોર્નની "Encyclopædia" માં "Astro-
nomie, Astrologie and Mathematik" એ નામથી

એ પુસ્તક ૧૮૬૬માં પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને તેમાં એ વિષયનાં પુસ્તકોની સંવિસ્તર યાદી આપવામાં આવી છે ૧૮૮૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેન્ટોરની “Geschichte der Mathematik”ના પૃ. ૫૦૫-૫૧૨ પણ એવાં. હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથોમાં ગણિત-શાસ્ત્ર વિષેના કેટલાક ખાસ અધ્યાય આપવામાં આવ્યા છે બીજા ગણિત-ના વિષયમાં યવન ભોકાએ કદી ન મેળવેલી ઉત્કૃષ્ટતા તેઓએ પ્રાપ્ત કરી હતી. ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથો આશરે ૫૫૩ ૩૦૦ પછીના લખાયેલા હતા, અને તે “સિદ્ધાન્ત”ના નામથી ઓળખાતા હતા એવા ગ્રંથો ચાર હતા, તેમાંનો એક “સૂર્ય-સિદ્ધાન્ત”જ આજ દિન સુધી ટકી રહ્યો છે. (“Journal of the American Oriental Society”ના છઠ્ઠા પુસ્તકમાં ઉલ્લેખનીએ એ ગ્રંથ ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે). એવા પ્રાચીન ગ્રંથોના સિદ્ધાન્તોને વધારે સંક્ષિપ્ત અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપ્યે બે આધ્યુ હતું. આર્યભટે પોતેજ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એના જન્મ પાટલિ-પુત્રમાં ૫૫૩ ૪૭૬માં થયો હતો પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એવો સિદ્ધાન્ત એણે પ્રતિપાદન કર્યો હતો (એ સિદ્ધાન્ત યવન ભોકામાં પણ અનુસર્યો નહોતો). વળી સૂર્યમંડળ તથા ચન્દ્રમંડળના કારણ વિષે પણ એણે સમજૂતી આપી હતી. એના ગ્રંથનું નામ “આર્યમણ્ડીય” છે તેના ત્રીજા અધ્યાયમાં એણે ગણિતશાસ્ત્ર વિષે લખ્યું છે. (“આર્ય-મણ્ડીય”ના ગ્રંથ ૧૮૭૪માં ફર્ને ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને ૧૮૭૬માં રૅડટે “Journal Asiaticque”ના એના ગણિતશાસ્ત્ર વિષેના અધ્યાયનું ભાષાન્તર કર્યું હતું) વરાહમિહિરનો જન્મ ઉત્તરના આગળ થયો હતો એણે ગણિતનું કામ આશરે ૫૫૩. ૫૦૫માં કરવા માડ્યું, અને એના એક ટીકાકરના કહેવા પ્રમાણે, એ ૫૫૩ ૫૮૭માં મરણ પામ્યો એણે ચાર ગ્રંથો લખ્યા, તે મોટે ભાગે ગણિત જન્મના રચાયેલા છે. એમાંના ત્રણ ગ્રંથો જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિષેના છે: “સૂર્ય-સિદ્ધાન્ત” (જે ૧૮૬૪-૧૮૬૫ની “Bibliotheca Indica”માં ફર્ને પ્રસિદ્ધ કરી છે અને “Journal of Asiatic Society”ના “ગ્રંથો” પુસ્તકમાં એનું ભાષાન્તર થયું છે, એજ ગ્રંથની સંક્ષેપ્તપદની ટીકા સાથેની નવી આવૃત્તિ ૧૮૬૫-૬૭માં અસ. હિન્દોનીએ બનાવેલ પ્રસિદ્ધ કરી છે), “

” અથવા “હોમશાસ્ત્ર” (જેનું મદાસન લખી.

આપરે ૧૮૮૫માં બાબાનંતરે કર્યું છે), અને “હયુજાતક” (એના યૌગંદ્ર બાંધનું વેળે અને બેકાબીએ ૧૮૭૨માં બાબાનંતરે કર્યું છે). એના “પદ્મસિદ્ધાન્તિકા” નામનો ગ્રન્થ બનારસમાં થીબો અને એલ. ફ્રેન્ડીએ ૧૮૮૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, અને તેના મ્હોટા બાંધનું અંગ્રજી-નંતરે પણ કર્યું છે. એ ગ્રન્થ ખગોળશાસ્ત્રનું બવહાઈ જ્ઞાન આપનારો (કારણ) ગ્રન્થ છે. ખીજો પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી બ્રહ્મગુપ્ત કરીને હતો તેનો જન્મ ઇ.સ. ૫૯૮માં થયો હતો અને તેણે એક “કારણ” સિવાય “બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત” નામનો ગ્રન્થ લખ્યો હતો. એ ગ્રન્થ લખ્યો તે વખતે એની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી. (એનાનો આગ્રો અને સોળમે એ બે અધ્યાય ગણિતશાસ્ત્ર વિષેના છે) હિન્દુસ્તાનનો છેલ્લો પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી ભાસ્કરાચાર્ય છે તેનો જન્મ ઇ.સ. ૧૧૧૪માં થયો હતો. “સૂર્યસિદ્ધાન્ત” સિવાય ખીજા સળા ખગોળશાસ્ત્રના ગ્રન્થો કરતા એના “સિદ્ધાન્તશિરોમણિ”નું હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ પ્રમાણ્ય ગણાયું છે.

વૈદકશાસ્ત્ર

હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રનો વિકાસ ઇસ્વીસન પહેલાથી થવા માડ્યો હોવો જોઈએ કારણ કે એ શાસ્ત્રો એક પ્રમાણભૂત ગ્રન્થના લખનાર ચરક તે (બૈદક ધર્મના “ત્રિપિટક”નો એનીની બાબાના તરજૂનો કરનારના કહેવા પ્રમાણે) ઇસ્વીસનમાં પહેલા સૈકામાં ક્રિષ્ક રાખના દરબારી વૈદ હતો. એનો “ચરકસંહિતા”નો ગ્રન્થ અનેક વાર પ્રસિદ્ધ થયો છે ૧૮૬૬માં બે. વિલાસગરે કલકત્તામાં એની ખીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરી, ૧૮૬૭માં મુખેએ કલકત્તામાં એની નવી આવૃત્તિ છપાવી, ૧૮૬૨-૬૩માં સી. ફોર્ડે એજ ગ્રન્થ પાછો કલકત્તામાં ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો, અને ૧૮૬૭માં કલકત્તાના એ. સી. કનિંગ્હમે એનું બાબાનંતરે કર્યું. ખીજો પ્રમાણ્યગ્રન્થ મુશ્વતનો છે. એ ગ્રન્થનો લેખક (મુશ્વત) ઇસ્વીસનના એવા સૈકાથી વિશેષ અર્વાચીન હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે બાવરની હસ્તલિખિત પ્રત, જે ઇસ્વીસનના પોર્ચમાં સૈકાની હોય એમ જણાય છે, તેમાંના કેટલાક ફકરાઓ ચરક અને મુશ્વતના સ્ત્રોતો સાથે મળતા આવે છે એટલુંજ નહીં પણ ચન્દ્ર-ક્રમ તેની તેજ છે. (“મુશ્વતસંહિતા”ની ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૮૮૬માં

જે. વિદ્યાસાગરે કલકત્તામાં પ્રકટ કરી, ૧૮૮૮-૮૫માં એ. સી. કવિ-
રત્ને કલકત્તામાં જ એ ગ્રન્થ છાપ્યો. ૧૮૮૩માં હતો, ૧૮૮૧માં અટ્ટો-
પાખ્યાયે, અને ૧૮૮૭ના હોર્નલેએ એનું ભાષાન્તર કર્યું. ખીજો ધણો
સુવિખ્યાત વેદકનો ગ્રન્થ વાગ્બટ મહોટો, જે ઇ.સ. ૬૦૦માં ઘર્મિયો,
તેનો છે એ ગ્રન્થનું નામ “અષ્ટાંગુલદ્વય” છે. (૧૮૮૧માં મુંબાઈમાં
નિર્ણયસાગર પ્રેસ મારફત એ. એમ. કુન્તેએ એ ગ્રન્થ અરુણહત્તની
ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે) એ સિવાય “Journal of German
Oriental Society”ના ૩૦માં તથા ૩૧માં પુસ્તકમાં હાસે અને
૩૪માં પુસ્તકમાં એ. મ્યુલરે લેખો લખ્યા છે તે અને કોર્ડિયર, લીટાઈ
વગેરેના લેખ પણ જોવા

કળાઓ.

હિન્દુસ્તાનની સંગીતકળા વિષે નાભ સર મુરેન્દ્ર મોહન ડાગોર,
એન્ગ્રેસ, કે વગેરેના ગ્રન્થ વાંચવા શાર્ફ-મહેવનો “સંગીતરત્નાકર”નો
ગ્રન્થ ૧૮૮૭માં આનન્દાશ્રમ સસ્કૃત ગ્રન્થાવલિમાં તેલમ તરફથી
પ્રસિદ્ધ થયો છે સોમનાથનો “રાતલિલોચ” ૧૮૮૫માં પૂનાના પી.
જી. ધારપુરેએ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે ફ્રાંસ કેટ્ટુવેનું “હિન્દુસ્તાન-
નું સંગીત” વિષેનું પુસ્તક આઈસહર્ડમાં ૧૯૧૪માં છપાયું છે

ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા માટે મૂરનો “The Hindu
Pantheon” (જે લન્ડનમાં ૧૮૧૦માં છપાયો હતો), બર્ગેસનો
“આજન્ડાના અડકમાંથી ક્રાંતરી કાઢેલા મંદિરો” વિષેનો લેખ (જે
મુંબાઈમાં ૧૮૭૬માં છપાયો હતો), શિરિયસના “આજન્ડાની બૌદ્ધ
શુદ્ધાઓ ઉપરના ચિત્રો” વિષેના બે પુસ્તકો (જે ૧૮૬૬-૬૭ માં લન્ડન-
માં છપાયા હતા), બર્ગેમનો સો ચિત્રો સાથનો “ગધારની શિલ્પકળા”-
નો લેખ (જે લન્ડનમાં ૧૮૬૫માં છપાયો હતો), ફર્ગુસનનો “રુક્ષો
અને સર્પની પૂજનો ગ્રન્થ” (જે લન્ડનમાં ૧૮૬૮માં છપાયો, અને જેમાં
હિન્દુસ્તાનની દંતકથા અને કથાના પહેલા તથા ચોથા સૈકાના નમૂના-
ઓ આપ્યા છે), કનિંગહામના રિપોર્ટનું પહેલું અને ત્રીજું પુસ્તક
(જેમાં શુદ્ધમયાના ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે), મુનવીડલનું પુસ્તક

(જે બર્લિનમાં ૧૮૯૩માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું), બર્ગેસન “હિન્દુસ્તાનમાં જૈદ્ધ કળા” (જે શોધિતવર્ધિન ભાષાનર અન્ય લેન્ડનમાં ૧૯૦૧માં છપાયે હતો), કર્નનો “જૈદ્ધધર્મ” વિષેના અન્ય (જે ૧૮૯૬માં સ્ટ્રૂસબર્ગમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, ૧૯૧૧-૧૨), અને એચ. એચ. વિલ્સનનો “Ariana Antiqua” (જે લેન્ડનમાં ૧૮૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો) તે સર્વ જોવા

હિન્દુસ્તાનની સ્થાપત્યકળા માટે સ્ટ્રૂસનનો “હિન્દુસ્તાન અને પૂર્વની સ્થાપત્યકળાનો ઇતિહાસ” (લેન્ડન, ૧૮૭૬), “હિન્દુસ્તાનના ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલા મંદિરો” (૧૮૬૪), કર્નમહામનો “અન્ય હિન્દુસ્તાનના જૈદ્ધધર્મોના સ્તૂપો” વિષેનો અન્ય (લેન્ડન, ૧૮૫૪), ૧૮૭૧ પછીના હિન્દુસ્તાનના આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ખાતાના અહેવાલો; “મહાબોધિ અથવા બુદ્ધમયા આમળનું બોધિ વૃક્ષની નીચેનું જૈદ્ધ મંદિર,” (લેન્ડન, ૧૮૯૨), બર્ગેસનો “પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો આર્કિયોલોજિકલ સર્વે”, ડેનિયલનો “હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન વસ્તુઓ” વિષેનો અન્ય, (લેન્ડન, ૧૮૦૦), “ઇલોરા પર્વતની ખબો” (લેન્ડન, ૧૮૧૬), આર મિત્રનો “ઓરિસ્સાની પ્રાચીન વસ્તુઓ” વિષેનો અન્ય (કલકત્તા, ૧૮૭૫), વિન્સેન્ટ રિમ્મનો “હિન્દુસ્તાન અને લોકાની રસિક કળાનો ઇતિહાસ” (ઓક્સફર્ડ, ૧૯૧૧) એ સર્વ જોવા.

કુમરકળાઓ માટે “Journal of Indian Art and Industry,” જે ૧૮૮૪માં વર્ષથી લેન્ડનમાં કાઢવામાં આવે છે, તે જોવું.

પુસ્તકવર્ણનનાં દિપ્પણાં.

પ્રકરણ ૧.

“ સંસ્કૃત અભ્યાસના વૃત્તાન્ત ” ને માટે ખાસ કરીને બૈન્દ્રીનુ પુસ્તક (મ્યુનિચ, ૧૮૬૯) જુઓ. “ Orientalische Bibliographie ” પ્રતિવર્ષે બર્લિનમાં છપાય છે તે સંસ્કૃત પુસ્તકવિધાને લગતો ધણો મૂલ્યવાન ગ્રંથ છે એ ગ્રંથની સરખાત ૧૮૮૮ થી ચમલી છે.

૫૪ ૧

બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક વિચારો સમ્યક્ષી કેટલીક અયોગ્યસ હકીમત પર્યાસ (લન્ડન, ૧૬૧૪) અને હોર્ડ (લન્ડન, ૧૬૩૦) ના પુસ્તકોમાં આપવામાં આવેલી છે. એબ્રેહામ ફોનરે ૧૬૩૧ માં સર્ત્રુદરિના એ સતકોનો તરજુમો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

૫૪ ૨

ડયુગલ્ડ સ્ટુવર્ટની “ Philosophy of the Human Mind, ” ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧, વર્ગ ૬ (એમાં સંસ્કૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે કેટલાક અનુમાન આધવામાં આવ્યા છે).

સી. ડબ્લ્યુ વૉલ, ડી ડી એલે “ સંસ્કૃત ભાષા અને લિપિનું સ્વરૂપ, સમય, તથા ઉત્પત્તિ ” એ વિષય ઉપર એક નિબંધ ૧૮૩૮ માં લખ્યો છે.

હૅલ્લેડે “ અસલ સંસ્કૃતમાં લખેલા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના કાયદાઓ અથવા પડિતોના ચુકાદાઓના ફારસી ભાષાન્તર ઉપરથી કાયદાસમ્રહ ” અંગ્રેજીમાં બહાર પાડ્યો છે. (૧૭૭૧)

૫૪ ૪.

રશીમલનો ‘ હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની ભાષા તથા દિલસુકો વિષે ’ ગ્રંથ (હીડનબર્ગ, ૧૮૦૮); બૌદ્ધોની “ રૂપાધ્યાનની પદ્ધતિ ”

(ફૂકર્ટ, ૧૮૧૬), કોલબ્રુકનો “ Asiatic Researches ” મા “ વેદ ” વિષે નિબંધ (કલકત્તા, ૧૮૦૫), “ વેદનું સાહિત્ય તથા ઇતિહાસ ” વિષે ફોથનુ પુસ્તક (૧૮૪૬), બોટલિંગ અને ફોથનો સસ્કૃત-જર્મન કોશ (સાત વૉલ્યુમના, સે. પીટર્મબર્ગ, ૧૮૫૨-૭૫)

૫૪ ૫

બુલરની “ Encyclopædia of Indo-Aryan Research ” (એમાના કેટલાક ભાગ જર્મન ભાષામાં છે અને કેટલાક અંગ્રેજીમાં છે, અને એ ૧૮૯૬ થી પ્રસિદ્ધ થવા માડી છે)

૫૪ ૬

ખાસ કરીને ઑફૂક્ટનુ “ Catalogus Catalogorum ” (લીપ્ઝિગ, ૧૮૯૧, પરિશિષ્ટ, ૧૮૯૨) જુઓ એમાં અન્યોના તથા અન્યકારોના વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે સસ્કૃત હસ્તલિખિત પ્રતોનું ચિસ્ત આપવામાં આવ્યું છે

એરેકલર્ટ ફૂનનુ “ Herabkunft des Feuers, ” (૧૮૪૯, બીજી આવૃત્તિ ૧૮૮૬)

૫૪ ૧૧

હિન્દુસ્તાનની તવારીખને માટે શિલાલેખ, તામ્રપટ્ટો, સિક્કાઓ વગેરેને આધારે લખાયેલુ કીમતી પુસ્તક ફૂનુ ‘ The Chronology of India ’ (લન્ડન, ૧૮૯૯) છે

૫૪ ૧૨

બુદ્ધના મૃત્યુના વર્ષ માટે જુઓ ઓલ્ડનબર્ગનુ “ બુદ્ધ ” વિષેનું પુસ્તક (બર્લિન, હંડા આવૃત્તિ, ૧૯૧૩).

૫૪ ૧૪

ફો હોન-લોગનુ ભાષાન્તર (ઑફૂક્ટ, ૧૮૮૬),

ભૂત સંમ-ગ્રીલ્સ બાપાન્તર (લન્ડન, ૧૮૮૪),

આઇસિંગ-ટાકાકુસુ બાપાન્તર (ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૬).

૫૪ ૧૫.

ફુરરને " બુદ્ધ શાસ્ત્રમુનિની જ મહૂમિ વિષે નિબન્ધ ",
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, પુસ્તક ૨૬, અપ્રાપ્તિ, ૧૮૯૭,
આઇસિંગની " (હિન્દુસ્તાન, " અગ્રેજી બાપાન્તર સત્યાકિનુ (લન્ડન,
૧૮૮૫), પુનર્મુદ્રિત એ પુસ્તકો, ૧૯૧૦

૫ ૧૬

" Corpus Inscriptionum Indicarum, " પુસ્તક ૧૫,
૧૮૭૭, પુસ્તક ૩૭, ૧૮૮૮, (કલકત્તા)

" Epigraphia Indica " (કલકત્તા, ૧૮૮૮ થી)

પૂર્વની વિધાને લગતા અગત્યના સામયિક પત્રો —

" Indian Antiquary, " મુબાઈ,

" Zeitschrift der deutschen morgenlandischen
Gesellschaft, " લીપ્ઝિક,

" Journal of the Royal Asiatic Society, "
લન્ડન, (આ સોસાયટીની એક શાખા મુંબાઈમાં છે જમાળા એશિ-
યાટિક સોસાયટી સર (વલિયમ બેન્સે ૧૭૮૪ માં સ્થાપી હતી),

" Journal Asiatique, " પેરિસ,

" Vienna Oriental Journal, " વિયેના,

" Journal of the American Oriental Society, "
ન્યૂ હેવન, કોન

હિન્દુસ્તાનમાં લેખનકળાનો પ્રારંભ (૫ ૧૭-૨૨) એ વિષે
જુઓ —

બુધરુ "Indische Palaeographie," (સ્ટ્રૂસબર્ગ, ૧૮૯૬), અને "હિન્દુસ્તાનની બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિ" (સ્ટ્રૂસબર્ગ, ૧૮૯૮)

૫ ૨૧

બૂનાગા બૂનુ અશ્વીતુ સંસ્કૃત કન્થલિખિત પુસ્તક હમણા બેંગલોરનિયન લાઇબ્રેરીમાં છે, તેને તાદશ સ્વરૂપે ડૉ હોર્ને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે (કલકત્તા, ૧૮૯૭) અરોથી લિપિમાં જે પાલી ભાષાનું કન્થ-નિખિત પુસ્તક છે તે ધમ્મપાઠની પ્રાકૃત પોથી છે, અને તે ખોતાન આગળથી પ્રાપ્ત થયેલી છે (જુઓ સિનાર્ટનું "Journal Asiaticque," ૧૮૯૮, ૫ ૧૯૩-૩૦૪)

૫ ૩૧

પ્રાકૃત ભાષાઓની જે હકીમત અત્રે આપેલી છે તે મુખ્યત્વે કરીને ડૉ ગ્રિયર્સનના પુસ્તકને આધારે આપેલી છે ("The Geographical Distribution & Mutual Affinities of the Indo Aryan Vernaculars")

પાલી સાહિત્ય વિષે ર્હીઝ ડેવિસનું "Buddhism, its History and Literature," (લન્ડન, ૧૮૯૬) જોવું

પ્રાકૃત સાહિત્ય વિષે ગ્રિયર્સનના "The Mediaeval Vernacular Literature of Hindustan," (ત્રિયેના, ૧૮૮૮) અને "The Modern Vernacular Literature of Hindustan" (કલકત્તા, ૧૮૮૯) જોવા

પ્રકરણ ૩.

વેદના છન્દો વિષે ખાસ કરીને ઓલ્ડનબર્ગનું "જ્યુવેદના સંગ્રહો," પુસ્તક ૧, પ્રસ્તાવના (બર્લિન, ૧૮૮૮), ઇ. વી આર્નોલ્ડનું "વેદના છન્દો" (કેમ્બ્રિજ, ૧૯૦૫), ઐકેડેમિકનું "વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે વેદનું વ્યાકરણ," પરિશિષ્ટ ૩જી, (૧૯૧૬) એ જોવા

સ્વર વિશે વાકરનેગનનું “ Altindische Grammatik, ”
પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૮૧-૩૦૦ (સવિસ્તર પુસ્તકવર્ણન) (ગુટિનન,
૧૮૯૬)

ઋગ્વેદના સામાન્ય નિરૂપણ માટે કીંગીનું “ ઋગ્વેદ, ” અંગ્રેજી
ભાષાન્તર ઓરિસ્મથનું (બોમ્બે, ૧૮૮૬)

આવૃત્તિઓ —

સંહિતાપાઠ, ૫ મું અંક મ્યૂલર (લન્ડન, ૧૮૭૩),

પદપાઠ (૧૮૭૭),

મહિતાપાઠ (રોમન લિપિમાં), ૫ ઓક્ટોબર (બોમ્બે, ૧૮૭૭,

બીજી આવૃત્તિ),

મહિતા અને પદપાઠ, સ્વાયમ્બુના ભાષ્ય સાથે, બીજી આવૃત્તિ,
ચાર પુસ્તકો, ૫ મું અંક મ્યૂલર (લન્ડન, ૧૮૮૦-૮૨)

ચૂટી કઢાયલા મત્રો —

લેન્ગ્નની “ Sanskrit Reader ” (સવિસ્તર દિપ્તિક્ષો
અને શબ્દકોશ સાથે),

પ્રીટર્સનના “ Hymns from the Rigveda ” (બોમ્બે,
સંસ્કૃત સીરીઝ),

બર્ગેઇન અને હેબ્રિનું પુસ્તક (પેરિસ, ૧૮૯૧)

વિન્ડિશનું પુસ્તક (લીપ્ઝિક, ૧૮૮૩),

હિલ્લેબ્રેન્ડનું પુસ્તક (બર્લિન, ૧૮૮૫),

બોટલિંગનું પુસ્તક (લીપ્ઝિક, નવી આવૃત્તિ, ૧૯૦૯)

ભાષાન્તરો:—

મિથિયનું ભાષાન્તર કવિતામાં, બે પુસ્તકો (બનારસ,
૧૮૬૬-૬૭),

મૅક્સ મ્યુલર—“વેદની ઋચાઓ” (મસ્ત, સૂર, વાયુ, વાતના સંકેતો), ગદ્યમાં ભાષાન્તર, Sacred Books of the East પુ ૩૨ મુ, (ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૧)

મોહનભગ્વત—“વેદની ઋચાઓ” (અગ્નિના સંકેતો પહેલા પાંચ મહલના), ગદ્યમાં ભાષાન્તર, Sacred Books, પુ ૪૬મુ,

હાડવિગ, જર્મન ગદ્યમાં, ૬ પુસ્તકો, (પ્રેગ, ૧૮૭૬-૮૮), પ્રસ્તાવના, ટીકા, અનુક્રમણિકા માથે

કોશ —

આસમૅનનો કોશ (હીબ્રિક, ૧૮૭૩),

બ્રાહ્મણ અને રૌપ્યના કોશનો તેમજ બ્રાહ્મણની ન્હાની સૅ પાર્સીયર્ગ ડિક્શનરીનો વેદનો વિભાગ (હીબ્રિક, ૧૮૭૯-૮૯),

માનિયર વિલિયમ્સની “સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી,” બીજી આવૃત્તિ, (ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૯),

મૅક્ડોનલ્ડની “સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી,” (લન્ડન, ૧૮૯૩).
વ્યાકરણ —

વિહટનીનુ “સંસ્કૃત વ્યાકરણ,” ત્રીજી આવૃત્તિ (હીબ્રિક, ૧૮૯૬),

વાકરનેગલનુ (સ્વર વિશે),

ડેલગ્રુકનુ,

સ્પીગરનુ (બુલરની “Encyclopædia” માં, સેક્ટ્સર્ગ, ૧૮૯૬),

મૅક્ડોનલ્ડનુ “વિદ્યાર્થીઓ માટે વેદનું વ્યાકરણ” (ઓક્સફર્ડ, ૧૯૧૬)

અકરણ ૪-૫.

ખાસ કરીને જુઓ.—

મૅકડોનલ્ડનું “ Vedic Mythology,” બુલરની “ Encyclopaedia ” ના ત્રીજા પુસ્તકમાં, વિભાગ ૧ (અપૂર્ણ પુસ્તકવર્ણન), ૧૮૯૭,

કીંગીનું પુસ્તક,

મૂરનું “ Original Sanskrit Texts,” પુસ્તક ૫, ત્રીજા આવૃત્તિ, (લન્ડન, ૧૮૮૪),

બાર્થનું, “ The Religions of India,” અંગ્રેજી ભાષા-ન્તર, (લન્ડન, ૧૮૮૨),

હૅલ્કિન્સનું “ The Religions of India ” (બેરટન, ૧૮૯૫),

એલ્ડનબર્ગ—“ વેદનો ધર્મ ” (બર્લિન, ૧૮૯૪),

બર્ગેનના પુસ્તક ત્રણ (પેરિસ, ૧૮૭૮-૮૩),

પિશાલ અને એલ્ડનરના પુસ્તક એ (રેટ્ટગાર્ટ, ૧૮૮૯-૯૨),

ક્યુસનનો “ દિલસુદ્ધીનો ઇતિહાસ,” પુસ્તક ૧, વિભાગ ૧ વેદની દિલસુદ્ધી, હીપ્પિક, ૧૮૯૪

અર્થનિર્ણયની પદ્ધતિ (૫ ૭૩-૭૭) વિષે —

મૂરનું “ The Interpretation of the Veda,” “ Journal of the Royal Asiatic Society ” માં, ૧૮૬૬.

૫૪ ૮૨ —

થવનોમાં વિશ્વના ત્રણ વિભાગ વિષે જુઓ કીંગીનું પુસ્તક

૫૪ ૧૬૯:—

હિન્દુસ્તાનના પાસાઓ અને વિલીદક વૃક્ષ વિષે જુઓ મુક પૂજાકૌમુદીમાં રૈથ તુ કહે છે તે, ૫ ૧-૪ (હીપ્પિક, ૧૮૯૬)

પ્રકરણ ૬

ખાસ કરીને જુઓ —

હિન્દુઓનું “ Altindisches Leben ” (બર્લિન, ૧૮૭૯),

મૅકડોનલ્ડ અને કીચની “ Vedic Index of Names and Subjects, ” બે પુસ્તકો (લન્ડન, ૧૯૧૨).

ઋગ્વેદ વખતના આર્યોનું નિવાસસ્થાન (૫ ૧૫૫) —

હૅપ્પિન્સનો “ પૂજ્ય અને ઋગ્વેદ ” વિષે નિબંધ (Journal of the American Oriental Society, ૧૮૯૮, ૫ ૧૯ થી)

હસ (૫ ૨૦૧) —

હૅન્રીનો નિબંધ — “ સંસ્કૃત કવિતાના ફીરખાન કરનારા હસો ” (Journal of the American Oriental Society, ૫. ૧૫૧ થી)

વેદની પ્રજા (૫ ૨૦૫) —

ગ્રોહ્નનબર્ગના “ બુદ્ધ ” નું પહેલું પ્રકરણ (બર્લિન, ૧૮૯૭)
વર્ણવિભાગની શરૂઆત (૫ ૨૧૩) —

ગ્રોહ્નનબર્ગનું “ Journal of the German Oriental Society (૧૮૯૭, ૫ ૨૬૭-૨૯૦), અને આર. ફ્રિંકનો નિબંધ (કીલ, ૧૮૯૭).

પ્રકરણ ૭.

સામવેદ, મૂળ તથા જર્મન ભાષાનાં અને શબ્દકોશ, પ્ર એન્ડ્રી, (લીપ્ઝિક, ૧૮૪૮), પ્ર સત્યનંદ સામવ્રતી, કલકત્તા, ૧૮૭૩, (બિ. ઇ) ભાષાનાં શિક્ષિયનું (બનાગ્ર, ૧૮૯૦)

ચતુર્વેદ —

- (૧) વાજસનેયિસહિતા, પ્ર વેબર, મહીધરની ટીકા સાથે, લન્ડન, બર્લિન, ૧૮૫૨, અદિથનુ ભાષાન્તર, બનારસ, ૧૮૯૯
- (૨) તૈત્તિરીયમહિતા (રોમન લિપિમાં), પ્ર વેબર, બર્લિન, ૧૮૭૧-૭૨, “Indische Studien” ના વૉલ્યુમ ૧૧-૧૨ (બ.ધ. માં પણ માધવની ટીકા સાથે છપાઈ છે
- (૩) મૈત્રાયણીસહિતા, પ્રસ્તાવના સાથે, પ્ર સ્કોડર (લીખિક, ૧૮૮૧-૮૬)
- (૪) કાઠક મહિતા, પ્ર સ્કોડર, ત્રણ પુસ્તકા (લીખિક, ૧૯૦૦-૧૨)

અથર્વવેદ મુળ, પ્રજાશક રૉય અને વિહટની (બર્લિન, ૧૮૫૬); મખ્દાતુકમણિકા “Journal of the American Oriental Society” ના પુ ૧૨ માં ભાષાન્તર વિહટનીનું, પ્ર હૉર્મન, હાર્વર્ડ ઓરિયન્ટલ મીરીઝ, જે પુસ્તકા, ૧૯૦૫, અદિથનુ ભાષાન્તર અગ્રેજ કવિનામાં, જે પુસ્તકા, બનારસ, ૧૮૯૭, અને (ઓછા અગત્યના મત્રો પડતા મત્રોને) બહુમકીલેનું ભાષાન્તર, અગ્રેજ ગદ્યમાં, પુષ્કળ ટિપ્પણો સાથે, “Sacred Books of the East” નું પુ ૪૨

બુલરની “Encyclopaedia” માં બહુમકીલેનો ‘અથર્વવેદ’ નો વેર્ (સ્ટ્રૅન્ઝબર્ગ, ૧૮૯૯)

પ્રકરણ ૮

ઐતરેય બ્રાહ્મણ, પ્ર ઑફ્રેટ (બૉન ૧૮૭૯)—આ આવૃત્તિ મૌથી સારી છે બીજી આવૃત્તિ હાંગની છે, ભાષાન્તર સાથે જે પુનઃકે મુંબાઈ, ૧૮૬૩.

કૌષીતકિ અથવા સાંખ્યાન બ્રાહ્મણ, પ્ર લિન્ડનર, જુના,
૧૮૮૭

ઐતરેય આરણ્યક, પ્ર આર મિત્ર, કલકત્તા, ૧૮૭૬ (બિ
હ) બીજી આવૃત્તિ એ બી કીચના ભાષાન્તર સાથે, ઓક્સફર્ડ,
૧૯૦૯

કૌષીતકિ આરણ્યક, અપ્રકાશિત

તાંડય મહાબ્રાહ્મણ અથવા પચવિંશ બ્રાહ્મણ, પ્ર એ વેદાન્ત
નાગીશ, કલકત્તા, ૧૮૬૯-૭૪ (બિ હ)

પૃથ્વિશ બ્રાહ્મણ, પ્ર જે વિદ્યાસાગર, ૧૮૮૧, ભાષાન્તર સાથે
ન કલેમ, ગુટનર્બી, ૧૮૯૪

સામવિધાન બ્રાહ્મણ, પ્ર બનલ, લન્ડન, ૧૮૭૩, ભાષાન્તર
કોનોનુ, હૅલ, ૧૮૯૩

વન બ્રાહ્મણ, પ્ર વેબર, " Irdische Studien, " પુસ્તક
૪, પ્ર ૩૭૧ થી પ્ર બનલ, મેગેયોર, ૧૮૭૩

બનલ એ અપગત નીચલા અન્યો પણ પ્રકાશિત કર્યા છે —

દેવતાવ્યાય બ્રાહ્મણ ૧૮૭૮

આપય બ્રાહ્મણ, ૧૮૭૮,

સહિતા ઉપનિષદ બ્રાહ્મણ, ૧૮૭૭

મન બ્રાહ્મણ, ન એમ સામગ્રી કલકત્તા, ૧૮૯૦

જૈમિનીય અથવા તૃતીયા બ્રાહ્મણ ન બનલ, ૧૮૭૮, અને
એર્ટ, ભાષાન્તર તથા પ્રિંપ્લો માટે " Journal of the Ame
rican Oriental Society " માં, પૃ ૧ પ્ર ૧૭૨ થી ૨૬૦

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ન આર મિત્ર, ૧૮૫૫-૭૦ (બિ હ),
આરને, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત મન્થાવલિ, ૧૮૯૮

તૈત્તિરીય આરણ્યક, પ્ર એચ એન આપ્પે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત
અન્યાવલિ, પૂના, ૧૮૯૮

શતપથ બ્રાહ્મણ, પ્ર વેબર, બર્લિન લન્ડન, ૧૮૫૯, બાપા-
ન્તર ઇન્ડિગનુ, " Sacred Books " ના, પાંચ પુસ્તકો

ગોપથ બ્રાહ્મણ, પ્ર આન મિત્ર અને એચ વિદ્યાભૂષણ,
૧૮૭૨ (બિ ઇ) સર્વિન્ગ ટર્બન ઇન્ડુમરી'ડના ' અથર્વવેદ " ના
પુસ્તકમાં ૫ ૧૦૧-૧૨૪ (બુલગની ' Fncyclopaedia " ૧૮૯૯)

ઉપનિષદોની મામાન ચચા ન્નાઃ મોટી અગલનુ પુસ્તક
ડયૂસનનુ છે, ' ઉપનિષદોની ફિલસુફી, " (લીખિત, ૧૮૯૯), મેક્સ
મ્યૂલરે કેટલાક ઉપનિષદોનુ બાપાન્તર મ્યુ છે, " Sacred Books, "
૫ ૧ અને ૧૫ ડયૂસને પણ કીમતી પ્રગ્તાવનાઓ માથેના બાપાન્તર
બહાર પાડ્યા છે, લીખિત, ૧૮૯૭ જેક્યની A Concordance
to the Principal Upanishads and Bhagavadgita "
(મુબાર્ક ઇન્ડિય સીરીઝ, ૧૮૯૧) એ પણ ઘણી ઉપયોગી ચોપડી છે

૫ ૨૬૪

૩૨ ઉપનિષદો, બાબ્ય માયે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત અન્યાવલિ,
પૂના, ૧૮૯૫, એતરેય ઉપનિષદ, પ્ર રોઅર, ૧૮૫૦ (બિ ઇ),
આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત અન્યાવલિ, ૧૮૮૯, કૌપીતકિ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ,
પ્ર કૉવેલ કલકત્તા, ૧૮૬૧ (બિ ઇ), છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ, પ્ર બોટ-
લિંગ, બાપાન્તર સાથે, લીખિત, ૧૮૮૯ વળી આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત
અન્યાવલિમાં, ૧૮૯૦

૫ ૨૬૮

કેન અથવા તલવકાઃ ઉપનિષદ, પ્ર રોઅર, કલકત્તા, ૧૮૫૦
વળી આનન્દા સ અ મા, ૧૮૮૯ મૈત્રાયણ ઉપનિષદ, પ્ર કૉવેલ,
૧૮૭૦ (બિ ઇ)

દ્વૈતાશ્વતર, પ્ર રોઅર, ૧૮૫૦, આ સ અ ૧૮૯૦, કાંક

ઉપનિષદ, પ્ર રોઅર, ૧૮૫૦, બાબ સાથે પ્ર આપ્તે, પૂના, ૧૮૮૯, તૈત્તિરીય ઉ. પ્ર રોઅર, ૧૮૫૦, આ સ અ, ૧૮૮૯, બૃહદારણ્યક ઉ પ્ર બોટલિંગ, બાબાન્તર સાથે, લીખ્ઝક, ૧૮૮૯, વળી આ સં અ, ૧૮૯૧, ફ્રાંસા ઉ આ સ અ, ૧૮૮૮, મુણ્ડક ઉ પ્ર રોઅર, ૧૮૫૦ આપ્તે, આ સ અ, ૧૮૮૯, પ્રશ્ન ઉ. આ સ અ, ૧૮૯૦, માંદુ-ય ઉ આ સ અ ૧૮૯૦, અગ્રેજી બાબાન્તર તથા ટિપ્પણો સાથે મુબાર્ક ૧૮૯૫, મહાનાગયણ ઉ પ્ર જ્ઞેકબ, બાબ સાથે, મુબાર્ક સમ્પ્રત સીરીઝ, ૧૮૮૮, નૃમિહતાપિનીય ઉ આ સ અ, ૧૮૯૫

પૃ ૮૧૩-૧૪

રહેટો અને શરર એ બેની ફિલસુફીના માદરય વિષે લખતા અત્ર અત્યુક્તિનો દોષ આવી ગયો છે, કારણ કે એક તો, રહેટોએ દૈતનો સામ ડ્યો ન્હોતો, અને બીજી, એ માત્ર એટલુજ રહેતો હતો કે વિહાર (ચવુ, ખનવુ) એ ખરેખરો દેવબાવ (હેવુ) નથી

પ્રકરણ ૯

સૂત્રોની મામાન્ય ચર્ચા માટે જુઓ હિલેબ્રેન્ડનો “ ઇન્ડિયન સાહિત્ય ” એ નામનો લેખ, બુલરની “ Encyclopedia,” ૧૮૯૭, આશ્વલાયન ઐતસૂત્ર, પ્ર આર વિધારત્ત, કલકત્તા ૧૮૬૪-૭૪ (બિ ઈ), શાંખાયન ઐત, પ્ર હિલેબ્રેન્ડ, ૧૮૮૫-૯૯ (બિ ઈ), લાટ્યાયન ઐત, પ્ર એ વાગીશ, કલકત્તા, ૧૮૭૦-૭૨ (બિ ઈ), મશક અને દ્રાહ્યાયણ ઐત, અપ્રકાશિત, કાલાયન ઐત, પ્ર વેઅર, લન્ડન, બર્લિન, ૧૮૫૫, આપસ્તમ્બ ઐત, અડધો ભાગ, પ્ર હિલેબ્રેન્ડ, કલકત્તા, ૧૮૮૨-૯૭ (બિ ઈ), વૈતાનસૂત્ર, પ્ર ગાર્બ, લન્ડન, ૧૮૭૮, બાબાન્તર ગાર્બનુ, રેટ્સર્ગ, ૧૮૭૮, આશ્વલાયન શુલ્કસૂત્ર, પ્ર રેટ્સર્ગ, બાબાન્તર સાથે, લીખ્ઝક, ૧૮૬૪-૬૫, ટીકા તથા ટિપ્પણો સાથે, મુબાર્ક, ૧૮૯૫, બાબાન્તર, “ Sacred Books ”, પૃ ૨૯, શાંખાયન શુલ્ક, પ્ર એ.લડનબર્ગ, જર્મન બાબાન્તર સાથે ‘ Indische Studien, ’, પૃ ૧૫, અગ્રેજી બાબાન્તર “ Sacred Books ”, પૃ ૨૯, ગ્લેઝિન શુલ્ક, ટીકા સાથે, પ્ર તકાનકાર, કન-

તા, ૧૮૮૦ (બિ હ), પ્ર નાઅર, કોર્પત, ૧૮૮૪, ભાષાન્તર, નોઅરનું, કોર્પત, ૧૮૮૭, ભાષાન્તર, " Sacred Books, " પુ ૩૦, પારમ્કર ગ્રંથ, પ્ર સ્ટેન્ડર ભાષાન્તર સાથે, લીખિક, ૧૮૭૬ ભાષાન્તર, " Sacred Books, " પુ ૨૯, આપસ્તમ્ય ગ્રંથ, પ્ર વિન્ટરનિઝ, વિયેના, ૧૮૮૭, ભાષાન્તર " Sacred Books, " પુ ૩૦ હિરણ્યકેશિ ગ્રંથ, પ્ર કિર્તી, વિયેના, ૧૮૮૯, ભાષાન્તર, " Sacred Book, " પુ ૩૦ મન્ત્રપાઠ, પ્ર વિન્ટરનિઝ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૮૭, માનવ ગ્રંથ, પ્ર નં અર, લીખિક, ૧૮૮૭ કૌશિક સૂત્ર, ખલુમફીદ, ન્યૂ હેવન, ૧૮૯૦, પિતૃમેધ સૂત્રો, ઔધાયન, હિરણ્યકેશિન, ગૌતમના, પ્ર કેલેન્ડ, લીખિક, ૧૮૯૬, આપસ્તમ્ય ધર્મ-સૂત્ર, પ્ર બુલર સુબાર્થ સમૃત સોરીઝ, બે ભાગ, ૧૮૯૨ અને ૧૮૯૪, ઔધાયન ધ સૂ, પ્ર હૈલ્ડેશ, લીખિક, ૧૮૮૪ ગૌતમધર્મશાસ્ત્ર, પ્ર સ્ટેન્ડર લેન્ડન, ૧૮૭૦ વામિષ્ઠ્યમસાસ્ત્ર પ્ર પુરર, સુબાર્થ ૧૮૮૩, હિરણ્યકેશિધર્મમ્ત્ર અપ્રકાશિત વૈષ્ણવ ધર્મસૂત્ર, ખલુમ-નુ વર્ણવેલુ, વિયેના ૧૮૯૬, આપસ્તમ્ય ગૌતમ, વસિષ્ઠ ઔધાયન-નુ ભાષાન્તર, બુલરનુ ડરેલુ, " Sacred Books, " બીલ આટલિ, ઓક્સફર્ડ ૧૮૯૭ ઋગ્વેદ પ્રાતિશાપ્ત, જર્મન ભાષાન્તર સાથે, પ્ર મેક્સ મુલર, લીખિક, ૧૮૫૬-૬૯, ઉવટની ટીકા સાથે, બનારસ, ૧૮૯૪, ઋગ્વેદન વ્યા-ગ્લુ (મા પ્રા), ભાષાન્તર સાથે પ્ર બર્નેલ, એંગેલોર, ૧૮૩૯, તૈત્તિરીય પ્રાતિશાપ્ત, પ્ર બ્રહ્મટની, " Journal of the American Oriental Society, " પુ ૯, ૧૮૭૧, પ્ર વૈદનાથ શાસ્ત્રી, કુભડોલુમ, ૧૯૦૦, વાજમનેયિ પ્રાતિશાપ્ત, ઉવટની ટીકા સાથે, બનારસ સસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, ૧૮૮૮, પ્ર વેબર, " Indi- sche Studien, " પુ ૪, અથર્વવેદ પ્રાતિશાપ્ત, પ્ર બ્રહ્મટની " Journal American Oriental Society, " પુ ૭ અને ૧૦. ઔધાયનનુ શુલ્વસૂત્ર, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર થિબો, " પડિત " નુ પુ ૯, સરખાવો એનો શુલ્વસૂત્રો વિષેનો લેખ, " Journal of Asia- tic Society, Bengal, " પુ ૪૪, કલકત્તા, ૧૮૭૫. ૬ વેદાંગ, સંસ્કૃત મૂળ, સુબાર્થ, ૧૮૯૨, થ રકનુ નિરુક્ત, પ્ર આર રૈંથ, ગુટિ- જન, ૧૮૫૨, ભાષ્ય સાથે, પ્ર એસ સામશ્રમી (બિ હ), સર્વા- નુકમણી, પ્ર મેકડોનલ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૮૬ (અનુવાકાનુકમણી અને

ધર્મશાસ્ત્રની ટીકા સાથે), આર્ષાનુક્રમણી, છન્દોનુક્રમણી, બૃહદેવતા, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર મેકડોનલ્ડ, હાર્વર્ડ ઓરિયન્ટલ સીરીઝ, કેમ્બ્રિજ, બે પુસ્તકો, ૧૯૦૪, પ્ર આર મિત્ર, ૧૮૯૭ (બિ ઇ), પિગલનું છન્દ સૂત્ર, પ્ર બિ ઇ, ૧૮૭૪, વેબરનું “Indische Studien,” પુ ૮ (એમા મસ્કૃત વ્રજો વિષે સામાન્ય ચર્ચા કરવામા આવેલી હોવા થી ઉપયોગી છે), નિદાનસૂત્ર, ટેલોડ ભાગ ઉપલાજ પુસ્તકમા છપાયો છે, શુકન યજુર્વેદના સર્વાનુક્રમ સૂત્રો, પ્ર વેબર, એની “શુકન યજુર્વેદ” ની આવૃત્તિમા ભાષ્ય સાથે, બનારસ મસ્કૃત મન્થાવલિ, ૧૮૯૩-૯૪, ચરણવૃહ, પ્ર વેબર, “Indische Studien,” પુ ૩ માધવને માટે ‘શુરુપ્પજૈમુની’ મા કલેમ યુ કહે છે તે જુઓ, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૬

પ્રકરણ ૧૦

મહાભારત વિષે મામાન્ય ચચાને માટે ખામ ધીને જુઓ હેલ્ડરમૅનનું “Das Mahabharata,” ચાગ પુસ્તકો, ક્રીન ૧૮૯૨-૯૫, હૅન્ડિન્સનું “The Great Epic of India,” ૧૯૦૧ જેકોબીનું “મહાભારત’ (માર) બાન, ૧૯૦૩, બુલરનું “Indian Studies,” અદ ૨ Trans of Imp Vienna Academy, ૧૮૯૨, એ ઉપગત જુઓ જેકોબીનું લખાણ, “Göttinger Gelehrte Anzeigen,” પુ ૮, ૫ ૧૫૮ થી, વિન્ટરનિડ્ઝનું “Journal of the Royal Asiatic Society” ૧૮૯૭, ૫ ૭૩૧ થી, “Indian Antiquary,” પુ ૨૧

આવૃત્તિઓ —

પાંચ પુસ્તકો, મુખ્યાર્થ, ૧૮૮૮, કલકત્તા, ૧૮૯૪, અગ્રેજી ગદ્યમા ભાષાન્તર, પ્રતાપ ચન્દ્ર રાયને ખરચે, કલકત્તા, ૧૮૯૬, અગ્રેજીમા અક્ષરશ્ચ ભાષાન્તર, એમ એન કલનું, પાંચ પુસ્તકો, કલકત્તા, ૧૮૯૬, સાવિત્રીનું ઉપાખ્યાન, પ્ર કેલનર, પ્રસ્તાવના તથા ટિપ્પણો સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૮, નવોપાખ્યાન, બુલરની “Third Book of Sans-

-krit" મા, મુઆઈ, ૧૮૭૭, મૂળ, ટિપ્પણો, સપ્તકોશ, પ્ર કેલનર, ૧૮૮૫, મૂળ ભાષાન્તર, સપ્તકોશ, પ્ર મૅનિયર વિલિયમ્સ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૭૬

પુરાણની સામાન્ય ચર્ચાને માટે જુઓ —

એચ એચ વિલ્સનના વિષ્ણુપુરાણના ભાષાન્તર (પાંચ પુસ્તકો) ની પ્રગ્તાવના, — પ્ર ફ્રેડરિક હૅલ, ૧૮૬૪-૭૦, હોલ્દર્નમૅનના ૭૫૨ જણાવેલો અન્ય, પૃ ૮, પૃ ૨૯-૫૮, ગરુડ પુરાણ, પ્ર મુઆઈ, ૧૮૮૮, પ્ર વિદ્યાસાગર, કલકત્તા ૧૮૯૧, અમિં, પ્ર આર મિત્ર, બિ ઇ, ૧૮૭૦-૭૯, જે વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૨, વાયુ, પ્ર આર મિત્ર, બિ ઇ ૧૮૮૮, મુઆઈ, ૧૮૯૫, મત્સ્ય, મુઆઈ, ૧૮૯૫, કૂર્મ, બિ ઇ, ૧૮૯૦, માર્કંડેય, બિ ઇ ૧૮૫૫-૬૨, ભાષાન્તર પર્ણિતરનું, બિ ઇ, ૧૮૮૮-૯૯, સી સી સુકરજીતુ, કલકત્તા, ૧૮૯૪, પદ્મ, ૧ વી એન મડલિક, ચાર પુસ્તકો, આનન્દા સં અ, ૧૮૯૪, વૃંદાવન, ટીકા સાથે, મુઆઈ, ૧૮૮૭, પાંચ ભાગમાં, કલકત્તા, ૧૮૮૮, ગદ્યમાં ભાષાન્તર એમ એન ફત્તનું, કલકત્તા, ૧૮૯૪, વિલ્સનના પાંચ અન્યો, ભાગવત ૦ ત્રણ ટીકાઓ સાથે, ત્રણ પુસ્તકો, મુઆઈ, ૧૮૮૭, બે પુસ્તકો, નિલયમાગર પ્રેસ, મુઆઈ, ૧૮૯૪, બર્નુકના ભાષાન્તર સાથે, ચાર પુસ્તકો, પેરિસ, ૧૮૪૦-૪૭ ૧૮૮૪ અલિ, પ્ર આનન્દા સ અ, ૧૮૯૫ વગદ ૦ બિ ઇ ૧૮૮૭-૮૨ રામાયણની સામાન્ય ચર્ચાને માટે જુઓ —

Das Ramayana, ઓન, ૧૮૯૩, ત્રણી, ' Journal of the German Oriental Society, " પૃ ૪૮, પૃ ૪૦૭ થી પૃ ૫૧, પૃ ૬૦૫ થી, લેડવિગનું " Ueber das Ramayana, " પ્રંજ, ૧૮૯૪, બોમ્બાર્ડનરનું Das Ramayana, " ફ્રીબર્ગ, ૧૮૯૪ આગતિઓ —

મુઆઈની આગતિ ' ૧ ગ્રેગેસિયા, ટ્યૂરિન, ૧૮૪૩-૬૭, ત્રણ ટીકાઓ સાથે, ત્રણ પુસ્તકો, મુઆઈ, ૧૮૯૫, બગાળાની આગતિ, કલકત્તા, ૧૮૫૯-૬૦, અધિયનું ભાષાન્તર અગ્રેજી પદ્યમાં, બનારસ, ૧૮૯૫ અગ્રેજી ગદ્યમાં એમ એન ફત્ત, કલકત્તા, ૧૮૯૪

પ્રકરણ ૧૨.

કાવ્યસાહિત્યના સમય વિષે ખાસ કરીને જુઓ 'Göttinger Nachrichten,' Trans of the Imp Vienna Academy," (વયેના, ૧૮૬૦, ફેલીટુ Corpus Inscr Ind," પુ ૩ જી, કલકત્તા ૧૮૮૮

વિક્રમ સવત માટે જુઓ કિંગ્ડોર્નનું 'Göttinger Nachrichten," ૧૮૬૧, પ ૧૭૯-૧૮૨, અને માલવ સવત માટે 'Ind Ant ", પુ ૧૯, પ ૩૧૬, કાલિદાસના સમય માટે જુઓ " Die Zeit des Kalidasa , બર્લિન, ૧૮૬૦

જુદ્ધચરિત, પ્ર કૌવેલ ઓર્ઝર્ડ ૧૮૬૩. "Sacred Books," પુ ૪૯ મા કૌવેલનું ભાષાન્તર

રઘુવશ, પ્ર નેટ્ઝ્સર, લૅટિન ભાષાન્તર સાથે, લન્ડન, ૧૮૩૨, અલ્ક્ષિનાથની ટીકા સાથે, પ્ર એમ પી પ ડિત, મુબાર્ક સંસ્કૃત સો રીઝ, મૂળ, અગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, પ્ર જયલાપ્રસાદ, મુબાર્ક, ૧૮૬૫, અલ્ક્ષિનાથની ટીકા સાથે, પ્ર કે પી પગ્ગ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુબાર્ક, ૧૮૬૨, મગ ૧-૭, અગ્રેજી ભાષાન્તર, ટિપ્પણો, અલ્ક્ષિનાથની ટીકા અને લાઠ હેમાદ્રિ, આરિયવર્તન ચતુભતી ટીકાઓમાથી જનાગચ્છા સાથે, પ્ર જી આર નન્ડગિઝ, પૂના, ૧૮૬૮

કુમારમલ્લવ, લૅટિન ભાષાન્તર સાથ, પ્ર નેટ્ઝ્સર, લન્ડન, ૧૮૩૮, મગ ૧-૬, અલ્ક્ષિનાથની ટીકા અને અગ્રેજી ભાષાન્તર સાથ, પ્ર એમ જી હેશપાડ પૂના, ૧૮૮૧, બીજા ભાગ મગર્ણ ટીકા સાથે, પ્ર જે (વિદ્યાસાગર, ચોથી આશ્રિત કલકત્તા, ૧૮૮૧, અલ્ક્ષિનાથની ટીકા ૧ ૧ ૭) અને સૌનારામની ટીકા માય, ત્રીજી આશ્રિત, નિર્ણય આગર પ્રેમ, મુબાર્ક, ૧૮૬૩, ત્રણ ટીકાઓ સાથે, મુબાર્ક, ૧૮૬૮, ત્રિકિયનુ, લન્ડન, ૧૮૭૯

લલિતાય, પ્ર કલકત્તા, ૧૬૨૮, મગ ૧ ૫, જયનગલની ટીકા, અગ્રેજી ભાષાન્તર, ટિપ્પણો, શબ્દકોશ માથે, પ્ર. એમ આર કાળે,

મુંબાઈ, ૧૮૯૭, મહિનાયની ટીકા અને દિપ્પણો સાથે, પ્ર કે પી (નવેદી, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, બે પુસ્તકો, ૧૮૯૮, જર્મન ભાષા ન્તર સર્ગ ૧૮ થી ૨૨ તુ, પ્ર સ્ક્રુટ્ઝ, બીલ્ડેલ્ડ, ૧૮૩૭

કિરાતાજીનીય, પ્ર જે વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૫, મહિ નાયની ટીકા સાથે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, સર્ગ ૧-૨, બાપાન્તર સ્ક્રુટ્ઝ, બીલ્ડેલ્ડ, ૧૮૪૩

શિગુપાલવંધ, મહિનાયની ટીકા સાથે, પ્ર વિદ્યાસાગર, ૧૮૮૪, બનારસ, ૧૮૮૩, જર્મન ભાષાન્તર સ્ક્રુટ્ઝ, સર્ગ ૧-૯, બીલ્ડેલ્ડ, ૧૮૪૩

નૈષધીયચરિત, નારાયણની ટીકા સાથે, પ્ર પંડિત શિવદત્ત, મુંબાઈ, ૧૮૯૪

નલોદય, પ્ર વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૩, જર્મન ભાષાન્તર શૅકતુ, " Stimmen vom Ganges," બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૭૭, રાધવપાડવીય, ટીકા સાથે, કાવ્યમાલાના ૬૦મા અકમા

ધનજયનુ રાધવપાડવીય, જેમાથી ગણુરતનમહોદધિમા ઉતારાઓ આપ્યા છે, પ્ર મ ૧૧૪૦, તે કવિરાજની કૃતિનુ અનુકરણ છે

અઝર ઘોરણુ પર રચાયેલા આધુનિક સસ્કૃત નાટક માટે જુઓ શિખનુ " Orientalische Bibliographie," પુ ૯ ૧૮૯, ૫ ૨૫૮, અક ૪૬૦૫

હરવિજય, કાવ્યમાલાના ૧૮૯૦ ના અકમા, જુઓ ખુલરનો સવિસ્તર રિપોર્ટ, પ ૪૩, મુંબાઈ ૧૮૭૫.

નવસાહસાકચરિત, પ્ર. મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, જુઓ ખુલર અને એકેરિનુ લખાણ, " Trans of Vienna Acad " ૧૮૮૮.

સેતુબંધ (મહારાષ્ટ્રી ભાષામા), ભાષાન્તર સાથે, પ્ર એસ. ગોલ્ડસ્મિટ, ૧૮૮૬, કાવ્યમાલા, અક ૪૭, મુંબાઈ, ૧૮૯૫.

નાસવદતા, પ્રસ્તાવના સાથે, પ્ર ફિટ્ઝ એડવર્ડ હૉન, બિ. ઈ ૧૮૫૯, ટીકા સાથે, પ્ર જે વિદ્યાભાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૪, બાપાન્તર પ્ર એલ એમ. એ, ન્યૂ યૉર્ક, ૧૯૧૩

કાદબરી, પ્ર પી પીટરસન, મુબાર્ઈ સરકૃત સીરીઝ, ૧૮૮૯, ટીકા સાથે, નિર્ણયસાગર ગ્રેસ, મુબાર્ઈ, ૧૮૯૬, ટીકા અને ટિપ્પણો સાથે, પ્ર એમ આર કાગે, પૂના, ૧૮૯૬, બાપાન્તર, કોઈ કોઈ ફકરાઓ સિવાયનું, પ્ર સી એમ રિડિંગ, રૉયલ એસિયાટિક સોસાયટી, લન્ડન, ૧૮૯૬

હુપ્પચરિત, પ્ર જે વિદ્યાભાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૩, ટીકા સાથે, જમ્મુ ૧૮૭૯, મુબાર્ઈ, ૧૮૯૨, ટીકા સાથે, પ્ર કુરર, મુબાર્ઈ સરકૃત સીરીઝ, ૧૯૦૯, બાપાન્તર, પ્ર કૉવેલ અને થૉમસ. રૉયલ એ સોસાયટી, લન્ડન, ૧૮૯૬

હશકુમારચરિત ભાગ ૧, પ્ર. ખુલર, સરકૃત સીરીઝ, બીજી વ્યાખ્યા, ૧૮૮૮, ભાગ ૨, પી પીટર્સન, સરકૃત સીરીઝ, ૧૮૯૧, ૪ પી. બૉનરજી, કલકત્તા, ૧૮૮૮

પ્રકરણ ૧૨.

મેધહૃત, વલ્લભની ટીકા સાથે, પ્ર હુટ્સ, રૉયલ એશિ સો. માઈટી, લન્ડન, ૧૯૧૧, શમ્સકોશ સાથે, પ્ર રેન્ડોલ્ફ, એસ્કો, ૧૮૭૪, મહિનાયની ટીકા સાથે, નિર્ણયસાગર ગ્રેસ, મુબાર્ઈ, ૧૮૯૪, પ્ર કે. બી પાઠક, પૂના, ૧૮૯૪ અગ્રેજી પદ્યમાં બાપાન્તર વિસ્તરનું, ત્રીજી વ્યાખ્યા, લન્ડન, ૧૮૬૭, ટી કલાર્ક, લન્ડન, ૧૮૮૨, જર્મનમાં, ૪ ઍકમ મ્યુનર, કુનિગમબર્ગ ૧૮૮૭, શુગ્ર, બીલકીલ્ડ, ૧૮૫૯ ફિટ્ઝ, એમનિંગ્સ, ૧૮૭૪

ચતુસહાર, લેટિન અને જર્મન ભાષાન્તર સાથે, ૫. પી વી. બ્રાહ્મન, લીપ્ઝિક, ૧૮૪૦, ટિપ્પણ અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, પ્ર સોતારામ આયર, મુબાઈ, ૧૮૯૭

ધટકર્પર, પ્ર બ્રોકહોઝ, ૧૮૪૧, જર્મન ભાષાન્તર હુકરનું ("Indische Gedichte," પુ ૨)

ચૈતરપચાસિકા, જર્મન ભાષાન્તર સાથે, પ્ર સોલ્ક, કીલ, ૧૮૮૫, ભાષાન્તર, એડવિન આનોલ્ડનું, લન્ડન, ૧૮૮૫

ભર્તૃહરિના શતકા, ટીકા સાથે, મુબાઈ, ૧૮૮૪, અંગ્રેજી પદ્યમા ભાષાન્તર, પ્ર ટૉનિ, કલકત્તા, ૧૮૭૭, શૃંગારશતક, કલકત્તા, ૧૮૮૮

શૃંગારતિલક, પ્ર ગિલ્ડમીસ્ટર, બૉન, ૧૮૫૧

અમરુશતક, પ્ર આર. સામન, કીલ, ૧૮૯૩

સમશતક (હાલ કવિનું રચેલું), જર્મન ગદ્યમા ભાષાન્તર સાથે, પ્ર વેબર, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૧

મયૂરનું સૂર્યશતક, કાવ્યમાલા, ૧૮૮૯

ગીતગોવિન્દ, પ્ર જે વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૨, મુબાઈ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૧૮૯૯, જર્મન ભાષાન્તર રૂકર્ટનું, લીપ્ઝિક

પ્રકરણ ૧૩.

સંસ્કૃત નાટકની સામાન્ય ચચાની માટે જુઓ ખાસ કરીને—

એચ એચ વિલ્સનનું "Select Specimens of the Theatre of the Hindus," ૨ પુસ્તકો, ત્રીજી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૭૧, સિલ્વેષ્ટન લીવિનું "Le Theatre Indien" પેરિસ, ૧૮૯૦, સ્કુલરનું "A Bibliography of the Sanskrit Drama," ન્યૂ યૉર્ક, ૧૯૦૬

શકુન્તલા, બ્રજાળી આદિતિ, પ્ર પિસલ, કીલ, ૧૮૭૭, દેવ-
નાગરી આદિતિ, પ્ર મોનિયર વિલિયમ્સ, બીજી આદિતિ. ઓક્સફર્ડ.
૧૮૭૬, એમ આર કાળે, મુંબાઈ, ૧૮૮૮, ભાષાન્તર, મોનિયર વિ-
લિયમ્સનુ, ૬ ઠી આદિતિ, લન્ડન, ૧૮૮૪. જર્મન ભાષાન્તર, રૂકર્ટનુ,
લીપ્ઝિગ, ૧૮૭૬ ફિદ્ઝ, ૧૮૭૬, લોએડ્ઝ, ૭ મી આદિતિ, લી-
પ્ઝિગ, ૧૮૮૪, કશિયુ હિન્દુસ્તાન અને કાશ્મીરની આદિતિઓ પણ
છે (જુઓ બુક્કરનો “રિપોર્ટ” પૃ ૮૫)

વિક્રમોર્વશાય, પ્ર એસ પી પંડિત, મુંબાઈ, ૧૮૭૯, વૈદ્ય,
૧૮૮૫, કશિયુ હિન્દુસ્તાનની આદિતિ, પ્ર પિસલ, ૧૮૭૫, વિલ્મન
નુ ભાષાન્તર, પ્રથમ ગણાવેલા પુસ્તકોમાં, કૉવેલ, હાર્ટફર્ડ, ૧૮૫૧,
ફિદ્ઝ, લીપ્ઝિગ, ૧૮૮૦

માનવિકામિત્ર, પ્ર બોજનસન, લીપ્ઝિગ, ૧૮૭૯, એસ
પી પંડિત, મુંબાઈ, ૧૮૬૯, એસ એસ આયર, પૂના, ૧૮૯૬,
ભાષાન્તર, ટોનીનુ, બીજી આદિતિ, કલકત્તા, ૧૮૯૧, જર્મન ભાષાન્તર,
વેબરનુ, બર્લિન ૧૮૫૬, ફિદ્ઝ, લીપ્ઝિગ, ૧૮૮૧

મૃચ્છકટિક, પ્ર સ્ટેન્ડર, બોન, ૧૮૪૭, જે વિદ્યાસાગર,
બીજી આદિતિ, કલકત્તા, ૧૮૯૧, મૃચ્છકટિકનુ ભાષાન્તર, રાઇડરનુ,
હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, ૧૯૦૫, વિલ્મનનુ ભાષાન્તર, પ્રથમ
ગણાવેલા પુસ્તકોમાં, જર્મન ભાષાન્તર, પ્ર. ઓટલિંગ, સેઇટ પીટર્સબર્ગ,
૧૮૭૭, પ્ર ફિદ્ઝ, એમનિદ્ઝ ૧૮૭૪

રત્નાવલી, પ્ર કેપેલર, ઓટલિંગના ‘Sanskrit-Chris-
tomathie’ ના, ૧૮૯૭, ટીકા સાથે, નિર્ણયમાનગ્રેસ, મુંબાઈ,
૧૮૯૫, વિલ્મનનુ ભાષાન્તર, કપર ગણાવેલા પુસ્તકોમાં, જર્મન
ભાષાન્તર, પ્ર ફિદ્ઝ એમનિદ્ઝ, ૧૮૭૮

નાગાનન્દ, પ્ર જે વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૩. પૂના, ૧૮૯૩,
ભાષાન્તર, પામર ઓઇડનુ, કૉવેલની પ્રસ્તાવના સાથે, લન્ડન, ૧૮૭૨

આણનુ પાર્વતીપરિણય, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર ઠી આર

આર આયર, કુમકોલુમ, ૧૮૯૮, જર્મન ભાષાન્તર, ગ્લોસરનુ, ફ્રીસ્ટ, ૧૮૮૬

માલતીમાધવ, પ્ર આર છ ભાડારકર, મુંબાઈ, ૧૮૭૬, વિશ્વનનુ ભાષાન્તર, ઉપર ગણાવેલા પુસ્તકોમા, ફ્રિડ્રીક બાષાન્તર, લીપ્પિક, ૧૮૮૪

મહાનીરચરિત, પ્ર ત્રિચન, લન્ડન, ૧૮૪૮, કે પી પરબ, મુંબાઈ ૧૮૯૨, ભાષાન્તર જે પિક્કોર્ડનુ, લન્ડન, ૧૮૭૧

ઉત્તરામચરિત, ટીકા અને ભાષાન્તર સાથે, નાગપુર, ૧૮૯૫, ટીકા સાથે, પ્ર આયર અને પરબ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૧૮૯૯, વિશ્વનનુ ભાષાન્તર, ઉપર ગણાવેલા પુસ્તકોમા

સુદ્રાસક્ષસ, પ્ર તેલગ, મુંબાઈ, ૧૮૯૩, વિશ્વનનુ ભાષાન્તર, ઉપર ગણાવેલા પુસ્તકોમા, જર્મન ભાષાન્તર, ફ્રિડ્રીક, લીપ્પિક, ૧૮૮૭

વેણીસહાર, પ્ર કે. પી પરબ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૮, એન બી ગોડબોને, પૂના, ૧૮૯૫, પ્ર મિલ, લીપ્પિક, ૧૮૭૧ અગ્રેજી ભાષાન્તર, એમ એમ ટાગોરનુ, કલકત્તા, ૧૮૮૦

વિદ્યાશાલબનિકા, પ્ર જે વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૩

કર્પૂરમળરી, કોનોના ભાષાન્તર સાથે, હાર્ડ એસિયેન્ટલ સીરીઝ, ૧૯૦૧, " પડિત ' ન પુ ૭ મ, બનારસ

બાનરામાયણ, પ્ર ગોવિન્દ દેવ શાસ્ત્રી, બનારસ, ૧૮૬૯ જે વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૪

પ્રચડપાડવ, પ્ર કેપેનર, સ્ક્રૂઝબર્ગ, ૧૮૮૫

(રાજશેખર કવિને માટે જુઓ કિલહોર્નનુ " Epigra In l. ", ભાગ ૮ થો, ૧૮૮૯, ફ્રાંકોટનુ વખાણ, " Ind. Antiq. "

પુ ૧૬, ૫ ૧૭૫-૧૭૮: જોકોબીનુ બખાણુ, Vienna Or Journal,"
પુ ૨, ૫ ૨૧૨-૨૧૬)

અંડકૌશિક, પ્ર જો. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૪, બાપાન્તર
ફિટ્ઝગુ

પ્રબોધચન્દ્રોદય, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૮, જર્મેન
બાપાન્તર, ગ્રાહડસ્કુકરનુ, રોજનકાઝની પ્રસ્તાવના સાથે, કુનિગમબર્ગ,
૧૮૪૨, વળી હર્ઝનનુ બાપાન્તર, કુરિય, ૧૮૪૬, ટેલરનુ, મુંબાઈ,
૧૮૮૦

પ્રકરણ ૧૪.

પંચતત્ર, પૂર્ણભદ્રનો પાઠ, પ્ર હર્ટલ, હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ
સીરીઝ, ૨ પુસ્તકો, ૧૯૦૮ અને ૧૯૧૨, દક્ષિણનો પાઠ, પ્ર હર્ટલ,
હીપ્પિક, ૧૯૦૬, પ્ર કોસગાર્ટન, બોન, ૧૮૪૮, પ્ર ફિલહાર્ન અને
બુલર, મુંબાઈ સસ્કૃત સીરીઝમાં, હેલી જે આદતિઓ જુદા જુદા
પાઠવાળા જે ગ્રન્થો ખતાવી આપે છે, બાપાન્તર, કીમતી પ્રતાસવના
સાથે, બેન્કીનુ, ૨ પુસ્તકો, હીપ્પિક, ૧૮૫૯, અગ્રેજ બાપાન્તર, ત્રિ-
ચિનોપલી, ૧૮૮૭, જર્મેન બાપાન્તર, ફિટ્ઝગુ, હીપ્પિક, ૧૮૮૪

પંચતત્રનો સાર, દ્વેમેન્દ્રની બૃહત્ચયામજરીમાં, પ્રસ્તાવના, ગુણ
બાપાન્તર, ટિપ્પણો સાથે, પ્ર મેંકોઝી, હીપ્પિક, ૧૮૯૨

હિતોપદેશ, પ્ર. એફ બૉન્સન, લન્ડન, ૧૮૮૪, પી પીટ
સૅન, મુંબાઈ સસ્કૃત સીરીઝ

કામન્દકીય નીતિસાર, બાપાન્તર તથા ટિપ્પણો સાથે, મદ્રાસ,
૧૮૯૫, ગુણ, પ્ર આર મિત્ર, (મ હ, કલકત્તા, ૧૮૮૪

શિવદાસની વેતાલપચવિસતિકા, પ્ર એચ યુલ, હીપ્પિક,
૧૮૮૧ સર આર એફ બર્ટનનુ "વિક્રમ અને વેતાળ"

(Vikram and the Vampire), નવી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૯૩

સિંહાસનહાનિશિકા (હાનિશત્યુત્તલિકા), ૫ જે વિદ્યા-
માગર, કેલકત્તા, ૧૮૮૧

શુકસમતિ, ૫ આર સિમટ, હીપ્પિક, ૧૮૯૩, મ્યુનિચ,
૧૮૯૮, ભાષાન્તર, કીલ, ૧૮૯૪, સ્ટેટગાર્ટ, ૧૮૯૮

કથાસરિત્સાગર, ભાષાન્તર સાથે, ૫ ઓકહોઝ, હીપ્પિક,
(લમ્બક ૧-૫) ૧૮૩૯, (લમ્બક ૬-૧૮) ૧૮૬૨-૬૬, મુંબાઈ,
૧૮૮૯, ટોનીનુ ભાષાન્તર, પ્રિ. ઈ. ૧૮૮૦-૮૭.

બૃહત્કથામંજરી (૧-૮), ભાષાન્તર સાથે, ૫ સિસ્વેઈન
લીવિ, "Journal Asiatique," ૧૮૮૬

જાતકમાલા, ૫ કર્ન, બોસ્ટન, ૧૮૯૧, ભાષાન્તર સ્પીન્ગરનું,
"Sacred Books of the Buddhists," ૫ ૧ ક્ષ,
લન્ડન, ૧૮૯૫

પાલી જાતકો, ૫ ફ્રાંઝબોલ, લન્ડન, (મૂળ) ૧૮૯૭; કોવેલની
દેખરેખ નીચે ભાષાન્તરના પાંચ પુસ્તકો છપાયા છે

વૈરનનું "Buddhism in Translations" (બુદ્ધનો
ધર્મ, ભાષાન્તરદ્વારા), હાર્વર્ડ, ૧૮૯૬

ભર્તૃહરિના નીતિ અને વૈરાગ્યના શતકો, ભાષાન્તર સાથે,
મુંબાઈ, ૧૮૯૮ (ભર્તૃહરિ અને કુમારિકાને માટે જુઓ "Journal
of Bombay Branch of Roy. As Soc," ૫ ૧૮,
૫ ૨૧૩-૨૩૮)

મોહમુદ્દર, ભાષાન્તર જુ. કે. બૅનરજીનું, લખાનીપુર, બ-
ગાળા, ૧૮૯૨

આજુબગાના શતકો, ૫ કલેટ, ૧૮૭૩

નીતિમજરીને માટે જુઓ કિંગ્ડોર્ન, 'Göttinger Nachrichten,' ૧૮૬૧, ૧ ૧૮૨-૧૮૬, એ બી કોય, ' Journ Roy. As Soc.," ૧૮૦૦

શાંતમધરપદ્ધતિ, ૫ પીટર્સન, મુંબાઈ, ૧૮૮૮

સુબાપિતાવલિ, ૫ પીટર્સન અને દુર્ગાપ્રમાદ, મુંબાઈ, ૧૮૮૬

કવી દ્રવચનસમુચ્ચય, એક ડબલ્યુ થોમસ, (બ ઇ, કલકત્તા, ૧૮૧૨

બોટનિમતુ "Indische Sprüche," બીજી આવૃત્તિ, ૨ પુસ્તકો સે પીટર્સન, ૧૮૭૦-૭૩ અનુક્રમણિકા, હાંસની રચેલી, લીપ્ઝિક, ૧૮૬૩

ધર્મપદ, બાયાન્તર મેક્સ મ્યુલરનું, 'Sacred Books of the East," ૫ ૧૦, બીજી આવૃત્તિ, ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૮

પ્રકરણ ૧૫

હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફી વિષે નામાન્ય ગ્રંથોને માટે જુઓ ગાર્બની ઉપયોગી ન્હાની ચોપડી-"Philosophy of Ancient India" (પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફી), ચિકાગો, ૧૮૯૭, એક મેક્સ મ્યુલરની "Six systems of Indian Philosophy" (ષટ્સ્યસ્ટન), લન્ડન, ૧૮૯૯

ગાર્બનું "સાંખ્ય ફિલસૂફી" નું પુસ્તક, ૧૮૬૪, "સાંખ્ય અને યોગ," જુલગની અન્સાઈક્લોપીડિયામા, સ્ટ્રૂઝબર્ગ, ૧૮૯૫ (મપૂર્ણ પુસ્તકવર્ણન)

સાંખ્યકારિકા, મૂળ, ગૌડપાદની ટીકા તેમજ બાયાન્તર સાથે, ૫ કોલકુક અને રિદ્ધન ઓક્સફર્ડ, ૧૮૩૭, પુનર્મુદ્રિત મુંબાઈ, ૧૮૮૭, બનારસ સસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૮૩, બાયાન્તર ઍલેન્ડાઇનનું (બિ. ઇ.)

સાંખ્યપ્રવચનબાધ્ય, પ્ર ગાર્બ, હાર્વર્ડ, ૧૮૯૫, જર્મન
ભાષાન્તર, હીન્ડિક, ૧/૮૯

સાંખ્યમત્રો ઉપર અનિરુદ્ધની ટીકા, ભાષાન્તર ગાર્મનુ, કલ-
કત્તા, ૧૮૮૮-૮૨

સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી, અગ્રેષ્ઠ ભાષાન્તર માથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૮,
ભાષા નર ગાર્મન, મ્યુનિચ, ૧/૯૨

શાન્ત રાજ્યાગબાધ્ય, ભાષાન્તર મદ્રાસ, ૧/૯૨

સ્વાત્માગમનો હૃદયોગપ્રદીપ, ભાષાન્તર વાદ્યગનુ, મ્યુનિચ
૧૮૯૨

હૃદયોગમહિતા, ભાષાન્તર મુંબાઈ, ૧૮૯૫

પચગિષ્પત્તા છૂટક કટરાઓ માટે તુઓ ગાર્મનુ "Fest-
gruss an Roth," પૃ ૭૨ થી, રેટ્ટગાર્ટ, ૧૮૯૩, સાંખ્યયોગ
એ બુદ્ધના ધર્મનો પાથો છે તે વિષે જોકોબીનુ લખાણ, "Journ.
of Germ On Soc," ૧/૯૮, પૃ ૧-૧૫, ઓલ્ડનબર્ગનુ
"બુદ્ધ" નું પુસ્તક, ત્રીજી આદિ

મીનાસાદર્શન, શાસ્ત્ર સ્વામીની ટીકા માથે, બિ ઇ, કલકત્તા,
૧૮૮૭, તત્ત્વવાર્તિક, બનારસ, ૧૮૯૫. સ્લોકવાર્તિક, ટીકા સાથે, બના-
રસ, ૧/૯૮, જૈમિનીયન્યાયમાલાવિસ્તર, આનન્દાં સ મ, ૧૮૯૨

અર્થમગ્ધ, મીનાસાગ્રાસ્ત્રના પ્રવેશક તરીકે, ભાષાન્તર માથે
પ્ર થીઓ, બનારસ, ૧૮૮૨

વેદાન્ત ઉપર મૌથી અગત્યની ચોપડી હયુસનની છે

હયુસનની "System des Vedanta" (વેદાન્તદર્શન),
હીન્ડિક, ૧૮૮૩

હયુસનના "વેદાન્તના સ્ત્રોત," મળ, સ્ત્રોતનુ ભાષાન્તર, અને,
શંકરના મપૂર્ણ ભાષ્ય માથે, હીન્ડિક, ૧૮૮૭

અક્ષસ્ત્રો, શંકરના, ભાષ્ય સાથે, આનંદ સં. મ, ૧૮૬૦-૬૧

વેદાન્તસૂત્રો, શ્રીઓનુ ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ ૩/,
ઓક્સફર્ડ, ૧૮૯૦, અને પુ ૩૮, ૧૮૯૬.

પ્રથમશી, અગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૫

શકરના સમય માટે જુઓ ફક્લીટ, "Ind Ant,"
પુ ૧૬, પ ૪૧-૪૨

વેદાન્તમિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ, અગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, પ્ર વેનિસ,
બનાગમ, ૧/૫૦

વેદાન્તમાન, પ્ર જે.એ. ગ્રાફ અને ગ્રિપ્પો નાથે, મુંબાઈ,
૧/૫૮, ભાષાન્તર, ત્રીજી આવૃત્તિ, લંડન, ૧૮૯૦

ભગવદ્ગીતા, શકરના ભાષ્ય નાથે, આ. સં. ૩, ૧૮૯૭,
ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ ૮, બીજી આવૃત્તિ, ઓક્સફર્ડ,
૧/૫૮, ઉવિમનુ ભાષાન્તર, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૮૯૪.

ન્યાયમત્રો, વિજયનગર સંસ્કૃત સીરીઝ, પુ ૯, બનાગમ,
૧/૫૬

ન્યાયકોશી (શ્રીધરની), એલ મીગીઝ પુ ૮, ૧૮૯૮

ન્યાયકુતુમાલલિ (બિ. ઇ.), કલકત્તા, ૧૮૮૫

વૈશેષિક-દર્શન, ટીકા નાથે, કલકત્તા, ૧૮૮૭

સમપ્રત્યર્થા, ટીકા સાથે, બનાગમ, ૧૮૯૦, મળ, લૅંગ્વિન ભાષા
ન્તર સાથે, પ્ર વિન્ટર, લીધિઝક, ૧૮૯૦.

તર્કમગ્ધ, પ્ર જે. વિદ્યામાગર, કલકત્તા, ૧૮૯૭, ટીકા સાથે,
મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૯૭, મળ અને ભાષાન્તર ઍન્યેન્ટાઇનનુ,
અલાહાબાદ, ૧૮૫૦

સર્વેશ્વરનમગ્ધ, પ્ર ટી તર્કવાચસ્પતિ, કલકત્તા, ૧૮૭૨, ભાષા-
ન્તર, પ્ર કૅવેલ અને ગ્રાફ, બીજી આવૃત્તિ, લંડન, ૧૮૯૪.

પ્રકરણ ૧૬.

એકકિડલનું “Ancient India as Described by Classical Authors” (પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ વર્ણવેલું ભારત), પાંચ પુસ્તકો, ખાસ કરીને ૫ મું પુસ્તક, “Invasion of India by Alexander” (સિકંદરની હિન્દુસ્તાન પર ચઢાઈ) લેન્ડન, ૧૮૯૬

વેબરનું “Die Griechen in Indien,” “Transactions of the Roy. Prussian Acad.,” બર્લિન, ૧૮૯૦.

સિલ્વેસ્ટ્રી લીવીનો ગ્રંથ, પેરિસ, ૧૮૯૦, ૧૧મી ‘ટ્રીસ અને હિન્દુ,’ પેરિસ, ૧૮૯૧

ગોલ્ડસ્ટ્ર ડી એસવીલાના ગ્રંથ, પેરિસ, ૧૮૯૭, ૧૧મી લેખો, ‘Bulletin de l’Academie Royale de Belgique,” ના ૩ ૩૩ ૩૮, ૧૮૯૭

એન ડી ૧ લેલી પુસ્તિકા લેખ, ‘Museum Belge,’ પુ. ૨, ૧ ૧૨૦ ૧૫૨

વિન્સન્ટ એ. રિમથના લેખ—“પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ ઉપર ગ્રીક તથા રોમનની અસર” — Journal of Asiatic Society of Bengal,” ૧૮૮૮ ૯૨

ઓ. ફેકનો લેખ, “Journal of Germ Or Soc,” ૧૮૯૩, પૃ. ૫૯૫ થી ૬૦૯

એમ. એ. ફીનનો લેખ, “ઇન્ડિયન એટિક્સરિ,” પુ. ૧૭, પૃ. ૮૯.

હિન્દુસ્તાનની કળામાં આવેલા પરદેશી તત્ત્વો વિષે જુઓ ફિનગલ્ડનનું “Archaeological Survey of India,” પુ ૫, ૫ ૧૮૫ થી, અનવિહલનો લેખ, બર્લિન, ૧૮૯૩, કર્ટિયમનો લેખ, બર્લિન ૧૮૯૪, સિમમનનો લેખ, ‘Journal of the Royal Insti-

tution of British Architects," પૃ ૧, (૧૮૯૪), પૃ. ૯૩-૧૧૫.

૫. ૫૩૮:—

શિક અને કુપન ચોકો માટે રૂપસનો "હિન્દુસ્તાનના સિકાઓ" વિષેનો લેખ જુઓ, પૃ ૭ અને ૧૬, જુલરની એન્સાઇક્લોપીડિયા, ફર્ડ્રાઇગ, ૧૮૯૮

હિન્દુસ્તાનની અને ઓસની વાતાઓના સમ્બન્ધ માટે જુઓ લેખ "Indische Studien," પૃ. ૩, પૃ ૨૨૭ થી

હિન્દુસ્તાનની વાતાઓ, જે માન્યમિત્ર યુગમાં ઘણી લોકપ્રિય હતી, તે દ્વારા જાદુઈ આત્મની અને અજ્ઞાન, માતકોસિયા બેડા, અસ્પૃશ્ય ગ્રહેવાય એવી ટોપી, અને ફ્રાન્ચાઇઝની કોથળી (જુઓ બર્નેલ ની સામવિધાન બિલ્ડિંગની વસ્તાવના, પૃ ૩૫) એ મને પશ્ચિમના સાહિત્યમાં દાખલ થયા

હિન્દુસ્તાનના નાટકો ઉપર ઓસની અન્યર નદાય થઈ હોય તેન માટે જુઓ વિડિશ, "Trans of the Fifth Oriental Congress," ભાગ ૨, બર્લિન, ૧૮૮૨

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગેત્રજનુ ન્ધાન એ માટે જુઓ એકડોનનાનો "ગેત્રજનની કૃત્તિ અને પ્રાચીન ઇતિહાસ" વિષેનો લેખ, "Journ Roy As Soc" ૧૮૯૮

ઓઝ દિલસુદી ઉપર હિન્દુસ્તાનની અસર થઈ હતી કે કમ એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં જુઓ માર્ચેનુ "સાંખ્ય અને યોગ," પૃ. ૪, ફેફેલ્ડર, ૧૮૯૮, માર્ચ, ૧૯૧૮.

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને આધુનિક દરિયા માટે જુઓ એન્ડ્રુ મ્યુનરનો "Coincidences" નામનો લેખ, "ફ્રાન્સનાઇઝિંગ રિવ્યુ," નવી નીટીક, પૃ ૧૮ (જુલાઈ ૧૮૯૮), પૃ ૧૫૭-૧૬૦.

સુધારાવધારાનું પત્રક.

(પ્રો. મેકડોનલના ટિપ્પણીને આધારે.)

૫. ૭. લીટી ૨૪. “ પરદેશીઓની અસરથી તદ્દન મુક્ત રહીને ” ને બદલે “ પરદેશીઓની અસરને લીધે કંઈ પણ અગત્યની આવતમા વિકૃતિ પામ્યા વિના ”
૫. ૯. લીટી ૨૬ “ વૈદિક યુગમા ધર્મનાજ અન્યો લખાયા ” ને બદલે “ વૈદિક યુગમા લખાયલા અન્યોમાથી ધર્મનાજ અન્યો આજદિન સુધી ટકી રહેલા છે ”
૫. ૧૪. લીટી ૧૯. “ છૂન સંગના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી ” ને બદલે “ આર્ધ. સિંગના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી ”
૫. ૧૫. લીટી ૧ “ ચોક્કસ ” પછી ઉમેરો “ શિલાચેખ વગેરેના નિવાય ખીજ કોઈ પ્રમાણુને આધારે. ”
૫. ૧૮ લીટી ૪-૫. “ થઈ હતી ” ને બદલે “ કદાચ થઈ હશે ’
લીટી ૮ “ એ અનુમાન યાજખી હશે એવુ આપણને પણ લાગ્યા નજર રહેતુ નથી ” ને બદલે
“ આ તારીખ જોઈએ તે કરના વધારે ઝહેલી લાગે છે, આશરે ઇ સ પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષનો સમય એના કરતા વધારે સભવિત છે ’
૫. ૨૮ નીચેથી લીટી ૨ “ ઝાળખાય છે, ’ પછી ઉમેરો
“ એ ભાષા માત્ર સાહિત્યઅન્યોમાજ વપરાયલી છે, લોકના વપરાશની એ ભાષા નથી ”
૫. ૨૯. લીટી ૧. “ એ ભાષા ને બદલે “ એ ભાષાના જીવીજ કોઈ લોકના વપરાશની ભાષા ”
૫. ૩૦. નીચેથી લીટી ૪ “ પાલી ભાષામા કોતરાયલા ” એ શબ્દો કાઢી નાખો.
૫. ૩૬. લીટી ૧૨. “ નથી ” પછી ઉમેરો
“ જોકે કેટલાક સૂત્રો ખીજના કરતા ખરેખરા વધારે પ્રાચીન હશે ”
૫. ૧૬૪ લીટી ૮. “ આળી મૂકનાનો રિવાજ હતો ” ને બદલે
“ ઘણી વખતે આળી મૂકનામાં આવતા ”
૫. ૨૪૦. લીટી ૧૯. “ એમાના થોડાક મત્રો તો..... ’

આ સ્થળે નીચે પ્રમાણે ઉમેરો કરવો:—

“અથર્વવેદની અંદરના ત્રણ વિષયો અતિ પ્રાચીન છે, પણ એ આખા વેદનું બાહ્ય સ્વરૂપ બ્રાહ્મણધર્મને અનુકૂળ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે ઋગ્વેદના કરતા વધારે અર્વાચીન છે એમાં કંઈ મદદ નથી.”

નીચેથી લીટી ૨. “ઋગ્વેદના કરતા પણ વધારે” ને બદલે
“લગભગ ઋગ્વેદના જોડેજ.”

૫ ૨૪૩ લીટી ૧૫ “મશ્ય નથી” એ શબ્દો પછી ઉમેરો
“મામયાગના ‘બ્રાહ્મણ્યસિન્’ ને વાપરવાના મત્રો
૨૦ માં કાણેમાં આપેલા છે”

નીચેથી લીટી ૪ “મહામાત્ર્ય” પછી ઉમેરો
“આસને ઇ સ. ૫, ૧૫૦”

સૂચિપત્ર.

અકથનને આધારે અનુમાન	૧૮, ૨૦૧
અક્ષ	૧૬૯
અગોણ	૧૩૭
અગ્નિ ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૮૯, ૧૨૧-૧૨૪, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૮૩, ૨૩૫, ૨૭૮	
અગ્નિની કૃત્તિ	૧, ૧૦૦, ૧૬૧
અગ્નિના ત્રણ જન્મ	૧૦૩
અગ્નિદાહનો ગિવાજ	૧૧૬, ૧૧૭
અદ્વૈતા	૧૧૧
અગતશ્ચત્ર	૨૮૯
અતિશયોક્તિ કરવા તરફ વલણ	૩૫૫
અથર્વ	૪૭
અથર્વન	૨૪૪
અથર્વવેદ	૩૬, ૩૭, ૨૩૬-૨૬૨, ૨૬૯
અથર્વવેદના પાઠોનો ભેદ	૨૪૧
અથર્વવેદના ઉપનિષદો	-૦૯-૩૧૫
અથર્વવેદની ગાળાઓ	૨૪૧
અથર્વાગિરસ	૨૪૪, ૨૪૫
અદિતિ	૧૫, ૧૦૨, ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૭૭
અદ્યુતઆદ્યા	૨૭૩
અદ્રિ	૧૦૭
અધ્યાર	૪૭
અધ્યર્થ	૩૯
અનવાર-૪-મુદૈર્વા	૫૪૪
અનાર્થ	૨૦૩
અનિર્ઝ	૫૧૮
અનીતિનો અર્થ, ઇન્દ્રના	૧૧૧
અનુ	૨૦૫-૨૦૬
અનુક્રમણી વેદની	૪૫, ૬૪, ૩૪૦, ૩૪૫-૩૪૯
અનુદાત રવર	૬૭
અનુપ્રાસ	૪૩૧, ૪૫૬
અનુક્રમણી ભાગ	૬૬, ૭૦, ૮૧

અનેકાર્થસમુચ્ચય	૫૬૨
અનેકાર્થસમૂહ	૫૬૨
અન્નપાન, ઋગ્વેદના નમયનુ	૨૧૭, ૨૧૮
અપઞ્ચ શ બાધા	૩૧, ૪૬૩
અપા નપાત્	૧૧૩, ૧૧૪
અપ્સરા	૧૩૮
અપ્સગઓ	૧૩૧, ૪૩૧
અભિધાનચિન્તામણિ	૫૬૨
અભિધાનરત્નમાતા	૫૬૪
અમગ્ધોન	૫૬૨
અમગ્ધ, દેવતાઓનુ	૮૬ ૧૨૭
અમરત્વ દત્તાઓનુ આપેક્ષ	૮૬
અમરમિત્ર	૧૨૩, ૫૬૨
અમરુ	૮૫૮, ૪૫૫
અમૂર્ત દેવતાઓ	૧૨૮-૧૩૨
અમૃત	૧૨૧૭
અયોધ્ય	૨૨૧
અયોધ્યા	૧૦૧, ૨૨૪, ૨૧૭, ૨૮૫, ૨૮૬, ૩૪૦, ૩૪૧
અચ્છી -	૮, ૧૨૭
અગ્નિયાની	૧૪૩, ૧૪૪
અરેમિયન નાઇટ્સ	૪૮૮
અર્જુન	૨૧૮, ૨૧૯, ૨૭૫, ૫૩૦
અર્જુનમિત્ર	૩૭૦
અર્થૈર્જયની પદ્ધતિ, યદોના નમ્પન્યમા	- ૭૨-૭૭
અર્ધમાગધી	૩૧
અક્ષટ	૫૬૩
અલ-ગઝી, વેદશાસ્ત્રનો આરખ લેખક	૫૫૪
અવતાર	૧૦૦, ૩૮૦, ૫૩૬-૫૩૭
અવન્તી બાધા	૩૧
અવિદ્યા	૫૧૩, ૫૨૬
અવિમ્બા	૫૫૪
અવેસ્તા ૧૩, ૪૦, ૫૫, ૬૮, ૭૬, ૮૧, ૮૫, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૩૭,	

૧૨૯, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૫૨, ૧૯૧, ૨૧૮, ૨૮૦, ૩૨૫	
અશોક	૩૯૨, ૫૩૭
અશોકના સિલાલેખો	૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૯, ૩૦
અશ્વ	૧૪૧, ૨૦૦
અશ્વ, સવારીને માટે	૨૦૦, ૨૧૮
અશ્વક	૫૩૩, ૫૩૫
અશ્વધોધ	૪૧૮
અશ્વત્થ	૧૯૭
અશ્વમેધ	૧૪૧, ૨૦૦, ૨૧૭
અશ્વમેધનો અશ્વ	૧૬૩
અશ્વિન	૧૭૩, ૧૭૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૫૯, ૨૦૧
અશ્વિન સ્વવાગનો તારો અને સાગ્રનો તારો	૧૦૬
અષ્ટાગલક	૫૬૫
અક્ષત	૧૮૫-૧૮૭, ૧૮૮
અસિઝી	૧૯૦, ૧૯૫, ૨૦૭
અસુર	૮૦, ૮૮, ૧૦૭, ૧૪૪, ૧૪૫, ૨૩૬
અહર્જીવ	૫૫૩
અહિબુધ્ધ	૧૪૨
અહુર	૮૫, ૧૪૪
અહુરમઝદ	૮૫, ૯૬
અંકગણિત	૫૫૧
અંધારપદ	૯૫
આદિસિંગ	૧૪, ૪૫૧
આદિત્ય	૭૪
આદિત્ય ૧૪૭, ૨૬૭, ૨૮૩-૨૯૦ ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૨૦, ૫૨૯	
આત્રેય	૨૨૮
આદિત્યો	૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૬
આપંચા	૨૦૬
આપસ્તમ્બ	૨૨૮, ૨૨૯, ૩૧૮, ૩૨૨, ૩૩૦, ૩૮૨
આપસ્તમ્બના કલ્પસૂત્રો	૩૧૮, ૩૩૦, ૩૩૧
આપસ્તમ્બના ગૃહ્યસૂત્રો	૩૨૨
આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રો	૩૩૦, ૩૩૧, ૩૬૬

આપસ્તમ્બના ઐતસ્યો	૩૧૮
આપસ્તમ્બો	૨૨૯
આપો દેવી	૧૧૯, ૧૮૨, ૧૮૩
આરણ્યકો	૪૦, ૬૨, ૨૬૬
આરઓ	૧, ૫૪૮, ૫૫૧, ૫૫૩, ૫૫૪
આરુણિ	૨૭૭
આર્કિમિનિડ વચ હિન્દુમાનમા	૫૩૩
આર્નોલ્ડ, મગ એડવિન	૫૫૫
આર્ય	૨૦૩
આર્યની હિન્દુમાન કિપગ ચઢાઈ	૫૧, ૫૨૩
આર્યનું નિવાસસ્થાન, ઋગ્વેદના પ્રાણમા	૧૯૨, ૧૯૭
આર્યનો સુધારો	૭, ૮, ૯
આર્યપ્રજ્ઞઓ	૨૦૩-૨૧૦
આર્યભટ	૧૪, ૪૨૪, ૫૫૩, ૫૬૩, ૫૬૪
આર્યભટીય	૧૪, ૫૬૪
આર્યાવર્ત	૨૬
આર્યા વૃત્ત	૩૮૮, ૫૧૭, ૫૬૪
આર્યેયક'પ	૩૧૭
આર્યેયઆરુણિ	૨૭૩
આલકારિક નાટક	૪૮૬
આલ્બર્ટની	૧૫, ૨૧, ૫૩૯
આશ્વલાયન	૬૪, ૨૪૬, ૩૪૮
આશ્વલાયનનું ગૃહ્યસૂત્ર	૩૧૨
આશ્વલાયનનું ઐતસ્ય	૩૧૭
આસુરિ	૨૭૯
આસ્તિક દર્શનો	૫૧૦
આસ્તિકપણું	૫૦૯, ૫૧૦
પ્રમલિ ગ, પ્રો	૨૭૬, ૫૬૧
પ્રજ્ઞ વેદમા	૧
ઇતિહાસ	૨૪૬, ૩૫૮, ૫૫૮, ૫૫૯
ઇતિહાસનો અભાવ	૧૦, ૧૧
ઇન્ડિયા, મિર્મિકનિસનું	૫૩૬

ઇન્ડિયા, આલ્બર્ટનીનું	૫૩૯
ઇન્ડિશ સ્પુશ	૫૦૦-૫૦૧
ઇન્ડો-ઇરાની સમય	૩૨, ૪૭, ૧૧૧, ૧૨૯, ૧૪૧, ૧૫૨, ૨૨૩, ૩૨૫, ૩૩૬
ઇન્ડો-આર્યન સમય	૫, ૩૨
ઇન્ડો-યુરોપીયન સમય	૩૨, ૧૩૫, ૧૬૪, ૨૪૦, ૩૩૬
ઇન્ડુ	૧૨૮
ઇન્ડ ૮૯, ૧૦૬-૧૧૨, ૧૨૭, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૩, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૨૫, ૨૩૮, ૫૩૬	
ઇન્દ્રમાં અનીતિનો અક્ષ	૧૧૧
ઇન્દ્ર અને મરુતો	૧૧૬
ઇન્દ્ર અને વરુણ	૯૧, ૯૨, ૧૧૧, ૧૫૭
ઇન્દ્ર અને ઐતુ સ્વર્ગ	૧૩૮, ૩૭૫
ઇન્દ્ર એક લઢવેયો	૧૧૦, ૧૨૪
ઇન્દ્રાણી	૧૫૩
નરાનીઓ	૭
ઇરાવતી	૧૯૦
પ્રાલજાએયના નમયના નાટક	૪૬૮
ઇલિયડ	૫૩૯
ઇલિયાડ	૧૦૯, ૧૧૯, ૩૮૫, ૩૯૩
ઇશા ઉપનિષદ	૩૦૯
ઇશાન	૨૩૨, ૨૬૯
ઇશ્વરકુળ	૫૧૭
ઇશ્વર સમ્યન્ધી જ્ઞાન	૨૪૦
ઇસિય	૫૪૭
ઇસ્ટ ઇન્ડિયા હાઉસ	૪
ઉચ્ચિષ્ઠ	૨૬૦
ઉજ્જવિની	૫૪૦
ઉજ્જવલદત્ત	૫૫૯
ઉણાદિ સત્	૫૫૯
ઉણાદિગણ્યુસન	૫૬૧
ઉત્સાન્તિવાદ	૧૮૫, ૧૮૮

ઉત્તરશમ્યરિત	૫૦, ૪૬૬, ૪૮૩-૪૮૮
ઉદ્યનાચાર્ય	૫૩૦
ઉદ્યત સ્વર	૬૬, ૬૭
ઉદ્યાતા	૩૯, ૨૨૪
ઉદ્યરસ મટાડવાનો મંત્ર	૨૫૨
ઉન્મત્તપણું, ઇન્દ્રતુ, મામપાનને વીધે	૧૧૧, ૧૨૭
ઉપદેશાત્મક ગ્રંથો	૧ ૭-૧૭, ૪૯૯-૫૦૮
ઉપનયન મસ્કાર	૩૨૫
ઉપનિષદો ૪૦, ૬૨, ૧૨૮, ૧૭૯, ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૪૬, ૨૪૬, ૨૬૩, ૨૬૬-૨૬૭, ૨૭૨, ૨૮૨-૩૧૫, ૫૦૯	૩૯૪
ઉપનિષદોની તત્વારીખ	૨૭૩
ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણ્ય	૯૦, ૯૧
ઉદ્દેશોસ	૧૩૮-૧૩૯, ૧૫૩, ૨૮૦, ૪૬૦, ૪૬૬, ૪૭૫-૪૭૭
ઉર્વશી	૨૦૭, ૨૦૯
ઉશ્મીન	૪૨૧
ઉપબદાત	૧૨૨
ઉપમૃધ	૧૫૦-૧૦૫ ૧૩૩, ૧૪૬, ૩૨૨
ઉપા	૧૫૫
ઉષાડી દેવાના નવો	૩૮૮
ઋગ્વિધાન	૪, ૧૯, ૩૫
ઋગ્વેદ	૧૩, ૩૩-૩૪, ૫૮, ૫૯, ૬૦
ઋગ્વેદનો અમય	૫૧-૫૩
ઋગ્વેદની ગોઠવણી	૭૮-૮૦
ઋગ્વેદનું સ્વરૂપ	૫૭-૫૮
ઋગ્વેદમાં તવારીખના બુદ્ધા બુદ્ધા તબકો	૫૩
ઋગ્વેદનું મૂળ સ્વરૂપ	૫૧
ઋગ્વેદની ઉત્પત્તિ	૬૪-૬૫
ઋગ્વેદની સાખાઓ	૬૦-૬૧
ઋગ્વેદનો પાઠ	૫૯
ઋગ્વેદ અને બીજા વેદોમાં પાઠભેદ	૫૩
ઋગ્વેદના ૭ મંત્રો જેનું પ-પાઠમાં પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું નથી ૬૩	૫૨, ૫૪
ઋગ્વેદના મંડલો એકલ ઋષિના રચેલા	

મગવેદનુ મંડલ ૧ અને ૮	૫૪
મગવેદનુ મંડલ ૯	૫૫, ૧૨૫
મગવેદનુ મંડલ ૧૦	૫૫-૫૭
મગવેદની બ્રાહ્મણો	૭૯
મગવેદની દત્તકથાઓ	૮૦, ૮૧
મગવેદના દેવતાઓ	૮૨, ૮૩, ૮૪
મગવેદપ્રાતિશાખ્ય	૬૩
મગવેદમાથી ભૂગોળની માહિતી	૧૬૯
મગ્યાઓ	૩૫, ૩૬
મધ્ય	૨૧૬
મત	૮૧, ૮૧, ૧૭૫
મતુસહાર	૩, ૪૪૭-૪૫૦
મથુ	૧૩૭-૧૩૮
મકાપ	૧૪૦
મકષિ, સમ	૧૪૦
મધ્યશૃંગની તારા	૩૭૪
મક્ષી	૧૮૦, ૧૮૨
એડતા સ્થાપવાનું વલણ, જુદા જુદા દેવતાઓની બાબતમાં	૮૩-૮૪
એકીકરણની પ્રવૃત્તિ, દિનસુરીમાં	૫૩૦
એકેશ્વરવાદ	૮૧, ૧૨૪
એનેકસાગોરાન	૫૮૮
એન્માધિક્ષોપીડિયા	૫, ૬, ૫૫૬
એપિઆફિયા ઇન્ડિકા	૧૬
એપોલોનિયસ, દાયેનાનો	૫૪૧
એબ્રેહામ રોજર	૧
એમ્પિડોકલસ	૫૪૮
એરેમેઇક ભાષા	૧૭
એલેક્ઝાન્ડ્રિયા	૫૪૦, ૫૪૯, ૫૫૦
એસ્યાટિક સોસાયટી, બંગાળની	૩
એલ્ટરેય આરણ્યક	૬૪, ૨૭૨, ૨૭૪
એલ્ટરેય બ્રાહ્મણ ૪૯, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૫, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૮૨	૨૮૨
એલ્ટરેય ઉપનિષદ	૨૭૨, ૨૭૪, ૨૮૫

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના અભાવ	૧૧
ઐક્રિકટ	૫૫૯, ૫૬૨
ઐલકનખર્ગ, પ્રે	૨૬૬
ઐષધિઓ	૧૪૨-૧૪૪
—ની સ્તુતિ	૧૪૨
—નો જ તરમ તરમા ઉપયોગ	૨૫૨, ૨૫૩
ઔર્ણવાભ	૭૪
અંકગણિત	૫૫૧
અંગ	૨૦૭, ૨૫૧
અગિરસો	૧૪૦, ૨૪૪
ઠ (દેવતા)	૧૩૦, ૧૩૧
કંઠશાખા	૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૭૫, ૨૭૯
કણ્ઠાદિ	૫૨૮, ૫૨૯
કંપ	૪૪, ૨૦૫
કથાનરિત્સાગર	૧૧૮, ૪૨૨, ૫૫૪, ૫૬૫
કનિષ્ઠ	૪૧૧, ૪૨૨, ૫૫૧, ૫૬૫
કપડા નામનાની કળા	૨૨૧
કપિલ	૫૧૧, ૫૧૧
કપિલવન્ધુ	૧૫, ૨૭૮, ૫૧૫
કપિલ	૨૨૮, ૨૨૯, ૨૫૧
કપિલ કંઠસ હિતા	૨૨૮, ૨૩૦
કબૂતર	૧૫૦
કરણ	૫૬૪
કરણકુપ્પલ	૧૫
કર્ટિયસ, કિંવ ટસ	૨૧, ૨૨
કર્ન, પ્રે	૪૫, ૪૭, ૪૮
કર્મ	૨૯૧, ૫૧૩
કર્મકાંડ	૩૭,
કર્મકાંડના અંગો	૩૭-૩૯
કર્મપ્રીય	૩૮૮
કલમ	૨૨

સુગ્રિપત્ર.

૬૦૭

કલાપ	૨૨૭
કલિલગ અને દમનગ	૪૯૦, ૫૪૩
કલીલાહ અને દિમાહ	૪૯૦, ૫૪૩, ૫૪૬
કદપ	૩૨૭, ૩૩૮
કદપસૂત્રો	૩૧૬
કદહથુ	૫૫૮
કવિત્વની પુખી, ઋગ્વેદમા	૧૭૮, ૭૯
કવિરાજ	૪૩૧
કહોડ મટાડવાનો મત્ર	૨૫૩
કળા, હિન્દુસ્તાનના	૫૬૫-૫૬૭
કાગળનો ઉપયોગ, લેખન માટે	૨૧
કાંકે વિભાગ, તૈત્તિરીય શાખાનો	૨૨૭, ૨૭૫
કાંકે ઉપનિષદ ૨૭૫, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૯૨, ૨૯૩, ૩૦૧, ૨૦૨	
કાંકે સહિતા	૬૭, ૨૩૦, ૩૬૩
કાંકે સૂત્ર	૩૨૩
કાણ્વશાખા	૨૩૧, ૨૭૬
ત્રાતીય સૂત્ર	૩૨૨
કાત્ર	૫૬૧
કાલ્યાણન ૨, ૫૨, ૫૦૧, ૫૪૬, ૩૪૦, ૩૪૫, ૩૪૭, ૩૪૯, ૩૫૫,	
	૫૬૦
કાલ્યાણનનું શ્રીતસૂત્ર	૩૧૭-૩૧૮
કામ્બરી	૪૩૩
કાનડી	૨૦, ૩૧
કાપુલ (નદી)	૧૯૧, ૧૯૫, ૨૦૩
કાપુલિસ્તાન	૧૯૧, ૧૯૩
કામ	૧૨૯, ૨૬૦, ૫૪૧
—ના બાણ	૧૨૯, ૨૫૫
કામદુહ	૧૪૧
કામન્દક	૪૯૬
કારિકા (ધર્મક્રિયાની)	૩૪૫
કારિકા (બ્યાકરેબુની)	૫૬૦
કામ	૬૬૦

અક્ષય	૨૨૭, ૨૨૯
કાવ્યાશોક	૩૯૦
કાલિદાસ ૧૩૯, ૨૮૦, ૩૮૧, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૮, ૪૩૧, ૪૪૨, ૪૩૬, ૪૪૨, ૪૪૫, ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૬૬, ૪૭૮, ૫૪૧, ૫૪૨	
કાવ્ય	૩૫૬, ૩૫૮, ૩૬૩, ૪૧૭
—ગદ્યમા	૪૨૦, ૪૨૧ ૪૩૨, ૪૨૬
—ની ગૈલી	૪૨૫
—નો નમય	૪૧૮
કાવ્યપ્રકાશ	૫૬૩
કાવ્યશાસ્ત્ર	૫૨૭, ૫૬૩
કાવ્યાદર્શ	૨૫, ૪૨૯, ૮૩૦, ૫૬૨
કાવ્યાલકાર	૫૪૮, ૫૬૩
કાવ્યાલકારવૃત્તિ	૫૬૨
કાલિકાવૃત્તિ	૫૬૦
કાશી	૩૧, ૨૮૯
કાશ્મીર ૧૧, ૧૯૫, ૨૦૪, ૨૪૧, ૫૦૭, ૫૩૮	૫૫૮, ૫૬૨
કાશ્મીરી ભાષા	૩૧
કિતવ	૨૨૨
કિષ્કિન્ધા, મિ રૂપાઈ	૧૯૯
કિરાતાજીનીય	૪૨૯
કિલ્લોન, નો	૬, ૪૮૬ ૫૫૯, ૫૬૦
કલ્પ-નાટકમા	૪૬૮-૪૬૯
કલ્પ-ભાવપ્રધાન કાવ્યોમા	૪૫૬-૪૫૭
કુત, એડવર્ડ	૬, ૨૪૦
કુત્તાપના મત્રો	૨૪૩
કુબા (કામુલ)	૧૯૦
કુમારમ ભવ	૪૨૫, ૪૨૭-૪૨૮
કુમારિન	૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૫, ૩૪૫, ૩૬૮, ૫૨૫
કુલ	૨૦૭, ૨૦૮, ૨૨૮, ૨૭૯, ૩૬૧, ૩૬૩
કુલપંચાલ	૩૩૬, ૩૬૬, ૩૭૭

કુલેશ્વર	૨૦૬, ૨૨૮, ૨૭૩
કુલશ	૫૫૬, ૫૫૭
કુલિક	૨૦૬
કુશીલવ	૩૮૫
કુપન	૫૩૮
કુસુમપુર (પાલિખેડા)	૧૪
કુસુમજલિ	૫૩૦
કુતરાઓ, નાગવેદમા	૧૬૫
કુતરાઓ પમના	૧૫૦, ૧૫૧
કૂન, એડેલમર્ટ	૬
કુનિમ નાક બનાવવાનો પ્રયોગ	૫૫૪
કુબ્જ ૨૦૫, ૨૧૮, ૩૮૧-૩૮૨, ૫૩૦, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૪૦	
કુબ્જમિત્ર	૪૮૬
કુબ્જ ચણવેદ	૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૪
કુબ્જ વર્ણ	૨૦૩
કુકપ	૨૭૬
કુચેનોથીધરમ	૮૫
કુન ઉપનિષદ	૨૭૩, ૨૬૮
કુન્દ	૨૮૬
કુન્દોર	૫૫૧, ૫૬૩
કુલ્ડેરોન	૪૮૬
કુપટ	૫૮૦
કાર્પસ ઇન્સ્ટ્રુક્શ્યોનમ ઇન્ડિકેરમ	૧૬, ૪૧૫
કાલણિક	૩, ૪, ૩૩, ૫૫૮
કાવેલ, ગ્રા. ઇ. ખી.	૫૬૧
કાલનાં અન્યો	૫, ૫૬૧, ૫૬૨
કાસલ	૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯
કોલ્સ	૭૪
કોયુમ	૨૨૭
કોચિકસ	૩૨૩
કોષીતકિ	૨૭૩
કોષીતકિ આરણ્યક	૨૫૫

કૌશીવકિ ઉપનિષદ	૨૭૨, ૨૯૨, ૨૯૫
કૌશીવકિ બ્રાહ્મણ	૨૬૪, ૨૬૯, ૨૭૦
ક સવધ	૪૬૧
કમપાઠ	૬૪, ૨૭૨
કયાયોગ	૫૨૩
કવિ	૨૦૭, ૨૦૯
કુચ્છ	૧૯૦
કૌચ	૨૦૧
ક્ષપણક	૪૨૩
ક્ષેમીશ્વર	૪૮૫
ક્ષેમેન્દ્ર વ્યાસદાસ	૩૬૯, ૪૯૮
ખગોળશાસ્ત્ર, ગ્રીસનુ અને હિન્દુસ્તાનનુ	૫૫૨, ૫૫૩
ખગોળશાસ્ત્રને લગતા વચનો	૨૫૧, ૪૨૪
ખગોળશાસ્ત્રીઓ ગ્રીસના	૫૫૨, ૫૫૩
—હિન્દુસ્તાનના	૧૪, ૧૫, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૬૩, ૫૬૪
—અગમસ્તાનના	૫૫૩
ખરોઢી લાપિ	૧૭, ૨૦
ખાદિર સૂત્ર	૩૨૨
ખિલ, ઋગ્વેદમા	૬૩
ખેતી	૨૧૯
ખ્રિસ્તી ધર્મ	૫૪૦
ખ્રિસ્તી ગાનવાદ	૫૫૦
ગગડાટ વાદળાઓનો	૧૦૭
ગણપાઠ	૫૫૯
ગણુરત્ન મહોદ્દાધ	૫૫૯
ગણિતશાસ્ત્ર	૫૬૩, ૫૬૪
ગણેશ	૩૨૩
ગદ્ય	૨૪૧, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૦, ૩૫૫
—જૂનાના જૂનુ	૩૮
—નાટકમા	૪૬૪
ગન્દરેવ	૧૩૯
ગન્ધાર	૧૭, ૫૩૮

મન્ધાર લોકો	૨૦૪, ૨૭૬, ૫૩૩, ૫૩૪
મન્ધારી	૨૦૪, ૨૦૭, ૨૫૧
મન્ધર્વ	૧૩૮, ૧૩૯
મન્ધર્વનગર	૧૪૦
મન્ધર્વો	૧૩૯, ૧૪૨
મરુઠ	૯૭, ૧૨૮
મર્જના	૧૦૭
મવિષ્ઠિ	૧૧૦
મવૈયાઓ	૨૨૩, ૩૮૫
મળણી, ઘેટાના ઉનની	૧૨૬
માથાની ભાષા	૨૯
માથાઓ	૨૯, ૨૪૬, ૨૬૫, ૨૭૧
માન	૨૨૪
માય ૮૧, ૧૦૭, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૬૩, ૨૦૦	
—નું માંસ	૧૪૧
માયત્રી	૬૯, ૮૧, ૯૮
માયનકળા	૨૨૨, ૨૨૩, ૫૬૫, ૫૬૬
માઝ્ય	૩૪૧
મિરનાર	૧૭, ૪૨૦
મીતગોવિન્દ	૪૫, ૪૫૯, ૪૬૧
મુજરાત	૨૧, ૧૬૮, ૨૨૭, ૨૨૯, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૪૧
મુજરાતી	૩૧
મુણ, ત્રણ, પ્રકૃતિના	૫૧૮
મુણાદય	૪૧૭, ૪૯૮
મુન્હાઓ	૨૧૬
મુપ્ત	૪૨૨
મુપ્ત સંવત	૪૧૯
મુહપતિ	૨૧૪
મુહપત્ની	૨૧૫
મૃગ વિધિઓ	૩૨૪, ૩૨૯
મૃગ સ્ત્રી	૪૩, ૨૩૯, ૨૪૪, ૨૪૮, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩
મૃગે	૩, ૪૬૮, ૫૪૨

ગૌતમ	૧૩૦
ગૌતમ રાહુભય	૨૭૮
ગૌપથ શાસ્ત્ર	૨૫૦, ૨૬૫, ૨૮૧, ૨૮૨
ગૌમિથ સૂત્ર	૩૨૨
ગૌમતી	૧૬૦
ગૌદકરૂકર, ગ્રો	૧૦૬
ગૌવિન્દરાજ	૫૫૭
ગૌ	૬૦
ગૌડપાદ	૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૫૧૭
ગૌડીરીતિ	૩૮૩
ગૌતમ	૨૭૬
ગૌતમનું ધર્મશાસ્ત્ર	૩૩૨, ૩૩૩
ગૌમાતા	૧૪૧, ૧૪૨
ગૌર્જરી ભાષા	૩૧
ગૌવધની શિક્ષા	૨૦૦
ગગા ૯, ૨૭, ૧૨૦, ૧૬૨, ૨૦૭, ૨૦૯, ૨૨૮, ૨૩૦, ૩૭૪, ૩૯૯,	૫૦૫, ૫૩૬, ૫૩૮
ગ્મા	૬૦
ગ્રન્થ	૨૨
—કાગળ પર લખાયેલો, જુનામાં જૂનો	૨૧
ગ્રહણ-ચન્દ્રનું	૧૪૬, ૪૨૪
—સૂર્યનું	૧૪૬
ગ્રામ	૨૧૦
ગ્રીક લોકો (યવનો) ૫, ૬, ૭, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૩૬૪, ૩૯૯, ૩૬૦,	૪૨૪
—હિન્દુસ્તાનમાં	૫૩૩—૫૩૮, ૫૪૦—૫૪૨
ગ્રીકો—ઈડિયન સમય	૫૩૮
ગ્રીકો—એક્ટિયન રાજાઓ	૫૩૭, ૫૪૧
ઘટકર્ષર	૪૫૦
ઘનપાક	૬૪
ઘરેણા	૨૧૬
ઘૃત્થ	૧૫૦

ધુતકેશ	૧૨૧
ધુતપ્રહ	૧૨૧
ધુતપ્રતીક	૧૨૧
ધૈર્યાના બિનની મળણી	૧૨૬
ચક્રવાક	૨૦૧, ૪૫૭
ચઢાઈ, હિન્દુસ્તાન ઉપર આર્યોની	૫૧, ૧૩૩
ચણકૈાસિક	૪૮૫
ચતુર્વર્ગચિન્તામણિ	૫૫૮
ચન્દ્ર	૫૬૦
ચન્દ્રગુપ્ત	૪૮૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૪૦
ચરક, વૈદક વિષે લખનાર	૫૫૪, ૫૬૫
ચરકશાખા	૨૭૯
ચરકસંહિતા	૫૬૫
ચરણ	૩૧૬
ચરણમૂલ	૬૪, ૩૪૬, ૩૫૦
ચર્મપત્ર	૨૨
ચાણક્યમસતક	૫૦૦
ચાણુર્વર્ણ	૩૯, ૪૫—૪૮
ચાન્દ્ર વ્યાકરણ	૫૬૧
ચારિત્રવર્ધન	૪૨૫
ચાર્વાક	૫૧૦, ૫૩૦—૫૩૨
ચત્રાંબ	૧૯૨
ચીનના ગ્રન્થો	૪૯૦
ચીનના ચત્રાણુઓ	૧૪, ૧૫
ચેતનનું આરોપણ	૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૭
ચિદ્રો	૨૦૭, ૫૦૬
ચોખા	૧૯૬, ૧૯૦
ચૌરપદ્મચિંકા	૪૫૦
છન્દ	૩૩૩, ૩૪૦
—નાટકમાં	૪૬૩
—નેદર્શ	૬૮—૭૩
—વેદ પાઠીના સમયમા	૩૫૧, ૩૫૨

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ	૨૪૩, ૨૭૪, ૨૮૭, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૪, ૨૯૬, ૨૯૭, ૫૪૭
છાન્દોગ્ય બ્રાહ્મણ	૨૭૪
જમતી છન્દ	૭૦
જગત્પતી ક્રિષ્ણિ	૧૭૭
જટાપાઠ	૬૪
જનક	૨૭૭, ૨૮૦, ૨૯૦
જનમેજય	૨૭૭, ૨૭૯
જનોર્ધ	૩૨૫
જન્મ એકબીજાથી દેવતાઓનો	૧૭૭
જમના	૬૯૨, ૨૦૩
જયદેવ	૪૫૮, ૪૫૯
જ્યાદિય	૫૬૦
જર અને જોરનો તિરસ્કાર	૧૭૨
જવ	૧૯૭
જળલયની વાર્તા	૨૮૦, ૩૭૪
જળધરનો રોગ	૯૫, ૨૭૦
જાતક	૩૮૭, ૩૮૮, ૪૮૯, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૪૭
જાદુ	૩૭, ૨૪૦, ૨૪૫, ૨૪૭
જાપાન	૧૬૦, ૧૬૪
જાવાનુ બાપાન્દર, મહાભારતનું	૩૬૯
જિન	૫૨૦
જમ્મતવાહન	૫૫૮
જુગાર	૧૬૮, ૧૬૯, ૨૨૧, ૨૨૨
જુગારીનો વિશ્વાસ	૧૬૮, ૧૬૯
જોકાબી ગ્રે.	૧૩, ૩૪, ૩૮૪, ૩૮૯, ૩૯૪, ૫૧૯-૫૨૧
જેસ્વિટ પથ	૧
જેન ધર્મ	૨૯, ૫૧૦, ૫૧૪, ૩૯૬
જેન શિક્ષાલેખો	૩૦
જૈમિનિ	૫૨૫
જૈમિનીય શ્રાબ્ધા	૨૭૨
જૈમિનીય-ગ્રામ્યમાધ્યાવિસ્તાર	૫૨૫

જૈમિનીય બ્રાહ્મણ	૨૬૪, ૨૬૫, ૨૭૨
જોડકું, પુરુષ અને સ્ત્રી, સૌથી પહેલું	૧૫૨
—દેવતાઓ	૮૩, ૧૩૫, ૨૪૬
જૈન, કુપુઆનો	૫૪૪
જૈન ઈમેસ્કસનો	૫૪૬
જોન્સ, સર વિલિયમ	૩, ૪૭૫
જોલિ, પ્રો.	૫૫૬
જાતિ	૩૬, ૨૩૬
જ્ઞાનકાંડના ગ્રન્થો	૨૬૭
જ્ઞાનવાદ, ખ્રિસ્તીઓનો	૫૫૦, ૫૫૧
જ તરમ તર ૩૭, ૧૨૪, ૧૫૪—૧૫૫, ૨૪૦,—૧૪૫, ૨૪૭, ૨૫૨—૨૫૬	
જ તરમ તર કરનારના વિન્યાસ ખાતેનો મત	૨૫૩
જમા	૬૦
જ્યુપિટર	૮૨, ૬૦, ૧૧૨, ૧૩૧
જ્યોતિષ	૩૩૭
અસ્થુસ્તના ધર્મમાં 'દેવ'નો અર્થ	૧૪૫
—ઉપનયનસંસ્કાર	૩૨૫
ઝંઝરી, પ્રો	૫૬૧
ઝેન્ડ અવેસ્તા	૪૭, ૬૫
ઝયુસ	૮૨, ૬૦, ૬૧, ૫૩૬, ૫૫૨
ટોલ્મિયસ, ગ્રીક વેદ	૫૩૪
ટોલેમી, ખ્રીસ્તી	૫૪૦
ટાઇટેક્ટોરિયમ લ્યુમેનિ વાઈટી	૫૪૪
ટાયો ક્રિસ્ટોરોમોસ	૫૩૬
ટાયોનિસસ	૧૨૫
ટાયોસ્કુરોઇ	૧૦૬
ટાયોટ્રેયોસ	૫૩૭
ટોમોક્રિટસ.	૫૪૮
ટોરિયસ	૫૩૩
ટોલમેન	૩૬૫
ટયગલ્ડ સ્ટુવર્ટ	૨
ટયૂસન, પ્રો.	૩૧૪, ૫૨૫

દોર	૧૫૭, ૧૬૪, ૨૧૬
તપનો પ્રભાવ	૨૩૮, ૪૨૨, ૪૩૫
તલવકાર	૨૭૨, ૨૭૩
તલવકાર ઉપનિષદ	૨૪૮
તવારીખના જુદા જુદા સમયનો ભેદ	૨૩૨, ૨૪૩, ૨૬૪
તવારીખનો અભાવ	૧૧
—વૈદિક સાહિત્યમાં	૧૨
તક્ષશિલા	૪૩૫
તાડપત્ર પર લખાયેલો મન્વ	૨૧
તામ્રી	૨૭૨
તામ્રીન આદ્ય	૨૭૩
તામિલ	૩૧
તામ્રપ્ત	૨૧, ૨૨
તારો, સવારનો અને સાંજનો	૧૦૬
તિત્તિરિ	૨૨૭
તત્રવાર્તિક	૩૬૮, ૫૨૫
તાથ્ય	૨૦૨
તિગ્મજ્ઞ બ	૧૨૧
તિલક બાળ મ માધર	૩૩, ૩૪
તીક્ષ્ણ પદાર્થ, અક્ષર કાઢવાને માટે	૨૨
તુર્વક	૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯
તુલનાત્મક કથાશાસ્ત્ર	૬, ૫૫૪
તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર	૪, ૬, ૫૫૫
તુલસીદાસ	૪૦૧
તુક્ષી	૨૦૫
તુલ્ય	૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭ ૨૦૮, ૨૧૦, ૨૧૧
તેલુગુ	૨૦, ૩૧
તૈત્તિરીય આરણ્યક	૬૫, ૨૪૬, ૨૭૫
—ઉપનિષદ	૨૭૫
—આદ્ય	૬૫, ૨૩૪, ૨૪૬, ૨૪૪, ૨૭૫

—શાખા	
—સંહિતા	૨૨૯
ત્રણ જન્મ, અમિના	૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૪૫, ૨૫૧, ૨૭૫
ત્રણ પગલાં, વિષ્ણુના	૧૨૩
ત્રણ વિભાગ, વિશ્વના	૯૯, ૧૦૦
ત્રણ વેદ	૮૨
ત્રણ વિદ્યા	૧૭૯
ત્રણદશ્ય	૩૬, ૨૪૬
ત્રિકુટ	૨૦૫
ત્રિકાણ્ડશૈવ	૧૬૫
ત્રિકુટ	૫૧૨
ત્રિચુલ્કાક્રમ પ્રકૃતિ	૧૬૨
ત્રિત આધ્યમ	૫૧૮
ત્રિમૂર્તિ, જૂનાગા જૂની, વેદની	૧૧૨, ૧૧૩
ત્રિમૂર્તિ, પાંચલા સમયની	૧૨૩
ત્રિમુક્તિ	૧૧૨, ૧૨૩, ૧૩૧, ૩૦૦, ૩૫૪, ૩૬૪, ૩૮૧
ત્રિમુક્તિ	૩૦, ૮૧
ત્રિપદા	૧૩૭
ત્રીખો, ડા	૪૨૪, ૫૬૩, ૫૬૪
ત્રેલસ	૫૪૮
દખલુ	૯, ૩૧, ૧૬૫, ૫૫૮
દક્ષ	૧૭૭
દક્ષિણ	૧૩૧, ૧૬૫, ૫૫૮
દક્ષિણના બોદધર્મો મન્યો	૨૮
દક્ષિણા	૨૦૦, ૨૧૧
દક્ષિણામન	૧૩૭
દક્ષી	૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૩, ૪૭૮, ૪૯૮, ૫૬૨
દત્ત, રોમેશ ચન્દ્ર	૩૩, ૪૫, ૧૬૪
દન્તકથાઓ, આદ્યજ્ઞાન-યોગા	૨૭૦
દક્ષિણ, અમુક પ થને લગતા	૫૩૨
દક્ષિણારચરિત	૪૩૩
દક્ષિણ	૫૬૩
દક્ષિણી	૫૬

દસ્તુ	૧૪૬, ૨૦૩, ૨૦૪
દાઠવાનો રિવાજ	૧૬૩, ૧૬૬
દાણુ	૧૬૭
દાનસ્તુતિ	૧૬૭, ૨૪૩
દામોદર મિશ્ર	૪૮૫
દાયમાજી	૫૫૮
દાસ	૧૪૬, ૨૦૩, ૨૧૩
દિગ્માગ	૪૨૩, ૪૨૪, ૪૩૮
દિનકર મિશ્ર	૪૨૭
દુષ્પવાદ	૧૨, ૮૮, ૨૬૯, ૫૧૬, ૫૫૧
દુન્દુભિ	૧૪૪, ૨૨૨, ૨૫૯
દુષ્પન્ત	૨૮૦, ૪૭૦
દુહિતા, ન ધમ્મવા ભોગ	૨૧૫, ૨૭૧
દૃષ્ટાંતી	૧૯૨, ૨૦૬, ૨૨૮, ૨૭૩
દેહકાઓની સ્તુતિ	૧૫૬, ૧૫૯
દેવ	૮૨
દેવદાનવની લડાઈ	૨૩૬
દેવનાગરી લિપિ	૨૦
દેવ, અસ્તુસ્તના ધર્મમા	૧૪૫
દેવતાઓ અને માનવીઓનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ	૮૮
દેવના સરીઠ	૮૬, ૮૭
દેવાની પ્રકૃતિ	૮૮
દેવાના રાણુગાર વગેરે	૮૭
દેવાના મ કળ	૧૩૫, ૧૩૭
દેવાના જન્મમરણ	૮૬
દેવાની નીતિ	૮૮
દેવાથી હનરના સર્વા	૧૩૭, ૧૪૦
દેવતાધ્યાય આદ્ય	૨૭૪
દેવયાન	૧૪૯, ૨૯૧
દેવવાત	૧૦૬
દેવશ્રવસ્તુ	૨૦૬
દેવીઓ	૧૩૩, ૧૩૪

દેવુ	૨૧૬
દેવીનામમાલા	૫૬૨
દોઆબ	૩૧, ૨૨૮
દત્તકથાઓ ઝગવેદની	૮૦, ૮૧
—યજુર્વેદની	૨૩૫, ૨૩૬
ધા દિવેદ	૫૦૦
ધાત્રા પ્રથિવી	૧૩૫, ૧૩૬, ૧૭૬
ધન	૨૨૧, ૨૨૨
ધા	૮૨, ૯૧, ૯૨, ૧૦૧, ૧૨૬
દૌપ્પિતર	૮૨, ૧૧૨
દ્રાવિડ ભાષાઓ	૩૧
દ્રાહ્મયજુનુ ક્રીતસત્ર	૩૧૭
દુષ્ટુ	૨૦૫, ૨૦૬
દૌપદીહગ્નુની વાર્તા	૩૭૫
દિગ્	૩૨૫
દ્વિતીય જન્મ	૩૨૫
ધનસપત્તિ	૧૭૨, ૧૭૩
ધન જય	૫૬૩
ધન્વન્તરિ	૪૨૩
ધન્મપદ	૫૦૧
ધર્મ	૪૩, ૪૪, ૨૪૮, ૫૫૭
ધર્મ અને દ્વિજસુત્રી, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં	૭
ધર્મનિગન્ધ	૫૫૮
ધર્મરત્ન	૫૫૮
ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થો	૨૪૮, ૫૫૬—૫૫૮
ધર્મસૂત્રો	૪૩, ૨૪૮, ૨૪૯, ૩૩૦—૩૩૫, ૫૫૬
ધાતા	૧૩૦
ધાતુષાઠ	૫૫૯
ધાન્ય	૧૯૭, ૨૧૯
ધ્રુમકેતુ	૧૨૨
ધર્મ	૨૨૨
ધર્મની જૂઠ	૧૬૬

નક્ષત્રો	૧૨૯, ૨૫૧, ૫૫૨
નચ્છિંતાની વાતો	૨૭૫, ૨૯૨, ૨૯૩, ૩૦૧, ૩૦૨
નટ લોકો	૪૬૦
—ગ્રીક	૫૪૦
નદીઓની સ્તુતિ	૧૨૦
નરક	૧૪૯, ૫૧૪
નર્મદા	૧૯૫, ૨૨૯, ૫૪૦
નસોદય	૪૩૧, ૪૫૯
નસોપાખ્યાન	૩૭૬, ૩૭૯
નવસાહસાકચરિત	૪૩૨
નહેરોતુ બાધકામ	૨૧૯
નાક, કૃત્રિમ	૫૫૪
નામ	૧૪૨
નામરી લિપિ	૨૦
નાગાનન્દ	૪૮૧
નાગોજી ભટ્ટ	૫૫૯
નાટક ગ્રી-	૪૮૪, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨
—અકૃત	૪૬૨-૪૬૭
—ના ભેદ	૪૬૨
—ના બોલીઓ	૨૬, ૨૭
—ના રચના	૪૬૫, ૪૬૬
—નું સ્વરૂપ	૪૬૨-૪૬૫
—નો આરભ	૪૬૦, ૪૬૧
—મા ભાવપ્રધાન કવિતાઓ	૪૬૨, ૪૬૩
—મુદ્રાલેખમાં સચવાઈ રહેલાં	૪૮૬
નક્ષત્રચાન્દ્ર	૫૬૨
નાથ	૪૨૭
નારદ	૨૭૧
નારદસ્મૃતિ	૫૫૭
નારીપતિષ્ઠા વેદના સમયમા	૧૬૧, ૧૭૨, ૧૭૩
નામત્યાગ	૭૩, ૭૪

નાસિક	૩૦, ૨૨૯
નિગમપરિશિષ્ટ	૩૪૯
નિષ્કરુષ	૫૬૨
નિદાનસૂત્ર	૩૪૭
નિયાકોસિ	૨૨
નિયો પ્યોટોનિસ્ટ	૫૪૯, ૫૫૦
નિરુક્ત, યાસ્કનું	૫૨, ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૪૭, ૩૫૦—૩૫૩, ૩૫૮
નિર્વાણ	૫૨૦
નિર્વિદ્	૩૪, ૫૮
નિષ્ક	૨૨૦
નીતિ, દેવવાઓની	૮૮
નીતિનું ધોરણ, જગવેદના સમયનું	૨૧૬
નીતિમંત્રી	૫૦૦
નીતિશતક	૫૦૦
નીતિશાસ્ત્ર, બ્રાહ્મણોનું	૪૯૫, ૫૦૮
નીતિસાર	૪૯૬
નીલકંઠ	૩૬૧, ૩૭૦
નૃત્યકળા	૨૨૨
નેપથ્ય	૪૬૬, ૫૪૧, ૫૪૨
નેત્રેય શાખા	૨૨૭
નેપથ્યીય	૪૩૦
નાર્થ, સાર શોધના	૫૪૪
નોમનાન	૧૯૪, ૨૨૦
ન્યમોધ	૧૯૭
ન્યાયો	૩૯, ૨૩૯
ન્યાયદર્શન	૫૨૮—૫૩૦
ન્યાયસૂત્ર	૫૩૦
પકટો, નાટકનો	૪૬૬, ૫૪૧, ૫૪૨
પણી	૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૩, ૪૬૦
પતેન્સિ ૨૫, ૨૬, ૨૨૫, ૨૪૩, ૩૩૮, ૩૬૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩,	

	૫૨૫, ૫૬૦
પત્રકો, હસ્તલિખિત મનોનો	૬
પદપાઠ	૬૩, ૧૪ ૨૭૨
પદાર્થ	૫૨૮, ૫૨૯
પદ્ધતિ	૩૪૫
પદ્મચુપ્ત	૪૩૨
પદ્મપુરાણ	૩૭૪, ૩૮૧
પરદેશી મુસાફરો	૧૪, ૧૫
પરમ નર્મ	૧૭૫, ૨૮૪
પરાશર	૩૩૫
પરાશરસ્મૃતિ	૫૫૭
પરિભાષેન્દુસૌખર	૫૫૯
પરિશિષ્ટ	૨૪૧, ૩૪૪, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦
પરુષ્ણી	૧૯૦, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭
પર્વન્ય—વરસાદનો દેવતા	૮૯, ૧૧૭, ૧૧૯
પર્વતો	૧૯૪, ૧૯૫
પવમાનના સૂકતો	૫૫
પલુઓ	૧૬૭, ૧૯૯, ૨૧૯
પશુઓ, વેદની દતકથાઓમાં	૧૪૦, ૧૪૨
પહેરવેશ	૨૧૬
પદ્ધતિ	૩૬૪
પાટલિપુત્ર(પટના)	૧૪, ૩૯૦, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૪૦, ૫૬૩, ૫૬૪
પાણિનિ	૧૯, ૨૫, ૪૨, ૪૪, ૪૫, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૫૦—૩૫૩, ૩૫૬, ૩૯૨, ૪૨૫, ૫૩૨, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૨
પાદ	૬૮
પાર	૧૯૪
પારમ	૧૯૪
પારશ્વીઓ અને હોમ(સોમ)	૧૯૬
પારશ્વર ગૃહ્યસૂત્ર	૩૨૨, ૫૫૭
પાથી	૨૮, ૨૯
—મન્ય હસ્તલિખિત	૨૦
—માહિત્ય	૩૫૮, ૩૬૪, ૩૭૫, ૩૮૭, ૩૮૮, ૫૦૬

પાશ, વરુણનો	૯૩, ૨૭૦
પાસા	૧૬૯, ૨૨૨
પાંચ પ્રભાઓ	૪૮, ૨૦૫, ૨૦૭
પાકું	૨૭૯, ૩૬૧
પિતૃઓની પૂજા	૧૬૨, ૧૬૭, ૨૨૩, ૨૨૯
પિતૃમાણ, પિતૃઓનો પંથ	૧૪૯, ૨૯૧
પિથાગોરાસ	૫૪૯
પિપ્પલ	૧૯૭
પિપ્પલાદ	૩૧૨
—ની શાખા, અથર્વવેદની	૨૪૧, ૩૧૨
પિલ્લેની વાર્તાઓ	૫૪૩
પિસલ, પ્રો.	૪૭૮, ૫૬૧, ૫૬૨
પિશાચ	૧૪૬, ૧૪૭
પિંગલ	૩૪૦
પુત્રની અગત્યતા	૪૧, ૪૨, ૨૭૧
પુત્રી ન ઇચ્છવા ભોગ	૨૧૫, ૨૭૧
પુનરુત્થાનનો સિદ્ધાન્ત, સાહિત્યના	૪૨૧, ૪૨૨
પુનર્જન્મ ૧૪૭, ૨૬૦—૨૬૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૫૦૭, ૫૧૦—૫૧૩,	૫૩૧, ૫૪૯
પુનર્જન્મ	૧૬૪
પુર	૨૦૪, ૨૧૦
પુરાણ	૨૪૬, ૩૫૮
પુરાણના ત્રણેયો ૬૫, ૧૮૮, ૨૪૯, ૩૫૮, ૩૭૬—૩૮૨, ૪૨૪,	૫૧૯, ૫૫૮
પુરુષત્વ	૨૦૫
પુરુષ	૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૮, ૨૬૦
પુરુષસૂક્ત	૪૬, ૪૭, ૪૮, ૧૭૭, —૧૮૦, ૨૪૪
પુરુષાદ	૧૯૮
પુરુષોત્તમ દેવ	૫૬૨
પુરુષસુ	૧૩૯, ૧૫૩, ૨૮૦, ૪૬૦, ૪૭૫—૪૭૭
પુરોહિત	૪૬, ૨૧૧, ૨૪૮, ૨૫૦
પુસ્તકસંગ્રહ, ખાનગી, સરખાના	૨૩

પૂરુ	૨૦૫, ૨૦૮, ૨૧૦
પૂર્વ તરફ પ્રાણીય ધર્મનો ફેલાવો	૨૭૭, ૨૭૮
પૃથ્વા	૯૯, ૧૧૩, ૨૧૭
પૃથિવી	૯૦, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૩૩
પૃથુદત્ત સ્વામી	૧૫
પૃથ્વી	૧૧૪, ૧૩૧
પોષટ	૨૦૧
પોદિંદ્રી	૫૫૦
પોરસ	૫૩૫
પોરવ	૫૩૫
પચતત્ર	૪૮૮-૪૯૪, ૪૯૮, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૮, ૫૪૫, ૫૪૬
પચ્ચિથ પ્રાણીય	૨૧૪, ૨૭૫, ૩૦૬
પચ્ચિખ	૫૧૭
પચ્ચ સિદ્ધાન્તિકા	૫૧૪
પચાલ	૨૦૭, ૨૦૯, ૨૨૮, ૩૧૩
પાચરાત્ર	૫૨૭
પાનમ	૯, ૧૮૯, ૧૯૩, ૧૯૫, ૨૦૧, ૨૧૨, ૨૨૯, ૫૩૫, ૫૪૧
પાનળી ભાષા	૩૧
પથ, પિતૃઓનો (પિતૃયાત્રુ)	૨૯૧
—દેવતાઓનો (દેવયાત્રુ)	૨૯૧
પથ, અમુક, ને લગતા દર્શનો	૫૩૨
પ્રકૃતિ	૧૮૮, ૫૧૫
—ના ત્રણ ચુલો	૨૯૯, ૩૯૧
પ્રક્રિયાકોમુદી	૫૬૦
પ્રભાથ	૫૪, ૭૧
પ્રભાવતિ	૯૪, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૫, ૧૮૮, ૨૩૬
પ્રબોધચન્દ્રોદય	૪૮૬
પ્રમન્થ	૧૯૭
પ્રયોગ	૩૪૫
પ્રલય	૨૮૦, ૩૭૪
પ્રવશાધ્યાય	૩૪૯
પ્રશ્નોપનિષદ	૩૧૨
પ્રહેલિકા	૧૭૪-૧૭૬
—વર્ષની	૧૭૪

આકૃત	૨૫, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૪૨૨
—૨૧૨	૬૬
—નાટકમાં	૩૧, ૪૬૨, ૪૬૩
—ભાવપ્રધાન કાવ્યોમાં	૪૫૭
—ભાષાઓ	૨૭
—નો ભેદ	૩૧
—માં શબ્દો	૩૦
આકૃતપ્રકાશ	૫૬૧
પ્રાપ્ત્ય	૨૬૦
પ્રાણીઓ, વસ્તીમાં રહેનારાં	૧૯૬, ૨૦૦
—વિકરાળ	૧૯૮
પ્રતિશાપ્ત	૪૪, ૫૯, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૨૪૩, ૩૩૮-૩૪૦
પ્રાન્તિક બોલીઓનો ભેદ, સંસ્કૃતમાં	૨૬
—હાલના હિન્દુસ્તાનમાં	૩૧
પ્રાસ	૪૩૧
પ્રેમકથા, જુનામાં જૂની, ઇન્ડો-યુરોપીયન સભ્યની	૧૫૭
પ્રોતિથિયસ, હિન્દુસ્તાનનો	૧૬૦
પ્રેત આશ્રય	૨૭૭
પ્રોતિનસ	૫૪૦
પ્રેલવી	૪૮૬, ૪૮૮, ૫૪૩
ફરગુસન, એન્સ	૪૭૩
ફા કાન	૧૪
ફિદ સુત્ર	૫૬૩
ફિન્સિયન લિપિ	૧૮
ફિલસૂફી	૭
ફિલસૂફી, ગ્રીસની અને હિન્દુસ્તાનની	૫૪૮, ૫૫૦
ફિલસૂફીએસલી કવિતાઓ	૧૭૬, ૧૮૮
ફિલોસોફીસ	૫૪૦, ૫૪૧
ફેસ્ટ	૫૪૨
ફેસ્ટ	૩૨, ૩૩, ૧૫૪
ફેસ્ટ	૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭
જાણનાં જાણનાં, જાણનાં	૬૬૩

બકરાઓ, પૂષાનાં	૬૯
બનારસ	૩૧, ૨૮૯
બર્નેલ	૨૪૯, ૩૭૦, ૫૫૬
બર્લામ અને બેસફ્ટ	૫૪૬
બલિર્બ	૪૬૧
બલિહ	૨૫૧
બળવો હિન્દુસ્તાનનો	૧૪૧
બહુપત્નીકતા	૨૧૫
બાણુ ૨૩, ૩૬૭, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૩૩, ૪૮૦, ૪૮૧, ૫૩૯, ૫૪૮, ૫૫૭	
બાહરાયણુ	૩૧૧, ૫૨૭
બાડિસેનિસ	૫૫૦
બાઝોઈ	૫૪૩
બાલાકિ ગાર્મ્	૨૮૯
બાળલમ્	૧૫૯
બાળવાનો રિવાજ	૧૪૯, ૧૬૩
બિહપેની વાર્તાઓ	૫૪૩
બિલ્હણુ	૪૫૦
બ્રહ્મગણિત	૫૫૧, ૫૬૩
બ્રીન્સ	૨૬
બુદ્ધ ૧૨, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૮, ૨૭૯, ૨૯૩, ૩૯૦, ૩૯૧	
બુદ્ધ, ખ્રિસ્તી સિદ્ધ તરીકે	૫૪૬, ૫૪૭
બુદ્ધની જન્મભૂમિ	૧૫
બુદ્ધનો ધર્મ ૭, ૧૨, ૨૮, ૧૪૭, ૨૭૯, ૨૯૧, ૨૯૯, ૪૨૨, ૪૮૯, ૫૧૦, ૫૧૪, ૫૧૯-૫૨૧, ૫૨૩, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૫૫	
—ના યાત્રાળુઓ	૧૪
—ની ઝસર	૪૯૬
—ની સમાધિઓ	૧૬, ૩૯૦, ૫૩૮
—નું સાહિત્ય ૨૮, ૨૦૮, ૩૭૫, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૮૯, ૫૦૧, ૫૦૮, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૬૬, ૫૬૭	
—ની સિદ્ધપદ્ધતિ	૪૯૯, ૫૬૬, ૫૬૭
બુદ્ધચરિત	૪૧૮
બુદ્ધનો ધર્મ પાળનાગઓ	૨૩૮, ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૯૦, ૫૩૬

—કિતર તરફના	૨૯, ૩૦
—દક્ષિણ તરફના	૨૮
બુધવાર	૩૩૫
બુધર ગ્રેહ	૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૪૧, ૩૩૧, ૩૬૯, ૪૨૧, ૪૯૮
બૃહન્નજતક	૫૬૪
બૃહત્કથા	૪૯૮
બૃહત્કથામંજરી	૪૯૮
બૃહત્કથાસંહિતા	૪૧૭, ૫૬૪
બૃહદારણ્યકોપનિષદ	૨૭૬, ૨૮૩, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૪, ૨૯૬, ૨૯૭, ૩૦૪, ૩૦૬
બૃહદ્વેદતા	૩૪૭, ૩૪૮, ૩૫૮, ૫૦૦
બૃહદ્રથ	૨૯૯
બૃહસ્પતિ	૧૩૧
—ના સૂત્રો	૫૩૧
બેન્ડી, ગ્રેહ	૩૧, ૯૦, ૨૨૭, ૫૪૭
બેલ્લિયસ	૫૪૭
બેરિએન્ડા	૫૪૦
બોટલિંગ	૫૦૦, ૫૦૧, ૫૫૯, ૫૬૨
—અને રોથનો કોશ	૭૫
બોડલિયન લાખખરી	૨૩
બોપ	૪
બોલીઆનો બેદ	૨૬
બોલનસન ડો.	૮૭
બોદાધન	૩૧૮, ૩૩૧
—નું કલ્પસૂત્ર	૩૩૧
—નું ગૃહ્યસૂત્ર	૩૨૩
—નું ધર્મસૂત્ર	૩૩૧
—નું શ્રોતસૂત્ર	૩૧૮
બદર લોક	૧૯૬
બદ્ધ	૪૬, ૧૭૬, ૨૬૭, ૨૮૩, ૨૯૦, ૫૨૬, ૫૨૭
બદ્ધ (પ્રાર્થના)	૩૭, ૪૭, ૨૩૬, ૨૪૦
બદ્ધાશુભ	૧૪, ૧૫, ૫૫૩, ૫૬૪

અક્ષયર્થ	૩૨૬
અક્ષયારી	૨૬૦
અક્ષમીમાસા	૫૨૬
અક્ષવિદ્યા	૨૫૦
અક્ષદેવ	૨૪૪
અક્ષસેત્રો	૫૨૭, ૫૨૮
અક્ષા (વિષ્ર)	૧૩૧, ૨૧૪, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૮૧
અક્ષાવર્ત	૧૯૨, ૨૦૬, ૨૨૮
અક્ષોધ	૧૭૬
આક્ષણ ૧૯, ૨૬, ૪૦, ૪૬, ૪૭, ૮૯, ૧૫૮, ૨૧૪, ૨૩૭, ૨૫૪,	
૫૩૫, ૫૩૬, ૫૪૧, ૫૫૨, ૫૫૮	
આક્ષણ (અન્યો) ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૬૧, ૬૨, ૮૯, ૧૦૦, ૧૧૨,	
૧૨૦, ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૪, ૧૪૯, ૧૭૮,	
૧૯૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૫, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૬૩-૨૮૨	
આક્ષણ ધર્મ	૭
આક્ષરકુસિદ્ધાન્ત	૫૬૪
આક્ષી સિપિ	૧૭, ૧૯, ૨૦
અદ્યમ્પ્રીત્ત પ્રો	૨૪૧, ૨૪૪
અકિત	૫૨૮
અગવદ્ગીતા	૨, ૩૬૧, ૩૬૭, ૪૦૪-૪૧૫, ૫૩૦
અદ્ નારાયણ	૪૮૫
અદ્વિત્ય	૪૨૯
અદ્વૈત	૫૬૦
અદ્વૈતપદ્ય	૫૬૪
અરત	૨૮૦, ૪૬૧
અરતો	૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૨૮
અર્ય	૫૪૦
અર્જુન	૧, ૪૨૯, ૪૫૧-૪૫૪, ૫૦૦, ૫૦૩, ૫૦૫, ૫૬૦
અવબૂતિ	૪૬૬, ૪૬૭, ૪૮૧-૪૮૪
આમવત ધર્મ	૫૨૮
આમવત પુરાણ	૩૮૨, ૫૨૭
—તી લેખપ્રિયતા	૩૮૨

ભાગુરિ	૩૪૭
ભારત (અગ્નિ)	૨૦૬
ભારતમંજરી	૩૬૯
ભારતી	૨૦૬
ભારતદાન	૩૧૮, ૩૨૩
—નું ગૃહસૂત્ર	૩૧૩
—નું શ્રાવસૂત્ર	૩૧૮
ભારતિ	૪૧૭, ૪૨૯
ભાવપ્રધાન કવિતાઓ સંસ્કૃત નાટકોમા	૪૬૨, ૪૬૩
ભાષા	૨૫
—અથર્વવેદની	૨૫૧
—આરણ્યકો અને ઉપનિષદોની	૨૬૭
—આશ્વમેજીની	૨૬૫
ભાસ્કરાચાર્ય, ભારતનો ન્યૂટન	૧૪, ૧૫, ૫૬૪
બિહ્નમાલવકાચાર્ય	૧૫
ભૂગોળની માહિતી, ઋગ્વેદમાથી	૧૮૯-૧૯૫
ભૂત	૧૨૪, ૧૪૬, ૧૪૭
ભૂમિતિ, ગ્રીસની અને હિન્દુસ્તાનની	૫૫૧-૫૫૨
ભૂર્મપત્રનું પુસ્તક	૨૦
ભૃશુ	૧૪૦, ૨૦૬, ૨૪૪
બેદ, બોલીઓનો, સંસ્કૃતમા	૨૬, ૨૭
—પ્રાકૃતમા	૩૦
—હાલના હિન્દુસ્તાનમા	૩૧
બોજ	૨૨, ૩૮૪, ૪૮૫
બોજન	૨૧૭, ૨૧૮
મગધ	૨૮, ૨૦૭
મગધ લોકો	૨૦૭, ૨૫૧
મત્સ્ય	૧૯૩, ૨૮૦, ૩૭૪, ૩૮૦
મત્સ્ય લોક	૨૦૬, ૨૦૯, ૨૨૮
મથુરા	૩૦, ૩૧, ૨૨૮, ૪૨૧, ૪૨૨, ૫૩૬
મધ્યદેશ	૨૧૨, ૨૭૭
મકુ	૧૪૦, ૨૦૮, ૨૨૮, ૨૮૦, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૭૪, ૩૭૯, ૫૧૮

—અને મત્સ્ય	૩૮૦
—ની સ્મૃતિ	૩, ૨૦૮, ૩૭૯, ૫૧૮, ૫૨૩, ૫૫૬, ૫૫૭
મનુષ્યશાસ્ત્ર	૧૬૪
મન્ત્ર	૨૩૦, ૨૩૪, ૨૪૨
મન્ત્ર અને આહાણુ	૨૩૪
મન્ત્રપાઠ	૩૨૩
મન્ત્રઆહાણુ	૩૨૨
મન્યુ	૫૬, ૧૨૯
મમ્મટ	૫૬૩
મયૂરી	૨૦૧
મરણક્રિયાના સૂક્તો	૧૪૮, ૧૫૧, ૧૬૨-૧૬૭
મરણ પછીની સ્થિતિ	૧૪૮, ૧૪૯
મરણ પછીના વિધિઓ	૨૨૩, ૩૨૮, ૩૨૯
મરાઠી ભાષા	૨૦, ૩૧
મરતો	૧૦૭, ૧૧૪-૧૧૬, ૧૩૫
મલાયલમ	૩૧
મલ્લિનાથ	૪૨૩, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૩૦
મરાઠનુ ગ્રાંથસૂત્ર	૩૧૭
મપી	૨૨
મહાકાવ્યો	૪૩૦, ૪૩૧
મહાદેવ	૨૩૨, ૨૩૬, ૨૬૯
મહાનાગાયત્રી ઉપનિષદ્	૨૭૫
મહાપ્રલય	૨૮૦, ૩૭૪
મહાભારત	૨૦૮, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૮, ૨૨૮, ૨૪૯, ૨૮૦, ૩૫૫, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૯૧, ૪૦૧, ૪૧૫, ૪૨૫, ૪૬૯, ૪૮૬, ૪૯૭, ૪૯૯, ૫૦૩, ૫૦૭, ૫૧૨, ૫૧૬, ૫૧૮, ૫૨૨, ૫૨૩
—ના ગર્ભમાં રહેલી વીરચરિત વાર્તા	૩૬૧, ૩૬૫
—ની આવૃત્તિઓ	૩૬૦, ૩૬૧
—ની કથા	૩૭૦, ૩૭૩
—ના ઉપાખ્યાનો	૩૦૪, ૩૭૯, ૫૩૯, ૫૪૦
—નો સમય	૩૬૫, ૩૬૬

સુચિવત્ર.

૬૩૧

—નો સાર

૩૬૯

—સ્મૃતિનો મન્થ

૩૬૨, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮

મહાભાષ્ય

૨૪૩, ૪૨૧, ૪૬૧, ૫૪૦

મહારાષ્ટ્રી ભાષા

૩૧

મહાવીરચરિત

૪૮૩

મહાવૃષ

૨૫૧

મહા સસ્કૃત

૨૩

મહિષ

૧૯૯

મહેશ્વર

૫૬૨

માગધી ભાષા

૩૧

માધ

૪૩૦, ૪૪૨-૪૪૪

માટીનું ધર

૯૫, ૧૬૩

માકવ

૨૭૮

માણ્ડુક

૬૫

માણ્ડુક્ય

૬૨, ૬૪

માણ્ડુક્ય

૩૧૨, ૩૧૩

માતરિધા

૮૪, ૧૧૩, ૧૪૦

માદક પદાર્થો

૨૧૮

માધવ

૩૫૦, ૫૨૫, ૫૩૧, ૫૩૨

માધ્યન્દિન

૨૩૧, ૨૭૬

માનવ ગૃહ્યસૂત્ર

૩૨૩

—ધર્મશાસ્ત્ર

૩૩૪, ૫૫૬

—ધર્મસૂત્ર

૩૩૪, ૫૫૬

—ઐતસ્ય

૩૧૮

માનવીનાં જોવા શરીર અને કર્મનું દેવતાઓમાં આરોપણ

૮૬, ૮૭,

૧૧૧, ૧૨૧

માનસશાસ્ત્ર

૫૧૬, ૫૨૯

માયા

૨૮૬, ૫૧૯, ૫૨૬

માર

૨૯૩

માર્મિકતા, સાહિત્યમા

૪૮૮

માલતીમાધવ

૪૮૨, ૪૮૩

માલવ સંવત્	૪૨૦, ૪૨૨
માલવિકાગ્નિમિત્ર	૪૬૭, ૪૬૯, ૪૭૭, ૪૭૮
માસ માસ્યું	૧૪૧
મિર્ગસ્થનિસ	૧૪, ૧૯૯, ૨૧૦, ૩૪૬, ૩૯૦, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૪૦
મિતાક્ષરા	૫૫૭
મિત્ર	૮૧, ૯૬
મિત્ર, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ	૧૬૪
મિત્ર અને વરુણ	૧૩૫
મિથિલા	૨૭૭
મિથ	૮૧, ૯૫
મિનેન્ડર (રાજ)	૫૩૭
મિલિન્દ	૫૩૭
મિત્ર ગીતિઓ	૨૩૯
મીઠું	૨૦૧
મીમાસા દર્શન	૫૫૪, ૫૨૫, ૫૩૨
મુખપર પરાયી પ્રાપ્ત થતું ગ્દ્ય	૧૮, ૧૫૮
મુગ્ધબોધ	૫૬૧
મુણ્ડકોપનિષદ્	૨૮૯, ૩૧૧, ૩૧૨
મુદા	૫૨૪
મુદ્રા-લક્ષ	૪૮૪, ૪૮૫, ૫૦૦
મુદ્રાલેખ	૧૬
મુદ્રાલેખોની ઉપયોગિતા	૨૯, ૪૧૯
મુદ્રાલેખોની શૈલી	૪૨૦
મુદ્રાલેખ વાચવાની વિધા	૧૬
મુદ્રાલેખમા સચવાઈ રહેલાં નાટકો	૪૮૬
મુસલમાનો	૭
—ની શ્રુત	૯, ૧૫, ૨૧, ૩૦, ૫૩૯
મૂળવત્	૧૯૫, ૨૦૭
મૂળવતો	૨૦૪, ૨૦૭, ૨૪૧
મૂર ડૉ	૨૬, ૪૫, ૮૦
મૂર્તિપૂજા	૮૭
મૂળ નિવાસસ્થાન, આર્યોનું	૩૧, ૩૨, ૩૩, ૧૮૯

મૂળ વતનીઓ	૧૪૬, ૨૦૩, ૨૧૩, ૫૧૧
સમુદ્ધિષ્ટા	૫૨૬
મૂંઝા	૨૧૬
મૃચ્છકટિક	૪૭૮, ૪૭૯, ૫૪૧
મૈત્રેય મ્યુવર, ગ્રો	૬, ૧૩, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૪૬, ૮૭, ૧૫૦ ૧૬૩, ૨૨૬, ૩૫૦, ૪૨૧, ૪૨૨
મિષ્ટાન્ન	૪૨૩, ૪૪૫, ૪૪૭
મૈધાતિયિ	૫૫૭
મૈત્રાયણ ઉપનિષદ	૨૭૬, ૨૬૮, ૩૦૦
મૈત્રાયણી શાખા	૨૨૮
મૈત્રાયણીય સહિતા	૬૭, ૨૩૦, ૨૩૪, ૨૩૭, ૨૭૫
મૈત્રેયી	૨૮૮
મોઅસ (મોઆ)	૫૩૮
મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત	૫૧૩, ૫૧૪, ૫૩૧
મોખાઈ પત્ર	૧૮
મોહમુદ્ગર	૫૦૦
મોર્ફવ શ	૫૩૬
મ'ખ-કોશ	૫૬૨
મોટી ઉમ્મરનાં લમ.	૧૬૦
મદ્મ	૧૫૪
મજુર્વેદ	૩૬, ૮૬, ૨૦૮, ૨૨૭, ૨૩૬
—ની શાખાઓ	૨૨૬, ૩૩૦
—ના મંત્રોનો નમૂનો	૨૩૮
—ના બ્રાહ્મણો	૩૬
મય	૩૭, ૭૮, ૨૧૧, ૫૩૨
—ની શક્તિ	૮૮, ૧૩૭
—ની વધતી જતી અગત્યતા	૨૧૧
—નો સ્તબ	૧૪૪
—ના દેવતાઓ, અગ્નિ અને સોમ	૭૮
—મા વપરાતી વસ્તુઓની સ્તુતિ	૧૪૪
મયોપરીત	૩૨૫
મદ્	૨૦૫, ૨૦૮, ૨૦૯

યમ	૮૧, ૮૪, ૮૯, ૧૨૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૬૨, ૧૯૭, ૨૨૩, ૨૮૨, ૨૯૨, ૨૯૩
—અને યમી	૧૫૧, ૧૫૨, ૪૬૦
—ના કૃતરાત્રો	૧૫૦, ૧૫૧
—જોડકાના અર્થમા	૧૫૧
યમી	૧૫૧, ૧૫૨
યમુના	૧૯૨, ૨૦૬, ૫૩૬
યવ	૧૯૭
યવન	૧, ૧૧, ૫૪૧, ૫૫૨
—હિન્દુસ્તાનમા	૧, ૭, ૧૪
યવનિકા	૪૬૬, ૫૪૧, ૫૪૨
યાગવિધિ	૩૭, ૪૦, ૪૩, ૪૪, ૭૮
—સમ્બન્ધી ચર્ચા કરનારા ગ્રન્થો	૨૬૩
યાગવલ્કય	૨૭૭, ૨૮૮, ૨૮૯
—નું ધર્મશાસ્ત્ર	૫૫૭
યાજ્ઞીની ઉપનિષદ્	૨૭૪
યાતુ	૨૪૭
યાત્રા	૪૫૮, ૪૬૧
યાદવપ્રકાશ	૫૬૨
યાદવો	૨૦૯, ૫૩૬
યાત્રક	૨૫, ૨૬, ૫૯, ૬૩, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૩૩૦, ૩૩૮, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૩
યાત્રક પૈ ગિ	૨૨૭
યિમ	૮૧, ૧૫૨
યિમેહ	૧૫૨
યુકેટાઇડિસ	૫૩૭
યુદીમમ	૫૩૫
યુથિડિઓસ	૫૩૭
યુદ્ધ, વેદના સમયનો મુખ્ય ધર્મો	૨૧૮, ૨૧૯
યુયેચિની પ્રજાઓ	૫૩૮
યુરોપ	૧, ૩
યોગ	૩૦૧, ૩૦૨, ૫૨૧, ૫૨૪, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૫૦

યોગવિદ્યા	
યોગસૂત્રો	૫૨૪
રક્ષસ	૫૨૧, ૫૨૩
રક્ષોહન (અમિ)	૧૪૬
રઘુવંશ	૧૨૪
રચનાકોશલ, ઋગ્વેદના કવિઓનું	૩૮૧, ૪૨૪, ૪૨૫-૪૨૭
રણકુન્દુભિનુ સૂક્ત	૭૯
રતનાકર	૨૫૯
રતનાવલી	૪૩૧
રથની શરતો	૪૭૯-૪૮૧
રથેષ્ઠ	૨૦૦, ૨૨૧
રાક્ષસો	૪૭
રાધવપાડવીય	૧૪૬
રાજતરંગિણી	૪૩૧, ૪૩૨
રાજયોગ	૧૧, ૫૫૮
રાજશેખર	૫૨૩, ૫૨૪
રાજઓ	૪૮૫
—નો રાજ્યાભિષેક	૨૧૦, ૨૧૧
રાજ્યવ્યવસ્થા	૨૫૮
રાજ્યસત્તા ઉપર અકુશ	૨૧૦, ૨૧૧
ગણાયનીય	૨૧૦
રાત્રી	૨૨૭
રામ	૧૩૩, ૧૩૪
—ની કથા	૩૯૫
રામચન્દ્ર	૩૭૪, ૩૮૧, ૩૮૭
રામચરિત માનસ	૫૬૦
રામાનન્દ	૪૦૧
રામાનુજ	૩૯૯
રામાયણ	૩૯૯, ૫૨૭, ૫૨૮
	૨૫, ૨૨૯, ૨૮૦, ૨૯૯, ૩૫૯, ૩૬૭, ૩૭૪, ૩૮૩
	—૪૦૧, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૨૫, ૪૨૬, ૫૩૯
—એ શુ રૂપક છે ?	૩૯૪-૩૯૬
—નો સમય	૩૮૭-૩૯૧

—ના ઉપાખ્યાનો	૩૯૫, ૪૦૦
—આદિકાવ્ય	૩૮૬, ૩૯૩
—ની ભાષા	૩૯૨
—ની મુખ્ય વાર્તા	૩૯૬-૩૯૮
—નું મૂળ	૩૮૪, ૩૮૫
—ની ભોક્ત્રિયતા	૪૦૧
—ની આવૃત્તિઓ	૩૮૩, ૩૮૪
—ના બે ભાગ	૩૯૩, ૩૯૪
—મા વૈષ્ણવ ધર્મનું તત્ત્વ	૩૯૮, ૩૯૯
રામાયણકથાસારમ જરી	૩૮૪
રામાયણમય પૂ	૩૮૪
રાવણ	૩૯૫
રાવણવધ	૪૩૨
રાહુ	૧૪૬
રીંછ	૧૫૯
રુદ્ર ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૩૫, ૨૧૭, ૨૩૨, ૨૩૬	
રુદ્રદ	૫૬૩
રુદ્રભટ્ટ	૫૬૨, ૫૬૩
રુદ્રો	૧૩૫
રુદ્રર્ષિ	૪૫૯
રૂપુ	૨૦૨
રૂંગોઝિન	૨૧૫
રોજર એથ્રેહામ	૧
રોઝન, એશ	૪
રોથ, રૂડોલ્ફ ૪, ૪૫, ૭૩, ૭૬, ૭૭, ૧૧૨, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૪૯,	
	૧૫૨, ૨૪૧
રોમકથિહાન્ત	૪૨૪, ૫૫૩
રોમનો	૧૧
રોહિત	૨૬૦, ૨૭૦
રૂઢાઝીસ, વૈદકશાસ્ત્રનો આરબ લેખક	૫૫૪
લગ્નનો રિવાજ	૧૬૦

લગ્નનો વિધિ	૨૧૪, ૩૨૬, ૩૩૬
લગ્નનું સ્વાત મ્ય	૧૬૪
લલુકૌમુદી	૫૬૦
લલુગતક	૫૬૪
લડાઈ દશ રાગઓની	૨૦૫
લડાઈ દેવદાનવની	૨૩૬
લલિતવિસ્તર	૨૬
લાઇટ ઓફ એશિયા	૫૫૫
લાટયાચનનું શ્રાવણ	૨૪૬, ૩૧૭
લા ફાન્ટેઇન	૫૪૫
લિપિ, ખરોડી	૧૭
— આહી	૧૭, ૧૬
લિવિ, સિલ્વેઇન	૫૬૨
લિંગપૂજા	૨૦૪
લિ માનુશાસન	૫૬૧
લેખનકળા	૧૬, ૧૭
—નો સમય	૧૮, ૫૩૩
—ના બે પ્રકાર	૧૭
—ની સામગ્રી	૧૮, ૧૬
લેખનપદ્ધતિ સેમિટિક પ્રજાની	૧૭
લેસન, ગ્રે.	૨૬, ૩૧, ૩૬૪
લોકામત સિદ્ધાન્ત	૫૩૦, ૫૩૨
લોહ	૨૦૨
—નો પગ, વિશ્વધાનો	૧૦૬
લ. કા	૨૬, ૪૮૦, ૫૩૭
લડનુ વૃક્ષ	૧૬૭
લક્ષ્મીદે	૪૨૦
‘લન,’ મૂળ પદાર્થ	૧૮૨
લનરપતિ	૧૪૪
લરહરાજ	૫૬૦
લરની પર્સદગી	૧૬૦
લરકચિ	૪૬૪
લરસાક	૧૧૪

—નુ વાદળ	૧૧૭, ૧૧૮
—નો દેવતા, પર્વત	૧૧૭-૧૧૮
વરાહ	૧૬૯, ૩૮૨
વરાહમિહિર	૪૧૭, ૪૨૩, ૫૫૨, ૫૬૪
વરુણ	૮૩, ૯૦, ૯૧-૯૫, ૯૬, ૯૭, ૧૧૨, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૪૫, ૧૫૩, ૧૬૩, ૧૯૬, ૨૨૨, ૨૬૧, ૨૬૨
વરુ	૧૯૯
વર્ણ	૩૯, ૪૦, ૧૧૦, ૧૬૯, ૧૮૦, ૨૦૩, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૩૯
વર્ણ આયો	૪૬, ૨૦૩
વર્ણમાળા, દેવનાગરી	૧૯, ૨૦
વર્ણમાળાની પુખ્તિદાર યોજના	૧૯, ૨૦
વર્ધમાન	૫૫૯
વર્ષને લગતી પ્રહેલિકા	૧૭૫
વર્ષ, સૂર્યનું અને ચન્દ્રનું	૧૩૭
વલ્લ	૧૩૧, ૧૪૬
વલ્લભદેવ	૫૦૦
વસિષ્ઠ	૨૦૬, ૨૧૧, ૨૧૨
વૃક્ષના માણસો	૨૧૭
વસિષ્ઠધર્મશાસ્ત્ર	૩૩૩, ૩૩૪
વસુ	૧૩૬
વસુમન્ધુ	૪૨૪
વચ્ચશ્ચયન	૪૭
વાકરનેગલ ગ્રો	૫૫૯, ૫૬૧
વાક્યપદીય	૫૬૦
વાઝમટ	૫૬૫
વાધ	૧૯૮
વાચ	૧૨૦
વાચસ્પતિમિશ્ર	૫૧૭
વાજસનેય સૂત્ર	૩૨૨
વાજસનેયી શાખા	૨૩૦
વાજસનેયી સંહિતા	૧૩૦, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૯
વાત	૨૧૬, ૨૧૭
વાદળગ્રો	૮૭, ૧૦૭, ૧૪૧

વાઘો	૨૨૨-૨૨૩
વાનર	૧૫૩, ૧૬૯
વામન (વૈષ્ણવરથ)	૫૬૦
—(કાવ્યશાસ્ત્રી)	૫૬૨
વાયુ	૧૧૬-૧૧૭, ૨૧૭
વાર્તાઓ અને કહાણીઓનું સ્વરૂપ	૪૮૮
વાર્ષિક	૫૬૦
વાલખલિય સૂકતો	૫૧, ૬૫, ૧૬૭
વાલ્મીકિ	૩૭૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૯૨, ૪૦૦ ૪૦૧, ૪૨૬
વાઙ્મય	૫૧, ૬૪
વાસવદત્તા	૪૩૩
વિક્રમ અને વેતાલ	૪૬૬
વિક્રમ સવત્	૪૧૬
વિક્રમાદિત્ય	૪૧૬, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૫૦
વિક્રમોર્વશીય	૧૩૯, ૪૬૭, ૪૬૯, ૪૭૫-૪૭૭
વિજયનગર	૭૨, ૩૫૦
વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય	૧૦
વિજ્ઞાનભિક્ષુ	૫૧૮
વિજ્ઞાનેશ્વર	૫૫૭, ૩૮૩, ૪૧૯, ૪૨૧
વિતસ્તા (જેલમ)	૧૯૦
વિદ્વત્ રીતિ	૩૮૩, ૪૧૯, ૪૨૧
વિદ્યુત્	૪૬૪, ૪૮૧, ૫૪૨
વિદેહ	૨૭૮
વિદેહ	૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮, ૫૫૭
વિધવા	૧૬૪
—ને બળી નરવાનો રિવાજ	૧૬૪
વિધાન	-- ૨૪૮
વિધિઓ	૪૪
વિનાયક	૩૨૩
વિન્ડિય, ગ્રો.	૫૪૧
વિન્દ્યાચળ	૯, ૨૦, ૨૬, ૧૯૧, ૧૯૫, ૫૩૬
વિષાદ (બીઆસ)	૧૨૦, ૧૯૦, ૨૦૬

વિગ્રો	૩૯, ૪૦, ૨૧૧, ૨૧૨
વિભીદક વૃક્ષ	૧૬૯
વિરોધાભાસ	૧૭૬
વિશ્કિન્સ ચાક્ષર્ષ	૨
વિશ્વસન ગ્રોહ	૨૬, ૭૨
વિવસ્વત્	૧૨૫, ૧૫૦, ૧૫૧
વિવહવત	૧૫૨
વિવાહવિધિ	૮, ૨૧૪
વિવાહસૂકત	૧૫૯-૧૬૨, ૨૦૦
વિશ્વાખદત	૪૮૪
વિષ્ણુભાનો યગ	૧૦૬
વિષ્ણુ	૮, ૮૯, ૯૦, ૯૯-૧૦૦, ૧૧૩, ૨૩૬, ૨૪૯, ૫૩૬, ૫૩૭
—ના અવતાર	૩૮૦
—નો મંથ	૩૮૦, ૪૬૧
—એને યજ્ઞ	૧૭૮
—નું વામન્સ્વરૂપ	૧૦૦, ૩૮૨
વિષ્ણુપુરાણ	૨૪૯, ૩૮૨
વિષ્ણુસ્મૃતિ	૫૫૬
વિશ્વકર્મા	૧૭૭, ૧૮૧
વિશ્વદેવતાવાદ	૪૦, ૮૪, ૧૭૯
વિશ્વનાથ કવિરાજ	૫૬૩
વિશ્વપ્રભાસ	૫૬૨
વિશ્વામિત્ર	૬૦૬
વિશ્વે દેવા	૧૩૭
વીજળી	૯૦, ૯૧, ૧૦૭, ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૮, ૪૨૮, ૪૪૭
—ના દેવતા	૧૧૨-૧૧૩
—એને સ્મિત	૯૧, ૩૧૪
વીણા	૨૨૨, ૨૨૩
વીરચરિત કાવ્યો	૧૧૨ ૩૫૮, ૫૩૯
વૃત્ત	૬૯
—નાટકર્મા	૪૬૭
વૃત્ત	૮૮, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૪૨, ૧૪૬, ૩૬૬

વૃક્ષ સ્વર્ગનું	૧૪૮
વૃક્ષને વન્દન	૧૪૨
વૃત્તહૃત	૧૦૮
વેણીસંહાર	૪૮૫
વેણુ	૨૨૨
વેતાલપચ્ચિ સ્થિતિ	૪૯૬
વેદ	૩૫
—ની ભાષા	૨૩
—નું સાહિત્ય	૫, ૯, ૧૨-૧૩
—નો સમય	૯, ૧૨-૧૩, ૩૩, ૩૫-૩૭, ૪૮-૫૦
—અને સંસ્કૃત	૨૩, ૩૩, ૩૪
—ના મંત્રોની કવિતા તરીકે ખુબી	૭૯
—મા કૃતલાક શબ્દો લોકભાષામાંથી લેવાયલા	૨૫
—અને આદિષુ	૩૮, ૩૯
—નું સ્વરૂપ	૩૫-૩૭
—નું અધ્યયન	૪-૫
—નું મુખપરપરાપ્રાપ્ત ગાન	૮
વેદાંગ	૩૩૭-૩૪૪
વેદાન્ત ૪૦, ૮૫, ૧૭૯, ૨૬૭, ૨૮૬, ૨૯૪, ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૧૨, ૫૨૫-૫૨૮, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૪૮	
વેદાન્તસાર	૩૧૩
વેપારધર્મો	૨૧૮-૨૨૧
વેળર, ગ્રો. ૩૩, ૫૦, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૬૯, ૨૭૬, ૩૮૯ ૩૯૪, ૪૭૭, ૫૩૯, ૫૪૧, ૫૪૭	
વેરશ્રમ	૧૧૧
વેપાનસમૃદ્ધસૂત્ર	૩૨૩
—ધર્મસૂત્ર	૩૩૫
—ઐતસૂત્ર	૩૧૮
વેળપન્તી	૫૬૨
વૈતાન ઐતસૂત્ર	૨૮૧, ૨૮૨, ૩૧૮-૩૧૯
વેદકશાસ્ત્ર, ગ્રીસનું અને હિન્દુસ્તાનનું	૫૫૪

—વેદમા (અથર્વવેદ)	૨૫૨
—હિન્દુસ્તાનનું	૫૬૫
વેદર્થી રીતિ	૩૮૩, ૪૧૯, ૪૨૧
વૈદ્ય, ચિતામણી વિનાયક	૧૦
વૈયાકરણોની અસર	૨૪
વૈરાગ્યશતક	૫૦૦
વૈશ્યામન	૨૨૭
વૈશાલી	૩૯૧
વૈશેષિક દર્શન	૫૨૮-૫૨૯
વૈશ્ય	૧૮૦
વૈષ્ણવ ધર્મ	૩૮૦, ૪૬૧
વૈષ્ણવધર્મશાસ્ત્ર	૫૫૬
વૌષટ્ટેવ	૫૬૧
વૌરન-હેસ્ટિ અસ	૨
વૌલ્ટેર	૧
વ શ્રાદ્ધાણું	૨૭૪
વ્યાકરણ ૨૪, ૪૧, ૪૪, ૫૨, ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૫૫૯-૫૬૧	
આદિ	૧૯૮
આવહારિક વિષયોને ક્રમતા મંત્રો, મઝ્ઝવેદમા	૧૫૯
આધિઓ	૨૫૨
—મટાડવાના મંત્રો	૨૪૦, ૨૫૨-૨૫૩
બ્યુટિશિસ્ટ્રા	૩૩૭
બ્રાત્ય	૨૪૨
બ્રાત્યસ્તોમ	૨૭૩
બ્રિટની, પ્રો.	૩૪, ૨૪૧
અકલોક	૩૬૪, ૪૨૧, ૪૨૨, ૫૩૮
અક સંવત	૫૩૮
અકુનચાન	૧૫૪
અકુન્યાયા ૩, ૨૮૦, ૩૮૧, ૩૮૧, ૪૬૩, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯-૪૭૫, ૫૪૨	
અવક, ભર્તૃહરિના	૧
અતપથ શ્રાદ્ધાણું ૬૧, ૬૫, ૬૭, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૨૦૭, ૨૨૬, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૬૫, ૨૬૯, ૨૭૬-૨૮૧	
અનુઓનું બળ હરી લેવાનો મત્ર	૨૫૪

સુચિપત્ર

૬૪૩

અબરસ્વામી	૫૨૫
અબ્દકોશ, અર્થવેદનો	૨૫૧
અર્ધવર્મન	૫૬૧
અભ	૩૯
અહેર	૨૧૦
અકર (શિવ)	૨૩૬
અકર	૩૧૧, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૬૮, ૫૧૮, ૫૨૩
અંબ અને સિખિત	૩૩૪
અકટાચન	૩૪૧
અકટાચન, બીબો	૫૬૧
અકલ્પ	૫૧, ૬૪, ૬૫
અકલ્પ	૫૧, ૬૨, ૬૩, ૩૪૧ ૩૪૪
અકય	૨૭૯
આન્તિશતક	૫૦૦
આગમ્ય સૂત્ર	૩૨૧
આરક	૭૫
સાઈ-અધરપદ્ધતિ	૫૦૦
સાશ્વત	૫૬૨
સાખાચન	૨૬૯
સાખચન બ્રાહ્મણ	૨૬૮, ૨૬૯
સાખાચન સૂત્ર	૬૨, ૨૪૬, ૨૬૮, ૩૧૭, ૩૨૧
સાંકલ્ય	૨૭૬, ૨૭૭
શિકાર	૨૧૯
શિકાર, ટ્રેડરિક	૪૪૫
શિક્ષાલેખો	૧૬
—ની અમત્યતા	૨૯, ૩૦, ૪૧૫
—ની શૈલી	૪૧૯-૪૨૧
શિક્ષણ	૫૦૦
શિવ	૮૯, ૧૧૪, ૨૦૪, ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૮૧, ૩૦૩, ૩૮૦, ૩૮૧, ૫૩૬
શિશુપાલવધ	૪૩૦
શિક્ષાનુ સ્થાન, મરણ પછીને માટે	૧૪૯
શુક	૨૦૧

શુકસપ્તતિ	૪૯૬, ૪૯૭
શુક્લ યજુર્વેદ	૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૬૯
શુચિકન્ત	૧૨૧
શુતુદ્રી (સતલજ)	૧૨૦, ૧૯૦, ૧૯૨, ૨૦૬
શુન.શૈખની વાર્તા	૨૭૦
શુભ મત્રો, અથર્વવેદના	૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭
શુક્લસૂત્રો	૩૭૭, ૫૫૧-૫૫૨
શુષ્ક	૧૪૬
શ્વ	૧૮૦, ૨૦૪, ૨૧૩
શ્વક	૪૭૮
શ્વરસેન લોકો	૨૨૮, ૫૩૬
નૃગારતિલક	૪૫૪, ૫૬૩
નૃગારશ્વતક	૪૫૧-૪૫૪
શૈક્ષપિયર	૪૬૪, ૪૮૨, ૪૮૪, ૫૪૧
શૌચિજ્ઞ	૧૨૧
શૌપેનહોર	૫૫૧
શૌનક	૫૧, ૮૩, ૨૪૧, ૩૪૫, ૩૪૮
શૌરસેની ભાષા	૩૧
શ્વ	૫૬, ૧૨૯
શ્વભલ્ય	૨૭૯, ૫૩૬
શ્વકૃત્પ	૩૨૯
શ્વવસ્તી	૩૯૧
શ્રીધરદાસ	૫૦૦
શ્રીહર્ષ	૪૩૦
શ્રુતિ	૪૦, ૪૨, ૨૬૭
શ્રૌતવિધિ	૨૪૭, ૩૧૯-૩૨૧
શ્રૌતસૂત્રો	૪૨, ૦૪૬, ૩૧૬-૩૨૧, ૫૫૨
શ્લોકમલ, કેડગિક	૪
શ્લોક	૧૮, ૬૯, ૭૦, ૩૫૬, ૪૦૦
શ્લોકવાર્તિક	૫૨૫
શ્વેનાશ્વનગપનિપદ	૨૮૬, ૩૦૩-૩૦૪ ૫૩૦,

પરુષુમહિષ્ય	૩૪૬, ૩૪૭
પૂર્વ શાખાદાણુ	૨૭૩
સત્	૧૮૫
સતલજ	૧૨૦, ૧૬૦, ૧૯૨, ૧૯૫, ૧૯૮, ૨૦૬
સતી ધવાનો રિવાજ	૧૬૪, ૧૬૫
સદાનન્દ યોગીન્દ્ર	૫૨૭
સદાનીર (નદી)	૨૭૮
સદ્ગિતકલ્પમૃત	૫૦૦
સદ્વચનોની સ્મૃતિ	૧૭૧
સમષિખ ડળ	૧૪૦
સમજીતક	૪૫૭
સમ સિન્ધુ	૧૯૭
સભા	૨૨૧, ૨૫૭
સભાસ્થાણુ	૨૨૧
સમાજસ્થિતિ, ઋગ્વેદના સમયની	૨૧૪
સમાસ	૭૮, ૪૩૨
સમિતિ	૨૧૦, ૨૧૧
સમુદ્ર	૮૨, ૯૪, ૧૯૩, ૧૯૪
નરસ્વતી ૧૨૦, ૧૩૩, ૧૬૩, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૬, ૨૦૬,	
૨૨૮, ૨૭૩, ૨૭૮	
સર્પ	૧૪૨
—ની પૂજા	૧૪૨, ૨૩૬
સર્વદર્શનસંગ્રહ	૫૩૧, ૫૩૨
સર્વશ નારાયણ	૩૭૦
સર્વાલોકમણી	૩૪૫, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯
મદ્વ	૨૭૬
સવિતા	૮, ૮૬, ૯૭-૯૯, ૧૩૦, ૨૧૭
મહાસરથુત્ર	૧૨૨
સાધરિસ	૫૩૩
સાકેત	૩૯૦, ૩૯૧
સામવિધાન આદાણુ	૨૭૪
સામવેદ	૩૬, ૨૨૩, ૨૨૪-૨૫૧

—ના રવર	૬૭
—મા પાઠભેદ	૨૨૭
—ના બ્રાહ્મણો	૩૯
સામણ ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૨૨૭, ૨૪૧, ૩૩૨, ૩૪૪, ૩૫૦, ૩૫૧- ૩૫૩, ૫૦૦, ૫૩૧	
સાવિત્રીનો મત ૮, ૯૮, ૯૯, ૨૭૩, ૩૦૦, ૩૨૫, ૩૨૭	
સાવિત્રીનું આખ્યાન	૩૭૫, ૩૭૬
સાહિત્યદર્પણ	૪૬૨, ૫૬૩
સાહિત્યના પુનરુજ્જીવનનો સિદ્ધાન્ત	૪૨૧
સાહી	૨૨
સિક્કદર બાદશાહ ૧, ૨, ૮, ૧૪, ૨૧, ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૧૮, ૪૮૪, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૯, ૫૪૦	
સિક્કાઓનું ચલણ	૨૨૦
સિદ્ધાન્ત	૫૫૩, ૫૬૩
સિદ્ધાન્તકૌમુદી	૫૬૦
સિદ્ધાન્તશિરોમણિ	૧૫, ૫૬૪
સિન્ધી બાપા	૩૧
સિન્ધુ ૯, ૨૭, ૧૨૦, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૭, ૨૨૮, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭	
સરાપિયોન	૧૫૪
સિદ્ધાન્તજીમ	૫૨૯, ૫૩૦
સિદ્ધ્યુક્ત	૫૩૬, ૫૪૦
સિ ધાલીઝ	૨૯
સિ હ	૧૯૮
સિંહાસનઠ્ઠાત્રિ સિક્કા	૪૯૬
સીતા	૨૮૦, ૩૮૬, ૩૯૪, ૩૯૫
ગીચિયનો	૭, ૪૨૧, ૪૨૨, ૫૩૮
સુતપિટક	૪૮૬
મુદ્રાસ	૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૧
મુપર્ણ	૧૯૭

સુપર્યુરિમાય	૨૬૫
સુખન્ધુ	૩૬૭, ૪૨૦, ૪૩૩
સુભાષિતાવલી	૫૦૦
સુભાષિતોના સંગ્રહો	૫૦૦, ૫૦૧
સુર	૧૪૫
સુરા	૨૧૮
સુરાકાર	૨૧૮
સુવર્ણ	૨૦૧, ૨૦૨
સુતારત્ન	૧૬૦
સુત્રત	૫૬૫
સુત્રતમંહિતા	૫૬૫
સૂક્ત ૧૨૯ સુ, ઋગ્વેદના દશમા મંડલનું	૧૮૫-૧૮૭
સૂત્રો ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૬૨, ૧૩૦, ૧૪૨, ૨૨૩, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૬૭, ૨૭૨	
—નું ઉપકારી સાહિત્ય	૪૪, ૪૫
સૂચ	૯૬, ૯૭, ૧૦૧, ૧૮૦
—ના દેવતાઓ	૯૬, ૧૦૦
સૂર્યગ્રહણ	૧૪૬
સૂર્યવંશ	૨૦૯
સૂર્યસિદ્ધાન્ત	૫૬૩, ૫૬૪
સૂર્યા	૧૦૫, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨
સૂક્ષ્મ ભેદો શોધવાની વૃત્તિ	૭૯
સુષિની ઉત્પત્તિ, ઋગ્વેદમા અને બ્રાહ્મણોમાં	૧૮૮
સુષ્ટિવાદ	૧૮૫, ૧૮૮
સુષ્ટિવિષયક સૂક્તો	૧૭૬-૧૮૮, ૨૫૯, ૨૬૦
સૂચ્ય	૨૦૭, ૨૦૯, ૨૭૭
સેલુખન્ધ	૪૩૨
સેનાના વિભાગ	૨૧૮
સેમિટિક લિપિ	૧૮
સોમ ૩૫, ૩૬, ૭૮, ૮૧, ૮૬, ૮૯, ૧૧૧, ૧૧૯, ૧૨૫-૧૨૯, ૧૩૦, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૧, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૪૭, ૨૬૮, ૩૨૦	

સોમ અને ચન્દ્ર	૧૨૮, ૧૫૯
મોમદેવ	૪૯૭, ૪૯૮
મોમરસ અને દ્વંધ	૧૨૬
સંગીત	૨૨૨-૨૨૩, ૫૬૫, ૫૬૬
સઅહો, હસ્તલિખિત ગ્રન્થોના	૨૩
સધિ	૨૪, ૬૦
મવાહો, ઋગ્વેદના	૧૫૨-૧૫૪
મસાગ	૫૧૨
મસ્કાર	૩૨૪-૩૨૭
મન્કૃત	૭૫
—નો સમય	૧, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૪૫
—ના બે વિભાગો	૨૩, ૨૪
—વેદ પદ્ધતિના સમયનુ	૪, ૨૪, ૨૫
—બોલાતી ભાષા તરીકે	૮, ૨૫-૨૭
—અને બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થો	૨૯
—જર્મનીમાં	૪
—માં બોલીઓનો ભેદ	૨૬
—નો અભ્યાસ	૨, ૩, ૪
મંસ્કૃત અભ્યાસની જરૂર	૬
મન્કૃતનો મહાકાવ્ય	૫ ૨૪, ૨૫
મસ્કૃત વીગ્યરિત કાવ્યો	૩૫૮, ૩૫૯
મસ્કૃત શિલાલેખો	૨૯, ૩૦
મંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રન્થો	૮, ૧૮, ૨૦, ૨૧ ૨૨, ૨૩
મંસ્કૃત સાહિત્ય	૩૫૪-૩૫૮
—નું સ્વરૂપ	૬, ૧૦
—નું સાતત્ય	૧૩, ૮, ૨૪
—ની શૈલી	૧, ૨
—ના દોષો	૧૦
—નો વિસ્તાર	૭
—નું મહત્ત્વ	૬, ૭, ૯, ૧૦
—ની અપૂર્વતા	૭

—ના વિભાગો

૯,૩૫

સંહિતાપાઠ	૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૨૭૨
સંહિતોપનિષદ્	૨૭૪
સાખ્યકારિકા	૫૧૭
સાખ્યદર્શન ૧૭૯, ૧૮૮, ૨૭૯, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩ ૩, ૫૧૪-૫૧૯, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦	
સાખ્યપ્રવચન	૫૧૮, ૫૨૧
સાખ્ય સૂત્રો	૫૧૮, ૫૨૨
સ્કન્દપુરાણુ	૩૭૪, ૩૮૨
સ્કાંદલેક્ષ	૫૩૪
સ્કોડર, ગ્રો	૨૩૦
સ્ટીવનસન, પાદરી	૨૨૭
સ્ટીવનસન, મિ આર એલ	૫૨૪
સ્ટુવર્ટ, ડયુગલ્ડ	૨
સ્ટ્રેબો	૨૦૧
સૂની પદવી	૨૧૫-૨૧૬
સૂચિ	૧૭૨-૧૭૪
સૂત્રો પ્યાર મેળવવાના મત્રો	૨૫૪-૨૫૫
સ્થાપત્યકળા	૨૧૦, ૫૬૬, ૫૬૭
સ્કોટ	૫૩૨
સ્થિતની મેતતા	૯૧
સ્મૃતિ	૪૦, ૪૨, ૪૩, ૨૪૮, ૨૬૭
સ્રષ્ટા	૮૫, ૧૩૨
સ્વરચાસ	૬૨, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯
સ્વરિત	૬૭
સ્વરો વેદના	૬૫-૬૭
સ્વર્ગ	૧૪૮, ૧૪૯, ૫૧૪
સ્વર્ભાણુ	૧૪૬

સ્વારી, ગમ્મની	૨૦૦, ૨૧૮
હળમત	૨૧૭
હઠયોગ	૫૨૪
હળુમાન	૩૬૫
હળુમનાટક	૪૮૫
હમ હિન્દુ	૧૬૧
હરવિજય	૪૩૧
હારનાસ	૫૨૪
હરિવંશ	૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૩, ૩૭૬, ૩૮૦, ૩૮૧
હરિશ્ચન્દ્ર	૨૭૦, ૨૭૧
હરિશ્ચન્દ્ર	૧૨૧
હરિશ્ચન્દ્ર	૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૩
હર્ષ	૩
હર્ષચરિત	૪૧૭, ૪૩૩-૪૩૬, ૪૭૬, ૪૮૦, ૪૮૧
હર્ષવર્ધન	૪૧૭, ૪૭૬, ૪૮૦, ૪૮૧, ૫૩૬
હયાયુધ	૫૬૨
હસ્તલિખિત ગ્રન્થો	૨૨, ૨૩
હળની રત્ન	૧૪૪
હાથી	૧૬૮-૧૬૯
હાર્ટ્મન	૫૫૧
હાલ કવિ	૪૫૭
હાલના હિન્દુસ્તાનની બોલીઓનો ભેદ	૩૧
હિતોપદેશ	૨, ૪૬૪-૪૬૫, ૪૬૯, ૫૦૪, ૫૦૭
હિન્દી ભાષા	૨૦, ૩૧
હિન્દુ	૧૨૩, ૧૬૧
હિન્દુકુશ	૧૮૯
હિન્દુસ્તાન	૧૬૧
—ની લેખનકળા	૧૬-૧૮
—નો સુધારો	૮
—નું વિચાર	૬

અનિષ્ઠ

૧૫૧

હિપોક્રેટિસ	૪૫૪
હિમાલય	૯, ૨૦, ૨૬, ૨૭, ૧૯૧, ૧૯૫, ૧૯૯, ૫૭૬
હિરણ્યકેશી	૩૩૧
—નું ઈષસૂત્ર	૩૧૮
—નું ગૃહસૂત્ર	૩૨૩
—નું ધર્મસૂત્ર	૩૩૧
—નું ઐતસૂત્ર	૩૧૮
—શાખા	૨૨૯
હિરણ્યગર્ભ	૧૭૭, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૮
હિરણ્યકન્ત	૧૨૧
હિશેડોટસ	૫૩૩, ૫૩૪
હિલિયોગ્રિફસ	૫૩૭
હીન	૪૫૭, ૫૫૫
હીરાનું શ્વેતિશાસ્ત્ર	૫૫૧
હુનર ઉદ્યોગ	૨૨૦-૨૨૧
દ્રષ્ય શ્રેણી	૪૨૩
હેનોથીઇઝમ	૮૫
હેમચન્દ્ર	૫૬૧, ૫૬૨
હેમાદ્રિ	૩૨૯, ૫૫૮
હેન્રિલ્ડન એલેક્ઝાન્ડર	૩, ૪
હેર્લિન્ક્સ	૨
હોમ ડૉ. ગાર્ટિન	૩૪, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૪૯
હોડીઓ	૨૨૦
હોતા	૩૯
હોપકિન્સ ગ્રો.	૧૯૬
હોમ (સોમ)	૮૧, ૧૨૭, ૧૨૯
હોમર	૫૩૯
હોમરોસ સમય	૩૩ ૩૩

—અને ત્યાર પછીનો સમય		૨૩
હોરમજ		૪૭
હોરાશાસ્ત્ર	૫૫૨, ૫૫૩, ૫૬૪	
હોલ્ડર્મૅન, પ્રો.		૩૬૬
હ સ		૨૦૧
હૂન સંમ	૧૦, ૧૪, ૨૧, ૩૦, ૫૦૯	

